155-річчю від Дня народження
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
присвячується

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського
Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського
Центральний державний історичний архів України, м. Київ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Щоденник

1902–1914
У двох томах

Том II
1908–1914

Упорядник Світлана ПАНЬКОВА
Науковий редактор Ігор ГИРИЧ

Київ 2021

УДК 821.161.2-92-94 Гру

Г 91

Дослідження реалізовано в рамках теми Національної академії наук України «Творення модерної України: від ідеї до інституту держави (публікація джерел з історії УНР)» на 2020–2021 роки

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Протокол № 8 від 9 грудня 2021 року)

Редакційна колегія:
Галина БУРЛАКА, Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК, Мирон КАПРАЛЬ, Георгій ПАПАКІН, Валентина ПІСКУН, Віталій ТЕЛЬВАК, Оксана ЮРКОВА

Грушевський М. С.

Щоденник (1902–1914 рр.): У двох томах. Т. 2 (1908–1914) / Упоряд., вступна стаття, коментарі С. Панькова; науковий редактор І. Гирич. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. 544 с., іл.

ISBN 978-966-02-9528-5 (загальний)
ISBN 978-966-02-9530-8 (частина 2)

До видання увійшли всі виявлені на даний час щоденникові нотатки Михайла Грушевського за 1902–1914 роки, які зберігаються в Центральному державному архіві України в м. Києві і вводяться до наукового обігу в повному обсязі вперше.

Унікальне мемуарне джерело відкриває нові сторінки життєпису Михайла Грушевського, репрезентує невтомну енергію професора першої кафедри української історії, керманича наукових інституцій у Львові та Києві, етапи творення національного гранд-наративу, багатогранну діяльність вченого на ниві публіцистики, культури, видавничого руху та суспільно-політичного життя України початку XX століття. Виняткової ваги его-документ розкриває внутрішній світ, уподобання, повсякденне життя видатного історика, додає яскраві барви до його психологічного автопортета. Перед читачем постає образ людини фундаментальних проєктів і публічного інтелектуала, захопленого поціновувача українських старожитностей і колекціонера, мандрівника і театрала.

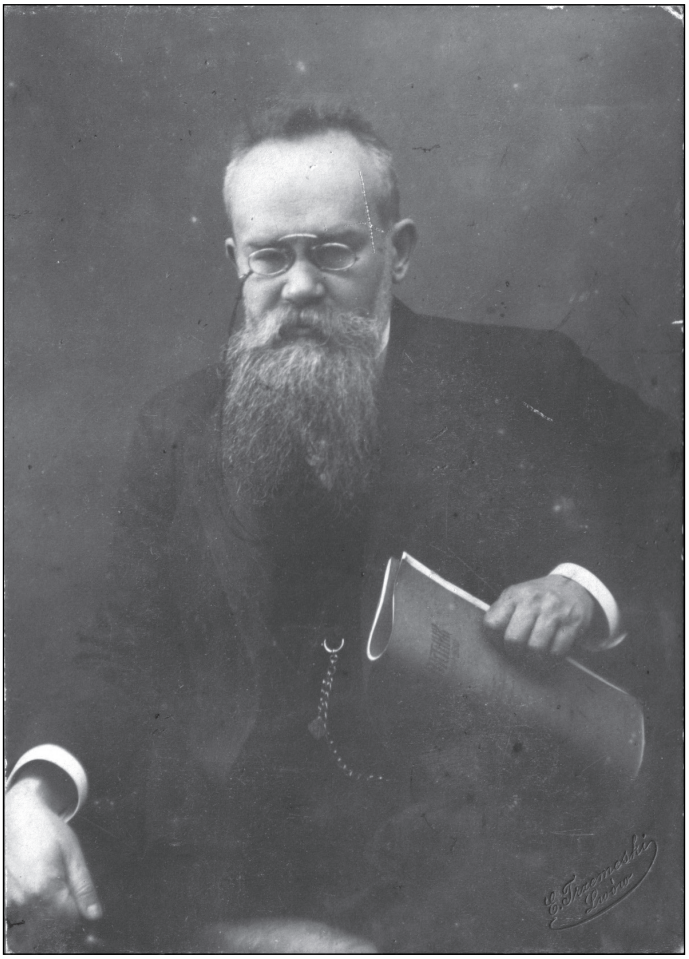
Другий том містить нотатки за 1908 р. – середину червня 1910 р., а також купюри від початку липня 1910 р. до середини листопада 1914 р., зроблені в Київському губернському жандармському управлінні за оригінальними текстами щоденника, вилученими як «речові докази» під час арешту вченого в листопаді 1914 р.

Видання призначене для науковців і всіх тих, хто цікавиться історією.

В оформлені книги використана графіка Василя Кричевського за виданням: Михайло Грушевський. Наша політика. Львів, 1911.

ISBN 978-966-02-9528-5 (загальний)
ISBN 978-966-02-9530-8 (частина 2)

© Панькова С. М., упорядкування, вступна стаття, коментарі, 2021
© Гирич І. Б., наукова редакція, 2021
© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021
© Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського, 2021
© Центральний державний історичний архів України, м. Київ, 2021
© Горшков В. В., художнє оформлення, 2021

Михайло Грушевський
Фотографія Е. Тшемеського. Львів
19 січня (за ст. ст.) 1908 р.

ЗМІСТ

Том 2

Щоденник. 1908 рік 9

Щоденник. 1909 рік. 171

Щоденник. 1910 рік 355

Додаток.
Щоденник Михайла Грушевського за липень 1910 р. – листопад 1914 р.
в купюрах Київського губернського жандармського управління 411

Ілюстрації 433

Список маловживаних слів діалектного та іншомовного походження. 481

Список умовних скорочень 485

Іменний покажчик 487

Географічний покажчик 529

1908 РІК

1 **[(14)] січня 1908 [р.] Київ,** второк. Вибрався з деякими візитами: був у Бородая*, Лозинского (не застав)*, Покровского*, Берло (не застав)*, Іконнікова (теж)*. Вечером були у Мар[ії] М[ихайлівни] Старицької* на представленню дитячім.

...був у Бородая... – мова про Бородая Олександра Івановича (1844–1919) – бандуриста, знавця кобзарської справи, громадського діяча, інженера за фахом. У 1870-х роках емігрував до США. Після повернення брав участь у громадському житті Києва, викладав у Музично-драматичній школі М. Лисенка. Мешкав за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська (нині – Саксаганського), 119, кв. 2 (будинок не зберігся).

...Лозинского (не застав)... – йдеться про українського видавця і громадського діяча, лісника за фахом Володимира Устимовича Лозинського (1855–1914), який мешкав за адресою: вул. Назарівська, 7 (будинок не зберігся). *Див. запис за 11–12 січня 1908 р.*

...Покровского... – йдеться про фахівця з античної історії, екстраординарного професора кафедри загальної історії (1906–1922) Університету св. Володимира Покровського Олексія Івановича (1868–1928). Належав до прихильників М. Грушевського, під час конкурсу на заміщення посади професора російської історії Університету св. Володимира віддав свій голос за нього. Про це повідомляв В. Перетц: "Я думал, что если Совет плох, то в факультете совесть дрогнет у кой-кого. Но этого не случилось и мы (то есть, я, Лециус, Лобода, Покровский, Павлуцкий) – приобрели лишь одного союзника!" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 8–9 зв.). Мешкав за адресою: вул. Тимофіївська, 12 (нині – Михайла Коцюбинського).

...Берло (не застав)... – педагог і громадська діячка Г. Л. Берло мешкала на той час за адресою: вул. Велика Підвальна (нині – Ярославів Вал), 5 (будинок зберігся).

...Іконникова (теж). – Професор Університету св. Володимира, історик В. С. Іконников мешкав за адресою: вул. Гімназична (нині – вул. Леонтовича), 7 (будинок зберігся).

Вечером були у Мар[ії] М[ихайлівни] Старицької... – акторка, режисер, педагог Марія Старицька мала помешкання у приміщенні Музично-драматичної школи Миколи Лисенка за адресою: вул. Велика Підвальна, 15 (нині – Ярославів Вал; будинок не зберігся).

2 **[(15) січня 1908 р. Київ].** XII кн[ижка] ЛНВ досі не готова*, "Історія" теж*. Я зачав писати "Антракт" для ЛНВ*. Вчора вийшла статя Єфремова в "Вістях"* і не зробила на мене ніякого враження. Був в "Раді" рано і зробив враженнє добрим гумором. Чикаленко радив написати – я думав, про сю статю Єфр[емова] – в гумор[истичнім] тоні; потім він казав, що я його не зрозумів. Обідав я у Покровских, у нас був Марко з сім'єю*; від Покровских просто до Перетців* на деревце, відти до Лисенків*, і потім

я ще раз вернувся з Біляшевським до Перетца. Зрана був з Сашею у Парфененків*.

XII кн[ижка] ЛНВ досі не готова... – за даними київського інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі, XII книжка ЛНВ за 1907 р. вийшла 11 січня (за ст. ст.) 1908 р. (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 141).

..."Історія" теж. – Йдеться про шостий том "Історії України-Руси", друк якого розпочався ще наприкінці 1906 р. (*див. коментар до запису за 14 березня 1907 р.*). Том побачив світ на початку січня 1908 р.: 18 січня (за ст. ст.) завідувач контори та редакції ЛНВ Ю. Тищенко писав до Львова: "VI том уже розійшовся. Пришліть рахунок, щоб дістати решту VI тому, а то маємо спрос" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. С. 62). За відомостями, які М. Грушевський подає у брошурі "В обороні правди", наклад тому становив 2000 примірників "(recte 2.034)", з яких НТШ отримало 600 примірників, автор – 1434. Притому "сам проф. Гр[ушевський] платив за машину, папір і брошуруванє своїх примірників, рахунки з друкарнею і фабрикою паперу велися окремо для Т[оварист]ва і окремо для пр[оф]. Гр[ушевського]", видатки НТШ покривалися за рахунок того, що голова Товариства відмовився від гонорару за шостий том "Історії України-Руси", так само як і за п'ятий том (Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріяли до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л. Винар, Є. Пшеничний. Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. С. 208–209). *Про підготовку тому див. запис за 14 березня 1907 р.*

Я зачав писати "Антракт" для ЛНВ. – *Грушевський М. С.* Антракт // ЛНВ. 1908. Т. XLI. Кн. I. С. 116–121. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 353–357.

Вчора вийшла статя Єфремова в "Вістях"... – йдеться про огляд С. Єфремова із циклу "Відгуки з життя та письменства", які у 1906–1907 рр. друкувалися в "Новій громаді" та ЛНВ. Після того, як черговий "Відгук" через різкі критичні зауваження щодо редакційної політики ЛНВ відхилив і М. Грушевський, і видавець "Ради" Є. Чикаленко, С. Єфремов виплеснув своє роздратування на "Вістник" і на його видавця та фактичного редактора у статті "Украинская жизнь и литература в 1907 г." (Киевские вести. 1908. № 1. 1 января) (*див. запис за 2 липня 1907 р.*). Особливо гостро автор критикував белетристичний відділ журналу, який, на його думку, вражав безбарвністю і посередністю, нарікав на відсутність редакторської руки. У відповідь М. Грушевський підготував статтю "На українські теми. Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" (ЛНВ. 1908. Т. XLI. Кн. I. С. 188–193; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 61–65). Детально див.: *Гирич І.* М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х років XX ст. // *Гирич І.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. К., 2016. С. 514–583. *Див. також записи за 11 липня, 30–31 грудня 1907 р., 7–8 січня 1908 р.*

...у нас був Марко з сім'єю... – мовиться про брата в третіх Михайла Грушевського – Марка Федоровича Грушевського (1865–1938), який з дружиною Марією Іванівною мав чотирьох дітей: Михайла (1898–1908), Галину (1901–1974), Анатолія (1903–1962), Тамару (1905–1992). Невдовзі після цього запису, 21 січня (за ст. ст.) 1908 р., найстарший Михайло помер. Детально про життєвий шлях та творчу спадщину відомого священника, етнографа, краєзнавця, церковного діяча, його взаємини з М. Грушевським див.: Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії: Зб. наук. праць. К., 2016.

...до Перетців... – з 1907 р. В. М. Перетц мешкав за адресою: Маріїнсько-Благовіщенська (нині – Саксаганського), 74, кв. 1 (будинок зберігся).

...відти до Лисенків... – йдеться про візит або до Музично-драматичної школи Миколи Лисенка, яка містилася за адресою: вул. Велика Підвальна, 15 (нині – Ярославів Вал; будинок не зберігся), або на квартиру, яку композитор винаймав з родиною на другому поверсі будинку за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська (нині – Саксаганського), 95б. Тепер у цьому будинку – Музей Миколи Лисенка (відділ Музею видатних діячів української культури).

Зрана був з Сашею у Парфененків. – Йдеться про родину майбутньої дружини Олександра Сергійовича Грушевського – Ольги Олександрівни Парфененко (1878–1961). З її батьками – Олександром Романовичем та Юстиною Костянтинівною, а також дідом по матері – Костянтином Гнатовичем Шистовським, Грушевські приятелювали ще з 1870-х років, коли мешкали у Ставрополі. 1901 р. родина переїхала до Києва. 22 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. Ольга Парфененко і Олександр Грушевський обвінчалися. На час даної щоденникової нотатки Парфененки мешкали за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 115 (будинок не зберігся). Помешкання за цією адресою в довідковому виданні "Весь Киев" зазначалося на ім'я Ю. К. Парфененко, адже 1901 р. батько Ольги Олександрівни помер.

3 **[(16) січня 1908 р. Київ].** Писав статю для "Кіев[ской] Мисли"*. З Куґелем умовився* щодо ряда статей з тим, щоб усі друкував; не знати, чи не збреше тільки.

Писав статю для "Кіев[ской] Мисли". – Про вихід цієї статті, виявити яку не вдалося через вкрай незадовільне збереження примірників газети, сповістив львівського професора Ю. Тищенко. У листі від 15 січня (за ст. ст.) 1908 р. він писав: "В «Мислі» Ваша стаття надрукована, і я те число сьогодня Вам пішлю" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 61).

З Куґелем умовився... – йдеться про Іону Кугеля – завідувача редакції щоденної політичної та літературної газети ліберального напрямку "Киевская мысль", яка виходила у 1906–1918 рр.

4 **[(17) січня 1908 р. Київ].** Конференція спадкоємців у Антоновича*, був ще лиш Чик[аленко] і Леонт[ович]. Мої внесення всі пройшли. Але зате Леонт[ович] розводився, що я перелякав Семиренка статею*, і він не передумав дати мині авдієнцію; говорили на сю тему трохи. Антон[ович] прекуріозно оповідав свою розмову з Тишкевичом* про його права на землю. Вечером був редакційний шашлик з "Радою" і Перетцом.

Конференція спадкоємців у Антоновича... – йдеться про комітет, створений для розпорядження відсотками з призначеного на українські справи капіталу В. Симиренка. У різний час до нього входили В. Антонович, Т. Рильський, І. Шраг, В. Науменко, М. Лисенко, М. Комаров, Д. Багалій, В. Леонтович, М. Грушевський, Є. Чикаленко та ін. Про посередників В. Симиренка у його проєктах щодо підтримки української справи згадувала у своїх споминах К. Мельник-Антонович. Зокрема, вона зазначала, що його довіреним виконавцем спочатку був О. Ф. Кістяківський, а по його смерті "свої наміри та думки разом з чековою книжкою на Міжнародний комерційний банк на 25 тис. для початку" В. Симиренко доручив В. Антоновичу, котрий перебував протягом довгих років його довіреним виконавцем та порадником щодо певних громадських справ та потреб. Пізніше, коли у В. Антоновича загострилася хвороба серця і він був змушений скласти з себе той "почесний обов'язок", В. Симиренко створив "колегіальну раду", в розпорядження якої покладено капітал понад 200 000 руб. На відсотки з цього капіталу видавали стипендії, допомогу письменникам, українським виданням. Окрім того, згадувала К. Мельник-Антонович, значно більшу суму – 500 000 руб. – "було покладено на посилення української культурної справи в Галичині, на реорганізацію Наукового Товариства імені Шевченка у Львові на повну Українську академію наук" (ЦДІАК України. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 1–4 зв.).

...що я перелякав Семиренка статею... – йдеться про проєкт приватного Інституту українознавства, розроблений і оприлюднений М. Грушевським у статті "Чи не спроможемось?". Вперше працю опубліковано в ЛНВ (1907. Т. XL. Кн. XII. С. 418–425; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 347–352). У ній, зокрема, автор

детально опрацював і фінансову складову проєкту, й, очевидно, саме вона й "перелякала" В. Ф. Симиренка. Зокрема, М. Грушевський наголошував: "Правда, се річ досить коштовна і складна, яку на рублеві складки не організуєм. Але ми на Україні хоч небагато, але ж маємо і таких людей, яким по силам було б навіть одному чоловіку організувати такий науковий інститут [...]. Начеркнений мною для прикладу план потребує на рік, при нижчих нормах видатків, від 35 до 40 тисяч рублів на рік, се дохід з капіталу 800–900 тисяч руб." (Там само. С. 350–351). Зрозуміло, що у такому "одному чоловіку" В. Ф. Симиренко впізнав себе. Як свідчить лист Є. Чикаленка до М. Грушевського від 7 грудня (за ст. ст.) 1907 р., проблема інституту обговорювалася відразу після виходу статті вченого: "По словам Влад[имира] Мик[олаєвича], Василь Федорович не проти принціпіально, але де ж взяти міліон рублів – ?! – Взагалі про се ще, мов, треба радитись" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. С. 99).

Про відголоски статті та враження від неї родини В. Симиренка М. Грушевський згадував і пізніше, зокрема в щоденниковій нотатці за 22 вересня (за ст. ст.) 1908 р.: "[...] що ж до Наук[ового] інституту, то моя статя зробила на Семиренка вражіннє неприємне; властиво на Семиренчиху: «Вл[адимир] Бон[ифатієвич] не так би говорив – жадає, наче княжить»" (*див. запис за цей день*). Цілеспрямована вдача М. Грушевського не дозволяла йому зупинятися під впливом емоцій, і вже під час чергового візиту разом з В. Леонтовичем та Є. Чикаленком він почав розробляти проєкт Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці в Києві з метою легалізації справи організації та фінансування Інституту українознавства. По суті, це товариство надавало юридичного статусу відомому "комітету спадкоємців" (*див. запис за 21–23 лютого 1908 р. та коментар до нього*).

...з Тишкевичом... – мова про графа, українського дипломата, публіциста і мецената Михайла Станіславовича Тишкевича (1857–1930).

5 **[(18) січня 1908 р. Київ].** Були у нас Леонтовичі, саме в обід, просили Кулюню на деревце на 6/I, але на той день мало бути деревце у нас, і Кулюня рішучо випросилася, на моє здивованнє.

6 **[(19) січня 1908 р. Київ],** неділя. Наукове засіданнє*, зпочатку Стешенко читав реферат Лотоцького, потім я про чільця – з пам'яти*; трохи "увлекся" темою – взагалі про відносини культури простонародної й інтелігент[ської]. Потім вийшла сильна перепалка, під яку підлив олію Павлуцкий своєю вступною заміткою: чи се не балканська окраса. Потім були заг[альні] збори, де при читанню протокола заг[альних] зборів з жовтня, що були без мене*, вийшов скандал – що було на зборах, чи ухвалили дефінітивно перейменнє "України", чи ні, з Стеш[енком] і Грінч[енком] поговорили остро. Перетц втік з обурення. Косачка мині читала нотату за те, що я "утопив" "Україну". Потім була ще Рада*. Потім з Біляшевським поїхали до нас на обід, потім приїхали Перетци, Лисенко з хлопчиком*, внуки Зах[арія] Зах[арійовича]*. Бавилися довго.

Наукове засіданнє... – як засвідчують даний запис й нововиявлені протоколи УНТ, на 7-му науковому засіданні Товариства І. Стешенко зачитав реферат О. Лотоцького під назвою "Безвісний поет-демократ Пузина". Наступною була доповідь М. Грушевського "Княжий староруський побут в сучаснім українськім обіході: Княжі діадеми і гуцульські чільця" (*див. наступний коментар*). Програма засідання передбачала також доповідь А. І. Ярошевича "Опис маєтностів як джерело по економіці південно-західного краю", проте її було

перенесено на 17 лютого (за ст. ст.) 1908 р. (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 44 зв.; Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 154).

...потім я про чільця – з пам'яти... – цей реферат М. Грушевський підготував ще 31 серпня (за ст. ст.) 1907 р. на підставі зібраної за допомогою вчителя з села Голови на Гуцульщині Луки Гарматія колекції "чілець" (жіноча діадема-вінець на чоло, виготовлена з мосяжної бляхи) (*див. коментар до запису за 31 серпня 1907 р.*). Як свідчать офіційні відомості про згадане наукове засідання, у доповіді під назвою "Княжі діадеми і гуцульські чільця" М. Грушевський доводив думку, що гуцульські жіночі прикраси "чільця" ймовірно походять від княжих діадем і свідчать, "як сучасне народньо-українське життє звязано з культурою київської держави" (Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 154). Під час дискусії Г. Павлуцький зауважив, що "чільця", можливо, "зайшли до гуцулів з Болгарії". Так само О. Косач та М. Василенко висловили сумніви щодо походження "чілець" від діадем. Думку М. Грушевського підтримали Б. Грінченко, К. Михальчук, М. Біляшівський (Там само). Незважаючи на різні погляди, свою позицію М. Грушевський застеріг пізніше і в "Ілюстрованій історії України", подаючи та порівнюючи зображення "чілець гуцульських молодиць" (з власної збірки) з коронами княгинь XI–XII вв. з Київщини (*Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Київ; Львів, 1911, мал. 103–104).

Потім були заг[альні] збори, де при читанню протокола заг[альних] зборів з жовтня, що були без мене... – за збереженим протоколом загальних зборів УНТ, що відбулися 6 січня (за ст. ст.) 1908 р., встановлено, що розпочалися вони з перечитування протоколів попередніх зборів за 22 та 27 жовтня (за ст. ст.) 1907 р. Предметом дискусії стало принципове питання про журнал "Україна" як титульний орган УНТ, яке розглядалося на тих зборах без участі М. Грушевського. Протокол зборів за 22 жовтня, на яких вирішили призначити екстрене засідання "з приводу передачі до Товариства редакції «України»", прийняли без застереження. Головні проблеми виникли з протоколом екстрених зборів за 27 жовтня, на яких ухвалили, що науковий орган УНТ "буде продовженням попередніх виданнів: «Киевская старина» і «Україна»", додавши наприкінці пункт про відтермінування рішення до приїзду голови Товариства. Цей протокол вирішили "передать голові і секретареві там того збору на новий перегляд (в справі проектовности чи конечности постанов цього збору про перехід до Наукового товариства журналу «Україна»" (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 38–39). Остаточно його затвердили на загальних зборах Товариства 18 травня (за ст. ст.) 1908 р. (Там само. Арк. 47). *Детально питання щодо дискусій про науковий орган УНТ див. у коментарі до запису за 11 листопада 1907 р.*

Потім була ще Рада. – На Раді УНТ 6 січня (за ст. ст.) 1908 р. за участю М. Грушевського, М. Біляшівського, О. Грушевського, М. Лисенка та І. Стешенка розглянули внесену того дня на загальних зборах пропозицію О. П. Косач назвати наукове видання УНТ "Україна". Передбачаючи, що тематика видання не обмежиться виключно Україною, підтримали вже раніше запропоновану назву "Записки". Свою точку зору з приводу цієї дискусії, а власне концепції майбутнього наукового органу УНТ, М. Грушевський обґрунтував у статті "Українське наукове товариство в Київі й його наукове видавництво" (Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. 1. С. 12–13). Постановили також з нагоди ювілею М. Заньковецької привітати акторку адресою. З метою активізації наукової діяльності Товариства прийняли рішення організувати публічні лекції, наукові засідання, урочисті зібрання в пам'ять Т. Шевченка та засідання на честь П. Житецького (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 7).

...Лисенко з хлопчиком... – йдеться про молодшого сина Миколи Лисенка – Тараса. Під час народження хлопчика, 25 лютого (за ст. ст.) 1900 р., його мати, Ольга Антонівна Липська, померла від параліча серця. О. А. Липська (1860–1900) – друга (цивільна) дружина М. В. Лисенка, мати п'ятьох його дітей (Катерини (1880–1948), Галини (1883–1964), Остапа (1885–1968), Мар'яни (1887–1946), Тараса (1900–1921). Яскравий портрет молодшого сина, яким його побачив М. Грушевський, змалював невдовзі М. Лисенко у листі до учениці І. П. Андріанопольської: "Тарасик росте голубчик, вогонь з його вибухає, такий меткий

і проворний. Учиться щодня у студента Шила: день російська наука, а день – українська. Здібний хлопець і до науки, і до штуки (искусства) ну, тільки держави треба на нього, охякої! А добра, дуже добра дитина. Щоб воно що само пожило-зьіло, коли йому що даєш, ні зроду: кожному до останнього обділить, а собі останньому лишить […]. Тепер до науки і після науки він надворі гуля, грається, добре їсть, та такий красивий став, що аж любо глянуть. Добре, що мати гарна була, бо як би удавсь у батька свого, то й похвалки ні з чого було б скласти" (Микола Лисенко. Листи / Авт.-упоряд. Р. М. Скорульська. К., 2004. С. 426–427).

…внуки Зах[арія] Зах[арійовича]. – Мовиться про онуків рідного брата матері Михайла Грушевського – Захарія Захарійовича Оппокова (1845 – після 1918). Мав двох доньок (Ганну і Софію) та трьох синів (Сергія, Віктора, Євгена). Відомостей про дітей синів, які були військовими, виявити не вдалося. Донька Ганна Оппокова (у шлюбі Коваленко; 1873–?) мала трьох дітей, Софія Оппокова (у шлюбі Табуре; 1874 – не раніше 1942) мала доньок. Як згадує М. Грушевський в університетському щоденнику, на 1893 р. З. З. Оппоков мав 16 онуків (*див. запис за 19–20 лютого 1907 р.*). Детально див.: *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 550–551, 570, 573.

7–8 [(20–21) січня 1908 р. Київ]. Сими днями написав "Ще одна повість"* з поводу статі Єфремова – радився довго з нашими, й рішили ліпше не пропускати без відповіди. Нині зайшов прочитати Чик[аленкові] і Павлов[ському]. На них зробило се вражіннє бомби, Чик[аленко] страшно заажітув[ався]* – висловляючи побоювання, але й не рішаючи відмовляти вповні. Тим навів на мене ще гірше ваганнє. Заходив він ще й додому до нас в тій справі радитись. Я рішився друкувати – однаково ворожнеча єсть повна. Був у Леонтовича – говорив різко, потім по-приятельськи.

Сими днями написав "Ще одна повість"... – *Грушевський М.* "На українські теми. Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" (ЛНВ. 1908. Т. XLI. Кн. І. С. 188–193; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 61–65). *Див. також записи за 11 липня, 30–31 грудня 1907 р., 2 січня 1908 р. та коментарі до них.*

…Чик[аленко] страшно заажітув[ався]… – невдовзі сам Є. Х. Чикаленко поділився враженнями про цей публіцистичний діалог Єфремова і Грушевського в листі до П. Стебницького: "А тут свої чвари. Може, вже дістали ЛНВістник, январську книжку, то з неї бачите, що підспудна війна братоубивча вже виривається і на світ Божий. Скільки я не умовляв професора не звертать уваги на некоректність Єфремова в новогоднім № «К[иевских] Вестей», але він таки виступив з обороною ЛНВістника. Само собою, що Єфремов не змовчить і піде історія... Єфремову давно кортіло «обірвать» професора в «Раді», але я все не згожувався, через те він і охолов до «Ради» і майже перестав в ній писати" (Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки // Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 73). У відповідь відомий український діяч у Петербурзі назвав статтю М. Грушевського "занадто гострою", вважаючи, що М. Грушевський "підносить прапор гурткової боротьби" (Там само. С. 75). Розуміючи, що не варто виносити цю полеміку на шпальти російської преси, С. Єфремов мав намір випустити у відповідь окрему брошуру. Від цього "саможерства" всіляко застерігав Є. Чикаленко, вживаючи всіх заходів, "щоб з'єднать людей" (Там само. С. 76–77).

9–10 [(22–23) січня 1908 р. Київ]. Йде усильна робота над І кн[ижкою] в друкарні* і над "Історією"*. Хотів виїхати 9[-го], відложив потім на 10[-те], але бачу, що не виїду скорше як 12[-го]. На виїзднім

тепер маса народу. Колись то в конторі зійшлись Ярошевський – адвокат*, Лобода, Чикаленко й ріжні иньші. Дуже утішили нас проєкти школи* і становище справи, як вияснив Ярошевський. Хотіли поїхати подивитися in natura [в натурі, в дійсності (*латин.*)] місце, але не було часу. Я закликав Красицького в справі декорації, щоб порадитись – він хоче сам узяти участь*.

Йде усильна робота над І кн[ижкою] в друкарні... – перша книжка ЛНВ за 1908 р. побачила світ 17 січня (за ст. ст.), про що завідувач контори Ю. Тищенко писав того ж дня до Львова: "Книжка в друку сьогодні закінчена" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 62).

...і над "Історією". – Йдеться про друк шостого тому "Історії України-Руси" (*див. запис за 2 січня 1908 р.)*.

...Ярошевський – адвокат... – мова про Миколу Семеновича Ярошевського – громадського діяча, присяжного повіреного, гласного Київської міської думи. Відіграв важливу роль у спорудженні будинку Київської публічної бібліотеки. Як голова комітету бібліотеки у 1911–1914 рр., займався забезпеченням нового приміщення книгозбірні устаткуванням та новими надходженнями творів друку, активно сприяв участі бібліотеки у Всеросійській промисловій виставці, що проходила у Києві з 29 травня по 15 жовтня (за ст. ст.) 1913 р. Провадив справу зведення у Києві Народного училища імені С. Ф. Грушевського (*див. запис за 17 листопада 1906 р.*). За його проєктом М. Грушевський подав до київського міського голови І. Дьякова лист з обґрунтуванням усіх вимог щодо фінансування будівництва та подальшого утримання народного училища (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 8–9 зв.). Важливі консультації надавав і після того, як у своєму засіданні 12–19 травня (за ст. ст.) 1908 р. Міська дума прийняла всі умови М. Грушевського, а її постанову 9 червня (за ст. ст.) 1908 р. затвердив київський губернатор (Там само. Арк. 3–3 зв.). Зокрема, управитель контори ЛНВ та всіх видавничих і господарських справ М. Грушевського у Києві Ю. Тищенко не раз згадував про нього в листах до Львова. Так, 29 липня (за ст. ст.) 1908 р. писав: "Зараз був в конторі Ярошевський з приводу будівлі школи. Він просив запитати, чи одержали Ви копію з постанови гор[одської] думи. Річ в тому, що всі Ваші пропозиції Дума прийняла цілком і проект фасаду одіслала Ключевському [Кричевському. – *Упоряд.*] та Красицькому. Тепер виника питаннє, коли приступити до будівлі. Ярошевський радить скорше передати ту частину грошей, що Ви положили, дати поки, і, таким чином, дать можливість приступити до постройки. Мотівом він виставляє те, що Київ[ський] уч[ебний] округ домагається, щоб сі гроші були передані йому, і в даний час веде з приводу сього переписку з Петербургом. Коли город не приступить до постройки або не встигне взяти на приход тих грошей, то може трапитись те, що гроші попадуть, і всі, до рук округа, і тоді, як каже Ярошевський, думати ні тілько про виклади на укр[аїнській] мові, а навіть і про укр[аїнський] стіль нема чого, бо воно (М[инистерство] н]ародного] п[росвещения]) построїть казарму по формі. Отже, він і просе скоріш кінчати се діло. Крім того, просив сповістити, коли Ви будете в Київі, бо бажана Ваша присутність при закладці школи" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 101–102). *Див. також коментарі до записів за 17 листопада 1906 р., 1 та 29 грудня 1909 р.*

Дуже утішили нас проєкти школи... – мовиться про Народне училище імені С. Ф. Грушевського (*див. коментар до запису за 17 листопада 1906 р.*).

Я закликав Красицького в справі декорації, щоб порадитись – він хоче сам узяти участь. – До розробки проєкту фасаду Народного училища імені С. Ф. Грушевського М. С. Грушевський запросив не Ф. С. Красицького, а В. Г. Кричевського, категорично наголосивши на цьому у своєму листі від 14 квітня (за ст. ст.) 1908 р. до київського міського голови І. М. Дьякова: "Что же касается фасада, то таковой должен быть исполнен по проекту, разработанному за мой счет архитектором Кричевским, живущим в городе Киеве" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 8–9 зв.).

11–12 **[(24–25) січня 1908 р. Київ].** "Кіев[ская] Мисль" дурить. Я обіцяв статейку про Заньковецьку, але поставив умовою, щоб надрукували замітку про Наук[ове] тов[ариство], що були наквасили. Тепер уже не роблю нічого, тільки коректи, зовсім заїли мене. Виїзд відложили на 13-е. В "Раді" фотографували редакцію, кликали, але я не ходив*; був натомість Єфремов. Лишаю їх в свободі виберати одесную чи ошую*. Приходили Бородай з Лозинським в справі Наук[ового] інституту*. Ми з Чикал[енком] ходили до Антон[овича] – щоб він впливав на Семиренка в тім же, бо й Леонт[ович] в останній розмові (7/I), де я дуже з тим на нього наставав, висловив бажаннє, щоб Ант[онович] поговорив про се з Семиренком. 12-го заходив до "Ради" попрощатись, надійшов Леонтович, потім ми з ним пішли до ЛНВ і ще поговорили; я спитав, що за переміна сталася в відносинах до ЛНВ, він дуже скрутивсь і казав, що не вважав се за пильне, але якби… то певно, що було б. Я казав, що оділеню ще нема крайности.

В "Раді" фотографували редакцію, кликали, але я не ходив… – даний запис є ключем для правильної атрибуції відомої світлини, яка неодноразово репродукувалась у виданнях з датою 1906 р. (див., зокрема: *Старовойтенко І.* Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: Монографія. К., 2009. С. 533). Вагомим запереченням цього датування є присутність на фото С. Єфремова, який впродовж всього періоду виходу "Ради" у 1906 р. перебував у в'язниці. Отже, на фото, зробленому в редакції газети "Рада" (вул. Велика Підвальна, нині – Ярославів Вал, 6) 11 січня (за ст. ст.) 1908 р., сидять на стільцях: С. Єфремов, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, М. Павловський; стоять в останньому ряду: Д. Дорошенко (другий ліворуч), М. Гехтер (третій ліворуч), Л. Пахаревський (четвертий ліворуч).

…одесную чи ошую. – Дослівно "по праву чи ліву руку", у переносному ширшому значенні – "між раєм і пеклом".

Приходили Бородай з Лозинським в справі Наук[ового] інституту. – Йдеться про Олександра Івановича Бородая (*див. запис за 1 січня 1908 р.*) та Володимира Устимовича Лозинського (1855–1914) – українського громадського діяча, мецената. Цей запис свідчить про їхню підтримку ідеї М. Грушевського щодо заснування Інституту українознавства, яку він оприлюднив у статті "Чи не спроможемось?" (*див. коментар до запису за 1 січня 1908 р.*).

13 **[(26) січня 1908 р. Київ],** неділя. Правив ще цілий день, до самого всідання на фіакра, коректи. Забув пальто. Провожали Чик[аленко] і Біляшев[ський]. З великою сатисфакцією виліз на ліжко post tot discrimina rerum [після стількох злигоднів (*латин.*)]. Від певного часу все мині не везе: Мін[істерство] фінансів не <засід[ало]> на довіз "Історії", процес на кепський дорозі*, з Єфроном нічого не вийшло*, статей в часописях ("Тов[арищ]" і "Рус[ские] Вед[омости]") не друкують*. Але все се байки, чую себе дуже сильно і бодро.

…процес на кепський дорозі… *– див. коментар до запису за 24 лютого 1908 р.*

…з Єфроном нічого не вийшло… – йдеться про задум видання томів "Історії України-Руси" російською мовою. Посередниками у цій справі виступали петербурзькі колеги М. Кареєв та О. Лаппо-Данилевський, запропонувавши М. Грушевському реалізувати свій задум

у видавництві І. Єфрона у запланованому ним виданні "Истории европейской культуры" у 14-ти томах (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 518. Арк. 1–2 зв.). Однак 26 грудня (за ст. ст.) 1907 р. та 1 січня (за ст. ст.) 1908 р. М. Кареєв повідомив, що "предлагаемая мною комбинация не удастся", адже І. Єфрон не погодився ані змінити кількість томів свого проєкту, ані видати повний переклад праці М. Грушевського (Там само. Арк. 3, 16–16 зв.). *Детально див. коментар до запису за 28 жовтня 1907 р.* Про подальші заходи у цій справі *див. запис за 9 лютого 1908 р. та коментар до нього.*

...статей в часописях ("Тов[арищ]" і "Рус[ские] Вед[омости]") не друкують. – Імовірно, М. Грушевський не знав, що газета "Товарищ" на той час вже перестала виходити (*див. коментарі до записів за 15 лютого та 19 серпня 1907 р.*). Щодо долі статті в "Русских ведомостях" *див. коментар до запису за 5 лютого 1908 р.*

14 [(27) січня 1908 р.] Львів, понед[ілок]. Дім застали в повнім порядку, тільки велика пальма м[а]б[уть] перемерзла, справивши великий жаль Мар[инці]. Приємно в тім просторі по київськім стиску.

15–16 [(28–29) січня 1908 р. Львів]. Застав сильну депресію між "своїми" в афері Барвін[ського]*. Томаш[івський] дорікав, що довго не було мене і через те, власне, депресія пішла; найбільшу виявив Фр[анко] – що зле сталося – треба б реасумувати; Том[ашівський] теж покликувався на якихось таємничих, що уступаються за Барв[інського]. Найбодрійший ще Джиджора. Застав коректу з "Mitteilung[en]"*. Гнатюк хорий, сидить дома, Том[ашівський] згадував про поголоски, що йому зле і треба виїхати – рішили вислати до Мошковича* на звіди, ходив Джидж[ора]. Зладив статю до II кн[ижки] ЛНВ*.

Застав сильну депресію між "своїми" в афері Барвін[ського]. *– Див. коментар до запису за 18 грудня 1907 р.*

Застав коректу з "Mitteilung[en]". – Йдеться про відповідь на рецензію В. Мільковича на німецькомовний перший том "Історії України-Руси" М. Грушевського, яку вчений підготував в жовтні 1907 р. Під назвою "Чи вже написана історія русинського народу, чи ще ні?" відповідь було опубліковано у німецькому виданні: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung / Redigirt von Oswald Redlich. Innsbruck, 1908. Band XXIX. S. 201–215. *Детально див. коментар до запису за 29 серпня 1907 р.*

...до Мошковича... – йдеться про лікаря Якуба Мошковича (Jakób Moszkowicz).

Зладив статю до II кн[ижки] ЛНВ. – Йдеться про першу подачу із серії публікацій у шести частинах на тему "Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку" (ЛНВ. 1908. Т. XLI. Кн. II. С. 282–296; Кн. III. С. 491–506; Т. XLII. Кн. IV. С. 87–107; Кн. VI. С. 438–458; Т. XLIII. Кн. VIII. С. 208–228; Кн. IX. С. 428–450). В основу всіх текстів покладено лекції, які М. Грушевський прочитав у Києві 10, 12, 15 листопада (за ст. ст.) 1907 р. (*див. записи за ці дні*). Виступи відкрили публічний лекторій, запроваджений Українським науковим товариством у Києві. У 1912 р. ці статті з ЛНВ у вигляді 13-ти розділів, доповнених чотирма новими, склали зміст книги "Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці".

Видаючи "Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці", який, за словами самого автора, став продовженням і доповненням його "Ілюстрованої історії України", М. Грушевський прагнув, аби ці книжки викликали зацікавлення "не тільки змістом нашої старої минувшини, а і його формою: не тільки політичними, соціальними й культурними змаганнями, а і сферою артистичного життя і творчости, не тільки словесної, а і пластичної: всім тим, що прикрашало сувору і тверду прозу і робило її зноснішою для поколінь,

які переходили тернистою нивою нашого життя" (*Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Київ; Львів: Друкарня С. В. Кульженка, 1912. С. 2).

Детальніше аналізуючи представлений ілюстративний ряд "Культурно-національного руху", М. Грушевський наголошував: "Популярно написані начерки сього руху (вибрані з моєї великої Історії України і відповідно перероблені) я ілюструю тут зразками тої артистичної культури, яка розвивалася на ґрунті національного руху, в них описаного. Маючи на увазі в ілюстрації, як і в викладі, завдання популяризаційні, я мусів дбати до певної міри про те, щоб зробити її можливо ріжнорідною й інтересною" (Там само. С. 3).

У передмові до видання вчений подав також цікаві зауваження щодо оживленого зацікавлення своїх сучасників старожитностями, які ставали частиною їхнього інтелектуального повсякдення. Мав на увазі, безперечно, й себе самого: "Те, що давнійше було ділом небагатьох спеціалістів – антикварів, захоплює все ширші круги нашого громадянства, переходить так би сказати – в наш інтелігентський обиход. Завзято збираються предмети старого побуту, які ще недавно гинули масами на очах публіки, перетоплювані, перепалювані на срібло і просто нищені «за непридатністю». Наша недавня старовина – пам'ятки українського обиходу останніх століть – входять в обстанову сучасного українського інтелігента, витісняючи ріжний риночний брік-а-брак" (Там само. С. 1).

Оцінюючи видання, оглядачі зауважували: "Попри літературний зміст у книзі проф. Грушевського є ще одна цінна сторона, це – її ілюстрації. Вся книга пересипана репродукціями зі старих українських гравюр, титульних аркушів, заставок і віньєток у старовинних книгах, портретів, видів місцевостей, визначних будівель – замків, церков і монастирів, репродукцій з грамот і давніх рукописів. Все це підібрано вміло й зі смаком. [...] Багатство ілюстрацій надає книзі проф. Грушевського характеру чудового історичного альбому" (*Д. Д–ко [Дорошенко Д.]* Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Київ; Львів, 1912. Стр. 248 // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 417).

17 [(30) січня 1908 р. Львів]. Викладав, був в Акад[емічному] домі. Мошкович дав заспокоюючі відомости.

18 [(31) січня 1908 р. Львів]. Засід[аннє] секції* й Виділу*. Розговорились широко (навіть і умисно) про київ[ську] книгарню. Том[ашівський] чомусь вдарився в опозицію на сій точці, аж немило переговорились із ним.

Засід[аннє] секції... – на засіданні Історично-філологічної секції НТШ за участю М. Грушевського, С. Томашівського, І. Джиджори, І. Крип'якевича, І. Шпитковського та І. Кревецького голова Товариства зачитав лист Московського археологічного товариства у справі участі НТШ та УНТ в Археологічному з'їзді в Чернігові. Ухвалено передати відомості голові Історичної секції УНТ та повідомити про форум усіх дійсних і звичайних членів, які могли б виступити з рефератами (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 75 зв.).

...й Виділу. – За збереженими протоколами Виділу НТШ та "Хронікою НТШ", згадане засідання відбулося 29 січня (за н. ст.) 1908 р. Заслухавши листи у справі участі НТШ у XIV археологічному з'їзді в Чернігові, постановили: з огляду на те, що Московське археологічне товариство, яке організовує з'їзд, не висловило однозначної думки щодо участі Українського наукового товариства у Києві, відтермінувати відповідь і доручити голові НТШ з'ясувати цю справу. Окрім того, М. Грушевський довів до відома про отримання Ф. Красицьким дозволу на відкриття у Києві книгарні, яка буде філією книгарні НТШ. Постановили також звернутися до Міністерства освіти та віросповідань щодо виділення допомоги на впорядкування бібліотеки й музею (5000 корон), видання бібліографії І. Левицького (3000 корон) та етнографічної карти Галичини (4000 корон). Ухвалили призначити кредит у рахунок наукових праць: М. Кордубі (200 корон), І. Кревецькому – на історію Товариства

(400 корон), за його праці в "Записках НТШ" (400 корон). Прийняли до відома створення Математично-природничо-лікарської секції, делегатом до Виділу від якої було обрано С. Рудницького. Розглянули також низку поточних питань (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 98 зв. – 99 зв.).

19 [січня (1 лютого) 1908 р. Львів]. Пустився великий сніг, але тепло. Сі дні випускав "Записки", полагоджував кореспонденцію, скрипти для ЛНВ; VII т[ом] міг писати дуже мало*. Ходив сьогодня фотографуватись*.

...VII т[ом] міг писати дуже мало. – Роботу над сьомим томом М. Грушевський розпочав 25 серпня (за ст. ст.) 1907 р. У 1907 р. він встиг написати перші два розділи, продовжив роботу у 1908 р. Упродовж січня й до середини серпня 1908 р. підготував III–VI розділи та розпочав розділ VII, часом супроводжуючи записи про роботу словами "взявся сильно", "розмахуюсь", "з ухами уліз", "зачав нишпорити". Чимало зробив у Криворівні, не залишаючи роботу навіть під час повені (*див. записи за 13, 14 липня 1908 р.*). Поспішав, адже ще 15 (2) червня 1908 р. на засіданні Історично-філософічної секції презентував першу частину (I–IV розділи) тому, яку ухвалили друкувати в "Збірнику Історично-філософічної секції". Про роботу над сьомим томом у січні–серпні 1908 р. *див. записи за 19, 21, 31 січня, 5, 7, 9, 10, 28, 29, лютого, 4 березня, 5–6, 10–11, 22, 24, 25, 27, 30 травня, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 20, 23, 31 липня, 3, 5, 11, 13, 18, 21 серпня 1908 р.*

Повернувшись до Львова 17 серпня (за ст. ст.) 1908 р., змушений був перерватися майже на два місяці. Особливо інтенсивно працював у жовтні, листопаді, першій половині грудня 1908 р. (*див. запис за 10 жовтня 1908 р.*). Том вийшов друком 16 червня (за ст. ст.) 1909 р. (*див. коментар до запису за 25 серпня 1907 р. та запис за 16 червня 1909 р.*).

Ходив сьогодня фотографуватись. – Ключем до з'ясування, про який з низки недатованих фотопортретів ідеться, стало листування Михайла Грушевського з Михайлом Коцюбинським. На початку 1908 р. М. Коцюбинський попросив львівського професора, голову НТШ надіслати йому свою фотографію, аби за нею виготовити портрет для товариства "Просвіта" в Чернігові: "Фотографію поверну Вам, як тільки буде вільна, а коли б Ви були ласкаві і залишили для мене, був би надзвичайно вдячний Вам за те" (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛ). Ф. 7. Од. зб. 472). Після чергового нагадування М. Грушевський писав до Чернігова: "Вибачте, що не відповів скорше. Завтра сподіваюсь піти до фотографа і невдовзі післати Вам фотографію" (Листи до Михайла Коцюбинського. Т. II / Упоряд. В. Мазний. Ніжин, 2002. С. 84). Дана щоденникова нотатка за 19 січня (за ст. ст.) 1908 р. вказує на точну дату фотопортрета, який 23 січня (за ст. ст.) вчений надіслав до Чернігова, повідомивши перед тим, 22 січня (4 лютого): "[...] мабуть, листи наші розминулись. Я писав Вам там, що знимусь, і тепер вже справді маю фотографію і вишлю завтра бандеролею" (Там само. С. 85).

На фотопортреті, який зберігається в Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М. М. Коцюбинського, М. Грушевський поруч із дарчим автографом зазначив дату, але не фотографування, а відправлення: "Високоповажаному Михайлу Михайловичу Коцюбинському від М. Грушевського. 5 лютого [за н. ст.] [1]908, Львів" (Там само. С. 84–85). Отримавши знімок, М. Коцюбинський із запізненням через недугу рідних лише 6 березня (за ст. ст.) 1908 р. відповів: "Прегарну фотографію Вашу дістав – і велика, сердечна подяка Вам за се! Се Ви зробили мені велику подвійну приємність – бо і Просвіта, і я будемо мати Ваше поличчя" (ВР ІЛ. Ф. 7. Од. зб. 474.). За паспарту фото, один із відбитків якого без будь-яких автографів та дат зберігається в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського, відомо, що знімок зроблено у знаменитому львівському фотоательє блискучого майстра салонного портрета Едварда Тшемеського (1843–1905). Справу батька, яку той розпочав ще 1868 р., після його смерті продовжила донька Зофія зі своїм чоловіком Рудольфом Губером, залишивши назву фірми з прізвищем її засновника. Послугами цього ательє, яке від 1887 р. містилося на вул. 3 Мая, 7 (нині – вул. Січових Стрільців), М. Грушевський користувався не раз. До цієї ж фотосесії належить ще один

знімок в іншому, менш вдалому ракурсі, виявлений 2016 р. у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника (Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 107–108 (№ 23–24)).

20 [січня (2 лютого) 1908 р. Львів]. Сніг страшений. Засіданнє Язикової ком[ісії]* і Тов[ариства] прихильників*.

Засіданнє Язикової ком[ісії]... – згадане засідання у "Хроніці НТШ" не зафіксовано.

...і Тов[ариства] прихильників. – Протокол даного засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові не зберігся (*Купчинський О.* Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ: Праці секції мистецтвознавства. Львів, 1994. Т. CCXXVII. С. 393–419).

21 [січня (3 лютого) 1908 р. Львів]. Відіслав нарешті коректи до "Mitteilun[gen]"* і взявся сильно до VII тому; але в перспективі ще стаття для "Націон[ального] збірника"*.

Відіслав нарешті коректи до "Mitteilun[gen]"... – *Hruschewskyj M.* Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung /Redigirt von Oswald Redlich. Innsbruck, 1908. Band XXIX. S. 201–215. *Детально див. коментар до запису за 24 жовтня 1907 р.,* коли М. Грушевський розпочав підготовку відповіді на рецензію В. Мільковича на німецькомовний перший том "Історії України-Руси".

...ще стаття для "Націон[ального] збірника". – Так М. Грушевський називав видання: Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. СПб.: Изд. Тов-ва "Общественная польза", 1910. *Див. коментар до запису за 24 січня 1908 р.*

22–23 [січня (4–5 лютого) 1908 р. Львів]. Поїзди стали, з ЛНВ кореспонденція урвалась. Сього дня, 22[-го], наші на балю – з двома Ольгами*; від Редліха неприємна відповідь* – що репліки мині не дасть; хотів сваритись, але відрадили.

...з двома Ольгами... – йдеться про небог Марії Сильвестрівни Грушевської – Ольгу Вояковську (у шлюбі Мочульську) й Ольгу Левицьку (у шлюбі Микласевич).

...від Редліха неприємна відповідь... *– див. запис за 24 жовтня 1907 р. та коментар до нього.*

24 [січня (6 лютого) 1908 р. Львів]. Викладав як усе. Пополудні засів за статю про Галичину*. З балю неприємні пльотки – що Гнатюка хочуть пенсіонувати, що Кривецькому великі гроші на військо ухвалили* etc.

Пополудні засів за статю про Галичину. – Йдеться про нарис "Украинцы", який вийшов у першій частині збірника: Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. СПб.: Изд. Тов-ва "Общественная польза", 1910. Ч. I: Австро-Венгрия. С. 152–177). У другій частині збірника

вийшов нарис М. Грушевського про українців у Росії (Ч. II: Россия. Финляндия. С. 307–333), з чого й почалася співпраця вченого з цим виданням ще влітку 1907 р. (*див. коментарі до записів за 12 липня та 14–16 грудня 1907 р., 16–17 жовтня 1908 р.*).

До подальшої участі у збірнику та підготовки нарису про українців в Австро-Угорщині, про яку йдеться в даній щоденниковій нотатці, вченого запросив М. Славинський. 6 грудня (за ст. ст.) 1907 р. він звернувся до М. Грушевського з цією пропозицією, позаяк І. Франко відмовився від запропонованої роботи (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 753. Арк. 30–33 зв.). На початку січня 1908 р. А. Кастелянський висловив задоволення у зв'язку зі згодою М. Грушевського та просив надіслати статтю разом з коректою попередньої про українців у Росії до 20 січня (за ст. ст.) 1908 р. (Там само. Спр. 520. Арк. 9). За короткий час, з 24 по 31 січня (за ст. ст.) 1908 р., вчений підготував нарис, а 2 лютого разом з коректою попереднього надіслав до Петербурга (*див. записи за ці дні*). Про подальшу роботу над текстом та узгодження з редакцією *див. коментар до запису за 11 серпня 1908 р.*).

...що Кривецькому великі гроші на військо ухвалили... – йдеться про рішення засідання Виділу НТШ, яке відбулося 29 (16) січня 1908 р. На ньому співробітникові бібліотеки НТШ І. Кревецькому, який з грудня 1907 р. був призваний на військову службу, виділили кредит з офіційним формулюванням: на підготовку історії Товариства (400 корон) та праці в "Записках НТШ" (400 корон) (*див. коментарі до записів за 22 листопада 1907 р. та 18 січня 1908 р.*). У середині жовтня 1908 р. І. Кревецький повернувся з війська та знову приступив до роботи в бібліотеці (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 107).

25 **[січня (7 лютого) 1908 р. Львів].** Вчора наші були знову на балю. Дуже мене дражнить, що ЛНВ застряг і ані чувати. Копача статю в "Ділі" надрукували* – дурна, але по що було?

Копача статю в "Ділі" надрукували... – йдеться про статтю І. Копача "«Літературно-науковий вістник» всеукраїнський журнал" (Діло. 1908. № 24. 1 лютого (19 січня). С. 1–2; № 25. 3 лютого (21 січня). С. 1–2). *Детальніше див.коментар до запису за 8 лютого 1908 р.*

26–27 **[січня (8–9 лютого) 1908 р. Львів].** Джиджора ходив до Гнатюка – поговорити, що може б справді поїхав, і мав дику сцену з Гнатючкою*. От людчики. Почти стоять. Кацнеру телєграфували двічи* – не можна нічого. В неділю зробили Язик[ову] ком[ісію]* і Виділ Тов[ариства] прих[ильників] л[ітератури], н[ауки] [і] ш[туки]*.

...з Гнатючкою. – Йдеться про дружину Володимира Михайловича Гнатюка – Олену Павлівну (у дівоцтві Майковську), з якою він узяв шлюб у 1894 р.

Кацнеру телєграфували двічи... – йдеться про власника Торгового дому "Н. Кацнер. Подволочиск и Броды", через якого здійснювалося транспортування видань між Києвом і Львовом.

В неділю зробили Язик[ову] ком[ісію]... – на засіданні комісії, що відбулося 9 лютого (27 січня) 1908 р., було продовжено дискусію над новими правописними змінами (Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 34. С. 15).

...і Виділ Тов[ариства] прих[ильників] л[ітератури] н[ауки] [і] ш[туки]. – На цьому засіданні за участю М. Грушевського, І. Франка, І. Труша та С. Томашівського ухвалили скликати загальні збори Товариства на 1 березня (за н. ст.) 1908 р. у приміщенні Академічного дому; взяли до відома, що з нагоди ювілею М. Заньковецької доручено вручити на руки актриси та М. Садовського вітальні адреси, а на пропозицію І. Труша видатних діячів українського театру прийняли в члени Товариства; М. Грушевський порушив питання про фінансування видання університетських лекцій В. Антоновича (*Купчинський О.* Статут

і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ: Праці секції мистецтвознавства. Львів, 1994. Т. CCXXVII. С. 405).

28 [січня (10 лютого) 1908 р. Львів], понед[ілок]. Працюю далі все над статею, цілими днями, аби того позбутись. Франко захорував на нирки й має домашній арешт. Дав оголошеннє про загвозджеєннє ЛНВ в "Ділі"*, й се мене трохи заспокоїло.

Дав оголошеннє про загвозджеєннє ЛНВ в "Ділі"... – у замітці під заголовком "Vis maior" (у рубриці "Новинки") подано таке оголошення без підпису: "Транспорт першої книжки «Літературно-Наукового Вістника» за р[ік] 1908, висланий з Київа 1[-го] с[ього] м[ісяця], для скорости багажем, застряг в Підволочисках з причини снігових заметів, що перервали дорогу між Підволочисками і Тернополем. Адміністрація ЛНВістника чекає його з дня на день. З причини перерваня почтової комунікації між Київом і Львовом мусить також спізнитися і II книжка, що мала вийти 31 січня с. ст." (Діло. 1908. Ч. 31. 10 лютого (28 січня). С. 3). Перша книжка ЛНВ прибула до Львова лише 4 (17) лютого 1908 р. (*див. запис за цей день*).

29–30 [січня (11–12 лютого) 1908 р. Львів]. Жінка сподівалася Трушів і запросила і Хоткевичів; я до того ще Джиджору. Вийшов (30[-го]) рід зібрання, але досить квасноватого, бо з Хоткевичем мині взагалі неприємно говорити. Трушу я пропонував відновити "Артист[ичний] Вістн[ик]"* при підмозі "Т[оварист]ва прихильників". Хоткевич приніс перед тим статю ("Вражіння")*, і я просив його справити, і він дещо змінив, але про се забув поговорити він, бо збентежився розмовою про Андреєва*.

Трушу я пропонував відновити "Артист[ичний] Вістн[ик]"... – мовиться про ілюстрований щомісячний журнал з питань музики, театру, образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва, архітектури. Видавець – Союз співацьких і музичних товариств у Львові. Виходив у Львові впродовж 1905 р. за редакцією С. Людкевича та І. Труша (вийшло 10 номерів у шести зошитах). За весь час у журналі було вміщено 40 статей 13-ти авторів, не рахуючи повідомлень. Друкувалися матеріали з історії української музики, тогочасного музичного життя, статті про визначних композиторів, огляди виставок, повідомлення про нові театральні вистави, концерти, мистецькі конкурси, хроніка. На сторінках журналу, зокрема, І. Труш детально висвітлив зміст Всеукраїнської мистецької виставки у Львові (11 (24) січня – 17 лютого (2 березня) 1905 р.), на якій широко репрезентувалася приватна збірка М. Грушевського (*див. коментарі до записів за 6 та 24 січня 1908 р.*). Журнал було ілюстровано репродукціями з нових живописних і різьбярських творів українських митців (І. Труша, Ф. Красицького, М. Сосенка, І. Макушенка, В. Масляникова, М. Жука, братів Василя, Миколи та Федора Шкрібляків, М. Мегеденюка та ін.). Вперше в "Артистичному вістнику" опубліковано репродукцію портрета Катерини Грушевської 1903 р. пензля І. Труша.

Свого часу, ще 29 листопада (12 грудня) 1905 р., І. Труш звернувся до Виділу Товариства прихильників української літератури, науки і штуки з проханням виділити для "Артистичного вістника" допомогу в сумі 100 корон. Однак тоді це внесення не знайшло підтримки, зокрема й М. Грушевського (*див. запис за цей день*). Занотовану М. Грушевським пропозицію відродити журнал через три роки після його закриття засобами того ж Товариства ймовірно не було прийнято І. Трушем, який на той час відійшов від активної участі в його діяльності. Детально див.: *Свєнціцька В.* "Артистичний вісник" та внесок

І. Труша в українське мистецтвознавство // Іван Труш: Зб. матеріалів наук. конфер., присв. 100-річчю від дня народж. Львів, 1972. С. 40–49.

Хоткевич приніс перед тим статю ("Враження")... – йдеться про огляд Г. Хоткевича "Літературні враження" [Розгляд драми Винниченка "Щаблі життя"], опублікований у ЛНВ (1908. Т. LXII. Кн. IV. С. 129–138). Під цим же заголовком у 1908–1909 рр. в ЛНВ побачили світ ще два його огляди (1908. Т. LXIII. Кн. VII. С. 120–129; 1909. Т. LXV. Кн. I. С. 131–146; Кн. II. С. 396–411). *Див. коментар до запису за 9 серпня 1908 р.*

...розмовою про Андреєва. – Йдеться про російського письменника, основоположника експресіонізму в російській літературі Леоніда Миколайовича Андреєва (1871–1919). Його оповідання "Тьма" (1907), як і "Щаблі життя" В. Винниченка, яким присвятив свої "Враження" Г. Хоткевич, викликало шквал критичних думок (зокрема, див.: *Гехтер М.* Новини нашої літератури // Рада. 1908. № 19. 23 января (5 лютого). С. 1–2; № 20. 24 января (6 лютого). С. 2–3). Порівнював твори Л. Андреєва ("Тьма", "Мысль") з останньою п'єсою В. Винниченка у своїй доповіді на науковому засіданні УНТ і П. В. Петровський (*див. запис за 18 травня 1908 р.*). Окрему статтю про "Тьму" Л. Андреєва за декілька місяців після занотованої розмови опублікував в "Ділі" і Г. Хоткевич: *Хоткевич Г.* З приводу одного оповідання // Діло. 1908. Ч. 94. 30 (17) квітня. С. 1–2.

31 [січня (13 лютого) 1908 р. Львів]. Докінчив статю до збірника* і якскорше вернувся до VII тому. Наші були на вечерку на "Бесіді"*; м[іж] и[ньшим] Білецька* казала, що не казала про Кревецького (асігнування).

Докінчив статю до збірника... *– див. коментар до запису за 24 січня 1908 р.*

...на "Бесіді"... – йдеться про клубне товариство "Руська Бесіда" (1862–1939), яке влаштовувало літературні, музичні, танцювальні вечори, концерти, бали, забави, лекції, урочисті академії, утримувало свій театр.

...Білецька... – мова про педагога, громадську діячку Марію Іларіонівну Білецьку (1864–1937).

1 [(14) лютого 1908 р. Львів], п'ятн[иця]. Прорвалися перші почти, й пішла робота над коректами. Передплату на ЛНВ відновляють добре і тут, і в Київі*.

Передплату на ЛНВ відновляють добре і тут, і в Київі. – Інформацію про передплатників ЛНВ в Наддніпрянській Україні подавав М. Грушевському завідувач контори "Вістника" у Києві Ю. Тищенко. Зокрема, на 7 грудня (за ст. ст.) 1907 р. кількість передплатників на 1908 р. складала 10 осіб. Упродовж 1908 р. передплата виглядала так: на 15 січня (за ст. ст.) 1908 р. вона досягла 383 осіб, на 17 січня – 398, на 20 січня – 418 осіб, на 25 січня – 485, на 28 січня – 490, на 27 травня – 792 (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 60, 62, 64–65, 66, 86).

2 [(15) лютого 1908 р. Львів]. Відіслав статю й коректи до С[анкт-]П[етер]б[урга]. Умисно виписав "Слово", щоб переглянути статі Порша про автономію*. І пригадав собі вірш Тургенєва про поета, що ті самі вірші повторив з иньшою інтонацією і вийшло добре. Вода й нічого серіозного, ні сліду свіжої гадки.

...щоб переглянути статі Порша про автономію. – Йдеться про серію статей М. Порша під назвою "Автономія України", опублікованих в тижневику "Слово" (1908. № 2.

13 января. С. 7–8; № 5. 4 февраля. С. 6–9; № 6. 10 февраля. С. 10–12; № 7. 17 февраля. С. 9–11; № 8. 23 февраля. С. 6–8; № 9. 2 марта. С. 4–5; № 10. 9 марта. С. 7–10; № 11. 16 марта. С. 6–9; № 13. 30 марта. С. 7–9; № 14. 6 апріля. С. 4–7; № 15. 12 апріля. С. 8–10). У травні 1908 р. праця вийшла окремим виданням: *Порш М.* Про автономію України. К.: Видавництво "Знаття – то сила", 1908. Рецензія: *Гехтер М.* Про автономію України // Рада. 1908. № 90. 19 апріля (2 травня). С. 2–3.

3 **[(16) лютого 1908 р.] Львів,** неділя. Ішла далі метушня з коректами, к[от]рі я збирав і відсилав. Дж[иджора] приніс дуже сумні звістки з Нар[одного] Коміт[ету] про проведен[ий] погром народовців. Хотів написати до "Н[ового] Врем[ени]" "Конец польск[ой] интриги"*, хоч зарікався – але передумав. Думаємо й плянуємо подорож до Італії*.

Хотів написати до "Н[ового] Врем[ени]" "Конец польск[ой] интриги"... – статтю під таким заголовком М. Грушевський опублікував в "Киевской мысли" (1908. № 136. 17 (30) мая). Кінцем польської інтриги історик назвав укладання союзу між поляками та росіянами для боротьби з українським рухом в Галичині. Ця ситуація сбіглася з активізацією русофільських настроїв поляків із запровадженням конституційних норм у Росії. Угода була скріплена в ході виборчих кампаній до австрійського парламенту та Галицького сейму у 1907–1908 рр. і підготовки до Празького слов'янського з'їзду. *Див. запис за 15 травня 1908 р.*

Думаємо й плянуємо подорож до Італії. *– Див. записи за 17–18 березня – 26 квітня 1908 р.*

4 **[(17) лютого 1908 р. Львів].** Прийшов нарешті ЛНВ!* Тішуся.

Прийшов нарешті ЛНВ! – Йдеться про І книжку ЛНВ за січень 1908 р., яка вийшла друком 17 січня (за ст. ст.) 1908 р. 20 січня керуючий видавничими справами М. Грушевського у Києві Ю. Тищенко інформував, що 19 січня вислали багажом до Підволочиська 900 примірників першої книжки ЛНВ на ім'я Торгового дому "Н. Кацнер", а решту примірників планували найближчим часом надіслати до Львова звичайною поштою (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 62–63). Книжка затрималася в дорозі через снігові замети, які зупинили рух транспорту. Про це М. Грушевський дав оголошення в "Ділі" (*див. запис за 28 січня 1908 р.*).

5 **[(18) лютого 1908 р. Львів],** второк. Працюю над VII т[омом] і розмахуюсь. Неприємне вражіннє зробило сповіщ[еннє] з "Рус[ских] Ведом[остей]" про знищеннє статі*, хоч се я догадувався і перед тим.

...сповіщ[еннє] з "Рус[ских] Ведом[остей]" про знищеннє статі... – ймовірно, йдеться про лист секретаря московської газети "Русские ведомости", в якому повідомлялося, що працю М. Грушевського "Новый фазис национальной борьбы в Галиции" до друку не прийнято, а відповідно до правил редакції тексти таких статей не повертаються авторам (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 330). Згадана кореспонденція подає важливу інформацію щодо назви статті, проте відомостей про її друк у інших виданнях не виявлено, так само як і інших публікацій М. Грушевського в даному часописі в цей період. До співпраці з "Русскими ведомостями" М. Грушевський повернувся в період заслання, опублікувавши в 1916 р. на сторінках газети 4 статті: "Камень преткновения", "Камень краеугольный", "О большом и малом национализме", "Еще о большом и малом национализме" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 451–471).

6 **[(19) лютого 1908 р. Львів].** Засід[аннє] секції істор[ичної]* і Язик[ова] комісія* – слухали еляборат Томашів[ського].

Засід[аннє] секції істор[ичної]... – на засіданні Історично-філософічної секції, яке відбулося 19 (6) лютого 1908 р., М. Грушевський зреферував статтю К. Широцького "Надгробні хрести на Україні" та працю В. Доманицького й В. Липинського "Данило Братковський, суспільний діяч і письменник кінця XVII ст.". За рекомендацією секції праці опубліковано: *Широцький К.* Надгробні хрести на Україні // Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXII. Кн. II. С. 10–29+88 іл.; *Липинський В.* Данило Братковський; суспільний діяч і письменник кінця XVII століття // ЛНВ. 1909. Т. LXV. Кн. II. С. 326–338; *Доманицький В.* Вірші Данила Братковського // Там само. С. 339–349 (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 75 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 34. С. 5–7).

...і Язик[ова] комісія... – згадане засідання у "Хроніці НТШ" не зафіксовано.

7 **[(20) лютого 1908 р. Львів].** Сьогодня не викладав (упередив в понед[ілок]), щоб не перерив[ать] роботу над VII т[омом]. Працюю багато – аж вкінці схаменувся, що не можна так гнати льокомотиви. Заходив Фр[анко] і дуже здивував, сказавши, що побирав платню собі по-давньому і в сім році.

8 **[(21) лютого 1908 р. Львів].** Рано сьогодня, читаючи почту з Київа і газети (засід[аннє] Наук[ового] тов[ариства]*, фейлєтони про ЛНВ* etc.), рішили, що мушу поїхати, хоч донині думав, що не поїду до Великодня, і вже понаписував. Зараз понаписували картки і вислали stante pede [не сходячи з місця, відразу (*латин.*)]. Зачав писати про Дашкевича* і завагавсь, і трохи змягчив.

...засід[аннє] Наук[ового] тов[ариства]... – тут М. Грушевський мав на увазі повідомлення про засідання УНТ, яке відбулося 3 лютого (за ст. ст.) 1908 р. в Музично-драматичній школі Миколи Лисенка з нагоди 45-літнього ювілею наукової діяльності П. Г. Житецького. За станом здоров'я ювіляр не був присутній на урочистостях, на яких з вітальним словом виступив В. Щербина. В. Перетц присвятив свою доповідь працям П. Житецького з історії літератури та народної словесності, а Є. Тимченко – його дослідженням української мови (*Огієнко І.* П. Г. Житецький (45-ти літній ювилей наукової діяльности) // Рада. 1908. № 30. 6 февраля (19 лютого). С. 2–3; З українського життя // Слово. 1908. № 6. 10 февраля. С. 13).

...фейлєтони про ЛНВ... – згадані фейлетони з'явилися після публікації в "Літературно-науковому вістнику" оповідань І. Федорченка "Хиба?!" (ЛНВ. 1907. Т. XXXVII. Кн. III. С. 419–428), М. Жука "Дора" (Там само. Т. XXXIX. Кн. VII. С. 62–65) та інших творів, які, за словами критиків, "нічим не заслуговували на те, щоби фігурувати на поважних сторінках" ЛНВ. Проти друку творів, подібних "Хиба?" і "Дора", "котрих може й не один член самої редакції не дав би прим[іром] власним дітям до рук", заперечував у своєму огляді "«Літературно-науковий вістник» всеукраїнський журнал" І. Копач (Діло. 1908. № 24. 1 лютого (19 січня). С. 1–2; № 25. 3 лютого (21 січня). С. 1–2). І. Копачеві відповів М. Лозинський: "Л.Н.Вістник не є ані виданням для дітей, ані для «підростаючої молодіжи», ані для родин, тільки літературно-науковим журналом, значить, в його програму входить все, що так чи инакше відноситься до літератури і науки, без огляду на те, чи добре його давати читати дітям, чи ні" (див.: *Лозинський М.* Проф. д-ру Іванови Копачеви – кілька пояснень // Діло. 1908. № 26. 4 лютого (22 січня). С. 1). У відповідь І. Копач звернувся до М. Лозинського з "заявою і просьбою", які було опубліковано разом з відповіддю М. Лозинського на сю

"просьбу" (Дискусія в справі Літер[атурно]-Наук[ового] Вістника // Діло. 1908. Ч. 28. 6 лютого (24 січня). С. 3). Негативно відгукувався про оповідання "Хиба?" і С. Єфремов, про що ще у березні–квітні 1907 р. М. Грушевський писав до І. Франка: "[...] особливе обурення висловив на уміщення Федорченка («пошлость»)" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1 / Упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. С. 97).

М. Грушевський, редакційну політику якого критикував І. Копач, передбачав подібну реакцію, тому ще наприкінці 1907 р. у статті "До наших читачів" зауважував: "Зовсім несподівано нам прийшлося стрінутися з боку української суспільності Росії, властиво, деякої часті її, з проявами чистоміщанської pruderie [пристрасті до моралізаторства], яку ми досі привикли стрічати тільки в устах галицьких катехитів (законоучителів), але не сподівалися побачити у суспільності поступової, особливо в епоху загальної «переоцінки цінностей». Так багато голосів невдоволення, навіть обурення викликало недавно оповідання «Дора» [...]. Перед тим вислови невдоволення прийшлось почути з приводу оповідання «Хиба». Легше зрозуміти було невдоволення літературних старовірів або невблаганних приклонників суспільних завдань штуки против речей модерністичних або позбавлених суспільної ідеї. Та дарма, «Л[ітературно-] н[ауковий] вістник» не може замкнутися в рамки якоїсь школи чи доктрини й признає в творчості «всі роди, окрім нудного», безталанного й неінтересного" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 343).

Зачав писати про Дашкевича... – йдеться про некролог з приводу смерті відомого українського історика, літературознавця, професора Університету св. Володимира (1884–1908), голови Історичного товариства Нестора-літописця (1899–1904, 1905–1907) Миколу Павловича Дашкевича: *Грушевський М. С.* Микола Дашкевич. 1852–† 20.I.1908 // Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXI. Кн. І. С. 145–150 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 553–557).

9 [(22) лютого 1908 р. Львів]. Тішуся з рішення поїхати до Київа – потрібно се з усяких поглядів, – але шкода VII тому. Неприємне вражіннє зробило повідомленнє Лаппо-Данилевського, що настрій в Академії неприхильний* – хоч я й здогадував[сь] по його мовчанню. Вважаю [се] наслідком загального "поправенія". Потім, одначе, збувся того неприємного вражіння і обдумував виданнє російське – поодинокими невеликими книжками*.

Неприємне вражіннє зробило повідомленнє Лаппо-Данилевського, що настрій в Академії неприхильний... – отримавши 1 січня (за ст. ст.) 1908 р. повідомлення від М. Кареєва про відмову І. Єфрона взятися за видання російського перекладу перших томів "Історії України-Руси" (*див. коментарі до записів за 28 жовтня 1907 р. та 13 січня 1908 р.*), М. Грушевський не полишав задуму видати працю в Петербурзькій академії наук. 2 січня (за ст. ст.) 1908 р. він знову звернувся до петербурзького колеги О. Лаппо-Данилевського: "Из переговоров с Н. И. Кареевым выяснилось в конце концов только то, что из Ефрона ничего не выйдет для моих планов. На всю «историю России» предназначается 2 тома, а мои 3 тома до пол[овины] XIV в. дадут, с сокращениями, один том, сокращать же ее так, чтобы из нее вышло каких-нибудь 30 листов, да еще почти втрое – нет никакого смысла. В виду этого, в конце концов, мне приходится возвратиться к моей предварительной просьбе (если нет в Вашем представлении другой комбинации) – устроить издание I–III томов Академией – с тем, что я бы сократил бы довольно значительно (и подновил литературу), так что книга могла бы фигурировать в виде перевода с украинского издания, «пересмотренного и сокращенного автором для настоящего перевода»" (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 321).

Невдовзі у відповідь О. Лаппо-Данилевський повідомляв: "Попытка поднять вопрос о печатании Вашего труда по истории Украины в переводе на русский язык Академией

наук, к сожалению, не привела к положительным результатам: с каждым из членов Отделения я говорил об этом деле и выяснилось, что никто из них не считает возможным возложить его исполнение на Академическую типографию. Ввиду этого я не решился официально поднять вопрос о печатании Вашей книги и не поставлю его, если Вы не сообщите мне о желании Вашем, чтобы он все же был поставлен; но на успешное его решение никак нельзя надеяться" ("Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности". Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. 1905–1914 гг. / Публ. И. Б. Матяш // Исторический архив. 2002. № 4. С. 144). Про цей настрій Академії й нотує М. Грушевський.

...обдумував виданнє російське – поодинокими невеликими книжками. – Цей задум було реалізовано в 1911–1914 рр., коли окремими томами вийшли видання: *Грушевский М.* Киевская Русь. Т. I: Введение: Территория и население в эпоху образования государства. Извлечение из 2-го укр. изд. ["Історії України-Руси"]. СПб., 1911. 487 с.; *Грушевский М.* История украинского козачества: До соединения с Московским государством. Т. I: До начала XVII в. (Извлечение из VII т. "Історії України-Руси"). К., 1913. 408 с.; Т. II: Первые десятилетия XVII в. (Извлечение из VII т. "Історії України-Руси"). К., 1914. 476 с.

10 **[(23) лютого 1908 р. Львів],** неділя. Не виходив, робив над VII т[омом], писав листи etc. Застрягла II кн[ижка] ЛНВ на бібліографії. Був Джиджора в полуднє, оповідав про перспективи розгрому. Ввечері робив рахунки, аби знов не поперетягалися.

11 **[(24) лютого 1908 р.]**, понеділок, Львів. Викладав; принесли запрошеннє на факультет, де стояла справа катедри рос[ійської] мови і літер[атури], і дуже се мене збентежило; але стрів Колесу*, що пояснив, що се для Пташіцкого. Говорив він про експанзію клерик[ально]-правительств[ених] елєментів. Потім був конвентікель в Ак[адемічному] домі в справі київ[ської] книгарні й афери Барвінського*. Фр[анко] говорив за реасумацією, аж огидь мене взяла.

...але стрів Колесу... – йдеться про українського літературознавця, мовознавця, громадсько-політичного діяча, дійсного члена НТШ, професора Львівського університету Олександра Михайловича Колессу (1867–1945).

...й афери Барвінського. *– Див. коментар до запису за 18 грудня 1907 р.*

12 **[(25) лютого 1908 р. Львів],** второк. Телефонував Дж[иджора], що, мовляв, Гнатюк інтерпретує мої слова, мовби я вважав помилкою виключеннє Барв[інсько]го. Маєш!

13 **[(26) лютого 1908 р. Львів].** Були засідання – секції*, дирекції Спілки, Виділу*, а перед тим мав бути конвентікель, але Фр[анко] не прийшов. На Виділі зложено протести ad acta [підшити до справи, здати в архів, покласти під сукно (*латин.*)]; була нарада по Виділі, на к[от]рім я вияснив своє становище, і всі заявили, що нема мови про уневажненнє ухвали, і щоб Барв[інсько]го не повідомляти.

…секції… – на засіданні Історично-філософічної секції, яке відбулася 26 (13) лютого 1908 р., С. Томашівський зреферував свою статтю "Студії А. Петрова по історії Угорської Руси", а М. Грушевський зачитав свій некролог про М. Дашкевича. Ухвалено друкувати статті в "Записках НТШ". Опубліковано відповідно: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXI. Кн. І. С. 172–179; С. 145–150 (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 76; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 34. С. 7–8).

…Виділу… – на засіданні Виділу особливу увагу приділили роботі книгарні у Києві; взяли до відома звіт бухгалтера про рахунки будинку НТШ на Чарнецького, 26 та Академічного дому; ухвалили включити до актів НТШ листи О. Маковея і М. Павлика у справі виключення О. Барвінського з членів Товариства; прийняли рішення про низку виплат тощо (ЦДІАК України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 99 зв. – 100 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 34. С. 2–3).

14 [(27) лютого 1908 р. Львів]. Викладав, ввечері було засід[аннє] факульт[ета] – кольоквіум Рудн[ицького]*, але я не пішов, тим більше, що Кол[еса] запевняв, що все на добрій дорозі, й справді кольоквіум пройшов щасливо; потім б[уло] засід[аннє] Фільол[ьогічної] секції*, де Фр[анко] вів себе обридливо – entgegenkommend [поступливо, прихильно, ввічливо (*нім.*)] супроти протестів etc.; а Студ[инський] підніс, що мене не було на засід[анні] факультета, а Джидж[ора] завважив, що не диво, бо їду завтра.

…кольоквіум Рудн[ицького]… – мова про ґабілітаційний виклад Степана Рудницького на звання доцента Львівського університету.

…потім б[уло] засід[аннє] Фільол[ьогічної] секції… – відомостей про згадане засідання секції у "Хроніці НТШ" не зафіксовано.

15 [(28) лютого 1908 р. Львів – Київ]. Виїхав, на двірці був Джидж[ора], потяг досить спізнився; книжок не пропустили, тільки 4; доїхав зрештою добре.

16 [(29) лютого 1908 р.], Київ, субота. Пішов до контори й переглянувши бібліогр[афію], к[от]рої не прислали своєвільно, мусів зарядити передрук 1[-ої] картки. Пополудні був у Перетца, Чикаленка; в контору приходив Леонтович. Я заходив до Куґеля* в справі статі Павловского*; звинявся, що загубили листок і не знали, де мене шукати (думали, що ЛНВ виход[ить] в С[анкт-]П[етер]б[урзі], "а тут уже вам усе позакривали"). В "Раді" прийшлось привитатись з Єфр[емовим] і брати участь в спільній розмові (він надійшов).

Я заходив до Куґеля… – редакція і контора "Киевской мысли", завідувачем редакції якої був. І. Куґель, містилася на вул. Володимирській, 46 (будинок не зберігся).

…Павловского… – мова про редактора газети "Рада" Мефодія Івановича Павловського (1877–1957).

17 [лютого (1 березня) 1908 р. Київ]. Засід[аннє] Наук[ового] тов[ариства]*, було дуже мало людей і членів – вибирали саме поч[есним]

членом Щербину в [Товаристві] грамотности; заг[альне] зібр[аннє] не відбулось з браку комплєту. Був у Антоновича* і Леонтовича. Написав статю для "Нашего віку"*. Дуже хорий Семиренко. Саша не приїхав – лишився з огляду на справу українськ[их] викладів*.

Засід[аннє] Наук[ового] тов[ариства]... – того дня на науковому засіданні УНТ, яке відбулося в Музично-драматичній школі Миколи Лисенка, заслухали два реферати. Відомий лікар-хірург М. А. Галин вперше в Києві виголосив повідомлення на медичну тематику українською мовою: "Про симуляції в хірургії" (опубліковано: Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. I. С. 130–149). Реферат дослідника економічної географії А. І. Ярошевича "Опис маєтків як джерело по економіці Південно-західного краю" викликав заперечення статистика В. П. Кошового, який не вважав згадані описи відповідним джерелом, з чим частково погодився й сам доповідач. Доповідь опубліковано: Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 137–152. Див.: ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 19; Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 155.

Був у Антоновича... – В. Б. Антонович мешкав у своєму знаменитому "з мезоніном домку", зведеному на початку 1880-х років на розі вулиць Жилянської, 20 та Кузнечної (нині – Антоновича), 36 (будинок не зберігся). Парадний вхід був з вулиці Жилянської, а ворота садиби виходили на Кузнечну. Це був один із останніх візитів М. Грушевського до свого вчителя. Кабінет професора В. Антоновича, де не раз збиралися його учні, добре запам'ятався всім: "Нас, студентов, и вообще деловую публику, он принимал в своем кабинете. Это была порядочная комната с окнами во двор на север; нельзя сказать, чтобы в ней был яркий свет, стены были уставлены книжными шкафами доверху; стена против стола украшалась портретами Гонты и его жены, кольчугами и вообще древностями. [...] В общем получалось впечатление музея и библиотеки, притом довольно сумрачное, а в то же время и таинственное" (*Верзилов А.* Воспоминания об В. Б. Антоновиче // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 1. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. К., 1997. С. 413).

Написав статю для "Нашего віку". – Після закриття петербурзької газети "Товарищ", з якою, хоча й не без проблем, співпрацював М. Грушевський, її видавці та редактори (Л. В. Ходський, Н. Н. Русанова, В. В. Португалов) заснували нове видання – газету "Наш век". На жаль, життя "Нашего века" було досить коротким: з 1 по 10 січня (за ст. ст.) 1908 р. вийшло вісім чисел газети. Імовірно, не маючи відомостей про її закриття, М. Грушевський вирішив продовжити співпрацю зі спадкоємницею "Товарища". Однак у статті, вміщеній у петербурзькому "Новом времени" на початку 1908 р. (№ 11455), подається огляд публікації М. Грушевського в газеті "Наш век" (див.: К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в Университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. К., 1908. С. 60–61). Її зміст збігається зі змістом статті "Конец «польской интриги»" (Киевская мысль. 1908. № 136. 17 (30) мая). Інших відомостей про згадану статтю, а також її автографа, виявити не вдалося.

...лишився з огляду на справу українськ[их] викладів. – Саме в цей час в Новоросійському університеті розпочався розгляд справи щодо викладання О. Грушевським українською мовою, за що він отримав міністерську догану (*див. коментар до запису за 18 березня 1907 р.*).

18–20 **[лютого (2–4 березня) 1908 р. Київ],** понед[ілок] – середа. Обходив Київ – був у Павлуцького*, Перетца*, Покровского*, Лецiуса*. На ріжні лади обговорював питаннє – чи здіймати свою кандидатуру з конкурса, чи ні*. Перетц – здіймати перед факультетом, Покр[овский] – не здіймати; Лецiус – перед совітом. Якраз перед моїм

приїздом провалили Делябарта* над усяке сподіваннє: 45 голос[ів] против 27[-ми] щось, і се зробило страшенну депресію. Але Чикаленко – що для справи б ліпше не здіймать. Просив студентів обговорити се питаннє між собою й мині сказати, як думають. В середу був у губернатора* – прощупати пульс. Запевняв, що против українства нема нічого. Спитав я – чи не вважав би можливим діяльної помочи – відповів, що ні. Я заговорив про законопроєкт про польску мову. Для нього, очевидно, се було новістю. Казав, що говоритиме з Сухомліновим*, що саме їде в С[анкт-]П[етер] б[ург]. Але коли я заговорив, що і на правім боці треба б в семін[аріях] укр[аїнську] мову, на се не годився, і мої арґументи про потребу культур[-ного] піднесення його не трапляли. Робить успіхи в бюрократ[ичному] напрямі.

...Павлуцького... – мистецтвознавець, ординарний професор кафедри теорії та історії мистецтв Університету св. Володимира Г. Г. Павлуцький мешкав на вул. Микільсько-Ботанічній, 7 (будинок не зберігся).

...Перетца... *– див. коментар до запису за 2 січня 1908 р.*

...Покровского... *– див. коментар до записів за 1 та 2 січня 1908 р.*

...Леціуса... – професор класичної філології Університету св. Володимира (у 1885–1911 рр.) Йосиф-Ернест Андрійович Леціус (1860–1931) мешкав за адресою: вул. Тимофіївська, 10 (нині – Михайла Коцюбинського).

...чи здіймати свою кандидатуру з конкурса, чи ні. *– Див. коментарі до записів за 18–24 червня, 10 серпня, 11 листопада 1907 р., 8–10 лютого, 29 квітня 1908 р. та коментарі до них.*

Якраз перед моїм приїздом провалили Делябарта... – йдеться про Де Ла Барта Фердинанда Георгійовича (1870–1915) – графа, історика літератури, випускника Петербурзького університету, приват-доцента Київського та Московського університетів. Головні праці, зокрема магістерська й докторська дисертації, присвячені історії романтизму, його генезі та еволюції: "Шатобриан и поэтика мировой скорби во Франции" (Київ, 1905) та "Разыскания в области романтической поэтики и стиля" (Київ, 1908). На початку 1908 р. взяв участь у конкурсі на заміщення посади професора кафедри історії західноєвропейської літератури Університету св. Володимира, яка після 30-літньої вислуги М. П. Дашкевича майже рік залишалася вакантною. У результаті голосування, яке відбулося 15 лютого (за ст. ст.) 1908 р., члени Ради університету віддали перевагу приват-доценту І. В. Шаровольському.

В середу був у губернатора... – йдеться про київського цивільного губернатора графа П. М. Ігнатьєва, який обіймав цю посаду з лютого 1907 р. до 13 квітня (за ст. ст.) 1909 р. Резиденція губернатора містилася на розі сучасних вулиць Липської та Інститутської за адресою: вул. Катеринінська, 10 (нині – Липська, 8; будинок не зберігся).

...що говоритиме з Сухомліновим... – йдеться про київського, подільського та волинського генерал-губернатора Володимира Олександровича Сухомлинова (1848–1926), який обіймав цю посаду від 19 жовтня 1905 р. до 2 грудня (за ст. ст.) 1908 р.

21–23 [лютого (5–7 березня) 1908 р. Київ]. Леонтович, коли став йому на серце класти справу інституту*, сказав, наче вже загально звісно, що Семиренко сказав, що 100 тис. дасть – невже, мовляв, я сього не знаю. Я тоді став обдумувати з ним, і сам, і з Чикаленком проєкт зав'язання товариства* ad hoc [для цієї мети, спеціально (*латин.*)]. Був у Лободи*, де стрівся з Сонні*, у Черняхівських*, Жебуньова*. Всі сі дні

сливе вів конференції також в справі друку "Записок", і в кінці згодили "Артель"*. Відбули засід[аннє] Ради в справі статей на I і II кн[ижки]*.

Леонтович, коли став йому на серце класти справу інституту... – детальний коментар до цього сюжету постає з щоденника Є. Чикаленко (запис від 4 вересня (за ст. ст.) 1908 р.): "В. Леонтович не раз висловлювався, що В. Ф. Симиренко вважає свій маєток громадською власністю і по смерти хотів би його вжити на якесь велике громадське діло. [...] Грушевському й прийшла думка, що добре було б заснувати нам Інститут українознавства, проект якого він виложив в "Л[ітературно]-н[ауковому] віснику" 1907 р., № 12. Коли ми пішли до Леонтовича і Грушевський розказав свій проект, то Леонтович почав всі свої доводи викладати проти цієї думки. Але Грушевський спокійно доводив вагу такого інституту – доводив, що він матиме незрівнянно більшу вагу, ніж українська гімназія, про заснування якої говорив торік Леонтович. Ми просили улаштувати нам побачення з В. Ф. Симиренком, в надії, що на цю мету той зараз дасть з мільйон рублів. Нарешті Леонтович обіцяв нас звести з В. Ф. Симиренком, але так і зима минула, а ми й не бачили його. Покійний Антонович обіцяв теж побалакати з В. Ф. Симиренком, але обидва вони не виходили цілу зиму з хати і теж не бачились, так Антонович і вмер, не сказавши йому. Весною 1908 року, коли приїхав Грушевський і зробив докір Леонтовичу, що він не виконав обіцянки, то він засоромився і обіцяв зробити цими днями. Нарешті він нам сказав, що В. Ф. Симиренко хворий, не може нас прийняти, що він цілком спочуває думці заснувати Інститут українознавства, але таких великих грошей не дасть, а дасть 100 тисяч руб., щоб тільки користуватися % з них. [...] Рішили ми, що найкраще заснувати таке товариство, яке б розпоряджало цими грішми" (*Чикаленко Є.* Щоденник: У 2 т. К., 2004. Т. 1 (1907–1917). С. 23–24). *Див. також коментарі до записів за 16 листопада 1907 р., 4 січня та 15 травня 1908 р.*

...проєкт зав'язання товариства... – справа заснування Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві була тісно пов'язана зі справою організації та фінансування Інституту українознавства. По суті, це товариство надавало юридичного статусу відомому "комітету спадкоємців", створеному для розпорядження відсотками з призначеного на українські справи капіталу В. Симиренка (*див. коментар до запису за 4 січня 1908 р.*). Сам М. Грушевський називав проєктоване Товариство "Товариством для Семир[енкових] грошей".

Перебуваючи в Києві з 16 по 26 лютого (за ст. ст.) 1908 р., М. Грушевський у короткий термін уклав проєкт Статуту Товариства, провів необхідні консультації та організував підготовку відповідної заяви для його затвердження від імені співзасновників товариства (М. Лисенка, Є. Чикаленка, В. Леонтовича, М. Грушевського). 26 лютого (за ст. ст.) 1908 р. вчений повернувся до Львова, де за декілька днів зредагував Статут і відіслав його до Києва на руки Є. Чикаленка. У наступний приїзд, 14 березня (за ст. ст.) 1908 р., сам відвіз документ до Київського губернського у справах про товариства присутствія, яке затвердило його 19 березня (за ст. ст.) 1908 р. з незначними змінами. Статут виданий українською мовою окремою брошурою. Товариство, яке мало право користуватися лише відсотками з капіталів, виділених В. Симиренком, підтримувало газети, видання Українського наукового товариства в Києві, окремих письменників та діячів культури. Реально почало діяти після зборів, які відбулися 5 січня (за ст. ст.) 1910 р. (*див. записи за 26–27 грудня 1909 р. та 5 січня 1910 р.*). На них головою було обрано В. Леонтовича, скарбником – В. Симиренка. Справа заснування Товариства згадується в щоденникових нотатках М. Грушевського за 25, 29 лютого, 14 березня 1908 р.

Був у Лободи... – мова про фольклориста, літературознавця, етнографа, екстраординарного професора кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира Андрія Митрофановича Лободу (1871–1931), який на той час мешкав за адресою: Михайлівський пров., 30, згодом вул. Рейтарська, 5 (ІР НБУВ. Ф. Х. № 35 224).

...де стрівся з Сонні... – йдеться про філолога, ординарного (з 1897), заслуженого (з 1912) професора кафедри класичної філології Університету св. Володимира Сонні Адольфа Ізраїлевича (1861–1922).

…у Черняхівських… – родина О. Г. Черняхівського та Л. М. Старицької-Черняхівської на той час мешкала за адресою: Стрітенська, 12 (будинок не зберігся). Див.: ІР НБУВ. Ф. Х. № 35224.

…Жебуньова. – Громадський діяч і публіцист Леонід Миколайович Жебуньов (1851–1919) у 1903–1917 рр. постійно мешкав у Полтаві, у Києві зупинявся у приятелів та знайомих. Так, у листі до Є. Чикаленка від 6 грудня (за ст. ст.) 1907 р., писав: "Я оце, ще до Вашого листа, надумався поїхати до К[иєва] та не знаю, де зупинитись, бо не хочу Вас стіснять, та й у гостинній Вашій якось не зручно мені і не спиться в ній, то запитав О. П. Косач: чи не можно у неї зупинитись? Коли можно, то, повернувшись з Х[аркова], зараз приїду до Київа" (Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 роки / Упоряд., вст. та комент. І. Старовойтенко. К., 2005. С. 82). Визначити, у кого саме зупинився Л. Жебуньов під час чергового візиту до Києва взимку 1908 р., не вдалося.

…і в кінці згодили "Артель". – Йдеться про Першу київську артіль друкарської справи, куди з початку 1908 р. через непорозуміння з Друкарнею П. Барського було перенесено друк "Літературно-наукового вістника". Там же вирішили друкувати й "Записки УНТ".

Відбули засід[аннє] Ради в справі статей на І і ІІ кн[ижки]. – У збережених протоколах Ради УНТ згадане засідання зафіксовано під датою 24 лютого (за ст. ст.) 1908 р. На ньому заслухано повідомлення М. Грушевського про результати пошуків друкарні для "Записок УНТ", а також остаточно затверджено зміст 1-ої книжки. Окрім того, до відома членів Ради доведено інформацію про запрошення, яке отримало Товариство від комітету з організації XIV археологічного з'їзду в Чернігові, з приводу чого постановили висловити комітету подяку та побажання заснувати на з'їзді окрему секцію "Украинских древностей" (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 8).

24 [лютого (8 березня) 1908 р. Київ]. Заходив до Ізвєкова* і з прикрістю довідавсь, що він апеляції в Сенат не подав; дуже вразило мене теж і цинічне мотивованнє Палати, ним подане. В полудні був на панихиді Шевченківській*.

Заходив до Ізвєкова… – мова про адвоката Матвія Ізвєкова, який вів судову справу М. Грушевського проти редактора газети "Закон і правда" Б. Юзефовича (*детально див. коментарі до записів за 7 квітня та 12–13 жовтня 1907 р.*). На судовий позов львівського професора за образу честі та гідності 9 жовтня (за ст. ст.) 1907 р. Б. Юзефович отримав вирок: 10 руб. штрафу та триденний домашній арешт. На це рішення суду Б. Юзефович подав апеляційну скаргу в Київську судову палату, яку було розглянуто 16 січня (за ст. ст.) 1908 р. Напередодні М. Ізвєков інформував М. Грушевського: "Я буду сам поддерживать обвинение, но за исход поручиться не могу ввиду крайней наглости противников, которые теперь, занимая исключительное положение, ничем не стесняются" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 503. Арк. 2). Передбачення справдилися: вирок Київського окружного суду від 9 (22) жовтня 1907 р. було скасовано Київською судовою палатою 16 січня (за ст. ст.) 1908 р., а Б. Юзефовича виправдано. У резолюції Київської судової палати відверто наголошувалося на головній меті "походу" проти М. Грушевського: "Между тем вся статья «Письмо в редакцию» составляет, несомненно, характеристику деятельности Грушевского, как ученого и историка, и написана из опасения, что кафедра русской истории в Киевском университете может быть замещена названным Грушевским по происками украиноманов с целью захвата важной для них университетской кафедры" (Там само. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1758. Арк. 19 зв. – 20). Щодо подальших кроків адвокат М. Ізвєков радив М. Грушевському перенести справу в Сенат, відомості про результати цього виявити не вдалося (Там само. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 503. Арк. 3). Мешкав М. Ізвєков за адресою: вул. Софіївська, 25 (будинок зберігся за тією ж адресою).

В полудні був на панихиді Шевченківській. – Панахиду з нагоди 47-х роковин з дня смерті Т. Шевченка було відправлено в Софійському кафедральному соборі.

25 [лютого (9 березня) 1908 р. Київ], понед[ілок]. Рішив ще зістатися до завтра, щоб почитати корект ще і справу Товариства для Семир[енкових] грошей посунути*. Я їздив до Щогольова з проєктом статута*, у Леонт[овича] мали конференцію в сій справі. Чикал[енко] їздив до А[нтонови]ча, щоб чи не можна – і коли – до нього привезти нотаріуса, щоб списати заявку про нове Тов[ариство], але Мельничка не допустила – що хорий. Зійшлися ми у нотаріуса самі і підписали заявку – Лис[енко], Чик[аленко] і я, а Леонт[ович] має завтра поїхати і доповнити.

...справу Товариства для Семир[енкових] грошей посунути. – Так М. Грушевський образно назвав Українське товариство для підмоги науці, літературі і штуці у Києві. *Див. коментар до запису за 21–23 лютого 1908 р.*

Я їздив до Щогольова з проєктом статута... – йдеться про чиновника з особливих доручень при київському губернаторі Щоголєва Сергія Никифоровича (1862–1919), який на той час обіймав посаду завідувача діловодства Київського губернського у справах про товариства присутствія. 19 березня (за ст. ст.) 1908 р. Присутствіє затвердило підготовлений М. Грушевським Статут Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві. Статут підписали київський цивільний губернатор П. М. Ігнатьєв та С. Н. Щоголєв. *Детально див. коментар до запису за 21–23 лютого 1908 р.*

26 [лютого (10 березня) 1908 р. Київ – Львів]. Виїхав додому. На виїзднім розтрівожив мене Порш справою цензури. Ще в п'ятницю Опатов[ський] переказав Лаврову, що вірш Стрішин[ського] нецензурний*, але я не надав значіння, бо Опат[овський] казав*, що найбільше прийдеться картку передрук[увати].

...що вірш Стрішин[ського] нецензурний... – йдеться про вірш Миколи Стришинського "Давайте жить! Покиньмо сум!" (ЛНВ. 1908. Т. XLI. Кн. II. С. 399).

...бо Опат[овський] казав... – вже наступного дня, 27 лютого (за ст. ст.) 1908 р., завідувач київської контори ЛНВ Ю. Тищенко (П. П. Лаврів) підтвердив, що з приводу другої книжки "Вістника", де був опублікований вірш М. Стришинського, виконувач обов'язків секретаря Київського тимчасового комітету у справах друку М. С. Опатовський "веде розмову з ким слід, і, здається, все буде гаразд" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 68). Справа виявилася складнішою, і вже 5 березня (за ст. ст.) 1908 р. Є. Чикаленко писав до Львова, що для її полагодження довелося підключати М. Синицького, якому М. Грушевський доручив вирішення усіх видавничих питань з офіційними установами, зокрема й цензурою: "Хотять таки конфіскувати сю книжку і «возбудить» діло. Можливо, що з «діла» нічого не вийде або обмежеться штрафом в якусь сотню рублів, але й се погано. Може, ще посиплять й кари адміністративні. Я поручив М[аксиму] С[тратоновиче]ві знов піти і у всякому разі кончити діло «миром», аби се коштувало не більше половини можливого штрафа" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 102). Однак ще напередодні, 4 березня (за ст. ст.) 1908 р., Київський тимчасовий комітет у справах друку прийняв постанову за № 11 про притягнення до кримінальної відповідальності редактора ЛНВ Ф. Красицького за п. 1 ст. 129 "Уголовного уложения" 1903 р. Невдовзі, 10 березня, комітет спрямував свою постанову прокурору Київської судової палати та поставив до відома Головне управління у справах друку. 24 березня (за ст. ст.) 1908 р. Судова палата постановила не порушувати кримінальну справу проти редактора ЛНВ Ф. Красицького (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 183, 190).

27 **[лютого (11 березня) 1908 р. Львів].** Приїхав без пригод.

28 **[лютого (12 березня)] 1908 р. Львів].** Викладав. Взявся до VII тому. Мар[инця] збирається до Італії, нетерпляче чекає виїзду.

29 **[лютого (13 березня) 1908 р. Львів].** Справив статут Тов[ариства] підмоги і відіслав*. Працюю коло VII т[ому]*. Непокоюсь трохи цензурою. Тут народ нервується трохи справою Барв[інського]*.

Справив статут Тов[ариства] підмоги і відіслав. *– Див. коментар до запису за 21–23 лютого 1908 р.*

Працюю коло VII т[ому]. – Роботу в цей день над текстом IV розділу тому М. Грушевський зафіксував на марґінесах автографа: "29/II [1]908 с[тарого] с[тилю]." (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 135).

Тут народ нервується трохи справою Барв[інського]. *– Див. коментар до запису за 18 грудня 1907 р.*

1–3 **[(14–15) березня 1908 р. Львів].** Холодно, непривітна погода, починаю сам з приємністю думати про подоріж.

4 **[(17) березня 1908 р. Львів].** Викладав, була дебата над рефератом Крипякевича, трохи я може й загостро його взяв. У Ос[с]ол[інських] копіюють для мене <Поношу>. З ухами вліз я до т[ому] VII. Як шкода, що прийдеться знову перервати.

5 **[(18) березня 1908 р. Львів].** "Общ[ественная] Польза" телеграфує про вексель* – не обмінили і запротестували! Засід[аннє] факультета – справа катедри хемії; була досить трівожна ситуація, заносилось на відміненнє a limine [негайно (*латин.*)] і votum separatum [осібна гадка (*латин.*)]; Колеси не було, а Студ[инський] показував охоту сховатися за мою спину. Але відослали до комісії.

"Общ[ественная] Польза" телеграфує про вексель... – у відповідь М. Грушевський відправив телеграму, зміст якої можна зрозуміти з відповіді петербурзького видавничого товариства від 6 березня (за ст. ст.) 1908 р.: "Согласно В[ашей] вчерашней телеграммы, прилагаем при сем 2 векс[ельных] бланка, кои покорнейше просим вернуть нам подписанными в возможно непродолжительное время" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 205).

7 **[(20) березня 1908 р. Львів].** Засід[аннє] Спілки, секції* і Виділу*. Справа протесту Природн[ичої] секції пройшла зовсім гладко. З Рудницьким балакали про виданнє курса географії*.

...секції... – у збережених протоколах Історично-філософічної секції та відомостях, поданих у "Хроніці НТШ", згадане засідання не зафіксовано.

...Виділу. – На засіданні Виділу розглянули низку питань, зокрема: ухвалили передати у власність Товариства "Науковий збірник", виданий з нагоди 10-літнього ювілею перебування в Галичині М. Грушевського; постановили передати адвокатові імена тих осіб, які тримають книжки з бібліотеки більше року, а надалі видавати їх лише за рекомендацією члена Виділу або професорів університету та гімназій, які є членами Товариства; призначили відпустку та 200 корон з фондів НТШ І. Джиджорі для роботи в московських архівах, а ведення бібліотеки доручили О. Назаріїву; взяли до відома інформацію про вислану петицію до міністерства в справі субвенції на 1909 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 101–102 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 34. С. 3–4).

З Рудницьким балакали про виданнє курса географії. – Задум видання "Географії України-Руси", над якою учень Михайла Грушевського, на той час доцент Львівського університету Степан Рудницький працював ще від початку XX ст., вдалося реалізувати лише у 1910 р. Наприкінці жовтня 1909 р. на пропозицію М. Грушевського підготувати підручник "популярної географії України-Руси" С. Рудницький розробив його концепцію й детальний план. На початку 1910 р. працю було завершено, за сприяння М. Грушевського перша частина (фізична географія) вийшла друком у київському видавництаві "Лан" (*Рудницький С.* Коротка географія України: З 66 малюнками і картою (мапою). Львів, Київ: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки, 1910. 152, [2] с.). Друга частина загубилась у редакції, тому автору довелося повернутися до неї знову й видати 1914 р. під назвою "Коротка географія України (Антропогеографія)" накладом Українського педагогічного товариства у Львові. Німецький авторський переклад цієї частини вийшов у Відні 1916 р. Детальніше див.: *Мушинка М.* Взаємини Степана Рудницького з Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський: Зб. наук. пр. і матеріалів Міжнар. ювіл. конфер., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 296–305; Листування Степана Рудницького / Упоряд., вст. ст., прим. П. Штойко. Львів, 2006. С. 5–42, 48–71. *Див. також запис за 3 листопада 1908 р. та 22 березня 1910 р.*

8 [(21) березня 1908 р. Львів]. Нині Франко поїхав*. Перед виїздом Франчиха зробила сцену нашій Мільці* й довела до сліз (що вона випрошує, аби до неї мала ходити жіноча служба, бо у неї хлопці). Я заповів виклад ще на понеділок.

Нині Франко поїхав. – За рекомендацією лікаря Лева Коссака 8 (21) березня 1908 р. І. Франко виїхав на лікування до Ліпіка (Хорватія), де впродовж місяця лікувався на термальному курорті. Як писав незабаром М. Грушевський у своїй статті "Недуга д-ра Івана Франка", "сподівалися, що спочинок і лічення скоро привернуть давню енергію й ясність його духа" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 368). Невдовзі після незначного поліпшення стан письменника став погіршуватися, з'явилися галюцинації, "можність говорити через т. зв. почту духів з віддаленими особами", хвороба набрала загрозливих для життя форм. Перебування в Ліпіку зафіксовано І. Франком в автобіографічній праці "Історія моєї хвороби", вперше опублікованій Я. Мельник: *Франко І.* Історія моєї хвороби. Листи з 1908 року // Парадигма. 1998. Вип. 1. С. 178–192. Див. також: *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і причинки // За сто літ. К., 1928. Кн. 3. С. 273–275; *Мельник Я.* ...І остатня часть дороги. Іван Франко в 1908–1916 роках. Вид. 2-е, випр. і доп. Дрогобич, 2016. С. 15–82.

...Франчиха... – мова про Ольгу Федорівну Франко (у дівоцтві Хоружинська; 1864–1941) – українську громадську діячку, видавця, дружину І. Франка.

...нашій Мільці... – мова про хатню робітницю Грушевських Емілію Домбровську.

9 [(22) березня 1908 р. Львів], неділя. Вночи принесли телеграму*, що Антонович умер о 3[-ій] год. Я прочитав її рано о 8-ій, і першою гадкою було – їхати зараз; пізнійше думав, що може шкода фатиґи супроти чоловіка, який так мало фатиґувався для мене. Але Мар[инця] підтримала ідею їхати. Скликав нараду в Т[оварист]ві, де мала бути секція*, і зараз виїхав, бо не знати, коли ховають.

Вночи принесли телеграму... – згаданої телеграми не виявлено. Однак, серед документів Наукового товариства імені Шевченка вдалося виявити іншу телеграму, адресовану на Товариство того самого дня, 9 (22) березня 1908 р., з лаконічним повідомленням: "Похорон вівторок" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 45).

Скликав нараду в Т[оварист]ві, де мала бути секція... – на нараді, оформленій протоколом як засідання Історично-філософічної секції, М. Грушевський повідомив сумну звістку з Києва про смерть В. Антоновича, присвятивши йому коротку згадку. Присутні вставанням вшанували пам'ять вченого. Після цього засідання закрили, а секція звернулася до М. Грушевського з проханням представляти її на похороні, а також прийняла рішення сповістити мешканців м. Львова про цю втрату інформаційними плакатами (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 76).

10 [(23) березня 1908 р. Київ]. З похоронами замішаннє – призначив Ор[ест] Іван[ович]* на понеділок, потім перенесли на второк. Кат[ерина] Ник[олаївна] чудить з вінками і стяжками – щоб не було синьо-жовтих, аж Ор[ест] Ів[анович] признав, що се "замечательная женщина". Се оповів Чикаленко. Далі довідавсь, що Перетц скликав засіданнє на неділю, з ніким не порозумівши[сь], крім Стешенка, і запросив з рефератом Данилевича* (крім того пропоновано Лободу і Стешенка). Зайшов в полудне до Антоновичів, де була Орися*. Небіжчик дуже змінився – дуже виглядав добре, в тілі. К[ате]р[ина] Ник[олаївна] плакала, але зараз, як увійшла нова особа, як нічого звернулася до неї. Ввечері був на парастасі*, бачив Довнара*, к[от]рий звернувсь до мене й намовляв говорити в церкві.

...Ор[ест] Іван[ович]... – йдеться про Левицького Ореста Івановича.

...запросив з рефератом Данилевича... – *див. коментар до запису за 16 березня 1908 р.*

...Орися. – Мова про доньку В. Б. Антоновича Ірину. З першою дружиною, Варварою Іванівною Міхель, з якою вінчався 1863 р. у Києві, В. Антонович мав двох доньок (Ірину (Орисю) й Ганну (у шлюбі Геркен)) та двох синів (Івана (1869–1915) й Дмитра (1877–1945)).

Ввечері був на парастасі... – перша панахида в помешканні В. Антоновича відбулася 9 березня (за ст. ст.) 1908 р. На ній, як повідомляла київська преса, були присутні професори Київського університету та Політехнічного інституту, представники УНТ, друзі покійного. Заупокійна всеношна (парастас/Велика панахида) розпочалася 10 березня (за ст. ст.) 1908 р. о 5-ій годині вечора.

...бачив Довнара... – йдеться про М. Довнар-Запольського.

11 [(24) березня 1908 р. Київ]. Ховали з приключеніями. Провівши до церкви*, я пішов додому, що[б] провести потім на цвинтар.

Прийшовши під церкву, довідався, що мене скрізь шукають, бо промови вже не вільно буде говорити на цвинтарі*. Протиснувся ледве і ще сказав*. Дуже було невигідно, в натовпі. Потім провожали – дуже якось непоказно, і мало людей було; познайомився з Цитовичем*, що провожав теж – неінтересний панок.

Провівши до церкви... – службу було відправлено у православній університетській домовій церкві в ім'я Святого Володимира, яка містилася в південній частині будівлі (1861 р. В. Б. Антонович перейшов на православ'я). У цей день в університеті було скасовано усі лекції та практичні заняття (Киевская мысль. 1908. № 71. 11 марта. С. 4).

...промови вже не вільно буде говорити на цвинтарі. – В. Антоновича поховали на Байковому цвинтарі (ділянка № 7). Через 20 років, згадуючи цю "сумну і величну церемонію" у промові на засіданні Історичної секції та Комісії історіографії ВУАН, присвяченому пам'яті В. Антоновича, М. Грушевський наголошував: "Мене викликано тоді на сей похорон зі Львова, і з огляду, що церемонію було відложено на кілька день, я застав ще покійного в його старенькім скромнім домку. Адміністрація постаралась обставити похорон так, щоб він найменше міг притягнути увагу широких кругів. Промови на могилі були заборонені, все мусіло скінчитися в мурах університету, і сі мури не настроювали присутніх до особливої експансивности. [...] Щирі, сердечні слова відбивались від сих холодних миколаївських мурів, завішаних портретами царів та їх підніжків. Ми одвели душу, справивши засідання на честь покійного тільки день пізніш, 16 (29) березня, і пом'янули, як могли й уміли, його наукову й громадську діяльність" (*Грушевський М.* З соціяльно-національних концепцій Антоновича // Україна. 1928. Кн. 5 (30). С. 3; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 10. Кн. 1. Львів, 2015. С. 267). До 20-річчя від дня смерті свого вчителя М. Грушевський у березні 1908 р. ініціював створення виставки у стінах Історичної секції ВУАН (*Панькова С.* Михайло Грушевський у твореннi національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 р.) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 2. С. 66–95).

Протиснувся ледве і ще сказав. – Як повідомляли газети "Рада" та "Киевская мысль", після служби в церкві домовина з небіжчиком була перенесена до університетської зали, де при великому зібранні виголосили промови ректор М. Цитович, декан історичного факультету М. Бубнов, професор М. Довнар-Запольський, член редакції газети "Рада" Ф. Матушевський, за яким мав слово М. Грушевський. Промову М. Грушевського зреферовано в газеті "Рада" та "Киевская мысль" (Похорон Антоновича // Рада. 1908. № 60. 12 марта (25 березня). С. 1; Похороны проф. В. Б. Антоновича // Киевская мысль. 1908. № 72. 12 марта. С. 3) та згодом опубліковано під заголовком "Пам'яті Володимира Антоновича" в "Літературно-науковому вістнику" (1908. Т. XLII. Кн. IV. С. 20–21). Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 358–359.

...познайомився з Цитовичем... – йдеться про ректора (у 1905–1917 рр.) Університету св. Володимира, правознавця, економіста Миколу Мартиніановича Цитовича (1861–1919).

12 **[(25) березня 1908 р. Київ].** Клопотався з засіданнєм на неділю*; дуже відмовлявся Павлуцький, Лобода теж робив превеликі короводи.

Клопотався з засіданнєм на неділю... *– див. коментар до запису за 16 березня 1908 р.*

13 **[(26)] березня 1908 р. Київ].** Далі короводи з промовниками. Писав свою промову*.

Писав свою промову. – Йдеться про доповідь "Провідні ідеї творчости Володимира Антоновича", виголошену на засіданні УНТ у Києві 16 березня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за цей день*). Як свідчить листування М. Грушевського з І. Джиджорою, рукопис цієї доповіді загубився в редакційних конторах у Києві, а спроби розшукати його не увінчалися успіхом (Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд С. Панькова, В. Пришляк. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. С. 168, 173, 177). Для друку довелося готувати новий текст, який під заголовком "Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності" опубліковано в "Записках Українського наукового товариства в Київі" (1909. Кн. 3. С. 5–14); передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 185–191). Про це історик писав у примітці до опублікованої статті: "В тім виді, як тут друкується вона, ся статя тільки в приближенні віддає зміст читаного мною на поминальнім засіданню Українського Наукового Товариства 16 (29) марта: рукопись моя загубилася, і я відтворюю її по пам'яті і по заміткам справоздань, користуючи заразом з деяких нових матеріалів для пізнання індівідуальності і поглядів пок[ійного] нашого історика, в його автобіографічних записках і споминах близьких людей" (Там само. С. 185). На даний час невідомо, ким і коли було виявлено первісний текст доповіді, який зберігається серед автографів праць історика в ЦДІАК України (Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 3–11 зв.). Там же зберігається і рукопис опублікованої студії (Там само. Арк. 12–25). *Див. також записи за 16 березня 1908 р.*

14 **[(27) березня 1908 р. Київ].** Їздив до хріна Щоголіва в справі статута*. Леонтович нібито хорий, і я його виручив – повіз статут.

Їздив до хріна Щоголіва в справі статута. *– Див. коментар до запису за 21–23 лютого 1908 р.*

15 **[(28) березня 1908 р. Київ].** Павло Фил[ипович] дуже рекоменд[ував] дім на Паньк[івській]*, що йому Мар[инця] поручала оглянуть, але я його так і не відшукав. Великі все ще короводи з недільним засіданнєм. Нарешті всі погодилися. Був у Антоновичів дітей*, б[ули] Драгоманова*, Кистяковськ[а]*, Міщенко*.

Павло Фил[ипович] дуже рекоменд[ував] дім на Паньк[івській]... – йдеться про будинок на Паньківській, 9, який невдовзі, в липні 1908 р., М. Грушевський придбав разом з братом Олександром, сестрою Ганною та дружиною Марією у спільну власність (*див. записи за 13, 21, 23 травня, 7, 15 липня 1908 р. та коментарі до них*). Згадана рекомендація зафіксована в листі Юрія Тищенка (Павла Пилиповича Лаврова), який він відправив 8 березня (за ст. ст.) 1908 р. М. Грушевському: "На углу Паньківської і Ботаничної 14/9 усадьба досить порядна з фруктовим садом і трохи нагадує по положеню Вашу львівську. Тут теж два доми. Один на один поверх, що на улицю, і вже старенький, а другий в дворі на 2 ½ поверхи і всього 7 літ як построєний. Враження робе вся усадьба дуже гарне і більш подобається, ніж на Кузнечній. Помешкання в домах по 5 кімнат кожде, крім того є прачешня. […] Ціна крайня 50 000 руб. Вид навкруги дуже гарний, а найбільш те, що садок є і двір не закиданий ріжними постройками" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 72).

Проєктна документація будинку, де оселились Грушевські, не збереглася, тому даний лист є важливим джерелом для встановлення дати його спорудження – приблизно 1900–1901 рр. Опис садиби з усіма будівлями й садом виявлено серед документів Товариства взаємного кредиту кінця 1907 р. (ДАК. Ф. 143. Оп. 2. Спр. 169). Дім "на 2 ½ поверхи" на Паньківській, 9 – єдина будівля київської садиби Грушевських, яка вціліла до наших днів. Нині в будинку працює Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського. Детально

див.: *Панькова С.* Садиба Грушевських на Паньківській – "Український П'ємонт" в центрі Києва // Пам'ятки України: історія та культура. 2013. № 10. С. 30–45.

Був у Антоновичів дітей... *– див. коментар до запису за 10 березня 1908 р.*

...Драгоманова... – йдеться про дружину М. П. Драгоманова – українську громадську діячку, перекладачку Людмилу Михайлівну Драгоманову (1842–1918).

...Кистяковськ[а]... – йдеться про Кістяківську Олександру Іванівну (1846–1920) – дружину відомого українського вченого, історика права Олександра Федоровича Кістяківського.

...Міщенко. – Йдеться про дружину українського та російського історика, члена-кореспондента Петербурзької академії наук Федора Герасимовича Міщенка – Людмилу Міщенко. Авторка мемуарів "З минулого століття. Спомини" (За сто літ. К., 1929. Кн. 4. С. 106–160).

16 [(29) березня 1908 р. Київ]. Засіданнє пройшло досить добре*, тільки я захрип, грів горло гербатою, дуже упрів і взагалі був не в своїй тарілці. Обставлено було гарно*. Потім були заг[альні] збори*. І зараз вечером я виїхав. Галя мала їхати зо мною, але нагло захворала й не поїхала. Саша не приїздив.

Засіданнє пройшло досить добре... – засідання Українського наукового товариства в Києві, присвячене пам'яті В. Антоновича, відбулося в Музично-драматичній школі М. Лисенка (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 48 зв.). На ньому заслухали 6 доповідей: *М. Грушевський.* Провідні ідеї творчости Володимира Антоновича; *Г. Павлуцький.* В. Антонович як археолог; *І. Джиджора.* Історичні праці Антоновича; *А. Лобода.* Праці В. Антоновича по етнографії і літературі; *В. Данилевич.* Антонович як професор; *І. Стешенко.* В. Антонович як суспільний діяч. Чотири з них було опубліковано у третій книжці "Записок Українського наукового товариства в Київі" (К., 1909), яка вийшла з посвятою: "Незабутнім заслугам Володимира Антоновича свого дійсного члена присвячує сей том Українське Наукове Товариство в Київі": *Грушевський М.* Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности (С. 5–14); *Павлуцький Г.* В. Антонович як археолог (С. 15–22); *Лобода А.* Праці Антоновича по етнографії та літературі (С. 23–28); *Стешенко І.* В. Антонович як суспільний діяч (С. 29–32). І. Джиджора за декілька днів після засідання УНТ подав свою доповідь під заголовком "Исторические труды В. Б. Антоновича" в газеті "Киевские вести" (1908. 18 марта. № 76. С. 2–3). Передрук витягу з неї у викладі Івана Огієнка див.: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 2. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. К., 1997. С. 240. Як свідчить лист В. Данилевича до М. Грушевського, тематику його доповіді було підказано головою УНТ з первісною авторською назвою "Учено-педагогическая деятельность В. Б. Антоновича" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 439. Арк. 1–2). Вперше опубліковано під назвою "В. Б. Антонович, как профессор" у "Чтениях Исторического общества Нестора-летописца" (1909. Кн. 21. Вып. I–II. Отд. I. С. 57–71); передрук: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 1. К., 1997. С. 386–389.

Обставлено було гарно. – Тут М. Грушевський мав на увазі оздоблення сцени, де проходило засідання, мармуровим бюстом та портретом В. Б. Антоновича, прикрашеним українськими рушниками та вінками (Киевская мысль. 1908. № 77. 17 марта. С. 2). Йшлося про бюст, виконаний 1892 р. скульптором Луїджі Йоріні (Іоріні) з нагоди 25-ліття наукової діяльності В. Антоновича (1890) коштом відомого збирача українських старожитностей Василя Тарновського (молодшого). Створення скульптурного портрета В. Антоновича було ініційовано Одеською громадою, яка 1890 р. запросила історика до міста для урочистого вшанування його ювілею. Бюст став однією з домінант виставки в Історичній секції ВУАН, ініційованій М. Грушевським у березні 1928 р. до 20-ліття смерті В. Антоновича. Так само на цій експозиції, як і на сцені наукового засідання УНТ, що відбулося 16 березня (за ст. ст.) 1908 р., центральне місце займав портрет видатного історика – перша спроба І. Труша створити у 1900 р. образ В. Антоновича для портретної галереї Наукового

товариства імені Шевченка. На сьогодні твори зберігаються відповідно в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України та Національному історичному музеї України. Детально про історію створення та долі цих творів див.: *Панькова С.* Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 р.) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 2. С. 66–95.

Потім були заг[альні] збори. – На зборах ухвалили назву друкованого органу УНТ: "Записки Українського наукового товариства в Київі"; прийняли постанову оголосити в "Раді" про бажання чернігівської "Просвіти" запросити лекторів з Товариства; обрали нових членів (Є. Кузьміна, З. Кузелю, Г. Александровського (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 42; Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 153 (у "Хроніці" помилково вказана дата "10 березоля")).

Львів – Венеція – Рим

17–18 [(30–31)] березня 1908 р. Львів]. Ладились в дорогу й чекали звістки від Галі*, телєграфувала, що не може* – рішили відложити, ще й ще раз телєграфували до неї.

…й чекали звістки від Галі… – на запрошення Михайла та Марії Грушевських на подорож до Італії погодилась і Ганна Грушевська (Шамраєва). 8 (21) березня 1908 р. вона писала до Львова: "Дорогі мої, якби Ви знали, як мені хочеться поїхати з Вами, побачити чудову країну, подивитися на величезні пам'ятники штуки в Римі, подихати тім повітрям! Бо то ж мрія моя – побачити колись Італію. [...] Не хочеться мені бачити ні Парижа, ні Льондона, а на південь, в Італію, мене тягне!" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 688–691). За декілька днів до виїзду Марія Грушевська давала останні вказівки: "Ми мали їхати сегодня, у вівторок, але почекаємо Тебе ще до п'ятниці, то ж Ти виїзди в четвер. Погода дуже гарна і тепла. Чи пробудеш ніч в вагоні, чи дома, то все одно, а в п'ятницю на головнім вокзалі у Львові (отже бери білєт на головний вокзал, а не до Підзамча, і там не висідай, а може просто з Київа можна взяти білєт до Відня? (II кл[асу]) [квиток II класу з Києва до Відня кошував у 1908 р. 33 руб. 25 коп. – *Упоряд.*], ми будемо чекати і поїдемо разом дальше" (Там само. Спр. 18. Арк. 36). Проте в останні дні перед виїздом Ганна відмовилась, посилаючись на стан здоров'я (*див. запис за 19–20 березня 1908 р.*).

…телєграфувала, що не може… – у телеграмі, отриманій Грушевськими у Львові у вівторок, 31(18) березня 1908 р., Ганна Грушевська (Шамраєва) повідомляла про пораду лікаря їхати у п'ятницю або суботу – [3–4 квітня (21–22 березня) 1908 р.] (Там само. Спр. 287. Арк. 79–79 зв.).

19–20 [березня (1–2 квітня) 1908 р. Львів]. Галя таки відтелєграфувала, що слаба*, й ми рішили їхати завтра. Маринця дуже трівожилася, що ми тратимо час*.

Галя таки відтелеграфувала, що слаба… – у телеграмі, отриманій Грушевськими у Львові 1 квітня (19 березня) 1908 р., Ганна Грушевська (Шамраєва) повідомляла, що лікар не радить їй їхати (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 276).

…що ми тратимо час. – Пізніше у своєму культурологічному есеї "По світу. З подорожніх вражінь" М. Грушевський пояснив причину такого поспіху: "Рання весна – найкращий час в Італії. Пізніше вона терпить від браку вологості. Забагато каменю і замало води. Краєвид приймає сірий, запорошений, тощий вигляд. [...] Але ранньою весною нема того враження виснаження" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 512). За час подорожі, яка тривала з 19 березня до 24 квітня (за ст. ст.), Грушевські побували у Венеції, Римі,

Неаполі, Флоренції, оглянувши "трошки природи, трошки людського життя, трошки артизму, трошки історичної традиції" (Там само. С. 486).

21 **[березня] (3) [квітня 1908 р. Львів – Відень].** В п'ятницю виїхали; з спальним вагоном вийшла замішка, але устроїлося.

В п'ятницю виїхали... – 21 березня (3 квітня) 1908 р. випадало на п'ятницю.

22 **[березня (4 квітня) 1908 р.] Відень***, і далі до Венеції. Їхали разом з Штерляками*, познайомились.

Відень... – цю миттєву зустріч із Віднем М. Грушевський узагальнив у своєму культурологічному есеї "По світу" (нарис "Кесареві кесареве"), написаному після подорожі 1908 р. та доповненому під час підготовки окремого видання у 1911 р. (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 341–343; 494–496).

Їхали разом з Штерляками... – в одному з нарисів культурологічного есея "По світу" М. Грушевський називає свого сусіда по купе, з яким їхав із Відня до Венеції, "старенький австрійським генералом на покої" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 345, 498). Інших відомостей про згадану особу виявити не вдалося, так само як однозначно ідентифікувати описаного персонажа з названим Штерляком.

23 **[березня (5 квітня) 1908 р.] Венеція*,** неділя. В Академії*.

Венеція. – Враження від міста, переплетені з нотатками про його минувшину, пам'ятки й "чари", М. Грушевський передав у нарисах "Ворота Італії", "Краса і сила", "Венецька минувшина", "Артистична спадщина старої Венеції" свого культурологічного есею "По світу" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 496–510). Називаючи місто "пишною, аристократичною дамою", захоплено ділився відчуттями від першої зустрічі з ним: "Venezia! Утома і знедужання злітають з нас від сього одного слова. [...] Не можна нічого більш гарного, більш чарівного, більш фантастичного уявити собі, як сей в'їзд до Венеції теплої весняної чи літньої ночі. Здається, в'їздиш в якийсь інакший світ, де спить горе й нужда, а живе щастя й краса" (Там само. С. 498).

Це вже була третя зустріч М. Грушевського з Венецією: вперше він побував тут з І. Франком 27–29 березня (за ст. ст.) 1904 р., вдруге – у серпні–вересні того ж року з дружиною і донькою. Його вражала унікальна особливість цього італійського міста – зростання, розквіт і занепад творили єдине ціле: "Розцвіло, відцвіло й завмерло, не маючи надій на якесь відродження в будучності, не мавши двох епох в минувшині. Через те ніщо не роздроблює нашої уваги, не ослабляє враження" (Там само. С. 501). Відзначав і іншу прикмету міста: тут збереглися монументальні пам'ятки, а "пам'ятки малярства, різьби і всякої іншої артистичної творчості в часах упадку розбрелися страшенно по світі" (Там само. С. 360). Цього разу Грушевські побували в Венеції двічі (23–27 березня, 19–24 квітня (за ст. ст.)).

Як і планували, зупинилися в готелі "Bauer", про що повідомляли Ганні Грушевській (Шамрай), намовляючи її приєднатися до подорожі (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1 Спр. 1425. Арк. 412). Готель заснований 1880 р. італійцем Бауером та австрійцем Джуліо Грюнвальдом як "Grand Hôtel d'Italie Bauer-Grünwald". З 1902 р. розміщений у новозведеному комплексі на березі Гранд-каналу в самому центрі Венеції поруч із площею Святого Марка. Завдяки вдалому місцю та найвищому рівню сервісу готель мав добру славу як серед італійців, так і елітних гостей міста з усього світу. Про проживання Грушевських у цьому готелі з 4 по 9 квітня (за н. ст.) 1908 р. та з 2 по 7 травня (за н. ст.) 1908 р. свідчать збережені рахунки "Grand Hôtel d'Italie Bauer-Grünwald" (власник Joles Grünwald/Джуліо

Грюнвальд) з зображенням панорами будівлі з Гранд-каналу (Там само. Спр. 892. Арк. 90, 137). Тут же вони зупинялися і під час поїздки у серпні 1904 р. та восени 1911 р. (Там само. Спр. 888. Арк. 194; Спр. 895. Арк. 276, 277). Готельний комплекс, реконструйований у 1999 р., зберігся до наших днів.

В Академії. – Мова про Галерею Венеційської академії красних мистецтв. Галерея (Gallerie dell'Accademia) заснована одночасно з Академією 1750 р., відчинена для відвідувачів з 1817 р. Першим директором Галереї та президентом Академії був П'єтро Едвардсо. Офіційно навчальний заклад і музей були розмежовані лише 2004 р.

24–26 **[березня (6–8 квітня) 1908 р.] Венеція**. Їздили по каналу* й на Лідо*.

...по каналу... – мова про головну транспортну артерію Венеції – Canale Grande. *Див. коментар до запису за 22 березня – 14 травня 1904 р.*

...на Лідо. – Йдеться про ланцюжок піщаних островів, які відділяють Венеційську лагуну від Адріатики. Лідо – головний з цих островів. Вдруге Грушевські побували тут 22 квітня (за ст. ст.) 1908 р., перед від'їздом додому.

27 **[березня (9 квітня) 1908 р. Венеція – Рим],** четвер. До Риму* – любезна дама й не любезні англичанки. Hôtel Regina*.

До Риму... – цей переїзд М. Грушевський описав у нарисі "До Рима" культурологічного есея "По світу" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 408–410; 523–525).

Hôtel Regina. – Йдеться про "Hôtel Regina. G. Barbiani", який було відкрито 1904 р. Рахунок про добу (9–10 квітня (за н. ст.) 1908 р.) проживання Грушевських у номері 160 цього готелю зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 892. Арк. 89. Під назвою "Baglioni Hôtel Regina" (адреса: Via Vittorio Veneto, 72) готель і на сьогодні залишається одним із найпрестижніших у Римі.

28 **[березня (10 квітня) 1908 р. Рим].** В Римі – переїхали до Lavigne*, Св[ятий] Петр[о]*, Forum Traiani*.

...переїхали до Lavigne... – йдеться про "Hôtel Lavigne (Pension Française)", розміщений на одній з центральних вулиць Рима (Via Sistina, 72). Переїхавши з "Regina Hotel", Грушевські проживали в цьому готелі упродовж 10–18 квітня (за н. ст.), а також 23–29 квітня (за н. ст.) 1908 р., про що свідчать збережені рахунки (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 892. Арк. 82, 86).

...Св[ятий] Петр[о]... – Собор святого Петра – католицький храм, найбільша споруда Ватикану та найбільша християнська церква у світі, одна з чотирьох патріарших базилік Рима, церемоніальний центр Римської католицької церкви. Спорудження собору тривало 120 років (1506–1626). Своїми враженнями від собору та його "артистичних скарбів" М. Грушевський поділився з читачами "Літературно-наукового вістника" в нарисі "Св. Петро" культурологічного есея "По світу" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 436–439; 551–554). Оглянули собор вдруге 16 квітня (за ст. ст.) 1908 р.

...Forum Traiani. – Мова про хронологічно останній з імператорських архітектурних ансамблів Рима. Форум Траяна побудований за наказом імператора Траяна за проєктом Аполлодора Дамаського, відкритий у 112 р., колона Траяна висотою 38 м – у 113 р. До комплексу форуму входили також базиліка Ульпія, імператорська бібліотека Траяна та ринок Траяна. До наших днів збереглися лише частина ринку та колона Траяна.

29 **[березня (11 квітня) 1908 р. Рим],** суб[ота.] Ватикан. Rospigliosi*.

Rospigliosi. – Мова про палац у Римі (Palazzo Pallavicini-Rospigliosi), побудований для родини Боргезе на найвищому з семи пагорбів в Римі – пагорбі Квіринал. Першим мешканцем палацу був представник роду кардинал Сципіон Боргезе (1577–1633) – небіж Римського Папи Павла V і відомий поціновувач мистецтва. У 1704 р. палац став власністю родини Паллавічіні-Роспільйозі (Pallavicini-Rospigliosi), яка володіє ним і донині. Окрасою палацу є одна з найбільших приватних галерей в Римі.

30 **[березня (12 квітня) 1908 р. Рим].** Терми Діоклєтіана, Галєрія Nazionale*, пополуд[ні] Колізей*, Палятин*, дом Лівії*. Кропив дощик.

Терми Діоклєтіана, Галєрія Nazionale... – оглянувши територію колишніх міських лазень (терм), побудованих на площі понад 13 га упродовж 298–305 рр. за участю приблизно 40 000 рабів і освячених на честь імператора Діоклетіана, М. Грушевський детально описав побачене, зокрема колекцію Національної галереї в нарисі "Гліцинія": "Чого тільки не зробили з останків їх мурів і на їх звалищах! Абсида старих терм стала півкруглою площею Термів з розкішною фонтаною. Одна з бічних веж – церква. Центральні склепіння – церква Марії degli Angeli, перебудована Мікельанджело. За нею картезіанський монастир, будований ним же і тепер перемінений в національний музей. Збоку, в мурах тих же терм, дім для сліпих. В колишній вежі – жіноча гімназія. [...] В головних сих двох музеях – в Термах і на Капітолії міститься те, що встигло зібрати в своїх руках правительство третьої Італії з античних пам'яток, тимчасом як зібране старим хазяїном Рима – папою міститься в музеї Ватиканськім і Лятеранськім. Порівняння робить враження, що новий хазяїн Рима не догнав старого – настільки Ватиканський музей і багатший змістом, і розкішніший, виставніший від Капітолійського, не кажучи про музей в Термах, уміщений дуже скромно в старім картезіанськім монастирі. Та, власне, се скромне й навіть убоге приміщення, в руїнах цісарських терм робить враження і збільшає ефект зібраних тут пам'яток. [...] Чудні гадки навівають сі сотні статуй, груп, рельєфів, зібраних колись з цілого античного світу його давнім володарем, і тепер ще раз, без всякого ладу і зв'язі, звідки попало, накиданих, стиснених в тих нових галереях" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 446–447; 561–562).

...пополуд[ні] Колізей... – враження про цей "Флавіїв амфітеатр, чи так званий Колізей, найбільший з театрів старинності і взагалі один з найбільше колосальних будинків, які мав світ", М. Грушевський описав у окремому нарисі "Colosseum" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 415–417). Спостереження історика надзвичайно цікаві – від захвату до занепокоєння станом пам'ятки: "Гордо і пишно мусив він тоді оглядати. Тепер се тільки каліка. Крім того, що дві третини його розвалено зовсім, навіть і найліпше захо-вані його часті потерпіли сильно, і безжалісно споганені тими немилосердними, варварськими дірами, що, як криваві рани, чорніють по всьому фасаду і вражають незвичайно прикро. Не ліпше і всередині. [...] Грандіозність будови і – грандіозність знищення... Та... колишню красу пишності, блиску, крикливу розкіш володарів світу заступила інша краса, краса руїни, тиші, спокою – і помирення". *Див. також коментар до запису за 22 березня – 14 травня 1904 р.*

...Палятин... – Палатин (*латин.* – Mons Palatinus, *італ.* – Monte Palatino) – один із семи пагорбів Рима, визнаний найдавнішою із заселених частин міста. Поселення людей відомі тут із X ст. до н. е. За переказами, саме тут виник стародавній Рим: на Палатині були вигодувані вовчицею і виховані Ромул і Рем. Назва пов'язана з ім'ям богині Pales – хранительки худоби. Очевидно, Палатинський пагорб спочатку служив вигоном для худоби, а коли

у італійців з'явилися перші релігійні уявлення і виник культ богині Палес, то Палатин став релігійним центром пастухів, які здійснювали тут жертвопринесення.

…дом Лівії. – Будинок Лівії (Casa di Livia) – антична будівля на пагорбі Палатин у Римі, що належала, імовірно, дружині імператора Августа Лівії. Побудована в кінці I ст. до н. е., стіни прикрашені фресками із зображенням сфінксів, канделябрів, сценами з міфологічними персонажами (Іо та велетень Аргос), гірляндами з фруктів, квітів та листя. Будинок розкопав ще 1869 р. П'єтро Роза за дорученням Наполеона III. На підставі фрагментів свинцевих труб, на яких зазвичай вказувалося ім'я господаря, було припущено, що це був будинок Лівії.

Рим – Неаполь

31 [березня (13 квітня) 1908 р. Рим]. Капітолій*. Лазили на вежу з Кулюнею, дощ*.

Капітолій. – Мова про один із семи пагорбів, на яких виник Стародавній Рим. На Капітолії розміщувався однойменний храм, де відбувалися засідання сенату і народні збори. У нарисі "Forum Romanum" М. Грушевський зауважував про це місце та його пам'ятки: "Капітолій пропав безслідно, покритий будовою новішого римського сенату, з XVI в. З старого Comitium, місця народних зібрань, – ледве слід. Від ріжних пам'яток на форумі – тільки ймення. Від старої «ростри» – трибуни, звідки гриміли колись промови республіканських ораторів – тільки ім'я" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 414, 529). Наприкінці XVI ст. Мікельанджело Буонаротті розпланував на пагорбі площу Капітолію з трьома палацами, де розміщені Капітолійські музеї, по яких і "бігали" Грушевські. Початок музейній колекції поклав папа Сікст IV у 1471 р., передавши в дар Риму зібрання античної бронзи. У XVIII ст. до оригінальної колекції стародавніх скульптур папа Бенедикт XIV додав картинну галерею. Музей, відкритий для відвідування у 1734 р. під час понтифікату Климента XII, вважається найдавнішим публічним музеєм у світі.

…дощ. – Того ж дня Грушевські повідомляли Ієронімові Калитовському (чоловікові небоги Марії Грушевської Стефанії (з Левицьких)) про свій подальший план подорожі, розписаний наперед по днях: "Ми ще пробудемо в Римі до суботи, а опісля до Неаполя на тиждень. З поворотом може ще трохи побудемо в Римі, а крім того хочемо ще скочити до Фльоренції і до Венеції на прощаня. Погода не зовсім добра, от нині дощ від рана, але ми таки бігаєм по музеях" (Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упор. М. Магунь. Львів, 2016. Кн. 2. С. 48, 139).

1 [(14) квітня 1908 р. Рим]. Музей Барокко, пал[ац] Доріа* (Веласкез). На почті здибались з Єлпатьєвским*. Ввечері торгували у армяшки орієнт[альні] річи.

…Музей Барокко, пал[ац] Доріа… **–** вілла Доріа Памфілі (Villa Doria Pamphilj) – великий палацово-парковий ансамбль у Римі, за півтора кілометра на південь від Ватикану. Збудована у 1644–1652 рр. Після згасання роду Памфілі у XVIII ст. віллу успадкував рід Доріа, з того часу вона носить подвійну назву. Колекцію приватної галереї палацу (Galleria Doria Pamphilj) зібрали представники родів Доріа, Памфілі, Ланді та Альдобрандіні, пізніше об'єднані шлюбними союзами в родину Доріа-Памфілі. Вона представлена насамперед творами італійського живопису XVII ст. У 1644 р. кардинала Джамбаттиста Памфілі було обрано Папою Римським під іменем Інокентій X. Його портрет, написаний 1650 р. Дієго Веласкесом, – одна з перлин збірки. Саме цей твір мав можливість оглядати М. Грушевський, про що свідчить коротка щоденникова нотатка.

…здибались з Єлпатьєвским. – Йдеться про російського письменника, мемуариста, політичного діяча, співробітника журналу "Русское богатство", лікаря за фахом Сергія Яковича Єлпатьєвського (1854–1933).

2 **[(15) квітня 1908 р. Рим].** Зрана у Елпат[ьєвского]. Їздили до villa Farnesina*, але б[ула] замкнена, пішли на Pietro in Montorio*, cafe greco [грецька кав'ярня (*італ.*)] з Єлпат[ьєвским], в Франц[узькій] церкві, Рус[ькій] читальні, потім в Лятерані* на Miserere*, Пантеон*.

Їздили до villa Farnesina… *– див. коментар до запису за 11 квітня 1908 р.*

…пішли на Pietro in Montorio… – Сан-П'єтро ін Монторіо (San Pietro in Montorio) – титулярна церква в Римі на схилі пагорба Янікул, збудована не раніше IX ст. За легендою на цьому місці встановили хрест з розп'ятим апостолом Петром головою вниз. Назва церкви і храмового комплексу походить від назви тутешніх жовто-червонуватих ґрунтів (Monte D'Oro). Сама церква розмістилася поруч зі старовинним монастирем, а весь комплекс має безліч шедеврів мистецтва, архітектури, скульптури і живопису.

…потім в Лятерані… – йдеться про Собор святого Іоанна Хрестителя на Латеранському пагорбі або базиліку Сан-Джованні ін Латерано (Basilica di San Giovanni in Laterano) – кафедральний собор Рима. У католицькій ієрархії ця церква носить титул "Basilica maior" (Велика базиліка) і стоїть вище всіх інших храмів світу, не виключаючи римських Собору святого Петра, базиліки Святого Павла за мурами (Сан-Паоло фуорі ле Мура) і Санта Марія Маджоре, які також носять титул "Basilica maior". 324 р. новоспоруджену на місці маєтку знатного сімейства Латерані базиліку освятив папа Сильвестр I на честь Христа Спасителя. Упродовж першого тисячоліття існування базиліки всі римські папи мешкали в Латеранському палаці; тут же відбулося п'ять вселенських соборів Католицької Церкви, іменованих Латеранськими. Резиденція пап і стара базиліка згоріли під час пожежі 1308 р. Відтоді храм неодноразово перебудовувався.

Цю "золоту базиліку", "матір й голову Риму і світу" М. Грушевський детально описав у нарисі "Константинова базиліка" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. 426–428). Там само подав коментар до безпосереднього відвідування храму в середу "Великого тижня": "Слухаємо ляментації в Лятеранській базиліці, славній своїм співом. Співають без орга́нів, співають дійсно прегарно. Старі композиції Палестріни, Баїні, благородно прості, пригадують наші давніші церковні співи. Візантійські мозаїки абсиди докінчують ілюзію. Ті контрасти східного і західного обряду, витворені довгою, напруженою релігійно-національною боротьбою, тут не дають себе чути. З-за них немов відзивається старша нерозділена традиція. Народу мало. Розкішна, чудова базиліка сливе порожня. І публіка настроєна не церковно, а артистично" (Там само. С. 440).

…Miserere… – церковне католицьке святе поспів'я. Назва походить від 51-го псалма католицької літургії "Miserere mie Deus" ("Помилуй мене, Боже").

…Пантеон. – "Чудовий в своїй простоті, викінченості і гармонійності" Пантеон, який за давньогрецькою мовою названий "храмом богів", М. Грушевський захоплено змалював у нарисі під заголовком "Храм неба": "Коли наскучить дивитися на каліцтво пам'яток античної старовини – на сі фрагменти мурів, бази колон, позабирані з місця й попереношувані бозна-куди стовпи, фризи, статуї – всі сі недогризки часу, які оглядаємо з цікавістю й жалем, як слабкі натяки на те, що воно було колись, – і захочеться подивитися на щось хоч трохи ціле, не до кінця покалічене, нема іншої ради, як піти подивитися на Пантеон. Се найкраще захована й найкраща пам'ятка античного будівництва, яка нам лишилася в Римі та, мабуть, і на цілім світі" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 417–419; 532–534). Оглянули Пантеон вдруге 16 квітня (за ст. ст.) 1908 р.

3 **[(16) квітня 1908 р. Рим].** Ходили по склепах, пополудні в cafe greco [грецька кав'ярня (*італ.*)] з Елпатьєв[ским] й ин[ьшими] росиянами, довідавсь про атентат на Потоцкого*. Потім в Nicolo Tolentino*.

...довідавсь про атентат на Потоцкого. – 12 квітня (30 березня) 1908 р. студент філософського факультету Львівського університету Мирослав Січинський під час аудієнції застрелив намісника Галичини графа Анджея Потоцького. *Див. також коментар до запису за 29 квітня 1908 р.*

Потім в Nicolo Tolentino. – Мова про Вірменську католицьку церкву Сан-Нікола да Толентіно (Can Nicola da Tolentino). У нарисі "Великий тиждень" М. Грушевський так прокоментував цю коротку щоденникову нотатку: "В четвер єсьмо в вірменській церкві Niccolo da Tolentino на церемонії умивання ніг. «Публика», постававши на лавки й крісла, приглядається церемонії, що тягнеться дуже поволі. Єпископ з довгою білою патріархальною бородою. Священики з буйним чорним волоссям, з чорними густими бородами в кольорових капах пригадують якихось жерців «Великої матері богів» або іншого сирійського культу. Від їх монотонного співу в унісон дише глубокий Схід, який так мало гармоніює з ріжними католицькими атрибутами обстанови" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 440).

4 **[(17) квітня 1908 р. Рим].** Пополудні у Св[ятого] Петра на Miserere*, познайомилися з руськ[ими] алюмнами.

...у Св[ятого] Петра на Miserere... – свої враження про цей день М. Грушевський детально описав у нарисі "Великий тиждень": "В Велику п'ятницю слухаємо славних папських співаків у св. Петра. Кришталево-чистий, дивної краси альт заводить, на мотив плачок, плач Єремії. Безкрая туга ллється і розлягається по безконечній, тінню приодягненій, сливе порожній базиліці. [...] Псалми скінчені. Наступає церемонія благословення народу Христовими реліквіями" (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 440–441).

5 **[(18) квітня 1908 р.] До Неаполя.** Hôtel de Gr[ande] Breta[gne] et d'Anglet[erre]*.

Hôtel de Gr[ande] Breta[gne] et d'Anglet[erre]. – Готель, відкритий ще 1860 р., містився в будинку "Palazzo Isehitella" в районі сучасної Муніципальної вілли Неаполя (тодішня назва – Villa Nazionale). Сучасна адреса – Riviera di Chiaia (житловий багатоквартирний будинок). Рахунок за проживання Грушевських у цьому готелі 18–23 квітня (за н. ст.) 1908 р. зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 892. Арк. 66.

6 **[(19) квітня 1908 р. Неаполь].** Везувій* – латин[ський] Великдень.

Везувій... – "Бути в Римі і не бачити папи в теперішні часи вже не грішно, сьому вже ніхто не здивується [...]. Але бути в Неаполі й не поїхати на Везувій – се, мабуть, далеко тяжче оправдати. [...] І приїхавши до Неаполя, не вважаючи на досить непевну погоду (ся весна взагалі не підтримує репутації тутешньої гарної погоди), ми першим ділом вибралися на Везувій", – так розпочинає свою розповідь про цю екзотичну екскурсію М. Грушевський. Скориставшись послугами англійської компанії "Thomas Cook & Son", яка побудувала спеціальну залізницю "під сам вершок Везувія" й вужівку "під сам кратер", сплативши 15 франків за кожного, Грушевські вирушили у подорож. Подаючи у нарисі "Везувій" детальні відомості про давні й останні виверження, М. Грушевський назвичайно образно

змалював дорогу та всі туристичні "послуги": знищена "останнім вибухом" 1906 р. "вужівка" ускладнила шлях: підніматися довелося пішки. Останнє сходження на гребінь кратера відбулося за допомогою "голодранців-батягів". Вони вперто нав'язували свою небезкорисливу допомогу: "Жінка сідає на ноші; маленьку дівчинку нашу, яка досі енергічно йшла сама, беруть два обідранці на плечі; француза також; мене один попирає на плечі, інший встромляє в руки мотузкову петлю й тягне її. По хвилі показується все се мало потрібним, я пускаю петлю. Тай усеї тої тяжкої дороги – кілька хвиль. За кілька мінут ми стоїмо вже на гребні кратера" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 457–461; 571–575).

7 **[(20) квітня 1908 р. Неаполь].** Націон[альний] музей*, акварій*.

Націон[альний] музей... – мова про один із найкращих археологічних музеїв Італії і світу, що має унікальну колекцію артефактів Стародавнього Риму (сучасна назва – Museo archeologico nazionale (Naples)). Експозиція музею викликала особливе зацікавлення М. Грушевського: "Все артистичне, що зібрав Неаполь, скуплене в величезнім «королівськім бурбонськім музеї», як його охрестив Фердинанд Бурбон, а тепер зветься він «Національним музеєм». Міститься він в кавалерійській касарні, побудованій при кінці XVI в., потім тут був університет, а з кінцем XVIII в. перенесено музей. Ужиток як на касарню дуже раціональний, але вигляд музею таки лишився касарняний. Зате се один з найбільших музеїв Європи, що містить масу інтересного матеріалу, – тільки неаполітанського спеціально в нім дуже мало. Головне значіння мають три колекції – Фарнезька, з Рима, чудові скульптури й бронзи з Геркуланума, з давніх римських вілл, і пам'ятки помпеянські. Величезний партер (нижній поверх) весь зайнятий античною скульптурою, майже без виїмків" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 570).

...акварій. – У своєму есеї "По світу" М. Грушевський занотував і враження від одного з найдавніших акваріумів в Італії, який був відкритий 1874 р.: "[...] раджу для заспокоєння спуститися в мовчазне підводне царство – раз-другий піти до славного неаполітанського акварія, подивитися на незграбних, повільних крабів, дивачних слимаків, морських чортів; пополохати проворних риб, подивуватися розкішним, яскравим кольорам фарб одних, фантастичним формам других; придивлятися звичаям і норовам сього казкового світу..." (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 579).

8 **[(21) квітня 1908 р. Неаполь].** Помпеї*.

Помпеї. – Здолавши шлях на Везувій, за день Грушевські вирушили у другу "неминучу", "більш інтересну і більш привабливу" екскурсію з Неаполя – в Помпеї. Це "воскрешене з двотисячолітнього сну античне місто, з усіма дрібними, найінтимнішими подробицями старого життя" особливо захоплювало історика. Як і Везувій, М. Грушевський майстерно й образно змалював Помпеї в однойменному нарисі свого культурологічного есея "По світу" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 575–578). На згадку придбав декілька листівок з панорамою міста, які збереглися донині (колекція листівок з Італії разом з іншими фотодокументальними та ілюстративними матеріалами з вілли Грушевських зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, на даний момент перебуває в стадії опрацювання та каталогізації).

9 **[(22) квітня 1908 р. Неаполь].** Катедра*, Домініко*, Позіліп*, Собача печера* (поворот фіакром).

Катедра... – Мова про кафедральний собор Неаполя – Собор святого Януарія (Duomo di San Gennaro), побудований у 1272–1313 рр. Освячений на честь небесного покровителя міста св. Януарія. Сучасна назва – Собор Успіння святої Марії. У нарисі "Видовища Неаполя" М. Грушевський так описав храм: "3 церков, яких Неаполь має щось 300, інтересних мало. Катедральна церква св. Януарія звертає на себе увагу своїм білим мармуряним порталом, в стилі французької готики XIV в., не вповні відновленим після землетрусу XV в. [...] Всередині кидається в очі гарно декорована стеля головного, середнього корабля: мальовані плафони, розділені золоченими орнаментами; але ся пізніша (XVII в.) блискуча стеля дуже слабо гармоніює з готицьким закроєм плану. За олтарем нагробна каплиця св. Дженнаро, багато прикрашена ренесансова будова" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 569).

...Домініко... – мова про церкву Сан-Доменіко Маджоре (San Domenico Maggiore), побудовану в 1283–1324 рр. Про неї М. Грушевський так само згадав у "Видовищах Неаполя", хоча цей храм, як і Собор св. Януарія, не викликав особливого захоплення: "Інші найважніші церкви ще менше інтересні. «Домінік Великий», з XIII в., дуже багато обіцяє туристові зверху, своєю оригінальною цегляною фасадою, але середина зовсім неінтересна – ординарна позолочена й ріжнокольоровими мармурами заляпана в стилі XVII–XVIII в. базиліка, з неестетичною стелею з золотих чотирикутників" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 570).

...Позіліп... – Позілліпо (Posillipo) – горбистий виступ у північній частині Неаполітанської затоки. Назва утворена від грецького топоніма Павсіліпон, що означає "вгамування болю". Район, звідки відкривається один з найкращих видів на Неаполітанську затоку, на початку XIX століття залишався практично не забудованим. У 1810-ті роки вздовж берега моря прокладають дорогу, завдяки чому в цю місцевість залучають туристів. Їх знайомили з залишками античних вілл і амфітеатру, а також гротів, в одному з яких, за місцевим повір'ям, було поховано Вергілія.

...Собача печера... – свою назву печера, розміщена поблизу Неаполя, отримала внаслідок заповнення її нижньої частини важчим за повітря вуглекислим газом, через що в неї не можна заходити з собакою та іншими дрібними тваринами, адже вони можуть задихнутись. Вуглекислий газ виділяється через численні дрібні тріщини на дні печери. Екскурсію до печери, "де вугляний газ стелиться, як сіра мряка долиною", М. Грушевський також описав у своїх подорожніх враженнях (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 579).

10 **[(23) квітня 1908 р. Неаполь].** Кавярня. Св[ята] Кияра*, Позіліп* (я сам), потім до Риму, телєграма від Галі – не приїде.

Св[ята] Кияра... – базиліка Святої К'яри (Basilica di Santa Chiara) також знайшла місце в подорожніх враженнях М. Грушевського: "Св. Кіара, з XIV в., принаймні хоч веселіша. Тепер вона має вигляд прегарної, розкішної, веселої бальової салі. Старі фрески Джотто без церемонії затиньковано в XVII в., помальовано наново «кращими» образами і розкішно визолочено. Багато світла – і весело. Не хочеться вірити, що се – усипальниця неаполітанських королів. Їх мармурові гроби, в старім готицькім стилі, скромно ховаються за олтарем, не хотячи гробовим смутком нарушати веселого враження сеї гарної салі" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 570).

...Позіліп... – *див. коментар до запису за 9 квітня 1908 р.*

Рим – Флоренція – Венеція

11 **[(24) квітня 1908 р. Рим].** Villa Farnesina*. Пополудні via Appia*.

Villa Farnesina. – Вілла Фарнезіна – пам'ятка архітектури та живопису епохи Відродження, розташована на лівому березі Тібру в римському районі Трастевере. Побудована у 1506–1510 рр. для сієнського банкіра Агостіно Кіджі. У 1577 р. віллу придбала родина Фарнезе, плануючи з'єднати її мостом з Палаццо Фарнезе, розміщеним на іншому березі Тібру. Вілла зберегла ім'я Фарнезе і у XVIII ст., коли нею володіли неаполітанські Бурбони. Стінопис лоджій належить пензлю Рафаеля, Джуліо Романо та інших митців. Серед мистецького оздоблення вілли М. Грушевському запам'яталися "Рафаелеві образки з Апулеєвої поеми" – фрески, створені у 1514–1518 рр. на теми класичної міфології: епізоди еротичної новели римського письменника Апулея про Амура і Псіхею (з роману "Метаморфози"), а також велика фреска з зображенням німфи Галатеї (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 435).

Пополудні via Appia. – "Тиха краса старої дороги лишила невимовно чарівний спомин в нас, як одно з наймиліших вражень, яке дав нам Рим", – занотував М. Грушевський у нарисі "Via Appia". Передав і особливе захоплення дружини, Марії Сильвестрівни: "Ті, що живуть в Римі завсіди і мають власних коней, повинні б щодня їздити на Via Appia" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 419). *Див. також коментар до запису за 22 березня – 14 травня 1904 р.*

12 **[(25) квітня 1908 р. Рим].** Лятеран* (Софроній), Pietro in Vincoli*, Maria Maggiore*.

Лятеран... – *див. коментар до запису за 2 квітня 1908 р.*

...Pietro in Vincoli... – мова про одну із семи великих (паломницьких) базилік Рима – Сан-П'єтро ін Вінколі (San Pietro in Vincoli), що означає "св. Петро в кайданах". Побудована коштом імператриці Євдоксії для зберігання "чесних кайданів" св. Петра, які вона передала папі Леву I. У ці окови (Vincoli) св. апостол Петро був закутий у Мамертинській в'язниці. Церква міститься на пагорбі Есквілін. Фундамент церкви закладено у 431 р. на місці старої будівлі. Вісім років пізніше церкву освячено Сікстом III. Не раз перебудовувалася: фасад завершено 1475 р. У храмі поховано папу Юлія II. Проєкт папської гробниці розробив Мікельанджело.

...Maria Maggiore. – На час подорожі М. Грушевського до Італії церква Санта Марія Маджоре (Basilica di Santa Maria Maggiore) належала до семи "патріарших" церков Рима, нині – одна з чоритьох головних базилік Рима. Побудована в 440-х роках папою Сикстом III. Пізніше її добудовували і прикрашали. Дзвіниця, найвища у Римі (75 м), датується 1377 р., фасад із портиком і лоджією – 1740-ми роками. У лоджії, на стіні, що являє собою старий фасад церкви, зберігся мозаїчний декор початку XIV ст. Базиліка є найбільшою із 40 церков Рима, присвячених Богородиці.

13 **[(26) квітня 1908 р. Рим].** Наш Великдень – руський семінар*, пополудні зайшов до Шмурла*, потім на Пінсіо*.

Наш Великдень – руський семінар... – свято Великодня Грушевські зустріли в Папській Руській Колегії (тепер Українська Папська Велика семінарія св. Йосафата у Римі, або Колегія св. Йосафата), заснованій 1897 р. під керівництвом оо. єзуїтів при церкві св. Сергія

і Вакха в Римі (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 441–443; 556–558 (нарис "Collegium Ruthenum")). Вперше в цій церкві М. Грушевський побував з І. Франком під час першої подорожі до Італії навесні 1904 р.

...до Шмурла... – мова про Євгенія Францевича Шмурла (1853–1934) – російського історика і археографа. У 1903 р. призначений на посаду вченого кореспондента Санкт-Петербурзької академії наук у Римі при Ватиканському архіві, яку обіймав до 1924 р. (переобирався в 1908, 1913, 1917 рр.). У 1904 р. при особистій авдієнції у папи Пія X досяг домовленості про дозвіл на роботу в архіві Конгрегації пропаганди віри. Результати своїх наполегливих архівних пошуків в Італії, Іспанії, Франції та Голландії видрукував у праці "Римская курия на русском православном востоке. 1609–1654" (Прага, 1928). Підготував також збірники документів "Россия и Италия", "Памятники культурных и дипломатических сношений России с Италией". Зустрічався з М. Грушевським у Римі 31 жовтня (за ст. ст.) 1914 р., застерігаючи його від неприємностей у разі повернення до Росії (*див. запис за цей день (додаток)*).

...на Pincio. – Пінціо (*італ.* – Pincio) – римський пагорб на північ від Квіринала, який не належить до семи класичних пагорбів Рима, хоча й охоплений Авреліановим муром. Спочатку пагорб лежав поза обрисами античного міста, в період пізньої Республіки там зводилися великі вілли й сади, через що також називався collis hortulorum – пагорб садів. За часів Імперії пагорб увійшов у межі міста і став забудовуватися. Назва пагорба походить від сімейства Пінціо, якому належали великі володіння на пагорбі. З пагорба, який довгий час служив центром французької громади Рима, відкривається вид на Марсове поле.

14 **[(27) квітня 1908 р., Рим].** Piazza Navona*. Пам'ятник Ґарібальді*.

Piazza Navona. – Римська площа у формі витягнутого з півдня на північ прямокутника. Забудована у XVII ст. у стилі бароко на місці цирку Доміціана. З XV ст. до 1869 р. тут містився міський ринок. Площу прикрашають фонтани (Чотирьох рік, Мавра, Нептуна).

Пам'ятник Ґарібальді. – Пам'ятник Джузеппе Гарібальді відкритий у Римі в 1895 р. (автор – Еміліо Галлорі). На постаменті вибито напис "O Roma o morte" ("Або Рим, або смерть").

15 **[(28) квітня 1908 р. Рим].** Купували преціози. Попол[удні] Via Appia*.

Попол[удні] Via Appia. *– Див. коментар до запису за 22 березня – 14 травня 1904 р.*

16 **[(29) квітня 1908 р. Рим].** Прощальна переїздка по Риму, Пантеон*, Maria Sopra Minerva*, Св[ятий] Петро*. До Фльоренції – гот[ель] "Брістоль"* (страшний шум конки).

...Пантеон... *– див. коментар до запису за 2 квітня 1908 р.*

...Maria Sopra Minerva... – мова про єдину готичну церкву Рима – Санта Марія сопра Мінерва ("Свята Марія над Мінервою"), зведену у 1280–1370 рр. Міститься поблизу Пантеону на місці античного храму Мінерви. Серед скарбів храму – статуя воскреслого Христа роботи Мікельанджело (1521). На прикладі, зокрема, цього твору знаменитого майстра М. Грушевський описав конфлікт творчих задумів доби Відродження з католицькою побожністю: "Воскресший Христос представлений тут, згідно з євангельським оповіданням, зовсім голий. Се було неприлично і йому зроблене бронзове опоясання, яке попсувало зовсім вигляд статуї (ноги зовсім короткі в порівнянні з тілом). На праву ногу, крім того, зроблено бронзовий черевик, бо побожні люди, цілуючи ногу, грозили її знищити так, як зцілували ногу св. Петру" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 436).

…Св[ятий] Петро. *– Див. запис за 28 березня 1908 р.*

…гот[ель] "Брістоль"… – у Флопенції 29 квітня – 2 травня (за н. ст.) 1908 р. Грушевські мешкали в "Hôtel Bristol", що належав до мережі готелів родини Бертоліні (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 892. Арк. 254).

17 **[(30) квітня 1908 р. Флоренція].** Уфіці*, Катедра*, попол[удні] Фієзоле*.

Уфіці… – мова про галерею Уффіці (дослівно з італ. – "галерея канцелярій", "галерея служб") – палац у Флоренції, побудований у 1560–1581 рр., який нині є найбільшим і найзначущішим музеєм європейського образотворчого мистецтва. Історія Уффіці починається 1559 р. з задуму правителя Флоренції Козімо I Медічі об'єднати всі адміністративні служби міста в єдиному просторому палаці. У 1560 р. до реалізації проєкту приступив майстер Джорджо Вазарі. Вписуючи побудований у стилі XVI ст. комплекс Уффіці у середньовічний історичний центр Флоренції, Д. Вазарі намагався не порушити гармонії міської структури XIII ст. Наступник Козімо, оборонець науки і мистецтв Франческо I, вирішив перебудувати лоджію, що вінчає будівлю, для створення приміщень під лабораторії та свої колекції предметів мистецтва, зброї, наукових знахідок. Роботи з перебудови комплексу було доручено наступникові Д. Вазарі архітектору Бернардо Буонталенті. У 1586 р. роботи з перебудови було завершено, і з цього часу в нових приміщеннях комплексу Уффіці розпочалося формування музею, основою якого стала родинна колекція Медічі. У своєму нарисі "Серед пам'яток Флоренції" М. Грушевський називає галерею Уффіці, галерею Пітті й Національний музей в палаті подест (Барджелло) музеями, можливо, "найкращими, які має світ" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 403). У галереї зібрано колекції творів Філіппо Ліппі, Сандро Ботічеллі, Рафаеля Санті.

Катедра… – мова про головний кафедральний собор у Флоренції, один із символів міста й культури італійського відродження загалом – Санта-Марія дель Фйоре (*італ.* – Cattedrale di Santa Maria del Fiore). Будівництво собору розтягнулося на століття: 1299–1887 рр. Автор проєкту – Арнольфо ді Камбіо. У нарисі "Флоренція" М. Грушевський яскраво змалював свої враження від знайомства з цією пам'яткою: "На хвильку заглядаємо всередину катедри, темну і бідну, сильно порожню; аж жаль, що розкішний архітектурний скелет Брунеллескі не був прибраний всередині замітніше. Кілька надгробників, старий портрет Данте, бронзові різьблені двері сакристії й такий же саркофаг з мощами за олтарем. Інтересніша внутрішність хрестильниці, з старими мозаїками, XIII і XIV віку; її восьмикутна будова, на взір Пантеону, послужила взірцем для ряду інших будинків Флоренції. Але головна краса її – єдині в світі бронзові двері; старші Пізано (1330), новіші дві – Ґіберті, з першої пол. XV в.; особливо гарні головні, проти катедри, з десятьма рельєфними образами на біблійні теми" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 512–514).

…попол[удні] Фієзоле. – Вийшовши з катедри, пройшовши через галерею Уффіці і старий міст, що з'єднував її з галереєю Пітті, Грушевські сідають у вагон трамваю і піднімаються ним на горби сусіднього Фієзоле, "любуючись звідти розложистою долиною, гарною панорамою міста, з круглою, рудим череп'ям критою, банею катедри й кампанільєю в центрі, й безконечною перспективою вілл, палат, домків серед цвітучих городів і темних куп кипарисів наоколо". Так коротко в нарисі "Флоренція" М. Грушевський описав поїздку до Фієзоле – міста, яке розкинулося за 8 км на північний схід від Флоренції на крутому пагорбі над рікою Арно (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 399, 514).

18 **[квітня (1 травня) 1908 р. Флоренція].** Пітті*, 1 мая; площа Данта.

***Піtті...* –** Палаццо Пітті (*італ.* – Palazzo Pitti) або Галерея Пітті – палац та галерея мистецтв у Флоренції, найбільший з флорентійських палаццо, що нині існують. Міститься на площі Пітті, позаду будівлі розміщується парк-музей Сади Боболі. М. Грушевський назвав її "найвеличнішою палатою, яку бачив світ" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 514). Нині палаццо Пітті є найбільшим серед музеїв Флоренції.

19 **[квітня (2 травня) 1908 р. Флоренція].** С[анта-]Кроче*, Сан-Льоренцо*, могила Медічі*. До Венеції.

С[анта-]Кроче... – мова про базиліку у Флоренції (*італ.* – Santa Croce (церква Святого Хреста)). Найбільша у світі францисканська церква, знаменита фресками Джотто та гробівцями знаменитих людей Італії: тут поховано приблизно 300 знаменитих флорентійців, зокрема Галілео Галілей, Мікельанджело Буонарроті. За церковною легендою церкву заснував сам Франциск Ассізький. Вперше згадана в документах за 1229 р. Перебудована наприкінці XIII ст., ймовірно, за проєктом відомого архітектора Арнольфо ді Камбіо. Вікна храму прикрашені вітражами. Над оздобами церкви працювало декілька поколінь майстрів Флоренції різних мистецьких епох: Джотто, Донателло, Джорджо Вазарі та ін.

...Сан-Льоренцо... – мова про базиліку Святого Лаврентія (Basilica di San Lorenzo) – одну з найбільших і найдавніших церков Флоренції. Заснована в 393 р. У XI ст. було реконструйовано в романському стилі, згодом – у XV ст. – відбулася нова реконструкція за проєктом архітектора Філіппо Брунеллескі. Зокрема, на замовлення Козімо Медічі Брунеллескі звів Стару Сакристію. Пізніше за проєктом Мікельанджело Буонарроті було прибудовано Нову Сакристію – меморіальну каплицю правителів Флоренції родини Медічі, грандіозний проєкт якої залишився незавершеним.

...могила Медічі. – Враження про цю пам'ятку М. Грушевський передав у нарисі "Серед пам'яток Флоренції" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 518–519).

20 **[квітня (3 травня) 1908 р.] Венеція,** прегарний покій. Museo Civico – манекени*. Неділя.

Museo Civico – манекени. – Мова про Муніципальний музей Коррер (Museo Correr), заснований представником давньої венеціанської вельможної родини Теодором Корреро́м (1750–1830), який після захоплення Венеції військом Наполеона I вжив усіх заходів, щоб унеможливити вивезення творів мистецтва до Парижа. Пізніше взяв під опіку приватні збірки Венеції, скарби венеціанських церков тощо. Заповів колекцію, яка складалася як з мистецьких творів, так і предметів декоративно-ужиткового мистецтва, місту, на основі якої у 1836 р. було відкрито першу експозицію. У 1880 р. муніципалітет придбав для музею будівлю Фондако дей Турки на Гранд каналі. Враження від огляду експозиції музею саме в цьому приміщенні М. Грушевський занотував у нарисі "Венецька минувшина" культурологічного есея "По світу": "Гарні образки венецького життя останніх часів (XVIII в.) дає побутовий відділ, заложений при міськім музеї (Museo Civico), в прегарній відновленій старій палаті (XI віку) «Турецького двору» (Fondaco de'Turchi). З нагоди столітнього ювілею Карло Ґольдоні, популярного венецького автора комедій, тут задумано представити венецьке життя його часів – другої половини XVIII в., і се справді зроблено незле: умебльовано і обставлено покої старою обстановою; старі костюми, замість вішати їх музеальним методом на кілки вішак, вбрано в гарні маникени й оживлено досить добре се життя Венеції на останку її старого існування. Коли б венецькі антикварі постаралися так представити і старше життя, XV– XVII віків принаймні, – було б се дуже добре, і було б прегарним прикладом для інших музеїв". Загалом відзначав, що колекції артистичного промислу і ремесел цього, як і інших музеїв Італії, "досить припадкові, не систематичні й бідні" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 510, 517).). Від 2008 р. Музей Коррер входить до комплексу міських музеїв Венеції – "Fondazione Musei Civici Venezia".

21 **[квітня (4 травня) 1908 р.] Венеція** – ходили.

22 **[квітня (5 травня) 1908 р. Венеція].** Лідо*.

…Лідо… *– див. коментар до запису за 24–26 березня 1908 р.*

23 **[квітня (6 травня) 1908 р. Венеція].** Св[ятий] Марко* etc.

…Св[ятий] Марко… – мова про кафедральний собор, закладений 829 р. для зберігання принесених з Александрії останків євангеліста святого Марка, який став покровителем Венеції. Первісна базиліка згоріла 976 р., відновлена на початку XI ст. Нині – пам'ятка Світової спадщини ЮНЕСКО. В есеї "По світу" М. Грушевський не раз згадує цю "артистичну" споруду, присвятивши "патрональній святині Венеції" та однойменній площі окремий нарис "У святого Марка". У ньому він передає надзвичайно цікаві спостереження: "Коли приступаєте ближче до св. Марка, обіймає вас враження чогось фантастичного, казкового: се наслідок нечуваного накопичення всякого роду оздоб і мішанини найріжнорідніших стилів в його фасаді. [...] Всі ці декорації, розуміється, дуже неоднакової артистичної вартості; комбінації їх часом дуже недоречні; з архітектонічного становища цілість не видержала б ніякої критики – архітект видер би на собі волосся, якби щось подібне від нього зажадали – в теорії. Але в сфері ірраціонального лежить джерело поезії і краси, і в цілому сей декораційний хаос, сей артистичний абсурд належить до найбільш гарних речей, які коли-небудь бачив світ "(*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 360–363). На згадку про цю пам'ятку М. Грушевський придбав листівку з її виглядом, яка разом з архівом, фотодокументами та різноманітними ілюстративними матеріалами після смерті вченого була перевезена до НТШ, нині зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (колекція на даний момент в стадії опрацювання та каталогізації).

24 **[квітня (7 травня) 1908 р.] До Вілях***.

До Вілях. – Йдеться про місто в Австрії на річці Драва під назвою Філлах (нім. – Villach, відоме також як Віллах). Тут М. Грушевські зупинилися в "Hôtel Mosser", про що свідчить збережений рахунок з зображенням будівлі готелю (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 892. Арк. 100–101). *Див. також коментар до запису за 22 березня – 14 травня 1904 р.*

25 **[квітня (8 травня) 1908 р.] З Вілях до Відня***. Згубили пакунок.

З Вілях до Відня. – У Відні Грушевські зупинилися в готелі Ерхарда Хаммеранда/Гамеранда (Hôtel Hammerand), побудованому 1870 р. на збігу вулиць Florianigasse і Schlösselgasse (Wien VIII, Florianigasse, 8, нині – Schlösselgasse, 6) неподалік університету й ратуші (будинок зберігся). Рахунок готелю за 8–10 травня (за н. ст.) 1908 р. зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 892. Арк. 119.

26 [квітня (9 травня) 1908 р.] Відень – на дворець, попол[удні] Шенбрунн*.

...попол[удні] Шенбрунн. – Мова про палацовий комплекс у західній частині Відня, одну з найвизначніших архітектурних пам'яток австрійського бароко. Літня резиденція імператорської родини Габсбургів збудована в 1696–1713 рр. за проєктом Йогана Бернгарда Фішера фон Ерлаха. Унікальна частина комплексу – парк із численними фонтанами й статуями, а також найстаріший у світі зоопарк. Правдоподібно, саме парк і зоопарк оглянули Грушевські, адже палац відкритий для огляду лише 1918 р. Від 1996 р. палацовий комплекс включено до Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО.

27 [квітня (10 травня) 1908 р.], Львів, неділя. З Відня до Львова, невигідно, тісно.

28 [квітня (11 травня) 1908 р.] Львів. Мав викладати – але вмер Охенковский*, не б[уло] викладу. Був Том[ашівський] – переговорилися з ним в питанню про депутацію до намістника*.

...вмер Охенковский... – мова про польського економіста й статистика, професора кафедри політичної економії Львівського університету, його ректора у 1902–1903 рр. Владислава Охенковського (1840–1908).

Був Том[ашівський] – переговорилися з ним в питанню про депутацію до намістника. – Йдеться про представлення депутації НТШ у нового намісника Галичини М. Бобжинського, якого було призначено на посаду після вбивства А. Потоцького (номінація відбулася 28 квітня (за н. ст.) 1908 р.). М. Бобжинський став восьмим керівником політичного уряду краю від початку автономістського періоду (див.*: Аркуша О.* Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 168–206). Розмова виникла насамперед у зв'язку з заявою Українського парламентського клубу, в якій прозвучав рішучий протест проти призначення М. Бобжинського на цю посаду насамперед через відоме "вороже становище нового шефа краєвого правительства супроти русинів" (Руський клуб про іменованє намісника // Діло. Ч. 94. 30 (17) квітня. С. 1).

Іншим приводом до обговорення цього питання стало "представлення" новоіменованому намісніку українських інституцій, яке відбулося напередодні, 27 квітня (10 травня) 1908 р. Депутацію склали, зокрема, представники "Товариства взаємних обезпечень «Дністер»" (Я. Кулачковський, С. Федак), "Народної торгівлі" (В. Нагірний), "Народного дому", Ставропігійського інституту (І. Костецький) та ін. Під час зустрічі М. Бобжинський заявив, що "змагання тих інституцій около культурного й економічного піднесеня руського населеня буде радо попирати" (Діло. 1908. № 103. 11 травня (28 квітня). С. 3).

Детальніше про розмову з С. Томашівським М. Грушевський писав 29 квітня (12 травня) 1908 р. до І. Джиджори: "З Том[ашівським] мав учора досить неприємну розмову – він все більше за реальною політикою (щоб Т[овариство] пішло теж представитись Боб[жинському]" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 160). У відповідь І. Джиджора зауважував: "Угодова політика Том[ашівського], про яку П. Професор писали, в сім спеціяльно випадку мене більш ніж дивує. Адже я пригадую собі, що коли в часі сьвят у Львові я йому легко натякнув, що в деяких кругах балакають про те, що наші Т[оварист]ва повинні йти до намісника, то він страшенно обурився, чи може тільки вдавав обуреннє? В усякім разі при теперішних обставинах така зміна погляду дає богато до думання і наказує бути обережним" (Там само. С. 163).

29 [квітня (12 травня) 1908 р. Львів]. Відписувався й відробляв коректи, "Записок" головно. Засід[аннє] Виділу*; обробляюсь. Докінчив статю до ЛНВ, "Кров"*, і про Франка*. Перетц повідомив мене про провал*, я чекав гіршого.

Засід[аннє] Виділу... – за збереженими протоколами засідань Виділу НТШ та "Хронікою НТШ" згадане засідання відбулося 14 травня (за н. ст.) 1908 р. Від імені Математично-природничо-лікарської секції С. Рудницький заявив про її рішення взяти участь у з'їзді чеських лікарів у Празі. Взято до відома, що крайовий сойм не прийняв ніякої ухвали щодо петиції Товариства у справі підвищення субвенції на 1908 р. Заслухавши інформацію, що в переплетні Товариства вибухнув страйк проти її управителя М. Гартля, зауважили, що Виділ нічого не знав про його причини. У зв'язку з цим доручили референтові переплетні С. Томашівському залагодити справу (ЦДІАЛ України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 102–103; Хроніка НТШ. Львів, 1908. № 35. С. 1–2). Причини невідповідності дат засідання Виділу, зафіксованих у щоденнику та офіційних документах, встановити не вдалося.

Докінчив статю до ЛНВ, "Кров"... – вперше статтю опубліковано в журналі: ЛНВ. 1908. Т. XLII. Кн. V. С. 380–385. Передруковано в газеті: Діло. 1908. Ч. 142. 27 (14) червня. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 363–367.

Стаття написана у дні, коли краєвий суд Галичини вирішував долю студента філософського факультету Львівського університету Мирослава Січинського. 12 квітня (30 березня) 1908 р. під час авдієнції він застрелив намісника Галичини графа Анджея Потоцького. Це вбивство було названо першим актом політичного терору в конституційній Австрії. Мотивами убивства студент назвав антиукраїнську політику намісника. Більше року львівським карним судом розглядалася судова справа М. Січинського. Двічі його засуджували до смертної кари через повішення. Завдяки зусиллям адвокатів К. Левицького, В. Старосольського та інших спочатку найвищим касаційним трибуналом, згодом цісарським помилуванням смертну кару було замінено на 20 років ув'язнення. При допомозі Д. Вітовського та М. Цеглинського 1911 р. Мирославу вдалося втекти зі станіславської в'язниці "Діброва". Проживав у Швеції, Австрії, з 1914 р. – у США, де став одним із провідних українських політичних діячів.

...і про Франка.— *Грушевський М.* Недуга д-ра Івана Франка // ЛНВ. 1908. Т. XLII. Кн. V. С. 405–406. Наприкінці тексту зазначено дату написання: 30.IV.[1]908 с[тарого] с[тилю]. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 368–369.

Перетц повідомив мене про провал... – після завершення конкурсу на заміщення вакантної посади професора Університету св. Володимира, в якому взяли участь М. Грушевський та В. Савва, київський професор В. Перетц сповістив до Львова про засідання Ради історично-філологічного факультету та результати голосування, яке відбулося 24 квітня (за ст. ст.) 1908 р.: "Ни Вы, ни он – не избраны. Он получил все же +7 и –7, Вы +6 , – 8, т. е. ни один не собрал абсолютного большинства. Мы лишились Вас – м[ожет] б[ыть] навсегда, м[ожет] б[ыть] на долгое время" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 8–9 зв.). На думку В. Перетца відкритими опонентами львівського професора, а отже і українства загалом, залишалися тогочасний декан історично-філологічного факультету Київського університету М. Бубнов, славіст, візантолог, професор кафедри слов'янської філології, один із теоретиків українофобства Т. Флоринський та професор кафедри римської словесності Ю. Кулаковський (Там само. Арк. 59 зв.– 60, 5–5 зв., 8–9). Серед прихильників Грушевського, окрім В. Перетца, були професор кафедри теорії та історії мистецтв Г. Павлуцький, професор кафедри російської мови та словесності А. Лобода, професор кафедри загальної історії О. Покровський, професор класичної філології Й. Леціус та, найвірогідніше, професор кафедри порівняльного мовознавства і санскриту Ф. Кнауер (Там само. Арк. 8–9). Однак їхніх голосів було замало, щоб Рада факультету віддала перевагу М. Грушевському. Підсумовуючи конкурс, оглядачі газети "Рада" наголошували, що його результат є образою всієї української нації (*[Дорошенко Д.]* Нова пляма на київському університеті // Рада. 1908.

№ 100. 1(14) травня. С. 1). *Див. також записи за 18–24 червня, 10, 16 серпня, 11 листопада 1907 р., 8–10 лютого 1908 р. та коментарі до них.*

1 **[(14) травня 1908 р. Львів].** З револьвером в кешені пішов на виклад, чекали на ґанку студенти і взагалі зібралися в більшім числі.

2 **[(15) травня 1908 р. Львів].** Взявся до "Історії". До Київа таки мушу поїхати, хоч як мині се ненаручно. Треба рішить справу Чернигова*. Написав до Леонтовича в справі субсідії* – треба проковтнути жабу.

Треба рішить справу Чернигова. *– Див. записи за 25–30 червня, 28, 30 грудня 1907 р., 14, 18 травня 1908 р.*

Написав до Леонтовича в справі субсідії... – на цю та попередню кореспонденцію М. Грушевського в справі підтримки "Літературно-наукового вістника" В. Леонтович відповів 7 травня (за ст. ст.) 1908 р.: "Вибачте, що забарився з відповіддю на Вашого першого листа. Як він прийшов – я не був в Кийові, а впісля знаючи, що Ви виїздите з Риму, боявся, що не застане моя відповідь там. Як пишите, я побалакав вже з Вас[илем] Фед[орови]чем за "Вістник" і маю наказ передати до редакції 2000 карб[ованців], в мірі потреби по 500 карб[ованців] на місяць. Завтра занесу до редакції чек. Щодо питання про Інститут, то й досі не можу зважитися зняти сю розмову з В[асилем] Х[ведорови]чем, вважаючи на те, що він ще не зовсім видужав, а настрій у його зараз дуже тяжкий. Та й думаю, що найкраще з ним про се побалакати, коли вже буде надрукований Статут Товариства. А я з цім винен і дуже прохаю мене вибачити: загаявся і тільки сьогодні піду в Губернське Правління по Статут та віддам його до редакції для друку" (*Панькова С.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 396).

3 **[(16) травня 1908 р. Львів].** Викладав. Без нас було зимно, тепер зразу вдарило літо, весни не було. Помишляємо про Криворівню.

4 **[(17) травня 1908 р. Львів],** неділя. З Моч[ульським] і Гнатюком був у Франка – в його келії*. Прийняв радо і був досить притомний, тільки зрідка збивався на свої ідеї – що його "Іст[орії] літератури" Драгоманов дав одбігу, що мав "глас" про віднайденнє ріжних рукописей, м[іж] ин[-шим] Рогатинця*. Жалувався, що в ногах у нього б'ється риба, і від того дуже пече.

З Моч[ульським] і Гнатюком був у Франка – в його келії. – Перебуваючи на лікуванні в Ліпіку, в ніч з 7 на 8 квітня (за н. ст.) 1908 р. І. Франко пережив страшне психологічне потрясіння. Гнаний голосами "духів", в одній сорочці він вибіг далеко за околицю міста, де його, перестудженого, знайшли аж наступного ранку. 9 квітня (за н. ст.) 1908 р. І. Франка переводять до невеликого шпиталю братів Боасів у сусідньому містечку Панкрац, де він провів декілька днів. Вже на другий день після повернення до Львова (15 або 16 квітня (за н. ст.) 1908 р.) та консультації фахівців І. Франка було відправлено до лікарні братів Свйонтовських (заклад для душевнохворих на вул. Дверницького – нині вул. Ю. Мушака, 54), де він пробув до 11 липня (28 червня) 1908 р. 12 липня його перевезли додому.

У листі до Ф. Вовка від 4 травня (за н. ст.) 1908 р. В. Гнатюк повідомляв: "Др. Франко лежить у приватній санаторії Свйонтовського, де платимо за нього місячно 360 кор[он];

крім того треба для родини місячно коло 300 кор[он]. Наук[ове] Тов[ариство] ім[ени] Шевченка дало вже дещо і дасть певно ще, може навіть визначить яку річну ренту, хоч з огляду на фонди Товариства вона не може бути велика і про решту мусить старатися суспільність, бо ж для неї він робив ціле життя. Як довго його треба буде утримувати, трудно тепер сказати, а родину щонайменше яких 4–5 літ, доки старші сини не зможуть собі заробляти" (Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упор. та комент. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. Львів; Київ, 2001. С. 68).

Спочатку до хворого не допускали навіть рідних, пізніше його неодноразово навідував М. Грушевський з колегами по НТШ (*див. записи за 31 травня, 2, 22, 29 червня 1908 р.*). Занотований візит запам'ятався й М. Мочульському, який детальніше описав його у своїх спогадах: "Коли здоровля поета трохи покращало, з Гнатюком і мною пішов відвідати його акад. Михайло Грушевський, котрому дружина, Марія Сильвестрівна, зладила для поета гарний букет квіток. Поет дуже врадувався приходом Михайла Сергієвича. Він лежав, але схопився і сів. Привітався з нами. Нюхав квітки, просив подякувати за них Марії Сильвестрівні, і був веселий. Розмова зійшла на літературні теми. Поет почав говорити про свої відкриття рукописів у якомусь манастирі та про рукопис, в якому єсть опис чудотворного ліку на його недугу, але той рукопис замурований в одеському університеті і йому конче треба роздобути його. Під кінець наших відвідин поет відкрив свою ногу і сказав: «От чудасія! Як тільки погляну на свою голу ногу, вискакують з неї рибки»" (*Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і причинки // За сто літ. К., 1928. Кн. 3. С. 279). Див. також: *Мельник Я.* І остатня часть дороги... Іван Франко: 1908–1916. Дрогобич, 2006. С. 55–62).

...м[іж] ин[шим] Рогатинця. – Мова про львівського міщанина, бібліофіла, одного зі старійшин Львівського успенського братства у 1588–1603 рр. Івана Кузьмича Рогатинця.

5–6 **[(18–19) травня 1908 р. Львів].** З запалом працюю над "Історією", але мушу відложити, щоб написати рецензію до Ж.М.Н.П. на Юрія-Болеслава*. Треба буде туди посилати рецензії. Треба взагалі rucuwärts koncentrieren [зосередитися в зворотньому напрямку (*нім.*)]. Я ще під вражінням останніх всяких пакостей, рос[ійських] і заграничних (рецензії)*.

...рецензію до Ж.М.Н.П. на Юрія-Болеслава. – *Грушевський М.* Рец. на вид.: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, сообщенных О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. Л. Пташицким и И. Режабком. СПб., 1907 // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. СПб., 1908. Ч. XVII. С. 193–203; паралельно рецензію опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXII. Кн. II. С. 216–219; сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 47–49. Закінчував рецензію наступного дня, відіслав 9 травня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. записи за ці дні*).

...і заграничних (рецензії). – Серед останніх рецензій, які могли викликати подібну реакцію історика, йдеться, насамперед, про критичний відгук чеського історика Яна Славіка на німецькомовний перший том "Історії України-Руси" М. Грушевського, що побачив світ у виданні: "Český Časopis Historický" (Praga, 1908. Sešit 2. S. 214–217). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 209–214.

7–8 **[(20–21) травня 1908 р. Львів].** Писав рецензію, вийшла велика*. Приїздив Доманицький з Липинським; Лип[инський] зробив на нас дуже приємне вражіннє*. Просили обідати їх до нас; був і Томаш[івський] – сей останніми часами якийсь несмачний, дуже завзято опонує,

просто для опонування, і сам признав колись то, що в спорі про депутацію до намістника був тої ж гадки, що і я, але розійшовся in der Hitze des Gefechtes [у запалі битви (*нім.*)]; Лук[іяновичу] оповідав, що має репутацію, що ніколи не боїться висловити мині противну гадку. Добре й то!

Писав рецензію, вийшла велика. *– Див. коментар до запису за 5–6 травня 1908 р.*

…Лип[инский] зробив на нас дуже приємне вражіннє. – За епістолярними джерелами встановлено, що М. Грушевський ще до цієї занотованої зустрічі знав В. Липинського. У листі від 26 листопада (за н. ст.) 1907 р. львівський професор писав до його приятеля В. Доманицького: "Липинському поклоніться, я його знаю і пам'ятаю" (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 205). На початку 1908 р. В. Липинський береться за рецензію на "Історію України-Русі" М. Аркаса, разом з В. Доманицьким вони готують працю про Д. Братковського. У зв'язку з розпочатою співпрацею з "Записками Наукового товариства імені Шевченка" та "Літературно-науковим вістником" почалося й листування, яке тривало до 1913 р.: перший збережений лист В. Липинського до М. Грушевського датований 11 (24) березня 1908 р. (*Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування. Т. 1 (А–Ж). Київ; Філадельфія, 2003. С. 352).

Згаданий візит на львівську віллу було заплановано В. Доманицьким спочатку на 15 травня (за н. ст.) 1908 р., згодом через його хворобу перенесено на 19–22 травня (Листування Михайла Грушевського. Т. 3 / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. С. 382). Прибувши до Львова й зупинившись у "Народній гостиниці", 20 травня (за н. ст.) 1908 р. В. Доманицький звернувся до М. Грушевського: "Подорожні з Закопаного (я та д. Ліпінський) прибули до Львова і бажають з Вами бачитися. Чи можна сьогодні, і о який саме годині, чи коли скажете?" (Там само. С. 383). Ця зустріч стала важливим каталізатором для подальшої наукової, публіцистичної, суспільно-політичної діяльності В. Липинського, співпраці з НТШ, у члени якого його було прийнято 3 червня (за н. ст.) 1908 р., "Записками НТШ", ЛНВ, "Радою".

Про взаємини М. Грушевського з В. Липинським детально див.: *Гирич І.* Вячеслав Липинський і Михайло Грушевський (До історії політичних і наукових стосунків) // Михайло Грушевський: Зб. наук. пр. і матеріалів Міжнар. ювіл. конфер., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 306–317; *Його ж.* Вячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів // Український історик. 1999. Ч. 2–4. С. 110–142; *Його ж.* Політична публіцистика В'ячеслава Липинського (1908–1917) // *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Твори". Суспільно-політичні твори (1908–1917). Т. І. Київ; Філадельфія, 2015. С. 17–95; *Його ж.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського) // *Його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. К., 2016. С. 85–111; *Його ж.* В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіографії). К., 2019. 312 с.

9 **[(22) травня 1908 р. Львів],** п'ятн[иця]. Відіслав статю до Ж.М.Н.П.*, росписав листи до Київа на свій приїзд – приготовити наукове засіданнє etc.

Відіслав статю до Ж.М.Н.П. *– див. коментар до запису за 5–6 травня 1908 р.*

10–11 **[(23–24) травня 1908 р. Львів].** Викладав, писав VII том, полагоджував справи.

12 **[(25) травня 1908 р. Львів – Київ].** По викладі виїхав, їхав без пригод, але Кацнер не зрозумів* і не приніс книжок, к[от]рі я мав узяти.

…Кацнер не зрозумів… *– див. коментар до запису за 26–27 січня 1908 р.*

13 **[(26) травня 1908 р. Київ].** Застав усіх у зборі. З розмови (Галя сказала) виявилося, що саме йдуть о год[ині] 12[-ій] до списаня запродажної на дом на Паньківській*, на к[от]рий звернула увагу Мар[инця] і поручила Лаврову оглянути, і він уподобав і мині поручив*, тільки я не знав к[от]рий – не знайшов без нього. Перед виїздом дістав від Галі згадку в листі, що вони з Сашею той дом оглядали й може куплять*; коли я згадав, що мав його на оці, сказали, що нічого про се не знали, але відступляться або візьмуть мене до спілки, коли я хочу. Я зараз пішов з Галею оглянути й досить його похвалив, але відложив рішення до розмови з Мар[инцею]*. Неприємно тільки, що в нім не було б для нас приємного мешкання – тільки в партері трохи сутереноватім. Галя і Саша пішли до Контракту, а я до контори й далі. Написав Леонтовичу, що приїхав, але там не приняли листа, сказали, що він поїхав. Бачився з Перетцом в справах видавництва. Заходив до Куґеля – він сказав, що щойно дістав допись львівську і просив, аби я щось написав, що я й обіцяв*. На середу просив скликати секцію історичну.

…до списаня запродажної на дом на Паньківській… – щоб не втратити уподобану садибу в престижному "Латинському кварталі" Києва, з 13 травня (за ст. ст.) 1908 р. Грушевські будинок орендували, а вже 4 липня (за ст. ст.) 1908 р. у київського нотаріуса С. Б. Шенфельда підписали контракт купівлі-продажу з попереднім власником, купцем Павлом Богатком, від імені якого виступив його брат, Всеволод Богатко (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 933. Арк. 41; 36–37 зв.; ДАК. Ф. 41. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 33 зв. – 34). *Детально див. коментар до запису за 7 липня 1908 р. Див. також записи за 15 березня, 21, 23 травня, 15 липня 1908 р. та коментарі до них.*

…поручила Лаврову оглянути, і він уподобав і мині поручив… – *див. коментар до запису за 15 березня 1908 р.*

…Перед виїздом дістав від Галі згадку в листі, що вони з Сашею той дом оглядали й може куплять… – згадується лист сестри, Ганни Грушевської (Шамраєвої), яка 6 травня (за ст. ст.) 1908 р. писала: "Ми оглядали дім на Паньківській: [...] квартири трошки замалі для нас, але місце гарне, думаємо, чи не купити" (Там само. Спр. 283. Арк. 546).

…але відложив рішення до розмови з Мар[инцею]. – 23 травня (за ст. ст.) 1908 р. М. Грушевський занотував у щоденнику: "Написали в Київ, що купуємо" (*див. запис за цей день*).

…що я й обіцяв. *– Див. записи за 15, 18 та 19 травня 1908 р.*

14 **[(27) травня 1908 р. Київ].** Було засід[аннє] секції і Ради* – вислухали реферат про переклад Сміта*, потім я поставив справу про з'їзд. Прийшла Мельничка й дуже боронила участи в з'їзді (вела вже переговори з Уваровою* про роскопок etc.), її підтримував Данилевич*. Був я у Антоновички, застав там і Муху*, говорили про спомини Антоновича*, вибирали портрет його з фотографій. А[нтонович]ка дивувалась, коли я

казав, що за моїх часів – на р[ік] 1891[-ий] – А[нтонови]ч замкнувся в собі й мало уділявся.

...і Ради... – на засіданні Ради УНТ присутні заслухали повідомлення М. Грушевського про вихід першої книжки "Записок Українського наукового товариства в Київі", ухвалили подвійну (українську та російську) назву місяців у виданнях Товариства, взяли до уваги інформацію про створення Природничо-лікарської секції (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 10 зв.). Як свідчить дана щоденникова нотатка, 14 травня (за ст. ст.) 1908 р. і на засіданні Історичної секції, і на засіданні Ради УНТ розглядалося також питання про участь Товариства в Чернігівському археологічному з'їзді. Цю проблему було винесено на окреме засідання Ради, що відбулося 18 травня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за цей день*).

...вислухали реферат про переклад Сміта... – помилково інформація про зміст цього засідання ("вислухано оцінку д. Яковлева предложеного секції перекладу праці про Адама Сміта") у хроніці діяльності УНТ віднесена до засідань секції кінця 1907 р. (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 157). Це не поодинока помилка в опублікованій хроніці, її причиною може бути видрукуване оголошення про заплановане наприкінці 1907 р. засідання з таким рефератом, яке з тих чи інших причин не відбулося, але взято до уваги при укладанні звіту про роботу секції. Власне, дана щоденникова нотатка дає підстави виправити цю неточність.

...переговори з Уваровою... – мова про Прасковію Сергіївну Уварову (уроджена княжна Щербатова; 1840–1924) – історика, дружину археолога Олексія Сергійовича Уварова. Після смерті чоловіка (1884) була головою Московського археологічного товариства (з травня 1885), почесним членом Імператорської Академії наук (1895), професором Дерптського (1888), Харківського (1906), Казанського (1910), Московського (1910) університетів, Петербурзького археологічного інституту (1891), Лазаревського інституту східних мов (1902). Брала участь у проведенні археологічних з'їздів: нею було підготовлено та проведено 9 з'їздів (з VII по XV).

...підтримував Данилевич. – Мова про історика, археолога, нумізмата, учня В. Б. Антоновича Василя Юхимовича Данилевича (1872–1936).

...застав там і Муху... – йдеться про Дмитра Володимировича Антоновича (1877–1945).

...говорили про спомин Антоновича... – *див. запис за 26 грудня 1907 р. та коментар до нього.*

15 [(28) травня 1908 р. Київ]. З Леонтовичом виходить анекдот скверний*. Він дістав мій лист, де я його повідомляв про день приїзда й зазначав ті питання, к[от]рі треба б розв'язати (м[іж] ин[шим], виділеннє капіталу для Наук[ового] Інституту), і виїхав, мабуть, вівторок же, а пробуде весь час, поки я буду в Київі. Я написав до Семиренка, посилаючися на те, що Л[еонтови]ча вже не побачу мабуть – там сказали, що листів не приймають, тільки з почти – хоч карточку мою прийняли. Я післав по почті. Иньший скверний анекдот вийшов з Куґелем; я питався за Лубковским* – сказали, що хорий і не приходить, я йому написав – з огляду на нашу умову – щоб він допильнував скорого уміщення статей. Сей лист відкрив Куґель (!) і написав ображений лист*, я пішов і втолкував йому, і ніби помирились. Я обіцяв написати ще статю про шкільний законопроект*. Попередню мою він справді зараз набрав*. Жебуньов досить розстроїв мене, продаючи велику "Історію" для каторжан, в роді того, що, мовляв, у Вас однаково вона лежить.

З Леонтовичом виходить анекдот скверний. – Нарікав М. Грушевський на цю ситуацію і в листі від 18–19 травня (за ст. ст.) 1908 р. до свого учня І. Джиджори: "Леонтович, здається, утік від мене, забарікадував Симиренка – хоч я лиш з тим і їхав, щоб прискорити введеннє в житє початків Наук[ового] інст[итуту]" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 165). *Див. також коментарі до записів за 21–23 лютого та 2 травня 1908 р.*

...я питався за Лубковским... – мова про видавця газети "Киевская мысль" Рудольфа Карловича Лубковського.

Сей лист відкрив Куґель (!) і написав ображений лист... – у згаданому "ображеному" листі редактора "Киевской мысли" І. Куґеля йшлося: "Ваше письмо, адресованное Рудольфу Карловичу, распечатал я. У меня с Рудольфом Карловичем редакционных секретов нет. Не знаю, что Вы хотите выяснить. Печатаем мы то, что находим нужным и интересным. Думаю, что точно такой же ответ дал бы Вам и Рудольф Карлович. Впрочем, я ему письмо передам, может быть он найдет нужным Вам как-нибудь иначе ответить" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 871. Арк. 83).

Я обіцяв написати ще статю про шкільний законопроект. *– Див. коментар до запису за 18 травня 1908 р.*

Попередню мою він справді зараз набрав. – Йдеться про статтю: *Грушевский М.* Конец "польской интриги" // Киевская мысль. 1908. № 136. 17 (30) мая). Статтю під цією назвою ще на початку лютого 1908 р. М. Грушевський мав намір написати до петербурзької газети "Новое время" (*див. запис за 3 лютого 1908 р.*). Однак, передумавши, він подав свою публіцистичну працю до "Киевской мысли". Це вже була друга публікація М. Грушевського 1908 р. в "Киевской мысли" (*див. запис за 3 січня 1908 р.*).

16 **[(29) травня 1908 р. Київ].** Я привіз умисно папери, щоб зреалізувати їх з огляду на досить добрий курс і перспективу покупки дому. В сій справі заходив до банку, до Ігнатовича* і до контор банкірських. Радять почекати, бо ще йде вгору. В "Раді" вичитував свої <grasemina> Чикаленку й Павловському й написав статю з приводу перекладу Лазаревського*. Чикаленко сам признає, що дух в газеті дуже чужий.

...до Ігнатовича... – йдеться про українського економіста і фінансиста, одного з директорів Київської контори Державного банку Росії, гласного Київської міської думи, скарбника Українського клубу Ігнатовича Віктора Володимировича (1862–1933). Банк містився на вул. Інститутській, 9 (сучасна будівля Національного банку України).

...й написав статю з приводу перекладу Лазаревського. – *Грушевський М.* В оборону книги // Рада. 1908. № 118. 22 мая (4 червня). С. 1. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 52–54. Наприкінці статті зазначено дату: 17. V. 1908.

17 **[(30) травня 1908 р. Київ].** Сьогодня продали частку паперів (решту всю), а зайняло досить часу. Перед вечером була Істор[ична] секція*, де читати мав про хроніку Сафоновича Рогозинський; спізнився він і читав, дуже слабо приготовившися, й зробив дуже сумне вражіннє. Павлуцький, у к[от]рого я був учора, хотів скидатися з головства секції, ображений тим, що Перетц в середу дуже акцентував, що він все робить, а иньші секції й співредактори ні; я його укоськав. Ввечері їздив з Чик[аленком] в Купеческий* слухати музику. М[іж] ин[ьшим] зайшла мова про домішку чужої крови і атавизм. Я згадав про ворохобників Ботвиновських в нашій фамілії*.

Перед вечером була Істор[ична] секція... – відомості, подані в опублікованій "Хроніці" УНТ, збігаються з даною щоденниковою нотаткою щодо змісту засідання Історичної секції УНТ. У той день, 17 травня (за ст. ст.) 1908 р., М. Рогозинський зачитав реферат "Про літопис Сафоновича". Однак у "Хроніці" допущено помилку в датуванні даного засідання секції: зазначено "14 травня" (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 157).

...в Купечеський... – будинок Київського купецького зібрання (нині – Національна філармонія України), споруджений 1882 р. за проєктом В. М. Ніколаєва. Велика зала (сучасний Колонний зал імені М. В. Лисенка) була неперевершеною за акустикою, тому збирала відомих європейських музикантів та прихильників класичної музики. Окрім того, в Купецькому саду (нині – Хрещатий парк) був Літній театр Купецького зібрання, побудований у 1899–1901 рр. за проєктом архітектора Е. П. Брадтмана у вигляді двоповерхового приміщення з добре оснащеною сценою (згорів восени 1919 р.). Саме в цьому театрі Грушевські навесні та влітку слухали виступи симфонічних оркестрів та концерти камерної музики.

...Ботвиновських в нашій фамілії. – З роду Ботвиновських походила баба по лінії батька Михайла Грушевського – Ботвиновська (Грушевська) Марія Кирилівна (бл. 1799 – бл. 1872).

18 (31) [травня 1908 р. Київ], неділя. Зрана писав статю для "К[иївської] Мислі"*, їздив потім з Сашею на Подол, потім було наук[ове] засіданнє*, дуже невдале, бо реферат Шахматова б[ув] дуже нудний, а реферат Петровського занадто проповідницький і викликав соц[іал]-демокр[атичну] дебату; жалую, що й я забирав голос; дійшло до того, що Петлюра подав жаданнє на відреченнє, та під час перериву, який я зробив, народ розійшовсь, запал пригас і діскусія скінчилась. Потім заг[альні] збори, присвячені питанню про Чернигів*. Ніхто не виступив pro, Василенко здивував своїм націон[альним] запалом, тільки Маслов відтягнувсь від голосован[ня]*. Вечером б[уло] засід[аннє] Ради*, що дотягнулось до 11[-ої] год[ини] (тексти резолюції).

Зрана писав статю для "К[иївської] Мислі"... – як і обіцяв М. Грушевський під час зустрічі з завідувачем редакції "Киевской мысли" І. Куґелем 15 травня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за цей день*), вже 18–19 травня він підготував статтю за даною темою під назвою "Луч света", яку було опубліковано 26 травня (за ст. ст.) 1908 р. (№ 145). Через незадовільне збереження комплектів "Киевской мысли" виявити дане число не вдалося. Статтю в перекладі українською мовою під заголовком "Промінь сьвітла" передруковано в "Ділі" (1908. Ч. 131. 13 червня (за н. ст.). С. 1) та зреферовано в газеті "Рада" (1908. № 123. 29 мая. С. 1–2). Приводом до цього публіцистичного виступу, не зафіксованого в жодному бібліографічному покажчику праць М. Грушевського, стало подання 29 березня (за ст. ст.) 1908 р. на розгляд III Державній думі Росії законопроєкту за підписом 37-ми депутатів про запровадження з 1908/09 навчального року в районах етнічного розселення українців вивчення української мови у початковій школі, видання підручників та книжок з урахуванням українських умов, використання української мови в сільських судах тощо. Обґрунтовуючи нагальність вимог, які викликали переляк в російських шовіністичних колах, автор наголошував на шкідливості обрусіння народних шкіл в Україні.

...потім було наук[ове] засіданнє... – на науковому засіданні УНТ, яке відбулося в Музично-драматичній школі Миколи Лисенка, Є. Тимченко прочитав в українському перекладі доповідь О. Шахматова "До питання про північні перекази за княгиню Ольгу" (опубліковано: Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. II. С. 84–94). Цю доповідь прийнято без дискусії, на відміну від наступного реферату Петра Васильовича Петровського "Аморальність в українській літературі" (аналіз твору В. Винниченка "Щаблі життя"). Участь у дебатах з приводу цього останнього виступу взяли Є. Кузьмін,

С. Петлюра, М. Василенко, Б. Грінченко, М. Грушевський, І. Стешенко та ін. Огляд реферату та зміст дискусії опубліковано в газетах "Рада" (1908. № 116. 20 мая. С. 3) та "Слово" (1908. № 21. 25 мая. С. 9–11). Див.: ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 14; Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 155.

П'єса В. Винниченка "Щаблі життя", вперше опублікована у збірнику "Дзвін" (1907), викликала гостру критику як у пресі (М. Гехтер, С. Єфремов, В. Леонтович, С. Петлюра, Г. Хоткевич), так і в адресованих авторові кореспонденціях. Зокрема, С. Єфремов на зауваження В. Винниченка "Так Вам не подобались «Щаблі»?" відповідав: "«Щаблі життя» через те й вийшли (на мою думку, розуміється) невдатними, що замість давати картини життя, Ви почали проповідувати, – не казатиму вже, що́ саме" (*Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Сергієм Єфремовим (1905–1916) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2010. Вип. 15. С. 507, 509). Однак В. Винниченко "не покаявся", відстоюючи свою позицію у статті "Про мораль пануючих і мораль пригноблених (Одвертий лист до моїх читачів і критиків)", опублікованій 1911 р. в журналі "Наш голос" (Львів. Ч. 9–10. С. 441–479; Ч. 11–12. С. 529–564). Відповіддю критикам "Щаблів" у листі до М. Грушевського від 21 грудня (за н. ст.) 1909 р. В. Винниченко називав і свій роман "Чесність з собою", що побачив світ 1911 р. (*Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908–1928) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2013. Вип. 18. С. 471–472). *Див. також коментар до запису за 20 жовтня 1908 р.*

Потім заг[альні] збори, присвячені питанню про Чернигів. – Загальні збори за участю 29-ти членів Українського наукового товариства в Києві розпочалися з затвердження протоколів попередніх загальних зборів за 27 жовтня і 14 грудня (за ст. ст.) 1907 р. та 6 січня і [16] березня (за ст. ст.) 1908 р. Окрім того, закритим голосуванням записками одноголосно було обрано почесним членом УНТ П. Житецького.

У центрі обговорення зборів стало також питання про участь у Чернігівському археологічному з'їзді. Голова Товариства М. Грушевський повідомив про характер ставлення Московського комітету з організації з'їзду до наукових здобутків членів Українського наукового товариства та про зносини НТШ з цим комітетом. У відповідь на рекомендацію НТШ запросити на Чернігівський археологічний з'їзд Українське наукове товариство в Києві графиня Уварова висловилась так: "Что же касается до приглашения Украинского общества в Киеве, о котором пишет председательствующий, то оно будет приглашено на съезд тогда, когда будут собраны сведения об его правоспособности к работе по археологическим вопросам". Після дискусії збори одноголосно ухвалили рішення про відмову від участі в XIV археологічному з'їзді, незважаючи на те, що на той час вже наспіло спеціальне запрошення для УНТ від Чернігівського попереднього комітету з організації форуму (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32320; лист від 23 травня (за ст. ст.) 1908 р.). У підсумку доручили Раді УНТ зредагувати відповідь, опублікувати її в часописах та повідомити Московський організаційний комітет про рішення зборів. М. Грушевський як голова УНТ і НТШ аргументував мотиви відмови українських наукових інституцій від участі в з'їзді у публіцистичній праці "Не пора" (ЛНВ. 1908. Т. XLIII. Кн. VII. С. 130–140; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 72–81). Детально див.: *Ісаєнко О., Тарасенко О.* "Українські голосіння над померлими", або Чому М. С. Грушевський не брав участі в XIV Археологічному з'їзді // Скарбниця української культури: зб. наук. праць. Чернігів, 2009. Вип. 11. С. 112–118. Незважаючи на рішення НТШ та УНТ ухилитися від участі в Чернігівському археологічному з'їзді, окремі дослідники (С. Шелухін, Ф. Вовк, І. Линниченко, Г. Павлуцький та ін.) виступили на форумі з рефератами українською мовою. Детально див.: *Старовойтенко І.* Українська газета "Рада" й археологічний з'їзд 1908 року в Чернігові // Там само. С. 119–127.

На цих зборах також оприлюднили пропозицію, щоб Товариство вжило заходів щодо організації українського наукового з'їзду. Окрім того, Б. Грінченко звернувся до учасників зібрання висловити свою думку у справі правопису в наукових виданнях Товариства, який не відповідав прийнятому у видавництвах та часописах Наддніпрянської України. М. Грушевський на це звернення пояснив, що встановити певний правопис може тільки філологічна комісія та науковий з'їзд фахівців у цій справі. Отже, на його переконання, до прийняття відповідного рішення Рада УНТ буде дотримуватися того правопису, яким

друкуються наукові видання НТШ. Ухвалили звернутися з проханням до Філологічної секції УНТ обміркувати цю справу (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 47, 47 зв., 51).

...тільки Маслов відтягнувсь від голосован[ня]. – Мова про літературознавця, книгознавця Сергія Івановича Маслова (1880–1957).

Вечером б[уло] засід[аннє] Ради... – зібравшись на засідання з приводу рішення загальних зборів Товариства про відмову від участі в Чернігівському археологічному з'їзді, Рада УНТ постановила не сповіщати про це Московське археологічне товариство, а оголосити в пресі обґрунтування відмови та надрукувати в "Раді" інформаційну статтю. Текст відмови зберігається разом з протоколом засідання Ради (Там само. Ф. Х. № 32919. Арк. 9, 9-а), а стаття, написана М. Залізняком й зредагована М. Грушевським, опублікована в "Раді" 12 червня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. коментар до запису за 4 червня 1908 р.*). На цьому ж засіданні Ради УНТ розглянули пропозицію М. П. Василенка про необхідність скликання історичного з'їзду, яку вчений обґрунтував у письмовій заяві: "Пропоную Раді Наукового товариства взять на себе ініціативу виклопотати право з'їзда діячів по наукам історичним і ближчим до них по змісту з такою умовою, щоб в цім з'їзді приняли участь не тільки українські і російські наукові діячі, а і закордонні, особливо словянські" (Там само. Ф. І. № 3849. Арк. 36). З огляду на те, що УНТ не зможе взяти на себе організацію такого форуму, вирішили утриматись від реалізації цього задуму, а подбати про з'їзд українських учених (Там само. Ф. Х. № 32919. Арк. 9).

19 [травня] (1 [червня]) [1908 р. Київ]. Дописав статю й завіз до "Київ[ської] Мислі", але Куґель десь виїхав – посадив мене в калошу. Був у банках і конторах, продаючи папери (3½ ренту й <нерозбірл.> 4½) і кладучи на біжучий рах[унок], був у нотара і архітекта, приїхав додому коло 5[-ої], потім ще рахувались; на двірці був Саша, Чик[аленко], Матуш[евський], Котик*.

...Котик. – Йдеться про Будая Леопольда Лукича, який з червня 1907 р. працював у київській конторі та редакції ЛНВ під ім'ям Михайло Котик. Цим ім'ям підписував також свої та спільні з Ю. Тищенком (П. Лавровим) листи до М. Грушевського. Зустрічаються й підписи "Леопольд Лукіч", "Михайло Лукіч", "Михайло Лукич" (див.: Листування Михайла Грушевського. Т. 6; *Мельник О.* Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912) // Український археографічний збірник. Нова серія. К., 2006. Вип. 10/11. С. 593–630).

20 [травня (2 червня) 1908 р. Львів], второк. Доїхав до Львова добре, було горяче, але мав осібне купе й робив коректи. Дома все гаразд, але розстроїв мене лист від Лукіяновича*, де писав, що помітив неохоту против мене, радить упустити статю про Франка etc.

...але розстроїв мене лист від Лукіяновича... – мовиться про лист Д. Лукіяновича від 18 (31) травня 1908 р., в якому він, зокрема, зауважував: "Я замітив серед львівських русинів рід неохоти до Вашої особи. Притім поважають Вас за Вашу роботу, але перше такого настрою не було. Коли хоч у дечім причинився до сього др. Гнатюк, то вчинками чисто приватного характеру, поза урядом секретаря, за які нема екзекутиви. Виводив якісь жалі д. Фр[анко] і не було критерії до їх оцінки, але власне для того я дуже дораджую здержати друк статі про нього у ЛНВ, хоч би там був об'єктивно показаний фактичний стан. Вражінє і жалі за ним є ще надто сильні, а до хорих можна прикласти певну парафразу того, що кажуть [про] мертвих: nihil nisi bene [нічого, крім доброго (*латин.*)]" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 616. Арк. 38–40 зв.). Незважаючи на застереження Д. Лукіяновича,

М. Грушевський опублікував згадану статтю: *Грушевський М.* Недуга д-ра Івана Франка // ЛНВ. 1908. Т. XLII. Кн. V. С. 405–406. Пізніше, в листі до В. Гнатюка від 14 (1) липня 1908 р. В. Козловський писав, що І. Франка "дуже роздразнила" звістка в ЛНВ про його недугу (*Мороз М.* Літопис життя і творчості І. Франка: У 3 т. Т. 3: 1900–1916 / Наук. ред. Є. Пшеничний. Львів, 2017. С. 238).

21 [травня (3 червня) 1908 р. Львів]. Викладав, по полуд[ні] мав Виділ*, одно слово – уліз наново у хрін. Роздумуємо про купно дому.

...по полуд[ні] мав Виділ... – на згаданому засіданні розглянули низку питань щодо фінансових, видавничих та організаційних справ Товариства. Зокрема, взято до відома звіт про перебіг страйку у переплетні та звільнення управителя М. Гартля, місце якого заступив М. Баран. Зважаючи на інформацію про продаж сусідньої з Академічним домом ділянки, звернулися з проханням до Г. Пежанського та К. Бандрівського щодо з'ясування можливостей її набуття. На спорудження пам'ятника на могилі Т. Зіньківського на руки В. Кравченка постановили надіслати 125 корон. Дійсними членами Філологічної секції затвердили В. Перетца та М. Сумцова, у члени Товариства прийняли В. Липинського, О. Назаріїва, В. Щербаківського (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 103–104; Хроніка НТШ. Львів,1908. Ч. 35. Арк. 2–3).

22 [травня (4 червня) 1908 р. Львів]. Взявся до VII тому, помалу по перерві наново. Чернигів спав з плечей – се багато. Олесницький прислав запитаннє в справі слов'ян[ського] з'їзду*; роздумував над сим.

Олесницький прислав запитаннє в справі слов'ян[ського] з'їзду... – згадується лист від 3 червня (за н. ст.) 1908 р., в якому Є. Олесницький повідомляв про запрошення взяти участь у Празькому слов'янському з'їзді, які отримав від організаторів форуму. Як посол австрійського парламенту та Галицького сойму, він розглядав можливість такої участі, але за певних умов, про які наголошував: "Я був вже в сій справі на одній нараді і там заявив, що участь наша зависить від двох условій, а именно: 1) щоб ми були признані і трактовані як окрема укр[аїнська] нація на рівни з всіма другими словянськими націями; 2) наколи наші братя на Україні не займуть супротив сего з'їзду відмінного становища, бо ж ми є лише малою частиною укр[аїнського] народа і не можемо іти всупереч поглядам більшости. Щодо першого запевняє нас п. Крамарж, що наша національна індивідуальність буде всеціло пошанована, щодо другого смію просити Вас, В[исоко]п[оважаний] Добродію, щоб зволили з становища українців виявити нам Вашу гадку". Звертаючись за порадою, Є. Олесницький підкреслював, що думку М. Грушевського вважає в цій справі надзвичайно важливою (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 670. Арк. 14–16).

Відповіддю М. Грушевського на цей лист стала низка заходів, спрямованих проти участі українців у Празькому всеслов'янському з'їзді, підготовка якого проходила під покровом польсько-російського братання та егідою правих політичних кіл Росії. Насамперед, це була його стаття "Українство і всеслов'янство", написана 25–26 травня (за ст. ст.) 1908 р. й опублікована в червневій книжці ЛНВ. Вчений також взяв участь у дискусіях Народного комітету, заявивши 21 червня (за ст. ст.) 1908 р. власну позицію й позицію наддніпрянських українців "не брати участи, поки москвофіли допущені до участи". Свою солідарність з М. Грушевським українці з Києва висловили в телеграмі, надісланій 25 червня (за ст. ст.) 1908 р. Підсумком стала сформульована й оприлюднена спільна "Заява русинів в справі слов'янської конференції в Празі" (Діло. 1908. Ч. 154. 13 липня (30 червня). С. 1). У ній категорично наголошувалося: "Українська нація не бере участи в слов'янських нарадах в Празі і ніхто не має права промовляти єї іменем. Заявляємо дальше, що сеї конференції не можемо уважати висловом слов'янської солідарности, коли вона свідомо обминає найбільше жизненні питання покривджених слов'янських народів і коли в ній не бере

участи друга з ряду щодо своєї великости слов'янська нація – українська". Заяву підписали за "Народний комітет" – К. Левицький, В. Охримович, В. Бачинський, Л. Цегельський, "за уповноваженням поступових українців в Росії" – М. Грушевський. Як свідчать щоденникові нотатки за 25, 28, 29 червня, заяву (декларацію) мав підготувати Є. Олесницький, однак написав її О. Колесса, а М. Грушевський взяв безпосередню участь у редагуванні тексту. *Див. записи за 24 травня, 21, 23, 25, 28, 29 червня 1908 р.*

23 [травня (5 червня) 1908 р. Львів]. Викладав замість упущеної суботи. [V] кн[ижку] ЛНВ сконфіскували*, неприємно; хто зна, чи не буде суб'єктивного поступування; шукалися ріжні можливости – як можливість пімсти польської. Написали в Київ, що купуємо*.

[V] кн[ижку] ЛНВ сконфіскували.... – в тексті автор допустив помилку: замість "V", написав "VI", хоча на той час шоста книжка за червень лише готувалась до друку. Насправді йдеться про п'яту, травневу, книжку ЛНВ, в якій було надруковано статтю М. Грушевського "Кров" про вбивство намісника Галичини А. Потоцького (ЛНВ. 1908. Т. XLII. Кн. V. С. 380–385). Відомості про конфіскацію подано в редакційній примітці до передруку статті в "Ділі": "На 96-ім засіданню XVIII сесії австр[ійського] парляменту з дня 26-го червня 1908-го вніс п[осол] В. Стефаник і тов[ариші] інтерпеляцію в справі задержаної львівською прокураторією конфіскати отсеї статі, поміщеної в V-ій кн[ижці] XI-го річника «Літ[ературно]-наук[ового] вістника» за місяць май 1908" (Діло. 1908. Ч. 142. 27 (14) червня).

Усвідомлювали загрозу конфіскації і в київській редакції ЛНВ, з приводу чого її завідувач Ю. Тищенко ще 6 травня (за ст. ст.) 1908 р. писав: "Коли одібрали рукопись Вашу «Кров», зараз дали її вискладати і дали прочитати Євг[ену] Харламп[овичу]. З його погляду статя нецензурна, і він радив понести її до цензури. Сьогодня зараз я повернув від Опатовського. Спочатку він крутив носом, а потім згодився з тим, що статя нічого «предосудительного» не має, і сказав, що цілком сміло можна її друкувати за винятком частини, обкреслен[ої] червоним олівцем. В тому клаптику він баче нибито "поріцаніє" росийських порядків і просить його змінити, або цілком викреслити. Позаяк сьогодня пізно вже було і наборщики не змогли встигнути до вечора виправити скориговану статю, ми, щоб поспішити, посилаємо Вам зараз ту одбитку, що принесли з цензури, а завтра перед 12 рано пішлемо скориговану (після 1-шої коректи). [...] Опатов[ському] більш установленої норми, звичайно, я нічого не даю. Коли я запитав його, в чому він бачить небезпечність, то він сказав прямо, що статя цілком цензурна, і ніхто не може до неї прискіпатись, хоть би й хотів" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 81). *Див. також коментар до запису за 29 квітня 1908 р.*

Написали в Київ, що купуємо. – Йдеться про придбання родиною Грушевських садиби на Паньківській, 9 (*див. коментарі до записів за 15 березня, 13, 21 травня 1908 р.*).

24 [травня (6 червня) 1908 р. Львів]. Розмахнувся з VII т[омом], пишу заг[альні] уваги про еволюц[ію] козаччини, йде добре. Ввечері пішов на Нар[одний] Комітет в справі Слов['янського] з'їзду* (по пораді Цегельського). Була цікава діскусія.

...в справі Слов['янського] з'їзду... *– див. коментар до запису від 22 травня 1908 р.*

25 [травня (7 червня) 1908 р. Львів], неділя (Зелені свята латинські). Іде дощ, дуже приємно по такій посусі. Працював над VII т[омом], потім рішивсь написати ще до VI кн[ижки] про Слов'ян[ський] з'їзд* і взявся до сього з полудня.

…рішивсь написати ще до VI кн[ижки] про Слов'ян[ський] з'їзд… *– Грушевський М.* На українські теми. Українство і всеслов'янство // ЛНВ. 1908. Т. XLII. Кн. VI. С. 540–547; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 66–72. Закінчив писати статтю наступного дня, 26 травня (за ст. ст.) 1908 р.

26 [травня (8 червня) 1908 р. Львів]. Писав статю зрана, потім поїхав на "Просвіту"*, довідавшись (телефонував вчора Цегельський), що буде зміна статуту. Виділ, одначе, згодився прийняти мої поправки, й дякував навіть. Для сього – теж і для вибору Виділу – поїхали пополудні знову (я був в комісії), несподівано зовсім стріла мене овація, дуже тепла. Допильнував, щоб реформу зняли з порядку, потім пішов на засід[аннє] секції*, потім на заг[альні] збори спілки "Діла" (Цег[ельський], на жаль, резіґнував*). 26[-го] дописав і відіслав статю ("На укр[аїнські] теми")*. Приїхала Ґаля. Погода зимова, дощова. Зайнявся "Вістником".

…потім поїхав на "Просвіту"… – дискусії з приводу реформи статуту товариства "Просвіта" 1891 р. (четвертого після 1868, 1870, 1877 рр.) не привели до його зміни ні в 1908 р., ні в 1910 р. Активний учасник усіх дискусій М. Грушевський 1910 р. публічно висловив свою думку в статті "Ще до реформи «Просвіти»" (Діло. 1910. 25 (12) червня. Ч. 139. С. 1–2; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 84–85). Новий статут "Просвіти" було прийнято лише 7 січня (за н. ст.) 1913 р. (див.: Товариство "Просвіта" у Львові. Статути / Упоряд., авт. вст. ст. В. Пащук, наук. ред. Ф. Стеблій. Львів, 1999).

…потім пішов на засід[аннє] секції… – головною темою засідання стало питання про участь НТШ в XIV археологічному з'їзді в Чернігові. Заслухавши звіт М. Грушевського про подальші переговори в цій справі та взявши до відома позицію Українського наукового товариства в Києві, секція прийняла рішення, що й НТШ не слід брати участі в цьому форумі. У зв'язку з цим висловили побажання скликати в найближчім часі український науковий з'їзд. Окрім того, прийняли постанову звернутися до Виділу про надання допомоги В. Щербаківському для поїздки по Угорській Русі з метою знімання типів українських церков (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 78 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 35. С. 6).

…(Цег[ельський], на жаль, резіґнував). – Упродовж 1908 р. видавцями й відповідальними редакторами "Діла" навперемінно були Лонгин Цегельський (Ч. 1–14 (1(14) січня – 21 (8) січня); Ч. 48–183 (3 березня (19 лютого) – 15 (2) серпня)) та Олександр Борковський (Ч. 15–47 (22 (9) січня–2 березня (18 лютого); Ч. 184–294 (17 (4) серпня – 31 (18) грудня)). Отже, 26 травня (8 червня) 1908 р. згадану резиґнацію Л. Цегельського не було прийнято.

…26[-го] дописав і відіслав статю ("На укр[аїнські] теми"). *– Див. коментар до запису за 25 травня 1908 р.*

27 [травня (9 червня) 1908 р.] Львів, середа. Вернувся до роботи коло VII тому. Було засід[аннє] Спілки, радили про кольпортажу.

28 [травня (10 червня) 1908 р. Львів]. Написали Гертнеру*, що поїдемо в середу, за тиждень, але якось не тягне – дощі, дуже мило на городі, все росте, цвіте, прихорошили, стежки висипали. Як давнійше мене тягло до Криворівні, так тепер шкода лишити Львів.

Написали Гертнеру... – йдеться про мешканця Жабйого (нині смт Верховина Івано-Франківської обл.) Ісаака Гертнера, фіри якого на шляху з Ворохти до Криворівні замовляв Михайло Грушевський у 1907–1913 рр. *Див. коментар до запису за 7 серпня 1907 р.*

29 [травня (11 червня) 1908 р. Львів]. Викладав надпрограмово, з огляду на замір виїхати. Саша щось не дуже береться до справи дому, се мене непокоїть трохи.

30 [травня (12 червня) 1908 р. Львів]. Був Лисенко з Старицькою*. Погода переміняється, здається. Рішили відложити виїзд на тиждень. Працюю над VII т[омом] – гл[ава] V.

Був Лисенко з Старицькою. – Йдеться про Андрія Віталійовича Лисенка та Людмилу Старицьку-Черняхівську. *Див. коментар до запису за 2 вересня 1907 р., а також записи за 14, 21 жовтня 1907 р., 9 листопада та 6 грудня 1908 р.; 22 лютого, 1, 13 березня, 3 травня, 19 червня 1909 р., 19 квітня 1910 р.*

31 [травня (13 червня) 1908 р. Львів]. Зелені свята. Їздили до церкви. Пополудні зайшов по мене Моч[ульський], і пішли разом до Франка. Перед нами була жінка. Дуже баламутив, оповідав про візії* ("Конашевичі" – на Сагайдачного, Хмельницького з бородою, про єзуїтські засідки на нього, про дом[ових], що не дають спокою). Писав листи.

...оповідав про візії... – Ці "візії" зафіксував у спогадах М. Мочульський: "Раз, напр., розказував нам, що до нього приходить і розмовляє з ним гетьман Петро Сагайдачний. Гетьман зовсім не виглядає так, як його малюють на портретах, – він зовсім без бороди, приємний, говірливий, і дивується, що його перейменували історики на Сагайдачного, Конашевича, – його справжнє прізвище Кінаш та й годі..." *(див.: Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і причинки // За сто літ. К., 1928. Кн. 3. С. 279). *Див. також записи за 4 травня, 2, 22, 29 червня 1908 р.*

1 [(14)] червня [1908 р. Львів]. Засіданнє секції*, Арх[еографічної] комісії* й комітету в справі Пелехина*. Потім був ще Колеса в справі шведських актів*.

Засіданнє секції... – за даними збережених протоколів, згадане засідання Історично-філософічної секції відбулося 15 червня (за н. ст.) 1908 р. На ньому М. Грушевський презентував першу частину (I–IV розділи) сьомого тому "Історії України-Руси", яку ухвалили друкувати в "Збірнику Історично-філософічної секції". С. Томашівський зреферував свою розвідку "Угорщина й Польща на початку XVIII ст.", яку рекомендували до друку в "Записках НТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXIII. Кн. III. С. 89–133). М. Грушевський також зачитав лист голови Чернігівського комітету з підготовки XIV археологічного з'їзду з запрошенням до участі в ньому Наукового товариства імені Шевченка. У цій справі постановили відповісти, що з огляду на упереджене ставлення Московського археологічного товариства до наукової кваліфікації в царині археології Українського наукового товариства в Києві НТШ участі в з'їзді не братиме (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 79; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 35. С. 8).

...Арх[еографічної] комісії… – того ж дня, 15 червня (за н. ст.) 1908 р., відбулося засідання Археографічної комісії НТШ, на якому "упрошено" В. Гнатюка порозумітися з І. Франком щодо плану видання шостого тому "Пам'яток українсько-руської мови і літератури". Окрім того, К. Студинський подав до відома, що М. Возняк погодився зайнятися виданням корпусу староукраїнських граматик з другої половини XVI ст. та першої половини XVII ст. В. Герасимчук заявив про необхідність продовжити архівні подорожі та нагальність відповідного кредиту на них (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 79 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 35. С. 18).

...й комітету в справі Пелехина. – Результати наради цього комітету за участі членів Виділу та правника, пов'язані з черговою спробою вирішити проблеми офіційного створення Фонду П. Пелехина при НТШ на взаємовигідних умовах, зафіксовані у протоколі Виділу НТШ від 17 (4) червня 1908 р. На цьому засіданні взято до відома, що П. Пелехин відповів відмовою на запропонований йому проєкт завершення справи з фондом, проте учасники наради постановили стояти на давніх умовах, запропонованих йому Товариством, і не відступати від них (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 104).

...Колеса в справі шведських актів. – Опрацьовуючи навесні 1907 р. фонографічні матеріали у Стокгольмі, Ф. Колесса ознайомився також з документами до історії козаччини ("Cosaciса") Шведського державного архіву. Виявлені джерела належали насамперед до часів Хмельницького та Мазепи, серед них були оригінальні листи Б. Хмельницького, І. Виговського, автентичні тексти договорів, матеріали про діяльність П. Орлика. Не маючи можливості скопіювати всі переглянуті документи, Ф. Колесса підготував реєстр актів з коротким описом, зробив витяги та зняв копії з окремих матеріалів. Про це 9 (22) червня 1908 р. він доповідав на засіданні Археографічної комісії НТШ (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 80; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 35. С. 18). Однак "за важкою шкільною роботою і иншими працями" він відкладав опрацювання та підготовку студії про виявлені документи. Поштовхом до публікації став вихід у 1908 р. чергового тому "Архива Юго-Западной России" (ч. III, т. VI), в якому побачили світ зібрані Н. Молчановським "Акты Шведского Государственного Архива, относящиеся к истории Малороссии 1649–1660 гг." Після цього Ф. Колесса вирішив "бодай у формі [...] безпретенсийної замітки" подати огляд частини актів за 1709–1741 рр., яка на той час була "ще не видана ані використана (не числячи мало звісних у нас розвідок у шведських наукових виданях, як пр[аця] д-ра Т. Вестріна про Фил[ипа] Орлика)". Огляд важливих джерел зі Шведського державного архіву, насамперед про дипломатичні заходи Пилипа Орлика, побачив світ у газеті "Діло". *Див.: Колесса Ф.* Матеріяли до історії козаччини з рр. 1709–1721 рр., зібрані в Шведськім державнім архіві в Штокгольмі // Діло. 1910. Ч. 33 (14 (1) лютого. С. 1–2; Ч. 34. 16 (3) лютого. С. 1–2; Ч. 36. 18 (5) лютого. С. 3; Ч. 38. 21 (8) лютого. С. 3; Ч. 39. 22 (9) лютого. С. 3–4; Ч. 40. 23 (10) лютого. С. 3–4. Рецензію на публікацію подав В. Дорошенко (Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCVII. Кн. V. С. 213).

2 [(15)] червня [1908 р. Львів]. Фр[анко] мав тепер нову idea fixa [нав'язлива ідея (*латин.*)]: він – Leonardo <нерозбірл.>, його батько Роберто Б., його рідна сестра Клео де Мерод*, до 5 літ жив у Неаполі, потім на каймані подорожував через океан і кайман вивіз його на верх Гімалая. Се оповідав мині в неділю. Сьогодня рано зголосився до мене Багалій з сім'єю, прийшли о 10[-ій], сиділи, потім я трохи повіз їх, але сім'я його неприємна – невихована, змосковщена, мало інтелігентна; доньки – моск[овські] студентки* дуже бурсацького вигляду. Сам він – старий дипльомат, як звичайно.

...Клео де Мерод... – мова про французьку танцівницю Клео де Мерод (Cléo de Mérode, повне ім'я Клеопатра Діана де Мерод; 1875–1966).

...доньки – моск[овські] студентки... – у шлюбі з Марією Василівною Олександрович (1858–1931) Дмитро Іванович Багалій мав трьох доньок: Наталію Багалій (Ладиженську; 1888–1967), Ольгу Багалій-Татаринову (1890–1942), Марію Багалій (1899–1920).

3 **[(16) червня 1908 р. Львів].** Зрана працював, потім їздив віддати візиту Баг[алію], і потім вони обідали у нас. Залізняк ходив до нього з моїм білетом, щоб розвідатись щось про Катеринослав[ський] з'їзд*, але той викрутивсь і нічого не сказав. По обіді був Цегельський. Потім я був на засід[анні] Виділу*.

...про Катеринослав[ський] з'їзд... – у цей час М. Залізняк готував статтю "Російські археологічні з'їзди й українські вчені", в якій подав огляд археологічних наукових форумів, що проходили в Києві (1898), Харкові (1902) та Катеринославі (1905). У зв'язку з цим він мав намір отримати від Д. Багалія як безпосереднього учасника Катеринославського з'їзду окремі деталі щодо його підготовки. *Див. запис за 4 червня 1908 р.*

...був на засід[анні] Виділу. – За збереженими протоколами та офіційною "Хронікою НТШ", засідання Виділу відбулося 17 (4) червня 1908 р. На ньому, зокрема, взято до відома, що Історично-філософічна секція в порозумінні з УНТ постановила не брати участі в XIV археологічному з'їзді в Чернігові, а тому запрошення чернігівського організаційного комітету з проханням вислати найчисленнішу делегацію від НТШ визнано безпредметним. Прийнято постанову про перенесення книгарні НТШ до будинку "Просвіти". Ухвалено "в прінципі" закупити бібліотеку І. Франка. Прийнято до друку в "Збірнику Історично-філософічної секції" сьомий том "Історії України-Руси" М. Грушевського з правом автора зробити відбитки в довільній кількості. Уповноважено К. Бандрівського вести перемовини у справі набуття сусідньої з Академічним домом земельної ділянки вартістю 24 000 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 104–105; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 35. С. 3).

4 **[(17) червня 1908 р. Львів].** Цілий день був дома, багато робив над VII т[омом] – еволюція козачини на поч[атку] XVII в. Коректи, листи. Добре, що не було нікого. Справив і відослав статю Залізняка про археол[огічний] з'їзд*.

Справив і відослав статю Залізняка про археол[огічний] з'їзд. – Йдеться про статтю: *Сторонній [Залізняк М.]* Російські археологічні з'їзди й українські вчені // Рада. 1908. № 134. 12 июня (25 червня). С. 2–3; № 135. 13 июня (26 червня). С. 2–3. У статті подано історію Київського (XI), Харківського (XII) та Катеринославського (XIII) археологічних з'їздів та ставлення до них українських вчених, а також детально висвітлено перипетії, пов'язані з підготовкою чергового археологічного з'їзду в Чернігові. Автор розлого цитує листування Московського археологічного товариства з НТШ та УНТ, з якого постає мотивоване обґрунтування відмови провідних українських інституцій від участі в цьому форумі.

5–6 **[(18–19) червня 1908 р. Львів].** Працював далі над VII т[омом], щоб якнайбільше зробити до виїзду. Непокоїть, що нема замовлень на ПУК: щоб векс[е]лі покрити, мусів післати купони. Час уже бути тим замовленням! Чи нема якогось небезпеченства?

7 **[(20) червня 1908 р. Львів].** Викладав – було маса nomina recepta [дослівно – імен (*латин.*), тут – слухачів]. Але народ зайнятий своїми студент[ськими] справами – Празьким з'їздом*, просвітним кружком etc.

...Празьким з'їздом... *– див. запис за 16 червня 1908 р. та коментар до нього.*

8 **[(21) червня 1908 р. Львів],** неділя. Заповів був Окунєвский конференцію, сидів довго, говорили про працю Січиньского і antecedentia [попередні зв'язки (*латин.*)] Потоцких з Україною. Оповідаючи, напав на гадку написати про Андрія Потоцкого в 1659 р.* Перечилися про слов'янство і всеслов'ян[ські] конгреси.

...напав на гадку написати про Андрія Потоцкого в 1659 р. *– Грушевський М.* Андрій Потоцький про українські відносини з р. 1659 // Діло. 1908. Ч. 141. 26 (13) червня); передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 55–57. Розпочав писати статтю 9 червня (за ст. ст.) 1908 р., закінчив у Криворівні 11-го.

9 **[(22) червня 1908 р. Львів].** Викладав, залагоджував в місті орудки. Прийшовши, зачав писати статю про Андрія Потоцкого, але мусів йти на засід[аннє] факультета, потім Спілки й секції*. На факультеті б[ув] кольоквіум Крека*, на Спілці я говорив про плян популярних істор[ичних] видань, але не б[уло] Залізняка й ин[ших] – поїхали до Праги саме. На секції – про "Österr[eichische] Rundschau"*, на Арх[еографічній] ком[ісії] реферував Кордуба*. Лист від "Öster[reichische] Rundschau" дістав рано, а саме звечера думав про потребу писати в якімсь німецьк[ім] органі – але треба германського, не австрійського. Студенти просять на почесного предсід[ателя]*.

...й секції. – На засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський зреферував статтю М. Зубрицького "Причинки до історії руського духовенства в Галичині від 1820–1853 рр." та збірку матеріалів В. Барвінського "Матеріяли до історії суспільного й економічного побуту Лівобережної України в XVIII ст.". Ухвалено друкувати праці в "Записках НТШ" (опубліковано відповідно: Записки НТШ. Львів, 1909. Т. LXXXVIII. Кн. II. С. 118–150; Т. XC. Кн. IV. С. 25–32). Див.: ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 79 зв.– 80; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 35. С. 10.

На факультеті б[ув] кольоквіум Крека... – мова про словенського соціолога, літератора, громадсько-політичного діяча, католицького священника Янеза Евангеліста Крека (1865–1917). Прихильник українського національного руху в Австро-Угорщині, високо цінував творчість Тараса Шевченка.

...На секції про "Österr[eichische] Rundschau"... – у протоколах засідання секції жодних згадок про обговорення участі членів НТШ у згаданому віденському двотижневику немає.

...на Арх[еографічній] ком[ісії] реферував Кордуба. – На засіданні комісії М. Кордуба представив план збірки матеріалів до історії Хмельниччини, яку ухвалили друкувати як XI том "Жерел до історії України-Руси". Збірка вийшла лише 1911 р. як XII том "Жерел" у корпусі "Матеріалів до історії української козаччини" (Т. 5: Акти до Хмельниччини (1648–1657)). Процес підготовки збірки, над якою М. Кордуба працював упродовж 1909–1911 рр., детально висвітлено у взаємному листуванні вчителя і учня (Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / Упор., авт. вст. розд. і наук. комент. О. Купчинський.

Львів, 2016. С. 184–199). На цьому ж засіданні Ф. Колесса повідомив про свої заняття у стокгольмському архіві з козацькими актами ("Cosacica"), де уклав реєстр, зробив виписки та зняв копії окремих документів (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 80; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 35. С. 18).

Студенти просять на почесного предсід[ателя]. – Імовірно, йдеться про запрошення М. Грушевському стати почесним головою української делегації Празького всеслов'янського студентського з'їзду. За відомостями про роботу форуму, вміщеними в газеті "Рада", почесним головою української секції з'їзду виступив О. Колесса, що свідчить про відмову М. Грушевського від пропозиції (*див. коментар до запису за 16 червня 1908 р.*).

10 [(23) червня 1908 р. Львів – Ворохта – Криворівня]. Вчора затримали мене з тими засіданнями, так що я аж пізно пакувався і може в зв'язку з тим зле спав, збудився у $3^{1/}_{2}$, але чув себе добре. Погода була хмура, і з 12[-ої] год[ини] почав іти дощ, і без кінця зачинав, але не сильний. Дорога досить була прикра (їхали на Ворохту*), від год[ини] 1:25 до 6¾. Застали все досить у порядку.

…їхали на Ворохту… – переважно через Ворохту (в 42[-х] км від Криворівні), якою з 1894 р. пройшла прокладена залізнична магістраль Станіславів–Яремче–Ворохта–Рахів, М. Грушевський та інші "літники" діставались до Криворівні. Так, у листах до М. Коцюбинського В. Гнатюк детально описав (з розкладом і цінами) "найліпший" шлях від Львова до Криворівні: потягом до Ворохти, звідти фіакром до Жабйого, далі так само до Криворівні (Листи до Михайла Коцюбинського. Т. І / Упоряд. та комент. В. Мазного. К., 2002. С. 300, 302).

11 [(24) червня 1908 р. Криворівня]. Пасмурно і дощево. Прокосили стежки. Був Волянський. Дописав про Потоцького статю й відіслав та зачав нишпорити коло т[ому] VII*. Приходив гуцул в справі сіна, і Владьзьо* прийшов з візитою як ніц!

…зачав нишпорити коло т[ому] VII. – Про згадану роботу над п'ятим розділом сьомого тому "Історії України-Руси" свідчить авторська дата на рукописі: "Криворівня. 11(24)VI [1]908" ((ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 348).

…Владьзьо… *– див. коментар до запису за 13 червня 1908 р.*

12 [(25) червня 1908 р. Криворівня]. Вияснилося, й було дуже приємно. Робив коло VII т[ому], але похопився, що не взяв копій з бібл[іотеки] Замойских* – якраз потрібних, неприємно, написав зараз. Була телєграма від Цегельського в справі статі*. Вода була 13¼° – не купався.

…з бібл[іотеки] Замойских… – йдеться про Бібліотеку Ординації Замойських (Варшава). У сьомому томі "Історії України-Руси", над яким М. Грушевський працював у цей час, зустрічаються посилання на документи з Бібліотеки Замойських (див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 11: Покажчик імен / Укладачі М. М. Капраль, Я. О. Федорук. К., 2000. С. 147 ("Замойські, їхня бібліот., архів").

Була телєграма від Цегельського в справі статі. – Імовірно, йдеться про телеграму видавця й відповідального редактора "Діла" Л. Цегельського щодо статті М. Грушевського "Андрій Потоцький про українські відносини з р. 1659" (*див. записи за 8 та 17 червня 1908 р.*).

13 [(26) червня 1908 р. Криворівня]. Ясно й гарно. Для початку скупався, хоч було 13½, було дуже зимно. Ходив на почту з полудня (по гроші) і з поворотом був у Волянського, туди ж надійшла і Маринця з Галею; вертали досить пізно. Стрічав в дорозі Пшибиловского-молод[шого]*.

Стрічав в дорозі Пшибиловского-молод[шого]. – Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав – молодший син графа Станіслава Пшибиловського (Прибиловського). Короткі відомості про Владислава, у якого 1907 р. М. Грушевський придбав садибу, подала у своїх спогадах довгожителька с. Криворівні Євдокія Павлюк (1901–2000): "На Грушівці поза повітовою дорогов стоєв великий двір панича Владислава Прибиловского. Він був молодший син польського пана Станіслава Прибиловского. В нашому селі його називали «пан-молодий». Навколо хати пана-молодого були широкі ґанки. Коло хати була пивниця, дриворуб і великі городи. Перша жінка пана-молодого була полька. Він з нею розийшовся і узєв собі нашу гуцулку. За це поляки на него дуже ни злюбили. Але жили они нидовго разом, бо їго друга жинка умерла при родах. Після цєго пан-молодий виїхав у Ворохту, а хату тай маєток продав нашому панови Грушевскому. Грушевский приїхав до свого посидку лиш на літо. Дозирала їго хату управителька. Кішницю тай городи пан політкував моєму сусідови – побережникови Дячукови Илькови. Дівчинов я ходила разом з иншими до хати Грушевского сапати городи і громадити сіно. Ми робили Дячукови «за вигоду» (за то, що брали дрива из лісу). За роботов ми ни раз виділи пана Грушевского та їго товариство. То були чоловіки, жинки і діти. Зибрани они були по-пански. Дехто з панів носив бороди. Пан Грушевский розпитував нас, єк ми жиїмо у горах. У 1917 році маскалі видступали вид нас і спалили двір Грушевского. Довший час на тому місци стоєла лиш обгорена піч" (Спогади сучасниці М. Грушевського / Публікація І. Зеленчука // Гуцульський калєндар. 2002 рік. Верховина, 2002. С. 36).

14 [(27) червня 1908 р. Криворівня]. Знову дощево. Пшибиловский-молодший хоче собі взяти траву, як торік старший, і відстрашує селян – що їм не дасть возити дерево, косити etc., витопче траву etc., згадував за розмежованнє.

15 [(28) червня 1908 р. Криворівня]. В Жаб'ю храм та, мабуть, не устоїться, бо дощево. Ввечері заїздив Волянський – я його просив порадитися, як бути з травою; приходив дяк в справі сіна; все се стає досить нудно – дрібна політика, відстрашування etc.

16 [(29) червня 1908 р. Криворівня]. Працюю надалі коло VII т[ому] – загальний погляд на козачину ще. Саша уперто мовчить про київські справи, з домом etc. Тут дуже приємно, але дощ далі. Прийшла привітна телєграма з Праги*.

Прийшла привітна телєграма з Праги. – Йдеться про телеграму, яку надіслали М. Грушевському учасники з'їзду слов'янських студентів, що проходив у Празі 12–17 (25–30) червня 1908 р. Це вже був третій Празький всеслов'янський студентський з'їзд, організований "Союзом чешсько-слов'янських студентів празького студенства". Участь у ньому взяли 300 делегатів, серед них 24 представники українського студентства з Києва, Харкова, Одеси, Москви, Петербурга, австрійської України, які об'єдналися в українську секцію. На форумі виступив посол віденського парламенту, почесний голова української секції,

професор О. Колесса. Учасники з'їзду заслухали привітання від М. Грушевського, М. Сумцова, Т. Масарика, М. Кареєва та ін. (*Піснячевський В.* З подорожі. Студентський з'їзд // Рада. 1908. № 140. 19 июня (2 липня). С. 1). В. Піснячевський, який був на з'їзді, детально висвітлив його роботу на сторінках "Ради" (№ №140, 144, 145, 146, 147, 156, 157, 160, 161). Згадана телеграма мала такий текст: *ZJIZD* POSTUPOVOHO SLOVJANSKOHO STUDENSTVA V PRAZI ZASYLAJ PRYWIT HISTORYKOWY UKRAJINSKOHO NARODA NAJVYZNACNIJSZOMU BORCEWY ZA JEHO KULTURNU I NARODNU SAMOSTIJNIST (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 378). Текст телеграми українською опубліковано: Діло. 1908. Ч. 146. 2 липня (19 червня). С. 3.

17 [(30) червня 1908 р. Криворівня]. Прийшли документи зі Львова, саме на час, взявся до продовження, дуже енергічно. Прийшла статя моя в "Ділі"*, але не скорігована добре.

Прийшла статя моя в "Ділі"... *– див. запис за 8 червня 1908 р. та коментар до нього.*

18 [червня (1 липня) 1908 р. Криворівня]. Принесли візваннє до суду на понеділок на позов Пшибиловского-молодшого. Заходив до Волянського по полудні, щоб порадитись; умовилися завтра поїхати разом до Жаб'я.

19 [червня (2 липня) 1908 р. Криворівня]. Їздили до Жаб'я, нач[альник] суду радив однаково не ставитися, а косарів, що прийшли нині косити в загороді – зігнати. Сказав гуцулу, аби не косив, той пішов до двору і відти прийшли побережники, оден зі стрільбою, й забрали траву. Ми з Мар[инцею] взяли сю історію per [для (*латин.*)] гадки, і я писав далі собі огляд подій останніх літ XVI в., але могло того б і не бути. Особливо, що завтра мушу їхати до Львова, лишаючи тут Маринцю з дівчатами.

20 [червня (3 липня) 1908 р. Криворівня – Львів]. Їхали з Галею до Львова, їхалося дуже добре, на Заболотів, дощ ішов перед нами весь час, не було горячо і не було пороху. У Львові лише неприємно було почути, що з унів[ерситету] приходив возний і допитувався, коли поїхав, а коли приїду.

21 [червня (4 липня) 1908 р. Львів]. Викладав, потім заходив до декана – показується, що якісь студенти, м[а]б[уть] поляки, лазили по фреквентацію (навіть через паркан?!) і там, м[а]б[уть], Зося кухарка щось не мудрого мусіла їм сказати, що я поїхав і вернуся не скоро etc., і вони пішли до декана по підписи – що я вже на вакації поїхав; декан в м'якій формі поставив на вид, що треба брати урльоп. Але мій приїзд справу вбив – ще якраз і засід[аннє] факультета було, на к[от]рий професори прийшли з вечірнім "Słowo Polskie", де говорилося, що я зникаю в дражливу хвилю, і мене нема, й студенти мене шукають. По факультеті була

конференція в Ак[адемічному] домі з 2[-ма] білорусами, що були на конфер[енції] празькій; був і Піснячевський*; я вказав на спільні завдання, потребу зближ[ення] з білорус[ами] і литовцями; про заложеннє місячника в союзі з ними і серпистами*, про польську газету. Перед фак[ультетом] говорив з Піснячевським; він передавав бажаннє петербурців, щоб я їхав до Праги, й ріжні проєкти свої з Лотоцьким: щоб видавати журнал рос[ійський], щоб "Рідну Справу" перенести до Київа й злучити з "Р[ідним] Краєм". Я росхоложував. По конфер[енції] пішов на Нар[одний] Комітет. Колеса під час засід[ання] факульт[ета] інформувавсь в справі Празького з'їзду (куди мав велику охоту їхати делєгатом). На Нар[одному] Комітеті пояснив я становище своє і українців; поновлено рішеннє не брати участи*, поки москвофіли допущені до участи. Ідея укр[аїнсько]-білор[усько]-литов[ського] союза дуже мене зайняла*.

...був і Піснячевський... – про плани заїхати з Праги до Відня, а згодом і до Львова сповіщав у своїй кореспонденції до М. Грушевського від 7 червня (за ст. ст.) 1908 р. В. Піснячевський. Лист написано по дорозі на Празький всеслов'янський студентський з'їзд, який відбувся 12–17 (25–30) червня 1908 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 697. Арк. 10–11). Як свідчить дана щоденникова нотатка, свій намір зустрітися з М. Грушевським він не змінив.

...і серпистами... – мова про ліву політичну партію єврейської людності Російської імперії, створену в квітні 1906 р., – Соціалістичну єврейську робітничу партію (СЕРП). Лідери – Х. Й. Житловський та М. Б. Ратнер. За різними даними налічувала від 7 тис. до 15–16 тис. членів. Діяла переважно в районах Південної та Південно-Західної Росії. Брала участь в організації страйків, профспілковому русі. Програму партії визначали три головні принципи: соціалізм як кінцева мета єврейського робітничого руху, революційна боротьба проти самодержавства, територіалізм – створення самостійної єврейської держави в Палестині. Як прихильники національно-політичної автономії, під час виборів до I та II Дум Російської імперії відмежовувалися від бундівців та сіоністів-соціалістів. У серпні 1917 р. об'єдналися з іншими єврейськими партіями в Об'єднану єврейську соціалістичну робітничу партію.

На Нар[одному] Комітеті пояснив я становище своє і українців; поновлено рішеннє не брати участи... *– див. коментар до запису за 22 травня 1908 р.*

Ідея укр[аїнсько]-білор[усько]-литов[ського] союза дуже мене зайняла. – Цю ідею М. Грушевський оприлюднив у праці "Ukraine, Weissrussland, Litauen" ("Україна, Білорусія, Литва"), вперше опублікованій німецькою мовою в журналі: Ukrainisch Rundschau. Відень, 1909. №2. С. 49–53. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 65–68.

22 [червня (5 липня) 1908 р. Львів]. Вчора поїхала Галя, я провожав, ледве не спізнився. Нині був у Фр[анка] – але він досить маячив (м[іж] ин[ьшим] оповідав про Антонія, що жив в IX в. і з Кирилом був у <Брегольниці>), і невдоволений був з моєї статі в ЛНВ, к[от]ру йому дали*. Був у мене Залізняк – я поручив йому написати про Празький з'їзд*.

...невдоволений був з моєї статі в ЛНВ, к[от]ру йому дали. *– Див.: Грушевський М.* Недуга д-ра Івана Франка // ЛНВ. 1908. Т. XLII. Кн. V. С. 405–406; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 368–369.

…я поручив йому написати про празький з'їзд. – Див.: *Залізняк М.* Всеслов'янський з'їзд поступової академічної молодіжи [24–30. VII. 1908 р. в Празі] // ЛНВ. 1908. Т. XLIII. Кн. VII. С. 167–171.

23 [червня (6 липня) 1908 р. Львів]. Викладав. Зрана були у мене білоруси з декляр[ацією] на Празьк[ий] з'їзд, я порадив дещо змінити і дати не по-рос[ійськи], а принаймні en regard [навпаки (*фр.*)]. Вони мали принести змінений текст, але більше не приходили. Було засід[аннє] фак[ультета], на к[от]рім мала бути справа Горбач[евського], Колеса умисно зіставсь, були ми удвох, але тоді зняли з порядку дня. Послав телєграму клюбу, щоб не їхали*: "українці очев[идно] не приїдуть, поступ[ові] росияне відтягаються, сказали, аби ніхто з наших не брав".

Послав телеграму клюбу, щоб не їхали… – напередодні М. Грушевський отримав від Є. Олесницького листа, в якому він від імені українського клубу австрійського парламенту просив подати до відома, "чи з України їдуть які делєгати з наших людей на з'їзд до Праги і евентуально – котрі?" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 670. Арк. 17). Виступаючи категорично проти участі в Празькому всеслов'янському з'їзді, М. Грушевський телеграмою закликав до цього й земляків з Наддніпрянської України. На цю телеграму 25 червня (за ст. ст.) 1908 р. з Києва надійшла відповідь (*див. запис за цей день*). *Див. також коментар до запису за 22 травня 1908 р.*

24 [червня (7 липня) 1908 р. Львів]. Попол[удні]* був Пісняч[евський] і Томаш[івський]. Пісняч[евський] говорив дуже неосновательно – про праву укр[аїнську] групу, що її треба руководити (мині б[уд]то) і видавати для неї кадетський журнал. Говорили про неодрагоманівство a la Кістяк[івський]*, я доводив, що воно може розвиватися коштом українства, П[існячевський] і Том[ашівський] не згоджувалися*. Рішив я податись на урльоп на 6 тижнів*. Взявся до "Культ[урного] руху", від учора*. Був попол[удні] Пісняч[евський] і Томаш[івський] (як вище).

Попол[удні]… – Перші три речення (від слова "Пополудні" до "не згоджувалися"), які записані за 23 червня, М. Грушевський виокремив з обох боків квадратними дужками та зазначив, що події стосувалися 24 червня.

…неодрагоманівство a la Кістяк[івський]… – йдеться про українського правознавця, громадського діяча, філософа і соціолога Богдана Олександровича Кістяківського (1868–1920). Брав участь у виданнях творів М. Драгоманова. Підготував передмову "Политические взгляды, литературная деятельность и жизнь М. П. Драгоманова", яка відкривала видання: *Драгоманов М. П.* Политические сочинения. Т. I / Под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. М. 1908. Разом з Ф. Коршем, В. Вернадським, А. Кримським, О. Шахматовим, Ф. Вовком, М. Ковалевським, О. Погодіним та іншими був одним із фундаторів Товариства слов'янської культури, заснованого в Москві 28 березня (за ст. ст.) 1908 р. Провідною ознакою політичної платформи товариства була тенденція протистояння реакційним засадам панславізму, заперечення політичної гегемонії Росії, визнання самобутності і рівності слов'янських народів. Члени товариства відмежовувалися від принципів старого консервативного слов'янофільства, прихильно ставилися до українського руху. У грудні 1910 р. голова товариства Ф. Корш повідомив М. Грушевському, що на його пропозицію у товаристві створено українську секцію на чолі з С. Хвостовим, розпочато роботу з організації у Москві передплати українських видань. До президії української секції ввійшли

А. Кримський, М. Грушевський, М. Янчук, О. Новицький, серед членів секції були Б. Кістяківський, С. Петлюра, О. Саліковський.

Безпосередньо на характер даної щоденникової нотатки М. Грушевського вплинув зміст статті Б. Кістяківського "Холмщина и Украйна", що з'явилася незадовго до згаданої дискусії (Московский еженедельник. 1908. № 19. 13 мая. С. 32–46; № 20. 20 мая. С. 17–28). Хоча головна тема його статті присвячена полеміці з М. Здзєховським та О. Погодіним з приводу виділення Холмщини з Царства Польського в окрему губернію (їхні статті з'явилися на сторінках того ж "Московского еженедельника"), однак чимало уваги у ній приділено постаті М. Драгоманова: автор висловив неприховане захоплення його політичними ідеями, обґрунтував їхній вплив на розвиток українства. Недостатню обізнаність з характером українського руху О. Погодіна автор пояснює як його незнанням творчості М. Драгоманова, так і посиланнями лише на "националистические статьи" "ярого украинофила" М. Грушевського.

Цей публіцистичний виступ Б. Кістяківського газета "Рада" назвала "Тверезим голосом в російській пресі про українські справи" (Рада. 1908. № 127. 4 (17) червня. С. 1). Незважаючи на те, що автор згаданої передової статті висловив своє здивування щодо "националистических статей" М. Грушевського, 17–18 червня (за ст. ст.) 1908 р. Михайло Сергійович писав видавцеві "Ради" Є. Чикаленкові: "З становища загальнійшого прикрий сей телячий восторг від статі Кістяковського, к[от]рий пошив в «націоналісти» не тільки мене, а, здається, і взагалі новійше українство. На сім пункті – драгоманівської формули українства, рекомендуємої К[істяковськи]м, треба б бути осторожнійшими, я Вам казав, що ще рос[ійські] ліберали будуть дуже товкти українців по голові "драгоманівським євангелієм", і тому остерігав, щоб не канонізували його передчасом. [...] Читач «Ради» так мало свідомий програми сучасного українства і так слабий в ній, що йому все треба уяснити історичну перспективу, навіть супроти найбільш поважних людей, а не застеляти її кадильним димом і творити ілюзію, що «Рада» стоїть на тім же, на чім стояв Костомаров і Драгоманов" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 106). Власне, цей сюжет свідчить про еволюцію концептуальних засад тогочасного українського руху та роль в їх утвердженні його лідера – Михайла Грушевського. Ці засади він оприлюднював у своїх публіцистичних виступах, історичних працях, упроваджував у суспільно-політичних, науково-організаційних, культурно-освітніх проєктах. Детально див.: *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія. К., 2014. С. 269–276; 293–296.

Попол[удні]... – Перші три речення (від слова "Пополудні" до "не згоджувалися"), які записані за 23 червня, виокремлено М. Грушевським з обох боків квадратними дужками та зазначено, що події стосувалися 24 червня.

Рішив я податись на урльоп на 6 тижнів. – Про це рішення вчений сповістив дружині та доньці, які відпочивали у Криворівні, уточнивши про початок бажаної відпустки: "від 5/XI н. с." (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 3–3зв.). Про те ж саме повідомив і братові, сподіваючись отримати заплановану відпустку для поїздки до Петербурга, "бо факультет підпер се поданнє" (Там само. Спр. 1285. Арк. 600–601). Збереглася і чернетка заяви до Міністерства віровизнань та освіти Австро-Угорщини, в якій М. Грушевський дякував за попередню відпустку, яка дала можливість прискорити роботу над сьомим томом "Історії України-Руси", та просив призначити нову на шість тижнів "для докінчення сього тому" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 1–1 зв.).

Взявся до "Культ[урного] руху", від учора. – Йдеться про чергову (п'яту) частину праці М. Грушевського під назвою "Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку", яку було написано впродовж 26, 27 червня (за ст. ст.) 1908 р. й опубліковано в ЛНВ (1908. Т. XLIII. Кн. VIII. С. 208–228). *Детально див. коментар до запису за 15–16 січня 1908 р.*

25 [червня (8 липня) 1908 р. Львів]. Вночи збудили, принісши телєграму з Київа*, що не їдуть і уповажняють. Я написав Олесницькому,

що мав виладити декларацію*. В полудне був у мене Доман[ицький] і Пісняч[евський]. Говорили досить згідливо; Доман[ицький], здається, притримував язика. Була секція, я порушив справу з'їзду слов['янсько]-литовського*.

Вночи збудили, принісши телєграму з Київа... – у листі до дружини в цей самий день М. Грушевський писав: "В празькім з'їзді ніхто не бере участи, він буде просто чорносотенний. Запитував киян і вони зо мною солідарні (телєграму принесли сьогодня вночі і збудили мене, 11 ½)" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 3–3 зв.). Сама телеграма не виявлена. *Див. коментар до запису за 22 травня 1908 р., а також записи за 24 травня, 21, 23 червня 1908 р.*

Я написав Олесницькому, що мав виладити декларацію. – Йдеться про "Заяву русинів в справі слов'янської конференції в Празі" (*див. запис за 22 травня 1908 р.*).

Була секція, я порушив справу з'їзду слов['янсько]-литовського. – На засіданні Історично-філософічної секції І. Крип'якевич представив свою розвідку про Баторієву реформу, яку по дискусії ухвалили друкувати як передмову до восьмого тому "Жерел до історії України-Руси". Том вийшов у 1908 р., відкривши корпус "Матеріалів до історії української козаччини" (Т. І: Документи по рік 1631 / Зібрав і видав І. Крип'якевич). Вступна стаття отримала назву "Козаччина і Баторієві вольності" (С. 1–46). На цьому ж засіданні секції В. Доманицький зреферував свою статтю "Донские дела. Книга II", яку рекомендували друкувати в "Записках НТШ" у розділі "Бібліографія" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXV. Кн. V. С. 203–210). М. Грушевський запропонував план українсько-білорусько-литовського наукового конгресу за участю діячів і прихильників слов'янсько-литовської історії, філології й етнографії. Ідею було схвалено й запропоновано ініціаторові здійснити перші кроки щодо реалізації проєкту (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 80; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 35. С. 11).

26 [червня (9 липня) 1908 р. Львів]. Викладав. Працював далі над "Куль[турним] рухом", завтра скінчу й відошлю. В Криворівні Пшибил[овский] розібрав плот загороди*. Але дома все добре; щодругий день мині телєграфують.

В Криворівні Пшибил[овский] розібрав плот загороди. *– Див. коментар до запису за 10 липня 1908 р.*

27 [червня (10 липня) 1908 р. Львів], п'ятниця. Скінчив і відіслав "Рух", відпочиваю трохи. Негорячо, дощі, в городі добре. Рожі цвітуть, настинав їх і лілій. Від Саші лист*; показується, що він писав і давнійше, але лист пропав, а я іритувавсь. Роблю коло "Записок". Був Корінець у мене*.

Від Саші лист.... – в листі від 23 червня (за ст. ст.) 1908 р. О. Грушевський детально описав свої перемовини з архітекторами Й. А. Зекцером, М. В. Клугом та В. Л. Максимовим, які розробляли проєкти спорудження прибуткового будинку на Паньківській, 9: "Я уговорился з Зекцером, Максимовым и Клугом: получил проекты от Клуга все три, Максимов своих не разработал еще, а Зекцер набрасывает" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 88–89 зв.). Ця кореспонденція вказує, що план зведення великого прибуткового дому на Паньківській, 9 визрів ще до того, як було підписано купчу на придбання садиби, що свідчить про мотивацію участі М. Грушевського у придбанні даної садиби в Києві.

Був Корінець у мене. – Мова про учня М. Грушевського, педагога, історика, географа, організатора фахового економічного шкільництва, активного діяча кооперативного руху в Галичині Дениса Васильовича Коренця (1875–1946).

28 **[червня (11 липня) 1908 р. Львів].** Викладав, вечером на Нар[одному] Комітеті, і в полудне прийшов текст декларації експресом*, писаний Колесою. Просили на рано справити і статю для "NFPresse" написати* й післати на руки Василька. Докінчив коректи "Записок".

...текст декларації експресом... – йдеться про текст "Заяви русинів в справі слов'янської конференції в Празі" (*див. коментарі до записів за 22 травня та 25 червня, запис за 29 червня 1908 р.*).

...і статю для "NFPresse" написати... – мовиться про статтю до найбільшої німецької щоденної газети ліберального напрямку, органу австрійсько-німецьких централістів. "Neue Freie Presse" виходила у Відні в 1864–1939 рр. Багатолітнім редактором видання був Бенедикт Моріц. Відомостей про публікацію та зміст згаданої статті М. Грушевського не виявлено. *Див. також записи за 29 червня, 8 липня, 17 липня 1908 р.*

29 **[червня (12 липня) 1908 р. Львів].** Неділя. Зрана виправив декларацію і відослав*, потім писав статю до NFP* і вечером вислав експресом. Заходив Томашівський, виладив лист до Шімана в справі "Zeitschrift f[ür] Geschichte osteuropäische"*. Франко від вчора дома вже. Горячо.

...виправив декларацію і відослав... *– див. записи за 25, 28 червня 1908 р.*

....потім писав статю до NFP... *– див. коментар до запису за 28 червня 1908 р.*

...в справі "Zeitschrift f[ür] Geschichte osteuropäische". – Йдеться про часопис "Zeitschrift für osteuropäische Geschichte", що почав виходити в Берліні з 1911 р. за редакцією німецького історика, журналіста й громадського діяча Отто Гетча (Hötzsch). Часопис висвітлював проблеми історії Східної Європи, популяризував, зокрема, видання НТШ. Як свідчать дана щоденникова нотатка й листування М. Грушевського з М. Кордубою кінця 1909 р. – початку 1910 р., перемовини щодо участі в цьому виданні з головою НТШ, зокрема підготовки огляду української історіографії, вів один із редакторів майбутнього журналу, німецький історик, архівіст, дослідник історії Східної Європи, професор Берлінського університету Теодор Шіман (*див. записи за 4, 5 липня, 4 серпня 1908 р.*). Запрошували до участі в "Zeitschrift für Geschichte osteuropäische" і російських вчених, зокрема як співредактора О. Лаппо-Данилевського, якому М. Грушевський радив вплинути зі свого боку на характер видання, аби воно не стало "казенно-прусским" і дало змогу історикам прогресивних поглядів співпрацювати з ним (Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. 1905–1914 гг. / Публ. И. Б. Матяш // Исторический архив. 2002. № 4. С. 145; *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 323). *Див. також запис за 11 листопада 1909 р.* Із часом, з огляду на концепцію часопису, М. Грушевський прийняв рішення утриматися від співпраці з ним – "аж буде видко" (Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / Упор., авт. вст. розд. і наук. комент. О. Купчинський. Львів, 2016. С. 184–185).

Як і згадана в даній щоденниковій нотатці кореспонденція М. Грушевського до Т. Шімана, наступна також готувалася за узгодженням з С. Томашівським (*див. коментар до запису за 4 липня 1908 р.*).

Франко від вчора дома вже. *– Див. записи за 4, 31 травня, 2, 22 червня 1908 р.*

30 [червня (13 липня) 1908 р. Львів]. Викладав, працю читав Гойванович*. Пополудні секція, читав Герасимчук*. Я справляв початок VII т[ому], щоб послати до Києва, і потроху пакувався.

...працю читав Гойванович. – Мова про студента Львівського університету Володимира Григоровича Гойвановича (1882 – ?). Народився в с. Старий Милятин (сучасного Буського району Львівської області) в родині священника. У 1906–1910 рр. слухав лекційні курси М. Грушевського, брав участь в його "Історичних вправах".

Пополудні секція, читав Герасимчук. – На засіданні Історично-філософічної секції 13 липня (30 червня) 1908 р. В. Герасимчук зреферував свою розвідку "Гадяцький трактат з 1658 р."; на спеціальне прохання В. Доманицького щодо прискорення друку М. Грушевський представив його статтю "Авторство Марка Вовчка". Статті ухвалили друкувати в "Записках НТШ" (опубліковано відповідно: *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. Львів, 1909. Т. LXXXVII. Кн. І. С. 5–36; *Доманицький В.* Авторство Марка Вовчка // Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXIV. Кн. IV. С. 111–171). Див.: ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 80 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 35. Арк. 12–13. Детально про дослідження В. Доманицького див.: *Цимбал Б.* "Народні оповідання" Марка Вовчка: втрати, пошуки, знахідки // Слово і час. 2014. № 1. С. 90–97.

1 (14) [липня 1908 р. Львів]. Докінчив виклади. Ходив по справунки. Від неділі страшенна спека. По полудні факультет – справа Горбачевского; я не забирав голосу, але виладив minoritatis votum [осібна гадка (*латин.*)]; по засіданню прочитали його з Кол[есою] і Студинським, я пішов до Ак[адемічного] дому з Том[ашівським], закликав Роздільського, і він взяв до перекладу. Прийшовши, ще написав некрольог про Любомірского*.

...написав некрольог про Любомірского. – *Грушевський М.* Кн. Ян-Тадеуш Любомірський (Некролог) // Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXIV. Кн. IV. С. 183–184. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 560–561. Ян-Тадеуш Любомірський (1826–1908) – польський економічний, суспільний, освітній діяч, учасник повстання 1863 р., історик.

2 [(15) липня 1908 р. Львів – Криворівня]. Їхати рішив о 9[-ій] на Ворохту й замовив фіру; встав о $5^{1}/_{2}$ і виїхав добре, але показалось, що потяг не має получення з Ворохтою, тому поїхав на Заболотів; фіакер попався кепський, до Косова їхав майже 4 год[ини], там годину попасав, але перемінив коней, і перед 2-ою я таки заїхав до Криворівні. Їхалося добре, не горячо, бо пройшов вночи сильний дощ. Дорогою обдумував плян "Ілюстров[аної] історії"*.

Дорогою обдумував плян "Ілюстров[аної] історії". – Одним із найвідоміших і найавторитетніших популярних видань М. Грушевського стала його "Ілюстрована історія України", задумана задовго до її виходу. Найраніша згадка про цей задум зустрічається в листі вченого до П. Стебницького, який опікувався виданням першої ілюстрованої праці львівського професора "Про старі часи на Україні. Коротка історія України", що вийшла 1907 р. в Петербурзі. 8 (21) вересня 1906 р. М. Грушевський писав: "Просив би заразом, щоб Товариство позичило мені клішів в будучности чи для другого видання сеї історії, якби я його робив (бо я, як Вам казав, відступаю Вам право на одно виданє), чи для видання ширшої ілюстрованої історії, котре давно задумую, тільки грошей ще не маю" (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52028). У передмові до 1-го видання "Ілюстрованої історії України" він підтвердив

свої слова, нагадавши про обіцянку, оприлюднену наприкінці "Короткої історії України" про "скоре видання більшої ілюстрованої історії" (це закінчення у більшості примірників було втрачено) (*Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Київ; Львів. Друкарня С. В. Кульженка, 1911. С. 3). Безпосереднім поштовхом до реалізації проєкту став вихід наприкінці 1907 р. "Історії України-Русі" М. Аркаса, з критикою якої виступили Ф. Красицький, В. Липинський і сам М. Грушевський (*див. коментарі до записів за 10 липня, 9, 14, 24 серпня, 4, 17 вересня, 16 жовтня, 5 грудня 1908 р.*).

Обміркувавши план видання по дорозі до Криворівні, вже на відпочинку, 15 серпня (за ст. ст.) 1908 р., М. Грушевський почав укладати "пляни образків", вважаючи ілюстративний ряд ключовим елементом книги (*див. запис за цей день*). Повернувшись до Львова й не відкладаючи, вчений звернувся у справі "образків" до Виділу НТШ, який 21 серпня (3 вересня) 1908 р. постановив "позичити професору Грушевському кліше, які він вибере, для видання його популярної історії" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 105 зв. – 106).

Невідкладні плани, інші проєкти, скрупульозний і виважений підхід до підбору ілюстрацій не дав можливості швидко реалізувати проєкт. 2 березня (за ст. ст.) 1909 р. вчений занотував у щоденнику: "Заходив до унів[ерситету]; розглядав польську ілюстр[овану] історію Соколовського, дуже драптиву, і се мене якось відразу перенесло в пляни моєї ілюстр[ованої] історії, що зійшла на далекий плян у мене супроти отсеї «біжучої» метушні. Вечером багато роздумував над нею". Наступного дня "далі роздумував над ілюстр[ованою] історією; ходив до університету вибирати деякі книжки" (*див. записи за 2 та 3 березня 1909 р.*). Проте приступив до підготовки праці лише через рік, занотувавши 25 березня (за ст. ст.) 1910 р. в щоденнику: "Досить несподівано для самого себе взявся робити реєстр ілюстр[ацій] для попул[ярної] «Історії», постановив не давати композицій, а самі автентики" (*див. запис за цей день*). Ці засади стали концептуальною основою видання, поданою автором у передмові: "[...] дійсний старовинний предмет вводить сучасного читача в старе житє далеко краще і живійше, ніж довгі описи і всякі новійші фантазії; стара гравюра, малюнок, незалежно від того, що вони представляють, дають нам іще взірець тодішньої техніки, артистичної творчости, художнього зрозуміння" (*Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Київ; Львів. Друкарня С. В. Кульженка, 1911. С. 4). Записи за 4, 5, 8 червня (за ст. ст.) 1910 р. вказують на точні дати, коли вчений розпочав працювати над текстом видання: "розмахуюся до популярної «Історії»; полагодивши невідкличне, хочу засісти за неї – хоч часами трачу охоту знову" (4 червня); "Ввечері я зачав популярну «Історію»!" (5 червня); "Робив коло корект і корігования, потім коло популярної «Історії», трохи вагаюся щодо тону – чи не занадто популярний, і над нарративним елєментом" (8 червня).

Найактивніше до оздоблення 1-го видання "Ілюстрованої історії України" долучився В. Г. Кричевський (*Павловський В.* Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість. Нью-Йорк, 1974. С. 33). Окрім знаменитої "ефектної" обкладинки, він підготував ще 19 рисунків з різних історичних пам'яток (іл. 41, 42, 59, 60, 84, 72, 97, 98, 112–115, 125, 126, 127, 268, 282, 338, 339). Різнопланový ілюстративний ряд книжки доповнив також його малюнок церкви Покрови в Ромнах, збудованої П. Калнишевським (іл. 385). На сьогодні вдалося виявити 4 оригінальних твори художника до 1-го видання "Ілюстрованої історії України". Це прорисовки печатки Юрія Львовича, уживаної Юрієм-Болеславом, з двох боків (іл. 126–127); прорисовка печатки Івана Виговського (іл. 282) та козацької шаблі зі збірки Українського наукового товариства в Києві (іл. 339). Рисунки збереглися в папці з матеріалами до всіх ілюстрованих видань вченого під заголовком "Архів проф. Михайла Грушевського". Після смерті історика архів перевезено з його вілли до Бібліотеки НТШ, нині зберігається (опрацьовується) у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Частина матеріалів, зокрема й друкарські відбитки окремих сторінок "Ілюстрованої історії України", зберігається в ЦДІАК України: Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 1–21 зв., 24–24 зв., 34–35, 45–46, 51–67, 96–98, 111–122, 117–118, 120–139.

Окрім В. Кричевського в ілюструванні праці взяли участь й інші художники. Серед них педагог, краєзнавець, видавець, учасник боротьби за відкриття самостійного українського університету у Львові, меценат НТШ та його музею Франц Андрусевич. Він виконав прорисовки з "чілець" гуцульських молодиць (іл. 103–104) зі знаменитої колекції автора,

М. Грушевського, та рисунок турецької галери й козацьких "чайок" за гравюрою з "Віршів на жалісний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного" (іл. 218, зберігся в оригіналі у вище згаданій колекції). Відомий реставратор і живописець, учень М. Бойчука Микола Касперович виконав рисунки з раритетів Чернігівського історичного музею: шаблі Івана Мазепи, булави й пернача Павла Полуботка та козацької корогви Домонтовської сотні 1762 р. (іл. 322, 340, 341, 390). У виданні використано також малюнки Бориса Милорадовича: "Комора П. Полуботка" (іл. 332) та "Церква в с. Боровичах, перебудована з будинку П. Полуботка" (іл. 332). Про участь цього художника та збирача українських старожитностей у підготовці "Ілюстрованої історії України" свідчить його лист до М. Грушевського: "Глубокоуважаемый Професссор. Очень Вас благодарю за Вашу книгу, я ей был очень обрадован, а появление среди ее иллюстраций моих рисунков меня очень польстило. Надеюсь, что со временем Ваша большая история Украины также выйдет в иллюстрированном издании, притянув к себе массу нового неизвестного материала. И если позволите, и я тогда снабжу Вас своими фотографиями и рисунками, т. к. надеюсь объехать много сел и хуторов, собирая остатки нашей старины и искусства" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 437–439).

На прохання М. Грушевського прислати фотографію "котроїсь різьбленої кости з Мізин[ських] розкопок" для першого видання "Ілюстрованої історії України" відгукнувся і Ф. Вовк. 25 жовтня (за ст. ст.) 1910 р. він відповідав: "Оце посилаю Вам 2 фотографії з мізинського становища – вибрав птиці, бо одна з їх найкраща з усіх знахідок і до того зрозуміла задля широкої публіки" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2 / Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. С. 216). Так на сторінках видання з'явилися зображення фігурок, вирізаних із кістки мамонта, зі знаменитої пізньопалеолітичної Мізинської стоянки (іл. 12–13).

Ілюстративний ряд вже 1-го видання цієї праці широко репрезентував збірки тогочасних музеїв, насамперед археологічні колекції та інші автентичні предмети Музею Наукового товариства імені Шевченка (іл. 14, 15, 20, 21, 23, 365) й Київського міського художньо-промислового і наукового музею (іл. 32, 41, 42, 59, 60, 84, 376), Музею історичних старожитностей (колекція В. В. Тарновського) у Чернігові (іл. 322, 340, 341, 390). Представлено було також раритети Музею Оссолінських (іл. 4), Музею Ставропігійського інституту у Львові (іл. 134), Подільського церковно-археологічного музею (іл. 153), Церковно-археологічного музею Київської духовної академії (іл. 185, 342, 375, 382), рідкісні видання Петербурзької публічної бібліотеки (іл. 210) та Московської Синодальної бібліотеки (іл. 303–305), гравюри Музею Чапських у Кракові (іл. 265, 274, 284, 287–278, 293, 294, 317, 334, 336). Репрезентована також збірка самого автора (іл. 103, 104). З кожним новим виданням ілюстративний матеріал розширювався й за своїм змістом представляв концепцію експозиції національного історичного музею.

Перше видання "Ілюстрованої історії України" з 399-ма ілюстраціями вийшло в Києві з друкарні С. В. Кульженка наприкінці березня (за ст. ст.) 1911 р. Газета "Рада" подавала оголошення про передплату нового видання професора Грушевського, яка приймалася в українських книгарнях Києва і Харкова з 1 січня по 25 лютого (за ст. ст.) 1911 р. вартістю 1 руб. 40 коп., наголошуючи, що після виходу у світ ціна книжки буде дорожчою (Рада. 1911. № 35. 13 (26) лютого. С. 4). 5 квітня (за ст. ст.) 1911 р. друкарня С. В. Кульженка виписала рахунок: за 6000 примірників М. Грушевський мав сплатити 2077 руб. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 895. Арк. 93–94). А вже 8 квітня (за ст. ст.) 1911 р. "Рада" повідомила читачів, що нова історія України М. Грушевського, написана популярно і з багатьма малюнками, вже вийшла й розсилається передплатникам, а також продається у книгарнях (Рада. 1911. № 80. 8 (21) квітня. С. 3). Невдовзі, 18 квітня (за ст. ст.) 1911 р., М. Грушевський давав доручення Ю. Тищенку поцікавитися у видавця долею тих примірників, які було відправлено до Львова через Радзивилів (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 251). Того ж місяця "Літературно-науковий вістник" подав оголошення про продаж видання ціною 2 руб. (без оправи) та на 60 коп. дорожче за оправлені примірники (ЛНВ. 1908. Т. LIV. Кн. IV. 4-та стор. обкладинки).

"Ілюстрована історія України" викликала неабияке зацікавлення серед читачів та фахівців, про що свідчить низка рецензій (перелік та передрук окремих див.: *Грушевський М. С.*

Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Львів, 2015. С. 286–288; 581–585). М. Залізняк назвав книжку "величним дарунком українській суспільності, величною і неминущою вкладкою в нашу національну скарбницю" (Там само. С. 287). Одну з рецензій було присвячено виключно ілюстративному ряду видання (див.: *В. Н. П–нъ [Перетц В.]* Иллюстрации в новом издании «Истории Украины» проф. М. С. Грушевского // Искусство. Живопись, графика, художественная печать. К., 1911. № 5. С. 245–249). Автор змістовно й яскраво спробував оцінити новий підхід М. Грушевського до ілюстрацій як історичного джерела, адже вони представлені знімками з автентичних пам'яток минувшини, давніх портретів, рисунків, ікон, гравюр, пам'яток архітектури, рукописів, печаток, монет тощо. Рецензент наголосив, що з 399-ти ілюстрацій – 100 представлено вперше. Особливу увагу звертає на портрети 100 історичних діячів, зауваживши лише невдалу реконструкцію за монетою образу князя Володимира (М. Грушевський зреагував на це застереження і у 2-му виданні це зображення уже не використовував). Підсумовуючи, оглядач відзначив: "В этой книге мы имеем серьезный опыт в новом роде. Судьба ее покажет, что нужно публике – романтическая фантастика или строго фактическая иллюстрация: удовлетворение определенных требованиями данного момента эстетических запросов или удовлетворение образованного эстетического вкуса, умеющего находить интересное и прекрасное в исторических памятниках прошлого" (Там само. С. 249).

Наступного, 1912-го, у зв'язку зі значним попитом, наклад книжки було додруковано з тим же змістом та ілюстраціями. Перше видання в шести тисячах примірників швидко розійшлося, і вже з сьомої тисячі у 1912 р. воно почало виходити у другому, зміненому й доповненому вигляді. Задумане вдалося, а тому рецензенти й оглядачі називали книжку "музеєм нашої старої культури", "поки що унікумом у загальнослов'янській літературі" (*Дорошенко В.* Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці. Київ; Львів, 1912, ст. 248 // ЛНВ. 1912. Т. LVIII. Кн. С. 296–298; *Дорошенко Д.* Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911. Стор. 556 // Украинская жизнь. 1912. № 1. С. 128–131; передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. 1. Львів, 2015. С. 406; 413).

"Ілюстрована історія України" – праця М. Грушевського, яка за його життя зазнала найбільшої кількості перевидань з доповненнями окремих розділів та ілюстрацій (1912, 1913, 1915, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921). Зокрема, 1913 р. книжка вийшла у Петербурзі в перекладі російською мовою. У 1921 р. чергове видання побачило світ у Відні (видання "Дніпросоюзу"). Про долю цього останнього М. Грушевський повідомляв у листі до К. Студинського від 21 липня 1923 р.: "Я писав Вам, що мою «Ілюстр[овану]» і «Старі часи», вислані туди «Дніпросоюзом» торік, уже переробили на картон, а тепер черга на «Історію Укр[аїни]»" (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г. Сварник. Львів, 1998. С. 114). Цю сумну новину сповіщав також пастору із Детройта В. Кузіву (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 235–238). У 1918 р. та [1920] р. "Ілюстровану історії України" без узгодження з автором передрукувало видавництво "Канадійський фармер", яке у своїй кореспонденції від 1 листопада 1921 р. до В. Кузіва історик називав "чистий бандит" (Там само. Арк. 7).

3 **[(16) липня 1908 р. Криворівня].** Мало спав, але нічого. Погода знову дощева. Я головно відписувався. По обіді спав і сидів потім довго.

4 **[(17) липня 1908 р. Криворівня].** Відписувався далі, цілу фуру листів, отсі дневникові записки записав за 2 тижні. Дощ. Але приємно. Дістав лист від Шімана* – воно подає мині надію на здійснення пляну. Натомість досить нетактовна претенсія з "Ради" – просять, аби Федорченка не друкувати*.

Дістав лист від Шімана... – це була відповідь професора Берлінського університету Теодора Шімана на лист Михайла Грушевського від 29 червня (за ст. ст.) 1909 р. щодо участі у проєктованому часописі "Zeitschrift für osteuropäische Geschichte" (*див. коментар до запису за 29 червня 1908 р.*). За нововиявленими джерелами, отриманий лист берлінського професора разом із чернеткою своєї відповіді на нього М. Грушевський відправив С. Томашівському для ознайомлення та перекладу. У відповіді, зокрема, йшлося: "Лист Ваш дуже мене утішив і я сподіваюся, що часопись побачить незадовго світ, коли так енергічно візьметеся до неї. Дуже добре буде, як Ви побуваєте в Петерб[урзі] в вересні, я сподіваюсь там пізнійше бути і постараюся – наскільки маю <коннексів> – теж підтримати сю справу, а також в полудневих центрах (Київі, Харкові, Одесі); звертатися мусимо до учених поступових, а істинно русских (як делєгати Київського унів[ерситету] на Берлін[ський] конгрес) – вповні лишити на боці. Перевести кореспонденцію з балканськими і з деякими зах[ідно]-словянськими ученими радо підіймаюсь. Щодо плану вповні годжуся з Вашими гадками" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 180–181 зв.).

...досить нетактовна претенсія з "Ради" – просять, аби Федорченка не друкувати. – Ця "претенсія" викликана статтею І. Федорченка "В вагоне и в степи. (Железнодорожные впечатления)", опублікованою в неофіційній частині тижневика "Вестник Юго-Западных железных дорог" від 28 червня (за ст. ст.) 1908 р. (ч. 26. С. 201–203). У ній він висловив думку про необхідність твердої руки – "дубины Петра Великого" – для заохочення народу до сумлінної праці й освіти. Як повідомляли співробітники київської контори ЛНВ Ю. Тищенко (П. Лаврів) та Л. Будай (М. Котик), публікація, "черносотена по змісту", викликала в "Раді" обурення, і її редакція мала намір "внести протест до «Вістника», щоб не містилися в йому його твори" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 98; *Мельник О.* Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2006. Вип. 10/11. С. 602). Ще й раніше у пресі та листуванні звучали нарікання на попередню публікацію в ЛНВ оповідання І. Федорченка "Хиба?!" (*див. також коментар до запису за 8 лютого 1908 р.*). Однак, з огляду на тональність даної щоденникової нотатки, М. Грушевський не звернув особливої уваги на звернення співробітників "Ради", публікуючи й далі оповідання І. Федорченка: *Федорченко І.* "Без воспитания" (ЛНВ. 1909. Т. XLVI. Кн. VI. С. 499–501); *Його ж.* В тюрму з доброї волі (Там само. С. 501–504).

5 **[(18) липня 1908 р. Криворівня].** Взявся до "Історії". Рано роздумував над пляном часописи*, обмірковував темні сторони – чи нема тут чого недоброго в зносинах з Шіманом – як звичайно "мнительні" гадки. Заїздив Волянський просити на храм і намовляти до правних кроків проти Пшибиловских*.

...роздумував над пляном часописи... *– див. коментар до запису за 29 червня 1908 р., запис за 4 липня 1908 р.*

...намовляти до правних кроків проти Пшибиловских. *– Див. коментар до записів за 10 липня 1908 р.*

6 **[(19) липня 1908 р. Криворівня].** Храм, неділя. Погода непевна, але витримала без дощу цілий день. Купались, я удруге доперва, було 15½° коло 12½ години. На Храму було багато людей, вся українська кольонія криворівська; я не балакав ні з ким близче і з усіма потроху, за обідом сидів в попівськім окруженню – декана <Посиповича> з Ільці, Лаголи з Слупейки etc.

7 [(20) липня 1908 р. Криворівня]. Саша був прислав звістку, що справа з купном розстроюється*, і се мене "збентежило", але слідом прийшла звістка, що полагоджено*. Працю[ю] "інтензивно" над VII томом (перші роки XVII в.). Дощить.

Саша був прислав звістку, що справа з купном розстроюється... – йдеться про спільний лист брата Олександра та сестри Ганни від 3 липня (за ст. ст.) 1908 р. У ньому Олександр інформував, що у справу з придбанням садиби на Паньківській, 9 втрутився брат власника, купця П. Богатка, а також називав остаточну ціну маєтності – 46 тис. руб. До відомостей, поданих братом, Ганна Шамраєва (Грушевська) додавала: "Да, пожалуй, дело с домом расстроится – дают владельцу больше, впутались маклера" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 87–87 зв.).

...але слідом прийшла звістка, що полагоджено. – Ця кореспонденція, написана надвечір 4 липня (за ст. ст.) 1908 р., містила лаконічну звістку: "Сегодня подписали купчую у нотариуса, а завтра вношу деньги" (Там само. Арк. 86–86 зв.). Подана інформація збігається з датою збереженого контракту купівлі-продажу, підписаного Грушевськими 4 липня (за ст. ст.) 1908 р. у київського нотаріуса С. Б. Шенфельда з попереднім власником, купцем Павлом Богатком (Там само. Спр. 933. Арк. 36–39 зв.). Купчу підписав Олександр Грушевський, який виступав від себе, а також від імені брата Михайла з дружиною Марією та сестри Ганни. Від імені попереднього власника, купця Павла Богатка, діяв його брат, штабс-капітан Всеволод Богатко. У купчій зазначалося, що вартість садиби становить 31 700 руб., з яких покупці вже сплатили колишнім власникам 14 000 руб. (Там само. Арк. 37). 5 липня (за ст. ст.) 1908 р. О. Грушевський у листі до М. Грушевського писав: "Сегодня внес деньги нотариусу для Богатко, нотариус выплатит их в случае утверждения сделки старш[им] нотариусом, что будет в среду, если все будет приготовлено Богатком" (Там само. Спр. 281. Арк. 87–87 зв.). Ця виплата відбулася 8 липня (за ст. ст.) 1908 р.: В. С. Богатко як довірена особа попереднього власника отримав відповідно до купчої решту – 17 700 руб. (документ зберігається у приватній збірці С. І. Білоконя).

Для встановлення загальної суми варто звернути увагу на ще один документ, укладений 4 липня (за ст. ст.) 1908 р. Це посвідка Олександра Грушевського, який на підставі доручення Михайла й Марії Грушевських, Ганни Шамраєвої, а також від власного імені взяв зобов'язання погасити в день підписання купчої існуючу закладну за садибу по вул. Паньківській, 9 в сумі 10 000 руб. (ЦДІАК України. Ф.1235. Оп. 1. Спр. 933. Арк. 40). Проте за відомостями, поданими в листі О. Грушевського до старшого брата після підписання купчої та всіх розрахунків, сума закладної склала 15 000 руб. Отже, збережені документи дають змогу встановити, що всі витрати на придбання садиби на Паньківській, 9 склали 46 700 руб. Сам же О. Грушевський, який безпосередньо займався фінансовими розрахунками, в декількох листах називає загальну суму в 46 000 руб. (*див. коментар за 15 липня 1908 р.*). Ймовірно, розбіжності пов'язані з тим, що не всі фінансові документи про розрахунки з Богатками збереглися до наших днів.

Згідно з купчою, кожному з нових власників належала ¼ набутої маєтності, хоча, як свідчить листування братів, М. Грушевський мав намір придбати $^{1}/_{3}$. Однак при підписанні купчої було враховано доручення за підписами Михайла та Марії Грушевських, в якому йшлося про набуття рівних з братом і сестрою частин, що за юридичними нормами визначало кожному з подружжя по ¼. О. Грушевський запропонував виправити цю невідповідність, що й було зроблено: 25 серпня (за ст. ст.) 1909 р. Михайло та Марія Грушевські продали Олександрові Грушевському та Ганні Шамраєвій зі своєї частини (половини) нерухомості $^{1}/_{10}$ (тобто по $^{1}/_{20}$) за 3700 руб., про що було укладено окрему купчу (документ зберігається у приватній збірці С. І. Білоконя). *Див. також записи за 15 березня, 13 21, 23 травня, 15 липня 1908 р. та коментарі до них.*

Добротний на 2 ½ поверхи флігель від літа 1908 р. уподобали брат Олександр та сестра Ганна, розселившись відповідно на другому і третьому поверхах-"близнюках" (ДАК. Ф. 143. Оп. 2. Спр. 169). Михайло мешкав тут наїздами впродовж вересня 1908 р. – вересня 1909 р., керуючи спорудженням на садибі нового прибуткового "фамільного дому".

Детально див.: *Панькова С. М.* Садиба Грушевських на Паньківській – «Український П'ємонт» в центрі Києва // Пам'ятки України: історія та культура. 2013. № 10. С. 30–45.

8 **[(21) липня 1908 р. Криворівня].** Плян, к[от]рий мене займав останні тижні, представляється графічно*. Варто для сього попрацювати. Думав – треба не налягати так дуже на писаннє "Історії" супроти можливостей щось зробити в сім відновленню В[еликого] кн[язівства] Литов[ського] з перед унії 1386 р. – з виключ[енням] поляків, к[от]ре б сотворило нову політ[ичну] силу, хоч недержавну поки що, з гегемонією України, й протягло б Східню Європу "від моря до моря". Польська газета теж закроюється поки що правдоподібно, і се дуже мене тішить. Сими днями працюю далі над VII т[омом]. Приїхав Савицький*. Дощі далі спливають "обфито". Але добре і з тим. Нема слиху про мою статю в NFP*. Капарники!

...представляється графічно. – Тут М. Грушевський подає схему про плани видання часопису німецького історичного та часопису російського за участі литовців, білорусів та українців, а також часопису польського за участі білорусів і українців. Нижче, під переліком учасників цих видань додає "+ жиди інтернаціоналісти".

Приїхав Савицький. – Йдеться про Йосипа Савицького – чоловіка Людмили Левицької (Савицької), небоги Марії Грушевської (*див. коментарі до записів за 25 та 30 липня 1906 р.*).

Нема слиху про мою статю в NFP. *– Див. коментар до запису за 28 червня 1908 р.*

9 **[(22) липня 1908 р. Криворівня].** Зрана робив коло VII т[ому], потім узявся до реферату на конгрес*. Почта принесла рано і попол[удні] багато ріжного – більше прикрого, хоч і не важного. Том[ашівський] пише, що субвенція буде тільки 10 тис.*, а зате клюб хоче встрягти в справу Барвінского*; Чикаленко – про "гнів" Винниченка і байдужість Леонтовича* etc.

...потім узявся до реферату на конгрес. – Йдеться про реферат, який М. Грушевський готував (закінчив наступного дня) на III Міжнародний конгрес історичних наук, який відбувся 6–12 серпня (24–30 липня) 1908 р. в Берліні. Запрошення М. Грушевському до участі в конгресі та листування з комітетом зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 39; Спр. 51. Арк. 111–113 зв.). Загальна кількість учасників склала приблизно 1040 осіб (включно зі студентами, членами родин вчених тощо), серед них і представники Київського, Харківського, Новоросійського університетів. Упродовж 6-ти робочих днів на пленарних та секційних засіданнях було заслухано 180 доповідей. Хроніка конгресу, відомості про теми, огляди доповідей широко висвітлювалися в наукових часописах (див. детально: *Баженова Г.* III Міжнародний конгрес історичних наук 1908 року в Берліні очима його учасників // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. К., 2007. Вип. 89/90. С. 4–6).

Невдовзі реферат було відправлено до Львова, де завдяки старанням С. Томашівського і залучених ним "германістів" його переклали, передрукували та відіслали до Берліна (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 792. Арк. 257). Однак, як свідчить щоденникова нотатка М. Грушевського за 23 липня (за ст. ст.) 1908 р., перекладений текст повернули, "бо реферати можуть робитися тільки устно і особисто". Принагідно зазначимо, що за рішенням організаторів конгресу через значні видатки навіть виголошені доповіді не було надруковано. Щоб не втрачати можливість опублікувати підготовлений матеріал,

М. Грушевський вже наступного дня, 24 липня (за ст. ст.) 1908 р., відправив його до мюнхенського часопису "Beilage zur Allgemeinen Zeitung". Але тут також спіткала невдача: 31 липня (за ст. ст.) вчений записав у щоденнику, що часопис перестав виходити й статтю повернули. Думку про необхідність опублікувати цей реферат підтримував пізніше і С. Томашівський. 25 (12) серпня 1908 р. він писав до М. Грушевського: "Ваш реферат, хоч формально недопущений, зробив, думаю, своє. Шкода, можна було б уперед помістити в якій часописи" (Там само. Арк. 253). Правдоподібно, після перших невдалих спроб оприлюднити свою працю М. Грушевський облишив справу з її публікацією: відомостей про зміст і друк виявити не вдалося. *Див. також записи за 10, 23, 24, 31 липня 1908 р.*

Том[ашівський] пише, що субвенція буде тільки 10 тис. ... – у коротенькій недатованій записці С. Томашівський повідомляв останні львівські новини, зокрема: "З Міністер[ської] субвенції невелика потіха – всього 10 000 к[орон] має бути в сім році вставлено, а через рік 15 000. Зате укр[аїнський] клюб широко займався справою Барвінського і взявся перепертн його реституцію в Товаристві (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 792. Арк. 313).

...а за те клюб хоче встрягти в справу Барвінского... *– див. коментар до запису за 18 грудня 1907 р.*

...Чикаленко – про "гнів" Винниченка і байдужість Леонтовича... – мовиться про кореспонденцію Є. Чикаленка початку липня 1908 р., у якій він, зокрема, повідомляв, що В. М. Леонтович "з головою упірнув в справу будування цукроварні і ніяких більше інтересів немає", а тому фінансове забезпечення "Ради" на наступний рік залишалось невизначеним. Щодо "гніву" В. Винниченка повідомляв: "Винниченко ображений, що Ви йому не вислали авансу, і не хоче, аби я передав до ЛНВістника його оповідання. Каже, що не лист Ваш його образив, а те, що Ви побоялись вислать йому на лічення 100 руб. Обіцає в осени, як получить од Горького, вернуть позику «Вістнику» грішми. Я йому з сього поводу послав докірливого листа, умовляв його не робити з сього історії і проч." (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 107).

10 [(23) липня 1908 р. Криворівня]. Приїхали з Скали Костик і Оліня*. Вечером був Доманицький. Говорили про всячину, і я згадав про Аркасову конкуренцію*. Дом[аницький] признавав, що з прінціпіального погляду вважає потрібним спинити Аркаса від нового видання*, а участь свою в першім виданню толкував тим, що зробив то для зарібку – бо за се жив рік… З огляду, що Калитовський не приїхав, а прислав лише поради*, приходиться братися до справи самому. Я ходив рано ще до Волянського до поради, і обговорили сю справу деталічно з ним і з Бурачинским*. Писав реферат на конгрес* і дописав його. Ut felix faustum sit*.

Приїхали з Скали Костик і Оліня. – Мовиться про рідну сестру Марії Грушевскої Олімпію Вояковську (1851–1915) з чоловіком, парохом греко-католицької церкви св. Миколая в Скалі-над-Збручем Олександром-Костянтином Левицьким (1850–1910). Детально див.: *Панькова С. М.* Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних та мемуарних джерел // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2010. Вип. 15. С. 83–94.

...і я згадав про Аркасову конкуренцію. – Переказуючи цю розмову в листі до М. Аркаса від 28 (15) липня 1908 р., В. Доманицький зауважував: "Що до думки про нас професора Грушевського, то неприхильного од нього не чув нічого, але признався міні він сам, що ми йому «дорогу торік заступили»... Отже, говорить в ньому конкурент. Ну, та нехай здоровенький тепер виступає: шлях вільний! А чи будуть побиватися за його працею так, як за нашою, побачимо... Говорю це не злісно, не яко «теж конкурент» якийсь, а просто як воно є... Трохи досадно, коли чоловік хоче все змонополізувати..." ("Історія України-Русі"

у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вст. та комент. І. Старовойтенко. К., 2009. С. 118).

...Дом[аницький] признавав, що з прінціпіального погляду вважає потрібним спинити Аркаса від нового видання... – рішення "зріктися" від участі у другому виданні "Історії України-Русі" М. Аркаса В. Доманицький прийняв ще до цієї зустрічі, про що сповіщав В. Липинському (див. відповідь В. Липинського від 24 (11) липня 1908 р. у виданні: *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування. Т. 1 (А–Ж) / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. К.; Філадельфія, 2003. С. 506). Проте вже невдовзі після занотованої розмови у листі від 28 (15) липня 1908 р. до М. Аркаса В. Доманицький не відмовляв, а навіть заохочував його до нового видання: "Я певен, що хоч проф[есор] Грушевський і напише, і видасть свою історію (а зробить це він не раніш кінця року 1909, я в тому певен), то то буде розумна, але не популярна книжка: буде «Очерк исторіи укр[аинского] народа» в перекладі на українське. Воно не зле й таку книжку нам мати – для інтелігента, але для широких верств [...] наша «Історія» просто ідеальна. Не хотів би я бути пророком щодо історії Грушевськ[ого], але, здається, буду. Все одно, як не через рік, то через два, доведеться д. Аркасові видавати друге видання на жадання громадянства... Так міні здається" ("Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. С. 117–118).

Думка про нове, перероблене видання утвердилася у В. Доманицького після загострення недуги, ознайомлення з рецензією М. Грушевського ще у верстці та під впливом В. Липинського (див.: *Кузьменко Л.* Роль В. Липинського у підготовці другого видання "Історії України-Русі" М. Аркаса (на матеріалах листів до В. Доманицького) // В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення: Матеріали Міжнар. конфер. 26–27 квітня 2007 року. Луцьк, 2007. С. 513–520).

У наступних листах до М. Аркаса, зокрема від 22 (9) серпня, 21 (8) вересня, 7 листопада (25 жовтня), 16 (3) грудня, 27 грудня (за ст. ст.) 1908 р., В. Доманицький подав начерк та конкретні пропозиції щодо змісту та ілюстративного ряду 2-го видання. Підсумовуючи зроблене, вже на кінець 1908 р. він наголошував: "Висновок з цього один: треба «Історію» написати наново". А у березні 1909 р. тішився: "Я дуже радий, що так добре починається, бо видання дуже потрібне і цікаве буде" ("Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. С. 122–123; 128–129; 138–143; 146–148; 151–158; 159–164). Проте ні авторові, ні редакторові не судилося побачити завершену роботу. Друге (посмертне) видання "Історії України-Русі" М. Аркаса вийшло 1912 р. у Кракові.

...Калитовський не приїхав, а прислав лише поради... – йдеться про чоловіка небоги Марії Грушевської Стефанії Левицької – Ієроніма Калитовського. Як правник він надавав консультації М. Грушевському в його позовах на Станіслава Пшибиловського – старшого брата колишнього власника набутої маєтності у Криворівні. Зі збережених документів, листів та щоденникових нотаток за червень 1908 р. відомо, що Станіслав Пшибиловський самовільно викосив і забрав траву, а також зламав паркани на межі з обійстям історика (*див. записи за 14, 18, 19, 26 червня 1908 р.*). Про це відразу після від'їзду М. Грушевського до Львова 3 липня (за н. ст.) 1908 р. сповіщала йому дружина: "Сей дурак розламав той пліт, що відгорожував сей спорний кавалок від його ґрунту, але нашого не рушили нічого" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 65).

Подібні проблеми виникли через незавершену справу з офіційним розмежуванням маєтностей між обійстям М. Грушевського, яке він придбав у В. Пшибиловського, і сусіднім, яке належало його старшому братові С. Пшибиловському. Поведінка С. Пшибиловського стає зрозумілою з огляду на інформацію, яку подав у листі до Михайла Грушевського адвокат з Коломиї Лесь Кульчицький, повідомивши, що суд визнав старшого з братів "марнотратцем" і "установив куратором єго Володислава" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 5–6).

Добрий порадник М. Грушевського місцевий парох О. Волянський наполегливо намовляв залагодити цей конфлікт "правними кроками". Прислухавшись і звернувшись за консультаціями до І. Калитовського, М. Грушевський отримав від нього "концепт" скарги та настанови щодо подальших кроків. Зокрема, як правник, І. Калитовський зауважував,

що "межі набутих Вами парцель, як то вже минулого року ми вимірковували, не відповідають станові фактичного посідання, якого Ви власне тепер хочете боронити". Щоб розв'язати проблему, радив насамперед укласти з Пшибиловським угоду, за якою обидві сторони згоджуються, аби межі визначив землемір. Після цього або відступити Пшибиловському "тілько ґрунту, кілько би з поміру в Вашу некористь випало", або докупити ґрунт. Реальний вихід І. Калитовський бачив в одному: "Візьміть собі якогось посередника до него і викупіть від него скілько Вам треба". Коли дійде до згоди, наполегливо рекомендував детально означити межі, поставити паркани й взяти "крепко в посіданє, аби Вас сусіди дальше не турбували" (Там само. Спр. 511. Арк. 15–20; лист від 20 липня (за н. ст.) 1908 р.).

Зваживши на отримані фахові поради, 11 (24) липня 1908 р. М. Грушевський підготував і подав судовий позов на С. Пшибиловського (чернетка позову 1908 р. зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 882. Арк. 1–4). У результаті розгляду справи в повітовому суді в Жабйому, що відбувся 17 (30) липня 1908 р., "границі" було розмежовано в інтересах М. Грушевського, за що останній сплатив С. Пшибиловському 120 корон. Підсумовуючи, М. Грушевський 19 липня (1 серпня) 1908 р. писав до Києва рідним: "З сусідом мав процес і помирились – доплачую йому за спірну землю, і він уступає кавалчик до того" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 613). 26 липня (8 серпня) "приїхав геометер на помір", 14 (27) серпня закінчили спорудження паркану (*див. записи за ці дні*). Проте залагодити остаточно затвердження нових "границь" до від'їзду з Криворівні М. Грушевський не встиг і доручив завершити цю справу О. Волянському. *Див. записи за 14, 18, 19, 26 червня, 5, 10, 11, 17, 21, 26, 27, 30 липня 1908 р.*

...з ним і з Бурачинским. – Парох церкви Різдва Пресвятої Богородиці у Криворівні Олекса Волянський був одружений з Марією Бурачинською – онукою патріарха священничого роду на Гуцульщині Андрія Бурачинського (1793–1871), який упродовж 1831–1871 рр. служив у Криворівні. Її батько, о. Йосип Бурачинський (1838–1903), продовжив батькову справу й до 1893 р. був парохом у Криворівні, передавши парафію О. Волянському. На плебанії, яка, як і парафія, перейшла до О. Волянського, частими гостями були нащадки роду Бурачинських, насамперед діти Йосипа Бурачинського. Правдоподібно, тут згадується хтось із синів Й. Бурачинського, найвірогідніше правник, судовий радник Осип Бурачинський (1877–1948). Детально див.: *Арсенич П.* Священичий рід Бурачинських. Івано-Франківськ, 2004.

Писав реферат на конгрес... *– див. запис за 9 липня 1908 р.*

Ut felix faustum sit. – Тут М. Грушевський подає у скороченому вигляді офіційну формулу у давньому Римі: "Ut felix faustum fortunatumque sit" ["Нехай [це починання] буде щасливим, сприятливим і вдалим" (*латин.*)]; християнський відповідник: "Дай Боже!".

11 [(24) липня 1908 р. Криворівня]. Дощ зрана зачав, як на потопу. Полагоджував кореспонденцію, писав позов, виладив величезну почту. Потім збиралися поїхати з Костем до Волянського та до геометра, к[от]рого подумав запросити. Через дощ поїхали по полудні вже. У нас були гості з нагоди Ольжиних іменин*. Робив коло VII тому. Страшне вражіннє зробила на нас смерть Дмитрієва!*

...з нагоди Ольжиних іменин. – У день св. Ольги відзначали іменини небоги Марії Сильвестрівни Грушевської – Ольги Вояковської, яка гостювала тим літом у Криворівні.

Страшне вражіннє зробила на нас смерть Дмитрієва! – Йдеться про Дмитрієва Миколу Андрійовича (1867–1908) – українського видавця, громадсько-культурного діяча, публіциста, адвоката, діяча полтавської "Просвіти", одного з засновників та редактора (у 1905–1906 рр.) журналу "Рідний край", співорганізатора видавництва "Український учитель" в Полтаві (1906). 6 липня (за ст. ст.) 1908 р. потонув у Пслі, рятуючи дівчину, яка потрапила у водяний вир біля млинів у селі Яреськи неподалік Полтави. В пам'ять про

М. Дмитрієва видавництво "Український учитель" заснувало фонд його імені для видання книжок для дітей.

12 [(25) липня 1908 р. Криворівня], субота. Займався справами ПУК і VII томом. Зрана було темно, потім захмарило, я купався, вже під дощем, о год[ині] 4[-ій], було 13½°. Потім ходив, сів до роботи. Але ввечері зачало ломити праву руку і мучило далеко в ніч, заснув по 12-ій.

13 [(26) липня 1908 р. Криворівня], неділя. Працював – писав*, хоч невигідно було з забандажованою і трохи все ще слабою рукою. Пополудні наступив страшний вилив Бережниці й Черемоша*, Черемош ішов попід сам паркан, Бережниця забрала міст, ішла попід возовницю, заляла заїзд і двір. Трохи був неспокійний що й до хати, Кость теж думав запрягти коні на випадок, але о год[ині] 4½ зачала вода спадати. Кулюня трохи плакала, але потім розхрабрилася.

Працював – писав… – з'ясувати, над чим працював М. Грушевський у той день, дає можливість його автограф на марґінесах 6-го розділу сьомого тому "Історії України-Руси", де зафіксовано: "13 ([2]6) VII під час великої повени пополудні" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 464).

Пополудні наступив страшний вилив Бережниці й Черемоша… – за декілька днів, 15 (28) липня 1908 р., Михайло Грушевський писав до брата Олександра: "Була у нас велика передряга, через дощі прийшла велика вода в неділю в Черемоші й Бережниці, якої не було 40 літ, і попсувала дороги і розірвала комунікацію. Сьогодня вода вже упала (Там само. Спр. 1285. Арк. 297). Пізніше, переживши цю повінь, Марія Грушевська також писала до рідні чоловіка: "У нас було все не зле, тільки що погоди не було, аж нарешті прийшла велика повінь і трохи нас всіх не забрала – так воно виглядало здалека, але по правді небезпеки великої не було, бо хата стоїть високо, а вода могла б взяти тільки сараї, що стоять нище. Тепер вже, слава Богу, все пройшло, але погоди нема; було шість днів без дощу і гарних, та й на тім кінець, і нині вже третій день дощ, і ріка знов стала велика. Жаль, що купатись не можна, річка так близько і вода дуже приємна, так що ж, коли полізти в неї не можна. Під час повіни гостила у нас моя сестра з чоловіком і тяжко було їм виїхати, бо вода мости позривала; побули у нас тиждень і так під дощем і поїхали" (Там само. Спр. 18. Арк. 33–34 зв.; лист від 9 серпня (за ст. ст.) 1908 р.).

14 [(27) липня 1908 р. Криворівня]. Бережниця, спавши коло 4½ год[ини], потім уже не підносилася понад те, хоч цілий понеділок текла через стайню. Але Черемош вночи і надрано в понед[ілок] дійшов maximum-а. Я спав спокійно, але Мар[инця], Костик і Оліня зчаста виходилися дивитися на Бережницю; на Черемош не вважали, і добре, бо були б стрівожилися. Я дуже почув себе мотор[ош]но, почувши рев його й побачивши воду високо між деревами. Тільки коло год[ини] 9–10[-ої] замітно стало, що вода починає спадати. В полудне прийшов Волянський з дітьми з Жаб'я, надвечір рушив додому. Під вечір вода спала вже сильно. Я працював цілий час над т[омом] VII*.

Я працював цілий час над т[омом] VII. – Ця робота зафіксована М. Грушевським на рукописі 6-го розділу сьомого тому "Історії України-Руси": "14 (27)/VII рано, під час великої повени" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 467). Продовжував працювати над 6-им розділом тому 16, 18, 20, 23 липня, закінчивши його 29 липня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за 31 липня 1908 р.*).

15 [(28) липня 1908 р. Криворівня]. Дощ далі. Вода спала. Знищеннє. В полуд[нє] був побережник з Ясенова, і через нього післали почту, пополудні вже привезли почту. Дістав* лист від Саші з подробицями купна* – з клопотами, які вийшли через невідповідну повновласть* (а вони мині не написали!), і се мене досить розстроїло.

Дістав... – це речення дописано на звороті аркуша після запису за 17 липня 1908 р.

...лист від Саші з подробицями купна... – У згаданому листі О. Грушевський детально описав усі перипетії з підписанням купчої та фінансовими розрахунками за садибу на Паньківській, 9, які вказують на остаточну вартість маєтності та частку кожного члена родини в ній (*див. запис за 7 липня 1908 р. та коментар до нього*). Зокрема, молодший брат зауважував: "Кінчили ми справу з домом, підраховалися з Богатком і в суботу чи понеділок будемо мати нотаріальні папери на дом. Сповіщаю тепер найголовнійше, що треба Тобі знати. 1) Прийшлося додати Богатку ще 1 тисячу – отже 46 т[исяч], бо Богатко хтів вернути нам задаток і неустойку, щоб у когось (свого попереднього покупателя) заробити 2 т[исячі]; не обійшлося без посередництва маклера: щоб иньші коммісіонери не смущали Богатків, прийшлося викинути сотнячку (105 руб.). 2) Проект твій довіренности у Шенфельда був писаний в зв'язку з попередніми нашими плянами і не мав спеціальної згадки про векселі, і через те Кред[итное] Общ[ество] не згодилось залишити довг на домі 11 т[исяч] (довг Кред[итного] Общ[ества] пишеться в формі векселів): отже, щоб не чекати нової довіренности, прийшлося виплатити довг Кред[итному] Общ[еству], але нову позичку можно і потім взяти; пересилатись – треба було часу їхати з Криворівні до Львову, робити довіренність, а Богатка смущали маклера своїми обіцянками серіозних покупців. 3) Через ту ж неповноту довіренности (нема згадки про векселі) закладную на дім Богатку в 15 т[исяч] можна було писати лише від мене і Гали в наших долях. Властиво, се Богатку було невигідно, але він згодився (ранійше він думав мати для тих же своїх 15 т[исяч] гарантію цілий маєток, не наші лише долі. 4) Нарешті, в довіренности писано «в равных долях с Вами», себто зі мною і А[нною] С[ергіївною], але під довіренностю були два підписи – твій і М[арії] С[ильвестрівни], отже у нотаріуса казали, що має значити лише в ¼ долях, кожний в ¼ долях. Щоб знов не листуватись і робити нову довіренність у Львові з огляду на Богатків, я відважився прийняти таке тлумачення: купчая писана по ¼ всім, але коли ти хочеш триматися своєї давньої гадки про ⅓ то, поровнявши фактично меж собою в уплаті долі по ⅓ і ⅓ можно зробити в купчій додаток про уступку нам $^{1}/_{6}$; розуміється, нотаріус зробить се за гроші, але се нічого. Я ж не знав, чи не втеряємо цілої справи з Богатками, затягаючи се найменш на тиждень. Треба знати, що Богатку хтось накрутив голову, і він кілька день вагався сам, а його ще збивав з пантелику і його брат – варіят якийсь. [...] Богатку ми заплатили все, так що лишилося його грошей довгу лише 15 т[исяч] руб. на два роки" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 103–104 зв.).

Відповів М. Грушевський на цей лист молодшого брата й наступний, від 14 липня (за ст. ст.) 1908 р., однією кореспонденцією (*див. запис за 19 липня 1908 р. та коментар до нього*). Загалом, цей "звіт" Олександра, як і відповідь на нього Михайла Грушевського, є важливими джерелами до історії єдиного вцілілого будинку на садибі Грушевських на Паньківській, 9. Див. детальніше: *Панькова С. М.* Садиба Грушевських на Паньківській – "Український П'ємонт" в центрі Києва // Пам'ятки України: історія та культура. 2013. № 10. С. 30–45.

…з клопотами, які вийшли через невідповідну повновласть… – згадане в щоденниковій нотатці та листі О. Грушевського доручення Михайла та Марії Грушевських для підписання купчої було оформлено 1 червня (за н. ст.) 1908 р. Документ занесений до протоколу опису предметів, виявлених під час обшуку в київській квартирі М. Грушевського 28 листопада (за ст. ст.) 1914 р., під № 42г (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 163). Ретельне дослідження фонду Грушевських (1235), що зберігається в ЦДІАК України, дає можливість зробити висновок, що цей документ, як і більшість зафіксованих у протоколі, на сьогодні не зберігся. Найвірогідніше, вони були втрачені під час обстрілу будинку більшовицьким військом в ніч на 25 січня (за ст. ст.) 1918 р.

16 [(29) липня 1908 р. Криворівня], середа. Почта ходить лише раз на день, і досить неправильно. Дощ іде далі. Сіро. Працюю над VII т[омом]. Раз на день забавляємося кіксом.

17 [(30) липня 1908 р. Криворівня], четвер. Спав лихо; зрана трохи написав. Від'їздили скалецькі шваґри. На год[ину] 10-[т]у я мав ставитися на термін з Пшибиловским*. Фіру замовлено звечера у Файбиша, але він змилив. Післали до Фунда – не було коней. Казали, що Файбиша відмовили. Я вийшов кінець кінцем пішо досить розстроєний, досить пізно і не довіряючи свому годиннику. Але на границі Криворівні стрів <Посиповича> і попросив підвезти – приїхав на час. Розправа була досить неприємна, судя держав себе якось дивно. По розправі "погодилися" з Пшибиловским. Він "просив" мене підступити, і я підступив дійсно трохи зависоко – 150 балок. Вернувшися з легким серцем, бо сей термін мене досить муляв – застав, м[іж] и[ньшим], лист від Панафідіної*, к[от]рий мене досить заспокоїв. Зате неприємне було посланнє від Василька в справі статі до NFP*.

На год[ину] 10-[т]у я мав ставитися на термін з Пшибиловским. *– Див. запис за 10 липня 1908 р. та коментар до нього.*

…лист від Панафідіної… – згаданої кореспонденції власниці московської фірми "Книгоиздательство и книготорговля А. Я. Панафидина" Олександри Самуїлівни Панафідіної, яка була одним з головних замовників і розповсюджувачів "Первой учебной книги церковно-славянского языка" С. Ф. Грушевського, не виявлено. Однак про її зміст М. Грушевський повідомляв у листі до молодшого брата О. Грушевського 19 липня (за ст. ст.) 1908 р.: "Але книга поки що «не внушает опасений»: головний заказчик прислав завчера сам заказ (на 25 тис. прим.) і тим утішив мою тривогу" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 602–613).

…статі до NFP. *– Див. коментар до запису за 28 червня 1908 р.*

18 [(31) липня 1908 р. Криворівня], п'ятн[иця]. Трохи прояснилося, але потім знову дощ. Від год[ини] 9[-ої] і до 1½ був при виборах до ради громадської, що скінчилася "нашим" погромом у всіх трох колах; прикро було бачити тих бандитів і по кождім результаті чийсь Юдин сміх в заднім покою. Теми лєгенд: сінагога з крівавою плямою; заборона іспанцям

брати наложниць з індиян; Льняна пімста на чоловіче горло. Працював над VII т[омом].

19 [липня (1 серпня) 1908 р. Криворівня]. Від Саші прийшов лист з поясненнями і запитаннями в справі нашої акції будівляної*; відписав довженним листом на 3 аркуші*, досить щирим – думаю, не повинні б розгніватися. Прийшли й пляни Зекцера заразом*.

Від Саші прийшов лист з поясненнями і запитаннями в справі нашої акції будівляної... – згаданий лист з детальними розрахунками витрат на спорудження прибуткового дому О. Грушевський подав у листі від 14 липня (за ст. ст.) 1908 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 83–84 зв.).

...відписав довженним листом на 3 аркуші... – цим дійсно "довжелезним" листом М. Грушевський відповідав на дві попередні кореспонденції брата: першу, отриману 15 липня (за ст. ст.) 1908 р., з детальним звітом про обставини підписання купчої на садибу по вул. Паньківській, 9 (*див. коментар до запису за 15 липня 1908 р.*); другу, отриману 19 липня (за ст. ст.) 1908 р., з розрахунками витрат на спорудження прибуткового дому на придбаній садибі. Лист-відповідь М.Грушевського від 19 липня (1 серпня) 1908 р. зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 602–613. Вперше опубліковано: *Гирич І., Гирич В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблем взаємин двох братів) // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 425–428.

Дорікаючи за несвоєчасне попередження щодо нового доручення для підписання контракту купівлі-продажу, що в результаті змінило частку М. Грушевського та спричинило інші фінансові проблеми, старший брат наголошував: "Пишу не на те, щоб докоряти й сваритися: прикрість Вам зроблю, то собі зроблю. Але пробую ще раз пояснити, що перша умова вести діло спільно – не жалувати відомостей. А так як у Вас – що у Вас все на листа не ставало часу – можно звести всяке спільне предпріємство до абсурду тільки і відстрашити. Ваше діло мене було сповістити, а моє діло вже було б робити, що знаю – чи їхати до Львова, як Ви представляли, чи написати, що я відступаю від покупки, щоб не робити Вам трудностей".

Виходячи з розподілу часток придбаної садиби між братами й сестрою, М. Грушевський висловив свою думку і щодо внесків кожного у спорудження прибуткового дому: "Щодо твоїх запитань в сьогодняшнім листі, то я можу тільки сказати, що як і ти – думаю, що треба нам се діло вести на спільний рахунок і покривати видатки в рівній части, а потім відповідно до того й доходи ділити. Я боюсь, що мені трудно буде на себе взяти більше як $^{1}/_{3}$, отже, як думали відразу – зіставаймося при $^{1}/_{3}$ кождого (а формальність сю переведемо пізнійше, відповідно до того, як наші части уложаться). Може я візьму $^{2}/_{5}$, але не знаю, чи зможу. Я посилаю разом із сим чеки на 3 ½ тис., отже буде моя $^{1}/_{3}$ ціла. Думаю, що Ви зможете стягнути більше як по 22 тис. – пам'ятаю рахували на 25–[2]6 тис. Я зміг би стягнути на 26 тис. і в потребі позичити тис. 8–9 під дім у Львові (під недвижимість дають 4 ½%, але мій дом не доходний, багато не дадуть). На прожиток нема чого багато відкладати – в крайности зможемо дістати кілька тисяч на векселя. Але книга поки що «не внушает опасений»: головний заказчик прислав завчера сам заказ (на 25 тис. прим.) і тим утішив мою трівогу. [...] Рік як на тепер виглядає нормально, значить можна сподіватись коло 2 тис. на кожного з Вас".

Далі подав свої враження від присланих планів Й. Зекцера та зауважив: "Я ж домів в Київі не будував, як Ви знаєте, як і Ви, і від себе нічого не видумаю. У нас говорилося, що від Ботанічної буде 5 етажів, а під горою Паньківської зійдуть на сутерен і погреб. А дома проектовані на 4 [поверхи]. [...] Рівно ж не знаю, що сталося з ліфтом і централ[ьним] огріванням, чи упразднили, і з яких мотивів, про се не писали Ви мині ні слова за весь час. Не знаю теж, чи зробили Ви «изследование почвы», як то принято в Київі". Підсумовуючи, наголосив: "За сварку мою не гнівайтеся. Я сам своєю рукою написав сей лист

і його ніхто не бачив. Прецінь знаєте, що я Вас люблю й поважаю. Але так не можна вести діло. Я теж бував і хорий, і зденервований, але в ділах, які я вів – своїх і чужих – через се не було остановки ані розстройства. Таланти й геройства не обов'язкові; але акуратність в ділах обов'язкова".

Прийшли й пляни Зекцера заразом. – З листа Олександра Грушевського від 23 червня (за ст. ст.) 1908 р. до старшого брата відомо, що вже на той час він вів перемовини з трьома київськими архітекторами: Й. А. Зекцером, М. В. Клугом та В. Л. Максимовим. У результаті "получил проекты от Клуга все три, Максимов своих не разработал еще, а Зекцер набрасывает" (*див. запис за 27 червня 1908 р.*). За місяць "наброски" відомого київського архітектора, одного з забудовників сучасної центральної частини Києва на межі XIX–XX ст. Йосипа Абрамовича Зекцера (1867–1933) стали планами, які він і надіслав до Криворівні. У листі від 19 липня (1 серпня) 1908 р. М. Грушевський висловив свої зауваження щодо планів Й. Зекцера, згадавши також і про попередні "недоумения" щодо планів М. Клуга. Правдоподібно, плани В. Максимова, над якими останній працював під безпосереднім контролем і самого М. Грушевського, і архітектора А. Литвиненка в вересні 1908 р., найбільше задовольнили вимоги вченого.

20 [липня (2 серпня) 1908 р. Криворівня], неділя. Маринця була в гостях на пробстві; діти ходили на малини. Я не виходив нікуди, робив коло VII т[ому], досить багато. День обійшовся без дощу.

21 [липня (3 серпня) 1908 р. Криворівня]. Рано виберався я на Жаб'є в справі з Пшибиловским, сподівався з Волянським поїхати; але Вол[янський] не поїхав зрана, бо писав протест, а до мене прийшов лист від Пшибилов[ского], де той жадав на руки побережника 200 кор[он], инакше грозив на завтра розібрати паркани (вчора присилав побережника з писком, але я попросив листом повідомити); досить се мене зірітувало, – в додатку ще й Мар[инці] не було дома, бо всі пішли на церкви, а до Волян[ського] не було післати ким, бо Мілька* зникла. Пішов до Волян[ського] нарешті й поїхав на Жаб'є, радився з нотарем і відписав Пшиб[иловському], що дам при відданню границі 120 к[орон]. Прилетіли зараз обидва і віддали перед смерком границю. Я ще ходив до Віґдора* і змовив <латки> й до будови Онуфрея.

...Мілька... – хатня робітниця Грушевських – Емілія Домбровська.

...ходив до Віґдора... – мова про власника маєтностей у Криворівні, які М. Грушевський мав намір придбати у 1911 р. У зв'язку з цими планами згадується в листах О. Волянського до львівського професора (*Панькова С., Старков В.* Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2009. Вип. 13/14. С. 581, 593).

22 [липня (4 серпня) 1908 р. Криворівня]. Нарешті гарна погода, косять траву. Онуфрей зачав робити коло паркан. Я цілий день не робив майже нічого, волочився по городу і помагав Онуфрею.

23 [липня (5 серпня) 1908 р. Криворівня], середа. Погода. Робив коло VII тома. Тільки дуже рано буджуся. З почти прийшла ціла купа прикрих річей: а) Ямпольська пише, що Саша дуже хорий і щоб я постарався вплинути на нього, аби він лічився; б) прийшла ПУК з "Общ[ественої] Пользи", з к[от]рої я побачив, що її зазначили 1908 р[оком] і 32-им виданнєм*; в) звернули мині реферат з секретаріату Берлин[ського] з'їзду, бо реферати можуть робитися тільки устно і особисто*. Крім того ще статя в "Кіевлянині"*, але се вже неприємність не велика. Зараз написав Саші* і "Общ[ественій] Пользі".

...прийшла ПУК з "Общ[ественої] Пользи", з к[от]рої я побачив, що її зазначили 1908 р. і 32-им виданнєм... – маючи сумний досвід щодо міністерських формальностей з виданням батькового підручника "Первой учебной книги церковно-славянского языка" (*див. коментарі до запису за 28 серпня 1902 р.*), М. Грушевський був занепокоєний: замість дозволеного Вченим комітетом Міністерства народної освіти 31-го видання помилково зазначили 32-ге, яке ще не подавалося на розгляд. Побачивши цю невідповідність, він негайно відправив "Общественной пользе" телеграму, "щоб перемінили" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 613–614). Того ж дня услід написав листа, на який правління видавничого товариства 29 липня (за ст. ст.) 1908 р. відповіло, що в листуванні не знайшли жодних вказівок, що підручник мав друкуватися 31-м виданням і 1907 роком. Вважаючи, що М. Грушевський забув наголосити на цьому, видавці готові були передрукувати власним коштом шмуцтитул із виправленими даними, проте проблема залишалася з тими 65-ма тисячами примірників (зі 100 тис. накладу), які вже розіслали (Там само. Спр. 96. Арк. 219). Імовірно, в наступних своїх кореспонденціях М. Грушевському вдалося переконати видавництво, що проблема виникла через їхній недогляд, бо вже 21 серпня (за ст. ст.) 1908 р. "Общественная польза" повідомила перші результати "по поводу предпринятых нами шагов для исправления допущенного недосмотра". Оскільки частина накладу вже з'явилась у продажу, вирішили залагодити цю проблему не через цензуру, а через Вчений комітет Міністерства народної освіти, "приняв всю вину на себя". Один із найвпливовіших членів комітету Е. Радлов, який знав особисто М. Грушевського, запевнив, що все владнає, зокрема і дозвіл на наступні видання (Там само. Арк. 220–220 зв.). 1 вересня (за ст. ст.) 1908 р. директор товариства "Общественная польза" Я. Ромм повідомив про позитивне вирішення справи у Вченому комітеті, секретар якого пояснив, що дозвіл розповсюджується на два видання, інформація про який без змін вказується в накладах і 31-го, і 32-го. Переказав він також і думку секретаря, що "Ученый комитет не будет ставить препятствий и для 33-го издания, но для дальнейших изданий желательны были некоторые изменения или дополнения" (Там само. Арк. 222–222 зв.). Цей заспокійливий лист М. Грушевський отримав 7 вересня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за цей день*). А 12 вересня (за ст. ст.) 1908 р. з Петербурга повідомляли, що у 1909–1910 рр. підручник буде друкуватися 32-м виданням.

...звернули мині реферат з секретаріату Берлин[ського] з'їзду, бо реферати можуть робитися тільки устно і особисто. *– Див. коментар до запису за 9 липня 1908 р.*

Крім того ще статя в "Кіевлянині"... – Йдеться про статтю: *Ф. Т. [Флоринский Т.]* "Прогресс" и "украиномания" / Рубрика: Часть неоффициальная. Киев. 17-го июля 1908 р. // Киевлянин. 1908. № 197. 18 июля. С. 2. Ця публікація багатолітнього опонента М. Грушевського написана з приводу відмови українців від участі у Празькому слов'янському з'їзді. Аналізуючи мотиви цієї відмови, оприлюднені в "Заяві русинів в справі слов'янської конференції в Празі", автор особливу увагу звертає на підпис М. Грушевського як представника "поступових українців в Росії": "Из этой подписи прежде всего явствует, что г. Грушевский, прославившийся своею деятельностью главным образом в Галичине и, сколько известно, до сих пор считающийся поофессором Львовского университета, в последнее время, повидимому, взял всецело в свои руки организацию украинского движения в

России и выступает уже оффициально вождем «российских украинцев»". Розписуючи свої розлогі міркування щодо терміна "поступові" ("прогрессивные"), автор статті робить безапеляційний висновок, який нічим не відрізнявся від усіх його попередніх: "Между тем гг. украинцы направления г. М. Грушевского, причисляя себя к погрессистам, проповедуют как раз идеи, которые должны мешать прогрессу. Они стремятся разрушить уже сложившееся веками национальное и культурное единство русского народа, объявляют малоруссов за самостоятельную славянскую народность и требуют для нее особого культурного развития, своего особого книжного языка. [...] Все, в чем выражается их деятельность, означает движение не вперед, а назад". З притаманним йому сарказмом Флоринський підсумовує, що з'їзд пройшов спокійно без українців, яким "очень хотелось пошуметь на съезде" на тему "о самостийной Украине".

Зараз написав Саші... – у листі від 23 серпня (за ст. ст.) 1908 р. М. Грушевський дорікав молодшому братові: "Та же ти, Сашенька, маєш якісь обов'язки перед суспільністю, та же ти якийсь соціальний чоловік, і разом з простого капризу – що тобі не хочеться лічитися, не хочеться жити гігієнічно, – ідеш на вірну смерть, без всякого проку, ні собі, [ні] людям, нам, твоїм близьким, тільки на жаль. Прикро мині се писати, як би якому хлопчику – тобі, університетському чоловіку, ученому і т. д." (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 615–616).

24 [липня (6 серпня) 1908 р. Криворівня], четв[ер]. Відіслав реферат до "Beilage zur Allgem[einen] Zeitung"*, може там піде. Погода. Умовляємося завтра на "Писаний Камінь"*.

Відіслав реферат до "Beilage zur Allgem[einen] Zeitung"... – йдеться про німецький часопис, що виходив у Мюнхені. На його сторінках 1907 р. було опубліковано рецензію професора Рудольфа Штібе на німецькомовний перший том "Історії України-Руси" М. Грушевського. Як свідчить щоденникова нотатка за 31 липня (за ст. ст.) 1908 р., мюнхенський часопис перестав виходити, й реферат М. Грушевського, підготовлений для III Міжнародного конгресу історичних наук в Берліні, повернули автору. *Див. запис за 9 липня 1908 р. та коментар до нього, а також запис за 31 липня 1908 р.*

..."Писаний Камінь". *– Див. коментар до запису за 4 серпня 1907 р., запис за 25 липня 1908 р.*

25 [липня (7 серпня) 1908 р. Криворівня]. Не знайшлося нам фіри, мусіли йти пішки, але на Буковець* присілися. Туди було дуже приємно, там неприємно – бо були Гнатюкова* і Білецькі*, ми опинилися якось solo [наодинці (*італ.*)], і вкінці, лишивши їх, пішли утрьох додому. По дорозі справ нас дощ в Ясенові. Заходили до Волянських.

...Буковець... – одне з найвисокогірніших сіл в Україні (сучасний Верховинський район Івано-Франківської області), що розкинулось на гірській сідловині між горами Писаний Камінь та Ігрець. З Буківця розпочинається гірська дорога на Писаний Камінь, на вершині якого височить гігантська кам'яна скеля з численними вирізьбленими написами і знаками – знаменита пам'ятка природи.

...Гнатюкова... – етнограф, фольклорист, секретар Наукового товариства ім. Шевченка Володимир Гнатюк був одружений з онукою Андрія Бурачинського – засновника знаного наприкінці XIX – на початку XX ст. на Гуцульщині і Покутті священничого роду Бурачинських – Оленою (Галиною) Майковською. Детально див.: *Арсенич П.* Священичий рід Бурачинських. Івано-Франківськ, 2004. С. 26, 88–89, 159–172.

...Білецькі... – йдеться про подружжя громадських діячів і педагогів Василя й Марію Білецьких.

26 [липня (8 серпня) 1908 р. Криворівня], субота. Приїхав геометер на помір*, на фірі Пшибиловских, і разом війт з цілою компанією – підстроєний Пшибиловскими в справі ґрунту над рікою. Геометер, одначе, прохолодив його. Цілий день тяглося мірянне, потім пішов дощ і геометер, не докінчивши, поїхав. Прийшов Шпитковський* – був свідком, як у Якибюка* Пшибиловский просив Воєвідку, геометра: "зеджий, Пан, добже тего Ґрушевскєго, мнє на тем бардзо залежі".

Приїхав геометер на помір... – після завершення судової справи між М. Грушевським і С. Пшибиловським (*див. записи за 10, 17, 21 липня 1908 р.*) для розмежування "границі" маєтностей прибув місцевий землемір на прізвище Воєвідка. Визначивши нові межі, розпочали спорудження паркану, яке закінчилося 14 (27) серпня 1908 р. Цей землемір згадується також в листах криворівнянського пароха О. Волянського до М. Грушевського, якого він називає "Воєвудка". Так, 16 (3) вересня 1908 р. О. Волянський обіцяв спонукати землеміра подати до суду "тоє справленє границь" (*Панькова С., Старков В.* Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2009. Вип. 13/14. С. 572).

Прийшов Шпитковський... – йдеться про учня М. Грушевського Івана-Юліана Владиславовича Шпитковського (1880–1969). Детально див.: *Купчинський О.* Іван-Юліан Шпитковський // *Купчинський О.* Відомі та маловідомі постаті національної науки й культури. Вибрані статті та повідомлення. Т. 3. Львів, 2011. С. 458–479).

...у Якибюка... – йдеться про Василя Якиб'юка (вуличне прізвисько Івандюк; 1866–1944), у якого під час літнього відпочинку у Криворівні зупинявся І. Франко. Майстер плоскої різьби по дереву, добрий знавець народної медицини, фотограф-самоук, громадський діяч радикального напряму. Один із найосвіченіших людей у тогочасній Криворівні. Його вироби експонувалися на виставках у Львові та Коломиї. У 1926 р., у десяті роковини від дня смерті І. Франка, за участю В. Якиб'юка було витесано кам'яну плиту та встановлено її на скелі Франка. Дізнавшись про наміри польської влади знищити таблицю, він закопав її на своєму городі. У 1953 р. у хаті В. Якиб'юка відкрито Літературно-меморіальний музей Івана Франка. Детально див. *Арсенич П.* Іван Франко у Криворівні // *Його ж.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. Івано-Франківськ, 2000. С. 16–22; *Волянський О.* Мої спомини про Івана Франка // *Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки і культури. С. 69–84.

27 [липня (9 серпня) 1908 р. Криворівня], неділя. Дощово. Зрану Пшибиловский прислав по гроші – післав йому 100 к[орон] й conto [рахунок (*італ.*)]. Шпитковський дістав телєграму і мусів їхати назад на Ворохту, при препідлій погоді. Під вечір дощ розійшовся ще гірше.

28 [липня (10 серпня) 1908 р. Криворівня]. Дощево. Маринця поїхала на Жаб'є з Кулюнею, простим возом, бо візок Віґдора зістався на Буківці, де урвалася дорога. Я не поїхав, бо вдарив дощ. Сумно. Розвіялися надії на погоду.

29 [липня (11 серпня) 1908 р. Криворівня], второк. Зночи був дощ, і знову заносилося на повінь. Побережник Коцьо запро[по]нував загатити воду за 10 кор[он] і натурбував мене, віщуючи повінь, воду etc.,

що я згодився. Гатив сам воду від стайні. Але до полудня вода надстала. Бережниця знову розгулялася, і Коцьо з компанією перекочували фіри.

30 [липня (12 серпня) 1908 р. Криворівня]. Має[ш], Пшибил[овский] прислав по решту грошей, і заразом з претенсією, що я насилав своїх робітників класти кашиці на його ґрунті, зажадав 30 кор[он] за шкоду, инакше грозив провізорією, я не дав – з полудня розгатив воду і похвалявся, що пустить до мене цілу Бережницю. Незвичайно мене розстроїло се на цілі два дні. Маринця ледво устоювалася проти моєї мелянхолії, тим більше, що Ольга теж рознервувалася дуже чогось.

31 [липня (13 серпня) 1908 р. Криворівня]. Ще одна неприємність – "Allgem[eine] Zeitung" перестала виходить* і звернула мою статю. Все се – а головно криворівські пакости – досить розбивають мині гадки. Передучора закінчив розділ VI*, тепер перечитую V і доповняю дещо – вчора й нині, мушу собі поґратулювати, що можу мислити й сінтезувати в подібних обставинах.

"Allgem[eine] Zeitung" перестала виходить... *– див. коментар до запису за 24 липня 1908 р.*

Передучора закінчив розділ VI... – йдеться про розділ сьомого тому "Історії України-Руси". Наприкінці збереженого рукопису цього розділу проставлено авторське датування: "29/VII с. с., день другої малої повени" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 594).

1 [(14) серпня 1908 р. Криворівня]. Міже всіми клопотами, які не дають мині дихати, забув іще згадати справу ПУК. Телєграфував їм, писав etc., і в відповідь дістав преглупу телєграму: "Ждем указаний". Від Саші в справі його здоров'я – нічого. Ользя і Кулюня ходили на водопад до Ясенова, бо погода трошки поправилася, хоч nulla dies sine – imbre [жодного дня без дощу (*латин.*)].

...преглупу телєграму: "Ждем указаний". *– Див. коментар до запису за 23 липня 1908 р.*

2 [(15) серпня 1908 р. Криворівня]. Розстроїла нас дуже хороба Доманицького: він перестудився, дістав кілька вибухів крови і от уже неділя лежить, не можучи дочекатися лікаря. Нині дістав від нього записочку, дуже здепрімовану*. Прекепське літо вписано нам – і всім. Був у нас Ґалущинський* і Крушельницькі*.

Нині дістав від нього записочку, дуже здепрімовану. – у згаданому листі, написаному в той самий день, 15 серпня (за н. ст.) 1908 р., В. Доманицький сповіщав про загострення свої недуги на сухоти та неможливість дістати ліки, щоби спинити кров: "Що то буде? Забрався в такий кут, що навіть в разі, коли вискочу з цього лиха, то як його вибратися кудись до Закопаного чи може на полуднє. Дуже, дуже зле склалося. Написав Козловському і просив прислати 100 корон, але це як раз на 1 день стане, бо приїзд лікаря коштуватиме

коло того (15 рин[ських] фіакер, та лікареві певно нетрохи). А як ще може д. Козловський виїхав зі Львова, то я зовсім пропащий чоловік. […] Спасибі д[обродієві] Хоткевичеві – день і ніч сидить коло мене. Як би не він, то вже не знаю, що було б" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 388).

Був у нас Галущинський… – імовірно йдеться про одного з братів, Івана або Михайла Галущинських – небожів Олекси Волянського. *Див. також запис за 5 серпня 1908 р.*

…і Крушельницькі. – Мова про Антона Крушельницького, який відпочивав у Криворівні з дружиною Марією та дітьми (Володимирою, Іваном, Богданом).

3 **[(16) серпня 1908 р. Криворівня],** неділя. Окунєвский прислав статю в справі всеслов'янського конгресу, але мусів відослати. Сі дні підчитував літературу до київського руху поч[атку] XVII в. Почав VII розділ*, і досить добре йде тепер, трохи я заспокоївся, і гадки не розбиваються. Але приходиться думати про поворот, бо погода не поправляється.

Почав VII розділ… – йдеться про розділ сьомого тому "Історії України-Руси". На збереженому автографі тому початок роботи над згаданим розділом датований: "1(14)/VIII" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 596).

4 **[(17) серпня 1908 р. Криворівня],** понеділок. Дістав інтересні листи від Шімана* і Джиджорі*. "Zeitschrift" очевидно буде, не знати тільки, чи не занадто там загосподарять росияне. Дж[иджора] пише інтересні річи, що писання Драг[оманова], як я казав Пісняч[евському] – а той не вірив, не матимуть ніякого резонансу тепер. Ходив з Ільком до Волянського зрана в справі шальования*. Потім надійшла Маринця (Кулюня була зо мною), зісталися на обід і вернулися аж у потемки – ледво що кладку перейшли завидка, а кладка була препідла. У Доманицького був лікарь. Казав, що нічого небезпечного.

…від Шімана… *– див. коментар до запису за 29 червня та 4 липня 1908 р.*

…і Джиджорі. – Йдеться про лист І. Джиджори від 29 липня (за ст. ст.) 1908 р. Оповідаючи про свої студії в московських архівах, він описував різні події та враження, зокрема про видання політичних писань М. Драгоманова: "Я забув написати ще про одну річ, [...], а се, власне, оба видання писань Драгоманова – парижське і московське, які його посадили, як кажуть «в калошу». Як відомо, на перше виданнє він дістав від українців 600 р[уб.], а воно коштувало 2000 з лишком, котрі дала пані Струве, покладаючися на слова Кистяковського, що «воно піде». Тим часом його не розійшлося навіть 100 примірників, і К[истяковськ]ий опинився в дуже незручнім положенню супроти видавця. Так само мається діло і з московським виданнєм, яке і не викликало найменшого інтересу, і також не йде, так що К[истяковськ]ий заявив, що воно і скінчиться на першім томі. Стараючися викликати інтерес, він даром роздав 50 примірників ріжним людям, і се не помогло. Тільки дякуючи його особистій просьбі до його знайомих, появилося досі в пресі дві замітки про се виданнє" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 176).

Ходив з Ільком до Волянського зрана в справі шальования. – Йдеться про Іллю Дячука (1862–1941), мешканця с. Криворівні (присілок Бережниця), який впродовж 1907–1917 рр. доглядав маєтності Грушевських, зокрема займався впорядкуванням помешкань, обробляв присадибну ділянку та орендував землю. Ім'я Іллі Дячука постійно згадується в щоденникових записах М. Грушевського, зроблених під час його літнього відпочинку у Криворівні від 1907 р. І після спалення вілли у 1917 р. Ілля продовжував користуватися

землею, про що свідчить посвідка, що зберігається в Музеї Михайла Грушевського у Криворівні (автограф, оригінал): "До Пана Ілька Дячука, господаря в Криворівні. Отсим продовжуємо ми дане Вам право орендування наших ґрунтів в Криворівні ще на шість лїт, а то до 1 вересня року 1924 на давнійших умовах. 1 вересня 1919 року, в Празї. Михайло Грушевський. Марія Грушевська". Після 1924 р. Ілько продовжував орендувати ділянку на колишній віллі Грушевських. Про це свідчить лист, написаний після повені 1927 р., в якому він повідомляв про її наслідки для орендованої ним землі: "Тільки щастє від Бога, що не було великої Бережниці, бо з Панського ґрунту і сліду було би не було" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 4–4 зв.).

Одночасно він повідомляв про знищення його власної землі і звертався з проханням продати йому "ґрунт" Грушевських та дозволити побудувати там дім (Там само). Однак завідувач маєтностями Грушевських у Криворівні, адвокат з Косова Петро Рондяк відраджував: "Як бачите з долученого письма, Дячук вже не вдоволений арендою Вашої реальности, але хоче її купувати. У відповідь на єго пропозицію я виповім йому аренду, а Вам – очевидно – не раджу Вашої реальности продавати, бо нема найменшої до сего основи. Та нехай Вас пропозиція Дячука не здивує, се звичайна річ у наших людий: покажи йому палець, а він ловить за цїлу руку" (Там само. Спр. 303. С. 192–195; лист від 11 листопада 1927 р.).

Імовірно, М. Грушевський прислухався до поради адвоката, бо у своєму листі до М. Мочульського 26 грудня 1932 р. він писав: "Нашу «вілєджіатуру» в Криворівні має в державі Ілько Дячук – тамошній господар, уже більше 20 рік, юридичну повновласть на завідуваннє нею має косівський адвокат П[етро] Рондяк: в 1924 р. як ми виставили повновласть Кир[илові] О[сипови]чу на завідуваннє нашим майном, передовірив він Рондякові уповажненнє на завідуваннє криворівським обійстєм. Від Рондяка я мав часом листа – але вже не маю кілька років. Він кілька разів поновляв умову з Дячуком, писав про се, умовлявся про розмір оренди (50 дол[арів] річно, скільки пригадую)" (Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упоряд. Р. Дзюбан. Львів, 2004. С. 121).

Як свідчить лист О. Волянського до М. Грушевського від 22 лютого (за н. ст.) 1911 р., наприкінці 1911 р. – на початку 1912 р. у Ілька померла дружина і він одружився на молодій дівчині. З молодою дружиною Параскою (1894–1973) Ілько мав шістьох дітей: Марічку (1915 р. народ.), Івана, Юрія, Василя, Василину, Миколу, Анну (після 1927 р. нар.). Про своїх дітей І. Дячук також згадує після повені 1927 р. у листі до М. Грушевського: "Дітий маю, Богу дякувати, пятиро!" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 46, арк. 4–4 зв.). Парний фотопортрет Ілька та Параски Дячуків опубліковано: Гуцульський календар. 2002 рік. Верховина, 2002. С. 34. Помер І. Дячук у Криворівні, похований біля церкви (могила збереглася). Правнуки Ілька та Параски Дячуків, онуки його найстаршої доньки Марічки (у шлюбі Зеленчук) мешкають у Криворівні.

5 **[(18) серпня 1908 р. Криворівня].** Зрана писав VII том. Прийшли потім Ілько з Василем ще додатно торгуватися за шальованнє і перебили; але я зробив чимало, і гадки добре йшли. Потім прийшов Галущинський, і ми всі пішли на Жаб'є. З поворотом захопив дощ, ми його перечекали, тільки по болоті на дуже приємно було йти. Галущинський освідчився Ользі*.

...Галущинський освідчився Ользі. – Імовірно, небозі Марії Грушевської, Ользі Вояковській, освідчився Іван Галущинський – небіж Олекси Волянського.

6 **[(19) серпня 1908 р. Криворівня],** середа. Мар[инця] з Кул[юнею] ходили до церкви, я був дома, погода була дощова. На Жаб'ю було віче, але ми не ходили. Приходив Ілько, і ми покінчили справу шальования*.

Приходив Ілько, і ми покінчили справу шальовання. **–** Як свідчать збережена посвідка І. Дякуча від 19 серпня (за н. ст.) 1908 р., ця справа "шальовання" (обшивання та оздоблення тонкими дошками дерев'яних будівель) закінчилася тим, що він отримав на цю роботу від М. Грушевського 100 корон готівкою (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 892. Арк. 207).

7 **[(20) серпня 1908 р. Криворівня].** Чернигівський з'їзд випав так, що ліпше, що нас там нема*. Чорна сотня лає, значить зроблено добре. Дощово, ладимося їхати.

Чернигівський з'їзд випав так, що ліпше, що нас там нема. – Подібну характеристику з'їзду подав і безпосередній свідок події, М. Коцюбинський, до якого наприкінці липня 1908 р. М. Грушевський звернувся з проханням представляти НТШ ("бути нашим депутатом") на 1000-літньому ювілеї Чернігова, в рамках якого відбувався XIV археологічний з'їзд (див.: *Горинь В.* Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського // Український історик. 2002. № 1–4. С. 448). На цю пропозицію 30 липня (12 серпня) 1908 р. М. Коцюбинський відповів, що для нього "особисто дуже тяжко та й навіть гидко брати участь у такому святі державно-поліцейського характеру" (*Коцюбинський М.* Твори: У 6 т. Т. 6. К., 1962. С. 73). Пізніше, 5 (18) вересня 1908 р. підсумовував: "Ювілейне свято, як і археологічний з'їзд, вийшло цілком чорносотенне [...], такого яскравого чорносотенного характеру свята управа навіть не сподівалась" (Там само. С. 75). Пізніше М. Коцюбинський на прохання М. Грушевського надіслав йому друковані матеріали XIV археологічного з'їзду (Див.: *Горинь В.* Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського. С. 456).

8 **[(21) серпня 1908 р. Криворівня].** Досить гризе мене, що ЛНВ застряг кінець і ніяк нема його. Нарешті випогодилося якось. Маринця хоче поїхати до Заліщик*, тому спішиться їхати.

...до Заліщик... – у Заліщиках на той час мешкала племінниця Марії Сильвестрівни Грушевської Стефанія Левицька (у шлюбі Калитовська).

9 **[(22) серпня 1908 р. Криворівня],** субота. Заходив Хоткевич, приніс від Дом[аницького] картку про "Історію" Аркаса, що дешеве виданнє майже продане, а дорогше хоче "Рада" взяти на премію*. Я досить думав про свою популярну ілюстровану історію* – Хоткевич радив ілюстратора. Погода гарна, навіть скупався, хоч було зимно – 12½° о год[ині] 3½.

...що дешеве виданнє майже продане, а дорогше хоче "Рада" взяти на премію. – Ідеться про лист від 7 (20) серпня 1908 р., написаний у Криворівні й переданий через Г. Хоткевича, який доглядав за хворим В. Доманицьким. Повідомивши, що почувається після загострення недуги, описаної в листі від 15 (2) серпня 1908 р., "трохи ліпше", В. Доманицький інформував про отримані літературні матеріали Марка Вовчка та спомини про неї, а також про шляхи розпродажу першого видання "Історії України-Русі" М. Аркаса: "Оказується, що з продажею не так блискуче, як я оповідав Вам (а мені Степаненко): цілих 1 ½ тисячі дорожчих лишилося, і тепер «Рада» випросила їх у Аркаса та розсилатиме на той рік передплатникам. Аж тепер можна вважати видання вичерпаним (бо дешевого осталося 170 шт[ук]" (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 389). Як повідомляв В. Доманицький М. Аркасу в листі від 28 (15) липня 1908 р., від цієї звістки М. Грушевський "як громом був побитий" ("Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вст. та комент. І. Старовойтенко. К., 2009. С. 119).

Цю саму новину сповістив М. Грушевському за декілька днів, 10 серпня (за ст. ст.) 1908 р., і сам видавець "Ради" Є. Чикаленко: "Аркас обіцяє дать 1500 екз[емплярів] дорожчої «Історії» для додатку до «Ради», а грошей немає. Само собою, що за сей додаток доведеться накласти додаткову і плату на передплатників, принаймні рублів 1 ½ (1. 50), бо в продажі ся книжка продається по 3 рублі. Хоч певне всі наші передплатники вже покупили собі «Історію» Аркаса, але охоче підпишуться на рік, щоб за 1 р[уб]. 50 [коп.] мати дорожчу «Історію». [...] Чув я од Олександра Сергієвича, що й Ви думаєте випустити давно задумане ілюстроване видання популярної історії, то, може, на 1910 рік найдете можливим і свою книжку дать додатком до «Ради»" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 108).

Отримавши лист, М. Грушевський миттєво висловив свою реакцію на цю промоцію "Ради", спрямувавши "конфіденціяльного" листа до Є. Чикаленка: "Щодо пляну Вашого з «Історією» Аркаса, то мушу сказати, що я сю «Історію» вважаю скандалом, а розісланнє її передплатникам з «Радою» вважав би другим. [...] А на мою «Історію», котру я хотів видати ще в р[оці] 1906, але не випустив через землячків, що намовили Аркаса розмахнутись, – на премію до «Ради» не рахуйте; я її готовими портретами росийських царів і польських королів ілюструвать не можу, і гроші затрачені треба буде думать, щоб повернуть назад – 10 тис. десятин у мене, як у Аркаса – нема, а на ріжні видання я вже і кінця тисячам загубив, скільки їх убухав" (Там само. С. 110). Під час зустрічі у Києві Є. Чикаленко пояснив свою позицію щодо поширення "Історії України-Русі" М. Аркаса серед передплатників "Ради": кожний залишився при своїй думці (*див. запис за 4 вересня 1908 р.*). Задум видавця "Ради" про розповсюдження праці М. Аркаса серед передплатників газети детально висвітлено у листуванні. Див., зокрема: "Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вст. та комент. І. Старовойтенко. К., 2009. С. 37–169.

Я досить думав про свою популярну ілюстровану історію... *– див. коментар до запису за 2 липня 1908 р.*

10 [(23) серпня 1908 р. Криворівня]. Коректи прийшли нарешті, але в "стані оплаканім", дуже се мене розгнівало. День був чудовий, вода нагрілася до 15°. Були Волянскі, вечеряли, балакали gemütlich [тихо, спокійно (*нім.*)]. Від Саші і Галі був лист приязний* – напруженнє, коли було, то проминуло.

Від Саші і Галі був лист приязний... *– див. коментар до запису за 20 вересня 1908 р.*

11 [(24) серпня 1908 р. Криворівня]. Прийшла моя статя в австрійськім збірнику под Кастелянського*, місцями пропуски зроблені зле, і помилок досить. Роблю коло т[ому] VII. Діти ходили до Волянських, ми їм назустріч.

Прийшла моя статя в австрійськім збірнику под Кастелянського... – ідеться про нарис про українців в Австро-Угорщині, який М. Грушевський погодився написати на прохання М. Славинського (*див. записи за 14–16 грудня 1907 р. та 24 січня 1908 р.).* Під спільною назвою "Украинцы" разом з нарисом про українців у Росії працю М. Грушевського було опубліковано у двох частинах збірника: Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия / Под. ред. А. И. Кастелянского. СПб.: Изд. тов-ва "Общественная польза", 1910. Ч. I: Австро-Венгрия. С. 152–177; Ч. II: Россия. Финляндия. С. 307–333. Сучасний передрук у перекладі українською: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 86–129.

Ще не ознайомившись з версткою статті, М. Грушевський отримав від редактора А. Кастелянського лист від 4 серпня (за ст. ст.) 1908 р. У ньому він детально пояснював, що через наміри випустити збірник ще у травні, текст нарису про українців в Австро-Угорщині було набрано без попереднього узгодження редакційних виправлень з автором. Так само зауважував про скорочення тексту й висловлював побажання: "Но если Вы найдете нужным сделать действительно существенные дополнения, то их можно будет поместить в конце книги в виде особого прибавления. [...] Не откажите сделать это сейчас же. Иначе будет совсем поздно" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 520. Арк. 10–13). У наступному листі від 20 серпня (за ст. ст.) 1908 р. А. Кастелянський в черговий раз пояснював свої редакційні засади: "Хочу еще заметить, что некоторые сокращения, изменения или дополнения я сделал в той или иной статье по части тактических соображений, принимая во внимание щепетильность национального чувства и обостренность отношений. Если Вы найдете нужным сделать дополнения, то прошу Вас считаться по возможности с тем, что сборник стремится быть не столько публицистически-злободневной книгой, так сказать, сколько объективно-научным исследованием" (Там само. Арк. 15–16).

Наступний лист А. Кастелянського від 31 серпня (за ст. ст.) 1908 р., написаний у відповідь на кореспонденцію М. Грушевського від 27 серпня (за ст. ст.) 1908 р., свідчить про незадоволення автора скороченнями й зауваженнями: "Да, наконец, сами изменения в статьи Вашей не могли Вам дать никакого повода для подобных незаслуженных обвинений! Если же я упомянул об «изменениях по тактическим соображениям», то это не относится к содержанию по существу, а исключительно к тому или иному выражению или различным эпитетам по адресу той или иной партии. Такого рода «слова», по моему, больше всего содействуют «половине правды», и я – не скрываю – всегда являюсь их принципиальным врагом. Авторы статей, которые нередко находятся «в пылу сражения», уж просто по привычке могут их не замечать. И вряд ли корректив в этом направлении является уже нарушением доверия к автору" (Там само. Арк. 18–19). Пояснивши принципові підходи до скорочення тексту, редактор вибачився за значну кількість технічних помилок. Незважаючи на взаємне незадоволення, редактор і автор продовжували спілкуватися з приводу коректа та доповнень статей до обох розділів (*див. записи за 16–17 жовтня 1908 р.*).

12 [(25) серпня 1908 р. Криворівня]. День досить гарний, купалися при 13°, але се вимагає великого завзятя. Від Галі лист, що Саші було знову дуже зле.

13 [(26) серпня 1908 р. Криворівня], середа. Було дуже тепло, але вода не піднялася понад 13°. Робив коло т[ому] VII. Виправили додому Ольгу*. Самі рішили їхати в неділю.

Виправили додому Ольгу. – Йдеться про небогу Марії Грушевської – Ольгу Сильвестрівну Вояковську.

14 [(27) серпня 1908 р. Криворівня], четв[ер]. Тепло, купаємося (13°). Кінчили парканеннє, вже наоколо. По полудні пішли до Волянських з прощальною візитою. Я був на почті й заходив до Доманицького, отим й гроші від Матушевського передав*. Побалакали; йому ліпше – виходив уже надвір. Забув у нього рец[ензію] на Аркаса, і було мині се неприємно*.

…й гроші від Матушевського передав. – Стурбований тяжким станом здоров'я свого близького приятеля, у листі до М. Грушевського від 10 серпня (за ст. ст.) Ф. Матушевський писав: "Вчора одібрав звістку, що Василеві Миколаєвичу дуже зле. Перед кількома днями йому було вислано 100 руб. Напевне гроші ще будуть потрібні. Тим то висилаю ще 50 руб. для нього на Ваше ймення, бо знаю, що він не встає з ліжка. Вислав би на д[обродія] Хоткевича, щоб Вас не утруждати, та не знаю, чи д[обродій] Х[откевич] жиє під власним іменем, чи під псевдонімом. Сповістіть, чи є надія яка на те, що Василь протягне хоч пару місяців. Чи треба, щоб хто до його зараз приїхав?" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 634. Арк. 63).

Забув у нього рец[ензію] на Аркаса і було мині се неприємно. – Див.: *Грушевський М.* До рецензії д. Липинського //ЛНВ. 1908. Т. XLIII. Кн. VIII. С. 318–323. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 370–374. Рецензія подана як додаток до рецензії В. Липинського, який готував її для "Записок НТШ", і без його відома (*Липинський В.* "Історія України" Мик[оли] Аркаса // ЛНВ. 1908. Т. XLIII. Кн. VIII. С. 307–318; передруки: "Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вст. та комент. І. Старовойтенко. К., 2009. С. 225–236; *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Твори". Суспільно-політичні твори (1908–1917). Т. І. Київ; Філадельфія, 2015. С. 106–116). І хоча редактор ЛНВ висловив власну думку щодо праці М. Аркаса, проте це дало підстави ототожнити оцінки Грушевського і Липинського.

Вже після виходу рецензії 8 (21) вересня 1908 р. В. Доманицький писав до М. Аркаса про цю обставину: "Про реценз[ію] Грушевськ[ого] я довідався раніш усіх, бо він якось зайшов до мене в Криворівні і не знаю, чи вмисне, чи не навмисне «забув» у мене на столі коректуру з ЛНВістн[ика], і там була як раз рецензія д. Липинськ[ого] та його. Я не вдержався і прочитав, і аж волосся в мене догори полізло... не кажу вже за те, що реценз[ія] профес[ора] неправдива, злісна, тенденційна – це видко кожному, хто хоч трохи знає, в чім тут річ, але обурило мене найбільш те, що користуючись правом редактора, він з рецензії д. Липинськ[ого] повикреслював ті уступи, де він дуже хвалить де-які частини «Історії». [...] Та й потім те ще: як і Вам я писав давніще, реценз[ія] Липинськ[ого] написана була для «Записок», отже, як для науков[ого] органу містила в собі виказ гріхів та достоїнств. До ЛНВ д. Липинськ[ий] був би зовсім иначе писав, тим часом профес[ор] самовольно оддав її до ЛНВ. Взагалі погано виглядає історія з професорською рецензією… У Київі всі обурені, у Львові глузують з професора" ("Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. С. 127).

Про суспільну реакцію на рецензію М. Грушевського *див. коментар до запису за 24 серпня 1908 р.* Ця проблема достатньо ґрунтовно висвітлена в науковій літературі. Див., зокрема: *Ульяновський В.* Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Київ; Філадельфія, 1994. С. 161–170; *Його ж.* Микола Аркас, "Історія України-Русі" і Михайло Грушевський // Історія, історіографія, джерелознавство: Істор. зб. К., 1996. С. 161–221; *Гирич І.* Ще до проблеми "Аркас і Грушевський" // Там само. С. 221–231; *Тельвак В.* Михайло Грушевський у полемічному просторі Центрально-Східної Європи зламу століть: наукове, громадське, приватне // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 136–141. Історіографічний огляд, добірку рецензій, реакцію М. Аркаса та В. Доманицького на рецензію М. Грушевського див.: "Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вст. та комент. І. Старовойтенко. К., 2009.

15 [(28) серпня 1908 р. Криворівня]. День був дуже теплий, і вода дійшла майже до 15°. Зрана приходили мої посесори для останніх роспоряджень. Я "латав" потім ріжні дрібні річи й писав листи, пакувався etc. Укладав пляни образків для попул[ярної] історії*. Розворушив мене Доман[ицький] теж темою пекучої потреби іст[орії] літерат[ури]*, к[от]ру я вже стільки разів вертував. Якби Саша був здоров, написав би зараз з ним на спілку.

Укладав пляни образків для попул[ярної] історії. – Йдеться про перші кроки на шляху реалізації задуму видання "Ілюстрованої історії України". *Див. коментар до запису за 2 липня 1908 р.*

Розворушив мене Доман[ицький] теж темою пекучої потреби іст[орії] літерат[ури]... – до реалізації цього проєкту М. Грушевський взявся лише через 15 років. У передмові до першого тому "Історії української літератури", що вийшов одночасно з другим і третім під час перебування вченого в еміграції у 1923 р. (місце видання на титулі: Київ; Львів), вчений поділився з читачами своїми давніми задумами, здобутками та перспективами: "Написаннє сеї книги було моєю давньою мрією. […] Приступивши до видавання великого курсу української історії, я давав в нім доволі богато місця оглядови письменности і словесного мистецтва, так що по мойому пляну в рамцях сього історичного курсу мав поволі виростати і огляд історії української словесної творчости, як першорядної соціяльної функції і многовартного джерела для пізнання соціяльного і культурного житя. […] Коли ж моя робота над моїм історичним курсом припинилась, – з початком війни, я став думати над виданнєм окремого огляду української літератури. Сидячи в в'язниці зимою 1914/1915 р., приготовив я конспект такого курсу і потім на засланню займався приготовчою роботою для нього. Не було се легко, бо ні в Симбірську, ні в Казані, ні навіть в Москві, де я опинився зимою 1916/7, не мав я скільки-небудь доброго українського апарату. Але й те, що я зробив за ті роки, потім згинуло в огні моєї хати з початком 1918 р. Отже, рік пізнійше виїхав я за кордон властиво з тим тільки, що мав в голові. […] В заграничних бібліотеках я не знаходив часто найбільш основних річей з сфери українознавства, не міг розшукати навіть своїх власних публікацій, – не кажучи вже про неможливість використати те, що намітив собі в архівальних і бібліотечних студіях попередніх років, – тому що не міг до тих бібліотек дістатись, ні з ким зкореспондуватись. Роками приходилось чекати на присилку тої чи иньшої книжки з краю, чи з якоїсь приватної заграничної збірки, і часто доводилось мині писати з памяти, за неможливістю дістати саму книгу" (*Грушевський М.* Переднє слово // *Грушевський М.* Історія української літератури. Київ; Львів, 1923. Частина перша. С. 4–7). Не відступаючись від своїх планів, вчений намагався заповнити прогалину за рахунок книг зі своєї львівської книгозбірні. Роль "бібліотекаря" виконував К. Студинський, до якого історик не раз звертався з проханням розшукати на віллі або в бібліотеці НТШ необхідні видання та переправити їх до Відня (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г. Сварник; передмова Я. Дашкевича. Львів; Нью-Йорк, 1998. С. 71, 77, 80, 81, 85, 88, 90, 91, 117).

Переправлені в Україну перші три томи проєкту були заборонені, однак М. Грушевський продовжував працювати далі: "Я підкінчую тепер IV том, але не збираюсь скоро друкувати, бо книжковий торг цілком упав", – сповіщав вчений Олександрові Олесю у вересні 1923 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 256). Повернувшись в Україну, у 1925 р. вчений закінчив та видав четвертий том "Історії української літератури", у 1926–1927 р. – відповідно першу та другу частини п'ятого. У липні 1930 р. отримав дозвіл від керівництва ВУАН на друк шостого тому (ІР НБУВ. Ф. Х. № 15187–15188), який "в осени 1930 р. віддав був до друку, почали складати, але весною 1931 р. спинилося". Інтенсивно працював над наступними томами в "почесному засланні" в Москві в 1931–1934 рр. (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. С. 249–250; Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упоряд. Р. Дзюбан. Львів, 2004. С. 107–124; *Дядюк М.* Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка: 1909–1932 рр. // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 152–153).

Після смерті М. Грушевського донька Катерина присвятила своє життя підготовці до друку спадщини батька. Вона видала завершений ним ще у 1930 р. десятий том (першу частину) "Історії України-Руси". 17 січня 1937 р. дружина, Марія Сильвестрівна Грушевська, писала до галицької рідні: "Сими днями вийшла і книжка: «Іс[торія] Ук[раїни] Руси» X том – під редакцією Кулюні… се перша книжка зі спадщини. Лишилось ще дуже багато праць, але по історії літератури, хоч і се властиво частина історії" (Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упоряд. М. Магунь. Львів, 2008. Кн. 1. С. 50). Над цією літературною частиною спадщини, насамперед підготовленим до друку шостим томом "Історії

української літератури", а також паралельно над сьомим і восьмим, К. Грушевська працювала до свого арешту в липні 1938 р. (*Білокінь С.* Рецензія О. Білецького на шостий том "Історії Української літератури" // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 256–264; *Юркова О.* Катерина Грушевська: штрихи біографії через призму листів до Дмитра Петрушевського (1934–1938) // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали міжрегіон. наук.-практ. конф. Київ; Львів; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. С. 224–227; *Федорук Я.* Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. К., 2013. С. 175–204; *Його ж.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934) // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2013. Т. CCLXV. С. 151–179; З епістолярної спадщини Михайла, Марії та Катерини Грушевських: листи до Д. Петрушевського (1933–1941 рр.) / Вступ. ст. й публік. О. В. Юркової) // Український історичний журнал. 2016. № 4. С. 26–52). Реалізувати ці задуми не вдалося. Шостий том "Історії української літератури" вийшов друком лише у 1995 р., тексти сьомого і восьмого на сьогодні вважаються втраченими.

16 **[(29) серпня 1908 р. Криворівня].** Пакувалися. Теплий гарний день. Ужили собі на прощаннє Кривор[івню], але тягне вже й до Львова та Київа.

17 **[(30) серпня 1908 р. Львів].** Заїхали дуже добре: виспалися, і виїхавши о год[ині] 9½, захопили ще потяг 2:40. По дорозі роспитув[ав] і розглядав ґрунти в Кривополі, вони мають будучність. Хочу написати до Гертнера.

Хочу написати до Гартнера. *– Див. коментар до запису за 7 серпня 1907 р.*

18 **[(31) серпня 1908 р. Львів],** понед[ілок]. Робив (латав) коло VII тому, пополудні був Томаш[івський], Цегельський, Залізняк; говорили про політ[ичну] ситуацію.

19 **[серпня (1 вересня) 1908 р. Львів].** Збори Ширш[ого] комітету*. Я приготовився до баталії, але авдиторія була дуже пасивна, нечисленна, сервілістично настроєна. Поставив зпочатку внесеннє на зміну дневного пор[ядку], але не настоював. Але Охримович так мізерно реферував, що скомпромітував його сам. Я потім вказав на се, говорив против бажань більшої ексклюзивности партийної, відповідав на закид Олесницького, що брак одушевлення походить від ослаблення в літературі, в культурнім житю, – вказав я на слабе підпираннє культурних справ послами. Поставив внесеннє на скликаннє Тісн[ішого] комітету на 2/XI. На обід я пішов з Цегел[ьським] і Том[ашівським], радилися про натиск в справі "Діла". По обіді дуже довго реферував К[ость] Левицьк[ий] і Цеглинський*, а Нижанк[івський]* став просив спішитися, бо о 6½ іде потяг. Потім говорив ще Олесн[ицький]. Я звернув увагу на аномалію, що на дебату над парлямент[ською] політикою лишилася всього година;

ударив на угоду і остеріг, щоб укр[аїнські] посли не старалися переліцитувати москвоф[ілів] в льояльности. Потім жадав виясн[ення] від Нар[одного] Ком[ітету], а не від Спілки (викручувалися тим, що се, мовляв, Спілка, а Охримовича нема зараз) справи "Діла", бо се її діло (К[ость] Лев[ицький] тут скрикнув – "прошу о докази"), і уклав резол[юцію] про угоду (що в теперіш[ніх] обставинах нема для неї ніякого ґрунту). Потім, по вист[упах] Бачинського* і Охримовича, наступ[ила] промова Цегел[ьського] і прикра сцена між ним і Олесн[ицьким], яка все зіпсула. Олесн[ицький] виступив против моєї резол[юції]. Кульч[ицький]* вніс резол[юцію] на вільну руку. На мою резол[юцію] говорили, що непотрібна, бо нема оферти від поляків (Озаркевич*: "навіть смішно!"), я ще раз коротко мотивував, але вона, мовляв, дістала меньшість, я не жадав контрпроби.

Збори Ширш[ого] комітету. – Збори Ширшого комітету Української національно-демократичної партії розпочалися 1 вересня (19 серпня) 1908 р. о 10-й годині ранку в приміщенні товариства "Руська Бесіда". Головну доповідь виголосив К. Левицький, співдоповідь – Є. Олесницький. Дана щоденникова нотатка значно доповнює офіційні повідомлення, вміщені в "Ділі" (Діло. 1908. Ч. 195. 1 вересня (19 серпня). С. 3; № 196. 2 вересня (20 серпня). С. 3).

…Цеглинський… – мовиться про педагога, письменника, критика, громадського, культурного, політичного діяча Григорія Івановича Цеглинського (1853–1912).

…Нижанк[івський]… – мовиться про священника УГКЦ, композитора, диригента, громадського діяча Остапа Йосиповича Нижанківського (1863–1919).

…Бачинського… – йдеться про політичного діяча, адвоката, одного з засновників Української національно-демократичної партії, на той час секретаря Народного комітету УНДП Володимира Миколайовича Бачинського (1880–1927).

…Кульч[ицький]… – мовиться про правника, радника суду, адвоката, громадського діяча Лева Теодоровича Кульчицького (1843–1909).

…Озаркевич… – йдеться про українського лікаря, члена НТШ Євгена Івановича Озаркевича (1861–1916).

20 [серпня (2 вересня) 1908 р. Львів], середа. Засід[аннє] секції* й Спілки, радили над пляном попул[ярної] енцикльопедії. Я розстроїв собі жолудок вчорашнім обідом у Баєра* і зістаюсь таким чином знищеним на душі і тілі сполуч[еною] інтригою польської реставрації й украї́н[ського] клюбу.

Засід[аннє] секції… – на засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський запропонував до друку першу частину розвідки покійного Б. Бучинського "Студії з історії церковної унії" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXV. Кн. V. С. 21–42; Т. LXXXVI. Кн. VI. С. 5–30). В. Панейко зреферував свою статтю "Про національні відносини в Галичині", написану з приводу праці: *Bujak Fr.* Galicya. Lwów, 1908. Т. I (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXIV. Кн. IV. С. 185–202). Див.: ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 80 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 6–7.

…обідом у Баєра… – йдеться про власника магазину делікатесів та вин з кімнатами для сніданків Баєра (Bayera). Заклад містився у середмісті Львова на вул. Краківській, 11.

21 [серпня (3 вересня) 1908 р. Львів]. Робив коло т[ому] VII*. Засід[аннє] Виділу*, пройшло в настрою приємнім. Погода зіпсувалася, добре, що виїхали з Криворівні в сам час.

Робив коло т[ому] VII. – Після цього запису у зв'язку з виїздом до Києва, де М. Грушевський пробув до 4 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. включно, настала вимушена перерва в роботі над сьомим томом "Історії України-Руси" аж до 10 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. *Див. коментар до 19 січня та 10 жовтня 1908 р.*

Засід[аннє] Виділу... – на засіданні Виділу розглянули цілу низку питань, зокрема взяли до відома інформацію про запрошення взяти участь у 1000-літньому ювілеї Чернігова та про низку заходів у справі скасування мита з українських книжок, що пересилалися з Галичини до Росії, які провів у Петербурзі, на жаль, без результатів, адвокат М. Дубяга. Про ці заходи напередодні адвокат інформував НТШ, підсумовуючи: "Но к сожалению, нигде мои жалобы успеха не имели, и высшая власть в России (Сенат) признала, что украинский язык есть язык русский, и, поэтому, нет оснований освобождать украинские книги, идущие из-за границы, от взыскания пошлины" (ЦДІАЛ України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 74–74 зв.).

На прохання голови Товариства постановили позичити йому необхідні кліше для видання популярної історії. Поінформовано, що книгарня у Києві перенесла свою роботу до нового приміщення ціною 950 руб. на рік на "першорядній улиці" [Володимирській, 28], там же почала працювати й редакція ЛНВ. Ухвалено внести петицію про збільшення субвенції НТШ до 25 000 корон на рік та виділення окремої допомоги для Академічного дому (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 105 зв. – 106; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 1–2).

22 [серпня (4 вересня) 1908 р. Львів]. В бібл[іотеці] унів[ерситетській] здибав Брікнера* і обізвався до нього; він, здається, пізнав був ще перед тим, але, м[а]б[уть], не мав відваги обізватися. Питався за Аль Бекрі* etc., я запропонував побалакати по годині; перейшлися аж до мене, де він узяв книжку. В укр[аїнських] справах цілков[ита] іґноранція.

...здибав Брікнера... – мова про польського філолога-славіста та історика культури, професора Берлінського університету, члена НТШ, Польської академії знань, Петербурзької академії наук Александра Брікнера (Brückner; 1856–1939).

Питався за Аль Бекрі... – йдеться про андалусійського мусульманського географа та історика Аль Бекрі/Аль-Бакрі (1014–1094), автора "Книги шляхів і держав". М. Грушевський неодноразово посилався на цю працю у першому томі "Історії України-Руси" та інших своїх наукових студіях, використовуючи видання В. Р. Розена з російським перекладом і коментарями Е. Куника "Известия Ал-Бекри о славянах и их соседях" (Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах, издал В. Р. Розен // Записки императорской Академии Наук. 1878. Т. 32. Приложение 2. С. 1–64). Правдоподібно, А. Брікнер "питався" саме за це видання.

23 [серпня (5 вересня) 1908 р. Львів – Київ], субота. Виходив ще раз до унів[ерситетської] бібл[іотеки], о полудні виїхали до Києва. В вагонах був страшений стиск, і пасажіри, як звичайно, дуже нечемні. В Богданівці прилучилася Ольга*, в Підвол[очиськах] Кацнер приніс "Історію"*, пройшла добре, всього 22+3 полут[оми]. Їхали в новім сипяльнім вагоні, 2[-ої] кляси, який, одначе, дренькотів немилосердно.

В Богданівці прилучилася Ольга.. – йдеться про Ольгу Вояковську (Мочульську), батько якої, брат Марії Грушевської, мешкав та тримав парафію в Богданівці на Тернопіллі. Про наміри Ольги приїхати до Києва Михайло та Марія Грушевські сповіщали рідних ще з Криворівні в листі від 14 серпня (за ст. ст.) 1908 р.: "В неділю, себто 17, їдем до Львова, а за тиждень, 24 рано – будем в Київі; їде з нами і Ольга В[ояковська]" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 37 зв.).

...Кацнер приніс "Історію"... *– див. коментар до запису за 26–27 січня 1908 р.*

24 [серпня (6 вересня) 1908 р.] Київ, нед[іля]. Стрів нас Павло Фил[ипович], дома була Галя. Зараз поїхали на Подол купити умебльов[анння] (на те й їхали умисно в неділю), і при тім купили ковер велик[ий] з <облицьованою> дірою і полуковер. Пополудні поїхали до Боярки*, де були ще наші і Дапквієв*. Мама нездорова була трошки. Вернулися о 10½, розбирали меблі, ще балакали і пили чай з Пав[лом] Фил[иповичем] і лягли дуже пізно. Оповідав, що рец[ензія] на Аркаса викликала величезний шум*, але молоді більше по моїй стороні.

Пополудні поїхали до Боярки... – влітку 1908 р. родина Михайла Грушевського (мати, Глафіра Захаріївна, брат Олександр з дружиною та сестра Ганна з дітьми) відпочивали у Боярці (тогочасне село Будаївка, ст. Боярка). На лісовій околиці при початку вулиці Зеленої вони винаймаючи дачу у Купріяна (Купрія) Лупича. На збережених листівках 1908 р., адресованих на ім'я Олександра та Ганни, вказано точну адресу: "Ст. Боярка Ю[го-]З[ападной] Ж[елезной] Д[ороги], Будаевка, ул. Зеленая, дача Куприяна" (див., зокрема: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 37–37 зв.). Дана щоденникова нотатка однозначно свідчить, що на боярській "дачі Купріяна" 24 серпня (за ст. ст.) 1908 р. бував і Михайло Грушевський з дружиною та донькою. Дерев'яні дачні будинки, які К. Лупич здавав відпочивальникам, не збереглися, як не збереглася й могила їхнього власника (помер бл. 1932 р. у віці 97 років). Детально див.: *Кучеренко М.* Грушевські у Боярці // Київ і кияни: Матеріали щорічної наук.-практ. конфер. (Музей історії міста Києва). К., 2007. Вип. 7. С. 283–291.

...і Дапквієв.... – йдеться про Давида Антоновича Дапквієва – знайомого сестри Михайла Грушевського, Ганни Грушевської (Шамраєвої), хрещеного батька її доньки Ольги. Діти називали його "дядя Датіко". Він не раз приїздив з Тифлісу й гостював у Грушевських, про що свідчать збережені групові фото, найімовірніше зроблені на "дачі Купріяна" в Боярці або дачі Ганни Ямпольської на Шулявці в Києві (вул. Борщагівська, 130) (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1365. Арк. 15; збірка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (КВ–71730; Фо–14923)). Фінансово підтримав родину Грушевським при спорудженні прибуткового будинку, надавши їм у борг суму в розмірі 5 тис. руб., які Михайло і Олександр повернули в 1912 р. (документ зберігається у приватній збірці С. І. Білоконя).

...рец[ензія] на Аркаса викликала величезний шум... – одним із проявів суспільного резонансу на рецензії В. Липинського та М. Грушевського (*див. коментар до запису за 14 серпня 1908 р.*) стала публікація в "Раді" фейлетона В. Піснячевського, який від імені пересічного читача став на захист М. Аркаса та його "Історії". За його висловом, рецензенти "накинулись на творця і на редактора історії України-Руси мокрим рядном за ділетантські грішки, за брак наукової сістеми" (*Піснячевський В.* Маленький фельєтон. З хвиль життя // Рада. 1908. № 192. 4 вересня (22 серпня). С. 2–3; передруки: "Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вст. та комент. І. Старовойтенко. К., 2009. С. 242–245; *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Твори". Суспільно-політичні твори (1908–1917). Т. І. Київ; Філадельфія, 2015. С. 538–540).

Обидва рецензенти – і М. Грушевський, і В. Липинський – зреагували на цей фейлетон: кожний з них підтвердив свою попередню думку, висловлену в ЛНВ.

М. Грушевський залишився категоричним: "[…] заходами української інтелігенції сю нездалу, непедагогічну і з наукового, і з національного погляду книжку поширено так, що вона стала ледве чи не найпопулярнішою книжкою по українській історії, й значить – надовго буде джерелом перестарілих, небажаних поглядів на українську історію і великих баламуцтв" (*Грушевський М.* На українські теми: Ще про культуру і критику // ЛНВ. 1908. Т. XLIV. Кн. X. С. 212–136; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 82–94; С. 512–514). Своєрідною відповіддю на всі закиди щодо суб'єктивності категоричного у своїх оцінках М. Грушевського стало унікальне як за змістом, так і за добором ілюстративного ряду видання його "Ілюстрованої історії України" (*див. коментар до запису за 2 липня 1908 р.*).

Відстоюючи свої погляди на працю М. Аркаса, В. Липинський вважав за необхідне також відповісти на закиди В. Піснячевського, опублікувавши замітку "Ще в справі «Історії України» М. Аркаса" (Рада. 1908. № 199. 13 вересня (31 серпня). С. 1; передруки: "Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки. С. 248–249; *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Твори". Суспільно-політичні твори (1908–1917). Т. І. С. 117–118). У ній він, зокрема, наголошував: "[...] вважаю появу цієї Історії явищем в нашому національному житті безумовно відрадним, а для справи національного відродження користним, хоч особисто не солідаризуюсь зовсім з її хаотичною ідеологією і з деякими несімпатичними для мене рисами та тенденціями [...] Відрадним явищем появу Історії д. Аркаса називаю тому, що вона свідчить про зріст національної свідомості серед тих верстов українського народу, що досі стояли оддалік від свідомого національного життя".

Ця головна теза звучить і в його листі до В. Доманицького: "Отже, щоб не давати приводу до хибного пояснювання моїх поглядів, я написав до «Ради» спростування, в якому виразно визначую, що в своїй рецензії я мав на меті тільки показати *фактичні хиби і фактичні заслуги* «Історії», коли-ж тепер зайшла річ про культурно-національне значіння «Історії» д. Аркаса (з цього погляду дивиться на "Історію" [і] професор, і Піснячевський), то зазначую, що вважаю «Історію» книжкою безумовно користною […]" (*Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування. Т. 1 (А–Ж) / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Київ; Філадельфія, 2003. С. 510 (лист від 28 серпня (10 вересня) 1908 р.)). Про позицію В. Липинського щодо рецензованої праці свідчить і його згода взяти участь у підготовці другого (посмертного) видання "Історії України-Русі" М. Аркаса, яке вийшло 1912 р. у Кракові (детально див.: *Кузьменко Л.* Роль В. Липинського у підготовці другого видання "Історії України-Русі" М. Аркаса (на матеріалах листів до В. Доманицького) // В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення. Матеріали Міжнар. конфер. 26–27 квітня 2007 року. Луцьк, 2007. С. 513–520).

Історія з рецензіями на працю М. Аркаса хоча й кинула тінь непорозуміння між Грушевським і Липинським, проте не попсувала їхніх подальших стосунків. На відміну від більш категоричних В. Доманицького та В. Піснячевського він зауважував, що "його [Михайла Грушевського. – *Упоряд.*] «неперебирання в средствах» це наслідок його кипучої енергії і що йому з огляду на його заслуги треба часом вибачати" (*Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування. Т. 1. С. 508 (лист до В. Доманицького від 21–28 серпня 1908 р.)). Як свідчать листи В. Липинського до М. Грушевського, вони і надалі продовжували активно співпрацювати. (Там само. С. 352–413). Зі щирою радістю зустрів В. Липинський і вихід "Ілюстрованої історії України" М. Грушевського, вітаючи професора: "Велике, щире спасибі за прислану мені Вашу «Історію»! Чудова книжка – не кажучи вже про зміст – своїм укладом, формою і зовнішнім виглядом! Не можу здержатись, щоб з Вами оцім моїм враженням, яке я виніс по прочитанню Вашої «Історії», не поділитись. Прийміть його, Пане Професоре, як гадку людини, для котрої дорога є наша минувшина і все, що має на меті духово воскресити її, показати в світлі науки сучасним найширшим масам, як і чим жили попередні покоління українського народу на нашій українській землі. Ще раз дякуючи Вам, Пане Професоре, за Пам'ять, пишу ся з правдивою і глибокою до Вас пошаною" (Там само. С. 373 (лист від 26 квітня (9 травня) 1911 р.)).

Загалом на сьогодні виявлено 15 рецензій та відгуків на "Історію України-Руси" М. Аркаса, які друкувалися в "Ділі", "Раді", "Руслані", ЛНВ, "Киевских вестях", "Николаевском курьере" та "Современном мире". Однак саме занадто принципова критика М. Грушевського на сторінках ЛНВ спричинила дискусію та вихід із співробітників журналу Ф. Матушевського та В. Піснячевського (*див. записи за 16 жовтня, 24 листопада, 11 грудня 1908 р.*). Детально див.: *Ульяновський В.* Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслава Липинського (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Київ; Філадельфія, 1994. С. 161–170; *Його ж.* Микола Аркас, "Історія України-Русі" і Михайло Грушевський // Історія, історіографія, джерелознавство: Істор. зб. К., 1996. С. 161–221; *Старовойтенко І.* "Історія України-Русі" М. Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку XX ст. // УІЖ. 2009. № 1. С. 102–116; *Тельвак В.* Михайло Грушевський у полемічному просторі Центрально-Східної Європи зламу століть: наукове, громадське, приватне // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 136–141.

Усі рецензії, а також листи автора і редактора, які відтворюють реакцію на вихід того чи іншого відгуку, зібрані у виданні: "Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вст. та комент. І. Старовойтенко. К., 2009.

25 [серпня (7 вересня) 1908 р. Київ], понед[ілок]. Робив коректи, заходив до "Ради". Книгарня на дуже гарному місці*. Попол[удні] були знову в Боярці. Відти спішно вернулися, щоб попасти на останній симфонічний концерт в Купеческому*.

Книгарня на дуже гарному місці. – Свою роботу Українська книгарня "Літературно-наукового вістника" у Києві починала з приміщення контори ЛНВ на Прорізній, 20. Її обладнанням з початку січня 1908 р. займалися співробітники контори Юрій Тищенко (П. Лаврів) та Леопольд Будай (М. Котик).

Перезимувавши на Прорізній, завзятий до книговидавничої справи, енергійний Ю. Тищенко взявся до вирішення проблеми престижного приміщення для книгарні. Він мріяв "заснувати солідну книгарню, а не гратися в книгарство", для чого, окрім іншого, потрібне і "відповідне приміщення, а не курник" (*Тищенко Ю.* Книгарні "Літературно-наукового вісника» на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. // Науковий збірник / Українська вільна академія наук у США. Нью-Йорк, 1953. Зб. II. С. 117). Разом зі своїм колегою Л. Будаєм вони оглядали приміщення, що здавалися в оренду на центральних вулицях міста. Вирішальним критерієм була ціна (600–700 руб. на рік), не менш важливою умовою – розміщення будинку на червоній лінії забудови вулиці. Про свої пошуки детально інформували М. Грушевського, за яким залишалося останнє слово та право підпису договору оренди. Серед особливо привабливих було приміщення на Хрещатику, 5, неподалік від Купецького саду і друкарні 1-ої артілі друкарської справи на Трьохсвятительській, 5, з якої на той час виходили книжки ЛНВ. Імовірно, М. Грушевського не влаштувала ціна (900 руб.) за 2 невеличкі кімнати у дворі, хоча і на "бойкому місці" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 93). Пошуки тривали, і врешті, 30 липня (за ст. ст.) 1908 р., обійшовши майже весь центр, Ю. Тищенко з Л. Будаєм доповіли про уподобаний ними магазин і дві кімнати з парадним входом з Володимирської вулиці, неподалік від Софійського собору (Там само. С. 102–103).

Грушевський не міг відмовитися від такого місця, тим паче, що ціна була такою ж, як і названі перед тим дві кімнати у дворі на Хрещатику, 5 – 900 руб. На цьому і зупинився, повідомивши про своє рішення телеграмою. Як свідчить наступний лист контористів, з цим помешканням не складалося, але від уподобаного місця відмовлятися не хотілося. 7 серпня (за ст. ст.) 1908 р. Тищенко з Будаєм писали до Львова: "При сьому посилаємо Вам контракт на підпис. Коли одібрали Вашу телеграму з приводу помешканя на В[еликій] Володим[ирській], то воно вже було занято, а лишилося поруч з ним більше по розміру

і в ціну 1200 руб. Після довгого торгу ми його лишили за собою за 950 рублів. […] Тепер ми укладаємось і з сьогодняшнього дня почали торгувати. Здається, торгівля буде добра. Сьогодня випродали книжок на 10 руб., і заходили люде переважно нові. Коли впорядкуємо вітрини (вікна), то маємо надію торгувати добре і предбати більш передплатників, бо книгарня стоїть на доброму місці" (Там само. С. 105). За декілька днів після переселення Ф. Красицький, на якого було видано офіційний дозвіл, подав заяву до інспектора друкарень і книжкової торгівлі у Києві про перенесення з 11 серпня (за ст. ст.) 1908 р. книгарні ЛНВ з Прорізної, 20 на Велику Володимирську, 28 (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 109).

Після книгарні на Прорізній, яку Ю. Тищенко називав "курником", з'явилися сподівання на добру торгівлю. Книгарня стояла на людному місці, її вікна "скрасили книгами", і, на думку господарів, зовні вона стала виглядати навіть краще, аніж "Київська старовина": "З дубовими реґаліями й прилавками, з розкішними виставами новинок, як у вітрині, так і в самій книгарні, вона з перших днів свого існування дійсно приваблювала покупця. Це була так би мовити, перша рекляма в справі розповсюдження української книги" (*Тищенко Ю.* Книгарні "Літературно-наукового вісника» на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. С. 120). Оглянувши книгарню вперше, М. Грушевський зауважив насамперед "гарне місце". На засіданні Виділу НТШ 21 (8) жовтня 1908 р. було взято до відома, що "новий льокаль книгарні в Києві дуже гарний і на пріпціпіальній улиці та коштує місячно 55 руб." (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 107). За цією адресою – Велика Володимирська, 28 (будинок зберігся) – книгарня "Літературно-наукового вістника" працювала 5 років, до кінця липня 1913 р. Тут же, з серпня 1908 р. до кінця серпня 1912 р., містилися також редакція та контора ЛНВ. Детально див.: *Панькова С.* Адреси київської редакції, контори та книгарні "Літературно-наукового вістника" (1907—1919 рр.) // Київ і кияни: Матеріали щорічної наук.-практ. конфер. (Музей історії міста Києва). К., 2007. Вип. 7. С. 118–136.

…останній симфонічний концерт в Купеческому. – Того дня в саду Київського купецького зібрання відбувся 12-й симфонічний концерт під управлінням В. С. Терентьєва.

26 **[серпня (8 вересня) 1908 р. Київ].** Відбули конференцію з Клугом*. Литвиненко мав прийти*, але захорував, я їздив до нього з Сашею, він Клуга рішучо відрадив – маєш. Біда в тім, що з наших ніхто не хотів з Литвиненком побачитись. Приходила маса людей до мене до контори, м[іж] и[ньшим], Перетц. Вечером були дома.

Відбули конференцію з Клугом. – Йдеться про відомого київського архітектора кінця XIX – першого десятиріччя XX ст. Клуга Мартіна Васильовича (прибл. 1870 – після 1915). За його проєктами збудовано десятки будинків, понад 20 з яких збереглося до наших днів

Литвиненко мав прийти… – йдеться про архітектора Андрія Мироновича Литвиненка, приятеля В. М. Леонтовича. М. Грушевський покладався на його досвід, про що свідчить і збережена записка: "Не відмовте Вашої ради й помочи в справі нашої будови, про яку ми з Вами говорили" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 10–10 зв.).

27 **[серпня (9 вересня) 1908 р. Київ],** середа. Конференція з Максимовим зрана*. Потім в конторі. М[іж] и[ньшим], приходив молодий жидок з пропозицією подорожі з лєкціями – Катеринослав, Катеринодар, Ростов, Тифлис, гарантував успіх і дохід; роспалили його якось об'яви моєї популярности. Вечером були в Купеческому*.

Конференція з Максимовим зрана. – Прибувши до Києва, М. Грушевський за участю А. Литвиненка 27–28 серпня та 1 вересня (за ст. ст.) 1908 р. відбув "конференції" з проєктантом, цивільним інженером Володимиром Лаврентійовичем Максимовим. За досить

короткий час той подав план та опис будівництва, які 6 вересня вже було передано підрядчикам, а 15 вересня внесено до "управи". Проєкт угоди з В. Максимовим, узгоджений 29 вересня (за ст. ст.) 1908 р. з М. Грушевським, а 30 вересня (за ст. ст.) з нотаріусом, було підписано 3 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. В. Максимов взяв на себе письмові зобов'язання перед Михайлом та Олександром Грушевськими "составить планы, фасады, разрезы и все, какие на то потребовались чертижи, рисунки для постройки и отделки дома каменного шестиэтажного с подвальным этажем по Паньковской, 9 […] и получить разрешение от надлежащих властей на производство работ". Увесь свій "труд", зокрема обов'язок бувати на будівництві щодня, В. Максимов оцінив у 1200 руб. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 880. С. 63–64). *Див. також записи за 28 серпня, 3, 5–7, 13–15, 19, 29–30 вересня, 2–3 жовтня 1908 р.*

Вечером були в Купеческому. – Того вечора на сцені Літнього театру Купецького зібрання відбувся бенефіс композитора, соліста-контрабасиста Міського театру, диригента літніх симфонічних концертів у Києві Федора (Богуміла) Івановича Воячека (1857–1934).

28 [серпня (10 вересня) 1908 р. Київ], четв[ер]. Зрана, як і вчора, дописував "По світу"*. Потім конфер[енція] у Максимова, потім у Литвиненка, к[от]рий рішучо радив не давати будови тільки під догляд, але будувати з подряду. Тому на пополуд[ні], уже без Саші, к[от]рий виїхав, відбув я конфер[енцію] з Максим[овим] (був і Литинський*) і Литвиненком. Вечером дома.

Зрана, як і вчора, дописував "По світу". – Йдеться про культурологічний есей М. Грушевського "По світу. З подорожніх вражінь", написаний під впливом попередніх, 1904 р., та останньої весняної 1908 р. подорожей до Італії (*див. записи за 22 березня – 14 травня 1904 р., 17–18 березня – 24 квітня 1908 р. та коментарі до них*). Перша публікація: ЛНВ. 1908. Т. XLIV. Кн. X. С. 11–31; Кн. XI. С. 302–319; Кн. XII. С. 480–491; 1909. Т. XLV. Кн. I. С. 16–31; Кн. II. С. 304–319; Кн. III. С. 515–532; Т. XLVI. Кн. IV. С. 48–56; Кн. V. С. 234–244. Упродовж жовтня–грудня 1908 р. світ побачили нариси про Венецію та Флоренцію, у січні–травні 1909 р. – про Рим та Неаполь. У 1911 р. М. Грушевський значно доповнив і зредагував первісний текст із метою видання його окремою книжкою, проте цей задум реалізувати не вдалося. Передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 486–580 (за першодруком); С. 331–466 (редакція для книжкового видання). У даній нотатці найімовірніше йдеться про завершення першої подачі нарисів есея для жовтневої книжки ЛНВ (По світу. З подорожніх вражінь. В вагоні. Romani. Землячок. Помилка. Кесарево кесареві. Ворота Італії. Вдо́ва королева. Краса і сила). Про роботу над підготовкою окремих нарисів есея для ЛНВ упродовж листопада–грудня 1908 р. та лютого 1909 р. *див. записи за 12 листопада, 1, 9, 16–18, 19–21, 22–23, 28 грудня 1908 р., 25 лютого 1909 р.*

…був і Литинський… – імовірно, йдеться про одного з підрядчиків, який пропонував свої послуги для спорудження прибуткового будинку Грушевських на Паньківській, 9.

29 [серпня (11 вересня) 1908 р. Київ], п'ятн[иця]. Приїхав Чикаленко, викликаний телєграмою Вовка (!), к[от]рий з Мельничкою завели мову, що університет пропонує бібліотеку і колєкції передати йому, щоб зробити осібну салю, але вони воліли б Наук[овому] товариству київському – що ж, коли те не робить пропозиції. Кінець кінцем дійсний плян: щоб у спадкоємців А[нтонови]ча закупили дім за 50 тис. і зробили в нім археол[ьогічний] інститут імени А[нтонови]ча, і в нім Мельничка була б (платним) директором sui generis [своєрідним (*латин.*)], щоб Наук[ове]

тов[ариство] прийняло "імени А[нтонови]ча"* etc. Що[б] в сій справі нехай би зібралися кияне або я прийшов до Вовка. Але я не пішов.

...щоб Наук[ове] тов[ариство] прийняло "імени А[нтонови]ча"... – думка про передачу бібліотеки та колекцій В. Антоновича до УНТ та набуття Товариством його імені вийшла за межі Києва. Зокрема, в листі від 25 жовтня (за ст. ст.) [1908 р.] [упорядники неправильно датують його 1909 р. – *С. П.*] П. Стебницький писав із Петербурга до Є. Чикаленка: "Така справа до Вас. Розказував тут Вовк, що київське наукове товариство просило Антоновичку подарувати товариству бібліотеку небіжчика, а вона згожувалась тілько під умовою, щоб Товариство прийняло в свою фірму ймення Антоновича. Посланці не схотіли і пішли, а удова тепер має заміри кудись ту бібліотеку оддати в інше місце! Як Ви думаєте, – чи не слід би киянам, близьким до товариства, агітувати, щоб воно таки прийняло умову Антоновички? Адже, здається, ймення Волод[имира] Боніф[атійовича] не може нічим порушити чи принизити честь товариства, а може, навпаки, зв'яже його, як небіжчик в'язав своєю особою ріжнорідні елементи. А з другого боку – і бібліотека його – дорогоцінна річ – збережеться в Київі і буде в пригоді Товариству. Коли Ви з цим згожуєтесь. – то може б, Ви з свого боку вжили відповідних заходів" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 162). Перебуваючи в Києві, М. Грушевський не раз звертався до М. Біляшівського, який відповідав в УНТ за бібліотеку та музей, з пропозицією відвідати К. Мельник-Антонович для полагодження справи з бібліотекою В. Антоновича (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 76–77).

Справа відтерміновувалася, і через рік, 20 листопада (за ст. ст.) 1909 р., вже М. Ф. Біляшівський звертався до М. С. Грушевського: "Балакали теж про бібліотеку – збірку Антоновича. Кат[ерина] Мик[олаївна], здається, хоче віддати усе в Університет. Не можна допустити до сього" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 80). Цю справу не залишав поза увагою й Ф. К. Вовк. У листі до М. Ф. Біляшівського 3 грудня (за ст. ст.) 1909 р. запитував: "Як у Вас справа з Антоновичкою? Мабуть, ніяк... Вона мені відповіла на мій лист, що вона усе таки хоче оддати усе Кулаківському, але що се тилькі її власна думка, а є ще ж діти А[нтонович]а. Що до дітей, то мабуть тут найбільше матиме голосу Муха. Що, якби його позондувати з цього боку" (Листування: М. Ф. Біляшівський – Ф. К. Вовк / Вступ та прим. В. І. Наулка. Запоріжжя, 2002. С. 50). Правдоподібно, певних заходів було вжито, бо 24 листопада (за ст. ст.) 1910 р. на Раді УНТ заслухали повідомлення про бажання К. Мельник-Антонович передати бібліотеку В. Антоновича Українському науковому товариству в Києві й постановили досягти згоди з нею (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 25 зв.). Певно, згоди не було досягнуто, а тому всі ці плани в рамках УНТ реалізувати не вдалося.

Першою інституцією, яка отримала це ім'я, стала Бібліотека ім. В. Б. Антоновича при Першому (Історично-філологічному) відділі Української академії наук. Вона постала на основі книгозбірні В. Б. Антоновича, яку було закуплено на підставі заяви доньки, І. В. Антонович, та інших спадкоємців. 6 лютого 1919 р. на черговому засіданні Першого відділу УАН його голова Д. І. Багалій запропонував придбати для бібліотеки відділу це приватне зібрання та довів до відома його зміст. За каталогом, складеним самим В. Б. Антоновичем, його бібліотека містила рідкісні видання й нараховувала приблизно 3956 назв у 5843 томах (авторський систематичний каталог за 22-ма розділами (рукопис, автограф) зберігається: ІР НБУВ. Ф. І. № 8073. Арк. 13–213). Згідно з рішенням Спільного зібрання УАН від 8 лютого 1919 р. книгозбірню закупили за 50 тис. крб. (див.: *Багалій Д.* До Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук (додаток до протоколу № 4) // Записки Історично-філологічного відділу. К., 1923. Кн. II–III (1920–1922). С. 120–121; Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. К., 1993. С. 432–434). Бібліотека імені В. Б. Антоновича почала функціонувати в березні 1919 р., обслуговуючи всі науково-дослідні кафедри, комісії, секції та наукових працівників Історично-філологічного відділу академії. Директором бібліотеки було призначено голову Першого відділу Д. І. Багалія, її завідувачем – К. М. Мельник-Антонович (ІР НБУВ. Архів Всенародної бібліотеки при УАН. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 3, 14 зв., 70 зв.; Спр. 55; Спр. 326. Арк. 208–209).

13 лютого 1934 р. на підставі рішення Президії ВУАН Бібліотека ім. В. Б. Антоновича припинила своє існування, а книжки розчинилися в загальних фондах. Ще раніше, 6 серпня 1930 р., комісія по чистці апарату ВУАН звільнила з посади її завідувача – К. Мельник-Антонович. Не менш трагічною була і доля інших збірок видатного вченого. Детально див.: *Кириченко Р.* Українські вчені кінця XIX – початку XX ст.: бібліотекарі, бібліофіли, творці і хранителі історії України (до проблеми вивчення розпорошених бібліотек В. Антоновича, Ф. Вовка, І. Лучицького) // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. К., 2003. Вип. 11. С. 331–359*; Мяскова Т.* Особова бібліотека Володимира Боніфатійовича Антоновича: історична доля та сучасний стан // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 2014. Вип. 40. С. 317–339; *Панькова С.* Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 рік) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2018. Кн. 2. С. 66–95.

Не вдалося вшанувати пам'ять про видатного вченого і при створенні влітку 1918 р. Київського українського археологічного інституту. Інститут з часом відкрили, але без імені Володимира Антоновича (Наше минуле. К., 1918. № 2. С. 196–198). Готуючи виставку до 20-річчя смерті В. Антоновича в березні 1928 р., М. Грушевський у своїх зверненнях наголошував на намірах Історичної секції ВУАН створити кабінет імені В. Антоновича. І хоча значна частина колекцій після завершення виставки зберігалася в Історичній секції як "Збірки імені Антоновича", офіційного статусу "Кабінету імені В. Антоновича" вони не отримали (ІР НБУВ. Ф. Х. № 1493; № 2095).

30 [серпня (12 вересня) 1908 р. Київ]. Зрана я дома. Потім їздили на Подол купувати плахти*. Вечером були ми на отворенню сезону у Садовського на "Ревізорі"*, було пусто, і взяв мене великий сум. Наші переїхали з Боярки.

...їздили на Подол купувати плахти. – Початок колекції плахт у приватній мистецькій збірці М. Грушевського поклала Всеукраїнська виставка у Львові 1905 р., коли він придбав експоновані зразки (23 одиниці за 100 корон), зібрані й представлені Фотієм Красицьким, а також плахту в Івана Труша (за 6 корон) (*Труш І.* Виставка українських артистів // Артистичний вістник. Львів, 1905. Зошит II і III. С. 25; Книга запису грошових витрат [М. С. Грушевського] 1901–1905 рр. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876. Арк. 9 зв.

Вечером були ми на отворенню сезону у Садовського на "Ревізорі"... – сезон першого стаціонарного українського театру М. Садовського відкрився в Троїцькому народному домі (нині – Національний театр оперети; вул. Велика Васильківська, 53), в якому до 1908 р. працював Театр Київського товариства грамотності.

31 [серпня (13 вересня) 1908 р. Київ], неділя. Їздили на Подол, купували начинє, ікони*. Потім, перед вечером, був я у Чикаленка, а вечером у Павлуцкого*, к[от]рого з усіх сил намовляв, щоб не кидав головства в секції*, і він сказав, що ще подумає. Вечером були нагорі всі разом. Мама дуже ґречна.

...купували начинє, ікони. – Цей запис додає важливі відомості до реконструкції змісту приватної мистецької збірки М. Грушевського, київська частина якої складалася переважно з килимів, виробів Межигірської фаянсової фабрики, художніх творів. Збірка загинула під час обстрілу наприкінці січня 1918 р. фамільного дому Грушевських на Паньківській, 9 (*див. також запис за 30 серпня 1908 р.*). Детальніше див.: *Гирич І.* Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // *Гирич І.* Київ в українській історії. К., 2011. С. 186–195; *Панькова С.* Львівські мистецькі збірки Михайла Грушевського:

штрихи до реконструкції // Вісник Наукового товариства імені Шевченка. 2016. Число 55. С. 37–42. *Див. також записи за 7, 20, 24 січня 1905 р. та коментарі до них.*

…вечером у Павлуцкого… *– див. коментар до запису за 18–20 лютого 1908 р.*

…щоб не кидав головства в секції… – це вже вдруге після 17 травня (за ст. ст.) 1908 р. Г. Павлуцький намірявся зректися посади голови Історичної секції УНТ, на яку його обрали в листопаді 1907 р. (ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 32919. Арк. 4). Проте цього разу М. Грушевському не вдалося переконати колегу, і 5 вересня (за ст. ст.) 1908 р. на засідання Ради УНТ було заслухано та взято до відома відмову Павлуцького. Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. подає склад Історичної секції на кінець року таким чином: товариш голови: В. Щербина, секретар – А. Яковлів, члени: К. Антонович, Г. Берло, М. Біляшівський, М. Грушевський, О. Грушевський, В. Данилевич, І. Джиджора, І. Каманін, О. Левицький, Г. Павлуцький, Я. Шульгин (Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 158). З початку 1909 р. обов'язки голови секції було покладено на В. Щербину (*В. К–й.* Діяльність київського українського наукового товариства в 1908 р. // Рада. 1909. №. 4. 6 января (19 січня). С. 2). *Див. записи за 17 травня та 5 вересня 1908 р.*

1 [(14) вересня 1908 р. Київ]. Був у Максимова*, в банках – діставав гроші і клав їх до Взаімн[ого] кредиту. Приходив Чик[аленко] з Стебн[ицьким], довідалися, що Леонтович приїхав, казав, що буде в "Раді" і ЛНВ* – Синицький* його вишукав. Довгенько сиділи, не діждали Леонтовича і розійшлись.

Був у Максимова… – цивільний інженер В. Л. Максимов мешкав за адресою: вул. Анненковська, 2 (нині – вул. Лютеранська, будинок не зберігся).

…довідалися, що Леонтович приїхав, казав, що буде в "Раді" і ЛНВ… – цей сюжет детально висвітлений у щоденнику Є. Чикаленка (*Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): У 2-х т. Т. 1. К., 2004. С. 23–27).

…Синицький… *– див. коментар до запису за 31 грудня 1907 р.*

2 [(15)] вересня [1908 р. Київ]. Второк. Випускаємо книжку ЛНВ, роблю коректи; взявся до статі про Байду*. Заходив до "Ради" і застав там Леонтовича з Чик[аленком], висловив своє вдовол[еннє], що Леонтович видим і навіть осязаєм, але довше не був – противно було по попередніх його поведеннях в наших справах*. Дали потім мині знати, що завтра Леонтович о 11[-ій] буде у Чикал[енка]. Виробили програму акції. Ввечері Жебуньов дорікав, що я не був на Толст[овському] вечері.

…взявся до статі про Байду. *– Грушевський М.* Байда-Вишневецький в поезії й історії // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. III. С. 108–139; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 90–115. З рефератом на цю тему вчений виступив на науковому засіданні УНТ 21 вересня (за ст. ст.) 1908 р. Цій же темі присвятив студію "Сучасна вірша про неволю Вишневецького" (Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1912. Кн. X. С. 14–19; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 116–119).

…противно було по попередніх його поведеннях в наших справах. – Власну думку про взаємини М. Грушевського з В. Леонтовичем подає у своєму щоденнику Є. Чикаленко: "Леонтович каже мені, що В. Ф. Симиренко замовчує майже все, що йому він переказує від Грушевського, а Грушевський напирає на його так, наче це від нього залежить. Дійшло вже до того, що Леонтович просто тікає від Грушевського, а коли це не вдається йому, то

він перед Грушевським звивається, як в'юн на сковороді. Він пасує перед його авторитетом, не може встояти проти логіки Грушевського, але не каже йому, що В. Ф. Симиренко замовчує всякі проекти Грушевського і таким робом виходить, наче Леонтович сам їх освітлює перед В. Ф. так, що той не дає на їх грошей. Взагалі я не можу розібрати – чи він спочуває проектам Грушевського, бо раз у раз обіцяє поговорити з В. Ф-м, а нарешті тікає від Грушевського. Я раз у раз піддержував Грушевського і напирав на Леонтовича, то він і від мене віддалився" (*Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): У 2-х т. Т. 1. К., 2004. С. 30).

3 **[(16) вересня 1908 р. Київ].** Читали "описаніе". Їздив до Максимова, щоб зробив на завтра пляни. Потім до Чик[аленка]. Зібралися, ждали, вкінці стратили надію, Чик[аленко] і Лисенко почали лаятися, я порадив шукати далі, Стебн[ицький] поїхав, тим часом прийшов Леонтович. Дебатували про 2 тис.*, потім Чик[аленко] виїхав з газетою, і Леонт[ович] сказав, що надії мало* і що йому трудно говорити etc. Лисенко запитав за нове Т[оварист]во*, Леонт[ович] – буцім Сем[иренко] казав, що як иньші даватимуть, то й він, бо самі 100 тис. нічого не значать, діло дуже гарне – але 100 тис. нічого тут не зроблять. Тут і вийшла кислота. Кінець кінцем я сказав іти на панахиду по Карпенку* – саме нам панахиди й править. Пішли всі. Була там і Мар[инця]. Потім їздив до контори. Ввечері були дома.

Дебатували про 2 тис. ... – ймовірно, йдеться про кошти на підтримку Українського наукового товариства в Києві, які, врешті, на початку 1909 р. було виділено (*див. запис за 5 січня 1909 р.*).

...потім Чик[аленко] виїхав з газетою, і Леонт[ович] сказав, що надії мало... – сутність згаданої розмови щодо підтримки "Ради" занотована також у щоденнику Є. Чикаленка (*Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): У 2-х т. Т. 1. К., 2004. С. 25). *Див. також коментар до запису за 4 вересня 1908 р.*

Лисенко запитав за нове Т[оварист]во... – йдеться про Українське товариство для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, проєкт Статуту якого було затверджено 19 березня (за ст. ст.) 1908 р. Фактично почало діяти після зборів, які відбулися 5 січня (за ст. ст.) 1910 р. (*див. запис за цей день*). *Див. також коментар до запису за 21–22 лютого 1908 р.*

...іти на панахиду по Карпенку... – панахида до роковин смерті письменника, драматурга, актора Івана Карпенка-Карого (Тобілевича; 1845–1907) відбулася у Володимирському соборі о 14:00.

4 **[(17) вересня 1908 р. Київ].** Прийшов Чик[аленко] до контори й почав ділитися враженнями з розмови з Леонт[овичем], потім – про конференцію в справі "Ради", скликану на п'ятницю у Чик[аленка]*. Я сказав, що ліпше не піду*; поговорив на тему, що Чик[аленко] в ній не хазяїн і ліпше мині не підтримув[ати] ілюзії, що я в газеті щось значу. Він сказав, що се оповість на зібранню; я сказав, що може. Широко розговорились про мою рец[ензію] на Аркаса*; вже перед тим він висловляв, що се хибний крок з мого боку, що Грінч[енко] страшенно тішиться etc., говорять, що се все сталося на комерц[ійному] ґрунті. Тепер зпов[іщав], що люде говорять, що я розчищую ґрунт під свою "Історію". Що Аркас питав, чи він не скидається пляну про розісланнє на премію, але він відписав, що він не в таких

літах, аби міняти гадку по рецензії і вважає, що книжка Аркаса повинна бути в кождого передплатника "Ради" на столі*, і що вона справді користна, бо будить свідомість і ворушить інтерес до минувшости. Розійшлися по-приятельськи, але з зубом. Се мене порядно розквасило. Попол[удні] болів живіт. Балакали семейно, я лежав у ліжку. Правив коректи.

...про конференцію в справі "Ради", скликану на п'ятницю у Чик[аленка]. – У своєму щоденнику Є. Чикаленко детально описав конференцію, яка відбулася в запланований день, 5 вересня (за ст. ст.) 1908 р.: "Зійшлося і з'їхалося до мене душ двадцять найбільше заінтересованих співробітників, щоб порадитись за «Раду» на 1909 рік. Я розказав зібраним, що мало надії на те, щоб ми знов мали таку субсидію, як торік. Тільки певних 5 тисяч, які маю дати я, а треба ще не менше 12 тисяч рублів. Де їх узяти? Рішено, що кожний з присутніх буде шукати таких людей, щоб дали грошей. Гроші повинні бути зібрані до 1 листопада. Щодо форми і ціни газети, то більшість висловлювалася за те, щоб газета зосталась такого самого розміру і такої самої ціни, тобто 6 руб. Дехто висловлював бажання побільшити шрифт і відповідно папір, але щоб число букв було те саме, що й тепер, і користуючись тим, що Аркас подарував 1500 примірників своєї історії, назначити ціну 8 руб. Я піддержав цю думку. [...] Врешті зупинилися на тому, що коли присутні зберуть до 1 листопада 10 тисяч руб., то зберемося і визначимо ціну на газету. Коли старі видавці знов дадуть торішню субсидію, то газета буде побільшена, і ціна буде 8 руб. А я заявив: «Коли грошей не добудемо, то я на свої 5 тисяч рискну видавати газету сам, визначивши ціну 12 рублів. Як не стане грошей, то закрию газету і зникну з українського обрію»" (*Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): У 2-х т. Т. 1. К., 2004. С. 28–29). Врешті, завдяки В. Леонтовичу вдалося залагодити справу з головним меценатом газети: В. Симиренко погодився виділити 10 тис. руб. на 1909 р. (Там само. С. 29–30).

Я сказав, що ліпше не піду... – мотиви цієї відмови збігаються зі щоденниковими нотатками Є. Чикаленка, який передає пояснення М. Грушевського напередодні запланованої зустрічі "Знаєте, Євгене Харлампович, без надобності воно. Я думаю, що треба вже розбити ту ілюзію, що я, мов, близько стою до газети, впливаю на неї, бо в суті діла, «Рада» ведеться більше під впливом Грінченка. Він хоч і удає з себе випертого з «Ради», але через своїх приятелів, співробітників «Ради» впливає на неї. Ліпше й мені зайняти позицію «випертого» з газети, може, я на тім більше виграю" (Там само. С. 27).

Широко розговорились про мою рец[ензію] на Аркаса... – *див. коментарі до записів за 14 та 24 серпня 1908 р.*

...що книжка Аркаса повинна бути в кождого передплатника "Ради" на столі... – у щоденнику Є. Чикаленка за цей самий день занотовано висловлену М. Грушевським під час зустрічі думку щодо "Історії України-Русі" М. Аркаса: "А потім оця історія і з «Історією» Аркаса. Це ж сором: написав чоловік «подарок молодим хазяйкам», і «Рада» бере його в оборону проти мене і устами всяких младенцев (Піснячевського) доказує, що наука, мов, наука, а Аркасова книжка «пречудеснейшая»" (Там само. С. 27).

5 [(18) вересня 1908 р. Київ]. Справив кор[екти] "Записок" і відослав. Був в конторі; Максимов не прислав плянів, аж по полудні. Був Стебницький, балакали про Леонтовича і натиск на нього. Пішли разом до нас, але Мар[инці] не застали – він хотів почитати переклад "Ангелі"*. Серьожа був нездоров*, Мар[инця] у Черняхівських. О 5-ій було засід[ання] Наук[ового] тов[ариства]*. Був комплєт, хоч і почекати прийшлося щось з $^{3}/_{4}$ год[ини]. Мар[инця] була з Ольдзею в театрі. Подав про паспорт, перед тим не було того "фараона, що знав Йосифа" – помічника правителя канцелярії, що давав паспорт без поліції.

...він хотів почитати переклад "Ангелі". – Йдеться про поему Юлія Словацького "Anhelli", написану у 1837–1838 рр. У перекладі П. Стебницького та з його передмою "В столітні роковини Юлія Словацького" поему опубліковано: ЛНВ. 1909. Т. XLVII. Кн. VIII. С. 285–312.

Серьожа був нездоров... – мова про Сергія Шамраєва (Шамрая) – сина рідної сестри Михайла Грушевського Ганни.

О 5-ій було засід[ання] Наук[ового] тов[ариства]. – Йдеться про засідання Ради Українського наукового товариства в Києві, на якому присутні взяли до відома інформацію голови Товариства про надіслану телеграму В. Ягичу з нагоди 70-ліття вченого та постановили надіслати телеграму Л. Тостому з нагоди 80-літнього ювілею письменника. Заслухали та взяли до відома відмову Г. Павлуцького від посади голови Історичної секції УНТ, а також інформацію про рахунки "Записок УНТ": з 2239 руб. 61 коп., що надійшли, витрачено 1340 руб. 85 коп. З огляду на публічність наукових засідань Товариства ухвалили допускати реферати лише українською мовою (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 9 зв. – 10).

6 **[(19) вересня 1908 р. Київ],** субота. Сьогодня виложено плян і описаніє*, віддавано підрядчикам, що займали весь час. По полудні заходив Чикаленко, оповідав про вчорашню конференцію "Ради"*. Завтра він їде в Кононівку.

Сьогодня виложено плян і описаніє... – на жаль, до наших днів не збереглися ні плани, ні опис, ні проєкт фасадів прибуткового будинку Грушевських на Паньківській, 9. Всі вони зберігалися після спорудження дому в квартирі М. Грушевського. Під час обшуку 28 листопада (за ст. ст.) 1914 р. було укладено протокол, до якого, зокрема, занесено й такі документи: "45) Описание работ по постройке дома Грушевских, писанное на машине в пяти экземплярах на трех листах каждый; 52) Одна синяя папка, озаглавленная «Дом Грушевских», в которой оказалось: а) описание работ по постройке дома Грушевских; б) десять разных планов" (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 161 зв., 162 зв.). На сьогодні цих документів у фонді Грушевських (1235) у ЦДІАК України виявити не вдалося. Найвірогідніше, вони були втрачені під час пожежі, спричиненої обстрілом будинку більшовицьким військом у ніч на 25 січня (за ст. ст.) 1918 р. *Див. також коментар до запису за 27 серпня (9 вересня) 1908 р.*

...оповідав про вчорашню конференцію "Ради". – *Див. запис за 4 вересня 1908 р.*

7 **[(20)] вересня 1908 [р.] Київ.** Їздив з Кулюнею на Подол, купували цвіти й ріжні дрібниці, нічого інтереснійшого. Вечером був у Максимова. "Общ[ественная] Польза" заспокоїла мене щодо ПУК*, а то я непокоївся. Зате Томашівський алярмує з Львова про пляни К. Левицького щодо друкарні*, що splendid isolation [повна ізоляція (*англ.*)] фатальне для Т[оварист]ва Шевченка. Вчора ізліз ЛНВ*.

"Общ[ественная] Польза" заспокоїла мене щодо ПУК... – йдеться про лист петербурзького видавничого товариства "Общественная польза" від 1 вересня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за 23 липня 1908 р.*).

Зате Томашівський алярмує з Львова про пляни К. Левицького щодо друкарні... – згадано лист С. Томашівського, відправлений зі Львова 16 (3) вересня 1908 р. У ньому він детально описав перебіг засідання Виділу "Просвіти", який відбувся напередодні, 15 (2) вересня 1908 р. На ньому голова Народного комітету УНДП К. Левицький запропонував, щоб Товариство "Просвіта" спільно з іншими авторитетними українськими інституціями ("Дністер", "Народна торгівля", Крайовий кредитовий союз, Гіпотечний банк) заснували

свою друкарню. Виступаючи категорично проти такої акції, С. Томашівський наголосив, що "Просвіта" як загальнонаціональна і міжпартійна культурна інституція не може бути заанґажована в інтереси окремої політичної партії. Окрім того, нова друкарня може загрожувати фінансовим інтересам НТШ, перебравши, наприклад, друк шкільних підручників. Описавши свою дискусію з К. Левицьким та подані аргументи, закликав голову НТШ до термінових заходів, аби не допустити закладання нової друкарні. Він наполегливо радив М. Грушевському прискорити своє повернення до Львова, написати лист із протестом до Є. Олесницького або К. Левицького, порушити справу публічно в ЛНВ та "Раді" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 792. Арк. 259–260). Друкарня була одним із головних джерел прибутків НТШ, а отже, позитивне вирішення питання про закладання нової відразу стало відчутним. Як повідомлялося у звіті про роботу НТШ за 1908 р., заходи щодо залучення нових видавничих проєктів не увінчалися успіхом, "а вийшло навпаки, що заснувалася окрема українська друкарня з громадським характером, в якій тепер друкується «Діло», «Свобода» і інші видавництва. Наскілько ся друкарня схоче бути конкуренційною для друкарні Товариства, се зможе показатися аж по довшім часі та довшій практиці" (Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 37. С. 2).

Вчора ізліз ЛНВ. – Йдеться про VIII книжку (том LXIII) "Літературно-наукового вістника".

8–12 [(21–25) вересня 1908 р. Київ]. Сі дні пройшли в збиранню цін від підрядчиків і переговорах з ними*; скаля дуже простора: Шварценберг по 70 р[уб]. куб., з ліфтом; Грановск[ий] – 60; Ґуґель теж, включно з фунд[аментом]; Файбишенко – 60*, уступив на 58 і хотів ще дешевше йти; Верозуб – 55; коло точок Шарнопіль[ського] – 85, потім 82; Хватовир – 54; Вольдман – 50* і теж готов був іти низше, але потім поламався і дав ціну 53. Ще додався потім Кучеров (84 тис.), Бродский Мирон (по 54). Непокоїло нас, що Литвиненка не було – поїхав до фамілії й забарився, бо Леонтович лишав його без себе дома. Я, довідавшись, що Леонтович в Київі, послав Павла Фил[иповича] до нього довідатися, де Литвиненко, і чи не позволив би Леонтович телєграфічно його викликати. Леонтович сказав, що докладно адреси його не знає, але тим часом Литвиненко вернувся, по телєграмі, в домі Леонт[овича] був огонь. Ми могли тим чином порадитися.

Сі дні пройшли в збиранню цін від підрядчиків і переговорах з ними... – участь у перемовинах 10 підрядчиків свідчить про неабияку конкуренцію серед будівельних контор у Києві на початку XX ст. У результаті М. Грушевський зупинився на будівельній фірмі "Хуригин и А. Б. Верозуб". Безпосередньо робота проходила під керівництвом власника фірми Верозуба та інженера Школьника (*див. коментар до запису за 18 вересня 1908 р.*).

...Файбишенко – 60... – бажаючи отримати підряд на спорудження прибуткового будинку Грушевських на Паньківській, 9, 9 вересня (за ст. ст.) 1908 р. управитель будівельної контори й власник магазину будівельних матеріалів на вул. Володимирській, 81 Яків Юхимович Файбишенко писав до М. Грушевського про можливість прибути на перемовини лише 10 вересня та просив: "Желательно во время моего присутствия не встречаться с конкурентами" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 872. Арк. 160).

...Вольдман – 50... – ознайомившись з кресленнями і описом, розробленими В. Максимовим, напередодні згаданої зустрічі Х. С. Вольдман у своїй записці до М. С. Грушевського повідомляв про свою згоду взятися за спорудження будинку з розрахунку 53 руб. за кубічний сажень (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 624. Арк. 9).

13–15 **[(26–28) вересня 1908 р. Київ].** Відбули ми три великі конференції з Макс[имовим] і з Литвин[енком], розглядаючи пляни і описаніє считуючи. 15[-го] вніс Максимов плян до управи*. Клопотав мині голову лавочник – чи не конче робити трудности з випровадженнєм, але справу з ним полагодив в суботу (13[-го]), позволивши йому поставити балаган. Попередні дні я писав статю про Байду*, а 15[-го] зачав писати "На украї́н[ські] теми"*. В книгарні поставили стойки й стало дуже гарно. Публ[ичне] засід[аннє] мало бути 14[-го], але відложив на 21[-ше], бо курсів ще не відчинено. Їздив на Подол.

15[-го] вніс Максимов плян до управи. *– Див. коментарі до записів за 27 серпня та 6 вересня 1908 р.*

Попередні дні я писав статю про Байду... *– див. коментар до 2 вересня 1908 р.*

...а 15[-го] зачав писати "На украї́н[ські] теми". *– Грушевський М.* Ще про культуру і критику // ЛНВ. 1908. Т. XLIV. Кн. X. С. 121–136; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 82–94. Писав статтю впродовж 15–18 вересня (за ст. ст.) 1908 р. Приводом до її написання стала полемічна стаття В. Піснячевського в газеті "Рада"— відповідь на критику М. Грушевським "Історії України-Русі" М. Аркаса. У своїй праці вчений підтвердив попередні думки щодо низької вартості "нездалої, непедагогічної і з наукового, і з національного погляду" популярної історії М. Аркаса та шкідливості її "в ролі підручника української національної свідомості" (*див. коментар до запису за 24 серпня 1908 р.*).

16 **[(29) вересня 1908 р. Київ],** второк. Саша виїхав до Москви вчора, лишивши мині дальше хожденіє і обращеніє, зрештою і при собі він займав ролю тільки свідка. Чую сильну втому від сього безконечного переговорювання. Від вчора звільнився з "К[иївських] Вістей" Оправхата*, але боюся, що не буду з нього мати великої потіхи.

Від вчора звільнився з "К[иївських] Вістей" Оправхата... **–** мова про Петра Оправхату – сільського писаря з с. Кононівки на Полтавщині, де мав свій маєток Є. Чикаленко, бухгалтера місцевого кредитного товариства, публіциста. На 1908 р. – співробітник контори "Киевских вестей", звідки його звільнили через нецільове використання коштів та фальсифікацію документів. Імовірно, за порадою Є. Чикаленка М. Грушевський мав намір запросити його виконувати обов'язки завідувача складу та бухгалтерського обліку будівельних матеріалів при спорудженні прибуткового будинку. Ще в кореспонденціях із Криворівні М. Грушевський декілька разів просив брата Олександра обговорити з ним умови роботи, платні (45 руб. "на початок") та перспективи залишитися "управляющим домом". Мав надію взяти Є. Чикаленка за посередника у цих перемовинах (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 299, 300–301; Спр. 281. Арк. 105–105 зв.). Як свідчать подальші щоденникові нотатки, "контракт" з П. Оправхатою підписано не було (*див. запис за 18 вересня 1908 р.*).

17 **[(30) вересня 1908 р. Київ].** На день уродин майже цілий день засідав з підрядчиками, а "Кіевл[янин]" поздравив мене статею про Аркаса*. Чикаленко благовіствував мині про се, сказавши, що Павлов[ський] був скандалізований, що "Кіевл[янин]" пише фразами українських кругів*. Algo [хтось (*іспан.*)] або Савенко (автор) піднявся до Грінченка і С°, або Грінченко спустився до Савенка. Збридило мині було се писаннє

"На укр[аїнські] теми"*, але досить скоро відойшов. Мама дуже змінилася й стала до дітей взагалі, а до нас особливо, дуже сердечна. Казала Мар[инці] підшукати мині на уродини дарунок.

...а "Кіевл[янин]" поздравив мене статею про Аркаса. – Йдеться про статтю "Из украинофильского лагеря" // Киевлянин. 1908. № 258. 17 сентября. С. 2–3. У ній подано детальний огляд серпневої книжки "Літературно-наукового вістника" й насамперед рецензії М. Грушевського на "Історію України-Русі" М. Аркаса: "М. Грушевсктий очень огорчен. Он печатает многотомную «Историю Украины-Руси» и был до сих пор монополистом «украинской» истории, а, между тем, недавно в Петербурге появился некий «Микола Аркас», который тоже напечатал «Історію України-Русі», да еще «з малюнками». [...] Г[осподин] Грушевский опечален [...] успехом этой книги и старается убедить своих читателей, что она не только плохая, но даже вредная". Далі анонімний автор, яким за даною щоденниковою нотаткою міг бути А. Савенко, висловив здивування з приводу огляду "З українського житя" Ф. Матушевського, вміщеного в тій самій книжці ЛНВ: чому, мов, "огорчает г[осподина] Грушевского и его товарищей по журналу возникновение в Киеве «Клуба русских националистов»?" На завершення розглянуто ще один сюжет з огляду Ф. Матушевського: про невдалу спробу М. Грушевського обійняти посаду професора Київського університету.

...що Павлов[ський] був скандалізований, що "Кіевл[янин]" пише фразами українських кругів. – Йдеться про редактора "Ради" М. Павловського та публікацію на її шпальтах статті В. Піснячевського щодо гострої рецензії М. Грушевського на видання "Історії України-Русі" М. Аркаса, тональність якої була співзвучна з публікацією "Киевлянина" (*Піснячевський В.* Маленький фельєтон. З хвиль життя // Рада. 1908. № 192. 4 вересня (22 серпня). С. 2–3).

Збридило мині було се писаннє "На укр[аїнські] теми"... *– див. коментар до запису за 13–15 та 20 вересня 1908 р.*

18 [вересня (1 жовтня) 1908 р. Київ]. Четв[ер]. Збирали остаточно ціни. Був Ґуґель і просив його спитати останнього, про те ж саме просив і Верозуб з Школьником*. Шарнопільський приніс останню ціну – 81,600. Вечером заходив до Перетца, що просив – мав вечір вільний; мав умовитися зо мною в справі "Записок". Був там Огієнко; показували ріжні аркуші etc. Але я завважив титулову картку "Науков[ого] збірника, присв[яченого] Житецькому"*, к[от]рої мині не показали. Про се Перетц говорив зо мною в перше побаченнє, що він хоче видруковати 50 прим[ірників] як "Науков[ий] збірник"; я запротестував, що се виходить не гарно; він тоді по довгих противленнях ніби згодився, а тепер показалося се припадком знову. Я повторив свою опозицію. Він змагався – принаймні кілька примірників. За вечерею не говорили про се – був Розов* і Євлахов*, а як відходив, він з докором сказав, що я роблю насильство над ним. Про Оправхату, к[от]рий 15[-го] мав вступити до нас в службу, пішли поголоски про дефравдацію*.

...Верозуб з Школьником. – Ці імена згадуються у декількох щоденникових нотатках за вересень 1908 р., коли йшли пошуки підрядчиків на спорудження прибуткового дому на Паньківській, 9 (*див. записи за 8–12, 19, 29 вересня 1908 р.*). Саме на цих київських фахівцях будівельної справі М. Грушевський зупинив свій вибір, імовірно зважаючи на помірковану ціну та рекомендацію, яку Верозуб отримав від інженера, автора проєкту В. Максимова (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 624. Арк. 16 зв.). Про цей вибір свідчать

і документи, занесені до протоколу обшуку у квартирі М. Грушевського 28 листопада (за ст. ст.) 1914 р.:"56 в) Один договор Грушевских с купцом Верозубом и инженером Школьником, напечатанный на пишущей машинке; г) Росписка Верозуба на 900 руб., написанная чернилами" (Там само. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 163). І хоча ці документи не збереглися (вони, найімовірніше були знищені вогнем під час обстрілу будинку більшовицьким військом в ніч на 25 січня (за ст. ст.) 1918 р.), зафіксовані в описі відомості є важливим джерелом до історії спорудження "фамільного дому" Грушевських. Про безпосередню участь згаданих осіб у спорудженні дому, робота яких обійшлася М. Грушевському у 20 тис. руб., та розрахунки з ними *див. записи за 15 квітня, 22 травня, 28 серпня, 1, 15, 18, 24 вересня, 2, 24, 25–27 жовтня, 24, 28 грудня 1908 р.*

...титулову картку "Науков[ого] збірника, присв[ячено]го] Житецькому"... – йдеться про другу книжку "Записок Українського наукового товариства", яка вийшла 1908 р. з посвятою "Високошановному Павлу Житецькому з нагоди ювілею його 45-літньої наукової діяльности присвячує Українське наукове Товариство в Київі" та портретом ювіляра. Її зміст відкрила промова В. Перетца на науковому засіданні УНТ, яке відбулося 3 лютого (за ст. ст.) 1908 р. з нагоди цього ювілею. У результаті дискусії М. Грушевського з В. Перетцом один примірник другої книжки "Записок" було видрукувано як "Науковий збірник" (*див. запис за 8 лютого 1908 р.*). *Див. також записи за 21, 28 вересня та 1 жовтня 1908 р.*

...Розов... – *див. коментар до запису за 3 січня 1907 р.*

...Євлахов... – мова про російського літературознавця, літературного критика, педагога, лікаря, приват-доцента Петербурзького (з 1908) та Київського (з 1908) університетів, доцента та згодом професора Варшавського університету (з 1909) Євлахова Олександра Михайловича (1880–1966).

Про Оправхату, к[от]рий 15[-го] мав вступити до нас в службу, пішли поголоски про дефравдацію. – *Див. коментар до запису за 16 вересня 1908 р.*

19 [вересня (2 жовтня) 1908 р. Київ]. Ціни зібрано. Їздили в полуднє на Шулявку до Ямпольських*, ввечері ми зійшлися у Максимова. Верозуба й Школьника не було і відпрошувалися до завтра, але нам хотілося скінчити. Спровадили телефоном, прочитали описаніє; повикидали багато. Кінець кінцем вийшли другою гоною й поставили стару ціну – 84.500. Я поставив свою – 81.500. Нарешті запропонував 83*, коли хочуть зараз, а ні – то завтра я беру вже сю пропозицію назад. Прийняли. Було се коло 16-ої години. По тім розійшлися.

Їздили в полуднє на Шулявку до Ямпольських... – Ганна Платонівна Ямпольська мешкала у Києві за адресою: вул. Борщагівська, 130.

Нарешті запропонував 83... – ця сума є важливою для визначення складових загальної вартості спорудження прибуткового дому Грушевських у Києві. Оскільки фінансові документи про витрати на будівництво майже не збереглися (згоріли під час обстрілу будинку в січні 1918 р.), їх доводиться виявляти в епістолярних та мемуарних джерелах. На сьогодні відома лише загальна сума, яку родина вклала в цей дім. Її подає М. Грушевський у своєму вступі до збірки "На порозі Нової України" (1918): "Належав сей дім мині спільно з моїм братом і сестрою; в будову його вложено було 100 тис. в паперах, залишених нам батьком, що при реалізації дали коло 80 тис. рублів, і на розплату була ще затягнена банкова позичка, 102 тис. паперами, які при реалізації дали коло 85 тис. Доходу він не приносив нам ніякого – останніми часами не ставало його навіть на оплату банкових процентів" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. 1. Львів, 2007. С. 227). Отже, майже половину названих сум склала оплата за будівельні матеріали й роботу підрядчиків.

20 [вересня (3 жовтня) 1908 р. Київ]. Сьогодня відпочивав по трудах вчорашніх. За обідом Саша оповідав, що Тимч[енко] уболівав, що Перетц дуже убитий, каже, що поки його потрібували etc., а тепер на хочуть вволити волі etc. Прийшли робітники розбирати дім старий*. Погода гарна. Я сі дні писав статю "На укр[аїнські] теми" (15[-го]–18[-го]), потім написав до читачів на XI кн[ижку]* і взявся до поновного писання статі про Антоновича до X кн[ижки]*.

Прийшли робітники розбирати дім старий. – Окрім флігеля на 2 ½ поверхи, розташованого в глибині придбаної Грушевськими в липні 1908 р. садиби, на червоній лінії вулиці Паньківської (на розі з Микільсько-Ботанічною) стояв невеликий одноповерховий дерев'яний на кам'яному цокольному напівповерсі будинок середини XIX ст. Саме з нього розпочалася історія садиби. Згідно з генеральним планом Києва 1837 р. забудова Паньківщини пов'язана зі спорудженням будівель Університету св. Володимира. Історична місцевість, відома з початку XVI ст., отримала нову назву – "Латинський квартал". У центрі Латинського кварталу розкинулася і садиба за адресою Паньківська, 9/14. Історичні документи зафіксували час розпланування цього "усадебного места" на 1840 р. та його першого власника – купця Я. Я. Баханова. Імовірно, тоді це була лише ділянка під забудову. 2 вересня (за ст. ст.) 1840 р. Я. Баханов продав садибу дворянці Т. І. Вороксевич, яка в січні 1863 р. завершила будівництво нового "в пять окон на полуэтаже" будинку (верхній поверх – дерев'яний, нижній – кам'яний). Власне, це і був той "старий дім", про який згадує М. Грушевський. Подальше його впорядкування пов'язано з новою власницею – дружиною титулярного радника В. О. Щетинською, яка 22 листопада (за ст. ст.) 1874 р. придбала у Т. І. Вороксевич садибу за 6600 руб. Із запланованих робіт нова власниця замінила дах будинку на металевий та пробила на нижньому напівповерсі додаткові вікна. 11 серпня (за ст. ст.) 1900 р. садиба на Паньківській, 9/14 знову змінила власника: ним став поручик запасу П. С. Богатко, якому набута маєтність обійшлася в 31 700 руб. і від якого через 8 років вона перейде до Грушевських (ЦДІАК України. Ф. 487. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 144–145 зв.; ДАК. Ф. 17. Оп. 5. Спр. 670. Арк. 67 зв. – 68; Ф. 41. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 29, 33 зв. – 34; Ф. 143. Оп. 2. Спр. 169. Арк. 2–2 зв.; 5–7; 8–8 зв., 11, 19–19 зв., 35–36; Ф. 163. Оп. 41. Спр. 679. Арк. 1–3 зв.; 6; Спр. 905. Арк. 1–4; Ф. 163. Оп. 46. Спр. 586. Арк. 3–4).

На місці "старого дому" передбачалося спорудження прибуткового будинку, що було головною мотивацією насамперед для М. Грушевського щодо придбання цієї садиби. Ще відпочиваючи в Криворівні, в листі від 12 (25) серпня 1908 р. він радив братові: "Уличний дім добре б зачати валити вже тепер" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 300–301). У відповідь О. Грушевський схвалював це рішення: "Квартирантів з домка на розі ми вже виселили, так що справа лише в виборі пляну для будівлі. Ми також думали почати сеї осени і через те зраділи, почувши від Лаврова, що ти писав, що може приїдеш в кінці серпня. [...] Про пресію у нас не може бути і думки, раз робимо усі на спілку, тим більше, що вигіднійше будувати якшвидше. [...] В нашім флігелі іде ремонт, на днях треба буде перевозитись, бо на тім мешканню по контракту лише до 15 серпня" (Там само. Спр. 281. Арк. 105–105 зв.).

...потім написав до читачів на XI кн[ижку]... – *Грушевський М.* До наших читачів // ЛНВ. 1908. Т. XLIV. Кн. XI. С. 225–228; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 375–377.

...і взявся до поновного писання статі про Антоновича до X кн[ижки]. – Йдеться про статтю "Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності". Праця опублікована не в X книжці ЛНВ, а в "Записках Українського наукового товариства в Київі" (1909. Кн. III. С. 5–14); передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 185–191). *Детально див. коментар до запису від 13 березня 1908 р.*

21 [вересня (4 жовтня) 1908 р. Київ]. Було І засіданнє Наук[ового] тов[ариства]*. Я читав про Байду, потім Старицька про фаянс, і була Рада*. В ній говорили про всячину, потім Перетц – що він хоче зробити останню попитку провести свій плян і зачав говорити про "Наук[овий] зб[ірник]". Я вияснив, присутні пристали до мого погляду, тоді він зробив сцену – схопився, заходив по покою, що він, конечно, человек маленький, но все ж таки робив – от видав дві книжки "Записок", і коли був потрібний etc., а тепер не хотять вволити "его желанія" или "положим, даже каприза" etc. Се зробило незвичайно прикре вражіннє. З огляду, що Перетц остаточно бажав тільки 1 прим[ірник] для подношения з зазначеннєм на нім, що се II том "Записок" – згодилися на се. По скінченню я, думаючи, що Перетц відійшов уже з своєї істеричної атаки, підійшов і сказав приятельським докором: "Що ж се Ви, Вол[одимир] Ник[олаєвич], таку сцену зробили". Але він з образою відповів: "Нет, я ничего, а вот Вы…" Тоді я повернувся й пішов.

Було І засіданнє Наук[ового] тов[ариства]. – На цьому науковому засіданні УНТ, яке відбулося в Музично-драматичній школі М. Лисенка, було заслухано доповіді М. Грушевського "Байда Вишневецький в поезії та історії" та Є. Кузьміна "Межигорський фаянс" (останній М. Грушевський, імовірно помилково, приписує Л. Старицькій-Черняхівській) (Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. // Записки Українського наукового товариства в Київі. 1909. Кн. IV. С. 155).

…і була Рада. – На засіданні Ради УНТ визначили порядок проведення засідань секцій: на них допускаються члени Товариства, а гості тільки за рекомендацією членів секції; оповістки про засідання подаються членам і в газетах; на секціях робляться доповіді спеціального змісту. Також ухвалили текст звернення з приводу пожертв книжок для бібліотеки Товариства та прийняли постанову про піднесення ювілейного другого тому "Записок" П. Житецькому (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 11).

22–25 [вересня (5–8 жовтня) 1908 р. Київ], понед[ілок] – четв[ер]. Старий дім помалу ламають*, але дуже помалу. Максимов має виготовити остаточний текст описи, і теж дуже помалу се робить. Дав текст, але зовсім відмінний; прийшлося звернути його до доповнення. Чикаленко прийшов оповісти, що Литвиненко висловляв перед Леонтовичем побоювання, що нас нагріють, бо Максимов не внушає довєрія, і подрядчики теж. Чикаленко щаслив: наслідком листу Стебницького Леонтович, ідучи в сторону найменьшого сопротивлення, заявив, що на "Раду" гроші будуть*, що ж до Наук[ового] інституту, то моя статя зробила на Семиренка вражіннє неприємне*, властиво на Семиренчиху*: "Вл[адимир] Бон[ифатієвич] не так би говорив! – жадає, наче княжить". Мав іще з Берло неприємні балачки: вона хотіла дати працю до збірника, я поставив на секцію, вона, помітивши, що я нею невдоволений, хотіла взяти назад; нарешті заспокоїлася, по довгих торгах, коли я сказав, що зреферую, але помстилася, розповівши, що на мене дуже негодують, що я полумертвого Дома[ни]цького позбавив заробітку*. Коли, як, де, хто – дискретно промовчала.

Старий дім помалу ламають... *– див. запис за 20 вересня 1908 р. та коментар до нього.*

...Леонтович, ідучи в сторону найменьшого сопротивлення, заявив, що на "Раду" гроші будуть... *– див. коментар до запису за 4 вересня 1908 р.*

...моя статя зробила на Семиренка вражіннє неприємне... – йдеться про статтю, в якій вчений подав концепцію та програму Наукового інституту українознавства: *Грушевський М.* Чи не спроможемось? // ЛНВ. 1907. Т. XL. Кн. XII. С. 418–425; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 347–352.

...Семиренчиху... – мова про дружину В. Ф. Симиренка – Софію Іванівну Симиренко. Походила з роду французьких аристократів Альбрандт, які після французької революції емігрували в Україну. Її сестра – Ольга Іванівна Альбрандт (у шлюбі Леонтович) – була матір'ю Володимира Миколайовича Леонтовича, через якого М. С. Грушевський вирішував питання щодо фінансування його проєктів В. Ф. Симиренком.

...на мене дуже негодують, що я полумертвого Дома[ни]цького позбавив заробітку. – *Див. коментарі до записів за 10 липня, 9, 14, 24 серпня, 4, 17 вересня, 16 жовтня, 24 листопада, 5, 11 грудня 1908 р.*

26 [вересня (9 жовтня) 1908 р. Київ], п'ятн[иця]. Засід[аннє] Істор[ичної] секції[*]: людей було багато, аж занадто, але більше, здається, по недорозумінню. Я Берлову працю реферував, утомленим голосом, як казали; справді праця була така лиха, що трудно було здобутися на ліпший голос. На закритім засід[анні] я поставив справу заснов[ання] Статист[ично]-економ[ічної] комісії[*]. Русова я хотів предложити в голови секції, але він себе таким єршом обернув, що пропала в мене охота. Потім була Рада[*] ще – в справі прейнятя бібліотек etc.

Засід[аннє] Істор[ичної] секції... – на засіданні Історичної секції УНТ Л. Добровольський зачитав свій реферат "Забуті межі давньої Київщини" (опубліковано: Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. III. С. 54–79), а М. Грушевський – реферат Г. Берло "Відносини пана та хлопа в кріпацьких часах на підставі деяких літературно-народніх матеріялів" (Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 157).

...я поставив справу заснов[ання] Статист[ично]-економ[ічної] комісії. – Статистично-економічну комісію УНТ було створено при Історичній секції на її засіданні 28 вересня (за ст. ст.) 1908 р. До кінця 1908 р. комісія працювала у складі О. Русова (голова), В. Кошового (секретар), А. Яковлева та А. Ярошевича (члени). 12 жовтня, 26 жовтня, 21 листопада (за ст. ст.) 1908 р. відбулися наукові засідання, в центрі яких стояло питання про карту підросійської України; також зачитано реферат "Із статистики Київа" (Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 157–158).

Потім була Рада... – на засіданні Ради УНТ М. Грушевський доповів про стан справ з бібліотеками О. Кониського та В. Антоновича: щодо книжок О. Кониського, які вже було одержано, то остаточне рішення залежало від згоди розпорядника заповіту О. Лотоцького прийняти пропозицію відправити до Галичини тільки ті виданні, які потрібні НТШ. Отримавши цю пропозицію, 7 листопада (за ст. ст.) 1908 р. О. Лотоцький писав: "Нехай з книжками О[лександра] Я[ковича] Кониського буде так, як кажете: галицькі остануться в Києві, а решта поїде в Галичину. Але я конче хотів би, щоб і в київському, і в львівському т[оварист]вах ті книжки були в окремих шафках, мали свій особий каталог. Така була воля небіжчика. Київському т[оварист]ву конечне треба поставити умову, що коли його «завісять» (всі під Богом ходимо), то книжки передаються львівському Наук[овому] т[оварист]ву; се все треба запротоколити. Чи написати про се в київське та львівське т[оварист]во

офіційно?" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 345).

Щодо бібліотеки В. Антоновича, то цю справу ще не було вияснено остаточно. Розглянувши питання про редагування "Записок", ухвалили звернутися, окрім М. Лисенка, який дав згоду, до М. Біляшівського та К. Михальчука. Наприкінці обміркували зміст 3-ої книги "Записок" (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 11 зв.).

27 [вересня (10 жовтня) 1908 р. Київ], суб[ота]. Докінчуємо Х кн[ижку] ЛНВ. З цензури йдуть хмари. Оп[атовський] казав перед тижнем Лаврову, що украïн[ську] пресу рішено знищити яко революційну; але ЛНВ, мовляв, се не грозить. Сконфісковано тепер "Рідний Край"*.

Сконфісковано тепер "Рідний Край". – На підставі характеристики змісту передової статті "Наша праця", опублікованої в № 32 за 16 вересня (за ст. ст.) 1908 р. тижневика "Рідний край", 24 вересня (за ст. ст.) 1908 р. Київський тимчасовий комітет у справах друку видав постанову за № 540 про арешт цього числа журналу та притягнення до кримінальної відповідальності редактора-видавця Ольги Петрівни Косач (Олени Пчілки). Згідно цією постановою 26 вересня (за ст. ст.) 1908 р. київський поліцмейстер дав доручення приставу Бульварної поліцейської дільниці вжити заходів щодо негайної конфіскації № 32 "Рідного краю" в редакції (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 97), книгарнях, кіосках, у розповсюджувачів тощо. У результаті було конфісковано 400 примірників в редакції та 2 примірники у книгарні "Киевской старины". 29 вересня (за ст. ст.) 1908 р. Київський тимчасовий комітет у справах друку спрямував свою постанову прокурору Київської судової палати, який у відповідь повідомив, що 3 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. Київська судова палата скасувала арешт зазначеного числа "Рідного краю", а 10 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. затвердила висновок прокурорського нагляду про відсутність підстав для порушення кримінального переслідування редактора Ольги Косач (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 210–214, 221–222 зв., 224, 238). Такий же висновок прийняла Київська судова палата 9 січня (за ст. ст.) 1909 р. у відповідь на постанову Київського тимчасового комітету у справах друку від 20 грудня (за ст. ст.) 1908 р. про притягнення до кримінальної відповідальності редактора "Рідного краю" О. П. Косач за надрукований у № 43 журналу вірш С. Палія "Для коханої зірки-дівчини я складаю веселі пісні" (Там само. Арк. 279–279 зв., 289).

28 [вересня (11 жовтня) 1908 р. Київ]. Кунктаторство Максимова починає виводити з рівноваги. Вчора умовилися зібратися, але він се зібраннє звів на ніщо*. Сьогодня рано заїхали – він вибрався на посвящениє. Умовилися на вечер – прислав з "Метрополя"*, що там застряг; я пішов перед вечером – його ще не було, тільки Литвиненко завернув. З Перетцом мали нині підносити Житецькому "Збірник"*. Перетц захорував, просив, щоб я сам, але я не згодився.

Вчора умовилися зібратися, але він се зібраннє звів на ніщо. – У своїй записці від 27 вересня (за ст. ст.) 1908 р. В. Максимов пояснив причини, через які запланована на той день зустріч не могла відбутися: "Я только что получил договор и описание работ и, посмотрев его, отошлю Андрею Мироновичу [Литвиненко]. Т[аким] образом, сегодня еще не может состояться наше заседание, а завтра, наверное, в 6 часов вечера" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 624. Арк. 6).

...з "Метрополя"... – ресторан "Метрополь" містився в будинку купця А. П. Слинька на розі вулиць Караваєвської і Великої Васильківської (адреса, зазначена у довідкових

виданнях: вул. Караваєвська, 2/22; нині – вул. Велика Васильківська, 22; будинок не зберігся).

***З Перетцом мали нині підносити Житецькому "Збірник"**. – Див. записи за 18, 21 вересня та 1 жовтня 1908 р.*

29 [вересня (12 жовтня) 1908 р. Київ]. Мали зібратися всі в конторі, але Макс[имов] не прийшов – прислав зпочатку Верозуба-сина, а потім старий Верозуб прийшов перепрошувати за нього. Зібралися ввечері з Литв[иненком] у Макс[имова] і перечитали описаніє, справили і проєкт умови*.

***...справили і проєкт умови.** – Див. коментар до запису за 27 серпня 1908 р.*

30 [вересня (13 жовтня) 1908 р. Київ]. Заходив з проєктом умови до нотара; в обід прийшли Макс[имов], підрядчики, з експромту засіли за читаннє останньої редакції, трівало се з год[ини] 4[-ої] до 11-ої. Велика баталія була при проєкті умови*. Випили 2 самовари, з'їли сир і все, що було; Макс[имов] обідав тут же. Гасили вапно; копали під фундамент.

***Велика баталія була при проєкті умови.** – Див. коментар до запису за 27 серпня 1908 р.*

1 [(14) жовтня 1908 р. Київ]. Знову не поїхали до Житецького, Перетц хорий, умовляв мене, щоб я поїхав, але я не згодився. Заходив до нього перед полуднем, був там і Лобода, к[от]рий тепер робить ретіраду замітно. Заїздив до Макс[имова] і Литвиненка. Ввечері було відкритє клюбу*; неприємно, що спізнилися (через Галю). Було дуже людно і гамірно, але взагалі балакали з Біляшевським про заложеннє комісії штуки. З Старицькою-Черняхівською, Косачкою, Драгоманихою, все се дуже дружелюбно. Меньше приємно було балакати з Дудою*, Полівановим* і Бородаєм. Перед тим заїздив я до Антоновички: з нею умовлено було, що в понеділок прийдемо до неї в делєгації Ради Наук[ового] тов[ариства], але приїхавши, не застали, вона пішла до нас, поїхали до нас – там не було, аж потім прийшла, але я мусів їхати до Максимова; була дуже смирна, тому я пішов до неї, але на клюбі Біляш[евський] оповідав, що вівторок був, і була дуже фуріозна: все дай, все дай, а нам, укр[аїнцям], чи дають що?

***Ввечері було відкритє клюбу...** – йдеться про відкриття літературно-мистецького громадського зібрання – Український клуб (офіційна назва – "Киевское Украинское Общественное Собрание (Киевский Украинский Клуб)"). Установчі збори клубу відбулися 27 квітня (за ст. ст.) 1908 р. за участю приблизно 100 членів-засновників. Ініціатором створення і незмінним головою ради старшин клубу був М. В. Лисенко, який писав: "Одкрили у неділю Український Клуб. Серед Старшини і мене вибрано. З осени будемо функціонировать. Чимало й жіноцтва записалося. Треба буде лекції, вечори, концерти, спектаклі, зібрання рядити" (Микола Лисенко. Листи / Авт.-упоряд. Р. М. Скорульська. К., 2004. С. 429). Фактична робота, як свідчить і лист М. Лисенка, і даний щоденниковий запис,

розпочалася з 1 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. Запрошення М. С. Грушевському на відкриття 1 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. Українського клубу зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 95–95 зв. Надзвичайно яскраво діяльність клубу описав у своїх споминах М. Гехтер: *Гехтер М.* Спогади. Листи до М. Грушевського / Упоряд., вст. та прим. І. Ткаченка. К., 2005. С. 25–28.

Після закриття Українського клубу царською адміністрацією (офіційне рішення прийнято 11 жовтня (за ст. ст.) 1912 р.), традиції попередника продовжив клуб "Родина". В основу його діяльності було покладено статут, зареєстрований Київським губернським у справах товариств присутствієм 11 серпня (за ст. ст.) 1911 р. Засновники: А. І. Ярошевич, Ю. Р. Чернявський, М. Г. Гехтер, Ф. П. Лук'янов. М. С. Грушевський був активним учасником багатьох заходів клубу. Український клуб (як і згодом "Родина") містився у напівпідвальному поверсі будинку на вул. Володимирській, 42. У цьому ж будинку впродовж серпня 1909 р. – серпня 1912 р. мало помешкання Українське наукове товариство у Києві, яке очолював М. Грушевський.

…балакати з Дудою… – йдеться про Олександра Дуду-Дудинського, який у 1906 р. під псевдо "Старий русин" друкував у газеті "Громадська думка" статті на тему Холмщини, зокрема: "З Холмщини" (№ 95), "Посли з Люблінської губернії" (№ 101), "Про Холмщину" (№ 184). О. Дуда-Дудинський був членом Київського товариства "Просвіта", за часів Української Держави – делегатом від Холмської округи в комітеті у справах біженців.

…Поліванови… – мова про студента-правника Університету св. Володимира Костя Поліванова.

2 **[(15) жовтня 1908 р. Київ],** четв[ер]. Був у нотара, щоб виробити остаточний текст, підрядчиків не було довго, прийшли в обід; заговорили про ставки виплат, показалося, що вони хотіли були взяти 44 тис. netto*. А я хотів дати 31 [тис.] netto. Говорили з роздраженнєм, Макс[имов] утік, уставили цифру 34 тис. netto з дахом, дальше відложили на вечір, тут теж не без хандричення і роздражнення уставили текст договору і ставки дальші й умовилися на завтра їхати до нотара. Щодо початку лєкцій Шп[итковський] заспокоїв мене телєграмою*.

…netto. – Йдеться про ціну, яка не враховує витрати на перевезення, страхування тощо.

Щодо початку лєкцій Шп[итковський] заспокоїв мене телєграмою. – Згадана телеграма не виявлена.

3 **[(16) жовтня 1908 р. Київ].** Зрана диктував текст умови*, потім поїхали до нотара, але там не забачили нікого, пішли до Максимова, той казав, що вони телефонували, що чекають. Зайшов у контору і по описаніє посилав до Кричевського*, занесли помилково. Зійшлися у нотара – сказали, що історія потянеться; зайшли з Макс[имовим] випити кофе. Вернулися до нотара, але ся історія потягнулася аж поза 4-у год[ину] – підписали і пішли додому.

Зрана диктував текст умови… *– Див. коментар до запису за 27 серпня (9 вересня) 1908 р.*

…посилав до Кричевського… – упродовж 1906–1910 рр. В. Г. Кричевський з дружиною та синами Миколою і Василем мешкали у прибутковому будинку Г. П. Познякова, що мав подвійну адресу: вул. Мала Житомирська, 3 / вул. Софіївська, 4, оскільки будинок займав другу від гострого рогу цих вулиць садибу. Будинок зберігся у перебудованому вигляді,

сучасна адреса: вул Мала Житомирська, 3/4. Про співпрацю М. Грушевського та В. Кричевського, зокрема участь архітектора і художника у підготовці проєкту оздоблення фасаду прибуткового будинку Грушевських на Паньківській, 9 див.: *Панькова С.* Василь Кричевський та Михайло Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура. 2014. № 6. С. 44–51.

4 **[(17) жовтня 1908 р. Київ].** "Ходив по ділам", довго митарився у нотара, поки дістав контракт, заїздив до Кричевського, к[от]рий висловив ріжні скепт[ичні] замітки. Дуже непокоїть мене, що ґрунт мякшає, Максимов хоче уширити фундамент*. Я просив його зайти, але він прийшов без мене, потім прийшов і не зголосився, аж вечером, коли ми вже збиралися посилати по фіакра, він приїхав, і тут якось дуже нервувався тим своїм реверсом; а потім я поїхав з ним на двірець і говорив, а на двірці він таємничо зник. Поїхали.

Дуже непокоїть мене, що ґрунт мякшає, Максимов хоче уширити фундамент. – Ці проблеми з ґрунтом та фундаментом ускладнилися з подальшими роботами, про що М. Грушевського інформував молодший брат (*див. запис за 13 жовтня 1908 р. та коментар до нього*).

5 **[(18) жовтня 1908 р. Київ – Львів].** Їхалося добре, тільки Мар[инця] і Кулюня не виспалися, настрахали нас дезінфекцією, умисно все випрали, а на границі нічого не було. Тесля настрашив*, що бандеролі більше не йдуть. Сніг зачався зрана, і чим далі дуже, коло Львова зменьшився, але пішов далі ще сильнійший. Зимно і мокро. Пополудні телефонував Крев[ецький], що зараз нарада в справі Барв[інського]*, питав, чи має йти; я попросив піти до Том[ашівського] і поговорити зо мною телефоном разом; попросили Крев[ецького], щоб пішов для того, щоб знати, що там.

Тесля настрашив… – імовірно, йдеться про депутата Першої державної думи Російської імперії від Полтавської губернії Андрія Юхимовича Теслю.

…що зараз нарада в справі Барв[інського]… – йдеться про нараду дійсних членів і членів-засновників НТШ, яку скликав О. Барвінський в "Народній гостинниці". Нарада ухвалила звернення до Виділу про перегляд рішення від 31 грудня (за н. ст.) 1907 р. про виключення О. Барвінського з членів НТШ та обрала делегацію у складі Є. Олесницького, І. Кокорудза, П. Огоновського та О. Стефановича для "близшого умотивування і устного представлення тої справи" голові Товариства М. Грушевському (лист з власноручними підписами та списком осіб, які письмово підтвердили свою згоду з рішенням зборів зберігається: ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 88–88 зв.). На ці збори "мав честь" бути запрошеним особисто О. Барвінським і М. Грушевський (Листування Михайла Грушевського. Т. 7. С. 119). *Детально див. коментар до запису за 18 грудня 1907 р.*

6 **[(19) жовтня 1908 р. Львів].** Викладав 2 години; приїхав в сам раз, бо й екзамени на сім тижні, й Кручкевич непокоївся*. Нових слухачів – сливе нема. Вчора вечером був Томашівський, обговорювали новини, isolation [*тут*: роз'єднання (*англ.*)] нашого Т[оварист]ва. Неприємна

штука – поголоски, що Януш попродав ріжні річи*. Я нині зайшов по викладі до Т[оварист]ва й переконався, що автографів дійсно нема.

...Кручкевич непокоївся. – Йдеться про професора Львівського університету Броніслава-Ігнація Кручкевича. *Див. коментар до запису за 30 травня 1907 р.*

Неприємна штука – поголоски, що Януш попродав ріжні річи. – Переконавшись, що поголоски про продані співробітником Музею НТШ Богданом Янушем музейні предмети виявилися правдивими, 18 (31) жовтня 1908 р. М. Грушевський подав до відома Виділу цю справу. Того ж дня Виділ прийняв постанову виключити Б. Януша з членів Товариства. На наступному засіданні, 3 (16) листопада 1908 р., у зв'язку з виявленими фактами про продаж Б. Янушем музейних предметів, ухвалили звернутися до його батька й повідомити, що справу буде передано до суду, якщо родина не виявить бажання полагодити її добровільно. Як вирішилася справа з поверненням музейних предметів, виявити не вдалося, проте за щоденниковою нотаткою М. Грушевського відомо, що батько зреагував на вимоги й 13 (26) листопада 1908 р. зустрівся з головою НТШ. Щоб не виносити "з хати сміття", на сторінках офіційної "Хроніки" НТШ жодного разу не з'являлися відомості про цю неприємну історію; її зафіксували лише автентичні протоколи засідань Виділу. Надзвичайно емоційно і принципово виступив у цій справі відомий музеолог І. Свєнціцький (*див. запис за 19 листопада 1908 р.*).

Історія з Б. Янушем надовго запам'яталася й учням М. Грушевського. Обговорюючи перспективи видань НТШ через 13 років, 29 грудня 1921 р., І. Крип'якевич у своєму листі до І. Кревецького писав: "Мемуарами займається дуже ревно Януш, має перегляд польських мемуарів. Пару днів тому я намовляв його зробити бібліографію україніків (з Янушем ми дещо наладнали по давніх немилих історіях, він зладив дещо для НТШ, як спис церков в Галичині з літературою, провідник по Львові і ин.). Пише під псевдонімом В. Карпович" (*Стеблій Ф.* З листування Івана Крип'якевича та Івана Кревецького // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 387). *Див. також записи за 13, 18 жовтня, 3, 13, 19 листопада 1908 р.*

7 **[(20) жовтня 1908 р. Львів].** Сніг ліпить далі, виглядає як в грудні, і холодно. Се з будовою буде!

8 **[(21) жовтня 1908 р. Львів].** Була комісія статист[ична]*, секція*, потім Виділ*. Ухвалили 1000 кор. для Франка. Томаш[івський] робив потроху опозицію для опозиції. Людей було досить. На недільнім зібранню в справі Барв[інського] в Нар[одній] гост[инниці], як оповідав Крев[ецький], було 22 членів дійсних і основателів*. Олесн[ицький] дуже мав нападати на монголь[ський] спосіб поступов[ання] Виділу; Рудн[ицький] Крев[ецького] мав взивати до обережности; теж Верхр[атський] в своїм листі виделєгов[ав] комісію* з Олесн[ицького], Стеф[ановича] і П. Огоновського, щоб переговорити зо мною в найб[ільш] делікат[ній] формі; Студ[инський] заявив, що він осібно буде зі мною говорити. До річи, коли Рудн[ицький] остерігав, щоб не загостр[ювати] справу, бо щоб було, коли б я кинув Т[оварист]во, Студ[инський] заявив, що з сею перспективою однаково треба погодитись, бо і торік я трохи не кинув Т[оварист]во, переходячи в Київ.

Була комісія статист[ична]... – на засіданні комісії М. Грушевський повідомив про стан матеріалів, призначених до збірника комісії, та про заснування Статистичної комісії УНТ, члени якої будуть співпрацювати з комісією НТШ (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 81–81 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 20).

...секція...— на засіданні Історично-філософічної секції В. Щурат запропонував матеріали до історії Коліївщини, які ухвалили друкувати в "Записках НТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXVI. Кн. VI. С. 143–146); а В .Панейко зреферував статтю М. Гехтера "Земська статистика про заробітню платню в сільському господарстві лівобережної України", яку рекомендували до друку в збірнику Статистичної комісії (опубліковано в першому томі "Студій з поля суспільних наук і статистики" за 1909 р.). Див.: ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 81 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 7.

...потім Виділ. – Серед низки питань, розглянутих та ухвалених на Виділі, були, зокрема, такі: взяли до відома витрати на нове приміщення книгарні у Києві та платню її працівників, які склали 114 руб. на місяць, а також застереження, що прибутки книгарні не зможуть відразу покрити видатки, дефіцит яких складе приблизно 2000 корон; з причини недуги І. Франка виділили йому допомогу в сумі 1000 корон; зауважили, що І. Кревецький повернувся з війська і обійняв свою попередню посаду завідувача бібліотеки; призначили низку кредитів, стипендій та допомог (В. Щербаківському, І. Шпитковському, І. Вознякові, М. Тершаковцю). Див.: ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 107–107 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 3).

На недільнім зібранню в справі Барв[інського]... було 22 членів дійсних і основателів. *– Див. записи за 5 жовтня та 18 грудня 1907 р. й коментарі до них.*

...в своїм листі виделєгов[ав] комісію... – як свідчить лист до Виділу НТШ, укладений 5 (18) жовтня 1908 р. на нараді, ініційованій О. Барвінським, до складу делегації увійшли Є. Олесницький, О. Стефанович, І. Кокорудз та П. Огоновський. 18 (31) жовтня 1908 р. делегація відбула візит до М. Грушевського (*див. запис за цей день та коментар до запису за 18 грудня 1907 р.*). Згаданий лист зберігається: ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 88–88 зв.

9 **[(22) жовтня 1908 р. Львів].** Викладав 2 години, одну надпрограмово. Дістав урльоп* і моральне вдоволеннє, щоб по підмогу зголосився extra [екстрено (*англ.*)]. Ще снігова погода, а я калоші лишив – як і всі – в Київі; хотів купити, не було.

Дістав урльоп... *– див. коментар до запису за 24 червня 1908 р.*

10 **[(23) жовтня 1908 р. Львів].** Очевидно, вчора я перестудився і зачав хрипіти, а далі кашляти. Перечитував статі Жуковича*, латав "Історію", VII т[ом]*.

Перечитував статі Жуковича... – йдеться про статті історика церкви, дослідника історії Білорусі, Польщі та України другої половини XVI – першої половини XIX ст., професора Петербурзької духовної академії Жуковича Платона Миколайовича (1857–1919), опубліковані впродовж 1907–1908 рр. в російському православному науково-богословському журналі "Христианское чтение". Як і попередні праці з цього видання, автор об'єднав їх у серійні випуски під заголовком "Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией". М. Грушевський, який ще раніше звернув увагу на праці П. Жуковича, цього разу зрецензував його статті 1907–1908 рр. та нову серію "Сеймовой борьбы… (с 1609 г.)" на сторінках "Записок НТШ" (1909. Т. LXXXVII. Кн. І. С. 182–185 (Бібліографія); передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 139–142). Під час

архівних студій у Петербурзі М. Грушевський зустрічався з П. Жуковичем, листувався з ним (*див. записи за 22, 24, 26 січня, 19 лютого 1909 р.*).

...латав "Історію", VII т[ом]. – Повернувшись з Києва, з 10 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. М. Грушевський інтенсивно взявся до закінчення сьомого тому "Історії України-Руси", "затягненє" якого дуже "доїло" вченого. Найінтенсивніший період припав на листопад, від самого початку якого "запрягся" й "вгризся" в роботу. Залишалися VII і VIII розділи, і, правдоподібно, М. Грушевський мав намір завершити їх упродовж місяця, сам себе запитуючи 5 листопада: "Чи закінчу том до кінця сього місяця?". Про цю інтенсивність та визначений наперед термін красномовно свідчать не лише 22 щоденникові нотатки (1, 2, 4– 6, 8, 10, 11, 13–16, 18–21, 24, 26–30 листопада), але й щоденні (а часом і дві на день) дати на марґінесах рукопису, зроблені, на відміну від попередніх, червоним чорнилом (2, 2, 5, 6, 8, 9, 10, 10, 11, 11, 12, 13, 14, 14, 15, 15, 16, 17, 17, 18/19, 19/20, 20, 21, 22, 24, 25, 30 листопада) (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 798–995). І все ж завершити роботу за листопад не вдалося, тому продовжив її 1, 2, 11 грудня (за ст. ст.) 1908 р., а 27 лютого (за ст. ст.) 1909 р. взявся за перегляд тому до друку. Хоча в окремі дні, напр., 16–20 квітня (за ст. ст.) 1909 р., ще доповнював текст "документами лаврськими і петербурськими". Друком том вийшов 16 червня (за ст. ст.) 1909 р. *Див. коментарі до записів за 25 серпня 1907 р., 19 січня 1908 р., 16 червня 1909 р.*

11 [(24) жовтня 1908 р. Львів]. Викладав, хоч і дуже трудно було, бо зовсім захрип – з перестуди. Вчора і нині клявзура, сідає 6 моїх слухачів! Був в книгарні – поставив справу закупки накладів Спілки*; ся гадка вплинула півжартом на засід[анні] Виділу, але потім я переконався, що се єдиний вихід. Говорив з Дермалем і Мочульським; годяться.

...поставив справу закупки накладів Спілки... *– див. коментар до запису за 18 жовтня 1908 р.*

12 [(25) жовтня 1908 р. Львів]. Приходив зрана др. Франко, говорив досить розсудно, тільки як заходила мова про його слабість, він загадково усміхався і казав, що хороба його не натуральна, а демонічна*, і що ніхто не пійме віри, якби він оповів про неї. Була Хоткевичева*; її чоловік стратив редакторство в "Просвіті".

...що хороба його не натуральна, а демонічна...— детально див.: *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і причинки // За сто літ. К., 1928. Кн. 3. С. 273–275; *Мельник Я.* ...І остатня часть дороги. Іван Франко в 1908–1916 роках. 2-ге вид., виправлене і доповнене. Дрогобич, 2016. С. 15–83.

Була Хоткевичева... – мова про Платоніду Володимирівну Хоткевич, дружину Гната Хоткевича. Під час Другої світової війни виїхала до Румунії, згодом – до Польщі, Чехо-Словаччини. Мешкала у Празі, де 1946 р. її було заарештовано совєтськими спецслужбами, відправлено до Києва й засуджено до 10 років позбавлення волі. Після повернення в Україну працювала у Криворівні в Музеї Івана Франка.

13 [(26) жовтня 1908 р. Львів], понеділок. Відкликав виклад, бо зовсім був без голосу; дуже кашляв уночи і дуже зле спав через се – як лежав, кашель душив особливо сильно. Досить трівожні звістки з Київа: М[аксимов] уширює і углублює фундамент, показалася вода, кладуть

бетонні подушки*. Цензура ґрасує. А тут – конкуренційна друкарня, справа Януша*, москвофіли, все. Ввечері був Козловський і Залізняк, обговорювали головно справу продажі накладів.

...М[аксимов] уширює і углублює фундамент, показалася вода, кладуть бетонні подушки. – Цю інформацію М. Грушевський отримав і занотував її за листом брата Олександра від 10 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. У ньому, зокрема, йшлося: "В углубленной до 0,76 канаве показалась вода; если будет и в других местах – Максимов находит одно усиление фундамента малым средством и предлагает еще бетонные основания для кирпичной кладки фундамента и ранее еще обсуждавшийся дренаж устроить сейчас же. Кажется, М[аксимов] опасается ґрунта". Підсумовуючи в продовженні листа, брат повідомляв рішення архітектора: "[...] в новых пробных ямках тот же слой, Максимов единственный исход видит в дренажной канаве выше дома и закладке бетона под кирпичным фундаментом" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 91–92 зв.).

...справа Януша... *– див. запис за 6 жовтня 1908 р. та коментар до нього.*

14 [(27) жовтня 1908 р. Львів], второк. Виходив – бо мав іспит, питав Геринович*, вернувся фіакром. Погода тепла. Пив зілє, стало мині лекше на кашель. Трівожуся будовою.

...питав Геринович... – мова про студента Львівського університету Володимира Олександровича Гериновича (1883–1949), уродженця містечка Сокаль. У 1903–1907 рр. слухав лекційні курси М. Грушевського, брав участь в "Історичних вправах". Учень Степана Рудницького. Дійсний член НТШ. У 1919 р. обраний приват-доцентом кафедри географії Кам'янець-Подільського державного українського університету. Згодом працював у науково-дослідних інститутах Харкова, Москви, Львова. 1932 р. репресований.

15 [(28) жовтня 1908 р. Львів]. Знову був на іспиті (Форостина)*; заходив в книгарню побалакати з Дермалем. Справа спродажі накладів Спілки мене дуже займала сі дні; я переглянув білети, рахунки і вивів можність продати по коштах продукції (се запропонував насліпо на Виділі Том[ашівський], але тоді я відкинув був сю гадку з обуреннєм*, але що має Спілка заробляти на Шевченку!). Була секція* – Охримович і Витвицький реферували, дуже протяглося, потім Спілка, де головно обговорювали з Дермалем справу продажі. Відносини з людьми приязні, я зачепив був учора з Гнатюком справу його обов'язків по адмін[істрації] ЛНВ, але відложив, бо він дуже се прийняв нерадо.

Знову був на іспиті (Форостина)... – мова про студента Львівського університету Євгена Івановича Форостину (1883–1951). Уродженець м. Коломиї. 1901 р. закінчив гімназію у Стрию, у 1907 р. – Львівський університет. Першу спробу скласти письмовий іспит зі всесвітньої історії кандидат на звання вчителя середніх шкіл Є. Форостина здійснив 9 (22) жовтня 1908 р., подавши роботу за темою "Другий морський союз атенський" (ЦДІАЛ України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 1865. Арк. 192). Вдруге, 15 (28) жовтня 1908 р., захищав роботу "Велика пошесть пол. XIV ст. і її економічні наслідки для Західної Європи" (Там само. Арк. 190). Вчителював в гімназіях та музичних школах Львова і Пермишля. З 1944 р. – на еміграції.

...се запропонував насліпо на Виділі Том[ашівський], але тоді я відкинув був сю гадку з обуреннєм... – підкинувши цю думку своєму вчителю, пізніше, у брошурі "Перед загальними зборами Наукового товариства ім. Шевченка" С. Томашівський видав її за один із фінансово-організаційних "гріхів" голови НТШ, спрямований на врятування Видавничої спілки від ліквідації. Описавши в деталях рішення, прийняте на Виділі 31 (18) жовтня 1908 р., наголошував: "Сю трансакцію представив опісля проф. Г[рушевський] на загальних зборах Т[оварист]ва, як знаменитий фінансовий крок Т[оварист]ва, одначе в дійсности всі зиски були на боці В[идавничої] С[пілки], всі страти на боці НТШ. Для В[идавничої] С[пілки] був се золотий інтерес, а книгарня НТШ, на котру остаточно звалено сей тягар, стогне до нинішнього дня під гнетом величезного опроцентованого довгу" (Михайло Грушевський. Наша політика: Матеріяли до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л. Винар, Є. Пшеничний. Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. С. 183).

Відповідаючи на ці закиди, М. Грушевський у брошурі "В обороні правди" пригадав своєму учневі, а власне прокоментував цю щоденникову нотатку: "Думку, щоби Т[оварист]во, а властиво його книгарня закупила всі видання Спілки – піддав в 1908 р. др Ст. Томашівський. Справу обговорювано на Виділі, поки була рішена, управа книгарні розглядала її також, і вона установила ціну купна. На будуче мала Спілка давати свої видання книгарні за 50% і друкувати їх тільки за порозумінєм з нею і за її згодою, таким способом властиво менша чи більша видавнича діяльність Спілки залежала властиво від книгарні, яка кермувалася кождоразовим станом книжкового ринку. Взагалі і управа книгарні, і референт весь час уважали закупно книжок від Спілки користним для Тов[арист]ва. Навіть незадовго перед заг[альними] зборами, коли була на виділі про се мова, був покликаний на засіданє управитель книгарні п[ан] А. Дермаль і дуже гарячо підносив користь сих відносин для Т[оварист]ва. [...] Та зрештою умова Спілки з Т[оварист]вом була подавана до відома загалу членів аж трьома наворотами (Див. «Хроніка», ч. 36, 37, 39), була діскутована на загальних зборах (12.5. 1909) і принята одноголосно до відома". Тут же М. Грушевський подав фінансовий звіт, який свідчив, що на кінець 1913 р. від цієї угоди Товариство отримало прибуток у розмірі 40 000 корон (Там само. С. 193–194).

Була секція... – на засіданні Історично-філософічної секції ухвалено до друку у збірнику Статистичної комісії статті В. Охримовича "З поля національної статистики Галичини. Уваги над ріжницями і перемінами в національнім складі галицької людности" та С. Витвицького "Економічні відносини в селі Старі Богородчани" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 81 зв.– 82; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 7). Статті опубліковано 1909 р. у першому томі "Студій з поля суспільних наук і статистики".

16 [(29) жовтня 1908 р. Львів]. Дістав від Пісняч[евського] досить грубий лист з причини статі*, статю з "Нац[іонального] збірника" з варварськими купюрами*, а з Київа вісти про будову, які теж настроїли мене досить неприємно; і від Мами візваннє, щоб приїхати на 22[-ге] з причини Сашиного весіля*. Все се дуже завірушило мене і розстроїло. А саме почав вкладатися в роботу коло VII тому. Викладав, потім Терлецький читав реферат, і була досить інтересна діскусія.

Дістав від Пісняч[евського] досить грубий лист з причини статі... – згаданий лист пов'язаний зі статтею М. Грушевського "Ще про культуру і критику" (ЛНВ. 1908. Т. 44. Кн.X. С. 121–136), яка стала відповіддю на публікацію в "Раді" фейлетона В. Піснячевського "Маленький фельєтон. З хвиль життя", в якому автор від імені пересічного читача став на захист М. Аркаса та його "Історії" (Рада. 1908. № 192. 4 вересня (22 серпня). С. 2–3). У згаданій в щоденнику кореспонденції В. Піснячевський писав: "Тільки що прочитав в останній книжці ЛНВ Вашу статю «Ще про культуру і критику». І перш ніж написать до газет свою «лебединую песню» українського «публіциста», хочу Вам поставить одно питання і просив би Вас отверто на нього відповісти. Знаючи з літніх своїх вражінь, що усе життя

українських генералів перемережино інсінуаціями і спльотками, я хотів би знать: Ваші слова – «треба боротися сьміливо і завзято, незважаючи ані на лемент оборонців «української простоти», ані на репетованнє ображених амбіцій і шипіннє злісних інсінуацій» – стоять в якому-небудь зв'язку з тою полємікою і тими полємичними «перлинами», котрі Ви так щедро розсипали, між иньшим і на мою адресу, в попередніх рядках своєї статі? По ходу думок, по тому, що у Вас читає публіка між строк, так ніби виходить, що оборонці «української простоти» дозволили, отже, собі на Вашу адресу якісь інсінуації.

Друге – щиро дякую за честь бути співробітником Вашого журнала, але мушу ще раз повторити то, що я Вам казав на Вашій віллі у Львові – писать «Вістникові» далі я не можу, як Ви і самі добре це розумієте. І не можу тілько через те, що не поділяю Вашого credo – «коли хочеш добитися чогось, треба вміти бажати, ні на що не вважаючи» – а головне через те, що ще після літньої розмови з Вами, а потім після «всестороннього и основательного» ознайомлення з українськими генералами всілякої масти в Київі, рішив отрясти прах од ног своїх і засісти вкінець за свою медицину. Ваша стаття тілько підтримала мене в цім бажанні. Хоч і чужий я був для українських організацій, але все ж таки щиро ніс свої трісочки на алтарь отечества. Стоючи далеко од закулісної сторони українського життя, я щиро відносився до всіх вас. А тепер, коли навіть Ви – я вже не кажу про иньших – людина, котру я зо всьої Вашої публіки найбільше поважав, – прилюдно кидаєте мені тяжкі обвинувачення не тілько в абсолютному неуцтві, але й в бракові поваги до елементарної газетної етіки, обвинувачення, котрі лягають тяжкою плямою на моє імення яко газетного робітника – мені не лишається нічого більш, як піти од зла і сотворить благо" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 697. Арк. 24–27, 25–26).

...статю з "Нац[іонального] збірника" з варварськими купюрами... – йдеться про статтю (нарис) про українців у Росії, яка вийшла у збірнику: Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия / Под. ред. А. И. Кастелянского. СПб.: Изд. тов-ва "Общественная польза", 1910. Ч. II: Россия. Финляндия. С. 307–333) (*див. коментар до запису за 12 липня та 14–16 грудня 1907 р.*). Наступного дня вчений вніс доповнення й відіслав, оскільки ще 7 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. редактор збірника А. Костелянський просив якомога швидше надіслати коректу з доповненнями, а 18 жовтня продублював своє прохання телеграмою (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 520. Арк. 20–21; 22).

...і від Мами візваннє, щоб приїхати на 22[-ге] з причини Сашиного весіля. – У своєму листі до старшого сина Глафіра Захаріївна Грушевська описала свою поїздку з Олександром до села Снігурівки Васильківського повіту, де мешкала її двоюрідна сестра по батькові Ганна Амвросіївна Менчиць (Мизецька), у якої не раз гостювала. Чоловік Ганни, Андрій Григорович Мизецький, з 1881 р. тримав парафію місцевої церкви Різдва Богородиці. Про головну причину подорожі Г. З. Грушевська писала: "А мы ездили по секретному делу [...]. Дело вот в чем, что Сашенька хочет там 22 октября венчаться и тихонько, чтобы никто не знал. Почему, уже это я и сама не знаю, такой уже у него характер скрытный, а откуда уже он характер имеет – Бог его знает" (Там само. Спр. 277. Арк. 65–65 зв.). Саме в снігурівській церкві Різдва Богородиці й відбулося 22 жовтня (ст. ст.) 1908 р. вінчання Олександра Грушевського з Ольгою Парфененко (Там само. Ф. 127. Оп. 1078. Спр. 1433. Арк. 26 зв. – 27). *Див. також запис за 22 жовтня 1908 р.*

17 [(30) жовтня 1908 р. Львів], п'ятн[иця]. Робив доповнення до статі в "Нац[іональному] збірнику" і вислав її, полагоджував листи, сей дневник etc., трохи заспокоївсь. Але загалом мене сі тижні досить осіли песимістичні гадки на тему неудач і безвиглядности; суета суетствий etc.

18 [(31) жовтня 1908 р. Львів]. Викладав, докінчив огляд козачини до п[очатку] XVI в. На вечер визначив засід[аннє] Виділу для справи

закупна накладів Вид[авничої] Спілки* – справа ся дуже мене займала весь сей час. Перед тим прийшла до мене депутація членів Наук[ового] тов[ариства]* – Олесн[ицький], Стефанович, П. Огоновський і Кокорудз, і передавши леґітімацію, заявили бажаннє чи прошеннє членів (дуже скромно), щоб Виділ ще раз розглянув справу Барв[інського]* і для того й у його самого зажадав пояснень, аби не впала якась тінь або якийсь закид на Т[оварист]во, "к[от]рим вони дуже дорожать яко будучою академією". Я заявив, що Виділ без сумніву сповнить бажаннє, хоч дуже серіозно застановився над справою (говорив головно Олесн[ицький], нісенитницю плів Стефанович). Справа Спілки на Виділі пішла дуже згідно і солідно.

На вечер визначив засід[аннє] Виділу для справи закупки накладів Вид[авничої] Спілки... – гадка, підкинута С. Томашівським щодо продажу накладів Видавничої спілки книгарні НТШ (*див. запис за 15 жовтня 1908 р.*), захопила М. Грушевського. Але перед тим, як винести цю справу на засідання Виділу, він провів низку нарад з управителем книгарні та зважив фінансову доцільність акції. Умови цієї угоди на Виділі репрезентував управитель книгарні А. Дермаль, запропонувавши закупити від Спілки "магазин" книжок, які вийшли по кінець 1907 р. (за винятком перекладів П. Куліша) за видавничою ціною, а книжки з 1908 р. – зі знижкою 50%. Вирішили укласти угоду з Видавничою спілкою, щоб вона і надалі відступала свої наклади зі знижкою 50% у порозумінні з управителем книгарні. До цієї справи, яка мала оживити книгорозповсюдження та дати Видавничій спілці "можність більшої енергій й рухливості в сфері чисто видавничій", ще не раз поверталися і в 1909 р. М. Грушевський підсумовував значення цієї акції на Загальних зборах Товариства 12 травня (за н. ст.) 1909 р. (див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 353).

На засіданні Виділу 18 (31) жовтня 1908 р. також взято до відома справу з музеєм та ухвалено виключити її працівника Б. Януша з членів НТШ у зв'язку з учиненими ним крадіжками музейних предметів. Цю останню постанову не було зафіксовано в офіційній "Хроніці НТШ" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 107 зв. – 108; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 3–4).

Перед тим прийшла до мене депутація членів Наук[ового] тов[ариства]... – йдеться про делегацію у складі Є. Олесницького, О. Стефановича, П. Огоновського, І. Кокорудза, обрану на нараді дійсних членів та членів-засновників НТШ, скликаній 18 жовтня (за н. ст.) 1908 р. О. Барвінським у зв'язку з рішенням Виділу про виключення його з членів Товариства (*див. запис за 18 жовтня 1908 р.*). *Детально див. коментар до запису за 18 грудня 1907 р.*

...щоб Виділ ще раз розглянув справу Барв[інського]... – 3 (16) листопада 1908 р. Виділ НТШ зважив на вимогу депутації, розглянувши це питання та прийнявши відповідні рішення (*див. запис за цей день*). *Див. також коментар до запису за 18 грудня 1907 р.*

19 [жовтня (1 листопада) 1908 р. Львів]. Неділя. Зрана пішов на заг[альні] збори "Учит[ельської] Громади"*; упереджали мене, що певна часть, для замаркування напряму, хоче мене на голову. І справді поставили й вибрали. Я згодився – для замарков[ання] становища Т[оварист]ва і для <нерозбірл.>, Том[ашівський] підносив потребу вийти нам з splendid isolation [блискуча ізоляція (*англ.*)], NB [Nota bene – зверни увагу, зауваж (*латин.*)], потім казав, що думав, що мині не варто було давати себе вибрати. По перерві приїхав я досить пізно – сподіваючися, що буде проводити вибрана президія, а чекали. Я пропонував висловитися в ріжних

принціпіальних справах. Потім читав коректи "Історії", щоб не виникло в Київві яких непевностей в коректі – спішив прочитати арк[уші] 6[-ий] і 7[-ий].

Зрана пішов на заг[альні] збори "Учит[ельської] Громади"... – перші загальні збори Товариства вчителів середніх та вищих шкіл відбулися 1 листопада (за н. ст.) 1908 р. Їх відкрив посол австрійського парламенту Ю. Романчук, після чого було подано звіт організаційного комітету та реферат про програму діяльності товариства. Головою президії "Учительської громади" обрали М. Грушевського, заступником – А. Алиськевича. У 1909 р. філії товариства відкрилися в Бережанах, Коломиї, Тернополі, Перемишлі, Станіславові. На початку Першої світової війни "Учительська громада" мала одинадцять філій (див.: Хроніка // Наша школа. Львів, 1909. Ч. I–III. С. 133–145; *Герасименко С.* Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894–1917 рр.). Дрогобич, 2013. С. 78–81). *Див. також запис за 5 грудня 1908 р.*

20 [жовтня (2 листопада) 1908 р. Львів]. Ширший комітет. Я приїхав пізнійше – трапив на писаний реферат Охримовича (скандальний!). Потім говорив Олесн[ицький] – справозданнє з сойму, і вніс, аби наразі говорити про сойм (а парлямент – виходило – по 4-ій год[ині], і голова Чайківський* забороняв говорити про парлямент, а потім о 4-ій зовсім замкнули – і діскусія про парлямент відрубана!!). Я пішов по справунках, а вернувшися, зголосився. Слухали дуже уважно. Я прирівняв себе з Касандрою, що не знах[одить] спочутя; згадав про небезпеку щастя – посли мають його забагато, нема конкурентів, здушена критика преси, все замовчено. Скритикував тактику соймову (діспропорція з парлямент[ом]), перелицитовуваннє москвофилів (вибір москв[офилів] до Виділу скомпроміт[ував] би поляків); підчеркнув свою льояльність, але загрозив, що виступлю публично. Сильно аплодували. Перед замкненнєм ще відповів Ол[есницько]му, к[от]рий говорив дуже респектабельно, і формально просив вотум довір'я. Я вийшов з Томаш[івським] і полишив їм ухваляти. По обіді було засід[аннє] виділу "Учит[ельської Громади". Неприємний нахил до сервілізму – іти до віцепрезід[ента] і намісника.

...голова Чайківський... – Мова про Андрія Яковича Чайковського.

21 [жовтня (3 листопада) 1908 р. Львів – Київ]. Екзамінував зрана – Пачовського* і Срібного*, вернувшися зробив коректу і спакувався, й виїхав, сам. Переїхав границю добре, але не спалося – серед ночи встав, почав ходити по вагоні й думав на тему, щоб кинути наукову роботу, пуститися в публіцистику й політику, піти до парляменту etc. Положився вже коло 3-ої год[ини] десь, і заснув.

...Пачовського... – йдеться про студента філософського факультету Львівського університету Василя Миколайовича Пачовського (1878–1942), який упродовж 1903/05 навчальних років прослухав курси лекцій М. Грушевського та брав участь в "Історичних вправах". Український поет, історіософ і мислитель. У 1907 р. був одним з організаторів літературного угруповання "Молода муза". 1909 р. склав іспити кандидата на звання вчителя

середніх шкіл, отримавши посаду у Львівській академічній гімназії. Екзаменаційних відомостей про іспити В. Пачовського не виявлено.

…і Срібного… **–** збереглася екзаменаційна відомість усного іспиту з всесвітньої історії кандидата на звання вчителя середніх шкіл, учня М. Грушевського Федора Васильовича Срібного (1881–1950): іспит 21 жовтня (3 листопада) 1908 р. приймав М. Грушевський (ЦДІАЛ України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 1677. Арк. 10). Письмовий іспит зі всесвітньої історії на тему "Сулла і його реформи" він склав у період між 9 (22) і 12 (25) жовтня 1908 р. (Там само. Арк. 6). 1912 р. захистив докторат, працював вчителем у гімназіях Станіславова та Львова.

22 **[жовтня (4 листопада) 1908 р. Київ].** Був невеликий мороз. Мама, Саша і всі стріли мене дуже радісно. Напилися гербати, закусили й поїхали в Снігуровку* – мама, Саша, Ол[ьга] Ол[ександрівна] з братом, П[авло] Фил[ипович] і я. Залізниця везла дуже довго, а кінна дорога була повна небезпек "перевороту". Матушка* стріла кисло, батюшка нічого, вінчаннє пройшло гарно, досить задушевно, тільки разила мене російська вимова. Потім обідали – й ледво поспіли на поїзд. Вернувшися, понаписував листи, і потім було парадно-родинне чаєпитиє.

…поїхали в Снігуровку… – 22 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. священник церкви Різдва Богородиці села Снігурівка Васильківського повіту Київської губернії Андрій Григорович Мизецький обвінчав Олександра Грушевського з Ольгою Парфененко. Поручителями зі сторони нареченого були Михайло Грушевський та завідувач київської контори та редакції "Літературно-наукового вістника" Павло Лаврів (Юрій Тищенко). Запис про вінчання зберігся в метричній книзі церкви (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1078. Спр. 1433. Арк. 26 зв. – 27). *Див. коментар до запису за 16 жовтня 1908 р.*

Матушка… – мова про двоюрідну сестру матері М. С. Грушевського, рідну сестру етнографа, книгаря, громадського діяча, народного лікаря Володимира Амвросійовича Менчиця – Менчиць (Мизецьку) Ганну Амвросіївну (1850 – після 1916). 1872 р. Ганна вийшла заміж за випускника Київської духовної семінарії Мизецького Андрія Григоровича. З 1881 р. подружжя мешкало в с. Снігурівці Васильківського повіту Київської губернії.

23 **[жовтня (5 листопада) 1908 р. Київ].** Будова виглядає нічого. Мороз поменьшав. Був у конторі й "Раді", заходив пополудні до Чикаленка. Він казав, що "з велик[им] удовольствієм" читав мою статю в X кн[ижці]*, і вихваляв її "Standpunkt [положення, точка зору (*нім.*)], льогіку" etc., і жалував тільки, що не всім вона приступна; як Жебуньов перед Ів[аном] Сем[еновичем] Левицьким боронив ЛНВ, "що там Груш[евського] статі – геніальний публицист, коли б тільки язик". Але я статі Петлюри в "Слові" читати все-таки не згодився.

…читав мою статю в X кн[ижці]… *– див.: Грушевський М.* Ще про культуру і критику // ЛНВ 1908. Т. 44. Кн. X. С. 121–136; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 82–94.

24 **[жовтня (6 листопада) 1908 р. Київ].** Вчора й нині вечери проводив в сім'ї, дуже приємний настрій, відносини у Галі з Сашею вирівнялися. Я жартував, заохочував пити три дні. Ладив реферат на засіданнє

секції в суботу. Конферували з Максимовим і Кричевським. Кричевський дуже тягне. В цензурі настрій м'якший. Але в суспільности сіро і слякотно страшно. Заходив до Перетца – "сладость какая", і він, і Неоніла Іванівна*. Був і у Кат[ерини] Николаєвни*.

...Неоніла Івановна. – Мова про першу дружину В. М. Перетца, сестру К. І. Арабажина – Перетц Неонілу Іванівну (1876–?). У шлюбі з В. Перетцом мала двох дітей (близнят) – Володимира і Ніну (1899 р. нар.).

...у Кат[ерини] Николаєвни. – Мовиться про К. М. Мельник-Антонович, дружину В. Б. Антоновича.

25 [жовтня (7 листопада) 1908 р. Київ], субота. Полагодив паспортову справу. Ввечері секція*, в конторі, дуже gemütlich [спокійно (*нім.*)], включно до помочника пристава. Але Перетц зіпсув настрій, завваживши, що "мало прихильників історії" (а сам все балакав на тему, що неприємно, як на секційних засіданнях багато людей). Скінчилося по 9-ій, Саша пішов додому, я вступив до клубу, куди пішли дами. Балакав з Старицькими, їв шашлик з радянами, і вертався в дуже веселім гуморі з Ніною Платоновною* і Галею, балакаючи на тему моєї "2-ої молодості" (се Ол[ьга] Олекс[андрівна], не порозумівши, переказала Саші, буцім відказували на його "неможливий характер", і ледво не зробив Галі сцени – "обясненіє").

Ввечері секція... – на засіданні Історичної секції УНТ було заслухано реферати М. Грушевського "Про корпус литовсько-руських літописів" та О. Грушевського "Із матеріалів по громадській історії Гетьманщини XVIII в." (Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 157).

...вертався в дуже веселім гуморі з Ніною Платоновною... – мовиться про Ганну Платонівну Ямпольську, яку рідні й близькі називали Ніною. *Див. коментарі до записів за 2 липня 1905 р., 2 вересня 1906 р.*

26 [жовтня (8 листопада) 1908 р. Київ]. Читав коректи, в полудне наукове засіданнє*, трівожився, щоб доклад Чепурковського не викл[ик]ав дебати а la "Щаблі"*. Але ніхто не забирав голосу, а Чепурковський повикидав усе дражливе, аж занадто. Потім Рада*; Тимченко розкошувався з масою фільольог[ічних] праць ("на 12 книжок"). Мині трохи неприємний був вибір головою медич[ної] секції Галина*. Вечером читав коректи, був [у] семейнім кружку. Дуже приємно, аж шкода було їхати.

...в полудне наукове засіданнє... – доповідь М. Біляшівського "Порівняння з поля штуки", заслухана на цьому засіданні УНТ, викликала жваві дебати. У доповіді "Мальтузіанство і неомальтузіанство з погляду соціальних проблем" автор, О. Корчак-Чепурківський, познайомив присутніх із поглядами сучасних неомальтузіанців і пояснив їх появу сучасними економічними обставинами (Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 155–156).

...а la "Щаблі". – Йдеться про найскандальнішу на той час п'єсу В. Винниченка "Щаблі життя", яка викликала широку дискусію, шквал заперечень, навіть осуду і цькувань з боку професійних критиків та широкого кола читачів. Зокрема, цій драмі присвятив свої

"Літературні враження" Г. Хоткевич (ЛНВ. 1908. Т. LXII. Кн. IV. С. 129–138), а 18 травня (за ст. ст.) 1908 р. на науковому засіданні УНТ прочитав реферат П. В. Петровський на тему "Аморальність в українській літературі", який викликав жваві дебати (*див. запис за 18 травня 1908 р.*). Подібних дебатів прагнув уникнути М. Грушевський і з приводу доповіді О. Корчака-Чепурківського, який, як і П. В. Петровський, зачіпав інтимні стосунки людей, до публічного обговорення яких у художніх творах та наукових рефератах переважна частина суспільства ще не була готова.

Потім Рада... – на засіданні Ради УНТ М. Грушевський доповів про згоду К. Михальчука взяти участь у редагуванні "Записок УНТ", про створення Статистично-економічної комісії та обрання її головою О. Русова, секретарем – В. Кошового. Інформуючи про заходи щодо розповсюдження "Записок УНТ" в Галичині, М. Грушевський повідомив, що книгарня НТШ погодилася брати по 200 примірників з 20–25% знижкою. На пропозицію М. Галина видавати статті по секціях постановили обміркувати це питання після виходу 3-ої книжки (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 12).

...трохи неприємний був вибір головою медич[ної] секції Галина. – Ймовірно, М. Грушевський бачив на цій посаді не лікаря-хірурга, доктора медицини Мартирія Андрійовича Галина (1858–1943), а відомого українського громадського діяча, лікаря, свого троюрідного брата Олександра Григоровича Черняхівського (1869–1939). Історію заснування та діяльності секції О. Черняхівський оприлюднив у статті: *Черняхівський О.* Природничо-лікарська і медична секція Українського Наукового Товариства в Київі // Україна. 1929. Січень–Лютий. С. 42–45. Детально про його діяльність див.: *Ганіткевич Я.* Олександр Черняхівський – засновник української школи гістологів, будівничий української медицини // *Його ж.* Історія української медицини в датах і іменах. Львів, 2004. С. 82–110; *Панькова С. М.* До витоків роду Олександра Григоровича Черняхівського // III—IV наукові семінари "Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.", приурочені до дня народження Михайла Петровича Старицького: Матеріали. К., 2011. С. 75–92; *Йовенко Я.* Олександр Черняхівський за його архівом // Пам'ятки України: Історія та культура. 2014. № 10. С. 22–29.

27 [жовтня (9 листопада) 1908 р. Київ]. Покінчив коректи, побачився з Ярошевським в справі школи*, з Бондаренком сторгувався за ЛНВ на р[ік] 1909[-ий]*, виданнє Самійленка* (не прийшов перед полуднем, мусів їздити в контору по полудні), зайшов до "Ради". Чикаленко заповідав, що зайде перед виїздом, але, м[а]б[уть], не застав чи що. Зіпсув мині настрий предрантивий артикул Матушевського*. Крім того досить кисле зайнятє було – коротив "Байду"*. Ледве встиг на поїзд.

...побачився з Ярошевським в справі школи... *– див. коментар до запису за 9–10 січня 1908 р.*

...з Бондаренком сторгувався за ЛНВ на р[ік] 1909[-ий]... – йдеться про управителя друкарні Першої київської артілі друкарської справи В. Бондаренка (вул. Трьохсвятительська, 5; будинок зберігся за тією ж адресою), з якої від 1908 р. після непорозумінь з друкарнею П. Барського виходив "Літературно-науковий вістник". *Див. коментар до запису за 3–30 вересня 1907 р.*

...виданнє Самійленка... – йдеться про підготовку видання: *Самійленко В.* Україні: Збірник поезій 1885–1906 рр. / Ред. М. Мочульський; передм. І. Франка. К.: [Українсько-руська видавнича спілка], 1909. *Див. також запис за 6 лютого 1909 р.*

....предрантивий артикул Матушевського. – Імовірно, тут ідеться про огляди: *Матушевський Ф.* З українського життя. Конституціоналізм західно-європейського виробу і конституціоналізм "русского производства" // ЛНВ. 1908. Т. XLIV. Кн. X. С. 187–200; *Його ж.*

З українського життя. Ще про конституціоналізм західно-європейського виробу і конституціоналізм "русского производства" // ЛНВ. 1908. Т. XLIV. Кн. XI. С. 414–424.

...коротив "Байду". *– Див. коментар до запису за 2 та 13–15 вересня 1908 р.*

28 [жовтня (10 листопада) 1908 р. Київ – Львів]. Їхалося добре. Зараз заліг спати, і спав як наймлений – їхав не в сипяльнім, а в купе звичайнім. Тільки мороз – неприємно було з огляду на будову. У Львові мене не ждали, в покоях зимно, і в кабінеті навіть рури не було. Запалили в сипяльні, і я зараз же взявся до VII тому, к[от]рого затягненнє дуже вже мині доїло.

29 [жовтня (11 листопада) 1908 р. Львів]. Писав листи, в великім числі, робив коло VII т[ому] – все ще потроху. Приходив Залізняк. Не виходив нікуди. "Бути чи не бути" – пускатися на галицьку політику чи ні?…

30 [жовтня (12 листопада) 1908 р. Львів], четвер. Зрана сидів дома, пополудні "засідав" – секція*, Археогр[афічна] ком[ісія]*, дирекція Спілки, забалакалися допізна. Говорили з Панейком про ситуацію. Том[ашівський] пішов вчасно, се розбило мій плян – порадитися в справі Бар[вінського]*, але по засіданню поговорили трохи з Гнат[юком], Мочульсь[ким] і Козловським.

...секція... – на засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський зреферував працю О. Грушевського "З сорокових років. II. П. Куліша «Україна»" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXV. Кн. V. С. 81–105) та огляд З. Кузелі "Етнографія в західно-європейських часописях за 1906 р." (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXV. Кн. V. С. 159–190; 1909. Т. LXXXVII. Кн. I. С. 102–165). Див.: ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 82; Хроніка НТШ. Львів,1908. Ч. 36. С. 11.

...Археогр[афічна] ком[ісія]... – на засіданні Археографічної комісії М. Грушевський повідомив про закінчення друком VIII тому "Жерел до історії України-Руси" та довів до відома членів комісії, що до роботи зі збору матеріалів до історії козаччини 1676–1709 рр. у краківських архівах долучився В. Липинський. І. Кревецький інформував про стан збірки документів до історії П. Дорошенка (1665–1676 рр.), зібраних ним у краківських архівах (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 82; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 19).

...порадитися в справі Бар[вінського]... *– див. записи за 8, 18 жовтня, 3 листопада 1908 р. та коментар до запису за 18 грудня 1907 р.*

31 [жовтня (13 листопада) 1908 р. Львів]. Знов в великім числі писав листи, читав коректи "Записок" etc. Величезна морока вийшла з коректою Бучи[н]ського* – читав я, Крипяк[евич], Том[ашівський], вкінці Том[ашівський] скинувся – жінка його звернула коректи etc., що він хорий. Думав було роскидати зац, але шкода.

Величезна морока вийшла з коректою Бучи[н]ського... – у некрологічній замітці М. Грушевський охарактеризував наукові студії свого учня Б. Бучинського й зокрема, відзначив: "[…] покійник просив одного з товаришів зайнятися його працями в разі його

смерті й приладити до друку. Се поручення покійника буде правдоподібно сповнене і наукова спадщина, підготовлена настільки, що може появитися в друку, буде опубліко-вана як пам'ятка по предчасно страченім молодім адепті історичної науки" (*Грушевський М.* Богдан Бучинський //Записки НТШ. Львів, 1907. Т. LXXVIII. С. 176–178; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 541–542).

Ця обіцянка була виконана. М. Грушевський сам зреферував на засіданнях Історично-філософічної секції НТШ розвідки свого покійного учня та рекомендував їх до друку: "Студії з історії церковної унії" (Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXV. Кн. V. С. 21–42; Т. LXXXVI. Кн. VI. С. 5–30; 1909. Т. LXXXVIII. Кн. II. С. 5–22; Т. XC. Кн. IV. С. 5–24); "Початки політичної карієри Остафія Дашковича" (Там само. Львів, 1913. Т. CXIII. Кн. I. С. 23–43); "Сліди великоруських літературних творів про фльорентийську унію та урядового акту московського правительства в «Історії фльорентийського собору» 1598 року" (Там само. Львів, 1913. Т. CXV. Кн. III. С. 23–28). У редагованих М. Грушевським "Записках Українського наукового товариства в Київі" було опубліковано наукові статті Б. Бучинського: "Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506" (Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1908. Кн. IV. С. 100–136; 1909. Кн. V. С. 61–87; Кн. VI. С. 5–53) та "«Грамота Місаіла» і «грамота Ніфонта»" (Там само. К., 1914. Кн. XIII. С. 5–44). У даній щоденниковій нотатці йдеться про коректу праці Б. Бучинського "Студії з історії церковної унії", яку було призначено до друку на засіданні Історично-філософічної секції НТШ 2 вересня (за н. ст.) 1908 р. Перша її частина ("Ісидорова унія") побачила світ у томі LXXXV (Кн. V) "Записок НТШ", який М. Грушевський випустив 6 листопада (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за цей день*).

1 **[(14)] листопада [1908 р. Львів].** Аж нині розмахався на добре з VII т[о-мом]* (1621 р.) і почав багато писати, все передполудне і по полудні, аж мусів іти на 1[-шу] конференцію учительську, уряджену "Учит[ельською] Громадою". Нім допхався, вже з коридора зачув Стенторів глас* Копача. Було мало інтересно, але приємний був контакт з сими кругами. Чекали наших, але не приїхали, загуляла Мар[инця] на фамілії, аж досада мене брала часами.

Аж нині розмахався на добре з VII т[омом]... *– див. коментар до запису за 10 жовтня 1908 р.*

...Стенторів глас... – вислів означає "дзвінкий і дужий голос". Силою голосу, яка дорівнювала силі голосів п'ятдесяти воїнів володів Стентор – грецький воїн, учасник Троянської війни, один із персонажів "Іліади" Гомера. Загинув, змагаючись у силі голосу з Гермесом.

2 **[(15) листопада 1908 р. Львів].** Цілий день дома. До полудня VII т[ом], попол[удні] коректи, листи etc. Був Рудницький і винахідник Крив[ч]ецької печери*. Помаленьку благодушествував; піч не курила і гріла мині гербату.

...винахідник Крив[ч]ецької печери. – Йдеться про громадського діяча, активіста спортивно-патріотичних товариств "Січ" та "Сокіл-Батько" Клима Гутковського (1881–1915), який у 1908 р. відкрив сталактитову Кришталеву печеру в с. Кривче (нині Чортківського р-ну Тернопільської обл.), вперше зробив її фотографії й склав топографічний план привхідної ділянки. Досліджуючи підземні проходи Кривчого, Гутковський давав їм імена великих українців, наприклад, Іван Мазепа, Богдан Хмельницький, Іван Богун, Тарас Шевченко та ін.

На засіданні Виділу НТШ 17 (4) листопада 1909 р. було відхилено пропозицію К. Гутковського щодо набуття для Музею Товариства його збірки з Кривченської печери на суму 400 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 121 зв.).

3 **[(16) листопада 1908 р. Львів],** понеділок. Вночи приїхала Маринця і Кулюня, я їх не стрічав, бо не знати було "ні дня, ні часа". Я спав, але вони мене збудили, і я посидів з ними до 1½ год[ини]. Сьогодня мало через те робив, ввечері секція*, Археогр[афічна] ком[ісія]* і Виділ*. Радили над пляном Бібліографіч[ної] комісії Кузелі і географією Рудницького. На Виділі – в справі Барвіньского – Stimmung [настрій (*нім.*)] був досить добрий.

...ввечері секція... – на засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський зачитав записку З. Кузелі "В справі української бібліографії", а С. Рудницький – "В справі видання «Географії України-Руси»" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 82 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 12).

...Археогр[афічна] ком[ісія... – у протоколах засідання археографічної комісії та "Хроніці НТШ" згадане засідання не зафіксовано.

...і Виділ. – Для подальшого впорядкування Музею на засіданні Виділу прийняли рішення доручити цю справу М. Залізняку, а у зв'язку з виявленими фактами про продаж колишнім працівником музею Б. Янушем музейних предметів ухвалили звернутися до його батька й повідомити, що справу буде передано до суду, якщо родина не виявить бажання залагодити її добровільно. Розглянули питання про виділення допомоги з фондів А. Бончевського, Д. Мордовця та НТШ. Не потрапило до офіційної "Хроніки НТШ" питання, зафіксоване в протоколі та даній щоденниковій нотатці: справа виключення з членів НТШ О. Барвінського. Збережений протокол фіксує, що членів депутації зі сторони О. Барвінського було поінформовано, що Виділ зажадав від останнього пояснень із тих питань, які спонукали до даного рішення, і просить делегатів прибути на засідання 21 листопада (за н. ст.) 1908 р. Уповноваженими для узгодження пояснень обрали В. Гнатюка, М. Мочульського, С. Рудницького, С. Томашівського. Цим рішенням М. Грушевський виконав обіцянку, дану депутації у складі Є. Олесницького, О. Стефановича, П. Огоновського та І. Кокорудза, яка 31 (18) жовтня 1908 р. звернулася до голови НТШ з проханням ще раз розглянути справу О. Барвінського. 2 грудня (19 листопада) на засіданні Виділу було повідомлено, що відповідний лист із запитаннями вже відправлено О. Барвінському. *Див. записи за 18 грудня 1907 р., 8, 18 жовтня 1908 р. та коментарі до них* (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 108–108 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 4).

4 **[(17) листопада 1908 р. Львів].** До полудня роблю над VII томом, а з полудня забирають коректи, рецензії для "Записок"* etc. Томашівський і перед тим мало, а тепер і зовсім нічого не помагає, тепер хорий, а перед тим теж нічого не зробив. Почуваю зрештою себе благодушно.

...рецензії для "Записок"... – для шостої книжки "Записок НТШ" за 1908 р. М. Грушевський підготував рецензії на видання: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. СПБ., 1906. Т. III. Вып. II. С. 513–1055; Полное собрание русских летописей. СПб., 1907. Т. XVII. XIV с. + 616 столб. + С. 617–652; *Халанский М.* Малорусская дума про Байду // Сборник Историко-Филологического общества, состоящего при императорском Харьковском университете. Харьков, 1908. Т. XV. С. 205–219 (Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXVI. Кн. VI. С. 223; 224–225; 226–228; передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 55–56; 123–124).

5 **[(18) листопада 1908 р. Львів].** Теж саме. Дописую опись Хотинської війни*. Чи закінчу том до кінця сього місяця?* Конче б треба до

Петербурга – і взятися до російського видання своєї "Історії" (по частям)*. Джиджори все ще нема*. От чоловік!

Дописую опись Хотинської війни. – Йдеться про кінець сьомого розділу ("Козаччина в службі національних українських змагань. Київський освітній рух і відновленнє православної єрархії") сьомого тому "Історії України-Руси" (Київ; Львів, 1909. С. 462–479).

Чи закінчу том до кінця сього місяця? *– Див. коментар до запису за 10 жовтня 1908 р.*

...взятися до російського видання своєї "Історії" (по частям). *– Див. коментар до запису за 9 лютого 1908 р.*

Джиджори все ще нема. – Повернувшись у вересні 1908 р. з архівної експедиції у Москві, І. Джиджора 1(14) жовтня з рідних Заставців коротко описав результати та повідомив, що приїде до Львова, "скоро тільки напитаю місце яке або занятє", й детально прозвітується перед Історично-філософічною секцією (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 178). 8 (21) листопада, дізнавшись про приїзд І. Джиджори до Львова, професор запросив його на обід і "об'яснився з ним – чуло". Упродовж листопада – першої половини грудня І. Джиджора часто зустрічався з М. Грушевським, обговорюючи перспективи наукової роботи загалом та дисертації зокрема (*див. записи за 8, 9, 13, 16 листопада 1908 р.*). 26 листопада (9 грудня) 1908 р. на засіданні Археографічної космісії НТШ І. Джиджора подав звіт про свої студії в московських архівах. Того ж дня на засіданні Історично-філософічної секції він зреферував статтю "Матеріяли московського «Архива Министерства юстиции» до історії Гетьманщини" (Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 19; 12–13), яку було ухвалено друкувати в "ЗНТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXVI. Кн. VI. С. 59–81).

6 **[(19) листопада 1908 р. Львів].** Випускаю LXXXV т[ом]*. Не виходив цілий день. Прикро, що відриває се від VII т[ому], в який вгризся нарешті. Правив коректи київ[ських] "Записок"*.

Випускаю LXXXV т[ом]. – Йдеться про "Записки НТШ" (Т. LXXXV. Кн. V).

Правив коректи київ[ських] "Записок". – Йдеться про третю книжку "Записок Українського наукового товариства в Київі" (1909), зміст якої узгоджено на засіданні Ради УНТ 26 вересня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за цей день*). Основу книжки склали доповіді, виголошені 16 березня (за ст. ст.) 1908 р. на засіданні Товариства, присвяченому пам'яті В. Антоновича. Книжка вийшла з посвятою: "Незабутнім заслугам Володимира Антоновича свого дійсного члена присвячує сей том Українське Наукове Товариство в Київі". З цієї, третьої книжки, "Записки УНТ" стали органом тільки Історичної та Філологічної секцій, інші секції видавали свої "Збірники".

7 **[(20) листопада 1908 р. Львів].** Мав sui generis Rasttag [своєрідний день відпочинку (*латин.* і *нім.*)]. Пішов з візитою до Кринського* і Руд[н]ицького, по склепах, по дорозі зайшов до Охримовича розвідатися про банк будучий – чи не було б там місця для Лукіяновича, а він запропонував редакторство "Діла". Се відкрило такі горизонти, що зовсім мене зхвилювало. Кринський – шульмейстер, розпитував дуже наївно про тутешні відносини, очевидно, нічого не знаючи. Пополудні мав засід[аннє] в "Учит[ельській] Громаді", нічого, гладко, Білецький – мій камінь опори.

...до Кринського... – мова про Адама-Антоні Кринського (1844–1932) – польського мовознавця, члена-кореспондента Польської академії знань (з 1889), одного з засновників

Варшавського наукового товариства (1907), професора кафедри слов'янської філології Львівського університету (1908–1914).

8 **[(21) листопада 1908 р. Львів],** субота. Прийшов Котик і сказав, що є Джиджора вже від середи; сказав, аби Джиджора прийшов, об'яснився з ним – чуло. Обідав у нас. Я дістаю ґратуляції з св[ятим] Михайлом. Робив коло VII т[ому]*. Написав до Лукіяновича.

Робив коло VII т[ому]. – В цей день М. Грушевський розпочав роботу над восьмою главою сьомого тому "Історії України-Руси", над якою працював упродовж 8–30 листопада, 1, 2, 11 грудня (за ст. ст.) 1908 р., майже щодня нотуючи дати на марґінесах рукопису (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 835–1028 зв.).

9 **[(22) листопада 1908 р. Львів].** Було у нас прийнятє для емігрантів – тутешніх і київських: Джиджора, Кревецький і Котик, Лисенко, Козловський, Залізняк. Балакали довго і приємно. Але я мав пех – все бив, розбив лямпу в сальоні і ухо від венецької вази відірвав, констатував, що мусів уйти якогось великого нещастя. Був Фр[анко] пополудні, по тім Мочульський, але на вечер не зістався.

10 **[(23) листопада 1908 р. Львів].** Вийшовши до унів[ерситетської] бібл[іотеки], стрівся там з Рудн[ицьким] і зайшов до нього, щоб зревізитувати, бо попереднього разу його не знайшов. Жінка його німка* – говорить без акценту і патріотка українська. Вернувшися, con amore [з любов'ю (*латин.*)] вигодно розложившися, пив гербатку і багато попрацював (т[ом] VII).

Жінка його німка... – дружиною Степана Рудницького, з якою він вінчався 1902 р., була вчителька з Перемишльщини, засновниця і голова Товариства опікунів над дітьми та молоддю Сибілла Шенкер (1881–1918). Через хворе серце померла у 37 років. Подружжя мало трьох дітей (Емілію, Левка та Ірину).

11 **[(24) листопада 1908 р. Львів],** второк. Все відсунув набік і роблю – 1621 рік. Прикре вражіннє зробив лист Лотоцького* і брехні про пруські марки*.

Прикре вражіннє зробив лист Лотоцького... – у кореспонденції від 7 листопада (за ст. ст.) 1908 р. О. Лотоцький писав: "А тим часом время тепер люте і безстороння інформація пекуче потрібна. Бобринський, Красовський, побувавши в Галичині та вислухавши там від поляків та москвофілів усякі брехні, тепер роспускають тут найдивовижні брехні, смущаючи ними й тих членів Думи, хто ранійше зовсім байдужо до того відносився. Росте ворожий настрій до українства. Поляки використовують той настрій" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 346).

...і брехні про пруські марки. – Йдеться про публікацію на сторінках польських та москвофільських газет фальшивих документів про українсько-німецьку угоду, проданих

цим виданням авантюристом Бронеславом Раковським. Документи містили фальшиві відомості про надання німецьким урядом субсидій українським газетам (“Діло”, “Ukrainische Rundschau”) та товариствам, протоколи нарад українсько-німецького комітету, підготовку конгресу в Берліні та ін. Діяльність Б. Раковського, публікації якого назвали новим актом польсько-русофільського союзу проти українців, розвінчав російський публіцист і видавець, редактор журналу “Былое” В. Л. Бурцев. Історія про фальшиві документи детально висвітлювалася на сторінках “Діла”, “Ради” та інших українських видань.

12 **[(25) листопада 1908 р. Львів].** Не виходив. Але пополудні зайнявся Римом – прочитав “По світу”, дописав про Кольосей*, і так перенісся в римську атмосферу, немов подорож зробив. І дуже потягло туди мене знову.

...прочитав “По світу”, дописав про Кольосей... – Йдеться про початок культурологічного есею, присвяченого Риму: *Грушевський М. С.* По світу. З подорожніх вражінь. До Рима. Вічний город. Forum Romanum. Colosseum. Храм неба. Via Appia // ЛНВ. 1909. Т. XLV. Кн. I. С. 16–31; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 523–536. Свої враження від пам’яток Рима вчений описав і вперше опублікував у січні–березні 1909 р. в ЛНВ.

13 **[(26) листопада 1908 р. Львів].** Виходив до унів[ерситетської] бібл[іотеки], книгарні, Томасіка*; але в книгарні доїли мені проєкти росширень Дермаля, а з поворотом ішов з Джидж[орою], представляв йому потребу, аби взяв себе в руки etc., і досить розстроївся. Прийшла коректа VII т[ому], з-за котрої – leider [на жаль (*нім.*)] – прийдеться мині піти завтра до бібл[іотеки] Ossolin[eum]. Був Януш-senior*.

...Томасіка... – мова про власника антикварного магазину у Львові Юзефа Томасіка.

Був Януш-senior. – Йдеться про батька Б. Януша – Михайла Януша. *Див. коментар до запису за 6 жовтня 1908 р.*

14 **[(27) листопада 1908 р. Львів].** Виходив до Ossolineum, і зараз вернувшися додому і полагодивши коректу, запрягся до VII т[ому], працював “інтенсивно”*. Ввечері – по вечері – писав листи і сей дневничок. Трохи настроїли мене листи в мінорний тон, хоч якраз Лотоцьк[ий] потішив*. Заходив до Томасіка, переглядав гравюрки.

...запрягся до VII т[ому], працював “інтенсивно”. *– Див. коментар до запису за 10 жовтня 1908 р.*

...хоч якраз Лотоцьк[ий] потішив. – Згаданої кореспонденції у корпусі листів О. Лотоцького до М. Грушевського не виявлено (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613).

15 **[(28) листопада 1908 р. Львів].** Не виходив нікуди, спасибі Кревецький виручив з одною справою; вислав коректу і вернувся до “Історії”. Муляють мині мозок ще тільки X + I ріжних иньших статей, к[от]рі лежать на голові – передмови до “Статист[ичного] збірника”, “Жерел”* etc.

Нині власне розмахнувся і написав вечером передмову до "Статист[ичного] збірника".

...передмови до "Статист[ичного] збірника", "Жерел"... – див.: *Грушевський М.* Наше видавництво // Студії з поля суспільних наук і статистики / Видає Статистична комісія Наукового товариства ім. Шевченка. Т. І. Львів, 1909. С. VII–X; *Грушевський М. С.* Від комісії [Передмова до Т. VIII "Жерел"] // Жерела до історії України–Руси. Т. VIII. Львів, 1908. С. V–VIII.

16 [(29) листопада 1908 р. Львів], неділя. Не виходив. Був пополудні Джиджора, оповідав новини, балакали in politicus [політичне життя (*латин.*)] і про його роботу, він обіцяв прийняти директіви гігієничні і наукові, робити коло дісертації* etc. Працював коло т[ому] VII.

...робити коло дісертації... – проблема захисту "докторату" І. Джиджори постала в листуванні М. Грушевського зі своїм учнем вже після його тривалої й плідної експедиції до московських архівів у травні – липні 1908 р. Проте знадобилося ще 4 роки, щоб І. Джиджора "нарешті покінчив з докторатом". Докторською дисертацією молодого дослідника стала його студія "Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.", надрукована в чотирьох томах "Записок НТШ" за 1910–1911 рр. Вона отримала високу оцінку наукового керівника, М. Грушевського ("Як докторська дісертація вона більше ніж відзначаючо вдоволяє вимогам"), та професора всесвітньої історії Львівського університету Л. Фінкеля ("Погоджуюся із наведеною вище оцінкою та визнаю працю п. Івана Джиджори докторською дисертацією") (*Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. С. 387). 11 липня (за н. ст.) 1912 р. у професорів М. Грушевського та Л. Фінкеля І. Джиджора склав кваліфікаційний іспит із давньої й австрійської історії, а 18 грудня (за н. ст.) того ж року іспит із філософії у В. Брухнальського та Л. Фінкеля. Друкована праця, рецензії й складені кваліфікаційні іспити були підставою для отримання диплома доктора філософії, який І. Джиджорі було видано 21 грудня (за н. ст.) 1913 р. Так він став шостим представником (після О. Терлецького, С. Томашівського, О. Сушка, Б. Барвінського та І. Крип'якевича) історичної школи М. Грушевського, удостоєним цього ступеня. Детально див.: *Пришляк В.* Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 20– 31; *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х роках / Упор., передм., прим., коментарі В. Пришляка. К., 2020.

17 [(30) листопада 1908 р. Львів]. Якось стратив контенанс, і був дуже роздражнений. Однак працював богато і з приємністю. Вечером зачав передмову до козацького корпусу*.

...Вечером зачав передмову до козацького корпусу. *– Див. коментар до запису за 9 лютого 1908 р.*

18 [листопада (1 грудня) 1908 р. Львів]. Зрана коло VII т[ому]. Деякі дрібні укуси нашого домашнього украї́н[ського] обиходу нас обох – і Маринку навить більше, ніж мене – обійшли й наперекір уму огірчили. Splendid isolation [чудова ізоляція (*англ.*)]; тепер і вовіки. Перед вечером заходив Залізняк, балакали про плян його попул[ярних] книжечок для

Спілки. Кулюня з Мар[инцею] ходили до міста, кликали й мене, але мало було часу. Вечером писав далі передмову, докінчив рано в середу.

19 [листопада (2 грудня) 1908 р. Львів], середа. Інтересна ліста ордерів – Олесницький поруч двох мітратів, то позорище. Паньківський*, Кулачковський*, Стебельський*. Працював коло VII т[ому]. Пополудні засід[аннє] Стат[истичної] ком[ісії]*, секції* й Виділу*. Попсував мині гумор Свєнціцкий, написавши грубіанський лист з приводу поміщення в "Записках" рец[ензій] Януша*. Засідали без кінця. Нічого важнійшого.

Паньківський... – мовиться про Костянтина Федоровича Паньківського (1855–1915) – відомого громадського діяча, одного з зачинателів кооперативного руху в Галичині, з 1898 р. – директора Крайового союзу кредитового.

...Кулачковський... – мова про Ярослава Михайловича Кулачковського (1863–1909) – директора страхового товариства "Дністер".

Стебельський. – Мова про Петра Яковича Стебельського (1857–1923) – професора Львівського університету, який одним із перших (з 1885 р.) викладав кримінальне право українською мовою.

Пополудні засід[аннє] Стат[истичної] ком[ісії]... – на засіданні комісії М. Грушевський зреферував підготовлену ним передмову до її збірника, а В. Панейко свою статтю "З історії і теорії статистики". Працю С. Дністрянського про національну статистику передано на реферування М. Лозинському й М. Залізнякові. Збірник комісії ухвалили видавати під назвою "Студії з поля суспільних наук і статистики", а його другу книжку випустити в липні 1909 р. Членами комісії вибрали Максима Гехтера, Василя Кошового і Олександра Русова з Києва (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 82 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 20–21).

...секції... – на засіданні Історично-філософічної секції зачитано передмову М. Грушевського та статтю В. Панейка, які було призначено до збірника Статистичної комісії, та ухвалено їх до друку. Затверджено вибори членів Статистичної комісії (ЦДІАЛ УКраїни. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 82 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 12).

...й Виділу. – На засіданні Виділу М. Грушевський повідомив про звернення до нього Полтавського губернського земства з проханням вказати інституції чи особи в Галичині та Слов'янщині, які могли б зайнятися збором коштів на пам'ятник Т. Шевченкові в Києві. Постановили надати відповідь, що цією справою в Галичині займеться НТШ, та ухвалили скликати у цій справі нараду представників львівських українських товариств, на яку делегувати голову НТШ та В. Козловського. Серед інших питань взяли до відома план підготовки видання Статистичної комісії, що незабаром мав вийти з друку, та інформацію про відправлений лист на ім'я О. Барвінського (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 108 зв. – 109 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 4–5).

Попсував мині гумор Свєнціцкий, написавши грубіанський лист з приводу поміщення в "Записках" рец[ензій] Януша. – Згаданий лист І. Свєнціцького від 1 грудня (н. ст.) 1908 р. написаний дійсно в досить категоричному тоні. Обурення автора кореспонденції було викликано публікацією на сторінках "Записок НТШ" рецензій археолога Богдана Януша, з ім'ям якого небезпідставно пов'язували прикру історію щодо крадіжки та продажу предметів з Музею НТШ (*див. записи за 6, 13, 18 жовтня, 3, 13 листопада 1908 р.*). Рецензії Б. Януша публікувалися в бібліографічному розділі "Записок НТШ" (Т. LXXXV. Кн. V. С. 193–195; С. 195–196), де так само представив свої огляди І. Свєнціцький (С. 200–201; С. 235). Одну з рецензій Б. Януш присвятив праці І. Свєнціцького "Опись музея Ставропигийского Института во Львове" (Львів, 1908). Всі ці обставини, й насамперед факт крадіжок, спонукали професійного музеєзнавця звернутися до голови НТШ і редактора "Записок"

з протестом: "[...] я здивувався немало, що Наукове товариство імени Шевченка, яке таку велику шкоду понесло через крадіжи сего пана, сміє пускати єго єще в сотрудники своїх видань. Прошу Вас, проте, В[исоко]поважаний Пане Професор, приняти ласкаво до відома, що при найблизшій нагоді – коли б єще раз спостеріг на сторінках якого-небудь видавництва Наукового т[оварист]ва ім. Шевченка підпис пана Богдана Януша – враз змушений перестати дописувати в видавництва Товариства, о чім заявляю публічно – оголошаючи тоді отсе моє письмо. Співробітники первого і одинокого українського ученого видавництва мусят мати не тілько дещо спільного з наукою, але передовсім в них мусят бути етичні основи – о чім пан Януш Богдан не засвідчив ані в Музею Товариства, ані в Церковнім Музею" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 737. Арк. 5–7). За декілька днів, 6 грудня (за н. ст.) 1908 р., І. Свєнціцький звернувся до М. Грушевського з вибаченням за тональність своєї кореспонденції: "Донесли мені, що Ви чуєтесь обижені тоном мого посліднього письма в справі Б. Януша. Дуже прикро мені се, тим більше, що я зовсім не думав наносити Вам або Науковому товариству яку-небудь обиду, тілько послав Вам таке письмо під первим дуже немилим для всіх нас вражінєм. Ввиду того, прошу ласкаво мати мене за виправленого в тім случаю і приняти вирази мого повного для Вас поважаня" (Там само. Арк. 8).

20 [листопада (3 грудня) 1908 р. Львів]. Зле спав. Коло VII т[ому] мало можу робити через коректи та 5 гл[аву] – звернули мині й її переглядаю. Пополудні, одначе, підогнав чимало і VIII глави.

21 [листопада (4 грудня) 1908 р. Львів], п'ятн[иця]. Щось зле сплю. Писав трохи далі 8 гл[аву], а то – коректи etc. І таки голова боліла. По полудню балакали довго з Джиджорою – розвлекався розмовою. Пізно лягаю, на ніч читаю, тому може й зле сплю – і сьогодня (під суботу).

22 [листопада (5 грудня) 1908 р. Львів]. Лист від Геца* з Бонну навів мисли на "Zeitschrift"*. Коли б більше часу тільки. День пройшов [у] коректах і латанню ріжних дрібниць. Перед полуднем мусів вийти до Ossol[ineum], бо там прийшли для мене рукописи. Заразом заходили до Томасіка і купували Кулюні дзигарочок. Пополудні правив коректу.

Лист від Геца... – йдеться про кореспонденцію німецького історика права, професора Боннського університету (від 1902) Леопольда Карла Ґетца (Goatz L.; 1868–1931), співзасновника (разом з Т. Шіманом, О. Гетчем та К. Юберсберґером) першого спеціалізованого журналу зі східноєвропейської історії "Zeitschrift für osteuropäische Geshichte", автора рецензій на німецькомовний перший том "Історії України-Руси" М. Грушевського. У згаданому листі від 3 грудня (за н. ст.) 1908 р. дослідник культури й економіки східнослов'янських земель доби середньовіччя, який готував на той час власний переклад "Руської Правди" з коментарями й приміткаими, цікавиться працями російських дослідників цієї пам'ятки, зокрема М. Дебольського та М. Рожкова (*Тельвак В. В., Радченко О. А.* Листи Леопольда Карла Ґетца до Михайла Грушевського // Архіви України. 2018. № 1. С. 250).

...навів мисли на "Zeitschrift". – Мова про видання "Zeitschrift für osteuropäische Geshichte". *Див. коментар до запису за 29 червня 1908 р.*

23 [листопада (6 грудня) 1908 р. Львів]. Був с полудня Лукіянович, але до моїх плянів про "Діло" поставився досить скептично. Час мині дати спокій з ріжними проєктами щодо нього.

24 [листопада (7 грудня) 1908 р. Львів]. Робив коло VII т[ому], "Записок" київських*. Прийшов лист від Матушевського*, нашпікований ріжними докорами й інсінуаціями. Ще оден бувший приятель. Бог з ними. Оставте мертвим ховати мерців. На баль Кулюнчин – сьогодня її іменинки – першим прийшов Лукіянович і на лопаті виложив "що про мене говорять" – на тему моїх заходів для Тов[ариства] Шевченка – "який мудрий, аби ми для нього з огню тягнули", нехай дасть carte blanche [повну свободу (*фр*.)] на нашу політику його друкарня, нехай іде сам до Намісника, а то закидає нам хрунівство, а сам каже жебрати для Тов[ариства] Шевченка. Розуміється, без вказання, хто казав etc. Се досить мині попсуло нерви, і вечір був попсований. Балакали з Моч[ульським] і Козлов[ським] за хоробу Франка – що треба б consilium зробити і поручено се Козловському.

..."Записок" київських. *– Див. коментар до запису за 6 листопада 1908 р.*

Прийшов лист від Матушевського... – йдеться про лист Ф. Матушевського від 20 листопада (за ст. ст.) 1908 р. Ця кореспонденція важлива не лише для з'ясування обставин виходу зі співробітників ЛНВ одного з його активних дописувачів, але також для історії журналу загалом і політики її редактора зокрема.

Лист став реакцією на критичну рецензію М. Грушевського на "Історію України-Русі" М. Аркаса, в редагуванні якої брав участь близький друг Ф. Матушевського В. Доманицький. Умотивовуючи своє рішення, відомий публіцист писав: "Прикро мені писати Вам те, що маю написати в сьому листі… По довгім міркуванні я став на думці, що вже прийшов час і мені одстати од Вашого журнала. Питання се стояло передо мною вже давненько, але я його розв'язув[ав] до останнього часу так, що одставати од діла не слід, не вважаючи на деякі «тренія» і на те, що в журналі иноді появлялися такі статі, з якими солідарізуватися я, як співробітник, ніяким чином не міг. Але я ради діла, яке ставив над усе, не одставав од журнала, бо бачив, що він іде поміж люде, хоч і не так то широко, а все ж як на наші злидні – то і добре навіть, з другого боку – і се найголовніще, – вважав за шкодливу річ для діла, яке ми спільно провадимо, докладаючи з свого боку рук до руйнування фундамента будущої будівлі при нашій бідности навіть на невеличкі літературні сили, до яких залічую і себе. Нарешті, до останнього часу не давала мені вийти з гурту співробітників і присуща мені об'єктивність.

З самого початку, як може пригадуєте собі, коли в августі 1906 року Ви, приїхавши до Київа, повели розмову про перенесення «ЛНВ» до Росії, я, здається, чи не один тілько й висловився за таке перенесення, зважаючи як на трудність вести далі «Нову громаду», так і особливо на те, що співати тілько на своєму клиросі своєї, не бажаючи навіть дослухуватися співів на другому крилосі, – річ шкідлива. Хоч з другого боку я тоді бачив і казав, що крилоси занадто далеко стоять один од другого і согласувати їх спів – річ вельми трудна. Але чому не спробувати, коли сього вимагають інтереси діла. По деякім ваганні – і то тілько через те, що Сергій Олекс[андрович] сидів тоді у острові і без його, як редактора, розв'язувати справу журнала я морально не міг, – я почав співробітничати у «Вістнику». По визволенні Сергія я мотивував свою згоду. Скінчилося на тому, що і Сергій прилучився до «Вістника». Незабаром він зрікся співробітничати. Стаття Ваша в XI кн[ижці] за минулий рік мені вельми не подобалася своїми натяками на людей, котрих Ви, не називаючи, правда, на ймення, виставили на людські очі якщо не за ворогів своїх, то й не

приятелів. Тим часом ці люде насправжки на шкоду журналові, оскільки я знаю, нічого не зробили, окрім того, що не захотіли співробітничати. І то, напр[иклад], Сергій не похотів не по своїй волі! Проте я й по сьому не одстав од журнала, бо не вважав Вашу статю за casus belli [привід для війни (*латин.*)]. «Хто не помиляється», – гадав я собі. Тим часом друга Ваша статя проти Сергія з приводу його замітки у «К[иевских] Вестях» довела, що Ви не тілько помиляєтеся, а ще до того робите цілком несправедливі і дуже образливі закиди людям, цілком ними незаслужені. На сей раз питаннє про дальше співробітництво в журналі стало передо мною дуже гостро. Але й за сим разом я не одступив од журнала, гадаючи, що несправедливі закиди і обвинувачення в особистостях викликані були образливою – єдиною образливою – Сергієвою фразою в його статті. Проте я хоч і не одстав од журнала, але душа моя вже не лежала до його; не лежала так, що коло кожного огляду я захожувався з таким чутєм, ніби мусів відбувати найтяжчу і найнеприємнішу панщину. Се відбивалося і на постачанні праці завчасу, і на внутрішній гідності її.

Історія з «Історією» Аркаса знову поставила передо мною питання про участь мою в журналі. Вам може здасться трохи дивним, чому я знову не вийшов з гуртка співробітників, як трапилася історія. Не вийшов тому, що поперед усього не читав самої «Історії» і через те не міг з чистою совістю сказати Вам, що стаття Ваша і несправедлива, і некористна. По-друге, в попередніх оглядах я давав обіцянки читачам зачепати і обміркувати деякі справи і питання і вважав за потрібне виконати обіцянки. По-третє, я був винен журналові кілька десятків карбованців і мусів їх одробити. Нарешті, як Ви були останнім разом, то я ще не читав Вашої останньої статі. Стоячи на цілком справедливому прінціпіальному ґрунті, Ви, проте, не зуміли бути безстороннім. Я переглянув «Історію» Аркаса, і хоч бачу і її деякі й чималі ляпсуси і вади, проте вважати її за мотлох, ставити на одну дошку з «Єрусланами» та «Бовами», вважати її за який непрощенний гріх чи злочин, – я ніяким чином не можу.

Нарешті як особистий друг Василя Миколаєвича, станом здоровля [якого] я завжди так турбувався, я вважаю Вашу пристрастну крітику на «Історію» Аркаса занадто жорстоким вчинком над тяжко хворою людиною. Не такий вже він злочинець перед історією рідної країни, щоб можна було його так тяжко карати. Я гадаю, Ви пам'ятаєте, яке обуреннє загальне викликав преславний Буренін своєю крітикою на Надсона, коли той конав. Гадаю, що й Ви обурювалися тоді вкупі з иншими. Коли Вас, як фахового історика «возмутила» так діллетантська Аркасова «Історія», то статі Липинського було цілком досить, щоб на Вашій душі, як історика, не лежав гріх за те, що за Вашого животіння появилася популярна історія України з такими промахами і на неї не було крітики.

Прикро мені се все писати Вам, тяжко зрікатися роботи, хоч не знаю, чи була з неї кому яка користь, але мушу це зробити. […] Не в інтересах оправдовування себе перед Вами, а в інтересах правди кажу Вам, що зрікаюся участи в журналі цілком самостійно, незалежно од будь-яких навіть наймеших впливів з боку" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 634. Арк. 64–70; перша публікація: *Гирич І.* Ще до проблеми "Аркас і Грушевський" // Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник. К., 1996. С. 221–231).

27 листопада (за ст. ст.) 1908 р. М. Грушевський відповідав: "Я був приготований, що Ви ранійше чи пізнійше попрощаєтеся з ЛНВістником, але сподівався, що шануючи відносини, які істнували між нами, та й з громадської лояльности, се станеться без зайвих рекрімінацій і інсінуацій.

Поминаючи всі иньші історії, вичислені Вами, щодо закиду Вашого за Доманицького завважу, що не можна ж на подібних семейних основах опирати ніякого громадського чи національного житя: не критикувати того, бо це розстроїть Х, не полємізувати з У, бо він слабий etc. Кожда громадська чи національна робота не може обійтися без того, щоб комусь не зробити прикрости, не наступити комусь на боляче місце; але люде з соціальним вихованнєм мусять прикладати до таких явищ соціальні, а не особисті крітерії. Инакше значило б перетворити національне житє в шпиталь для всіх надломаних житєм і штучно підтримувати в нім шпитальну атмосферу. Критикуючи книжку Аркаса, я умисно не згадав ніже єдиним словом Доманицького, жалуючи його; але сю жалость не міг посунути до того, щоб заплющеними очима дивитися на книжку, до котрої Д[оманицький] мав необережність приложити руки. Обидні слова і порівняння, згадані Вами (мотлох, Бова etc.)

належать не мині, а Аркасовим оборонцям, які воістинну медвежу прислугу робили Доманицькому, від себе втягаючи його ім'я в сю історію. І ті обидні і несправедливі вислови, які Ви з нагоди сього епізоду ужили на мою адресу, для мене свідчать лише про повний брак об'єктивности у Вас в відносинах до мене і до ЛНВ під теперішний час. Отже, дякую за участь в ЛНВ. Мушу одначе зауважити, що Ви могли б мене трохи завчасу упередити про сей вихід, а не тоді, коли вже І книжка відіслана до друкарні. Бажаю всього ліпшого" (чернетка листа М. Грушевського зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 141–142 (перша публікація за чернеткою: *Гирич І.* Ще до проблеми "Аркас і Грушевський". С. 221–231); чистовий варіант зберігається у приватній збірці С. І. Білоконя). У відповідь Ф. Матушевський 7 грудня (за ст. ст.) 1908 р. написав ще одного емоційного листа, залишаючи незмінним своє рішення щодо виходу зі співробітників ЛНВ (*див. запис за 11 грудня 1908 р. та коментар до нього*).

25 [листопада (8 грудня) 1908 р. Львів]. Правив коректи "Записок"*, статю про Байду etc.* В полудні зателефонував Дж[иджора] й радив піти на концерт "Просвіти"; пішов, але не було ані билєтів, ані місць; покрутившися, пішов. Приходив потім Дж[иджора] і реферував останнє засід[аннє] Нар[одного] коміт[ету] – щодо голосования над бюджет[ною] провізорією і анексією*. Розговорив мене. Вечеряв у нас.

Правив коректи "Записок"... – йдеться про LXXXVI том (Кн. VI) "Записок НТШ".

...статю про Байду etc. *– Див. запис за 2 (15) вересня 1908 р.*

...і анексією. – Йдеться про анексію 7 жовтня (за н. ст.) 1908 р. Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини – на той час провінції, населеної сербами і хорватами, що перебувала під окупацією Австро-Угорщини на підставі рішень Берлінського конгресу 1878 р. Захопленням цих провінцій Австро-Угорщина прагнула завдати удару по національно-визвольному руху південнослов'янських народів монархії Габсбургів.

26 [листопада (9 грудня) 1908 р. Львів]. Зрана латав – переглядав V гл[аву] для відсилки etc., потім пішов до бібл[іотеки] унів[ерситету] і Ossol[ineum], книгарні, ходили оглядати новий льокаль*. По обіді я читав газетки, потім сів писати – і забув, що визначив засід[аннє] Археогр[афічної] ком[ісії]* і секції*, аж Кревецький зателефонував, і я полетів туди стрімголов. Се взяло майже цілий вечір.

...ходили оглядати новий льокаль. – Йдеться про нове приміщення Книгарні НТШ, яка з 1909 р. розмістилася в будинку "Просвіти" на площі Ринок, 10, позаяк власники попереднього на Театральній, 1 значно підняли орендну плату, через що подальша робота книгарні стала збитковою. Рішення про перенесення книгарні з умовою, що "Просвіта" впродовж 10-ти років не буде піднімати орендну плату, прийняли на засіданні Виділу НТШ 17 (4) червня 1908 р. Питання про впорядкування книгарні на новому місці та терміни підписання контракту з "Просвітою" розглянули на Виділі НТШ 25 (12) вересня 1908 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 104, 106). "Просвіта" згодилася не піднімати плату лише упродовж 6-ти років, і на цій умові й було підписано договір. Усі ці заходи спрямовувалися на піднесення книгарського руху, а отже, й прибутків НТШ.

...засід[аннє] Археогр[афічної] ком[ісії]... – на засіданні Археографічної комісії М. Грушевський зачитав передмову до нової серії "Жерел до історії України-Руси" – "Матеріалів до історії української козаччини", перший том яких впорядкував І. Крип'якевич. З деякими поправками, запропонованими М. Грушевським, прийняли вступ до збірки

І. Крип'якевича. І. Джиджора подав звіт про свою роботу в московських архівах (ЦДІАЛ УКраїни. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 83; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. 19).

…і секції… – на засіданні Історично-філософічної секції І. Джиджора зачитав свій реферат під назвою "Матеріяли московського «Архива Министерства юстиции» до історії Гетьманщини", який було рекомендовано друкувати в "Записках НТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1908. Т. LXXXVI. Кн. VI. С. 59–81). М. Грушевський поінформував про свої перемовини у справі заснування часопису "Zeitschrift für osteuropäische Geschichte" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 83; Хроніка НТШ. Львів, 1908. Ч. 36. С. 12–13).

27 [листопада (10 грудня) 1908 р. Львів]. Далі займався дрібними роботами – кінчив "Байду", доповняв 5[-ту] главу, писав листи etc. Потім прийшла коректа "Історії", яка заняла майже решту дня. Ввечері читав нове оповід[аннє] Винниченка ("Купля")*, дуже інтересне, хоч середина – злодії, антитеза – занадто вилазить. Заходив Франко і оповідав, що Мочульський його обкрадає*, силкувався його відвести від сих гадок, але даремно. Потім почув, що і Гнатюку він теж уже казав; намовляв його до консіліуму – він згодився; але взагалі баламутив; казав, що його кличуть до Відня, чи що, в справі пенсії йому etc.

Ввечері читав нове оповід[аннє] Винниченка ("Купля") … – питання про друк цього оповідання детально обговорювалося у взаємному листуванні автора і редактора ЛНВ за листопад 1908 р. – квітень 1909 р. У відповідь на прохання М. Грушевського подати до "Вістника" "чого-небудь хоч би й невеличкого", бо "вже рівно рік, як у нас було надруковане Ваше оповідання", 28 (15) листопада 1908 р. В. Винниченко надіслав з Парижа оповідання під назвою "Купля". Отримавши твір, М. Грушевський відразу прочитав його, а свої враження не лише занотував у щоденнику, а й поділився ними з письменником: "Отже так: тема інтересна дуже, початок, до стрічи з прошаками, чудесний, середина – мандрованє з тими прошаками інтересна сама по собі, але вона розроблена занадто широко, її виперає з оповідання, воно забиває ту основну тему, в яку входить тільки як контраст. Кінець (від пожежі) трохи занадто розвезений, воднистий. В цілім оповіданнє таке, що його нема чого стидитися Вам, дуже інтересне, але друга і третя третина слабші початку. Се по щирости – не в гнів". У відповідь В. Винниченко дякував "за щирість думки про «Куплю». Не беру її инакше як на увагу". Певно, зважиши на думку М. Грушевського, на початку лютого (за н. ст.) 1909 р. автор звернувся до київської редакції з проханням надіслати негайно йому оповідання, щоб "щось виправити". Зробивши це, повернув, про що повідомив у листі від 26 (13) лютого 1909 р. (*Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908–1928) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2013. Вип. 18. С. 464– 468; Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 131, 135). Оповідання В. Винниченка "Купля" опубліковано: ЛНВ. 1909. Т. XLVI. Кн. V. С. 209–233.

Заходив Франко і оповідав, що Мочульський його обкрадає … – цей неприємний епізод описав у своїх спогадах і М. Мочульський. Після відвідин ним хворого поета в його домашній оселі в серпні 1908 р., вже у вересні М. Мочульський довідався від В. Гнатюка, що І. Франко переказав через К. Бандрівського повернути йому книжки з домашньої книгозбірні. Здивований літературознавець змушений був разом з В. Гнатюком прийти до І. Франка, щоб дізнатися, про які саме видання йдеться. З'ясувалося, він мав на увазі "сім золотих легенд св. Григорія" і відбитки своєї розвідки "Слово про збурення пекла". Лише коли син Андрій зняв їх із шафи, "поет поглянув цікавим оком на відбитки, застидився і мовчав" (*Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і причинки // За сто літ. К., 1928. Кн. 3. С. 280).

28 [листопада (11 грудня) 1908 р. Львів], п'ятн[иця]. Зрана взявся було до V гл[ави], але з огляду на завтрашню суботу відложив і взявся писати статю до "Діла"* – Борков[ский] зголосився до мене, запрошуючи на Спілку, а я при тім застеріг собі місце на статю. Але в тім прийшов лист Лотоцького з пропозицією читати публ[ічну] лекцію*, і се мене вибило з рівноваги. Я рішив був перед тим поїздку до С[анкт-]П[етер]б[урга] відложити, а сей проєкт мене розворушив наново. Але "голос благоразумія" взяв гору – не приладять вони се добре, а в теперішнім настрою – се муром голову розбивати. Статю до "Діла" писав до вечера ("Час не жде") і віддав її на Спілці Борковскому*. Засід[аннє] Спілки було неінтересне. Не було на початку людей созвучних, мої закиди за Тов[ариство] Шевч[енка] не знайшли особливого спочутя.

…взявся писати статю до "Діла"… – див.: *Грушевський М.* Час не жде // Діло. 1908. 12 грудня (29 листопада). Ч. 280. С. 1; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 58–61. Стаття присвячена розвою українських наукових інституцій та видавництв по обидва береги Збруча, які сприяють національному єднанню.

…прийшов лист Лотоцького з пропозицією читати публ[ічну] лекцію… – йдеться про лист від 24 листопада (за ст. ст.) 1908 р., в якому О. Лотоцький подав пропозицію: "Думка Ваша приїзду в Петербург – знаменита. Власне, я давно про се думав – як би Вам приїхати сюди, але пропонувати сього не відважився. Тепер, коли Ви самі виплекали сю спасенну думку, то признаюся в своїх «утилітарних» заходах «позискати» Вас. Треба реагувати на теперішнє так прихильне до нас слав'янолюбство. На всі брехні треба відповідати солідною інформацією про дійсний стан справ. Мені здавалося б, що кращий спосіб до того – Ваша публічна лекція про українсько-слав'янсько-польські відносини. Таку лекцію слід би урядити. Я вже говорив де з ким з земляків, і вони тієї ж думки. [...] Але з сим треба дуже поспішати. З 10-го або й ранійше роз'їжджаються і селяни Думи, і молодь, так що пізнійше можна рискувати на пусту авдиторію. Коли пропускати сей сезон, то другий відповідний час – кінець січня. Але то, мабуть, пізно буде для розворушення слав'янофільського настрою, та й ледве чи й Ви зможете тоді приїхати" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 346–347).

Як свідчить наступний лист О. Лотоцького, М. Грушевський висловив йому занотовані в щоденнику сумніви, на які він відповідав: "Про Вашу лекцію писав я, серйозно зважившись справу. Інтерес до тої теми дня був певний і серед публіки, і серед депутатів. […] Слухачів мало бути досить – головно з молоді та з членів Думи, не кажучи про іншу публіку, що вже досить постійно інтересується українськими справами. І коли б Ви у свій час приїхали, все обійшлося б якнайкраще. Та замість того Ви мені, як людині з постійною «легкомысленною» вдачею, порадили серйознійше зважити справу. Та важити вже було пізно, бо час пройшов, і чи настане знов такий відповідний – хто ще знає. Я, принаймні, думаю, що такої кон'юнктури вже не складеться" (Там само. С. 347–348).

…віддав її на Спілці Борковскому. – У серпні 1908 р. після резиґнації Лонгина Цегельського посаду видавця й відповідального редактора "Діла" обійняв український громадський діяч, педагог, публіцист, перекладач, один із засновників "Діла", "Літературно-наукового вістника", "Просвіти" Олександр Михайлович Борковський (1841–1921). *Див. запис за 26 травня 1908 р.*

29 [листопада (12 грудня) 1908 р. Львів], суб[ота]. До полудня докінчував V гл[аву] для відсилки. Прийшов лист від Кадлеца, щоб прислати фотографію*, і я вибрався до фотографії, але відправленнє почти

забрало богато часу, так що я досить спізнився, і Мар[инця] нетерпеливилася. Заїхали за Кул[юнею] кіньми і побачили збіговиско – потім довідався, що то шиби били маршалкови*. Мар[инця] чекала нас в книгарні, й ми пішли туди, був і Джиджора, який і оповів історію війни sub auspiciis [з благословення, під егідою (*латин.*)]. Потім ходили всі разом по склепах, і вернувшися, вечеряли вже при світлі. Джиджора збирався вечером виступити на Нар[одному] Ком[ітеті] в справі легковаження Тов[ариства] Шевченка. Був лист від Коцюбинского про його хоробу*.

Прийшов лист від Кадлеца, щоб прислати фотографію... —згадане фото опубліковано: *Kadlec K.* Mychajlo *Hruševśkyj //* Slovansky *Přehled.* 1909. № 11. S. 163. Оригінал цього фото не виявлено. Передрук див.: Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 108 (№ 25). *Див. також запис за 7 (20) грудня 1908 р.*

...що то шиби били маршалкови. – Правдоподібно, на ту хвилину М. Грушевський іще не знав, що цим подіям передувала провокація польських студентів проти намісника Галичини М. Бобжинського, який прибув на захист промоційної роботи студента Кляйнера на здобуття звання доктора філософії. При виході намісника з університету в супроводі ректора А. Марса студенти закидали його яйцями, намагалися видерти шпагу. Після спішного від'їзду М. Бобжинського польські студенти зібралися на нелегальне віче, на якому ухвалили резолюцію, спрямовану проти рішення уряду про заснування 2-х нових українських кафедр в університеті. Окремі пункти резолюції закликали до "ужития всяких средств для знищеня проб утраквізації", а "ворогам польскости Львівського університету заповідали боєвий опір". Резолюцію передали ректорові університету А. Марсу, а самі спрямували похід до намісництва, обкидавши будинок пляшками й камінням. Після цього натовп попрямував до пам'ятника Міцкевичу, звідти – до будинку маршалка С. Бадені на вул. 3 Мая. Обливши палату маршалка чорнилом й вибивши велике дзеркальне вікно, учасники "акції" розбіглися. В неділю, 13 грудня (за н. ст.) 1908 р., до намісника прибула депутація академічного сенату під проводом ректора, який у своїй заяві висловив обурення й засудження події, яка напередодні відбулася в стінах університету. Вибачаючись і пояснюючи поведінку студентів, він наголосив, що її було спровоковано неправдоподібними чутками про те, що намісник поза академічним сенатом університету провів через міністерство рішення про створення нових українських кафедр. У своїй відповіді намісник подякував за спростування поголосок, які дали привід до демонстрації (Вшехпольський напад на намісника Бобжинського // Діло. 1908. Ч. 281. 14 (1) грудня. С. 2).

Був лист від Коцюбинского про його хоробу. – Йдеться про лист від 25 листопада (за ст. ст.) 1908 р., в якому М. Коцюбинський повідомляє про своє бажання писати та з "головою влізти в літературу", на заваді чому стали проблеми зі здоров'ям, серцеві напади, які знесилюють та унеможливлюють інтенсивну роботу, змушують відкладати на невизначений термін обіцяну повість до "Літературно-наукового вістника" та інші праці (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Ф. 7. Од. зб. 479).

Відповідаючи на цей лист, 30 листопада (13) грудня 1908 р. М. Грушевський писав: "Невимовним сумом наповнив нас, мене і жінку, Ваш лист. Знаю сю каторжну хоробу і болію душею за Ваші муки". Далі він звертався з проханням надіслати "маленьку автобіографію Вашу – не тільки самі дати, а дещо, може, і з «еволюції духа»", на основі якої мав намір написати біографічну статтю про М. Коцюбинського на замовлення редакції чеського енциклопедичного словника (Ottův slovník naučný), що виходив з 1888 р. (видавець – Ян Отто, редактор – Йозеф Коржан) (Листи до Михайла Коцюбинського. Т. II /Упоряд. та коммент. В. Мазного. Ніжин, 2002. С. 89–90). 11 грудня (за ст. ст.) 1908 р. М. Грушевський отримав автобіографію М. Коцюбинського (*див. запис за цей день*).

30 [листопада (13 грудня) 1908 р. Львів]. Зрана сів до VII т[ому], по кількох днях нарешті міг вернутися знов до продовжування його. Але прийшов Дж[иджора], що блукав по парку з болем голови, й розповів про засід[аннє] Нар[одного] Ком[ітету], де він виступив з усякими рекрімінаціями і зробив вражду. Від год[ини] 4[-ої] була конференція в справі пам'ятн[ика] Шев[ченку] (Бачи[н]ський* пускав шпильки, найбільш симпатично ставився Кулачковський*). Вечером я робив над VII т[омом]. Б'юся з гадками, чи їхати до С[анкт-]П[етер]б[урга], чи ні; добре б, але ж бо прийдеться тут кинути неподокінчуване все.

...Бачи[н]ський... – мовиться про українського політичного діяча, адвоката, співдиректора Краєвого кредитового союзу, секретаря Народного комітету УНДП (з 1907 р.) Володимира Миколайовича Бачинського (1880–1927).

Кулачковський. – Мова про громадського діяча, економіста і адвоката, першого директора страхового товариства "Дністер" Ярослава Михайловича Кулачковського (1863–1909).

1 [(14) грудня 1908 р. Львів]. Роблю геройські зусилля писати VII [том]*, але, мабуть, не доїду до кінця навіть 8[-го] розділу. Треба одписуватися, треба переглянути VI розділ, треба дописати "По світу"*.

Роблю геройські зусилля писати VII [том]... – про ці зусилля свідчить дата "1(14) XII" на марґінесі восьмої глави тому, робота над якою добігала кінця (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 1003).

...треба дописати "По світу". – До кінця 1908 р. М. Грушевський не раз повертався до написання нарисів свого есею "По світу. З подорожніх вражінь", які опублікував у ЛНВ у січні–травні 1909 р. (*див. записи за 9, 16–18, 19–21, 22–23, 28 грудня*).

2 [(15) грудня 1908 р. Львів]. Писав листи і мало що – VII том. До Петербургу тепер, очевидно, не поїду, буду подаватися на новий урльоп.

3 [(16) грудня 1908 р. Львів]. Засідали без кінця. Томаш[івський] спізнився і потім сидів надутий. Франко читав свій реферат. Потім пішов до міста. Джидж[ора] оповів пізнійше, що Фр[анко] запросив його з собою на пиво, до Брейтмаєра*, і там, очевидно, буває часто, бо добре знають усі його манєри. Говорив, що все буде добре etc. Критикував статі Саші.

...до Брейтмаєра... – йдеться про винарню Брейтмаєра (Breitmajera), яка містилася на вул. Трибунальській, 10 (нині – вул. Шевська) поруч з однойменним рестораном за тією ж адресою.

4 [(17) грудня 1908 р. Львів]. Мав розмову з Хоткевичом, що в свої[м] огляді за минул[ий] рік вклеїв докори на адресу редакції*, к[от]рі на мене зробили прикре вражіннє – що се: по простоті? чи по нахабству? Потім про іконографічне писаннє з нагоди його Франка в терновім вінці*.

Та жалую, що говорив, се чоловік банальний, к[от]рого "не убідиш". Було засід[аннє] факультета*; я побоювавсь, що прийде справа Том[ашівського]* (хоч він мене в своїх справах зовсім не інформує); я вважав за тактовнійше не йти, а написав Студин[ському], що[б] при укладанню комісії габілітац[ійної] заявив, що я теж готов взяти участь. Але справа не пройшла. Вніс поданнє о урльоп, к[от]ре реферував Фінкель.

...в своїм огляді за минул[ий] рік вклеїв докори на адресу редакції... – йдеться про продовження оглядів Г. Хоткевича "Літературні вражіння", які він розпочав друкувати в 4-ій та 7-ій книжках ЛНВ за 1908 р. Згаданий огляд опубліковано: *Хоткевич Г.* Літературні вражіння (За минулий рік) // ЛНВ. 1909. Т. LXV. Кн. І. С. 131–146; Кн. ІІ. С. 396–411. Своє "прикре вражіннє" М. Грушевський висловив у редакційній примітці до першої частини огляду: "Подаючи замість річного огляду «вражіння» д. Хоткевича, редакція вважає потрібним зазначити, що не поділяє його песимістичного настрою в оцінці літературних явищ минулого року. Не могло зістатися без впливу на виводи й те, що під розгляд взято тільки частину літературної продукції" (ЛНВ. 1909. Т. LXV. Кн. І. С. 131).

Г. Хоткевич не зовсім адекватно зреагував на цю примітку, виплеснувши свої емоції в листі до М. Грушевського, який він отримав 25 лютого (за ст. ст.) 1909 р. (*див. запис за цей день*): "Д[обродій] Гнатюк передав міні, що Ви хтіли би бачитися зі мною в справі якоїсь рецензії. Але я хотів би насамперед Вас запитати – що, як би, скажім, на Шевченківськім вечері перед Вашим виступом вийшов би хтось з упорядчиків і сказав: «Перепрашаємо шановних гостий, що ми замісць порядної бесіди мусимо предложити Вам нудну балаканину пана професора Грушевського, але то з конечности». А між тим зі мною Ви зробили власне в той спосіб, перепрашаючи читачів, що «замісць річного огляду» подаєте «вражіня» д. Хот[кевича], додаючи окрім того, що редакція не згоджується зі мною, тоді як редакция іменно зі мною згоджувалася, в усіх пунктах, окрім одного – про Франка. Отже, міні здається, вибачте пане професоре за щире слово, що Ви так уже звикли обертати людським матерьялом, що иноді трохи губите границі. Я зі своєю статею Вам, як то кажуть, не набивався, і тим більше, думаю, Ви повинні були стати на сторону свого співробітника, навіть з риском відбігти трохи від істини, бодай своєю невтральністю. А так – Ви ні до «істини» не наблизилися, бо сказавши не те, що було, ні тим добродіям не допомогли, в угоду яким писали свою примітку, бо їх допроваджує до оскоми не зміст моїх річей, а тілько підпис, ні, зрештою, міні. Отже думаю, що кождому на моїм місци трудно було би, обтершися, писати до «Вістника» далі. Відкличте свою примітку, видрукувавши, що вона появилася без Вашого відома, тоді я до Ваших послуг; але що Ви сього не зробите, то про віщо ж бесіда?" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 810. Арк. 1–1 зв.).

Оцінюючи тональність власної кореспонденції, Г. Хоткевич писав до В. Доманицького: "Розбив глечика з паном професором: написав йому грубіянського листа. Не подобалося міні, що він помістив примітку до моєї статі, ще й каже, що редакція не згоджується з пессимістичними виводами автора. Воно все добре, але по що ж брехати? В усім редакція згоджувалася, лише про Франка ні – а відтак комусь не подобалася моя статя і в угоду сьому комусь редакція робить примітку. Я не претендую на те, аби всім подобатця, міні самому може мої річі не подобаються, але я до тебе не ліз, в усьому ти зі мною згоджувався – якого ж чорта ставити свою хату скраю?" (цит. за: "Історія України-Русі" у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вст. та комент. І. Старовойтенко. К., 2009. С. 164). Цю новину В. Доманицький переповів у своєму листі від 12 (25) березня 1909 р. М. Аркасу: "Вже й Хоткевич розплювався з профес[ором] Грушевським. Правду сказавши, Хоткевич умістив у ЛНВ препогану статтю – власне, тон її поганий, але д. Хоткевич резонно каже, що ніхто не силував професора уміщати її. Професор з усім у ній згодився, оддав до друку, а як хтось зауважив, що стаття з поганим духом, то додав примітку, що редакція не згоджується з автором. "А автор тепер написав йому, що брешете, мовляв, пане редакторе... Ви у всьому були згодні зо мною, і нічого такого не казали, а тепер враз вже й «не згоден». І розплювався" (Там само. С. 163).

Дана щоденникова нотатка спростовує цитовані листи, в яких мовиться про позитивне сприйняття М. Грушевським даного огляду Г. Хоткевича від початку. Однак, незважаючи на це "прикре враження", М. Грушевський подав огляд до друку, сповідуючи принцип поширення в ЛНВ різних літературно-критичних поглядів.

Г. Хоткевич і надалі виступав з критикою ЛНВ та, зокрема, редакційної політики М. Грушевського (*Хоткевич Г.* "Літературно-Науковий Вістник"// Діло. 1911. 16 (3) січня). Його підтримали І. Липа та С. Павленко. Незважаючи на обґрунтовані відповіді В. Леонтовича (Критикам "Вістника" // Рада. 1911. № 95. 28 апріля (11 травня). С. 2–3; [Лист-відповідь Іванові Липі] // Рада. 1911. № 122. 1 июня (14 липня). С. 3), це спричинило заяву М. Грушевського про зняття з себе обов'язків головного редактора "Літературно-наукового вістника" (ЛНВ. 1912. Т. LVIII. Кн. IV. С. 3; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 433).

...з нагоди його Франка в терновому вінці. – Йдеться про звернення Г. Хоткевича з приводу недуги І. Франка, підготовлене 1908 р. до друку в "Ділі". Опубліковано: *Хоткевич Гнат*. Непотрібні люде... непотрібна робота // Плужанин. 1926. № 4–5. С. 17–18. Про обставини відтермінування друку статті див.: *Хоткевич Гнат*. Зі споминів про Франка // Там само. С. 15–16.

Було засід[аннє] факультета... – Цей останній абзац дописаний на наступному аркуші (арк. 229) після початку запису за 9 грудня 1908 р.

...я побоювавсь, що прийде справа Том[ашівського]... – йдеться про габілітацію С. Томашівського на доцента Львівського університету, якій М. Грушевський завжди приділяв особливу увагу. Так, 2 липня (за н. ст.) 1910 р., коли процес зрушився з місця, вчений писав до брата: "Виїхати не можемо, бо іде габілітація Томашівського і потягнеться десь до 15–16 н. ст., якщо не зайдуть перешкоди, що було б дуже прикро, бо і без того ся справа тягнеться 1 ½ року. Справа університетська напружена дуже і можливо, що сею кровію наших студентів університет буде здобутий. Але що буде – трудно предвидіть" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 669). Проте після кривавих подій 1 липня (за н. ст.) 1910 р. польська професорська корпорація не могла допустити ще одного українця до здобуття звання доцента Львівського університету. Лише 13 червня (за н. ст.) 1911 р. С. Томашівський успішно пройшов перший етап процедури – колоквіум. На пропозицію професора Л. Фінкеля його було допущено до дальших студій габілітації з одним лише голосом проти – проф. К. Твардовського. Про ці випробування свого учня М. Грушевський сповіщав матері в листі від 23 червня (за ст. ст.) 1911 р.: "Тепер ідуть ріжні екзамени – на доцента мій бувший студент Томашівський саме тепер «габілітується»" (Там само. Спр. 18. Арк. 19–19 зв.). 8 липня (за н. ст.) 1911 р. С. Томашівський успішно захистив реферат вже за одностайної підтримки всієї комісії, ставши другим після С. Рудницького учнем М. Грушевського, хто отримав посаду приват-доцента Львівського університету. Детально див.: *Бортняк Н.* Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф. Львів, 1999. С. 186–192. *Див. також записи за 2 липня 1909 р., 22, 29 березня, 8, 20 травня, 3, 11 червня 1910 р.*

5 [(18) грудня 1908 р. Львів]. Знов все иньше – і на "Історію" нема часу. Гехтер і Стебницький обидва згодилися вести огляд*, але Стебн[ицький] яко землячок вважав при сім обов'язком "сказать что-нибудь непріятное"*. Відписав йому м'ягко. Пополудню пішли по склепах платити довги, потім на засід[аннє] "Учит[ельської] Громади" – в справі редактора*. Студинський повідомив, що поданнє про урльоп "поперте".

...Гехтер і Стебницький обидва згодилися вести огляд... – після розриву з "Літературно-науковим вістником" Ф. Матушевського (*див. запис за 24 листопада 1908 р.*) на оглядачів рубрик "З українського життя", "З російського життя"/"З російсько-українського життя" М. Грушевський запрошує М. Гехтера та П. Стебницького. Після певних сумнівів М. Гехтер, який вже пройшов добрий і напружений публіцистичний вишкіл у газеті "Рада", погодився, дякуючи за "велику й ледве чи заслужену честь" (*Гехтер М.* Спогади. Листи до

М. Грушевського / Упоряд., вст. та прим. І. Ткаченка. К., 2005. С. 19–25). У листі від 3 грудня (за ст. ст.) 1908 р. він писав: "Само собою розуміється, що я згоджуюсь на Вашу ласкаву пропозицію. Єдине, що мене трохи зупиняє, се – непевність в своїх силах. Чи вистачить мого розумового й інтелектуального багажу для виконання такої відповідальної ролі? Але моральною підпорою мені служитиме Ваша прихильність і Ваше довірє до мене. Раз Ви, що знаєте мої сили й здібности, вибрали мене з-серед инших, то хіба ж я можу вагатись?" (Там само. С. 48). Співпраця з журналом продовжувалася до жовтня 1912 р. Свій вихід зі співробітників "Літературно-наукового вістника" М. Гехтер обґрунтував у листі до М. Грушевського (розходження з редакційним комітетом та насамперед із Л. Старицькою-Черняхівською), подавши в ньому і тест офіційної заяви до київської редакції ЛНВ (Там само. С. 58–59).

П. Стебницький, який з радістю сприйняв перенесення ЛНВ до Києва та шкодував, що не може стати до Грушевського "у науку", так само в ці дні, 2 грудня (за ст. ст.) 1908 р., відповів на пропозицію М. Грушевського. Погоджуючись, хоча з певними застереженнями, він, насамперед, називав імена "найпридатніших для цього діла" осіб (Д. Дорошенка, С. Петлюру, О. Лотоцького) та пояснював обставини, які не дозволять йому повноцінно виконувати обіцянку: завантаженість на службі, необхідність балансувати між обережністю, щоб не "вскочити" ні самому, ні ЛНВ у 129-у статтю кримінального кодексу, і об'єктивністю (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 92–93). Саме тому повсякчас нарікав: "Не легка річ винайти таку езопову мову, щоб давала читачам повноту змісту, а цензурі – гладеньку затуманену форму" (Там само. Арк. 71–71 зв.).

Відчував і брак часу для сумлінного виконання доручення. У листі до Є. Чикаленка від 16 грудня (за ст. ст.) 1908 р. скаржився: "За відмовою Федора Павловича [Матушевського. – *Упоряд.*] од оглядів в «Літ[ературно]-Наук[овому] Вістнику» професор звернувся до мене. Не хотілось мені одмовляти йому в таких обставинах – і я, висловивши йому все що міг проти себе, дав згоду, хоч знаю, що в моїх обставинах це будуть не огляди, а так, чортзна-що..." (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 121). Незважаючи на обставини, за час співпраці з ЛНВ (1909–1910 рр.) П. Стебницький опублікував 10 оглядів під рубрикою "З російсько-українського життя", яку вів під псевдонімом П. Смуток. Про свій намір відмовитись від їх підготовки сповістив редактора "Вістника" завчасно: "Ще напишу Вам один огляд – на 11 книжку, та й кінець. Не хочеться мені робити Вам прикрість, але, повірте, мушу зректись, бо дуже мені з оглядами трудно управлятись. Ви ж знаєте, – я вже зрікався торік, але на Ваше прохання взявся ще на рік. Але це не вдалось, передати діла нікому, а зайнятись ним як слід, – треба більше часу. Отже, мушу скласти з плечей те, що найбільше мене обтяжало, – Ваші огляди. Два роки послужив «Л[ітературно-]Н[ауковому] Вістнику», тим часом буде з мене, може ж таки не одним мною світ зійшовся. Не думайте, що мені легко зрікатись: робота ця мені не з приємних, але жалько робити Вам труднощі в Вашому ділі. Та нічого не можу бульше придумати, – і рішаю це остаточно. Отже, будь ласка, прийміть це рішення так і Ви, та й упорядкуйте заміну" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 129–130 (лист від 20 серпня (за ст. ст.) 1910 р.)). Детально див.: *Ткаченко І.* Петро Стебницький як публіцист на сторінках ЛНВ і "Села" у листуванні з М. Грушевським // Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження). К., 2013. С. 110–120.

...але Стебн[ицький] яко землячок вважав при сім обов'язком "сказать что-нибудь непріятное". – Йдеться про фразу з листа П. Стебницького від 2 грудня (за ст. ст.) 1908 р., в якій останній у досить коректній формі висловив свою думку щодо рецензій на "Історію України-Русі" М. Аркаса, поданих на сторінках ЛНВ, маючи на увазі насамперед критичну розправу М. Грушевського: "І знаєте, – по совісті і щиро скажу, як почуваю, – в останній історії з «Історією» Аркаса правда не на боці Л[ітературно-]Н[аукового] Вісника…" (ЦДАК України. Ф. 1235. Оп.1. Спр. 770. Арк. 93). Відповідаючи того ж дня, М. Грушевський писав: "І з Вашого докору за Аркаса – позвольте на щирість відповісти щирістю – промовляє до мене не об'єктивний погляд громадянина, як скорше особисті відносини до зачеплених моєю критикою. [...] І не жалую й зараз, по всім, що оцінив книжку Аркаса як мусів цінити з становища історичної науки і національного виховання як лиху і недорічну. Жити «з усіма

в мирі», розуміється, спокійніше; але в такім разі треба далі від сучасного українства" (ІР НБУВ. Ф. ІІІ. № 52031; лист від 5 (18) грудня 1908 р.).

На цей не зовсім "м'який" лист П. Стебницький зреагував: "Нарешті кілька слів з приводу Вашої «щирості за щирість». Дуже вдячний за неї – це найкращий спосіб порозуміння; і дуже радий, що можу з чистим серцем одповісти, що в моїх думках про історію з Аркасом не грали ніякої ролі ніякі приятельські відносини. Та й взагалі я приятельства вище громадських інтересів не ставлю – і, розуміється, ніколи не дозволив би собі обговорювати з Вами ту справу з погляду «благоденственного и мирного житія»…" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 95).

…на засід[аннє] "Учит[ельської] Громади" – в справі редактора. – Друкованим органом Товариства вчителів середніх та вищих шкіл "Учительська громада" став науково-педагогічний журнал "Наша школа", який виходив за редакцією І. Кревецького та активної участі голови Товариства М. Грушевського. Часопис відкрила стаття М. Грушевського "Наша школа" (1909. Ч. І–ІІІ. С. 1–5; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 69–73). Від 1911 р. журнал став ще й органом Товариства вчителів вищих шкіл ім. Сковороди, заснованого в Чернівцях за зразком львівської "Учительської громади". У 1909–1914 рр. журнал видавався як квартальник, а в 1916–1918 рр. виходив раз на два тижні. У публікаціях відомих українських і зарубіжних вчених і педагогів обговорювалися актуальні проблеми розвитку національної школи, рівень навчальних підручників, друкувалися рецензійні й бібліографічні матеріали, хроніка. *Див. також запис за 19 жовтня 1908 р.*

6 **[(19) грудня 1908 р. Львів].** Чекали Калитовського, але він прийшов гень пізнійше. Викликали Козловського і пустили до Будзиновської*. Приходив ще Лисенко з своїми споминами*. Я виберав скрипти на "Н[аукову] хр[оніку]" і бібліогр[афію] "Записок" і препарував.

…пустили до Будзиновської. – Мова про одну з засновниць товариства "Січ", діячку жіночого руху Галичини Олену Будзиновську.

Приходив ще Лисенко з своїми споминами. – Йдеться про мемуари Андрія Віталійовича Лисенка (1851–1910) "Між добровольцями 1876 року (Спомини лікаря)" (ЛНВ. 1909. Т. XLV. Кн. І. С. 106–114). *Див. коментар до запису за 2 вересня 1907 р.*

7 **[(20) грудня 1908 р. Львів].** Рано протелєфонував Джиджора про суботнє засід[аннє] Нар[одного] Комітету, де заявляли про потребу, аби я конче мав своїх людей в Комітеті. Я запросив його на пополуднє. Сам виходив до фотографії – поправити око на фотогр[афії] для Кадлеца*. Мар[инця] з Кулюнею виїхали до Стрия. Я з Джидж[орою] і з Раковским, що прийшов з приводу "бойкоту" на Стефановича, поседів пополудні, потім займався "латаннєм" 6[-ої] глави і коректою "Іст[орії]".

…поправити око на фотогр[афії] для Кадлеца. *– Див. запис за 29 листопада 1908 р.*

8 **[(21) грудня 1908 р. Львів].** Поробивши коректи "Іст[орії]" etc., пішов до бібліотек і вернувся до них і пополудні – тим більше, що Зося – кухарка (Мілька поїхала теж до Стрия) – не знала секретів мого пєцка, і він курив неможливо. Ввечері робив коло VI гл[ави].

9 **[(22) грудня 1908 р. Львів].** Займався все тими ж "біжучими" ро[ботами]. Потім пішов в Ossol[ineum] і просидів до год[ини] 2-ої. Дуже втомився. Пополудні писав "Великий тиждень"* і займався 6[-ою] главою. Дістав від Шахматова його книгу*; хоч і не дуже, все ж хоч не зовсім ігнорує.

Пополудні писав "Великий тиждень"... – див.: *Грушевський М.* По світу. З подорожніх вражінь. Меценатство церкви. Св. Петро. Великий тиждень. Collegium Ruthenum. На Корсо. Гліцінія. Над озерами // ЛНВ. 1909. Т. XLV. Кн. III. С. 515–532; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 554–556. У невеличкому розділі "Великий тиждень" М. Грушевський описав кожний день Страсного тижня, який розпочинався Вербною неділею й закінчувався "церемонією благословення народу Христовими реліквіями" в соборі Св. Петра у Римі – все те, що йому вдалося побачити й пережити.

Дістав від Шахматова його книгу... – йдеться про видання: *Шахматов А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, ст. 20+687 ([Відбиток]: "Летопись археографической комиссии". Т. XX). М. Грушевський високо оцінив це видання в своїй рецензії, наголосивши: "В праці сій, як і в попередніх, виступає перед нами той самий сміливий, дівінаційний ум, що творить і конструює, відважно перекидає мости гіпотез через провалини наших відомостей і навіть для тих, що не годяться йти за ним сими «неготовими дорогами», приносить з сих сміливих ходів своїх багато інтересного, цінного, незаприміченого досі іншими, що спостеріг гострий ум автора" (Записки НТШ. Львів, 1909. Т. LXXXVIII. Кн. II. С. 200–204; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 56–58).

10 **[(23) грудня 1908 р. Львів].** Стравив цілий день в ходженню перед дорогою по справунках – гроші виймав, міняв; в унів[ерситеті]. Заходив до бібл[іотеки] вже пополудні, і то нотатки забув. Потім засідав в Т[оварист]ві*, але мало хто поприходив, богато стратив часу, а мало що зроблено. Кобринський здавав справу з консіліума (недільного) у Франка*. Фр[анко] зачаївся, держався дуже підозріливо, казав, що зовсім здоров, нічого не бракує. Кобр[инський] і Малішевский* признали, що треба його лишити як єсть, добре б було більше <влади>, але Фр[анко]ва не позволяє, а її теж не можна силоміць забрати. Томаш[івський] не прийшов на жодне засіданнє.

Потім засідав в Т[оварист]ві... – на засіданні Відділу НТШ було полагоджено кілька справ: призначено С. Рудницькому в рахунок праць 200 корон; ухвалено продати університетській бібліотеці у Відні видання Товариства зі знижкою 35%, якщо ціна куплених книжок складе 100 корон, і 50%, коли ціна перевищить 100 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 110).

Кобринський здавав справу з консіліума (недільного) у Франка. – Йдеться про лікаря з Коломиї В. Кобринського, який разом з Л. Коссаком консультував І. Франка під час його недуги. Детально *див.: Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і причинки // За сто літ. К., 1928. Кн. 3. С. 273–275; *Мельник Я.* ...І остатня часть дороги. Іван Франко у 1908–1916 роках. Вид. 2-ге, виправлене і доповнене. Дрогобич, 2016. С. 15–83.

...Малішевский... – імовірно, йдеться про лікаря шпиталю братів Свйонтовських у Львові, де після повернення з Ліпіка перебував І. Франко.

11 [(24) грудня 1908 р. Львів]. Зрана полагоджував усяч[ин]у. Лист дістав від Матушевського, різкий*, писаний, очевидно, в роздражненню, але, очевидно, без зрозуміння моїх мислей. Зате від Коцюбинського незвич[айно] теплий – і жалкий (автобіографію прислав)*. Виходив до міста ще по справунках. По полудні був Джидж[ора] – обговорити ситуацію. Торік обговорювали її з Цег[ельським], Том[ашівським] і Бачин[ським]. Sic transit!.. [Sic transit gloria mundi! – Так минає мирська слава (*латин.*)]. Вечером, полагодивши дрібнійше, вернувся до "Історії", т[ом] VII*.

Лист дістав від Матушевського, різкий... – йдеться про лист Ф. Матушевського від 7 грудня (за ст. ст.) 1908 р., в якому він уже вдруге, після 20 листопада (за ст. ст.) 1908 р., намагався обґрунтувати свій вихід зі співробітників ЛНВ. Власне, це була відповідь на кореспонденцію М. Грушевського від 27 листопада (за ст. ст.) 1908 р. Цей лист Ф. Матушевський здублював, внісши деякі уточнення й виправлення, з невідправленого, датованого 5 грудня (за ст. ст.) 1908 р. (зберігається у приватній збірці С. І. Білоконя). У відправленому варіанті він наголошував: "Пишучи Вам докладно, через що саме я зрікаюся участи в журналі, я мав на думці зовсім не «рекрімінації», а тілько умотивування свого вчинку, бо гадав, що мій вчинок без такого умотивування міг здатися Вам може незрозумілим або малорезонним. Це – щодо «рекрімінацій»… Щодо «інсінуацій», то я їх в своєму листі не бачу. А коли Ви їх побачили, то я ладен брати за їх на громадський суд. Ви пишите: «Я сподівався, що шануючи відносини, які істнували між нами та й з громадської льояльности…» і т. д. А я Вам на це, Михайле Сергієвичу, одкажу, що іменно через ті відносини, що істнували між нами, я й зважився на «рекрімінації» та «інсинуації», якими Ви мені закидаєте. Будь Ви людина цілком чужа мені і не дорожа я Вами і як людиною, і як вченим, і як громадським діячем, я зрікся б співробітництва у Вашому журналі таким способом, яким Вам бажалося. З Вашого ж закиду «рекрімінаціями» та «інсінуаціями» я бачу, що Ви цього не похотіли зрозуміти, і правду, яку я, зважаючи на наші відносини, по щирости сказав Вам, Ви назвали вище згаданими термінами.

Але коли в моєму листі до Вас Ви вбачили інсінуації, то навіщо Ви далі ніби виправдовуєтесь? Інсінуатор не вартий того, щоб перед ним се робити. Це – одно. Друге: невже Ви не помічаєте, що виправдовування се має чисто формальний характер? Ви кажете: «крітікуючи книжку Аркаса, я умисне ніде єдиним словом не згадав Доманицького, жалуючи його». І далі: «Обидні слова і порівняння (мотлох, Бова) належать не мені…». Хіба в тому тільки річ, щоб назвати Доманицького на ймення, або в тому, чи Ви перший вжили образливих слів, чи погані оборонці історії Аркасової?

Цілком даремно закидаєте Ви мені хибою «опирати громадське чи національне життя на сімейних основах» і браком «соціяльного виховання», що не допускає крітики. Ні в кого язик не повернеться протестувати проти крітики Липинського, даремно що вона сувора. На свою ж крітику Вам довелося почути немало протестів. І не думайте, що люде протестують тілько через свою некультурність та «невежество» і бажаннє благодушествовати в болоті його. Ні, а через щось инше. Хіба що одні тільки українські с.-д. зостануться цілком задоволені з Вашої крітики, але не думайте, що через те, що «ужя разума» їхнього і знання сягають «глубини кладязя» Вашого, – ні, а через те, що Ви «добре одчитали буржуя» з його «буржуазною історією».

З приводу мого приватного, цілком спокійного і об'єктивного листа до Вас Ви згадали про «громадську льояльність» і вимагаєте її од мене. Чому ж ми всі, а вкупі з ними і я, не маємо права вказати Вам на брак у Вас тієї ж самої «громадської льояльности і соціяльного виховання»?, на нехтуваннє цими прінціпами? Єдина дрібненька замітка на Вашу крітику з боку людини (Піснячевського), що не має ані найменшого авторітету в сфері історичної науки і яка мало не вчора-но тілько появилася на полі публіцистики, викликає з Вашого боку такі рядки: «треба боротися сміливо і завзято, не зважаючи ані на лемент (де Ви вчули його?) оборонців «української простоти», ані на репетування (знову – де воно?) ображених амбіцій і шипіння злісних інсінуацій». Знову – де Ви побачили тих гадин, що

сичать інсінуаціями на Вас в той час, коли писали свою статтю? Тоді ще і я сього листа не писав Вам. Dixi" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 634. Арк. 71–74). *Див. також запис за 24 листопада 1908 р. та коментар до нього.*

Зате від Коцюбинського незвич[айно] теплий – і жалкий (автобіографію прислав). – На прохання М. Грушевського, висловлене в листі від 30 листопада (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за 29 листопада 1908 р.*) М. Коцюбинський надіслав свою автобіографію в розлогій кореспонденції від 5 грудня (за ст. ст.) 1908 р. (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Ф. 7. Од. зб. 480). На її основі М. Грушевський написав статтю, яка вийшла (без підпису) в додатковому 28-му томі "Енциклопедії Отто" ("Ottův slovník naučný"/Ottova encyklopedie") у 1909 р. "Науковий словник Отто. Ілюстрована енциклопедія загальних знань" – найбільша універсальна енциклопедія чеською мовою, виходила в 1888–1909 рр., до цього часу залишається актуальним джерелом інформації насамперед щодо чеської історії та культури. Стаття українського історика у цьому виданні не зазначена у жодній бібліографії його праць.

...вернувся до "Історії", т[ом] VII. – У цей день М. Грушевський закінчив останню, восьму главу VII тому "Історії України-Руси", поставивши на її маргінесі останню дату: "11(24)/XII [1]908" ((ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 1021).

12 **[(25) грудня 1908 р. Львів].** Мар[инця] і Кул[юня] від'їздили. Я ж перед 10[-ою] год[иною] пішов на Нар[одний] з'їзд*. Застав формал[ьну] діскусію. Уміщеннє було дуже невигідне, в "Просвіті" (бувш[а] "Ак[адемічна] Гром[ада]"). Додому не міг поїхати, щоб провести наших, бо не їхали фіакри – Різдво! Забрав голос щось 7-им. Багато лишилося чекати моєї мови. Почав від виясн[ення] політ[ики] принціп[іальної] і опортуністичної. Пригадав, як рекомендував політ[ику] принціпіальну. Потім про торги з віден[ським] прав[ительством], атентат, соймову політ[ику] і останні прояви сервілізму. Оплескували, хоч настрий був не опозиційний. П[ані] Білецька сказала, що хочеться жити, як таку промову вислухаєш. Перед тим Біл[ецький] говорив contra митрополита і всякого сервілізму. Провожав мене додому Дж[иджора], і повечеряли разом.

...пішов на Нар[одний] з'їзд. – Йдеться про з'їзд делегатів від усіх партійних осередків найбільшої в Галичині Української національно-демократичної партії, який традиційно скликався наприкінці кожного року. З'їзд відбувся 25–26 грудня (за н. ст.) 1908 р. за участю понад 400 делегатів. Його робота розпочалася в приміщенні "Просвіти", яке виявилося затісним. Тому полудневі засідання 25 грудня перенесли в залу товариства "Сокіл" в будинку "Дністра" (вул. Руська, 20). Перший реферат "Про політичну ситуацію в краю і державі" виголосив К. Левицький, його доповнили реферати Ю. Романчука про парламентарну та Є. Олесницького про соймову політику. Звіт про діяльність Ширшого народного комітету склав В. Охримович. До новообраного Тіснішого комітету увійшли: Ю. Романчук, Є. Олесницький, В. Охримович, Ю. Січинський, Д. Лопатинський, І. Джиджора (Діло. 1908. Ч. 289. 25 (12) грудня. С. 3; Ч. 292. 29 (16) грудня. С. 1–2). Дана щоденникова нотатка та запис за наступний день значно розширюють інформації про роботу з'їзду, подані в пресі. Запрошення М. Грушевському зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 90–90 зв.

13 **[(26) грудня 1908 р. Львів].** Не поспів на початок. Оповіли, що ріжні бесідники уїдали. Потім говорив Олес[ницький] – крайно некоректно. Особливо образився, що я закинув льокайство; грозив витягнути консеквенції. Приємно було, що Том[ашівський] був тим дуже обурений.

Се крутійст[во] зробило на мене дуже [прикре] враж[іннє] і вивело з рівноваги. Я застерігся, мов би хотів понизити, заявив, що як слова про льокайство ображають, я їх беру назад, але пояснив, що прикро посли впливають на присиплянне енергії народу і промінюють на систему дрібних здобуточків (як угода 1890 р.). Досить добре. Пополудні було вже неінтересно. Я говорив двічи при пункті – преса, але властиво не варто було. Нікого не було.

14 **[(27) грудня 1908 р. Львів – Київ].** По тих кількох баталіях сплю лихо. Зрана мусів ще вийти і ледви встиг зібратися на двірець – бо ще й коректу треба було зробити на дорогу. Наші всіли в Богданівці. Переїхали границю добре. Спав яко тако, стрів Павло Фил[ипович]*. Був сильний мороз – у Львові доперва сього дня зачалися.

...стрів Павло Фил[ипович]. – Мовиться про Юрія Пилиповича Тищенка, який працював у Києві під ім'ям Павла Пилиповича Лаврова (див.: *Тищенко (Сірий) Юрій.* З моїх зустрічей: Спогади. К., 1997).

15 **[(28) грудня 1908 р. Київ],** понеділок. Саша був в Москві, в хаті порядок. Зайшов до "Ради" на хвильку. Зрештою не був більше ніде.

16–18 **[(29–31) грудня 1908 р. Київ].** Чикал[енко] ревізитував мене. Я говорив здержливо. Сильний мороз. Я взявся писати "По світу" (Рим)*. Поробив коректи також. Був на заг[альних] зборах клюбу, проводив і промовляв contra плакатів в справі укр[аїнської] мови. Бачився з Стешенком і Перетцом. Рішив написати до Леонтовича в справі підмоги Наук[овому] тов[ариству]*, хоч се було дуже прикро для мене – написав дуже офіціально і піс[л]ав довідатися про адресу* – сказали, що він саме тут і буде в "Раді". Я до "Ради" засідатися на нього не пішов, а післав на руки Леонтовича. Приїхав Саша, але зараз захорував припадками своїми.

Я взявся писати "По світу" (Рим). – Свої враження від пам'яток Рима М. Грушевський змалював у цілій серії нарисів, опублікованих у трьох подачах у ЛНВ: *Грушевський М.* По світу. З подорожніх вражінь. До Рима. Вічний город. Forum Romanum. Colosseum. Храм неба. Via Appia // ЛНВ. 1909. Т. XLV. Кн. I. С. 16–31; *Грушевський М. С.* По світу. З подорожніх вражінь. Рим християнський. Катакомби. Константинова базиліка. Середньовіче. Відродженнє // Там само. Кн. II. С. 304–319; *Грушевський М.* По світу. З подорожніх вражінь. Меценатство церкви. Св. Петро. Великий тиждень. Collegium Ruthenum. На Корсо. Гліцінія. Над озерами // Там само. Кн. III. С. 515–532. Передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 523–536; 536–549; 549–564. Працював над римськими нарисами 9, 16–18, 19–21, 22–23, 28 грудня 1908 р.

Рішив написати до Леонтовича в справі підмоги Наук[овому] тов[ариству]... – збереглася лише відповідь В. Леонтовича на цей лист М. Грушевського, який, як і всі інші його кореспонденції до В. Леонтовича (окрім однієї чернетки), на сьогодні виявити не вдалося. У цій відповіді від 5 січня (за ст. ст.) 1909 р. повідомлялося: "Вибачте, будь ласка, що не зайшов у Кийові – мордували мене усякими ділами аж до 24[-го], так що тікав,

зкінчивши їх, з Кийова, не оглядаючись. Вибачте також, що не писав довго, повернувшись додому. [...] За справу видання Наукового товариства кийовського гомонів з В[асилем] Х[ведоровичем]. В[асиль] Х[ведорови]ч сказав передати Вам за минулий рік останні 500 кар[бованців] і обіцяв на рік 1909 – 1500 кар[бованців]" (*Панькова С.М.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 396). Отримавши цю довгождану позитивну відповідь, 10 січня (за ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський записав у щоденнику: "се дуже мало, проте і се мене утішило досить" (*див. запис за цей день*). Проте уже ці запевнення В. Леонтовича дали підставу М. Грушевському на засіданні Ради УНТ 11 січня (за ст. ст.) 1909 р. доповісти про гарантовані кошти для видань УНТ на 1909 р. в сумі 1500 руб. та додаткові до 1909 р. ще 500 руб., про які йдеться у даному листі (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 13 зв.–14). Всю суму, 2 тис. руб., М. Грушевський отримав 26 березня (за ст. ст.) 1909 р. (Там само. Арк. 14 зв.–15). Наступний транш у сумі 2 тис. руб. було виділено на 1910 р. (*див. запис за 5 січня 1910 р.*).

...і піс[л]ав довідатися про адресу... – у цей час В. М. Леонтович оселився у власному особняку за адресою: вул. Олександрівська, 21а (нині – вул. Грушевського, 16).

19–21 **[грудня 1908 р. (1–3 січня 1909 р.) Київ].** Все було б яко тако, тільки не дають мині спати, гуркаючи нагорі. Посилав кілька разів просити, але все те нічого не помагає. Трохи обробився з коректами і взявся до "По світу", "Рим", для II кн[ижки] ЛНВ*. Прислали мині номерок "Буковини" з мерзкою статею Луцкого* – мерзость, а все-таки обридливо. В п'ятницю були в клюбі, зійшлися з Стеш[енком], Ли[сенком] і Стар[ицькою]. В суботу в банку бачив хвилево Леонтовича, він, здається, хотів цілуватися, перепрошав, що не відписав, обіцяв бути, бо ще не бачився з Вас[илем] Фед[оровичем] etc. В п'ятн[ицю] був у "Раді", де наговорив, наобіцяв (1 тис. від себе, заступити Чикал[енка] при газеті – і потім на кілька день просив 20 тис. у Чикаленка). Заходив до нас Перетц, балакали семейно. В неділю був дитячий ранок, я заїздив також на хвильку. Була Антоновичка – в відповідь на мою записку, щоб дала реферат*, і дійсно дала в суботу, з безконечними грімасами, свій рефератець. Мороз кріпкий, Кулюня простудилася, кашляє.

...взявся до "По світу", Рим, для II кн[ижки] ЛНВ. – *Грушевський М.* По світу. З подорожніх вражінь. Рим християнський. Катакомби. Константинова базиліка. Середновіче. Відродженнє // ЛНВ. 1909. Т. XLV. Кн. II. С. 304–319; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 421–434.

Прислали мині номерок "Буковини" з мерзкою статею Луцкого... – мова про статтю: *Немирич Ігор [Луцький Остап].* Читайте з патріотизму (надіслана стаття) // Буковина. 1908. Ч. 147. 12 (25) грудня. С. 1–2. Співорганізатор літературної групи "Молода муза" та співредактор чернівецького часопису "Буковина" відсилає читачів до статті М. Грушевського, опублікованої в листопаді 1908 р. в газеті "Діло" з закликом підтримати поодинокі інституції та виданння, які працюють на ідею соборності України – НТШ, Видавнича спілка, "Літературно-науковий вістник" [*Грушевський М.* Час не жде // Діло. 1908. 12 грудня (29 листопада). Ч. 280. С. 1]. Зосередивши свою критику на "Літературно-науковому вістнику", О. Луцький зауважує: "Говорю щиро і ясно: не тому, шановний пане професор, має «Л[ітературно-]Н(ауковий] Вістник» так мало читачів, що «дуже богато (як кажете) национально сьвідомих людей не доцінює значіня... взаємин з Україною і легковажить їх», – але тому, що «Л[ітературно-]Н(ауковий] Вістник» не вдовольняє вже тих, які цікавляться нашим письменством і житєм народним. Певно є богато і таких, що ще не доросли до «Л[ітературно-]Наукового] Вістника», але вже занадто багато є тих, що переросли його".

Аналізуючи детальніше зміст ЛНВ, закидав, що на його сторінках так рідко можна побачити твори В. Щурата, О. Маковея, Б. Лепкого, В. Пачовського, О. Олеся. Відзначивши поважний рівень статей та розвідок М. Грушевського, В. Доманицького, М. Гехтера, досить неприхильно відгукнувся про рецензійний відділ, який, на його думку, не давав читачеві справедливої, толерантної, гострої критики, та відсутність кращих зразків всесвітньої літератури. Нарікав і на "холодний, зимний лист про недугу д. Франка" та "розбой" на честь М. Павлика. Підсумовуючи, закликав дати суспільству "добрий і гарний журнал", який варто підтримувати.

Одержавши відомості про цей виступ Остапа Луцького, спрямований проти "Літературно-наукового вістника", М. Грушевський спочатку звернувся з проханням до свого учня І. Джиджори дати відповідь тим "інвективам". Проте, ознайомившись зі змістом статті, "переконався, що реагувати на неї не варто зовсім" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 179).

Підлила оливи у вогонь і львівська "Нива" – часопис, присвячений церковним і суспільним справам. Солідарізуючись з думками О. Луцького, оглядач рубрики "Про нові книжки" підсумовує: "«Нива» вже кілька разів забирала голос в справі «Вістника» і зазначала, що той орган нехристиянський, а відтак обмежений на тісний кружок людей, які в нім плюгавлять всіх і всьо, що їм не на руку" (Нива. Львів, 1909. Ч. 3. 1 лютого. С. 103–104).

...Стар[ицькою]. – Мова про Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську.

...щоб дала реферат... *– див. коментар до запису за 27 грудня 1908 р.*

22–23 **[грудня 1908 р. (4–5 січня 1909 р.) Київ],** понед[ілок] – [вівторок]. Маринця обходила знайомих, я засідав в конторі. Леонтович зник, не бувши і не відписавши. Кажуть, що в неділю був з жінкою в клюбі. Не дають мині спати аж до розпуки, вчора збирався їхати до Львова. Пишу "По світу"*. Обраховувалися з Сашею за будову etc. Вийшли дуже дорого додаткові роботи.

Пишу "По світу". *– Див. коментар до запису за 19–21 грудня 1908 р.*

24 **[грудня 1908 р. (6 січня 1909 р.) Київ].** Кутя, пройшла досить сумовито; Саша хорий, Ольга Ол[ександрівна] з зубами, Кулюня кашляє, мама дуже щось сумно настроєна цілий час. По вечері пішли з Мариною і мамою до пріхотської церкви*. Але разила страшенно росийська вимова.

...до пріхотської церкви. *– Див. коментар до запису за 25 грудня 1907 р.*

25 **[грудня 1908 р. (7 січня 1909 р.) Київ].** Зайшов ще раз до церкви, зрана, поки Мар[инця] спала. Потім пішли до Садовських*, застали Мар[ію] Конст[янтинівну], але в досить неприємнім товаристві. Дістали в презенті песика для Кулюні, к[от]рого я й приніс за пазухою шуби. Заходили до Антоновички, але не застали. Вернувшися, застав білєти Чикаленка і Коцюбинського, і зараз по обіді пішов до них. Застав за обідом, казали, що зараз по обіді збиралися до мене знов. Побалакали десь до год[ини] 6-ої. Я вернувшися, поїхав до Старицьких на ялинку*, куди перед тим поїхали наші. Взявся писати статю до ЛНВ "На укр[аїнські] теми"*. Виношував її досить довго.

Потім пішли до Садовських... – М. Садовський мешкав на той час у квартирі, що містилася у приміщенні Народного дому на Троїцькій площі, де працював його театр (сучасний будинок Київського національного академічного театру оперети, вул. Велика Васильківська, 53).

...поїхав до Старицьких на ялинку... – найімовірніше, йдеться про ялинку у подружжя Черняхівського Олександра Григоровича та Старицької-Черняхівської Людмили Михайлівни, яке мешкало на той час на вул. Стрітенській, 12 (будинок не зберігся).

Взявся писати статю до ЛНВ "На укр[аїнські] теми". – Йдеться про статтю: *Грушевський М.* На українські теми. На новий рік // ЛНВ. 1909. Т. XLV. Кн. І. С. 115–126; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 95–105. Закінчив писати статтю 28 грудня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за цей день*), наприкінці зазначено дату: У Києві, під новий рік 1909.

26 [грудня 1908 р. (8 січня 1909 р.) Київ]. Писав зрана. Якось я призвичаївся трохи до гуку над головою й сплю яко тако. Прийшли Чик[аленко] і Коцюбинський. Оповідали про вчорашню візиту до Шеметів*, де застали Михновського і Бородая, к[от]рі взяли Чикаленка на зуба дуже гостро. До річи, вчора, бувши у Лисенка, чув похвали статі Пчілки, а у Чикаленка обурення*; одначе, без сумніву, богато симпатий на її стороні. Вечером заїздив до Житецького*, просидів трохи, балакав на тему, чи тепер ліпше, чи ні etc.

Оповідали про вчорашню візиту до Шеметів... – у розлогому щоденниковому записі за 25 грудня (за ст. ст.) 1908 р. Є. Чикаленко детально описав зустріч, яка відбулася з М. Міхновським та О. Бородаєм у В. Шемета, якого незадовго до цієї зустрічі випустили з в'язниці, де він перебував більше року. Дискусія виникла у зв'язку з полемікою на сторінках "Ради" щодо теми "українства і антисемітизму", започаткованою серією публікацій в "Рідному краї" за редакцією Олени Пчілки (*Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). Т. І. К., 2004. С. 30–34).

...чув похвали статі Пчілки, а у Чикаленка обурення... – мова про статтю Олени Пчілки "Наша справа з жидами" (Рідний край. 1908. № 44. 22 грудня), у якій вона солідаризувалася з думками юдофобської статті Ф. Немо [П. Немоловського] "Чим нам корисні жиди" (Рідний край. 1908. Ч. 40–43) та критикувала позицію "Ради" щодо цього питання. *Детальніше див. коментар до запису за 13 січня 1909 р.*

Вечером заїздив до Житецького... – Павло Житецький мешкав за адресою: Андріївський узвіз, 34.

27 [грудня 1908 р. (9 січня 1909 р.) Київ], субота. Зрана поїхав до Антоновички і дізнався, що вона не дістала запросин на секцію і тому зовсім не ладиться читати. Се мене дуже розстроїло, і приїхавши в контору, я розіслав запросини з хлопцями істориками на сьогодняшню секцію. Робив се в антрактах – наші були на опері*, а я двічи приїздив і їздив до контори. Потім показалося, що запросини члени поодержували. Але Данилевич, хоч на мій лист прирік доконче бути, прийшов замість 6-ої десь по 7-ій, а Антонович[ка] привезла тільки текст, теж о 7-ій, і поїхала додому – хора. Народу тим часом зійшлось, я зачав читати реф[ерат] Данилевича*, бо Антоновичкиного реф[ерата] не було – був у неї. Потім її*.

Ся вся собача комедія дуже мене розстроїла, і я вже рішив наплювати на своє головство. Потім була Рада*, по Раді поїхали до Стешенків на ялинку*, було мало кого, я балакав з Стеш[енком]. Був "Тулубець"*, давним давно не виданий мною.

…наші були на опері… – вдень у Міському театрі йшла опера А. Рубінштейна "Демон".

…я зачав читати реф[ерат] Данилевича… – на засіданні Історичної секції УНТ, яке відбулося в приміщенні редакції ЛНВ на Володимирській, 28, М. Грушевський зачитав реферат В. Данилевича "Причинки до біографії Сірка" (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 64 зв.; Хроніка Українського наукового товариства в Київі за 1908 р. // Записки Українського наукового товариства в Київі. 1909. Кн. IV. С. 157).

Потім її. – Йдеться про реферат К. Мельник-Антонович "Майданові городища на Україні" (Там само). Як і попередній, цей реферат було ухвалено до друку та опубліковано у 3-й книжці "Записок Українського наукового товариства в Київі" (1909).

Потім була Рада… – на засіданні Ради УНТ за участю М. Грушевського, О. Грушевського, О. Левицького, А. Яковлева, І. Стешенка та В. Перетца прийняли декілька постанов, зокрема: про призначення на 4 січня (за ст. ст.) 1909 р. загальних зборів Товариства та підготовку доповідей про його діяльність; про скликання ревізійної комісії; про неможливість організації в даному семестрі публічних лекцій для чернігівської "Просвіти". Також заслухали відмову В. І. Щербини від посади заступника голови Товариства (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 12 зв.).

…по Раді поїхали до Стешенків на ялинку… – на той час І. Стешенко з родиною мешкав за адресою: вул. Львівська, 43 (нині – вул. Січових стрільців, будинок не зберігся). Див.: ІР НБУВ. Ф. Х. № 35 224.

Був "Тулубець"… – йдеться про юриста, історика, громадського діяча Олександра Олександровича Тулуба (1866 – після 1938), з яким М. Грушевський був знайомий ще з університетських часів. Його ім'я не раз згадується в листах О. Кониського, навколо якого у 1890-х роках ґуртувалася українська молодь.

28 **[грудня 1908 р. (10 січня 1909 р.) Київ],** неділя. Були на концерті в клубі, потім вечеряли. Їздили обідати на Шулявку. Скінчив свою статю "На укр[аїнські] теми" і вернувся знову до "Риму"*.

… і вернувся знову до "Риму". *– Див. коментар до запису за 19–21 грудня 1908 р.*

29 **[грудня 1908 р. (11 січня 1909 р.) Київ].** Був у Пере[т]ца, потім проїхав у контору, де Щербіна мав робити рахунки з Пав[лом] Фил[иповичем], але вже не застав. Покладаючися, що рахунки перейняті, скликав на середу ревіз[ійну] ком[ісію] і розіслав листи.

30 **[грудня 1908 р. (12 січня 1909 р.) Київ].** Сплю добре і обжився тут, не хочеться до Петербургу їхати. Про Леонтовича ані слуху.

31 **[грудня 1908 р. (13 січня 1909 р.) Київ].** Приїхав рано Лаврів з прикрою новиною, що ЛНВ оштрафовано на 200 р[уб.] за вірш Будяка*. Мене се досить розстроїло. Післав Лаврова до цензури. Потім була ревіз[ійна]

комісія досить прикра: Щербіна* заявив, що він не міг вести рахунків, не провірив докум[енти]. Але настояли, щоб зараз провірити рахунки, знайшли все в порядку і тим Щербіну заспокоїли.

...ЛНВ оштрафовано на 200 р[уб]. за вірш Будяка. – Йдеться про вірш Юрія Яковича Будяка (справжнє прізвище – Покос; 1879–1942) "Три етюди", опублікований у грудневій книжці ЛНВ за 1908 р. Незважаючи на всі спроби Ю. Тищенка залагодити справу в канцелярії губернатора, 13 лютого (за ст. ст.) 1909 р. редактора журналу С. Веселовського було заарештовано (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 106). Наступного дня Ю. Тищенко сповіщав М. Грушевському до Львова: "Нічого не міг зробити. Учора вночи забрали С. Веселовського, а десь коло 10[-ої] години вечора я мусів їхати в поліцію, аби викупити його з неволі. 200 рублів заплатив і на таку ж суму виніс образ і уніженій, ходячи по канцеляріях та участках. Губернатор таки переглянув діло і знова наложив той штраф. Тепер Веселовський на волі" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 135–136). *Див. також запис за 5, 12 січня, 16 лютого 1909 р.*

...Щербіна... – мова про українського історика, києзнавця, громадського діяча, заступника голови Історичної секції та скарбника Українського наукового товариства в Києві Володимира Івановича Щербину (1850–1936). Зазначені клопоти були пов'язані з підготовкою загальних зборів УНТ, які відбулися 4 січня (за ст. ст.) 1909 р. *Див. також записи за 3–4 січня 1909 р.*

1909 РІК

1 [(14) січня] 1909 р. Київ. Стрічали Новий рік у клюбі*, але ся стріча мені зовсім не сподобалася. З знайомих сливе нікого не було; до того – несподівано Синицький в останній хвилі, коли вже сідали за стіл, сказав, що я маю сказати тост і провадити дебатами. Я сказав тільки тост, і потім мова захрясла в нетрах – взнесли за Жебуньова, Гехтер за Синицького, дама Синицького – за артист[ичну] комісію; Галін зробив зусилле поставити діскусію на рельси, надати характер загального обрахунку, але се слабо удалося. Марину розчулило, що тост Галіна, к[от]рим він закінчив – за мене – був прийнятий дуже щиро; але "под'єму" таки не було. Я говорив за взаємини Галичини й Укр[аїни] і тостував за Драг[оманова], Антон[овича], Куліша, Нечуя і Кониського. Нікей Хорошилов пригадав, що я забув Рильського, Ігнатович – що забув Шевченка і Франка! Він же хотів пити за Кропивн[ицького], потім відступився, і я говорив за театр. Кононенко протестував против Старої Громади. Чеховський – против того, щоб пити за скасов[аннє] смертної кари скрізь, а не тільки на Україні etc. Встав я пізно і обійшов дам; з Кулюнею були у Вовків-Карач[евських]*, потім я сам у Драгоманової*, Косачевої*, Парфененко*.

…у клюбі… – Український клуб, установчі збори якого відбулися 27 квітня (за ст. ст.) 1908 р., а фактична робота розпочалася з 1 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. (*див. запис за 1 жовтня 1908 р.*), займав вісім кімнат у напівпідвальному поверсі будинку на Володимирській, 42. Майже половину поверху займало головне приміщення – зала клубу, розташована під склепінням. Одну з кімнат клубу, де відбувалися "сходини" українських літераторів, видавців, громадських діячів називали "Запорожжя" (*Тищенко (Сірий) Ю.* Слово для народу // *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади / Упоряд. О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко; передм. М. А. Шудрі. К., 1997. С. 79). Яскраві спогади про діяльність цього осередку "українського товариського життя" у Києві залишив публіцист М. Гехтер: "Помешкання він мав гарне й простірне – велику салю, кілька менших затишних сальонів, чималу їдальню. [...] Головними днями в Клубі були субота та неділя. У суботу ввечері звичайно влаштовувались танці, на які сходились найгарніші дівчата з цілого Києва, навіть неукраїнки, а в неділю впоряджалися концерти. Коли з почину Грушевського повстало Українське Наукове Товариство у Київі, то публічні засідання цього Товариства відбувались також у Клубі в неділю перед обідом. Таким чином у Клубі можна було від суботи до неділі ввечері побачити всіх українців, що або жили в Київі, або туди наїздили. Одні ходили на танці, другі на засідання, треті на концерти, а хто ходив на всі ці влаштування, той бачив усіх. [...] Це було єдине прилюдне місце, де говорилось виключно по-українськи, дівчата приходили сюди переважно в українськім народнім убранні, тут можна було почути український науковий виклад, українську музику, українську деклямацію" (*Гехтер М.* Спогади. Листи до М. Грушевського / Упор., вступ та прим. І. Ткаченка. К., 2005. С. 25–28).

У 1918 р. клуб, який від 1911 р. носив назву "Родина", отримав нове приміщення на розі вулиць Пушкінської та Прорізної (будинок не зберігся).

Ніхей Хорошилов... – особу не встановлено.

...були у Вовків-Карач[евських]... – йдеться про родину В. Н. Вовка-Карачевського (1843–1893), з якою М. С. Грушевський був добре знайомий ще зі студентських років – дружину, Марію Єрофеївну, та доньку Марію. Мешкали на той час в одному з флігелів, що належав родині професора Університету св. Володимира В. Г. Демченка на вул. Тарасівській, 10 (не зберігся). *Див. також запис за 30 березня 1909 р.*

...Драгоманової... – дружина Михайла Драгоманова з сином Світозаром у 1898–1918 рр. мешкали в п'ятикімнатній квартирі № 4 на першому поверсі будинку № 14а по вул. Паньківській (будинок не зберігся). Світозар Драгоманов продовжував мешкати в цій же квартирі до 1943 р.

...Косачевої... – Косач Ольга Петрівна (Олена Пчілка) на той час мешкала за адресою: Маріїнсько-Благовіщенська (нині – вул. Саксаганського), 97, винаймаючи з родиною помешкання на першому поверсі у правому крилі будинку. Тут же містилася редакція редагованого нею журналу "Рідний край". Нині в будинку працює Музей Лесі Українки (відділ Музею видатних дічів української культури).

...Парфененко. *– Див. коментар до запису за 2 січня 1908 р.*

2 **[(15) січня 1909 р. Київ].** Павло Фил[ипович] поїхав учора на два дні, але се було не на часі – якраз по новім році ріжні справи, в яких не могли дати собі ради без нього. Щербина* заплутався в рахунках і прибіг etc. Я посилав до губерн[атора], але авдієнція вже скінчилася, а на мій лист він відповів досить сухо, що прийом в звич[айнім] часі, а в невідложній справі прийме завтра – і так відложити прийшлося аж до 5-го.

Щербина... *– див. запис за 31 грудня 1908 р.*

3 **[(16) січня 1909 р. Київ].** Зібралася сьогодня у нас маса народу – М[арія] Мих[айлівна] Старицька, Антоновичка, Драгоманова з сином*, Щербина, к[от]рий один забіг з своїми трівогами, що рахунки не сходяться. Я зажадав у Стеш[енка] відомостей про секції – він доперва почав їх збирати від усіх секретарів, і так ми кореспондували з ним цілий день. Отся недостача людей, які б зайнялися чим-небудь в Тов[аристві], наводила мене на дуже сумний настрій, і я хотів скинутися. Але підрахувавши, що Т[оварист]во мало за 1908 р. 41 реферат*, і з того половину з Істор[ичної] секції, я настроївся більш радісно. Заходив до Перетца на ялинку, бо ніхто з наших не хотів, було дуже нудно, і я зараз пішов.

...Драгоманова з сином... – мова про сина Михайла та Людмили Драгоманових – Світозара Драгоманова (1884–1958), який на той час навчався в Київському політехнічному інституті (1904–1909), а невдовзі перейшов на економічне відділення Київського комерційного інституту (1909–1914). Подружжя мало також двох доньок: Аріадну (Раду; заміжня за Іваном Трушем) та Лідію (заміжня за Іваном Шишмановим).

...Т[оварист]во мало за 1908 р. 41 реферат... – наступного дня у своєму виступі на загальних зборах УНТ М. Грушевський зауважив, що за 1908 р. на наукових засіданнях і секціях Товариства було прочитано 42 реферати (*В. К–й.* Діяльність київського українського наукового товариства в 1908 р. // Рада. 1909. №. 4. 6 января (19 січня). С. 1–2).

"Хроніка Українського наукового товариства в Київі" зафіксувала 40 рефератів, прочитаних у 1908 р. (Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 154–158).

4 [(17) січня 1909 р. Київ]. Загальні збори* Стеш[енко] визначив так премудро, що ніяк не знати було, о к[от]рій годині. До того багато зовсім не дістало запросин. Секція філол[ьогічна] засідала від 1-ої, я забирав голос – в справі праці про думи, і тим викликав невдоволеннє Перетца. На збори довго не можна було стягнути членів, до того було холодно. Люде сиділи в шубах, в малім покою. Я хотів дати якийсь урочистий характер зібранню, але Стешен[ко] перебивав, і засіданнє зайшло на дуже інтимне; неприємно було перед репортером* – він спізнився до того, я подиктував йому. Простудив собі бік.

Загальні збори… – Загальні збори Українського наукового товариства відбулися в Музично-драматичній школі Миколи Лисенка. З оглядом діяльності Товариства за 1908 р. виступив М. Грушевський, який на підставі наведених ним даних висловив думку про "його наукову продуктивність". Зміст своєї доповіді повторив в інтерв'ю кореспондентові газети "Рада" (*див. наступний коментар*). Заслухано також звіт секретаря Товариства І. Стешенка та скарбника В. Щербини, обрано склад Ради, до якої увійшли М. Грушевський (голова), заступники голови – О. Левицький та В. Щербина (він же й скарбник), члени Ради – М. Біляшівський, О. Грушевський, М. Лисенко, І. Стешенко (секретар), О. Черняхівський, Я. Шульгин. Учасники загальних зборів висловили побажання, щоб Рада порозумілася зі старшиною Українського клубу у справі проведення ширших наукових зібрань Товариства в його залі. Збори також постановили виділити в окреме видання праці Природничої секції (Хроніка Українського наукового товариства у Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1910. Кн. VII. С. 107, 113).

У той же день відбулися також засідання Ради УНТ, Філологічної та Історичної секцій. На засіданні Філологічної секції заслухано дві доповіді: "З листування українських етнографів 30–40-х рр." В. В. Данилова та "До питання про вивчення дум" І. Ф. Єрофеєва. Обидві було надруковано в "Записках УНТ": першу – у книзі четвертій (С. 41–48), другу – у книзі шостій (С. 69–83). На засіданні Історичної секції зреферовано статтю Б. Бучинського "Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506", яку надруковано в книгах IV–VI "Записок УНТ" (Там само. С. 110–111). На засіданні Ради постановили, зокрема, перенести засідання Товариства до Українського клубу (вул. Володимирська, 42) (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 13).

…неприємно було перед репортером… – йдеться про огляд: *В. К–й.* Діяльність київського Українського наукового товариства в 1908 р. // Рада. 1909. №. 4. 6 января (19 січня). С. 1–2.

5 [(18)] січня 1909 р. Київ]. Їздив до губернатора в справі штрафу* за переселенців – "агітація против переселення і аґрарної політики правительства" з невірними фактами: переселеннє упорядковане, люди не лежать коло шпал, ходять екстренні поїзди. Я казав, що не поручився б, що свиня з'їла дитину*, але се ж поетичні образи. Обіцяв. Про иньше не зачіпав він, не говорив і я. Кутя пройшла сумовито, мама хора, має гарячку, сиділа осібно. Приїхав нарешті Лаврів.

Їздив до губернатора в справі штрафу… – йдеться про штраф за публікацію вірша Ю. Будяка "Три етюди" (ЛНВ. 1908. Т. XLIV. Кн. XII. С. 552). *Див. запис за 31 грудня 1908 р.*

Я казав, що не поручився б, що свиня з'їла дитину… – мова про зміст першого етюду поезії Ю. Будяка "Три етюди", яким автор прагнув передати жахи злиденного життя українських селян: "Чи вам траплялась така картина? / Ішли-блукали голодні свині – / Чи-ж їх годує коли харпак? / Довгенько рились у тій ряднині, / Що мати слала своїй дитині… / Батьки вернулись – найшли кістяк".

6 [(19) січня 1909 р. Київ]. Були вдень на "Руслані"*, я просидів цілу оперу, й приходили мині ріжні інтересні гадки – помічаю, що музика добре впливає на мене з сього погляду. О 6-ій була нарада в Антоновички у справі видання лєкцій*; у нас вечером була ялинка, був Лисенко, Черняхівські, Стешенки, нічого, так собі.

Були вдень на "Руслані"… – 6 січня (за ст. ст.) 1909 р. Міський театр представляв оперу М. Глинки "Руслан і Людмила" за однойменною поемою О. Пушкіна (початок – 12 год. 30 хв.).

О 6-ій була нарада в Антоновички у справі видання лєкцій… – йдеться про видання лекцій В. Б. Антоновича, читаних ним у 1880-ті – 1890-ті роки в Київському університеті та на приватних курсах перед гуртком патріотично налаштованої молоді. Офіційно лекції читалися російською мовою, приватно у помешканні самого В. Антоновича, а також на квартирах М. Лисенка, Є. Трегубова, В. Вовка-Карачевського – українською. Зокрема, лекції з історії козаччини, які читалися у 1895–1896 рр. українською, було записано та взаємно звірено слухачами В. Доманицьким і А. Кучинським. Після стилістичної редакції О. Кониського видані 1897 р. в Чернівцях під назвою "Бесіди про козацькі часи на Україні" без зазначення імені автора. Рецензію на це видання подав М. Грушевський: Примітки до історії козаччини з приводу книжки "Бесіди про часи козацькі на Україні" // Записки НТШ. Львів, 1898. Т. XXII. Кн. II. С. 1–14; передрук див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 6. Львів, 2004. С. 558–568. 1912 р. цей курс перевидано також у Чернівцях В. Сімовичем під назвою "Виклади про козацькі часи на Україні", як того за життя бажав В. Антонович.

Після невдалої спроби видати повну зведену редакцію офіційного й приватного курсу цих лекцій за збереженими рукописами згоду на це видання отримав у 1894 р. від В. Антоновича М. Грушевський. Коли робота над виданням активізувалася, на початку 1907 р. учень М. Грушевського І. Джиджора подав в газеті "Рада" замітку "Видання курсів професора В. Б. Антоновича" (рубрика "З наукового, літературного та артистичного життя") (1907. № 10. 13 січня. С. 4). У ній наголошувалося: "З огляду на те, що ці курси, незалежно від вартости їх чисто наукових поглядів в розвою української історіографії, мають велике значіння через визначне становище В. Б. Антоновича в українській науці, задумав тепер кружок прихильників шановного професора видати повне видання його лекцій. В це видання увійдуть повний курс археології, оброблений здебільшого самим Антоновичем, а текст дальших частин буде уложений з його власноручного конспекта й з записів, пороблених його слухачами. Для цього треба, щоб колишні слухачі Антоновича, у кого такі записи його лекцій єсть, прислали їх до видання на адресу: Київ, Прорізна, 20, в редакцію «Літературно-наукового вістника». По використанню, записі будуть звернені. Курси будуть видані на українській мові. Редакцію сього видання будуть вести проф. М. Грушевський і В. Н. Доманицький".

На оголошення відгукнулися колишні слухачі В. Антоновича. Із листа І. Кревецького до М. Грушевського достеменно відомо, що виклади "Історії Руси в домонг[ольськім] періоді" (з рр. 1882–1883), "Історії Литви" та "Церковної унії" (з рр. 1883–1884), "Історії українського козацтва"(з р. 1884) прислав А. Заліський з Петрокова (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 19–21; лист від 21 січня (за ст. ст.) 1907 р.). Спочатку над їх перекладом українською та підготовкою до друку працював Є. Тимченко, з вересня 1907 р. за

остаточне редагування взявся В. Доманицький (Листування Михайла Грушевського. Т. 3 / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. С. 358).

Робота над підготовкою видання лекцій тривала впродовж 1908 р. У листі до М. Грушевського працівник київської контори ЛНВ М. Котик (Л. Будай) повідомляв, що з курсу "Історії домонгольської Руси" було зроблено дві коректи. Водночас він інформував, що К. Мельник-Антонович, яка після смерті чоловіка опікувалася проєктом, "окрім дописок справляє ще правопис по-своєму" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 74–75; лист від 18 листопада (за ст. ст.) 1908 р.). М. Грушевський дбав не лише про підготовку, але також і фінансове забезпечення видання. Наприкінці 1908 р. через Є. Чикаленка він отримав запевнення, що В. Симиренко покриє видатки. Проте через правописні, а можливо, й інші непорозуміння з К. Мельник-Антонович вчений знеохотився й задуманий проєкт реалізовано не було.

7 [(20) січня 1909 р. Київ]. Ніяк не виберуся до Петерб[урга], ЛНВ страшенно запізнився; замоталися з "Записками", лєкціями Антоновича і т[аке] и[ньше]. Думав виїхати нині – але відкладаю на кілька день. Написав статю для "Ukr[ainische] Rundschau"*. Вечером був в клубі на рефераті Яновської* – розсердило мене, що всі приставали, чому не забераю голосу. Інтересний готов був вирватися інцидент, коли Яновська вагалася, чи читати по-росийськи, чи перекладати.

Написав статю для "Ukr[ainische] Rundschau". – Мовиться про статтю "Ukraine, Weissrussland, Litauen" ("Україна, Білорусія, Литва"), яку було вперше опубліковано німецькою мовою в журналі: Ukrainische Rundschau (Відень). 1909. № 2. С. 49–53. Сучасні передруки: Український історик. 1999. Ч. 2–4. С. 162–169 (тексти німецькою та українською мовою в перекладі А. Кіпи та мовній редакції Т. Скрипки); *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 65–68.

Бібліографічну замітку про статтю подав В. Дорошенко у виданні: Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCV. С. 240. У ній він передав головну думку автора: "Вказавши на реакційну підоснову ріжного «славянського братання» та на відсутність в Українців рахунків з германізмом, шан[овний] автор відповідає тим, що кричать про ізольваність українців (через усуванє їх від того братаня), що ізольованість не повинна лякати українців – раз, а друге, на ділі українці зовсім не ізольовані – їх союзниками природними являються колишні історичні товариші – Білорусь і Литва".

Збережені листи редактора віденського місячника "Ukrainische Rundschau" Володимира Кушніра свідчать про високу оцінку публіцистичного пера Михайла Грушевського та високу честь українських часописів мати серед авторів видатного історика і суспільно-політичного діяча. Ще на початку 1906 р., як тільки часопис постав на місці "Ruthenische Revue", вже досвідчений публіцист писав до М. Грушевського: "Бажаючи зробити «Ukrainische Rundschau» гідною представницею нашого національного житя, я постановив звернутися до визначнійших українських письменників і публіцистів, а в першій мірі до провідників нашого наукового руху, із зазивом і просьбою, щоби взяли участь у сім видавництві. От тим то, Добродію, звертаюся до Вас із спеціальною горячою просьбою, не відмовити участи в «Ukrainische Rundschau». [...] Вказівки В[и]с[око]п[о]в[ажаного] Добродія мусіли би бути для мене неоцінимі, – надто сьмію просити отверто о статю" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 581. С. 11а–11б).

Невідомо, чому М. Грушевський не відгукнувся відразу на цю пропозицію, бо, згадуючи про неї, 21 лютого (за н. ст.) 1908 р. В. Кушнір знову звернувся до історика: "Моє головне бажанє зводилося до того, щоби Ви, Добродію, схотіли присвятити для нашого місячника по кілька годин часу для написаня статі хоч два рази в рік. [...] Друга моя просьба була така, щоби Ви були ласкаві подати мені вказівок щодо обговореня української

історії на сторінках «Ukrainische Rundschau» і імена людей з поміж Ваших учеників, до яких міг би я в тій справі звернутися" (Там само. С. 1).

Безпосередньо написанню статті передувала ініціатива М. Грушевського запровадити у виданні "Ukrainisch Rundschau" відділ, який би висвітлював проблеми національного руху в Білорусі та Литві. Правдоподібно, поштовхом до цієї ініціативи М. Грушевського послужило звернення до нього відомого литовського діяча А. Сметони. У своєму листі від 1(14) грудня 1908 р. А. Сметона повідомляв про численні національні утиски литовців зі сторони поляків, просив надіслати адресу журналу "Ruthenische Revue", "що видається у захист русинської народности. Литовці хотіли б використати цей орган для з'ясування польсько-литовських стосунків у Литві" (*Мицик Ю.* З листів до Михайла Грушевського // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 493).

Думку про запропонований відділ підтримували, безперечно, і провідники білоруського руху – брати Іван і Антон Луцкевичі, з якими неодноразово зустрічався вчений. На подану М. Грушевським ідею про обговорення на сторінках "Ukrainische Rundschau" литовських та білоруських справ 3 січня (за н. ст.) 1909 р. В. Кушнір відповідав: "Подана Вами думка давати в «U[krainische] R[undschau]» місце голосам литовців і білорусів не сходить мені з голови і дедалі все більше мені подобається. […] Певно, дякуючи Вашому посередництву, дістав я вчора з Вільни протест литовців проти поляків […], підписаний 13-ма провідниками литовського руху для поміщення в «U[krainische] R[undschau]». Шкода, що сей протест увійде щойно в лютове число часописі через те, що січневе вже видане. Через те ж саме прошу Вас, В[исоко]ш[ановний] Добродію, будьте ласкаві обіцяну Вами статтю прислати вже в біжучім місяци, коли можливо перед 15 н. ст. січня. Для мене, значить для «U[krainische] R[undschau]», мало би дуже велике значіня, коли би Ви, В[и]с[око] п[о]в[ажаний] Добродію, згодилися, щоби Ваша статя появилася наперед в «U[krainische] R[undschau]», а щойно потім в ЛНВ. Се піднесло би вагу «Ukr[ainische] Rundschau» ще і в очах нашого загалу, а о се мені мусить розходитись. Через те, правду сказати, я вже здавна побиваюся за статею до Вас" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 581. С. 5–6). Зважаючи на прохання, М. Грушевський взявся за написання праці. Отримавши статтю "такого цікавого змісту", 31 січня (за н. ст.) 1909 р. В. Кушнір щиро дякував та повідомляв про її вихід у лютневому числі часопису (Там само. С. 9).

…на рефераті Яновської… – о 20-ій год. в Українському клубі відбувся черговий літературний вечір, на якому було заслухано дві доповіді, призначені для І Всеросійського жіночого з'їзду в Петербурзі (10–16 грудня (за ст. ст.) 1908 р.): "Завдання української жінки" (О. Косач) та "Сучасне становище селянки українки" (Л. Яновська). У зв'язку з організаційними непорозуміннями, реферат О. Косач на жіночому форумі у Петербурзі не було прочитано, а реферат Л. Яновської оприлюднено двічі. Окрім реферату, Л. Яновська, як делегат від українського жіноцтва Києва, розповіла про роботу форуму (Рада. 1909. № 6. 9 января (22 січня). С. 3). Повний текст доповіді, прочитаної Л. Яновською на з'їзді 12 грудня (за ст. ст.) 1908 р., опубліковано: Рада. 1909. № 9. 13 января (26 січня). С. 2–3; № 10. 14 января (27 січня). С. 2–3.

8–9 [(21–22) січня 1909 р. Київ], четвер. Понадходили коректи з Львова, і я мусів до них засісти. Потрохи набуваю енергії їхати до П[етер]б[урга], куди зпочатку дуже мені не хотілося. Тимченко приходив порозумітися в справі програми*, і взагалі відбув я всякі конференції, сподіваючися їхати.

Тимченко приходив порозумітися в справі програми… *– див. коментар до запису за 23 березня 1909 р.*

10 [(23) січня 1909 р. Київ]. Далі коректи. Вечером був Перетц, балакали не серіозно. Пізно – при нім – приніс Лаврів лист Леонтовича, що Наук[ове] тов[ариство] дістане ще 500 [руб.] і на р[ік] 1909[-ий]*, хоч се дуже мало, проте і се мене утішило досить.

…що Наук[ове] тов[ариство] дістане ще 500 [руб.] і на р[ік] 1909[-ий]… – у листі від 5 січня (за ст. ст.) 1909 р., написаному в Оріхівщині, В. Леонтович повідомляв: "За справу видання Наукового товариства кийовського гомонів з В[асилем] Х[ведоровичем]. В[асиль] Х[ведорови]ч сказав передати Вам за минулий рік останні 500 кар[бованців] і обіцяв на рік 1909 – 1500 кар[бованців]" (*Панькова С.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 396). Це рішення В. Симиренко прийняв за посередництвом В. Леонтовича, до якого ще в середині грудня 1908 р. звернувся М. Грушевський (*див. запис за 16–18 грудня 1908 р.*). Отримавши ці запевнення, наступного дня, 11 січня (за ст. ст.) 1909 р., М. Грушевський доповів на Раді УНТ про виділені кошти (*див. запис за цей день*). Всю суму, 2 тис. руб., М. Грушевський отримав 26 березня (за ст. ст.) 1909 р. (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 14 зв. – 15). На 1910 р. було виділено наступний транш для видань УНТ у сумі 2 тис. руб. Подбав М. Грушевський і про забезпечення Товариства окремим приміщенням, провівши рішення про виділення для цієї мети 1000 руб. через "комітет спадкоємців" (*див. запис за 15,17, 18 січня 1909 р.*).

11 [(24) січня 1909 р. Київ], неділя. Зрана я надумав, супроти кредитів Семиренка, перевести реформу в виданнях – відділити Природничу секцію, і скликав на вечір Раду*, обіславши й обійшовши почасти. Зібралися дуже повно. Неприсутність Перетца і Тимченка дала себе почути в дуже згіднім і приємнім настрою нарад. В полудне був на камерній музиці в Купеческому, дуже приємно.

…скликав на вечір Раду… – на засіданні Ради М. Грушевський доповів про набуті засоби для видань УНТ на 1909 р. в сумі 1500 руб. та додаткові до 1908 р. ще 500 руб. У зв'язку з можливістю отримувати кошти й надалі, ухвалили розпочати пошук окремого приміщення для Товариства. Розглянули також питання про порядок випусків "Записок" у 1908 р. та 1909 р., який полягав у наступному: вважати випусками за 1908 р. лише перші дві книжки, а третю вже за випуск 1909 р. (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 13 зв. – 14).

12 [(25) січня 1909 р. Київ], понед[ілок]. Рано рішив я зістатися – ще на тиждень, щоб добути тисячу з комітету спадкоємців і урядити якесь pied á terre* [прихисток, тимчасове приміщення (*фр.*)] для Науков[ого] т[оварист]ва і бути на засіданню недільнім*. Зробив rendez vous [побачення (*фр.*)] з Стешенком, понаписував листи ріжні; страшенна анемія в тім товаристві, аж в унині вганя. Заїздив до Біляшевського* – хорий – поговорити в справі музея. В домі, де клюб, є помешканнє з 3-х покоїв, то може б там зробити магазин музейний і канцелярію Товариства. Принесли повістку на штраф*, я послав Лаврова до дежурного чиновника, і вияснилося, що 9/I послано поліцмейстеру о невзысканіи. До Чикаленка хотів вечером заїхать, але довідавшися, що у нього jour fixe* [журфікс – прийняття, зустріч у певний день тижня (*фр.*)] редакційний, послав тільки записку.

…і урядити якесь pied á terre… – упродовж 1907–1908 рр. засідання УНТ відбувалися переважно в Музично-драматичній школі М. Лисенка (вул. Велика Підвальна – нині Ярославів Вал, 15; будинок не зберігся). Певні незручності спонукали М. Грушевського до пошуків засобів для оренди окремого приміщення, які були виділені "комітетом спадкоємців", що розпоряджався відсотками з капіталів В. Симиренка. У результаті УНТ отримало суму в розмірі 1000 руб., що забезпечило можливість винаймати кімнати в будинку на Володимирській, 42, де містився Український клуб. 31 серпня (за ст. ст.) 1909 р. на засіданні Ради УНТ прийняли рішення підписати контракт на приміщення на 2 роки. Проте за домовленістю з клубом свої публічні засідання Товариство далі проводило в його залі щосереди вечорами (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 14, 15 зв., 17). *Див. також записи за 15, 17, 18 січня 1909 р.*

У серпні 1912 р. УНТ та редакція ЛНВ перебралися на вул. Велику Підвальну (нині – Ярославів Вал), 14, де винаймали спільно одну квартиру під № 30. Приміщення складалося з 4-х кімнат, кухні, ванної, двох сараїв і коштувало 69 руб. 17 коп. на місяць. На долю УНТ припадало 49 руб. Товариство займало дві кімнати: в меншій містилася бібліотека, велика передбачалася для впорядкування музею (*Мельник О.* Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912) // Український археографічний збірник. Нова серія. К., 2006. Вип. 10/11. С. 612). На початку серпня 1913 р. Українське наукове товариство разом з редакцією та конторою ЛНВ переїхали на Велику Підвальну, 36, помешкання 8 (будинок зберігся). Із весни 1919 р. секції, комісії, Рада УНТ та музейні фонди розмістилися в особняку Симиренків на Трьохсвятительській, 23 (нині – вул. Десятинна, 9).

…і бути на засіданню недільнім. *– Див. коментар до запису за 18 січня 1909 р.*

Заїздив до Біляшевського… – М. Ф. Біляшівський мав помешкання в Київському міському художньо-промисловому і науковому музеї (вул. Олександрівська, 29; нині – вул. Михайла Грушевського, 6), директором якого він був у 1902–1923 рр.

Принесли повістку на штраф… *– див. записи за 31 грудня 1908 р. та 5 січня 1909 р.*

…що у нього jour fixe… – ці зібрання відбувалися щопонеділка в будинку Є. Чикаленка на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56 (будинок не зберігся, знесений у 1960-х роках), який він придбав у власність у 1904 р. Будинок мав два поверхи на п'ять кімнат кожний, перший поверх господар здавав в оренду Требінським, другий займала родина власника. Сам Є. Х. Чикаленко мешкав у ньому до виїзду в еміграцію (26 січня 1919 р.), син Іван з родиною – до 1927 р. 1927 р. І. Є. Чикаленко змушений був продати його, не маючи коштів на ремонт та утримання.

Будинок Є. Чикаленка на Маріїнсько-Благовіщенській, 56 увійшов до комплексу так званого "українського кварталу": неподалік мешкали Старицькі, Лисенки, Косачі. Тут відбувалися з'їзди українських організацій, а також популярні літературні "журфікси". Спочатку "журфікси" відбувалися по суботах, а згодом – по понеділках. Сам господар так описував ці зібрання: "[...] поки люди звиклися, по понеділках у мене бувало мало народу, а потім, згодом, часом збиралося і по 20 і по 30 душ. Хто хотів побачитись з людьми, послухати новин або мав щось цікаве розказати, то йшов у понеділок до мене, і кожний міг не прощаючись йти собі коли схоче додому. Ні карт, ні лукуловських вечер у мене по принципу не було, я не хотів приваблювати людей доброю вечерею та питвом. Правда, як часом бував хтось з співаків, музик, то складався імпровізований концертик; часом читалося щось нове, цікаве, але найчастіше люди сиділи собі гуртами та розмовляли, хоч я раз у раз намагався об'єднати всіх, щоб усі зайняті були спільно чимсь одним" (*Чикаленко Євген*. Спогади (1861–1907). К., 2003. С. 231).

Один із тогочасних публіцистів, М. Гехтер, також залишив спогади про ці товариські зібрання: "Другим осередком товариського життя були «панські понеділки», себ-то товариські сходини в домівці Є. Х. Чикаленка на Маріїнсько-Благовіщенській 56. Це було замкнене товариство, приходити сюди можна було лише на особисте запрошення господаря. [...] Найцікавіший момент цих понеділків наставав тоді, коли «пан» читав уривки зі свого «Щоденника». Хто чув ці уривки й потім читав надрукований щоденник, той не може не пожалкувати, що автор поробив стільки скорочень і змін. Незвичайно естетичною

насолодою було почути українську пісню чи думу у виконанні Саксаганського в супроводі бандури – це мистецтво тепер навіки загинуло. На понеділках бувало чимало народу, також молоді. Для останньої це була добра школа товариського виховання, тут вона бачила, як може й повинен свідомий українець улаштовувати свою приватну домівку" (*Гехтер М.* Спогади. Листи до М. Грушевського / Упор., вступ та примітки І. Ткаченка. К., 2005. С. 28–29). *Див. також запис за 23 березня, 13 квітня 1909 р.*

13 [(26) січня 1909 р. Київ], второк. З Стешенковою* робив експедицію, а Стешенко обіцяв і не приїхав. Приходив Чикал[енко] і оповідав, що був трус у нього* о год[ині] 5[-ій]. Балакали про всячину, я згадав про карікатуру на "Р[ідний] Край"* – не похваляючи; висловив сумнів, чи він знав; він сказав, що се за його апробатою.

З Стешенковою… – мова про дружину українського громадського і політичного діяча, педагога, літературознавця, письменника, перекладача Івана Матвійовича Стешенка – Оксану Михайлівну Стешенко (уроджену Старицьку; 1875–1942).

Приходив Чикал[енко] і оповідав, що був трус у нього… – про цю неприємну подію Є. Чикаленко оповів також у своєму "Щоденнику" (запис за 13 січня 1909 р.): "Вчора, тільки що я заснув добре, коли це будять мене: поліція! От уже ніяк цього не сподівався, схопив портфель (теку) з оцим щоденником і пхнув його в чемодан (валізку). З практики попередніх трусів я помітив: у чемодан, як у дорожню річ, не заглядали. Так вийшло і тепер. Переглянули у мене все, позабирали з шухлядок цілий оберемок листів, зшиток з піснями, що я записував ще в юних літах, написали протокол, що нічого «преступного» не найдено, і пішли. Трус цей не знервував мене зовсім, досадно тільки: почуваєш себе таким приниженим, беззахисним, ображеним. [...] Вранці я написав в жандармське управленіє листа, в якому кажу, що «теряясь в догадках о причине обыска, прошу личного свидания для объяснения». Справді, і не здумав, що дало привід для трусу. Може те, що у мене вчора було «незаконне» зібрання десяти співробітників «Ради»? Але ні, бо тоді вони поспішили б переписати їх" (*Чикаленко Є.* Щоденник: У 2-х т. Т. 1 (1907–1917). К., 2004. С. 36–37).

…я згадав про карікатуру на "Р[ідний] Край"… – мовиться про карикатуру В. Різниченка, на якій зображені видання: "Почаевские известия" (у вигляді монаха), "Новое время" (у вигляді свині), "Киевлянин" (у вигляді чоловіка у "треуголці"), "Рідний край" (у вигляді дитини). Внизу підпис: "Чорна преса репетує: «Бей жидов!!!...» / «І я хоцу-у-у!...» – пищить «Рідний край»" (Рада. 1909. № 8. 11 января (24 січня). С. 3). Карикатура стала своєрідною критикою позиції "Рідного краю" щодо єврейського питання та продовженням дискусії між виданнями щодо українсько-єврейських взаємин, початок якій поклала стаття Ф. Немо [П. Немоловський] "Чим нам корисні жиди" (Рідний край. 1908. Ч. 40–43). На її вихід "Рада" відреагувала статтями, в яких анонімні автори підкреслювали, що думки Немо розходяться з українським рухом, толерантним до всіх національностей, що проживають в Україні: "Єврейське питання й українська преса" (Рада. 1908. № 283. 12 декабря (25 грудня). С. 1); "Українство і антісемітизм" (Рада. 1908. № 293. 24 грудня (6 січня 1909). С. 1). Оприлюднюючи також лист студентів Київського політехнічного інституту з протестом проти юдофобської статті Немо (Рада. 1908. № 283. 12 декабря (25 грудня). С. 4), у примітці до нього редакція наголошувала: "Друкуючи цього листа од студентів політехніків, редакція оцінку з свого боку статі д. Немо одкладає до того часу, коли її скінчено буде друком". Олена Пчілка, відгукнувшись на позицію "Ради" статтею "Наша справа з жидами" (Рідний край. 1908. № 44), підтвердила, що поділяє позицію Немо і тим самим публічно заявила про солідарність з нею редакції "Рідного краю". Після цього в обіцяній відповіді редакція "Ради" наголосила, що у поглядах на єврейське питання між "Радою" і "Рідним краєм" немає нічого спільного (Наша відповідь «Рідному краєві» // Рада. 1908. № 295. 28 декабря (10 січня 1910). С. 2).

У листі від 17 січня (за ст. ст.) 1909 р. до петербурзького приятеля П. Стебницького видавець "Ради" Є. Чикаленко жалівся: "Нападають на нас, з одного боку, що ми кадим жидам фіміами, зробились «шабесгоями», як пише С. Шелухін, а з другого боку – лають за «двойственне» відношення до жидівського питання, що ми скриті юдофоби і проч. Я вже намагаюсь обминать се питання, а коли доходить до прикріння, то одповідать мнягко, з соблюденієм достоїнства солідного органа" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 125).

14 **[(27) січня 1909 р. Київ].** Сижу над коректами, страшено вони мене замотали – ЛНВ, "Записки", "Історія", лєкції. Жду Леонтовича – має приїхати сьогодня*.

Жду Леонтовича – має приїхати сьогодня. – У листі від 5 січня (за ст. ст.) 1909 р. В. Леонтович повідомив, що буде у Києві на 15 січня у зв'язку з розглядом у суді справи В. Шемета (*Панькова С.М.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 396).

15 **[(28) січня 1909 р. Київ].** Викінчив нарешті коректи статі Антонович[ки]* й повіз їй показати, але забув коректу дома. Повіз її з собою додому; було се тим прикрійше, що я з Мар[инцею] зібрався на симфон[ічний] концерт*. Але ще встиг. Але на антракті поїхав до Чикаленка, чи нема Леонтовича, був дійсно. Зробили нараду в справі 1000 [руб.] для Наук[ового] т[оварист]ва і ухвалили*; але Леонтов[ич] був дуже прибитий хоробою жінки, а я зірітов[аний] тим, що навіть мого листа він знову не одержав, бо той був у Литвиненка*, а він з Лит[виненком] перервав усі зносини, бо К. Н. Леонтович* мав бишиху.

Викінчив нарешті коректи статі Антонович[ки]… – мова про статтю К. Мельник-Антонович "Майданові городища на Україні", оприлюднену вперше як реферат на засіданні Історичної секції УНТ 27 грудня (за ст. ст.) 1908 р.; опубліковано: Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. III. С. 79–97.

…з Мар[инцею] зібрався на симфон[ічний] концерт. – Того дня, 15 січня (за ст. ст.) 1909 р., в Міському театрі відбувся 4-й симфонічний концерт під управлінням диригента симфонічного оркестру Одеського оперного театру Й. В. Прибика за участю піаніста С. В. Тарновського.

Зробили нараду в справі 1000 [руб.] для Наук[ового] т[оварист]ва і ухвалили… – чек на виділені кошти М. Грушевський отримав від В. Леонтовича вже за декілька днів, 17 січня (за ст. ст.) 1909 р., а наступного дня на Раді УНТ порушив питання про реалізацію плану про оренду приміщення (*див. коментар до запису за 12 січня 1909 р. та записи за 17 та 18 січня 1909 р.*).

…у Литвиненка… *– див. коментар до запису за 26 серпня 1908 р.*

…К. Н. Леонтович… – мова про рідного брата Володимира Миколайовича Леонтовича – Костянтина Миколайовича Леонтовича, який мав особняк поруч із братом на вул. Олександрівській, 21 (нині – вул. М. Грушевського, 14). Був одружений із Марією Миколаївною Сахно-Устимович. Її сестра Любов була дружиною Якова Шульгина, а брат Микола – першим виконувачем обов'язків голови Ради Міністрів Української Держави.

16 [(29) січня 1909 р. Київ]. Надумав написати юбіл[ейну] статейку про Гоголя*, взяв книжки. Роблю коректи і підганяю всячину. Розвиваю в собі енергію до подорожи до С[анкт-]П[етер]б[урга].

Надумав написати юбіл[ейну] статейку про Гоголя… – *Грушевський М.* Ювілей Миколи Гоголя // ЛНВ. 1909. Т. XLV. Кн. III. С. 606–610; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 378–381. Завершив статтю 20 лютого (за ст. ст.) 1909 р. (*див. запис за цей день*).

17 [(30) січня 1909 р. Київ]. Спішно підганяю "Записки". На завтра визначив засід[аннє] Ради і наукове засіданнє. Романович годиться бути урядничкою в нашім тов[аристві]*. Переслав Леонт[ович] чек на Тов[ариство] 1000 р[уб.], ухвалені передучора.

Романович годиться бути урядничкою в нашім тов[аристві]. – Мова про українську письменницю, перекладачку, громадську діячку Наталю Данилівну Романович-Ткаченко (1884–1933). Отримавши згоду, наступного дня, 18 січня (за ст. ст.) 1909 р., на засіданні Ради УНТ прийняли постанову винайняти для Товариства приміщення та запросити для "конторської справи" Н. Романович-Ткаченко з оплатою 20 руб. на місяць та графіком роботи – 4 год. щоденно (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 14).

18 [(31) січня 1909 р. Київ]. Багато ахають, що я не буду на конґресі* – він виростає у декого в щось незвичайне. Наук[ові] збори пройшли сумно*, без публіки, Стешенко читав кепсько, Кошовий іще гірше реферував Охримовича. На Раді, коли я пояснив, що гроші одержані й можна приступити до реалізації рішення*, принятого на попереднім засід[анні] Ради про помешканнє etc., Стешенко почав робити несподівано опозицію; казав, що грошей шкода, що все, що ухвалить Рада – робиться etc. Я вкінці заявив, що гроші дані спеціально на се, і як ні – то їх можна вернути; він тоді змінив різко, сказав, що не знав, що гроші дано extra [тут: виключно для певної потреби, спеціально (*латин.*)] і "зрікається опозиції на віки". Все ж вийшло кисло. Вдома було весілє, "женилася" горнична, і в кухні у нас був бал. На вокзал я поїхав сам, завчасу дуже – помилка в росписанії*.

Багато ахають, що я не буду на конґресі… – мова про Перший всеукраїнський просвітньо-економічний конгрес у Львові, скликаний на 1–2 лютого (за н. ст.) 1909 р. львівською "Просвітою" до 40-літнього ювілею товариства. Запрошення на конгрес, який спочатку намічався на 23–24 грудня (за н. ст.) 1908 р., М. Грушевський отримав ще 18 липня (за н. ст.) 1908 р. з пропозицією проголосити доповідь на тему "Просвітні видавництва". 10 жовтня (за н. ст.) було спрямовано повторне запрошення з проханням підтвердити свою участь та подати тему й тези реферату. Пізніше, 28 грудня (за н. ст.) 1908 р. та 3 січня (за н. ст.) 1909 р., надійшли запрошення вже на 1–2 лютого (за н. ст.) 1909 р. зі зверненням посприяти залученню учасників з підросійської України (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 15–17; спр. 86. Арк. 9, 11–12 зв.). Програма конгресу, опублікована на час перебування М. Грушевського у Києві, насправді вражала масштабністю акції (Рада. 1909. № 8. 11 января (24 січня). С. 3). Конгрес відкрився загальним засіданням, на якому Є. Олесницький зачитав реферат "Історичний огляд 40-літньої діяльності «Просвіти» і його пляни на будуче".

На другий день роботи конгресу працювали секції, 3 лютого (за н. ст.) на представленні в міському театрі виступив із промовою К. Левицький. Того ж дня відбулося святкове прийняття делегатів з підросійської України. Всі виступи, промови, реферати, виголошені на форумі, зібрані у виданні: Перший український просвітньо-економічний конгрес, уладжений Товариством "Просьвіти" в сорокаліте заснування у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року: Протоколи і реферати / Зредагував Іван Брик і Михайло Коцюба. Львів: Коштом і накладом Т-ва "Просьвіти". Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1910. Робота просвітньо-економічного конгресу привернула увагу й шовіністичної російської преси, насамперед "Киевлянина". Пориваючись дискредитувати український рух, його активний дописувач А. Савенко стверджував, що на з'їзді обговорювалося питання про створення "самостійної України" (див.: *Половинчак Ю.* Газета "Киевлянин" і українство: досвід національної самоідентичності. К., 2008. С. 151).

Наук[ові] збори пройшли сумно... – 18 січня (за ст. ст.) 1909 р. на загальному науковому зібранні УНТ було заслухано доповідь І. Стешенка "Англійський громадський діяч і поет Мільтон" з нагоди 300-ліття Джона Мільтона та доповідь В. Охримовича "З національної статистики Галичини", яку зреферував В. Кошовий (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1910. Кн. VII. С. 109).

...що гроші одержані й можна приступити до реалізації рішення... – на засіданні Ради М. Грушевський насамперед доповів про отриману 1000 руб., призначену для "оборудування" Товариства. Дискусія, занотована у щоденнику, з приводу використання коштів, у збереженому протоколі не зафіксована. У ньому записана лише постанова про необхідність винайняти приміщення для УНТ та запросити на конториста Н. Ткаченко з платнею 20 руб. місячно та робочим днем 4 години. Окрім цього, М. Грушевський також доповів про вихід 3-ї книжки "Записок УНТ" в найближчому часі (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 14). *Див. також записи за 11, 12, 15, 17 січня 1909 р.*

На вокзал я поїхав сам, завчасу дуже – помилка в росписанії. – Про цю обставину М. Грушевський інформував з вокзалу дружину і доньку, які залишалися в Києві, лаконічною кореспонденцією з зазначеним часом відправлення потягу – 23:50 (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 59–60).

19 **[січня (1 лютого) 1909 р. Київ – Петербург].** Їхалося дуже добре; сам, без усяких комплікацій. Знайомств не заводив. Читав коректи, писав картки, робив рахунки.

20 **[січня (2 лютого) 1909 р. Петербург].** Лотоцький стрів мене на двірці, що було мині дуже приємно, і повіз до себе*. Але його Бусьо був слабий*, лікар сподівався кори, і я, щоб не попасти в карантин, вечором переїхав до Зарембиних мебліровок*. Був між тим в Контролі з Лотоцьким*, де виписав адрес, і в Публ[ичній] бібл[іотеці]*, де познайомився з Бичковим* і взяв білєт. Вечером з Лот[оцьким] їздили оглядати мебліровки.

...повіз до себе. – На той час О. Лотоцький мешкав за адресою: Тучков провулок, 11, кв. 8 (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 381).

...його Бусьо був слабий... – мова про сина Олександра Лотоцького – Бориса (1904 – після 1983). Детально про долю Бориса Лотоцького та його сестри Оксани Токаржевської-Карашевич див.: *Горошовський Б.* Лицар української книги // Лицар праці і обов'язку: Збірник присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка / За ред. Б. Горошовського. Торонто; Нью-Йорк, 1983. С. 177–179.

...вечором переїхав до Зарембиних меблірівок. – Йдеться про колишні "Меблированные комнаты Зарембы" на Невському проспекті, 51, які на той час отримали назву "Меблированный дом торгового товарищества «В. І. Соловьев», бывш. Заремба". Спочатку, 20–23 січня (за ст. ст.) 1909 р., М. Грушевський поселився в № 20 вартістю 2 руб. за добу. Однак вечером 23 січня він перебрався до № 27 за 1 руб. 75 коп. за добу, який займав до 25 січня (за ст. ст.) 1909 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 893. Арк. 202–203). Про вимушене поселення там М. Грушевський сповіщав і в листі до дружини: "Малий пех. У Лотоцького дитина слаба, бояться кори, тому я переїхав від них до давніх номерів Заремби" (Там само. Спр. 940. Арк. 31–31 зв.). Зранку 25 січня повернувся знову до О. Лотоцького (*див. записи за 24 та 25 січня 1909 р.*).

Був між тим в Контролі з Лотоцьким... – йдеться про відомство Комітету міністрів Російської імперії, яке здійснювало контрольно-рахункові та наглядові функції у сфері прибутків, витрат та збереження капіталів державного бюджету, а також бюджетів всіх міністерств і відомств – Державний контроль (Мойка, 76, будинок зберігся за тією ж адресою), де з листопада 1900 р. працював О. Лотоцький. "Банкові операції – се мій теперішній фах", – повідомляв О. Лотоцький про свою нову посаду М. Грушевському наприкінці 1900 р. (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 243).

...в Публ[ичній] бібл[іотеці]... – мова про Імператорську Публічну бібліотеку, відкриту 1814 р. (нині – Російська національна бібліотека). *Див. коментар до запису від 26 травня 1906 р.*

...познайомився з Бичковим... – мова про Івана Опанасовича Бичкова (1858–1944) – російського археографа і бібліографа, члена-кореспондента Санкт-Петербурзької академії наук (1903), завідувача відділу рукописів Імператорської публічної бібліотеки у 1881–1944 рр., сина директора Публічної бібліотеки у 1882–1899 рр. Бичкова Опанаса Федоровича.

21 [січня (3 лютого) 1909 р. Петербург]. Спав нічого (сусід[ній] номер був пустий). Раненько вибрався до Публ[ичної] бібл[іотеки]. Але виявилося, що рукописи дістану тільки другого дня. Переглянув тільки катальоґи, потім поїхав [в] Синод[альний] архив*, де мене без усяких формальностей допустили до зайнять; але протестації 1621 р. не було на місці* – післано в Київ для Титова*; я просив зажадати назад; се й зробили. Обідав неподалік в ресторанчику. Перед Синодом був у Карбасникова*, який оповів мині, яку крізу він перейшов через крах Пірожкова. По обіді був у Стебницького (не застав)* і Кондагурі*, що просила на обід в п'ятницю і второк, потім заїхав до Лотоцьких і до Карєєва. Сей зробив на мене якесь трохи жальне вражіннє своєю ізольованістю (потім, коли я на журфіксі побачив ріжних людей, се вражіннє зменьшилося).

...поїхав [в] Синод[альний] архив... – Архів і бібліотека св. Синоду з відділеннями рукописних книг та стародруків містилися при канцелярії Синоду за адресою: Сенатська площа, 24. Працювали щодня з 11:00 до 16:00 (окрім свят).

...але протестації 1621 р. не було на місці... – мова про меморіал до польського короля Сигізмунда III Вази під назвою "Універсальна протестація і побожна юстифікація", складений 28 квітня 1621 р. митрополитом київським І. Борецьким разом з єпископом володимирським і берестейським Й. Курцевичем та єпископом перемишльським і самбірським І. Копинським від імені нововисвячених ієрархів та духовенства православної церкви. У меморіалі висловлено протест проти дискримінаційних дій польської влади та унійної ієрархії. Мета твору – захистити право Церкви, зокрема правосильність висвячення

єрусалимським патріархом Феофаном III київського митрополита та єпископів. Твір поширювався в копіях на українських і білоруських землях. Уперше з коментарями пам'ятку було опубліковано П. Жуковичем (*Жукович П.* Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 года // Статьи по славяноведению. СПб., 1909. Т. 3. С. 135–153. Рецензію на публікацію подав М. Грушевський в "Записках НТШ" (1910. Т. XCIV. Кн. 2. С. 203–204); передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 143). Добираючи матеріал для 7-го тому "Історії України-Руси", М. Грушевський мав намір ознайомитися з цим документом. Після зустрічі з П. Жуковичем, який готував "Протестацію" до друку, скористався наданими йому коректорськими відбитками, зауваживши про це у примітках до тому та характеризуючи їхній зміст за даною публікацією (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VII [репринт. вид.]. К., 1995. С. 391, 455-458).

...післано в Київ для Титова... – мова про історика церкви, протоієрея, професора Київської духовної академії, редактора "Киевских епархиальных ведомостей" Федора Івановича Титова (1864–1935).

Перед Синодом був у Карбаснікова... – М. Грушевський зустрічався з М. П. Карбасниковим у його книгарні, що містилася на той час у Гостинному дворі (№ 19) (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 39; Спр. 891. Арк. 177). *Див. коментар до запису за 2 червня 1906 р.*

По обіді був у Стебницького (не застав)... – на той час П. Стебницький мешкав за адресою: Нікольська площа, 6, кв. 10. Про діяльність відомого діяча українського руху у Петербурзі див.: Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки // Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008; *Старовойтенко І.* "...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці" (Про Петра Стебницького і його служіння українській справі) // *Стебницький П.* Вибрані твори / Упор. та вст. ст. І. Старовойтенко. К., 2009. С. 11–28; *Її ж.* Життєвими маршрутами Петра Стебницького: Гореничі–Київ–Петербург–Київ // Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження). К., 2013. С. 15–39; *Демуз І.* На чолі благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг // Там само. С. 40–64.

...і Кондагурі... – мова про знайому Марії Сильвестрівни Грушевської Катерину Григорівну Кондагурі. *Див. також запис за 27 січня 1909 р.*

22 [січня (4 лютого) 1909 р. Петербург]. Зачав роботу над рукописями в Публ[ичній] бібліот[еці], насамперед перевіряючи нові докум[енти], використані Жуковичем*. Потім поїхав в "Общ[ественную] Пользу"*. Розбалакався з Роммом*. Він досить налякав мене щодо Карбаснікова. Балакали про "Очерк" і "Освобожд[ение]"*, він запропонував включити їх в "Соврем[енную] бібліот[еку]". Обідав я у Лотоцьких. Перед обідом заходив до Шахматова* і Лаппо*, по обіді до Кандиби* і Платонова*, не застав нікого, просив дати знати на рукоп[исний] отд[ел], коли могли б побачитися. У Лотоцького побачився з М[арією] І[ванівною] Забіло*, що в депутації від клюбу просила бути в неділю у них, а може й лекцію якусь прочитати.

...насамперед перевіряючи нові докум[енти], використані Жуковичем. – Мова про документи, опубліковані 1907–1908 рр. в серії статей відомого історика церкви П. Жуковича в "Христианских чтениях" та зібрані автором у черговому, четвертому випуску його праці "Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (с 1609)", який вийшов 1908 р. *Див. коментар до запису за 9 лютого 1908 р.*

Потім поїхав в "Общ[ественную] Пользу". – Видавниче товариство "Общественная польза" містилося на вулиці Велика Под'ячеська, 39 (ріг Нікольського провулку, 8).

Будинок на три поверхи без зайвих елементів декору, побудований у 1874 р. за проєктом архітектора П. Сюзора, зберігся за тією ж адресою.

Розбалакався з Роммом. – Мова про директора петербурзького видавничого товариства "Общественная польза" Якова Максимовича Ромма.

…і "Освобожд[ение]"… – імовірно, у розмові йшлося про перевидання збірника: *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. СПб.: Тип-я т-ва "Общественная польза", 1907.

…заходив до Шахматова… – О. О. Шахматов на той час мешкав за адресою: Університетська набережна, 5.

…Лаппо… – мова про О. С. Лаппо-Данилевського. На той час мешкав за адресою: Васильєвський острів, 7 лінія, будинок № 2.

…до Кандиби… – на той час молодий поет Олександр Олесь (О. Кандиба) перебував у Петербурзі, де 1907 р. за сприяння О. Єфименко й П. Стебницького вийшла перша збірка його поетичних творів "З журбою радість обнялась", готуючи до друку другу збірку "Будь мечем моїм!.." (*Олесь О.* Поезії. СПб., 1909). У цей самий час йшла підготовка антології української поезії в російських перекладах І. Рукавишникова, яка побачила світ під назвою "Молодая Украина". У цій антології було опубліковано й твори О. Олеся, а він, "бажаючи віддатись виключно літературній роботі", вживав заходів, щоб посісти "якусь посаду при видавництві, або знайти постійну роботу при газеті" (*Олесь О.* Твори: У 2-х т. Т. 1. К., 1990. С. 50). Після невдалих спроб, у жовтні 1909 р. він "поступив на київські міські скотобійні" (Там само). *Див. коментар до запису за 27 вересня 1909 р.*

…і Платонова… – мова про російського історика, професора Петербурзького університету Сергія Федоровича Платонова (1860–1933). З ім'ям цього вченого пов'язані важливі, часом драматичні, сторінки біографії М. Грушевського. Зокрема, після його арешту 1914 р. С. Платонов разом з іншими російськими вченими виступив із підтримкою українського колеги. За дорученням президента Петербурзької академії наук К. К. Романова він підготував лист, у якому наголошував: "Михаил Грушевский обладает большим ученым талантом и для исторической науки, независимо от его «теорий», сделал очень много. Авторитетный благодаря своим ученым заслугам, независимый благодаря своему богатству, приятный по своему уму и умению ловко себя держать, он является в своем лагере первою силою. [...] Грушевский – каковы бы ни были его политические деяния – имеет серьезные, всеми учеными признанные заслуги в деле исторического изучения древнейших эпох русской истории и первых времен жизни южнорусского казачества и потому достоин особого к себе внимания и возможности снисхождения" (Ссылка М. С. Грушевского / Подготовил П. Елецкий // Минувшее: Исторический альманах 23. СПб., 1998. С. 218–219). Завдяки цим клопотанням, М. Грушевський був відправлений на заслання не до Сибіру, а до Симбірська, згодом переведений до Казані, пізніше – Москви. У 1924 р. С. Платонов підтримав ініціативу та зробив перші реальні кроки у справі обрання М. Грушевського членом-кореспондентом Російської академії наук. У своїй доповідній записці він характеризував претендента "талантливейшим и влиятельнейшим представителем современной украинской историографии" (*Тельвак В. В.* Михайло Грушевський та Російська академія наук: історія невдалого обрання // Архіви України. 2016. Вип. 5–6. С. 103). На 1909 р. С. Ф. Платонов як перший директор (1903–1916) Жіночого педагогічного інституту мешкав у службовій квартирі на 3-му поверсі цієї вищої школи за адресою: Мала Посадська, 26 (будинок зберігся за тією ж адресою, нині – один із корпусів Російського державного педагогічного університету ім. О. І. Герцена).

…побачився з М[арією] І[ванівною] Забіло… – йдеться про Марію Іванівну Забілу – дружину українського громадського діяча в Петербурзі, члена місцевої української Громади, заступника голови благодійного Товариства видання загальнокорисних і дешевих книг Якова Платоновича Забіли.

23 [січня (5 лютого) 1909 р. Петербург], п'ятн[иця]. Поробив коректи, написав листи до Панафідіної* і Ступіна*, чи не треба їм книги, аби сею дорогою забрати у Карбаснікова їх (бо у нього ПУК 40 тис.!). Працював в Публ[ичній] бібл[іотеці], потім в Синод[альнім] архиві. Обідав у Кондагурі разом з якоюсь старою німкою-панею і дамою-компаніонкою. Відти проїхав я до Лаппо-Дан[илевського], де стрівся з Барсковим* і ще якимсь паном, побалакали трохи, а далі поїхав я до Славінського*, де було засіданнє громади в справі енцікльопедії українознавства*. Рішено, що буде се науков[ий] grundriss [тут: проєкт (*нім.*)], і в сій справі постаратися в неділю зібрати редакторів in spe [у за́думі (*латин.*)]. Я поручив (по нараді з Лотоцьким) справу публ[ичної] лєкції, предложеної клюбом. Присутні висловили побоюваннє, що така лєкція може викликати з кругів "Н[ового] Врем[ени]" тільки новий вибух інсінуацій на українство. Натомість признано бажаним, щоб на мою лєкцію в клюбі запросити чи заохотити прийти декого з Думи; Піснячевський, тут присутній, піднявся се зробити. Заразом попросив у мене "авдієнцію по студенч[еським] ділам". Я запросив його на другий день; він висловив від студентів бажаннє, щоб я подався о veniam legendi [дозвіл читати лекції (*латин.*)] як доцент; в сім до мене має бути подана масова адреса студ[ентів]. Разом з тим говорив, proprio motu [з власної ініціативи (*латин.*)], що приведе в неділю в клуб послів і селян "на поклоненіе". Я нічого не сказав, але в неділю він нікого не привів, мене виразно уникав, а коли я підійшов до нього звернути увагу, що я буду читати не в четвер, а в неділю, він замнявся*, потім почав говорити, що моя статя в I кн[ижці] ЛНВ попсувала настрій послів* etc. Взагалі вів себе дуже дивно, немов би мині були потрібні ті посли, а не його то була виключна гадка. З розмов з студентами я переконавсь, що він з ними не має ніяких зносин, ніхто його делєгатом не посилав і гадки про мою доцентуру там не було очевидно.

...до Панафідіної... *– див. коментар до запису за 30 квітня 1905 р.*

...і Ступіна... – мова про одного з найпотужніших російських книгарів кінця XIX ст. Олексія Дмитровича Ступіна (1868–1915).

...де стрівся з Барсковим... – мова про історика російської літератури XVIII ст., педагога, на той час професора Вищих жіночих (Бестужевських) курсів та інших навчальних закладів Петербурга Якова Лазаревича Барскова (1863–1938). Працюючи з початку 1900-х років діловодом Архіву Міністерства закордонних справ, мав доступ до багатьох історико-літературних матеріалів. Під впливом О. М. Пипіна почав займатися історією масонства, опублікувавши пізніше збірку "Переписки московских масонов XVIII века" (1915).

...поїхав я до Славінського... – Максим Славінський мешкав на той час за адресою: Васильєвський острів, 12 лінія, будинок № 31б.

...де було засіданнє громади в справі енцікльопедії українознавства. – Мова про проєкт енциклопедії українознавства, з якого вдалося видати лише два томи під назвою "Украинский народ в его прошлом и настоящем" (СПб., 1914, 1916). Спочатку задуманий корпус мав назву "Украинская энциклопедия", яка після підписання угоди на видання з товариством "А. и И. Гранат и К°" змінена на "Украинский народ в его настоящем и прошлом". На редакційних зібраннях в жовтні 1909 р., на які на заклик О. Шахматова та О. Лотоцького спеціально прибув М. Грушевський, назва отримала остаточну редакцію "Украинский

народ в его прошлом и настоящем". Корпус виходив за редакцією Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Ковалевського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського, О. Шахматова. Перший том склали праці М. Грушевського: "Развитие украинских изучений в XIX веке и раскрытие в них основных вопросов украиноведения" та "История украинского народа". До другого увійшли дослідження С. Рудницького, О. Русова, В. Охримовича, С. Томашівського, Ф. Вовка, Т. Єфименка, О. Шахматова (географія, статистика, антропологія, етнографія, звичаєве право, мова). Детально структура та зміст енциклопедії обговорювалися в листах М. Ковалевського О. Лотоцького, Ф. Вовка до М. Грушевського. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 534. Арк. 2–6; *Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 351, 355–364; Листування Михайла Грушевського. Т. 2 / Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. С. 220–221).

Особливі надії щодо реалізації цього проєкту покладалися на М. Грушевського. Так, в одному з листів О. Лотоцький писав: "Тепер все залежить не від Бога, а від нас. Але щоб поставити справу твердо на рельси, щоб котилася, – без Вас не обійдеться. Може б, Ви як вирвалися хоч на короткий час" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914). С. 355). Зустрічі щодо вироблення концепції та плану енциклопедії відбувалися ще не раз під час перебування М. Грушевського в Петербурзі в січні–лютому та жовтні 1909 р. (*див. записи за 24, 25, 29, 31 січня, 5 лютого, 3, 10 жовтня 1909 р.*).

...що я буду читати не в четвер, а в неділю, він замнявся... – лист з поясненням щодо участі послів у зібранні в Українському клубі, де мала відбутися лекція М. Грушевського, В. Піснячевський відправив вже після того, як захід відбувся (на поштовому штемпелі прочитується чітка дата: 26 січня (за ст. ст.) 1909 р.). У ньому, зокрема, наголошувалося, що в четвер, коли Український клуб може надати своє помешкання для лекції М. Грушевського, через зібрання в Державній думі її посли не зможуть бути присутні, а можуть прийти лише в неділю. Ця кореспонденція, найвірогідніше, була запізнілим виправданням перед М. Грушевський після розмови, зміст якої описано в даній щоденниковій нотатці (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 697. Арк. 14–15).

…моя статя в І кн[ижці] ЛНВ попсувала настрій послів… – мова про статтю: *Грушевський М.* На новий рік // ЛНВ. 1909. Т. XLV. Кн. І. С. 115–126; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 95–105.

24 [січня (6 лютого) 1909 р. Петербург]. Вчора вечером я перепровадився до иньшого номера*, сподіваючися, що буде тихше; але не конче. Та у Лотоцького вже благополучно, страхи, виявилося, даремні, і я перейду туди. Попрацювавши в Публич[ній] бібліот[еці], поїхав з візитами до Жуковича* (деякі рукописи за ним, і без його згоди не хочуть давати), потім Пташицького* (застав) і Пелехіна* (не заст[ав]). Пташицького просив знайти переписчика – обіцяв. Вечер пробув у Шахматова, балакали дуже приємно про енцикльопедію і про мої пляни видання "Історії" по-росийськи частинами*. Ш[ахматов] дуже повстав проти сього пляну, радив видати в цілости, не покорочуючи приміток. Він так заінтересувався сим, що в неділю дуже просив Ковалевського пошукати видавця, при мині.

Вчора вечером я перепровадився до иньшого номера... – *див. коментар до запису за 20 січня 1909 р.*

...поїхав з візитами до Жуковича... – Відомому дослідникові історії Білорусі, Польщі та України другої половини XVI – першої половини XIX ст., професору Петербурзької

духовної академії (1894–1911) Платону Миколайовичу Жуковичу надовго запам'ятався цей і наступний (26 січня) візити українського історика. Зокрема, в листі від 2 (15) січня 1910 р. він наголошував: "Не теряем надежды и лично еще когда-либо иметь удовольствие видеть Вас" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 477. Арк. 8). Після зустрічі між вченими зав'язалися теплі стосунки, вони обмінювалися відомостями про нововиявлені історичні документи. Так, П. Жукович передав М. Грушевському верстку підготовленої ним публікації "Протестації" 1621 р. (*див. запис за 21 січня 1909 р.*), а сам був щиро вражений "радушным содействием" з боку львівського колеги, який на його прохання надіслав копію сеймового щоденника 1627 р., що зберігався в бібліотеці Ягеллонського університету. П. Жукович підтримував ідею про обмін науковими виданнями, дякував М. Грушевському за надісланий сьомий том "Історії України-Руси". 1910 р. П. Жуковича було обрано дійсним членом НТШ (Там само. Арк. 1–8; ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 105 зв.). П. Жукович мешкав за адресою: Невський проспект, 182.

...потім Пташицького... – на той час польський та російський філолог, історик, архівіст, приват-доцент Петербурзького університету та професор Римо-католицької духовної семінарії Станіслав Львович Пташицький (1853–1933) мешкав за адресою: вул. Жуковського, 38.

...і Пелехіна... – відомий хірург і вчений, меценат НТШ Павло Петрович Пелехин (1842–1917) мешкав на той час на Большом проспекті Петропавлівської сторони, будинок № 86.

...і про мої пляни видання "Історії" по-росийськи частинами. – Задум перевидати "Історію України-Руси" в перекладі російською виник ще 1907 р. Тоді ж М. Грушевський вжив низку заходів щодо видання праці спочатку акціонерним товариством "Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон", згодом, за посередництвом О. Лаппо-Данилевського, Петербурзькою академією наук. Проте ці заходи не мали успіху (*див. коментар до запису за 28 жовтня 1907 р.*). Перебуваючи у Петербурзі на початку 1909 р., вчений повертається до свого плану, пропонуючи даний проєкт видавничому товариству "Общественная польза", з яким співпрацював не один рік, видаючи як власні праці, так і батькову "Первую учебную книгу церковно-славянского языка". У щоденникових нотатках за 27, 29, 30, 31 січня, 5, 6, 7, 9, 10 лютого 1909 р. детально зафіксовано процес перемовин та умови видання, яке передбачалося випустити в ілюстрованому форматі. Проте з часом, як свідчить лист М. Грушевського до О. Шахматова від 29 червня (за ст. ст.) 1909 р., "Общественная польза", яка сама ініціювала проєкт, "пошла на попятный", виправдовуючись "небывалым состоянием рынка" та відкладаючи остаточне рішення на осінь (*Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // УІЖ. 1996. № 5. С. 95). Пізніше, влітку 1910 р., завершуючи підготовку першого тому ("Киевская Русь)", М. Грушевський ділився своїми планами з О. Шахматовим: "Я печатаю I т. «Киевской Руси», т. е. переработку I т. своей «Истории» по-великорусски. Другие занятия и огорчения парализуют мою работу, и до осени я закончу только I т. – первые 4 главы, до образования государства. Сообщаю потому, что Вы именно, уважаемый Алексей Александрович, были наиболее побудившим меня к сему" (Там само. С. 97). Нетерпляче чекаючи виходу у світ цього видання, до якого заохочував М. Грушевського, О. Шахматов у відповідь наголошував: "Радуюсь в высшей степени великорусскому переводу I тома Вашей «Истории». Появление его будет крупным событием в нашей исторической литературе" (Там само. С. 98).

Загалом цей проєкт було реалізовано лише у 1910–1914 рр.: *Грушевский М.* Киевская Русь. Т. I. Введение: Территория и население в эпоху образования государства. Извлеч. из 2-го укр. изд. [1-го тома "Історії України-Руси", главы 1–4] / [Переклад В. Дорошенка та М. Залізняка]. СПб.: Тип. имп. училища глухонемых, 1911. 487 с. [друком книжка вийшла восени 1910 р.]; *Грушевский* М. История украинского казачества: До соединения с Московским государством (Извлеч. из VII т. "Історії України-Руси"). Т. I: До начала XV в. К.: Тип. 1-ой Киев. артели печат. дела, 1913. 408 с.; Т. II: Первые десятилетия XVII в. К., 1914. 476 с. Зберігся рукопис "Киевской Руси", який відповідає друкованому тексту видання (без 1-го речення § 1, скорочень та змісту): ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 1–933 (арк. 1–98, 259–387, 442–474, 642–725 – переклад М. Залізняка (автограф); арк. 99–258, 388–441, 474–641, 725–933 – переклад В. Дорошенка (автограф)). Виправлення в тексті

та доповнення, розмітки й заголовки параграфів по тексту, вказівки друкарні зроблені рукою М. Грушевського.

Одним із перших важливі "примітки" до змісту "Киевской Руси" подав у своєму листі від 25 жовтня (за ст. ст.) 1910 р. Ф. Вовк, вибачаючись за них наприкінці кореспонденції. М. Грушевський зреагував на них вдячним листом: "Не «вибачаю», а щиро дякую за Ваші цінні замітки. Яка жалість одначе, що декотрі з них не були зроблені тому п'ять літ, коли вийшло 2 вид[ання] укр[аїнського] видання. Ви й обіцяли тоді прочитати й свої гадки висловити. Та бодай пізно, а не ніколи" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 217–218). Рецензії на "Киевскую Русь", підготовлені М. Василенком, О. Кізеветтером, О. Пресняковим, П. Михайловим, побачили світ у 1911–1913 рр. в російських часописах: "Вестник Европы", "Русская мысль", "Журнал Министерства народного просвещения", "Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук" (див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. 1. Львів, 2015. С. 277–285; 427–446). Томи "История украинского казачества" зрецензували Д. Дорошенко, Г. Вернадський, М. Василенко, М. Славинський в "Украинской жизни", "Русской мысли", "Киевской мысли", "Вестнике Европы" (Там само. С. 448–454; 477–478; 485–486; 493).

25 [січня (7 лютого) 1909 р. Петербург], неділя. Зрана переїхав до Лотоцьких, бо хлопчик уже здоров. Застав начальника філії Панафіділної, і він сказав, що Панафідіна поручила взяти 30 тис. Потім поїхав до Вовка*, він покликав телєфоном Ковалевського, і коли ми з Вовком поїхали до Шахматова, згодом приїхав туди ж і він. Виробили в головнім схему енцикльопедії* (вийшло трохи неприємно, мовби я і Вовк конкурували програмами енцикльопедії). Се затяглося десь до год[ини] 5[-ої]. Обідав у Лот[оцького], вечером був у клюбі*, провожав мене Олекса Лотоцький*. Застав на читанню "Intermezzo"*. По скінченню Грибинюк в ролі герольда* проголосив мій приход і ударили браво. Потім читав Кропивницький – з Шевченка, без кінця*. Потім Лаврентієв*, голова, сказав quasi [ніби, неначе (*латин.*)] промову до мене і просив щось сказати. Я сказав на тему суч[асного] моменту* – згадав свій приїзд 1906 р.*, які були надії, як зникли ілюзії, але зісталася реальна можливість роботи – малої, організаційної. Вказав, що в Галичині такою малою організ[аційною] роботою осягнено величезні здобутки при обставинах не лекших, і удалося тільки те, що було оперте на сій організ[ації] здолу, а проби політичних кон'юнктур не привели до нічого, і висловив бажаннє, щоб клюби були не місцем лише розривки, а й школою націон[ального] і громад[янського] виховання. На се Петлюра пояснив, що се перший артистичний вечір, а зрештою головно час присвячено серіознійшим заняттям. Потім були співи й продукції.

Потім поїхав до Вовка… – на той час Ф. Вовк проживав у службовій квартирі при Російському музеї імператора Олександра III за адресою: Александрівський проспект, 19, кв. 4.

Виробили в головнім схему енцикльопедії… – *див. коментар до запису за 23 січня 1909 р.*

…вечером був у клюбі… – на початку 1909 р. Український клуб ("Громада") у Петербурзі винайняв нове приміщенняна Англійській набережній, 6 (Театральна школа О. Суворіна). Описуючи в газеті "Рада" цю "сімейну вечірку" Українського клубу за участю М. Грушевського, петербурзький кореспондент наголошував, що на неї зійшлося приблизно 200 осіб (Рада. 1909. № 27. 4 февраля (17 лютого). С. 2–3).

...провожав мене Олекса Лотоцький. – Мова про брата Олександра Лотоцького, активного діяча, секретаря Української громади у Петербурзі.

Застав на читанню "Intermezzo". – Мова про імпресіоністичну новелу Михайла Коцюбинського, написану 1908 р. в Чернігові після відпочинку в маєтку Є. Чикаленка в селі Кононівка, що на Полтавщині. Твір, у якому порушено проблеми душевної рівноваги, повноцінного життя, специфіки творчого процесу, вважається взірцем імпресіоністичної прози.

По скінченню Грибинюк в ролі герольда... – мова про активного діяча Української громади в Петербурзі, лікаря за фахом Юхима Семеновича Грибинюка (1852–1912). *Див. коментар до запису за 1 червня 1906 р.*

Потім читав Кропивницький – з Шевченка, без кінця. – Цей сюжет детально описав в "Раді" петербурзький оглядач "Юхтим": "Було в нас двоє дорогих гостей – Марко Лукич Кропивницький, котрого вже в дверях привітали гучними оплесками. Дідусь зробив величезне враження на нашу людність читаннями з «Кобзаря» («Холодний Яр», «Чернець»). Кожен раз, щиро дякуючи, присутні вимагали від Марка Лукича читати й ще та ще, до знесилення" (Рада. 1909. № 27. 4 февраля (17 лютого). С. 2).

Потім Лаврентієв, голова... – мова про голову ради старшин Української громади у Петербурзі Дмитра Лаврентьєва.

Я сказав на тему суч[асного] моменту... – огляд учасника зібрання в Українському клубі в деталях збігається з даним щоденниковим записом М. Грушевського: "Коли читали оповідання Коцюбинського, увійшов на збори д[обродій] проф[есор] М. Грушевський. Як тільки читання скінчилося, дорогого гостя вшанували гучними овоціями. Потім голова ради старшин привітав його промовою, на яку проф[есор] Грушевський прочитав цілу лекцію про сучасний український рух; при цьому підкреслювалось те, щоб як поодинокі люде, так і українські «Громади» чи «Просвіти» повинні братись до такого діла, котре мало б реальні наслідки для наших людей і всеї України" (Рада. 1909. № 27. 4 февраля (17 лютого). С. 3).

...згадав свій приїзд 1906 р. *– Див. записи за 10/12 травня – 4 червня 1906 р. та коментарі до них.*

26 [січня (8 лютого) 1909 р. Петербург]. Рано був в бібл[іотеці] Жукович, к[от]рому я написав на карточці про рукописи, дуже ґречно полагодив і мене просив – я обіцяв ввечері приїхать. В бібл[іотеці] приходив до мене ще Котляревський Н[естор], к[от]рому я писав картку; побалакали на тему Religion der Menschheit [релігія людства (*нім.*)]. Потім я зайшов до Карбасн[ікова] і завів мову про зміну його фірми* й можливі ґарантії, він сам запропонував лишити йому тис. 5 (потім 10), а решту взяти до Кокорева, і коли я забалакав за коміс[ійний] процент, сказав, що йому нічого не належить. Се мене вповні заспокоїло. Я поїхав по 3-ій год[ині] до Кокорев[их] складів*, але по дорозі зайшов до Яцимірского*, застав його, і коли приїхав у склади, вони були вже замкнені. Був потім у Забіл*, потім (уже по 10-ій) у Жуковича*, де мав нагоду переконатися, що "Історія" добре звісна в сих кругах*, принаймі як підстрочник (<пані> Жукович: так часто чую "посмотрите у Грушевского").

Потім я зайшов до Карбасн[ікова] і завів мову про зміну його фірми... – мова йде про відомого петербурзького видавця та книгаря М. П. Карбасникова, через мережу книгарень якого М. Грушевський реалізовував власні видання та підручник батька. 1908 р.

заснував Товариство "Н. П. Карбасников", куди увійшли і його сини. Саме про цю зміну "фірми" нотує М. Грушевський.

...до Кокорев[их] складів... – мова про склади Північного страхового товариства (або склади Кокоревих). Товариство створене 1872 р. в Москві з ініціативи російського підприємця і мецената, почесного члена Академії мистецтв В. О. Кокорева, який був і головою його правління. Мало відділення в Петербурзі та агентства в губернських і повітових містах Росії. Петербурзькі склади (17 корпусів), побудовані в 1870-х – 1880-х роках на Ліговському проспекті, 50, збереглися за тією ж адресою до наших днів. М. Грушевський користувався послугами складів для збереження накладів власних видань та підручника батька.

...по дорозі зайшов до Яцимірского... – російський філолог-славіст, археограф, перекладач, приват-доцент Петербурзького університету (1906–1913) Олександр Іванович Яцимирський (1873–1925) мешкав за адресою: вулиця Ліговська, 61 (сучасний Ліговський проспект).

Був потім у Забіл... – Яків Платонович та Марія Іванівна Забіли на той час мешкали за адресою: Васильєвський острів, 6 лінія, будинок № 41. *Див. коментар до запису за 1 червня 1906 р.*

...потім (уже по 10-ій) у Жуковича... *– див. запис за 24 січня 1909 р.*

...що "Історія" добре звісна в сих кругах... – після цих зустрічей у своїх листах до М. Грушевського П. Жукович повідомляв, що в бібліотеці Петербурзької духовної академії зібрано повний комплект "Історії України-Руси", а от з "Записками НТШ" доводиться працювати або в Публічній бібліотеці, або книгозбірні Петербурзької академії наук (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 477. Арк. 5–8).

27 [січня (9 лютого) 1909 р. Петербург], второк. Зайшов до Карбасникова і роспорядив вивезти до Кокорева 30 тис. По бібліотеці поїхав в "Общ[ественну] Пользу", там заспокоїв про свої віднос[ини] до Карбаснікова; був їх адвокат, к[от]рий узявся написати схему повновласти "Общ[ественній] Пользі" в моїй справі з Пирожковим. Забалакав я з Роммом за мої пляни вид[ання] "Історії"*. Він почав радити видати її ілюстровано, забалакав за се і з Кулаковим*, і з Кірієнком*. Бачив при тім Кандибу і Рукавишникова* і обідав у Кондагурі*, де був якийсь старий генерал і її племенник штабс. Потім був у Русової* і Конишкої*.

Забалакав з Роммом за мої пляни вид[ання] "Історії". *– Див. коментар до запису за 24 січня 1909 р.*

...і з Кулаковим... – мова про етнографа, публіциста, директора-розпорядника петербурзького видавничого товариства "Общественная польза" Петра Юхимовича Кулакова (1887–?).

...і з Кірієнком. – Імовірно, йдеться про співробітника Товариства "Общественная польза".

...Рукавишникова... – мова про російського письменника, поета-символіста Срібного віку, перекладача української поезії Івана Сергійовича Рукавишникова (1877–1930). У той час він готував збірку української поезії в російських перекладах, зокрема й творів О. Олеся: *Рукавишников Иван*. Молодая Украина. Кн. 5. СПб.: Тип. "Общественная польза", 1909. 265 с.

...обідав у Кондагурі... – про цей візит до приятельки дружини, Катерини Григорівни Кондагурі, М. Грушевський у той же день сповістив Марії Сильвестрівні у листі (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 28–28 зв.). *Див. також запис за 21 січня 1909 р.*

…був у Русової… – мова про українського педагога, письменницю, літературознавицю та громадську діячку Софію Федорівну Русову (1856–1940). На той час подружжя Русових вже мешкало в Києві, тому встановити адресу, де зупинялася Софія Федорівна у Петербурзі, не вдалося.

…і Конiської. – Візит до М. О. Конiської був пов'язаний зі справою духівниці її чоловіка, О. Я. Конiського, проти якого вона вела затяжний судовий процес, оскільки всі кошти видатний український діяч заповів не родині, а на українські справи та інституції, зокрема НТШ. Свої умови щодо розв'язання цієї проблеми М. Конiська висловила ще 17 листопада (за ст. ст.) 1906 р. в листі до М. Грушевського як голови НТШ, пропонуючи підписати угоду про передачу Товариству не 7000 руб., а лише 3000 руб. й "покончить со мною дело миром" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 546. Арк. 1–6). Через рік вона знову пропонувала зустрітися з цього приводу, проте, правдоподібно, сторони не дійшли згоди (Там само. Арк. 7). Дізнавшись про приїзд М. Грушевського до Петербурга, писала: "Не найдете ли Вы возможным еще раз поговорить со мною по делу о завещании А[лександра] Я[ковлевича]. Выбор места и часа я предоставляю Вам. Мой адрес: Офицерская, 57, кв. 21, 4 этаж, или, если Вам удобнее: Подольская, 14, кв. 16, 3 этаж. Если же Вы не можете заехать ко мне, прошу Вас написать мне, где я могу Вас увидеть. Час и место мне совершенно безразлично. Надеюсь, что Вы не оставите мое письмо без ответа" (Там само. Арк. 8–9). За якою адресою відбулася ця зустріч, встановити не вдалося, бо в листі до дружини М. Грушевський згадує про неї лише побіжно (Там само. Спр. 940. Арк. 28). Детально див.: *Панькова С.* Заповіти Олександра Конiського // Вісник НТШ. Львів, 2011. Ч. 46. С. 26–30.

28 [січня (10 лютого) 1909 р. Петербург]. У Лотоцького мині добре, сплю добре. З обов'язку він очевидно завів зо мною неприємну розмову, закидаючи мині мою полєміку з Аркасом*, але сповнивши сей патріот[ичний] обов'язок, більше до сеї теми не вертався. В бібліот[еці] показалася величезна маса матеріалу для 1630-[х] рр.*, на к[от]р[і] я й переніс вагу моїх пошукувань; отже, з сього боку моя екскурсія дуже плідна. Але ріжні справи відтягають; їздив сьогодня на 1[-шу] год[ину] додому, бо заповів візиту Погодін*, був у банку, зміняти купони. Потім їздив в Кокорева склади, заплатити і взяти квітанцію. Завіз карточку Ковалевському*, Петрова застав*. Вечером був у нас Кандиба. Се було 28/I*. На год[ину] 1[-шу] мусів вертати додому, бо заповів мині візиту Погодін (він читав того дня вступну лєкцію курсу про слов'янство). Ми побалакали ґречно, він запевнив, що все вийшло тільки непорозуміннє, – що він українству прихильний, а противний тероризму; запитав, чи з становища Столипіна не ліпше б далі вести політику заборон, бо се знизило націон[альний] рух. Я сказав, що Столипінські пляни можуть рахувати тільки на короткий час, а дальшим поколінням зісталася б тяжка спадщина; замість брати з становища Столипіна – треба взяти з становища великор[осійського] суспільства: в її інтересах запобігти відчуженню моральному укр[аїнців], яке сталося в Галич[ині] між поляк[ами] і укр[аїнцями], де gente Rutheni [народжені русинами (*латин.*)] вимерли без останка за одно поколіннє.

…завів зо мною неприємну розмову, закидаючи мині мою полєміку з Аркасом… – цю розмову О. Лотоцький пізніше так зафіксував у своїх спогадах: "В черговий приїзд Мих[айла] Сергієвича до Петербургу я з ним рішуче говорив в сій справі, звертаючи увагу на його помилку, якої він допустився своїм несправедливим відношенням до Доманицького. Довго він змагався, а врешті сказав з звичайною своєю усмішкою та з іскорками гумору

в очах: «Чи ж таки я справді не маю права й помилятися?». Обидва ми засміялися, і на тому став справі край" (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. II. С 154–155). *Див. також коментарі до записів за 14 та 24 серпня 1908 р.*

В бібліот[еці] показалася величезна маса матеріалу для 1630-х рр. ... – Ці матеріали М. Грушевський використав у 8-му томі "Історії України-Руси", над яким розпочав роботу 15 липня 1908 р. у Криворівні.

...бо заповів візиту Погодін... – мова про російського історика, філолога-славіста, випускника Петербурзького університету, учня В. І. Ламанського, професора Петербурзького, Варшавського, Харківського (1910–1919) університетів, співробітника журналу "Вестник Европы", редактора часопису "Московский еженедельник" Олександра Львовича Погодіна (1872–1947). Після занотованого знайомства О. Погодіна та М. Грушевського між вченими зав'язалося листування. У відповідь на надіслані львівським професором книжки О. Погодін писав, що вони "все больше обращают меня в «украинскую» веру", обіцяв підготувати статтю "о малорусском национальном движении" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 1–4). На початку червня 1909 р. О. Погодін організував екскурсію студентів-славістів Петербурзького університету для ознайомлення з пам'ятками Києва, Львова, Кракова, про плани якої детально інформував колегу (Там само. Арк. 1–10). Під час цієї екскурсії у Києві йому всіляко сприяв М. Грушевський, у Львові – його учень І. Джиджора (*див. записи за 21 травня, 2, 3, 4, 19 червня 1909 р. та коментарі до них*). Вітаючи М. Грушевського з 25-літнім ювілеєм літературно-наукової діяльності, О. Погодін наголошував: "Ваша славная деятельность пробуждения народного самосознания в массах и распространения в них идей права и свободы уже увековечила Ваше имя. Сегодня еду на съезд в Софию, где, непременно, подниму и украинский вопрос" (Там само. Арк. 14). *Див. також записи за 29, 31 січня, 6, 7 лютого, 21 травня, 2, 3, 4, 19 червня, 10 жовтня 1909 р.*

Завіз карточку Ковалевському... – на той час правник, соціолог, історик, суспільний і політичний діяч, професор Петербурзького університету (1905–1916), депутат І Державної думи Росії Максим Максимович Ковалевський (1851–1916) мешкав за адресою: вулиця Мохова, 32. Будинок зберігся, на ньому встановлено меморіальну дошку про проживання у 1908–1916 рр. М. М. Ковалевського.

...Петрова застав. – Російський вчений-славіст, педагог, професор Петербурзького університету, дослідник Угорської Руси Олексій Леонідович Петров, який познайомився особисто з М. Грушевським у Львові (*див. запис за 18–19 травня 1907 р.*), мешкав за адресою: вулиця Мохова, 38, кв. 8. Під час цього візиту М. Грушевського до Петербурга вчені зустрічалися кілька разів (*див. запис за 30 січня 1909 р.*). Одна зустріч, запланована на початок лютого, не відбулася через захворювання молодшої доньки О. Петрова на віспу (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 690. Арк. 2–3).

Се було 28/I. – Фрагмент після цієї примітки, занотований у тексті за 26 січня 1909 р., свідчить, що під час перебування у Петербурзі М. Грушевський вів записи не щодня, а підсумовував події за кілька днів одночасно.

29 **[січня (11 лютого) 1909 р. Петербург],** четв[ер]. Погодін дуже вдоволений з нашої знайомости, уряджує банкет. Навалили з Києва корект; я завіз тільки карточки Вольтеру* і Ростовцеву*, і поза бібліотекою сидів над коректами, а ввечері укладали з Лот[оцьким] плян енцикльопедії детальнійший*.

...я завіз тільки карточки Вольтеру... – мова про російського і литовського лінгвіста, етнографа, фольклориста, археолога, професора Петербурзького університету (1885–1918), активного діяча Петербурзької української громади Едуарда Олександровича Вольтера (1856–1941). Разом із О. С. Грушевським керував студентським гуртком українознавства при університеті. У товаристві з Олександром Грушевським, Федором Вовком,

Григорієм Голоскевичем, Костянтином Широцьким, Олексою Лотоцьким та іншими петербурзькими студентами його можна бачити у центрі світлини, яка зберігається в колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (МІК КВ–52524 Фо–8407). Мешкав за адресою: Ніколаєвська набережна, 1.

…і Ростовцеву… – російський історик античного світу і археолог, автор низки цінних праць про грецькі та скіфські старожитності на півдні України, професор Петербурзького університету (1902–1918) Михайло Іванович Ростовцев (1870–1952) мешкав за адресою: Морська, 34.

….а ввечері укладали з Лот[оцьким] плян енцикльопедії детальнійший. – Про цю роботу невдовзі О. Лотоцький писав в листі до Ф. Матушевського: "Був тут у нас Михайло Сергійович [Грушевський]. Я Ваш виступ проти його розумію, хоч він і прикрий мені. Так мало у нас сил і літературних органів – і ті розбиваються. Не знаю, як поводився Мих[айло] С[ергійович] у Києві, де він викликав стільки незадоволення, але тут він був зовсім не «вредний». Він навіть підтягнув нас трохи, впорснув нам броун-секаревскіх ліків, і ми замість старечого шамкання потрохи переходимо до людської мови. Я особисто радий з його приїзду особливо тим, що завдяки йому стає на ноги справа, коло якої я заходився всіма силами, але безнадійно, бо не міг проломити скептицізму солідних петербуржців. Се – видання енциклопедії українознавства, окремими випусками, з програмою систематичних начерків з усіх галузів українознавства, починаючи з археології і кінчаючи економікою та сучасним політично-громадським становищем. Енциклопедія розрахована на 110–120 друкованих аркушів. За редакторів будуть Хв. Волков, Грушевський, Корш, Шахматов, М. Ковалевський, що вже й згодилися на те" (*Швидкий В. П.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). К., 2002. С. 326). Повернувшись до Львова з начерком проспекту видання, М. Грушевський завершував роботу над його структурою та змістом, а О. Лотоцький у своїх листах детально інформував про заходи петербурзьких вчених щодо підготовки енциклопедії, подавши завершену програму у спогадах *(Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. III. С. 155–166). *Див. також коментарі до записів за 23 січня, 22 лютого, 3 жовтня 1909 р.*

30 [січня (12 лютого) 1909 р. Петербург]. Далі робив коректи та листи писав. Заїхав до "Общ[ественної] Пользи" дати ордер на видачу 15 тис. прим[ірників] Панафідіній. При тім повели розмову про "Історію", ілюстровану, Ромм перший, потім Кулаков, узявся з ним робити й кошторис, зробили на 16 тис. Покликали й свого агента Петрова, к[от]рий з свого боку запевняв 4 тис. як minimum; але радив не давати дорожче як 1 [руб.] 50 [коп.] [за] випуск. Вернувшися, застав Ступіна, к[от]рий телєграмою заповів свій приїзд; запропонував мині, що взяв би ся видавати ПУК – я відхилив се. Потім був Петров, а по обіді я пішов до Лаппо-Данил[евського], де, одначе, було досить пасмурно, але я просидів вечер.

31 [січня (13 лютого) 1909 р. Петербург]. На 11[-ту] год[ину] заповіли мині телєграмою свою візиту делєгати громади політехніків. Нічого, хлопці приємні, дуже свіжі. Просили до себе, обіцяв на середу. По обіді їздив до Погодіна*, був там Стахович*. Завели мову про галицьких москвоф[илів] і відносини до них; Стаховича, очевидно, дуже дражнило, що ми, бажаючи спочутя від великоросів, самі неприхильні москвофилам. Я не міг, одначе, довго бути, бо о год[ині] 8½ мав бути у Погодіна на засіданні для енцикльопедії. Були: Вовк, Лотоцьк[ий], Стебницький,

Славинський. Все було б добре, якби Вовк не счинив немудрої вилазки против істориків, спеціально на мою адресу – що ніби ми прив'язуємо археол[ьогічні] явища до народів, щось спімнув і антів; я відгризув[ав]ся жартливо.

…їздив до Погодіна… – О. Л. Погодін мешкав у Петербурзі за адресою: вулиця Велика Московська, 7, кв. 10.

…був там Стахович. – Мова про російського політичного діяча, кадета, одного з засновників "Союза освобождения", депутата II Державної думи Росії Олександра Олександровича Стаховича (1858–1915).

1 **[(14) лютого 1909 р. Петербург],** неділя. На сніданнє просив Котляревський*, я завів з ним мову про потребу прих[ильних] віднос[ин] до украї́н[ців], але був не рад, таке він поніс; біда з землячками. Потім поїхали в унів[ерситет] на чествованнє 25 літ Зелинського*; трохи забагато він говорив, але, зрештою, нічого; я мусів спішитися, бо умовлена була візита у Платонова. Неінтересно. О 9[-ій] год[ині] була моя лєкція в клубі*. Нічого. Поліція попсувала настрій, зажадавши построй. Потім якісь 3 студенти вели зо мною дебати a parte [окремо (*італ.*)]. Русова заявила, що не зовсім згоджується зо мною.

На сніданнє просив Котляревський… – мова про історика літератури, літературного критика, публіциста, академіка Петербурзької академії наук Нестора Олександровича Котляревського (1863–1925). Мешкав за адресою: вулиця Кабінетська, 12 (нині – вулиця Правди).

…на чествованнє 25 літ Зелинського… – йдеться про вшанування 25-літньої діяльності на посаді професора історико-філологічного факультету Петербурзького університету Тадея Францовича Зелінського (1859–1944) – видатного російського і польського вченого, дослідника античної культури.

О 9[-ій] год[-ині] була моя лєкція в клубі. – Як повідомлялося в кореспонденціях з Петербурга, поданих у газеті "Рада", М. Грушевський прочитав в Українському клубі лекцію на тему "Українство і всеслов'янство". Реферат лекції помістив у "Раді" один з її слухачів О. Лотоцький (*Білоусенко О. [Лотоцький О.]* Листи з Петербургу. I. В петербургській "Громаді" // Рада. 1909. № 44. 24 февраля (9 березіля). С. 1–2).

2 **[(15) лютого 1909 р. Петербург].** Свято. Робив далі коректи. Потім, коло год[ини] 1-ої поїхав, був у Ламанского*, що ex abrupto [несподівано (*латин.*)] заявив серед розмови "а я з Вами не згожуюсь" – про київ[ський] період і про культурне і наук[ове] уживаннє українства – і збентежив звісткою про Флорінского цензора* ("отсутствіе у людей чистоплотности"). Потім у Мякотіна*, що виїхав з "привкусом націонализма", тому що ми Новоросію мажемо в фарбу українську. Поїхав до Карєєва на обід*, але сказали, що нема (він був дуже занятий Літфондом)*. Потім посидів у Куртене* (був Ніл) і нарешті у Славинського.

…був у Ламанского… – російський історик, славіст, геополітик і філософ, член-кореспондент Петербурзької академії наук Володимир Іванович Ламанський (1833–1914) мешкав за адресою: Звенигородська, 22.

…і збентежив звісткою про Флорінского цензора… – йдеться про прогнозоване призначення з 10 лютого (за ст. ст.) 1909 р. професора Університету св. Володимира, філолога-славіста, одного з теоретиків українофобства Тимофія Дмитровича Флоринського (1854–1919) виконувачем обов'язків голови Київського тимчасового комітету у справах друку (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 1–6). Невдовзі у своєму листі до М. Грушевського відомий діяч українського руху в Петербурзі П. Стебницький писав: "Чи не думаєте Ви, що на часи Флоринського доведеться зовсім припинити внутрішні огляди? Мабуть, про Испанію далеко безпечніше говорити" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 100).

Потім у Мякотіна… – російський історик, публіцист, політичний діяч Венедикт Олександрович Мякотин (1867–1937) мешкав на той час за адресою: Саперний провулок, 9.

Поїхав до Карєєва на обід… – М. Кареєв на той час мешкав за адресою: Васильєвський острів, 10 лінія, будинок № 9.

…він був дуже занятий Літфондом. – Про свою зайнятість справами громадської організації "Общество для пособия нуждающимся литераторам и учёным" (Літфонд), яка діяла в Санкт-Петербурзі в 1859–1917 рр., М. Кареєв повідомив М. Грушевському у надісланій того ж вечора записці (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 518. Арк. 4).

Потім посидів у Куртене… – російський та польський мовознавець, член Польської академії знань (з 1887), член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1897) Іван Олександрович Бодуен де Куртене (1845–1929) на той час мешкав за адресою: Васильєвський острів, Кадетська лінія, будинок № 9.

3 **[(16) лютого 1909 р. Петербург].** Був Кандиба по обіді і Забіли, потім прийшов по мене Ткаченко* (що перед тим приходив в делєгації від укр[аїнського] кружка – коли б я міг бути), пішли на засід[аннє]. Застав Шахматова вже на катедрі. Потім мене витав Ткаченко дуже оваційно, але зачав Широцький читати* безконечно і нудно, до год[ини] 10[-ої] треба було скінчити, дебат не було, і те, що я мав сказати – про інтер[есні] матеріали С[анкт-]П[етер]б[урга], прийшлося дуже стиснути.

…прийшов по мене Ткаченко… – особу не встановлено, імовірно, йдеться про одного з діячів українського студентського руху в Петербурзі.

…але зачав Широцький читати… – мова про Костянтина Віталійовича Широцького (1886–1919) – українського мистецтвознавця, фольклориста, політичного і громадського діяча. На час згаданої зустрічі навчався в Петербурзькому університеті (1906–1912), згодом – приват-доцент на кафедрі історії та теорії мистецтва університету, де читав курс лекцій з історії стародавнього київського й галицького мистецтва. Детально громадську діяльність К. Широцького в Петребурзі описав у своїх спогадах О. Лотоцький (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. III. С. 68).

4 **[(17) лютого 1909 р. Петербург],** середа. По Публ[ичній] бібліотеці їздив з своїм копистом до Синод[ального] архиву. О год[ині] 6[-ій], за обідом, приїхав студ[ент] Ковалевський з політехн[іки]*, і ми з ним поїхали. Застали ad hoc [для даного випадку, для цієї мети (*латин.*)] скликані заг[альні] збори, де обсуджувано питання про виданнє студентського

збірника і загально-студент[ського] з'їзду. Посидів до год[ини] 9½; атмосфера була дуже приємна; був доклад про студентство московське.

...приїхав студ[ент] Ковалевський з політехн[іки]... – мова про активного діяча українського студентського руху в Петербурзі, студента Петербурзького політехнічного інституту, члена Української громади у Петербурзі, Головної студентської ради та Інформаційного бюро Олександра Олександровича Ковалевського (1890 – після 1939). У 1913–1914 рр. – секретар редакції часопису "Український студент". Ця зустріч М. Грушевського з членами одного з найдієвіших студентських гуртків Української громади у Петербурзі, який діяв при Політехнічному інституті, як загалом і діяльність Громади, не пройшла повз увагу охоронного відділення та цензури. Пізніше у своєму "підручнику для жандармів" київський цензор С. Щоголєв писав: "Впрочем, иногда приезжает агитировать в среде студенчества и сам проф. М. Грушевский; так «С. Петербурська політехнічна Громада» на общем собрании 11-го февраля 19[12] г. выразила письменную благодарность проф. М. Грушевскому за его «появление в общем собрании громады 4 февраля 1909 г., когда он поддержал студентов громады в их идейных начинаниях»" (*Щоголев С. Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. К., 1912. С. 284). Правдоподібно, цю інформацію київська цензура отримала шляхом перлюстрації листа, спрямованого М. Грушевському Українською студентською громадою Санкт-Петербурзької політехніки з повідомленням про його обрання на загальних зборах, що відбулися 11 лютого (за ст. ст.) 1912 р., першим почесним членом громади. У цій же кореспонденції за підписом Олександра Ковалевського наголошувалося, що члени громади пам'ятають "Вашу присутність на Загальних зборах нашої Громади 4 лютого 1909 року, коли Ви підтримали наші ідейні завдання" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 43).

5 [(18) лютого 1909 р. Петербург]. Шкода – два дні бібліотека буде замкнена. Поробивши в Публ[ичній] библ[іотеці], поїхав в Акад[емію] Наук, подивитися рукоп[иси] Доброхотова*. Вони були зовсім in crudo [у первісному вигляді (*латин.*)]. Переглянув теж стародруки про Плетенецького. Потім поїхав у "Общ[ественную] Пользу": перед тим Ромм, коли я телєфоном говорив про видачу книг Ступіну (в суботу, 31/I), він зачепив питаннє за "Історію" – чи я думаю про се, і просив приїхати в середу. Тепер Кулаков заявив, що на його гадку "Общ[ественная] Польза" могла б війти зо мною в компанію по виданню: взяти на себе всі кошти, окрім клішів і перекладу, і дати $^{2}/_{3}$ зиску мині. Зрештою, Ромм зробить на завтра кошторис, і тоді можна рішучо поставити умови. Був у нас Кандиба і читав свою "Дорогу в казку"* й приносив "Синод", що мині не сподобався*. Потім було засід[аннє] енцикльопедії – Шахм[атов], Ковалев[ський], Вовк, Стебн[ицький], Слав[инський], Забіла. Діскутовано ще раз програму (бо Ковалев[ського] не було), вибрали редакторів (5)*. Вовк знов виліз з своїми немудрими дотепами чи інвективами, і я його "осадив".

...подивитися рукоп[иси] Доброхотова. – Мова про єпископа Павла (Доброхотова Прокопа Ниловича (1814–1900)), духовного письменника. Зібрав велику колекцію рукописів, яку закупила Петербурзька академія наук і яка й нині зберігається в архіві Санкт-Петербурзького інституту історії РАН (колекція 52). У сьомому томі "Історії України-Руси", над яким у той час працював М. Грушевський, вчений посилається на виявлений ним у збірці П. Доброхотова один із примірників тексту листа литовського канцлера, великого гетьмана литовського Льва Сапіги до архієпископа полоцького Йосафата Кунцевича від

12 березня 1622 р. (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VII [репринт. вид.]. К., 1995. С. 501). Цей лист був відповіддю на кореспонденцію Й. Кунцевича від 21 січня 1622 р., яку виявив і вперше опублікував П. Жукович у праці "О неизданных сочинениях Иосафата Кунцевича", рецензованій 1910 р. М. Грушевським (див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 142). У своєму листі від 16 липня (за ст. ст.) 1909 р. П. Жукович повідомляв про свою знахідку й люб'язно пропонував надіслати львівському колезі витяг із неї (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 477. С. 4).

...читав свою "Дорогу в казку"... – мова про перший драматичний етюд Олександра Олеся "По дорозі в казку". Твір, написаний наприкінці 1908 р., автор мав намір друкувати в ЛНВ, про що сповіщав М. Грушевському (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 409). На зауваження О. Олеся, що етюд "модерністичний", М. Грушевський відповідав: "Драматичний етюд прошу дуже прислати. Я модернізму не боюся зовсім, – як бачите зрештою з ЛНВ, і внимаю равнодушно докорам з боку старовірів наших" (Там само. С. 606).

Правдоподібно, саме під час цієї зустрічі в Петербурзі М. Грушевський вперше почув "По дорозі в казку", але на сторінках ЛНВ твір не побачив світ. Плани автора змінилися, і вже 19 березня (за ст. ст.) 1909 р. він писав до редактора ЛНВ: "В вересні я видам свою прозу окремою книжкою, а через те не хочу надсилати до друку ні «По дорозі в казку», ні инших річей, раніш написаних. Боюсь, що уміщеннє їх в журналах за де-кілька місяців (2–3) до виходу книжки зле відіб'ється на кишені мого видавця і збірник мій страте де-кілька десятків читачів" (Там само. С. 410). Проєкт видання згаданого збірника реалізувати не вдалося. Вперше етюд "По дорозі в казку" – один із взірців символістичної драми – побачив світ у часописі "Рідний край" (1910. № 40–42 (29 березня, 5 квітня, 14 квітня)). Право на друк викупила у автора за 300 руб. редактор Олена Пчілка з правом зробити 3000 відбитків. 1914 р. п'єса увійшла до збірки Олександра Олеся "Драматичні етюди".

У жовтні 1909 р. п'єсу було прочитано акторам театру М. Садовського, і всі висловилися, "що коли цензура дозволить, то п'єса матиме успіх" (*Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): У 2 т. Т. 1 К., 2004. С. 70). Проте цензура заборонила її постановку в театрі М. Садовського, і лише у 1922 р. за порадою П. Тичини п'єсу поставив режисер О. Смирнов (*Олесь О.* Твори: У 2 т. Т. 1. К., 1990. С. 35).

...й приносив "Синод", що мині не сподобався. – Відомостей про друк твору Олександра Олеся під зазначеною назвою чи автографа цієї праці не виявлено.

...вибрали редакторів (5). – *Див. коментарі до записів за 23 та 29 січня 1909 р.*

6 [(19) лютого 1909 р. Петербург], п'ятн[иця]. Був в Азов[ському] банку*, потім в "Общ[ественій] Пользі". Ромм показав кошторис – 20 вип[усків], по 700 р[уб.], 120 л[истів], вип[уски] по 1 [руб.] 10 [коп.] з перес[илкою], зиск обрах[ува]лися 30 коп. з випуска, мені половина. Се досить мене збентежило; попробував поторгуватися, вкінці за порадою Кірієнка зажадав, щоб по 3-х тис. мені давано $^{2}/_{3}$, і Кулаков згодився. Взяв на себе поговорити з иньшими членами правління. З Київа натомість досить сумний лист про небезпеку конфіскації Самійленка*, Треповим*. Був у Ястребова* і Перетца*. По обіді прийшов Луцкевич* (він був у мене й перше, але тоді я не мав часу); побалакали на тему чорном[орсько]-балтийського союзу і видавання журналу. Потім разом поїхали на банкет. Що се банкет "на мою честь"* – дізнався тільки сьогодня, я думав, що він матиме характер об'єктивний. Промови: Погодіна, Славінського, моя, Луцкевича, Ковалевського*, Кутиловського*, Карєєва, Лотоцького, Кутиловського, моя, потім забалакали за філію Тов[ариства] слов'янської культури*. О год[ині] 1½ почали росходитися.

Був в Азов[ському] банку... – йдеться про заснований 1871 р. банк, який на той час після низки реорганізацій мав назву Азовсько-Донський комерційний банк. Містився у спеціально зведеному будинку на вул. Морській, 5.

...про небезпеку конфіскації Самійленка... – йдеться про видання: *Самійленко В.* Україні: Збірник поезій 1885–1906 рр. / Ред. М. Мочульський; передм. І. Франка. К.: [Українсько-руська видавнича спілка], 1909. Про занотовану "небезпеку" конфіскації збірки детально інформував М. Грушевського Ю. Тищенко в листі від 4 лютого (за ст. ст.) 1909 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. С. 132–133). Збірку конфіскували відповідно до постанови Київського тимчасового комітету у справах друку від 30 січня (за ст. ст.) 1909 р. 13 лютого (за ст. ст.) 1909 р. Київська судова палата порушила судове переслідування проти автора за пп. 2 і 6 ст. 129 "Уголовного уложения" 1903 р., яке було припинене 6 березня (за ст. ст.) 1909 р.

...Треповим. – Мова про державного і військового діяча Російської імперії, Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (1908–1914) Федора Федоровича Трепова (1854–1938).

Був у Ястребова... – російський історик-славіст, філолог, учень В. Ламанського, приват-доцент (1902–1914) Петербурзького університету Микола Володимирович Ястребов (1869–1923) мешкав на той час за адресою: Васильєвський острів, 9 лінія, будинок № 20.

...і Перетца. – Імовірно, український філолог, історик і теоретик літератури, професор Київського університету Володимир Миколайович Перетц зупинявся у свого брата – Льва Миколайовича Перетца (1871–1942), який на той час працював у відділі торгівлі Міністерства торгівлі і промисловості і мешкав за адресою: Матвеївська, 3.

По обіді прийшов Луцкевич... – контекст цієї нотатки не дає можливості однозначно встановити, про котрого з братів – Луцкевича Івана Івановича (1881–1919) чи Луцкевича Антона Івановича (1884–1942) – йдеться, адже з обома ними, відомими діячами білоруського національного руху, М. Грушевський спілкувався та зустрічався (*див. коментар до запису за 12 лютого 1909 р.*). Див. також: *Луцкевіч А.* Да гісторыі беларускага руху. Выбраныя творы. Мінск, 2003. С. 87–102.

Що се банкет "на мою честь"... – повідомляючи рідним про цей захід, 7 лютого (за ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський писав: "Вчора був банкет для мене. Були грубі риби росийські наукові і літературні" (Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упор. М. Магунь. Львів, 2008. Кн. 1. С. 125). Детальну інформацію про цей банкет подав також у газеті "Рада" О. Лотоцький (*Білоусенко О. [Лотоцький О.]* Листи з Петербургу. III. Український банкет // Рада. 1909. № 44. 24 февраля (9 березіля). С. 1–2). На жаль, місце проведення цієї вечірки автор означив безадресно – "в одному з петербурзьких ресторанів", не назвав також жодного імені з кола його учасників.

...Ковалевського... – мова про Максима Максимовича Ковалевського.

...Кутиловського... – мова про польського адвоката, дипломата, редактора польської газети "Край", присяжного повіреного Кутиловського Богдана Фортунатовича (1863–1922).

…забалакали за філію Тов[ариства] слов'янської культури. – Думку про заснування цієї філії, яка виникла після проведення в липні 1908 р. Празького всеслов'янського з'їзду, висловив у своєму листі до М. Грушевського О. Лотоцький: "Робили ми тут захід знайти яку платформу для вияснення «неослав'янських непорозумінь», що так прикро відбилися на відношенні широких кругів до українства. Думалося завести тут виділ московського Т[оварист]ва славянської культури яко антитезу петербурзькому т[оварист]ву «славянской взаимности», де засіли Вергун, Філевич, Красовський, Бобринський та ін[ші], що так оббріхують українство. Поки що з того нічого не вийшло, крім деяких користних особистих порозумінь" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 348). Ця ідея завершилася створенням у грудні 1910 р. української секції при "Обществе славянской культуры" в Москві (*див. коментар до запису за 24 червня 1908 р.*).

7 [(20) лютого 1909 р. Петербург], субота. Занявся обходом участників вчорашнього банкета. Але насамперед був у Кулакова, з приводу деяких сумнівів в обчисленнях Ромма. Потім довгенько посидів у Погодіна, він заявив готовість надалі "обробляти і пускати в журнали всякий матеріал, який я йому надішлю". Потім у Фортунатова*; Овсянико не застав*. Обідав у Карєєва. Потім у Василєва* і Славинського. Дома довідався у Лотоцького, що він був у Трегубова*, і той сказав, що від Піснячевского не мав ніяких звісток, ні запросин; що Бобринський* певне буде дуже інтересуватися, і він його привезе etc.

Потім у Фортунатова… – мова про російського лінгвіста, члена-кореспондента Петербурзької академії наук Фортунатова Пилипа Федоровича (1848–1914). Вчений допомагав М. Грушевському у підготовці його видання під назвою "Киевская Русь" (витяги з перших чотирьох розділів 2-го видання першого тому "Історії України-Руси"), про що автор зазначав у передньому слові: "Искреннею благодарностью обязан я также своим ученым друзьям, делившимся со мною известиями о своих исследованиях, и в особенности многоуважаемому акад[емику] Ф. Ф. Фортунатову, любезно просмотревшему для настоящего издания лингвистический материал оригинала; к сожалению технические условия не дали возможности везде передать этот материал в принятой современною лингвистикою орфографии" (*Грушевский М.* Киевская Русь. СПб., 1911. С. V–VI). П. Ф. Фортунатов мешкав на той час за адресою: Університетська набережна, 5.

…Овсянико не застав. – Український мовознавець та літературознавець, історик культури, почесний член Петербурзької академії наук (з 1907) Дмитро Миколайович Овсянико-Куликовський мешкав на той час за адресою: вулиця Борова, 10.

Потім у Василєва… – йдеться про російського мовознавця, приват-доцента кафедри слов'янського мовознавства Петербурзького університету, фахівця з манускриптів доби Київської Руси Леоніда Лазаревича Васильєва (1880–1923). У своїх працях висвітлив деякі питання староукраїнської фонетики. 1972 р. за редакцією Ю. Шевельова в Мюнхені видано його "Труды по истории русского и украинского языков". На той час вчений мешкав за адресою: Каменноостровський проспект, 6.

…що він був у Трегубова… – мова про українського громадського діяча, педагога, швагра І. Я. Франка Єлисея Купріяновича Трегубова (1849–1920).

…Бобринський… – мова про Олексія Олександровича Бобринського (1852–1927) – археолога, політичного і державного діяча Росії, депутата III Думи від Київської губернії, в якій був заступником голови фракції "правих", цукрозаводчика, предводителя дворянства Петербурзької губернії, монархіста. У 1886–1917 рр. – голова Імператорської археологічної комісії, член різних зарубіжних археологічних товариств, віце-президент Петербурзької академії мистецтв. Починаючи з 1879 р. здійснював розкопки курганів та поселень в околицях м. Сміла на Київщині та в Криму, результати яких опублікував у низці фундаментальних видань та періодичних виданнях. Частину своїх колекцій, зокрема знахідок із розкопок, передав у дар Київському міському художньо-промисловому і науковому музею.

8 [(21) лютого 1909 р. Петербург], нед[іля]. Зрана досить трівоги задав нам інцідент з Трегуб[овим]. Той зателєфонував, що Бобрин[ський] хорий і просить приїхати до нього. Але се здалося мині ніяково, кінець кінцем Трегубов взявся се полагодити, бо се все велося не від мого імени. Потім я об'їздив далі своїх гостей. Фірсова* (той оповідав, як у Катеринославі він бачив, "як мене люблять там"), Трегубову і Ковалевському лишив карточку, Лучицкого застав*, той мене обіймав, просив забути все,

що сталося, і тішився, що між нами "возстановилися нормальні відносини". Видно фонди його пішли в долину. Замість Стаховича-сина трапив до Стаховича-батька*, у сина посидів* год[ини] 1½; його трапив арґумент, що національний рух неминуче потрібний "для демократизації культури". По обіді Ефименчиху не застав*, був у Вовка; спішив додому, бо там мав бути Трегубов з панами, але був він оден і винудив смертельно, сидів до 1½, і приходилося пити. Роспитував особливо за москвофилів.

Фірсова… – мова про російського історика, фахівця з історії міст, торгівлі та промисловості XVIII ст., професора Казанського університету та викладача інших навчальних закладів міста Миколу Миколайовича Фірсова (1864–1934). У 1908–1909 рр. проводив дослідження у Москві та Петербурзі.

…Лучицкого застав… – мовиться про історика-медієвіста, професора Київського (1877–1907) та Петербурзького (з 1908) університетів, члена-кореспондента Петербурзької академії наук (1908), депутата III Державної думи Російської імперії (від Києва) Івана Васильовича Лучицького (1845–1918). На той час мешкав за адресою: вулиця Шпалерна, 9.

Замість Стаховича-сина трапив до Стаховича-батька… – мова про заможного російського землевласника, кіннозаводчика, мемуариста Олександра Олександровича Стаховича (1830–1913), який мешкав за адресою: Французька набережна, 18. Оскільки батько і син Стаховичі мали ім'я та по батькові Олександр Олександрович, а Михайло Грушевський користувався адресними довідковими виданнями, тому потрапив на помешкання батька. Вже там уточнив адресу сина, у якого провів півтори години (*див. наступний коментар*).

…у сина посидів… – йдеться про російського політичного діяча Олександра Олександровича Стаховича (1858–1915), який мешкав за адресою: вулиця Шпалерна, 48. *Див. також коментар до запису за 31 січня 1909 р.*

По обіді Ефименчиху не застав… – мова про українського історика і етнографа, на той час професорку Бестужевських курсів у Петербурзі Олександру Яківну Єфименко (1848–1918). Мешкала за адресою: вулиця Газова, 1а.

9 **[(22) лютого 1909 р. Петербург],** понед[ілок]. Сидів в Публ[ичній] бібліот[еці] (мусів спізнитися, бо приходив студент "діскант", Носовский*, порадитися про працю). Потім в Синоді сидів до 4-ої. Поїхав відти в "Общ[ественную] Пользу", де сказали, що директори згідні, отже, як я? Я заявив, що згоден, тільки в деяких деталях бажав вияснення. Завіз карточку Кутиловському*. Вечером у Стебницького*, перед ним у Семевського*.

…приходив студент "діскант", Носовский… – особу не встановлено.

Завіз карточку Кутиловському. *– Див. коментар до запису за 6 лютого 1909 р.*

Вечером у Стебницького… *– див. коментар до запису за 21 січня 1909 р.*

…перед ним у Семевського. – Російський історик, один із засновників та редакторів журналу "Голос минувшего" Василь Іванович Семевський (1848–1916) мешкав за адресою: Васильєвський острів, 2-га лінія, будинок № 11.

10 **[(23) лютого 1909 р. Петербург].** В бібліотеці бачив Перетца, що розстроїв мене своїми наріканнями на контору і контористів (що вони

посилали зміст до перекладу до Львова etc.). Був у нотаріуса – повновласть в справі Пирожкова. По бібліотеці – у "Общ[ественної] Пользи", завіз повновласть; побалакали – вони розвинули свої пляни: взяти Білібіна до обгортки*, добре б і Кондакова* etc. Вечером у Шахматова (слуга сказала, що збирається, але потім вибігла завернути), він з свого боку нахваляв ідеї притягти імена, але Кондакова не радив, а Айналова*, евент[уально] Толстого Ів[ана] Ів[ановича]*. Потім був на журфіксі у Карєєва; пробалакав головно з пані Бодуен*.

…взяти Білібіна до обгортки… – мова про російського художника-графіка Білібіна Івана Яковича (1876–1942), талант якого яскраво розкрився у галузі книжкової графіки.

…добре б і Кондакова… – йдеться про історика мистецтва, візантолога, археолога Кондакова Никодима Павловича (1844–1925). Професор Новоросійського університету та Музею образотворчих мистецтв при ньому (1877–1888), виконувач обов'язків директора Одеської рисувальної школи (1884–1889). З 1888 р. – професор Петербурзького університету, експерт імператорського двору з іконопису.

…а Айналова… – мова про російського історика мистецтва, дослідника історії візантійського, давньоруського, західноєвропейського мистецтв, учня Н. П. Кондакова, професора Петербурзького університету (з 1903) Айналова Дмитра Власовича (1862–1939). Наступного дня М. Грушевський зустрівся з Д. Айналовим, який "прийняв радо" ідею щодо ілюстрування праці М. Грушевського. Вчений мешкав за адресою: Васильєвський острів, 11 лінія, будинок № 46.

…евент[уально] Толстого Ів[ана] Ів[ановича]. – Мова про Толстого Івана Івановича (1880–1954) – філолога-антикознавця, випускника та викладача Петербурзького університету (з 1908).

…пробалакав головно з пані Бодуен. – Йдеться про другу дружину Івана Бодуена де Куртене – польську письменницю, історика та політолога Ромуальду Багницьку (1857–1935).

11 [(24) лютого 1909 р. Петербург]. Зрана були студентські депутати в справі катедри українознавства. Потім заїхав на город[ську] станцію – сказали, що дорога вільна. Був в банках, докінчив роботу в Публ[ичній] бібліот[еці], прийшов Перетц, і я йому висловив, що дуже мене обидили його нарікання на контористів; він перепросив, казав, що тільки "от ревности"; дуже був збентежений, що петерб[урзькі] учені не знають київ[ських] "Записок". Потім заїхав до Айналова*, що прийняв радо сю ідею. Приїхавши на обід, зайшов у друкарню спитати ціни на ЛНВ. Потім прочитав в вечір[ній] газеті, що заметіль пішла на австр[ійську] границю і Привислян[щину]. Лотоцький радив не їхати. Я дуже вагався, вкінці, запитавшися телєфоном вокзал, рішив їхати, скоренько спакувався (був при тім Кандиба і Забіло) і ще поспів на час* (збиралися мене провожати, але супроти сеї непевности не вийшло з того розум[ного] нічого). Дав тільки маху, взявши білєт до Вильна тільки, за порадою Лотоцького, що був майже певний, що я вернуся.

Потім заїхав до Айналова… – *див. коментар до запису за 10 лютого 1909 р.* Це була остання з численних зустрічей М. Грушевського під час його перебування в Петербурзі впродовж 20 січня –11 лютого (за ст. ст.) 1909 р. За цей час він встиг попрацювати в

Публічній бібліотеці, архіві Синоду, побувати в Петербурзькій академії наук, Петербурзькому університеті, видавничому товаристві "Общественная польза", прочитати лекцію в Українському клубі, зустрітися зі студентами-українцями Політехнічного інституту та багатьма вченими, громадськими діячами, відбувши візити до П. Стебницького, М. Кареєва, О. Шахматова, О. Лаппо-Данилевського, О. Кандиби, С. Платонова, М. Славинського, П. Жуковича, С. Пташицького, П. Пелехина, Ф. Вовка, О. Яцимирського, подружжя Забіл, С. Русової, М. Кониської, О. Погодіна, Н. Котляревського, В. Ламанського, І. Бодуена де Куртене, М. Ястребова, І. Лучицького, батька і сина Стаховичів, О. Єфименко, Б. Кутиловського, В. Семевського, Д. Айналова, М. Карбасникова, Л. Васильєва, М. Ковалевського, О. Петрова, Е. Вольтера, М. Ростовцева, В. Мякотина, П. Фортунатова, Д. Овсянико-Куликовського. Адреси проживання згаданих осіб, частково встановлені за збереженими кореспонденціями, частково – за довідковим виданням "Весь Петербург", будуть використані в подальшому у спеціальному дослідженні "Петербург Михайла Грушевського".

…і ще поспів на час… – про свій виїзд М. Грушевський дав лаконічну телеграму дружині: "Выехал Львов" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 16).

12 [(25) лютого 1909 р. Петербург – Вільно]. Хоч дорого їхав, зате дуже добре. Купе було дуже вигідне, глухе, я добре спав. Балакав з Кутиловским, що їхав разом. М[іж] ин[шим], він докоряв кадетам, що вони не взяли <нерозбірл.>, боячися, що прийдеться розстрілювати. В Вильні зліз і поїхав до ред[акції] "Viltis"*. Застав тільки адміністратора, що збудив <нерозбірл.> Тумаса*, пішов по Басановича* і Сметона*, прийшов ще якийсь старий "юрист". Балакали дуже інтересно до год[ини] 1[-ої]. Просили лишитися, я обіцяв на иньший раз*. Від Вильна був страшно архаїчний вагон, але ніхто не непокоїв мене, я їхав сам на цілий вагон, в великім купе, спав не зле.

…поїхав до ред[акції] "Viltis". – Мова про литовську суспільно-політичну та літературну газету "Viltis" (укр. "Надія"). Виходила у Вільні з грудня 1907 р. по вересень 1915 р. Ініціатори видання: Антанас Сметона та Юозас Тумас-Вайжгантас. Редактори-видавці: Антанас Сметона та Пранас Довидайтис.

…Тумаса… – мова про литовського письменника, літературознавця, громадського діяча Юозаса Тумаса (літературний псевд. Вайжгантас, Тумас-Вайжгантас; 1869–1933). Католицький священник (1893 р. закінчив Каунаську духовну семінарію). У 1897–1902 рр. редагував газету "Тевинес саргас", брав участь у боротьбі за національне самовизначення литовського народу. У 1906–1911 р. мешкав у Вільні, працював у редакціях місцевих газет, зокрема "Viltis" (1907–1911). У 1922–1929 рр. викладав у Каунаському університеті.

…Басановича… – мова про литовського історика, фольклориста, публіциста, громадського діяча, патріарха литовського національного відродження Йонаса Басанавічюса (Jonas Basanavičius; 1851–1927). Засновник, редактором та один з активних співробітників першої литовської суспільно-літературної газети "Аушра" ("Aušra"— "Зоря"). У 1884–1905 рр. працював в лікарнях Варни та інших міст Болгарії. Брав участь у діяльності Болгарської демократичної партії. З 1905 р. працював у Вільні. За його ініціативою було засновано Литовське наукове товариство (1907). Співпрацював у багатьох литовських періодичних виданнях, зокрема "Viltis". Публікував праці та статті з історії, археології, етнографії, історії культури литовців. Видавав матеріали до життєписів литовських письменників, їхні спогади, епістолярну спадщину, а також збірки литовського фольклору.

…Сметона… – Сметона Антанас (Antanas Smetona; 1874–1944) – литовський політичний та державний діяч, публіцист, один із лідерів національного руху. Випускник Петербурзького університету (1902), член Литовської демократичної партії (з 1903). 1907 р. вийшов з партії, керував товариством "Viltis" (1907–1913), заснував та редагував низку видань,

зокрема газету "Viltis", журнал "Вайрас". У 1917–1919 рр. очолював Литовську раду, перший (1919–1920) і четвертий (1926–1940) Президент Литви. З 1924 р. – лідер партії таутинників. З 1940 р. – на еміграції в Німеччині, згодом США, де і помер.

...я обіцяв на иньший раз. – Як свідчать епістолярні й мемуарні джерела, співпраця вченого з діячами литовського та білоруського національних рухів розпочалася не пізніше 1908 р., і від того часу вони підтримували постійні контакти та мали низку зустрічей. Вірогідно, перше знайомство вченого з А. Сметоною відбулося з ініціативи останнього. 1 (14) грудня 1908 р. він надіслав листа до М. Грушевського, в якому розповів про польські шовіністичні настрої щодо литовської мови, преси, культури, висловив побажання щодо розміщення у німецькомовному українському часописі "Ruthenische Revue" відомостей з Литви (див.: *Мицик Ю.* З листів до Михайла Грушевського // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 493–494). Власне, це звернення спонукало і самого М. Грушевського подати свою публіцистичну працю "Ukraine, Weissrussland, Litauen" до наступника часопису "Ruthenische Revue" – журналу "Ukrainische Rundschau" (1909. № 2. S. 49–53). Невдовзі після цього листа А. Сметони і відбулася занотована зустріч М. Грушевського з діячами литовського національного руху. Пізніше у своїй статті "На українські теми. Похорони унії" (ЛНВ. 1910. Т. L. Кн. VIII. С. 337–341) М. Грушевський згадував про зустріч у Львові з представником литовського руху А. Сметоною: "Гостина редактора «Viltis», литовської газети, що, вертаючи з ґрюнвальдських свят як коресподдент, загостив до львівських українців і був ними прийнятий скромним банкетом, дала нову нагоду переконатися, яка тісна солідарність інтересів в'яже обидва народи – український і литовський " (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 149).

Ця "гостина", вірогідно, передувала наступній зустрічі у Вільні 30 жовтня (за ст. ст.) 1910 р., про яку М. Грушевський на допиті 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р. дав такі свідчення: "Тумас был редактором или сотрудником газеты «Вильтис» – литовской, Сметана тоже был членом редакции этой газеты. Луцкевич был сотрудником белорусской газеты «Наша нива». Это были мои знакомые и люди осведомленные в литовском и белорусском движении. Я сговаривался с ними в том смысле, что[бы] сообща, т. е. украинцам, литовцам и белоруссам, вести оппозицию против поляков и их притязаний" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського) // Архіви України. 1991. № 5. С. 27). *Див. запис за 30 листопада 1910 р. (додаток).*

Наступну зустріч ініціював один із лідерів білоруського національно-визвольного руху, засновник та співробітник газети "Наша ніва" Антон Луцкевич: про неї дізнаємося з добірки його збережених листів до Михайла Грушевського. У листі від 7 грудня (за ст. ст.) 1911 р. він запрошував вченого заїхати по дорозі з Петербурга до Вільна, повідомивши про свою згоду телеграмою (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 618. С. 4). Вірогідно, всі зустрічі відбувалися конспіративно, щоб уникнути переслідувань жандармерії (про обшуки "охранки" та вилучення його рукописів А. Луцкевич повідомляв в одному зі своїх листів до М. Грушевського у 1910 р. (Там само. С. 2)).

Там же, у Вільні, 1 квітня (за ст. ст.) 1914 р. відбулася ще одна зустріч М. Грушевського з братами Іваном та Антоном Луцкевичами (*див. запис за цей день (додаток)*). Вона була спланована Іваном Луцкевичем, про що свідчить його лист до М. Грушевського від 28 березня (за ст. ст.) 1914 р. У ньому він повідомляв, що 1 квітня чекатимуть львівського професора на пероні у Вільні, а тому просить вийти з вагона для розмови про нагальні справи (Там само. Спр. 871. Арк. 131 зв.). На допиті 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р. М. Грушевський свідчив: "В дневнике за 1 апреля 1914 года есть запись, что на Виленском вокзале меня встретили «оба Луцкевича» – они оба сотрудники газеты «Наша Нива». Они сообщили мне, что группа Булата (член Государственной Думы разных созывов) готова поддержать в Думе вопрос об автономии. Начиная с 3-й Государственной Думы, группы автономистов, так сказать, рассыпались по разным оппозиционным группам и были даже в группе трудовиков" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 27).

13 [(26) лютого 1909 р. Рівне – Львів]. В Рівнім сидів досить довго, бо поїзд був спізнений, але потім нагнав своє. Границю перебув без оказій і в Краснім стрів наших. Їхали гаразд, хоч Лаврів наплутав з білєтами. Але фіакер не годен був перебитися снігами, і мусіли перепакуватися на хлопські сани. Дома застали все в порядку. Закликав Джиджору на справозданнє, а за хвилю з'явилися делєгати "Просвіти" – просити візиту на концерт*. Я згодився, хоч було се мині дуже не на руку; намовляв до того і Джиджора, добачаючи в сім факті тріумф опозиційної ідеї.

...з'явилися делєгати "Просвіти" – просити візиту на концерт. – Йдеться про запрошення взяти участь у заходах з відзначення роковин Т. Шевченка, які відбулися 2 березня (17 лютого) 1909 р. (*див. запис за цей день*). Президія "Просвіти" з вдячністю сприйняла згоду М. Грушевського, висловивши свою подяку в листі від 15 (2) березня 1909 р. та наголосивши, що його промова вплинула на "збільшення торжественного настрою" (ЦДІАЛ України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 13). Текст виступу М. Грушевський готував упродовж 16–17 лютого (за ст. ст.) 1909 р., опублікувавши його під назвою "В сорок восьмі роковини Шевченка" (з приміткою "Слово на Шевченковому святі у Львові, дня 17 лютого ст[арого] ст[илю]") у виданні: ЛНВ. 1909. Т. XLVI. Кн. IV. С. 3–6 (передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 382–385).

14 (27) [лютого] 1909 [р.], Львів, суб[ота]. Виспався добре, і розібравшися трохи в паперах, почвалав на виклад. Потім ходив по справах – діставав гроші з "Народ[ної] Торг[івлі]", посилав, балакав в книгарні, слухав скарги на київ[ську] книгарню etc.

15 [(28) лютого 1909 р. Львів], неділя. Розбирався в коректах і паперах. Вечером був Джидж[ора], Козловський і Залізняк. Ладив скрипти для ЛНВ. Було засіданнє секції*.

Було засіданнє секції. – У зв'язку з виїздом М. Грушевського до Києва та Петербурга засідання Виділу й Історично-філософічної секції не проводилися. З його поверненням робота Товариства активізувалася. На згаданому засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський зреферував другу частину VII тому "Історії України-Руси", яку ухвалено друкувати в "Збірнику" секції. В. Герасимчук зачитав свою статтю "Виговщина і Гадяцький трактат", дискусію над якою було перенесено на наступне засідання (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 84 зв.). *Див. також коментар до запису за 18 лютого 1909 р.*

16 [лютого (1 березня) 1909 р. Львів]. Викладав паки, дві години. Зробив коректу 15 арк[ушів] і ходив в Ossolineum для його доповнення. Лаврів повідомив про київські пригоди, що Веселовського були взяли, і прийшлося виручати, заплативши штраф*. Писав відчит.

Веселовського були взяли, і прийшлося виручати, заплативши штраф. – *Див. коментар до запису за 31 грудня 1908 р.*

17 [лютого (2 березня) 1909 р. Львів]. Дописав відчит на нині*. Концерт пройшов не особливо. Досить жалував, що не відмовив – якось прикро було виступати як якийсь співак абощо. Приїздила Стефця*. Вертатися разом з Хоткевичами.

Дописав відчит на нині. *– Див. коментар до запису за 13 лютого 1909 р.*

Приїздила Стефця. – Мова про небогу Марії Грушевської Стефанію Калитовську (уроджену Левицьку).

18 [лютого (3 березня) 1909 р. Львів]. Було засіданнє секції* й Виділу*, з Томашів[ським] сперечалися за вступ до Герасимчука*; зрештою було людно і приємно. Лагодив скрипти і коректи. Тепло, сніг ростає.

Було засіданнє секції… – на засіданні Історично-філософічної секції ухвалили друкувати в "Записках НТШ" праці О. Маковея "Кілька документів з Гуцульщини з другої половини XVIII-ого століття", В. Герасимчука "Виговщина і Гадяцький трактат" та В. Щурата "До біографії і писань Івана з Вишні". Усі зазначені статті опубліковано у LXXXVII томі (кн. I) за 1909 р. Ухвалили також через 14 днів провести чергове засідання секції для обрання нових дійсних членів (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 84 зв. – 85).

…й Виділу… – на цьому першому в 1909 р. засіданні Виділу насамперед було взято до відома, що крайовий сейм підвищив субвенцію не лише на 1909 р. (до 14 тис. корон), а також і за 1908 р., у результаті чого друга рата за цей рік склала 8 тис. корон. Заслухано також інформацію, що субвенція австрійського уряду на 1908 р. склала 8 тис. корон, а на 1909 р. призначена в розмірі 12 тис. корон. Доручено секретарю Товариства подати на найближче засідання проєкт змін до окремих параграфів Статуту, які у другій половині травня винести на загальні збори. Розглянуто питання про закупівлю до збірки музею моделей гуцульського та бойківського житла. Призначено низку виплат за наукові праці, а також 800 корон В. Гнатюкові на виїзд до санаторію. Взято до відома, що управитель книгарні Товариства А. Дермаль має намір перенести свою діяльність до Чернівців. У випадку, якщо він не змінить свого наміру, ухвалено оголосити конкурс на цю посаду (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 110 зв. – 111 зв.).

…з Томашів[ським] сперечалися за вступ до Герасимчука… – йдеться про працю В. Герасимчука (Гарасимчука) "Виговщина і Гадяцький трактат: I. Вступні уваги; II. Вибір Івана Виговського на гетьмана і його програма" (Записки НТШ. Львів, 1909. Т. LXXXVII. Кн. I. С. 5–36). Продовження праці друкувалося в наступних томах "Записок НТШ" за 1909 р. (Т. LXXXVIII. Кн. II. С. 23–50; Т. LXXXIX. Кн. III. С. 46–90). Свою статтю В. Герасимчук зачитав на Історично-філософічній секції ще 28 (15) лютого 1909 р., проте дискусію щодо її змісту було перенесено на засідання, яке відбулося в занотований М. Грушевським день – 3 березня (18 лютого). Лаконічний запис у протоколі не означив учасників дискусії та її сутності, а лише зафіксував ухвалу про друк статті в "Записках НТШ" "з деякими змінами" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 84 зв. – 85).

Дана щоденникова нотатка вказує на її учасників, один з яких – С. Томашівський – свою думку про цю працю висловив після виходу її продовження в LXXXVIII томі "Записок": "Автор, своїм звичаєм, відбігає від головного предмету і раз-у-раз повертає до загальних рефлексій, без сумніву цікавих, хоч і не всюди добре мотивованих, та се чинить працю дещо замотаною. Незвісних доси фактів вона не дає, одначе причиниться не в однім до розв'язання деяких темних точок тої многоважної хвилини в українській історії" (ЛНВ. 1909. T.XLVII. Кн. IX. С. 578). Солідаризувався з оцінкою С. Томашівського й інший учень М. Грушевського, І. Джиджора, який після завершення її публікації підсумував: "Маючи нарешті перед собою цілу сю працю, можна дати оцінку її. Студія передовсім інтересна тим, що молодий історик з школи проф. Грушевського трактує сей період з погляду

цілости історії українського народу; інтересна вона подекуди й новим незнаним досі актовим матеріялом, особливо в останній своїй частині. Зате не можна погодитися з деякими твердженнями й висновками автора і способом оброблення річи. Зачнемо від того, що ми підтримуємо закид рецензента попередньої книжки ЛНВістника щодо певного хаотичного укладу праці д. Герасимчука. На нашу думку, ся хаотичність походить звідси, що автор не зміг як слід опанувати – не скажемо матеріялу, але думок чи радше рефлєксій, викликаних у його студіями над згаданими часами і їх значіннєм. Звідси маємо тут багато непорозумінь і суперечних поглядів не тільки чужим, ранійше деинде висказаним поглядам, але і власним авторовим, висловленим в тій самій праці" (*Джиджора І.* Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, фільольоґії й етноґрафії, виходить у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. Т. LXXXIX, 1909 р., кн. 3, ст. 239 // ЛНВ. 1909. Т. XLVIII. Кн. XI. С. 406–407). Місце згаданої праці В. Герасимчука в українській історіографії визначено багатьма сучасними дослідниками проблеми (див.: *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. С. 299–308).

Детально про наукову діяльність В. Герасимчука, його археографічні студії, взаємини з М. Грушевським див. зокрема: *Гирич І., Самсоник Н.* Листи Василя Герасимчука до Михайла Грушевського // *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку / Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880–1944) / Упоряд. Я. Книш, Я. Федорук. Львів, 1994. С. 48–95; *Федорук Я.* Василь Гарасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, 1999. С. 212–216.

19 [лютого (4 березня) 1909 р. Львів]. Снилися мині якісь страхи – <змія> щось. Викладав в Академ[ічному] домі, бо богослови зайняли з іспитами мою авдиторію. Потім оповів мині Панейко про лайливу статю в "Ниві"*. Не дуже мене се обійшло, хоч якось я сього не сподівався, – забув за наших чорних круків. Писав рец[ензії] на статі Жуковича*. З Київа лист трохи спокійнійший. Був Крипякевич – він не пригноблений своїм провалом*.

Потім оповів мині Панейко про лайливу статю в "Ниві". – Мова про огляд під заголовком "Літературно-науковий вістник", вміщений у рубриці "Перегляд преси за січень" (Нива. 1909. Ч. 5. 1 марта [за н. ст.]. С. 177–178). Стаття про першу книжку ЛНВ за 1909 р. присвячена виключно публікації чергових нарисів М. Грушевського з есею "По світу. З подорожніх вражінь": "До Рима. Вічний город. Forum Romanum. Colosseum. Храм неба. Via Appia" (ЛНВ. 1909. Т. XLV. Кн. І. С. 16–31; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 523–536). Не вникаючи в аналіз зміни історичних та культурних епох і традицій, який намагається через долю пам'яток подати М. Грушевський, з неприхованою неприязню автор огляду наводить низку відірваних від контексту висловів вченого, наприклад: "фанатичне і некультурне папство", "останки такої дурної побожности", "треба повикидати ріжні такі середньовічні і ренесансові ослячі уха" тощо. Ігноруючи думку вченого, оглядач дозволяє собі не зовсім коректно висновувати: "Після Грушевського папство повинно було заховати всі численні поганські будівлі і знарядя в їх первіснім стані, не брати їх до церковного ужитку, щоби Грушевському та єму подібним не відбирати можности бачити ті будівлі в первісній їх формі. З завеликої вчености забуває наш професорина, що якраз ужитє поганських памяток на християнські цілі заховало їх від заглади. Єсли би не папство, то з римских старинностий не було би нині і сліду".

Писав рец[ензії] на статі Жуковича. – Мова про рецензію на серію статей відомого історика церкви П. Жуковича, опублікованих упродовж 1907–1908 рр. в "Христианских чтениях" та зібраних автором у черговому, четвертому випуску його праці "Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (с 1609)", який вийшов 1908 р. Хронологічно випуск обіймав період 1623–1625 рр. і складався зі статей:

"Первое вмешательство западнорусских казаков в сеймовую борьбу з церковной унией", "Убийство Иоасафата Кунцевича", "Первый польский сейм после убийства Иоасафата Кунцевича", "Перед казацким разгромом. Варшавский сейм 1625 года", "Новые материалы для начальной истории сеймовой борьбы с церковной унией". Окрім четвертого випуску "Сеймовой борьбы", М. Грушевський проаналізував і попередні три, які побачили світ у 1903, 1904, 1906 рр. та охоплювали період від 1609 р. до 1621 р. Рецензію опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1909. Т. LXXXVII. Кн. І. С. 182–185; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 139–142. Про зустріч М. Грушевського з П. Жуковичем у Петербурзі *див. коментар до запису за 24 січня 1909 р.*

Був Крипякевич – він не пригноблений своїм провалом. – Найімовірніше, йдеться про невдалу спробу І. Крип'якевича скласти іспити в Екзаменаційній комісії для кандидатів на звання вчителя гімназії. Про певні проблеми з першою редакцією письмової праці з географії він писав у своїх спогадах (*Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 102). З цим сюжетом пов'язане й термінове прохання щодо рецензії на прийняту до іспиту письмову роботу з історії "Львівська Русь в першій половині XVI віку", про що писала М. Грушевському до Петербурга дружина: "Вночи, як ти поїхав, принесли депешу від Крип'якевича, аби ти послав на універс[итет] рецензію на «Львівську Русь» – я тобі зараз телеграфувала" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 80–80 зв.). Пізніше, в жовтні–листопаді 1909 р. І. Крип'якевич успішно склав усі письмові та усні іспити за безпосередньої участі М. Грушевського як члена Екзаменаційної комісії (ЦДІАЛ України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 820). *Див. записи за 28, 29, 30 жовтня 1909 р.*

20 [лютого (5 березня) 1909 р. Львів]. Засів кінчити статю про Гоголя* й писав ціле передполудне сливе. Возився з коректами, а вечером засів за полагоджуваннє кореспонденції, й понаписував того без кінця.

Засів кінчити статю про Гоголя… – *див. коментар до запису за 16 січня 1909 р.*

21 [лютого (6 березня) 1909 р. Львів]. Дістав від Галі лист в справі відсилки грошей, і завозився з ними, а потім іще (по викладі) тягався по місту; був в ред[акції] "Діла", де Борковський оповідав свої zmartwienia [прикрощі (*пол.*)] і arcana [таємниці (*італ.*)] щодо Євг[ена] Левицького, к[от]рому я сьогодня відписав на його лист щодо літерат[урної] роботи*. Пополудні гриз коректи до ЛНВ і "Записок".

…щодо Євг[ена] Левицького, к[от]рому я сьогодня відписав на його лист щодо літерат[урної] роботи. – Збережений лист громадського діяча, депутата австрійського парламенту, публіциста Євгена Левицького (1870–1925) від 26 (13) лютого 1909 р., про відповідь на який згадує Михайло Грушевський, в деталях розкриває сутність його звернення: "Користаючи зі знайомства, сьмію звернутися до Вас з ось яким прошенєм. Іак відомо, парлямент перестав функціонувати, а хоч буде скликаний на день 10 марта, то однак нема сумніву, що доля його наразі запечатана. Настане відложенє сесії до осени, аби Австрия могла перебути важке для неї «время» без парляменту. Я особисто находжуся через такий оборот політики в вельми прикрім, коли не безвихіднім положеню, бо віддавшись виключно Rie Publicac, занедбав я мою особисту кариєру цілковито. Правда, я міг би старатися о місце кандидата адвокатури, але се почасно для мене, як посла, компромітуюче, а по-друге, навіть і адвокати русини будуть обтягатися приняти мене за співробітника, побоюючись, з огляду на Мирослава Січинського, наразитись через мене судови і «сильних міра сего». А в інтересі адвокацькім така річ не конче вигідна. Мені остається, отже, тільки дорога зарібку літературного і публіцистичного. А що Ви,

В[исоко]п[оважаний] П[ане] Професор, маєте рішаючий вплив на всілякі наші виданя тут і за границею, то сьмію просити Вас, чи не були б ласкаві виєднати мені зарібок – по крайности на час парляментарної перерви – в одній з наших часописей. Добавити мушу, що я готов приняти всяку письменницьку роботу – так публіцистичну, як і науково-літературну. Знаю добре, що Ви радо помагаєте своїм впливом людям публічної діяльности, тож потішаюся надією, що і мені подасте помічну руку" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 591. Арк. 11–14). Подальші кореспонденції адресанта та зміст ЛНВ вказують на позитивну відповідь М. Грушевського: упродовж 1909–1911 рр. Є. Левицький опублікував на сторінках "Вістника" 18 оглядів "З заграници" ("За границею"), при кожній нагоді не забуваючи нагадати про виплату гонорарів (Там само. Арк. 15–92).

22 [лютого (7 березня) 1909 р. Львів]. Лихо спав – м[а]б[уть] таки з інервації, і до того від пса довго не міг заснути, але кінець кінцем узяв своє. Взявся писати до Лотоцького проспект енцикльопедії*, але відірвали иньші справи. Цікавий лист від нього – як Шахм[атов] побажав не фігурувати в дописи про банкет!* Пополудні засідав на Статист[ичній] комісії* й секції*. Балакав з Том[ашівським], Пан[ьківським] і Лозин[ським], але Томашів[ський] зістається штивним. Sit ei [Нехай (*латин.*)]. Джиджора оповідав, що проєкт журналу вже зійшов на пшик*. Вечером у нас Мочульський і Джиджора. Вдень Ан[дрій] Лисенко.

Взявся писати до Лотоцького проспект енцикльопедії... – М. Грушевський взявся за цю роботу відразу після листа О. Лотоцького від 19 лютого (за ст. ст,) 1909 р., в якому наголошувалося: "Ви забрали програму енциклопедії і обіцяли дати мені її в стислому вигляді для видавничого ока. Бажано мати те і друге" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 348). *Див. також коментарі до записів за 23 та 29 січня 1909 р.*

Цікавий лист від нього – як Шахм[атов] побажав не фігурувати в дописи про банкет! – Листа з подібним змістом у корпусі кореспонденцій О. Лотоцького до М. Грушевського не виявлено (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613).

Пополудні засідав на Статист[ичній] комісії... – на засіданні комісії М. Грушевський зреферував деякі доповнення та уточнення до передмови до збірника комісії, перший том якого вийшов 1909 р. під назвою "Студії з поля суспільних наук і статистики". Також розглянуто пропозиції щодо змісту 2-го тому, зокрема статті С. Дністрянського, М. Лозинського, С. Томашівського та О. Назаріїва (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 85).

...й секції. – На засіданні Історично-філософічної секції заслухали статті І. Франка "Причинки до історії 1848 р." та В. Липинського "Генерал артилерії великого князівства Руського. З архива Немиричів", які рекомендовано до друку в "Записках НТШ" (опубліковано відповідно у Т. LXXXVIII (Кн. II) та Т. LXXXVII (Кн. I) за 1909 р.). З нагоди 200-ліття Полтавської битви висловлено побажання усі зібрані впродовж 1909 р. статті про Мазепу і його часи видати в одній книжці "Записок" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 85 зв.).

Джиджора оповідав, що проєкт журналу вже зійшов на пшик. – Про задум згаданого видання незадовго перед цим записом І. Джиджора повідомляв М. Грушевському в листі від 24 січня (6 лютого) 1909 р.: "Я довідався – не знаю, чи П. Професору про се відомо, – що Щурат, Томашівський (який тепер ходить на паску Щурата), Раковський і Труш закладають новий журнал «висшого типа», щось в роді давнійшої варшавської «Prawdy» (Свєнтоховського), а теперішної «Polskiej Kultury», де будуть статі по історії, культурі, соціольоґії, критиці і штуці. Співробітництво приобіцяв теж Кревецький. Часопись має бути півмісячна (хоч се ще не рішено, чи буде періодична) в об'ємі 2 ½ арк[уша] друку. Підписувати буде Щурат і, мабуть, Томашівський, якого статя «Гадяч» має йти вже до першого №. Перша книжка повинна вийти з кінцем лютого" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4:

Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд., комент., передм. С. Панькова, В. Пришляк. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. С. 181). Інших відомостей про цей журнал виявити не вдалося.

23 [лютого (8 березня) 1909 р. Львів]. Понед[ілок]. Навалило снігу в суботу, і досі сливе непролазно. Викладав, і реферат читала Садовська*. Ґалґани хлопці не ходять. Потім був в книгарні. Дермаль уже передумав і зістається*. В добрім гуморі вернувся додому й засів за коректи. Був Герасимчук, к[от]рому я дорікав за мову etc., але він прийняв се благодушно. Упорався наразі з "Записками" і кінчу ЛНВ, кн[ижку] III, ладжу рукописи на IV. А до "Історії", VII [тому], ані гадки могти взяти, теж і про росийське виданнє ("Кіев[ская] Русь").

...реферат читала Садовська. – Мова про студентку Львівського університету Стефанію Стефанівну Садовську, уродженку міста Тернополя. У 1907–1911 р. слухала лекційні курси М. Грушевського.

Дермаль уже передумав і зістається. – На засіданні Виділу НТШ від 3 березня (18 лютого) 1909 р. було взято до відома, що управитель книгарні Товариства А. Дермаль має намір перейти на службу до Чернівців, у зв'язку з чим постановили оголосити конкурс на заміщення посади, якщо він не відмовиться від своїх планів (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 111 зв.). Уже на наступному засіданні 17 (4) березня 1909 р. повідомлено, що А. Дермаль залишається на посаді, а після підготовки звіту про фінансовий стан книгарні запропонує свої умови (Там само. Арк. 112 зв.). 14 (1) липня 1909 р., розглянувши питання про підвищення платні А. Дермалю, Виділ постановив відповісти йому листом, що книгарня до цього часу була пасивна, а тому вбачається за необхідне провести наприкінці 1909 р. та в 1910 р. її інвентаризацію. Лише після цього у 1911 р. Виділ зможе визначити її рентабельність, а до того до платні А. Дермаля зможе додати лише 2% з готівкових прибутків замість ¾%. Як і на попередньому засіданні 3 березня (18 лютого) 1909 р., постановили: в разі відмови А. Дермаля від посади доручити референту книгарні М. Мочульському розписати конкурс. На цей конкурс зголосилися 4 кандидати, яких після обговорення на Виділі НТШ 29 (16) вересня 1909 р. визнано невідповідними до ведення справи книгарні, а тому розпочали дискусію про нові умови угоди з А. Дермалем. Ці умови виглядали наступним чином: від 1 жовтня (за н. ст.) 1909 р. до 1 травня (за н. ст.) 1911 р. йому призначалася місячна платня в сумі 360 корон та доплата в розмірі 2% від річного прибутку; з 1 травня (за н. ст.) 1911 р. ця платня збільшувалася до 400 корон з тією ж доплатою. Право на подальше підвищення передбачалося лише тоді, коли річний прибуток книгарні досягне 150 000 корон (Там само. Арк. 118 зв., 120–120 зв.). До вироблення цих умов, як і підтримки А. Дермаля, був причетний референт книгарні М. Мочульський, який напередодні, 13 вересня (за н. ст.) 1909 р., у листі до М. Грушевського наголошував: "Дермаля знаємо як ретельного й солідного чоловіка і з управою і публікою він уже ознайомлений, зрештою, відповідного чоловіка за меншою платнею годі знайти" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 651. Арк. 20–21 зв.). Див. також: Хроніка НТШ. Львів, 1922. Ч. 65–66. С. 60–65.

24 [лютого (9 березня) 1909 р. Львів]. Далі полагоджував всячину, справу своїх податків, далі – вибирав до переписання для Гінтовта документи*. І так за сею мікрольогією час мині сходить. Написав відозву в справі пам'ятника Шевченку, бо дозвіл прийшов*.

…вибирав до переписання для Гінтовта документи. – Ймовірно, йдеться про працівника, який копіював для М. Грушевського документи в петербурзьких архівах і бібліотеках, виявлені ним упродовж 20 січня –11 лютого (за ст. ст.) 1909 р.

Написав відозву в справі пам'ятника Шевченку, бо дозвіл прийшов. – Ще 1904 р. Золотоноське повітове земство Полтавської губернії, яке опікувалося могилою Т. Шевченка, виступило з ініціативою збирання коштів на спорудження пам'ятника Кобзареві в Києві. Спочатку цю акцію було дозволено лише в межах Полтавської губернії, згодом клопотання Полтавського земства про її поширення в межах всієї Російської імперії було підтримано Київською міською думою. 1905 р. було утворено Київський комітет, а 1908 р. – Об'єднаний комітет зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові в Києві, до якого увійшли Полтавське та Золотоніське земства, Київська міська дума, представники товариств, приватні особи. 9 березня (за ст. ст.) 1909 р. було затверджено спеціальну інструкцію Об'єднаного комітету, за якою на нього покладалися функції збору пожертв, вибір та затвердження місця для встановлення пам'ятника, оголошення конкурсу, обрання журі тощо. На чолі комітету став київський міський голова І. Дьяков, а секретарем його був гласний Думи І. Щитківський (з квітня 1911 р. – голова).

Прагнучи поширити ідею поза межами Російської імперії та залучити до збору коштів українців Галичини, наприкінці 1908 р. Полтавське губернське земство звернулося до НТШ з проханням назвати інституції та окремих осіб, які взяли б на себе справу збирання складок на пам'ятник. На зібранні представників львівських українських товариств, яке відбулося 13 грудня (за н. ст.) 1908 р., справу було доручено НТШ. За дозволом щодо участі в акції Товариство звернулося до Намісництва, яке 27 лютого (за н. ст.) прийняло позитивне рішення. Дозвіл спрямований на руки голови НТШ М. Грушевського 6 березня (за н. ст.) 1909 р. (Хроніка НТШ. 1909. Ч. 38. С. 19–21). Інформацію про цей дозвіл було доведено до відома на засіданні Виділу НТШ 17 (4) березня 1909 р. (*див. запис за цей день*).

Отримавши дозвіл, М. Грушевський 24 лютого (9 березня) 1909 р. взявся за підготовку відозви "Український народе Галичини!" з закликом збирати пожертви на спорудження пам'ятника Шевченку в Києві. Про це ж звернення М. Грушевський згадує в щоденнику також 27 лютого (12 березня) 1909 р. Імовірно, в той день він завершив підготовку тексту, автограф якого зберігається в ЦДІАК України (Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 29–30 зв.; без підпису і дати). Від імені 20-ти представників українських товариств у Львові, а серед них і голови НТШ М. Грушевського, відозву опубліковано у "Хроніці НТШ" (1909. Ч. 38. С. 21–22), одночасно видрукувано листівкою. Один із примірників листівки зберігається в ЦДІАЛ України (Ф. 309. Оп. 1. Спр. 360. Арк. 1). Розтиражовані звернення було розіслано членам НТШ із проханням повертати їх зі списками жертводавців. Десятки листівок та доданих списків із зазначеними сумами пожертв зберігаються у фонді НТШ (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 360). Відозву (без зазначення автора тексту) було видрукувано у виданні: Тарас Шевченко: Документи і матеріали. 1814–1963. К., 1963. С. 170–171. За виявленим автографом передруковано в коментарі до статті "В сорок восьмі роковини Шевченка" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 582). Про участь М. Грушевського в роботі Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві *див. коментар до запису за 7 вересня 1909 р.*

25 [лютого (10 березня) 1909 р. Львів]. Звечера, ладячи скрипти на IV кн[ижку] ЛНВ, перечитав останню серію "По світу"* і захотів написати фінал*. Взявся нині до нього рано. Ходив в бібліотеку, дещо поглянути до історії Неаполя, але поки вибрався, було вже пізно. В Т[оварист]ві дістав лист Хоткевича*, де він виповів співробітництво в ЛНВ; не дуже се мене обійшло, бо однаково по його статях став він на якийсь час неможливий. Але дивна образливість! Кривецький теж має бути ображений рецензі[єю] на "Наші герої".

…перечитав останню серію "По світу"… – див. *Грушевський М.* По світу. З подорожніх вражінь. Неаполь. Світла й тіні. Видовища Неаполя // ЛНВ. 1909. Т. XLVI. Кн. IV. С. 48–56; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 564–571. *Див. також коментар до запису за 28 серпня 1908 р.*

…і захотів написати фінал. – Див.: *Грушевський М.* По світу. З подорожніх вражінь. Везувій. Помпеї. Addio! // ЛНВ. 1909. Т. XLVI. Кн. V. С. 234–244; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 571–580. Фінал вражень від подорожей до Італії виглядав так: "Кінчається скупо виміряні дні. Назад, до гамарні, де серед гуркоту й гамору, серед злоби і ненависті кується тяжке діло життя, суворе і грізне. […] До нової відпустки з тої гамарні, до нової оказії!".

В Т[оварист]ві дістав лист Хоткевича… *– див. коментар до запису за 4 грудня 1908 р.*

26 [лютого (11 березня) 1909 р. Львів]. Викладав, був в ударі, і досить народу було, потім читала Ольга реферат*. Балакав з Возняком Мих[айлом], Раковським, Зелізняком, Стефановичем, Юриком*. Залізняк заходив – писав для нього пополудні лист до Горбачевського. Почуваю себе дуже благодушно і сильно. А сніг валив, як би нічого!

…потім читала Ольга реферат. – Мова про небогу Марії Грушевської Ольгу Вояковську (1888–1967). Народилася в с. Шельпаки на Тернопільщині в родині священника Сильвестра Сильвестровича Вояковського. У вересні 1908 р. в листі до родини Грушевських вона повідомляла: "Записалася на університет" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 951. Арк. 20–20 зв.). Навчалася як надзвичайний слухач, мешкала на віллі Грушевських на Понінського, 6. Під час чергових протистоянь українських та польських студентів 1 липня (за н. ст.) 1910 р. перебувала в гущі подій, що викликало занепокоєння рідних. Зокрема, М. Грушевський у листі до брата писав: "Ми ж переживаємо тяжкі часи. Вчора на університеті була формальна битва; одного нашого убито, багато ранених. Ольга наша була теж під вистрілами і тільки сьогодня вернулася додому. Як пережили сей день і ніч, ліпше не оповідать" (Там само. Спр. 1285. Арк. 669). Вісті миттєво докотилися й до Богданівки, де служив парохом батько Ольги. У той самий день, 1 липня 1910 р., він надіслав термінового листа доньці: "Нині довідаємся о страшних випадках на університ[итеті]. Напиши зараз, чи і Ти була в той час на університ[итеті], чи що не притрафилося Тобі? Конечно зараз і по правді напиши" (Відділ рукописів ЛННБ. Папка "Архів проф. Михайла Грушевського" (матеріали на даний час перебувають у стадії опрацювання та каталогізації)). 18 травня (за н. ст.) 1918 р. Ольга взяла шлюб з відомим літературознавцем Михайлом Мочульським.

…Юриком… – мова про українського галицького політичного і громадського діяча, греко-католицького священника Степана Юрика (1864–1937).

27 лютого [(12 березня)] 1909 [р.] Львів. Сидів дома, писав купу листів, взявся переглядати "Історію", [том] VII, до друку, бо вже упоминаються за скрипт. Так мині два тижня зійшло в самім "полагоджуванню". Написав відозву для пам[']ятника] Шевченка*.

Написав відозву для пам[']ятника] Шевченка. *– Див. коментар до запису за 24 лютого 1909 р.*

28 [лютого (13 березня)] 1909 р. Львів]. Перед викладом вибрався до бібліотеки Нар[одного] дому, і по обіді знов туди; там же відбувалося

засіданнє "Учит[ельської] Громади". Так я цілий день просидів за домом. Тішуся, що маю енергію і силу. А от Маринця знову перестудилася й лежить. Страшенно часто перестуджується.

1 **[(14) березня 1909 р. Львів],** неділя. Маринця все ще лежить. Заходили Лисенки. Мар[инця] хотіла зробити сьогодня "принятє", але розстроїлося через слабість і представленнє за запросинами Хоткевича. Я сидів над VII т[омом] "Історії" (7 гл[аву] до друку ревізував). По пол[удню] було засід[аннє] Археогр[афічної] ком[ісії]* і секції*. Досить назбиралося. З причини пропозицій Возняка виникла діскусія принципіальна про те, що мусить бути видаване. По засід[анню] виникла розмова з Томаш[івським] про фонд приватних шкіл, і він став неможливо дражливо говорити.

По пол[удню] було засід[аннє] Археогр[афічної] ком[ісії]… – на засіданні комісії М. Грушевський склав звіт про свою археографічну експедицію до Петербурга, а М. Возняк охарактеризував загальний стан роботи з підготовки видання писань К. Саковича, з приводу чого запропонували подати детальніший план цього проєкту. Комісія також ухвалила звернутися до О. Колесси щодо стану справ з виданням давніх українських драм (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 85 зв.).

…і секції. – На засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський зреферував статтю покійного Б. Бучинського "Митрополит Григорій" [продовження його "Студії з історії церковної унії"], яку ухвалено до друку в "Записках НТШ" (опубліковано в томі LXXXVIII (кн. II) за 1909 р.). Так само М. Грушевський зреферував статтю Ю. Кміта "Причинки до історії руського духовного семінара у Львові 1837–1851 рр." (Там само. Арк. 86).

2 **[(15) березня 1909 р. Львів].** Викладав. Заходив до унів[ерситету]; розглядав польську ілюстр[овану] історію Соколовського*, дуже дранти-ву, і се мене якось відразу перенесло в пляни моєї ілюстр[ованої] історії*, що зійшла на далекий плян у мене супроти отсеї "біжучої" метушні. Вечером багато роздумував над нею.

…ілюстр[овану] історію Соколовського… – мова про Августа Соколовського (August Sokołowski; 1846–1921) – польського історика, дослідника історії Польщі XV–XVIII ст., професора Ягеллонського університету. Найімовірніше, М. Грушевський розглядав перше видання праці А. Соколовського: Dzieje Polski ilustrowane (z il. Jana Matejki, Walerego Eljasza, Juliusza Kossaka, Henryka Rauchingera i innych artystów polskich). T. I–V. Warszawa, 1899–1901.

…пляни моєї ілюстр[ованої] історії… *– див. коментар до запису за 2 липня 1908 р.*

3 **[(16) березня 1909 р. Львів].** Далі роздумував над ілюстр[ованою] історією; ходив до університету вибирати деякі книжки. Позимніло – а вчора було дуже тепло. Відвернуло мене від VII тому і від усього.

4 **[(17) березня 1909 р. Львів].** Писав листи, робив рахунки. Пополудні засід[аннє] Спілки, потім Виділу*, що потягнувся за 9[-ту] годину.

Прикро було довідатися, що Томаш[івський] перед Зелізняком відраджував братися до Хмельниччини, до документів, бо я з власн[их] інтересів туди його пхаю. Але Томаш[івський] вийшов скорше, і я не міг з ним поговорити. В Київі знов Перетц з Огієнком зовсім инакше уложили IV кн[ижку]*.

…потім Виділу… – згадане засідання розпочалося з поданих В. Гнатюком змін до положень Статуту, які необхідно затвердити загальними зборами. Розглянувши запрошення "Общества любителей российской словесности" в Москві взяти участь у відкритті пам'ятника М. Гоголю, запропонували звернутися до дійсних членів Товариства А. Кримського та О. Грушевського з пропозицією репрезентувати НТШ на цьому заході. Далі взяли до відома, що Полтавська губернська земська управа надіслала НТШ звіт про стан справ зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Києві, інструкцію для членів Комітету зі спорудження цього монументу, а також повідомлення про вибори делегата від Товариства до Комітету. У зв'язку з цим заслухали інформацію, що намісництво дозволило НТШ збирати в Галичині кошти на пам'ятник Т. Шевченку у Києві (*див. коментар до запису за 24 лютого 1909 р.)* Також прийняли пропозицію виконавця духівниці О. Кониського О. Лотоцького, щоб книжки небіжчика, які надійдуть до бібліотеки НТШ, було розміщено окремо з відповідним інвентарем колекції. Зауважено, що надалі інтереси НТШ в справі заповіту О. Кониського буде представляти І. Шраг. Полагоджено також низку інших біжучих проблем (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 111 зв. – 112 зв.).

…Перетц з Огієнком зовсім инакше уложили IV кн[ижку]. – Про стан упорядкування четвертої книжки "Записок УНТ" І. Огієнко детально інформував М. Грушевського у кореспонденції від 28 лютого (за ст. ст.) 1909 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 666. Арк. 8–9). Вірогідно, саме ця інформація викликала занотоване незадоволення. І хоча про подальшу роботу над четвертою книжкою "Записок УНТ" І. Огієнко повідомляв до Львова 14, 22, 25 квітня (за ст. ст.), 8 та 16 травня (за ст. ст.) 1909 р. (Там само. Арк. 12–21), М. Грушевський і надалі не раз нарікав на редакторів за несвоєчасну підготовку видання до друку та неузгоджені рішення щодо змісту (*див. записи за 21 жовтня та 2 грудня 1909 р.*).

5 [(18) березня 1909 р. Львів]. Викладав, потім був в фотографії*, полагоджував останні коректи ЛНВ, робив коло VII тому. Заповив Федюшці статю про Карманського*.

…потім був в фотографії… – серед виявлених на сьогодні в музейних, архівних і приватних збірках фотодокументів М. Грушевського є два недатовані, які за віком відосяться до кінця 1900-х рр. Ці дві світлини, виготовлені в ательє Е. Тшемеського, наімовірніше походять з однієї фотосесії 5 березня (за ст. ст.) 1909 р. (Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 108 (№ 26–27). Нотатка "Заходив зпочатку до фотографії" за 7 березня 1909 р. може вказувати на день, коли М. Грушевський отримав готові відбитки (*див. запис за 7 березня 1909 р.*).

Заповив Федюшці статю про Карманського. – Див.: *Євшан М.* Петро Карманський (З нагоди нової збірки творів) // ЛНВ. 1909. Т. XLVI. Кн. VI. С. 537–543. Рецензія, присвячена четвертій збірці поезій П. Карманського "Пливем по морі тьми" (Львів, 1909), розпочинається "колючим" переднім словом, у якому критик, зокрема, зауважував: "Виріс між нами, а такий нам духом чужий, немов прийшов до нас з далеких світів. […] Так мало має поезія Карманського елєменту українського, що навіть там, де він пише про бездольну Україну, навіть там не можна його назвати Українцем; духом він чужий, далекий від ґрунту народнього". Підсумовуючи літературну частину рецензії, автор наголошував: "І так – в останній збірці застій. Але оцінюючи всю дотеперішню творчість Карманського, треба признати,

що в ній були світлі моменти: моменти, де поет творив. І з тими хибами, які я показав, треба признати в нім поета, що переростає цілу фалангу сучасних українських поетів".

6 **[(19) березня 1909 р. Львів].** Далі ходжу в "роздвоєнню". Робив коло біжучого – коректу "Історії", від полудня засідав на факультеті, потім на секції*. Балакали з Панейком; потім вибирали членів. Думав поговорити з Том[ашівським], але він знову втік мині з-під носа. Натомість провожав мене і нудив Щербаківський*.

…потім на секції. – На засіданні Історично-філософічної секції ухвалено запропонувати Виділу затвердити нових дійсних членів: К. Мельник-Антонович, М. Біляшівського та О. Шахматова. Затверджено також на голову секції М. Грушевського, на заступника – С. Дністрянського, на секретаря – І. Кревецького (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 86–86 зв.).

…провожав мене і нудив Щербаківський. – Йдеться про дослідника української культової дерев'яної архітектури Вадима Щербаківського, який здійснив низку експедицій по Київщині, Галичині й Буковині, зафіксувавши у світлинах, планах та перекроях унікальні пам'ятки церковної архітектури регіонів. Одну з перших його робіт було опубліковано в "Записках НТШ": Деревляні церкви на Україні і їх типи. Написав Вадим Щербаківський // Записки НТШ. Львів, 1906. Т. LXXIV. Кн. VI. С. 10–32. Активну участь у підготовці цієї праці брав М. Грушевський, а оригінальні фотовідбитки та креслення до неї збереглися в архіві видатного історика, що на цей час перебуває в стані опрацювання у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Стаття, опублікована в "Записках НТШ" 1906 р., пізніше стала основою розділу про українську архітектуру книжки В. Щербаківського "Архітектура у ріжних народів і на Україні" (Львів; Київ: Накладом автора, 1910. С. 207–252). Значну частину знімків зі своїх експедицій В. Щербаківський передав Музею Наукового товариства імені Шевченка, про що свідчать записи у збережених інвентарних книгах музею (Інститут народознавства НАНУ).

У 1909 р. В. Щербаківський за завданням НТШ провів експедицію в Галичині та Закарпатті, результати якої підсумував у працях "Церкви на Бойківщині" (Записки НТШ. Львів, 1913. Т. CXIV. Кн. II. С. 5–24) та "Галицькі церкви" (розвідка збереглася в рукописі в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського, вперше побачила світ у виданні: *Щербаківський В. М., Щербаківський Д. М.* Українське мистецтво: У 2 т. з додатками / Передм. І. О. Ходак; предм.-географ. покажч. В. М. Слободяна; упоряд. О. О. Савчук. Харків, 2015. С. 301–304). Правдоподібно, занотована в щоденнику розмова пов'язана саме з цією експедицією.

7 **[(20) березня 1909 р. Львів].** Сі дні ясно. Чув би себе добре, якби не пригнітала часами та безконечність усячини і перспектива роботи коло І т[ому]*. Але треба тішитися радше! Заходив зпочатку до фотографії*, потім викладав, потім був в бібліотеці й місті, балакав з Абрагамом. З полудня – коректи, листи і всяка иньша біжучність, та робота коло VII т[ому] – перегляд до друку. Думаємо виїхати скорше. Кричевський прислав фасад!*

…і перспектива роботи коло І т[ому]. – Мова про підготовку 3-го видання І тому "Історії України-Руси", який вийшов друком у 1913 р. Обставини, які спонукали до нового видання тому, М. Грушевський чітко зазначив у щоденниковій нотатці за 13 березня 1909 р.: "Тому І зісталося зовсім мало, треба нового видання".

Заходив зпочатку до фотографії… *– див. коментар до запису за 5 березня 1909 р.*

Кричевський прислав фасад! – Йдеться про проєкт оздоблення фасаду прибуткового будинку Грушевських в українському стилі. Ще 3 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. М. Грушевський переслав опис та план будови, укладений інженером В. Максимовим, В. Кричевському для розробки цього проєкту. Наступна зустріч відбулася 24 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. під час чергового приїзду історика до Києва. Свої враження про роботу архітектора М. Грушевський зафіксував надзвичайно лаконічно: "Кричевський дуже тягне". Окремі дослідники вважають, що В. Кричевський без особливої охоти взявся за цю роботу. Так, В. Щербаківський, зокрема, зауважував: "Кричевський жив, як я вже згадував, у домі Грушевського. Цей дім представляв собою дуже несмачну коробку, на 7 поверхів високу. Грушевський (Михайло), коли почав будувати цей дім, зовсім не думав про стиль, але думав про дешеву будову. […] Василь Григорович […] при дуже невдячній пропорції, мусів помістити якісь кафлі в українському стилі. Це, власне, мало помогло будинкові, бо будинок не був побудований архітектом, але якимсь техніком, тому залишився звичайною будовою" (*Щербаківський В.* Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. Лондон, 1954. С. 17). В унісон В. Щербаківському звучать і слова В. Павловського: "Василеві Кричевському не хотілося працювати над перероблюванням уже напівзбудованого дому, робленого за проєктом іншого архітекта як звичайний, нічим не прикрашений прибутковий будинок. Проте вкінці він погодився зробити деякі перероблення" (*Павловський В.* Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість. Нью-Йорк, 1974. С. 30).

Щоденникові записи М. Грушевського свідчать, що свої зобов'язання, хоча й поволі, В. Кричевський виконував. "Тягнув" він з "фасадом" аж до березня 1909 р. Під час свого чергового візиту до Києва у березні–квітні 1909 р. М. Грушевський не раз бував у Кричевського, де мав можливість милуватися довершеним проєктом. Архітектор оживив поверхню стін різноманітною викладкою цегли та доповнив фасад декоративними панелями з майолікових плиток, місцями змінив конфігурацію вікон. Він спроєктував також парадні вхідні двері, орнаментальні ковані поручні балконів та сходів всередині тощо (Там само. С. 92). Розроблений проєкт оформлення фасаду дому Грушевських у грудні 1911 р. В. Кричевський презентував серед інших на виставці в Київському міському музеї (Там само. С. 32). Ескіз проєкту не зберігся, загинув у пожежі під час обстрілу будинку Грушевських, де мешкав і В. Кричевський, більшовицьким військом у січні 1918 р. Результат роботи митця над оздобленням фасаду зафіксований на фотографіях. На одній з них добре проглядається наріжна частина будинку з усіма елементами оздоблення (знімок виявила відома сучасна дослідниця Києва О. Друг у фонді С. Таранушенка (ІР НБУВ. Ф. 278. № 462–463)). Інша фотографія зафіксувала вже обгорілі мури будинку після пожежі (див.: Василь Григорович Кричевський: Хрестоматія: У 2 т. Т. 1 (1891–1943 рр.) / Передм. І. О. Ходак; упор. тому О. О. Савчук. Харків, 2016. С. 497). За цим останнім фото пасинок В. Кричевського В. Павловський виконав реконструкцію фасаду будинку (Там само).

8 [(21) березня 1909 р. Львів], неділя. Був зрана у мене Єнзен*, досить довго балакали. Вечером були гості: Гнатюк, Мочульський, Джиджора, Зелізняк, Козловський, Панейко, Шпитковський, Кривецький. Розстроїло мене трохи, що оповідав Мочул[ьський] про Франка: що він жалувався на мене перед Дермалем, що не хочу його перекладів приймати до ЛНВ.

Був зрана у мене Єнзен… – мова про Альфреда Єнсена (Ensen Alfred; 1859–1921) – шведського славіста, доктора філософії, письменника, перекладача. Закінчив Упсальський університет (1879–1883). У 1884–1887 рр. працював у редакції "Göteborgs Handels och sjöfartstidring", згодом, до 1900 р., закордонним кореспондентом видання. Від 1901 р. член Інституту Нобеля Шведської академії наук, від 1907 р. – почесний доктор філософії Упсальського університуту. Член Південнослов'янської академії наук в Загребі, Товариства прихильників російської словесності у Москві, дійсний член Історично-філософічної секції НТШ (1911), член Українського наукового товариства в Києві (1913). Перекладав

шведською мовою поезії Т. Шевченка, оповідання М. Коцюбинського. Автор кількох популярних студій про Кобзаря, біографічного нарису "Тарас Шевченко" (1916). Правдоподібно, це була перша зустріч М. Грушевського з А. Єнсеном, який на той час був у науковому відрядженні в Україні. Під час свого перебування в Києві на початку квітня 1909 р. так само був під опікою Грушевських, відвідав їхню родинну садибу на Паньківській, 9, Український клуб. У травні 1909 р. відвідав Чернігів з метою збору матеріалів про похід Карла XII в Україну у 1708–1709 рр., де за рекомендацією М. Грушевського познайомився з М. Коцюбинським та А. Верзиловим (Листи до Михайла Коцюбинського. Т. II / Упор. В. Мазного. Ніжин, 2002. С. 92; 212–234).

У "Записках" НТШ, що вийшли до 200-річчя Полтавської битви (1909. Т. XCII. Кн. VI), опублікував розвідки та матеріали: Орлик в Швеції. [Додаток]: Листи [Пилипа Орлика мовою оригіналу, з перекладом одного з них] (С. 93–169); Родина Войнаровських в Швеції. Причинок до історії недолі Мазепинців (С. 170–193); Три листи Мазепи до Зиґмунта Ґалецкого. [Додаток: текст листів та зразок одного із підписів Мазепи] (С. 239–242). Автор монографії "Мазепа" (1909). У 1917 р. в "Записках НТШ" (Т. CXXIII–CXXIV) подав публікацію: "Дневник Орлика" (С. 1–12). 15 листопада (за н. ст.) 1911 р. обраний дійсним членом Історично-філософічної секції НТШ, за що висловив офіційну подяку, яку було взято до відома на засіданні Виділу 27 березня (за н. ст.) 1912 р. (Хроніка НТШ. Львів, 1912. Ч. 50. С. 3–4). За рекомендацією М. Грушевського та В. Перетца обраний дійсним членом Українського наукового товариства в Києві (ІР НБУВ, Ф. X, № 32641). У ЦДІАК України зберігся корпус листів А. Єнсена до М. Грушевського за 1909–1914 рр. (див.: Листи Альфреда Єнсена до Михайла Грушевського / Вступ. ст. й публ. В. В. Тельвака та І. Б. Гирича // УІЖ. 2017. № 5. С. 133–145). *Див. також записи за 9, 14 березня, 3, 10 квітня 1909 р.*

9 [(22) березня 1909 р. Львів]. Викладав, на закінченнє семестра. Потім зайшов до Єнзена* і до Музею Дзєдушицких*, де мав мене чекати Гадачек*, але змикитив. У Ломніцкого* тільки дістав фотографії мамута і носорожця*. Заходив до Гадачка додому, але не застав. Переглядаю VII том, рішив закінчити сею главою.

Потім зайшов до Єнзена... – А. Єнсен мешкав в Академічному домі. Зустріч вчених у той день не відбулася, про що свідчить лист шведського дослідника від 23 березня (за н. ст.) 1909 р.: "Мені дуже жаль, що вчора перед обідом, коли Ви мене очікували, ушанувавши своїм візитом, мене випадково не було вдома" (Листи Альфреда Єнсена до Михайла Грушевського / Вступ. ст. й публ. В. В. Тельвака та І. Б. Гирича // УІЖ. 2017. № 5. С. 136). Одним із мотивів візиту львівського професора був презент колезі – власні видання, про одне з яких А. Єнсен згадує у тому ж листі – "Очерк истории украинского народа".

...до Музею Дзєдушицких... – мова про Природничий музей імені Дідушицьких (1893–1939) – один з найстаріших і найбагатших за науковими природничими фондами серед музеїв Європи, заснований 1870 р. графом, природознавцем, зоологом, етнографом, археологом, членом-кореспондентом Академії наук у Кракові, громадсько-політичним діячем у Галичині, меценатом Володимиром Дідушицьким (Dzieduszycki Włodzimierz; 1825–1899). Нині – Державний природознавчий музей Національної академії наук України.

...де мав мене чекати Гадачек... – мова про Карела Гадачека (1873–1914) – австрійського археолога чеського походження, професора Львівського університету, першого керівника кафедри класичної археології та праісторії університету на початку її існування (1905–1914), керівника археологічних семінарів, організатора "Академічного гуртка любителів археології", співробітника Природничого музею імені Дідушицьких, знакову постать археологічної школи Галичини кінця XIX– початку XX ст. З 1905 р. – науковий співробітник Археологічного інституту у Відні. У 1913–1914 рр. – декан філософського факультету Львівського університету. Детально див.: *Булик Н.* Перший професор львівської археології Кароль Гадачек // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та

сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету / За ред. Л. Зашкільняка, П. Сєрженґи. Львів, 2015. С. 246–256. *Див. також коментар до запису за 5 листопада 1909 р.*

У Ломніцкого… – мова про галицького науковця-натураліста, директора (у 1905–1915 рр.) Природничого музею імені Дідушицьких Мар'яна Алоїза Ломницького (1845–1915).

…дістав фотографії мамута і носорожця. – У першому та другому виданнях "Ілюстрованої історії України" (1911, 1912) та "Иллюстрированной истории Украины" (1913) М. Грушевський подав зображення мамонта і носорога з відповідними анотаціями: "Голова ділювіального носорога, ціла, з шкірою, викопана в Старуні, в Богородчанськім повіті (галицьке Підкарпатє), тепер в львівськім музеї Дзєдушіцьких" (*Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Київ; Львів: Друкарня С. В. Кульженка, 1911. С. 13 (Іл. 4); *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. [2-ге доп. переробл. вид.] Київ; Львів: Друкарня С. В. Кульженка, 1912. С. 12 (Іл. 4); *Грушевский М.* Иллюстрированная история Украины. Авторизированный перевод со второго украинского издания. СПб.: Книгоиздательское Товарищество "Просвещение", [1913]. С. 4 (Илл. 4); "Мамут з тої ж нахідки: скелет зложений в тім же музею; на костях місцями присохле мясо і шкіра; коло скелету намальована фігура чоловіка для порівняння висоти" (*Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Київ; Львів: Друкарня С. В. Кульженка, 1911. С. 14 (Іл. 5); *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. [2-ге доп. переробл. вид.] Київ; Львів: Друкарня С. В. Кульженка, 1912. С. 14 (Іл. 6); *Грушевский М.* Иллюстрированная история Украины. Авторизированный перевод со второго украинского издания. СПб.: Книгоиздательское Товарищество "Просвещение", [1913]. С. 5 (Илл. 5)). Остання ілюстрація подана не за отриманою від М. Ломницького фотографією, а за рисунком з натури для даного видання.

10 [(23) березня 1909 р. Львів]. Надворі кисло і дощево. Полагоджував почту, коректи, переглядав VII том. В полудне зателефонували, що є засід[аннє] факультета, я пішов, але довідавшися, що ce według sej śmierci [у зв'язку зі смертю (*пол.*)] Дзєдушицького*, пішов, [щоб] не фігурувати в тій маніфестації.

…що ce według sej śmierci Дзєдушицького… – йдеться про польського письменника, мистецтвознавця, професора, викладача історії філософії, естетики та етики Львівського університету (від 1894), посла до Галицького сойму (1876–1909) та австрійського парламенту (1879–1886, 1895–1909), міністра для Галичини австрійського уряду графа Войцеха Дзєдушицького (1848–1909). Неоднозначно ставився до українського руху, виступав проти примусового нав'язування українцям польської мови, однак не підтримував освіти народу, за що зазнавав критики від І. Франка. Помер 23 (10) березня 1909 р. у Відні, похований на батьківщині – у селищі Єзуполі (нині смт Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.). Громадсько-політичний портрет "одного з найвизначніших постатей з групи польсько-шляхетських верховодів Галичини", який у розв'язанні польсько-українських відносин відстоював виключно інтереси "історичної Польщі", подав М. Лозинський: *Лозинський М.* Войцех Дзєдушицький (Посмертна згадка) // Рада. 1909. № 61. 15 марта (28 березня). С. 1–2).

11 [(24) березня 1909 р. Львів]. Засідали – мала бути Археограф[ічна] ком[ісія], потім секція* і Виділ. Перед засід[аннєм] я довідався, що Томаш[івський], коли Залізняк заговорив з ним про Хмельниччину, відмовляв його і казав, що я в власнім інтересі пхаю його в той бік, а йому треба займатися методикою історії. Я хотів у сій справі говорити з Том[ашівським], але мині перебили. На засід[анні] Археогр[афічної] ком[ісії] я поставив справу про визначеннє томів "Жерел" і "Пам[']яток]" по рокам*,

щоб чергувати від р[оку] 1906[-го], Том[ашівський] став обставати, щоб зрівняти по цілій лінії, і покликався, що я се говорив на секції. На тім засід[анні] він говорив против фільольоґів дуже різко, тепер же став говорити в тон з Студинським, і то дуже дражливим тоном. Вийшло дуже неприємно. Потім було засід[аннє] Виділа – його зайняла справа Барвін[ського]*. Том[ашівський] виступив з внесеннєм в формі, яку я сам вважав бажаною. По засіданню пішли ми на вечерю – я, Ясеницький, Козловський, Джиджора, Рудницький, Мочульський. Було досить приємно, але прикро було, що дома трівожилися за мене.

…потім секція… – на засіданні Історично-філософічної секції було зреферовано та ухвалено до друку в четвертому томі "Українсько-руського архіву" статті та збірки матеріалів до історії українського шкільництва, підготовлені Ю. Кмітом, І. Свєнціцьким та І. Кревецьким (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 87).

…я поставив справу про визначеннє томів "Жерел" і "Пам[ʼяток]" по рокам… – на засіданні ухвалено за вихідний рік для чергування двох видань Археографічної комісії – "Жерел до історії України-Руси" та "Пам'яток українсько-руської мови і літератури" – взяти 1907 р., а відтак датовані 1907-м мали вийти "Пам'ятки", 1908-м – "Жерела", 1909-м – "Пам'ятки". Далі розглянули тематичний план найближчих томів "Пам'яток", а також ухвалили звернутися до Виділу з проханням збільшити кількість томів видань Археографічної комісії (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 86 зв. – 87). Цей конфлікт в'яжеться з попереднім, що виник між Історично-філософічною та Філологічними секціями про поділ "Записок НТШ" (*див. коментар до запису за 28 січня 1902 р.*). Як свідчить щоденникова нотатка М. Грушевського за 12 березня 1909 р., ухвалу комісії про черговість виходу "Пам'яток" та "Жерел" він вирішив переглянути, що й було зроблено на наступному її засіданні (*див. запис за 15 березня 1909 р.*).

Потім було засід[аннє] Виділа – його зайняла справа Барвін[ського]. – Заслухавши лист членів депутації до голови НТШ М. Грушевського в справі О. Барвінського і доданий до нього лист самого О. Барвінського, члени Виділу зауважили, що подані пояснення не задовольняють їх. Однак, взявши до уваги прохання і подання гурту дійсних членів та членів-засновників Товариства, Виділ постановив "своєї ухвали в справі вичеркнення з членів д. О. Барвінського не виконувати". Проти такого рішення ніхто з членів Виділу не виступив (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 112 зв. – 113). *Детально див. коментарі до запису за 18 грудня 1907 р.*

12 **[(25) березня 1909 р. Львів].** Неприємне вражіннє, яке лишило засід[аннє] Археогр[афічної] ком[ісії], ще збільшилося від стрічі з Студинським нині: коли я закинув йому, що він говорив, буцім я накинувся на Томашівського, він ароґантно потвердив се etc. Очевидно, виступи Том[ашівського] розбудили надії в нім, що його час прийшов. Я рішив убити інцідент, запропонувавши реасумувати ухвалу, що випала на користь джерел*.

…реасумувати ухвалу, що випала на користь джерел. *– Див. коментарі до записів за 11 та 15 березня 1909 р.*

13 **[(26) березня 1909 р. Львів].** Видавав "Історію" до книгарні; при тім знищено щось 9 прим[ірників] т[ому] I – мабуть я не помилився,

рахуючи. Тому I зісталося зовсім мало, треба нового видання. Докінчую роботи на виїзд, коло VII тому. Треба ще вступної статі для часописи "Учит[ельської] Громади"*. Маса того всього мене пригнітила.

Треба ще вступної статі для часописи "Учит[ельської] Громади". – Йдеться про статтю "Наша школа", яка відкривала перше число науково-педагогічного журналу "Наша школа" – друкованого органу товариства українських учителів середніх та вищих шкіл "Учительська громада", заснованого 1908 р. (Наша школа. 1909. I–III. С. 1–5; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 69–73). Відомості про місце і дату написання, подані наприкінці тексту ("У Львові. 15/III.1909"), засвідчують, що вчений досить швидко реалізував поставлене завдання, покладаючись на редактора журналу І. Кревецького, якого просив переглянути підготовлену працю (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 988. Арк. 19). На тлі історичного екскурсу щодо розвою і втрат національного шкільництва в Україні XVI–XIX ст. автор звертає особливу увагу на розвиток українських середніх шкіл початку XX ст. та розробляє програму часопису "Наша школа". Бібліографічний огляд статті подав В. Дорошенко у виданні: Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCVI. С. 227.

14 [(27) березня 1909 р. Львів]. Їхати рішили ві второк; на неділю запросили на обід Єнзена*. Хожу по бібліотеках і роблю останні справки. Закликав сьогодня на конференцію Герасимчука, приходив ще Лисенко потім.

...запросили на обід Єнзена. – Це запрошення А. Єнсен отримав напередодні, бо 26 березня (за н. ст.) 1909 р. відповідав: "Я щиро дякую за люб'язне запрошення на неділю о 2 годині. Мені буде приємно ще раз Вас відвідати (я й так мав намір провідати Вас пізніше, знаючи про Вашу подорож). Я тільки просив би, щоб Ви, а насамперед Ваша дружина, вибачили мене за те, що прийду в буденному костюмі. Причина проста – рединґот і фрак залишилися вдома" (Листи Альфреда Єнсена до Михайла Грушевського / Вступ. ст. й публ. В. В. Тельвака та І. Б. Гирича // УІЖ. 2017. № 5. С. 136–137). *Див. також запис за 15 березня 1909 р.*

15 [(28) березня 1909 р. Львів]. Обідає Єнзен, все пройшло гладко; я подарував йому гуцульську файку, Маринця – ракву. Потім я пішов на засід[аннє] Етнограф[ічної] комісії*. Був Франко, Томаш[івський]. Том[ашівський] все контрував, роздраженим дуже тоном. Прикро мині, що він такий став; наче умисно старається підчеркнути свою несолідарність зі мною й реабілітувати себе у тих, що ворогують на мене. Потім було засід[аннє] Археограф[ічної] ком[ісії]*, де дуже добре пройшла реасумація й вичерпано інцідент. Франко прищемив хвіст Студинс[ькому], аж той мусів шукати сукурсу у мене. На секції було теж гладко*. Ага, вияснив я справу видання актів Хмельнич[чини]*, що Том[ашівський] властиво нічого не зробив – делікатно я усунув його монополію, яку хотів він собі застерігти. Верталися разом з Залізн[яком] і Джиджорою, й вони вечеряли у нас. Балакали довго і щиро.

Потім я пішов на засід[аннє] Етнограф[ічної] комісії. – У "Хроніці НТШ" дата засідання секції – 25 березня (за н. ст.) 1909 р. – вказана помилково. Засідання розпочалося з ухвали пропозиції В. Гнатюка приступити до видання корпусу українських народних пісень,

а задля збору матеріалів видати коротку відозву. Також постановили розпочати переписування збірників пісень і звернутися до Виділу з проханням призначити кредит на цю справу. До подальших видань комісії вирішили давати короткі анотації німецькою мовою. Доручили О. Роздольському закупити керамічні вироби для Музею НТШ та завершити збір мелодій гаївок, заручившись для цього фінансовою підтримкою Товариства. Вибрали президію комісії: голова – І. Франко, заступник голови – В. Охримович, секретар – В. Гнатюк (Хроніка НТШ. Львів, 1909. Вип. 38. С. 16–17).

Потім було засід[аннє] Археограф[ічної] ком[ісії]… – на засіданні було "змодифіковано" ухвалу попереднього зібрання комісії від 11 (24) березня 1909 р. про черговість видань "Жерел до історії України-Руси" та "Пам'яток українсько-руської мови і літератури" (*див. коментар до запису за 11 березня 1909 р.*). Сутність цієї нової моделі полягала в тому, щоб зрівняти число томів "Жерел" і "Пам'яток" не по 1907 р., а по 1908 р., а надалі їх чергувати щороку. Таким чином т. VIII "Жерел" зарахувати за 1906 р., а за 1907–1908 рр. зарахувати два найближчі томи "Пам'яток". Далі за 1909 р. вийдуть "Жерела", за 1910 р. – "Пам'ятки" і т. д. Загалом від 1909 р. до резиґнації М. Грушевського з посади голови НТШ у 1913 р. ця угода фактично дотримувалася (див.: Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885–1939). Анотований покажчик. Львів, 1991. С. 57–59).

Окрім цього на засіданні комісії розглянуто декілька пропозицій І. Франка, зокрема щодо видання в "Пам'ятках" "Патерика Києво-Печерського" Йосифа Тризни 1649 р., передруків "Раю мисленного" та "Оглавления книг". М. Грушевський наголосив на необхідності видання збірника передмов до стародруків XVI–XVIII ст. Наприкінці І. Франко заявив про передачу у власність НТШ всіх матеріалів про Осипа-Юрія Федьковича (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 88–88 зв.).

На секції було теж гладко. – На засіданні Історично-філософічної секції С. Томашівський зреферував свій вступ до четвертого тому "Українсько-руського архіву", підготовлені ним дві збірки про стан парохіяльних шкіл, а також поданий Ю. Кмітом "Підручник методики Івана Лаврівського 1837 р." Усі ці матеріали ухвалено друкувати в четвертому томі "Українсько-руського архіву", який вийшов 1909 р. за редакцією С. Томашівського під назвою "Матеріали до історії галицько-руського шкільництва XVIII–XIX вв.". Представлену М. Грушевським 1-шу редакцію праці покійного Б.Бучинського "Змагання до унії руської церкви з Римом в рр. 1498–1506" ухвалили "відступити" для "Записок Українського наукового товариства в Києві" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 87 зв.).

…видання актів Хмельнич[чини]… – з приводу цього видання жодних відомостей у протоколах засідань Історично-філософічної секції чи Археографічної комісії за 28 (15) березня 1908 р. не зафіксовано. У започаткованій серії "Матеріали до історії української козаччини", що виходила як томи "Жерел до історії України-Руси", світ побачили такі збірки: Т. 1: Документи по рік 1631 / Зібр. і видав І. Крип'якевич. Львів, 1908 (том 8-й "Жерел"); Т. 5: Акти до Хмельниччини (1648–1657) / Вид. М. Кордуба. Львів, 1911 (том 12-й "Жерел"). У 1924 р. С. Томашівський видав також збірку "Ватиканські матеріали до історії України". Т. 1: Донесення римських нунціїв про Україну 1648–1657 (том 16-й "Жерел").

16 **[(29) березня 1909 р. Львів],** понеділок. Виходив до міста, до Архива зробити справку про Плетенецьких. Докінчував коректи, скрипти etc. Приходив Козловський з рахунками.

17 **[(30) березня 1909 р. Львів].** Збудився дуже рано, спакувався, потім писав листи і всяку біжучу дрібницю. Джидж[ора] прийшов провести і поїхав з нами. Потяг спізнився; Дж[иджора] встиг ще привезти мій оберток. Їхав з нами до Підзамча. Під Озірною застрягли, бо вода залила дорогу, простояли більш години, і через те стало непевно, чи застанемо

потяг. Вагалися, чи не лишитися в Богданівці; поїхали. В Підволочиськах Баум сказав, що потягу вже нема.

18 [(31) березня 1909 р. Підволочиськ – Київ]. Найблизший потяг відходив о год[ині] 5:20, а ревізія скінчилася коло 10½ год[ини]. Баум пробував випросити, щоб пустили до вагону, але начальн[ик] станції не згодився, і ми рішили чекати на станції (Кулюню поклали спати в дамській), але "носильщик № 9" все настоював, що[б] добиватися, аби пустили до вагону, і нарешті у якогось росувача вагонів добився сього, і ми в секреті зайняли купе і лягли спати; подякував носильщика гойно – а він ховав гроші в заді, і fortissimo! [дуже голосно (*італ.*)]. Їхалося дуже добре, тільки перед Козятином поляки нас обсіли й вчинили депресію на нас.

19 [березня (1 квітня) 1909 р. Київ], четверг. Саша приїхав з нами в оден час*. Настрій взагалі в родині дуже гармонійний. Будова теж нічого. Я дуже був засмучений перед виїздом донесеннєм Лаврова*, що бетонна подушка до нічого – але се дотикало тільки кавалка невеликого. В конторі теж нічого.

Саша приїхав з нами в оден час. – Напередодні, 10 березня (за ст. ст.) 1909 р., О. Грушевський у листі з Москви тішився, що приїде до Києва одночасно зі старшим братом, але разом з тим шкодував з приводу архівних справ, в які вже втягнувся. У цій же кореспонденції він повідомляв, що отримав доручення НТШ представляти Товариство на ювілеї М. Гоголя в Москві, та ділився враженнями про студентський Шевченківський вечір: "Иньший світ, иньші люде. Зовсім не по-київському і через те було трохи сумно, по-чужому" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 107–107 зв.).

…засмучений перед виїздом донесеннєм Лаврова… – у своєму листі від 14 березня (за ст. ст.) 1909 р. Ю. Тищенко (П. П. Лаврів) з приводу бетонної "подушки" для зміцнення фундаменту споруджуваного прибуткового будинку Грушевських у Києві повідомляв: "Роботи на постройці починають завтра. Бетон прийдеться викинути, бо він промерз і зіпсувався" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 142).

20 [березня (2 квітня) 1909 р. Київ], п'ятн[иця]. Їздили з Сашею до Кричевського, потім до банкирів, продав трохи паперів. Переглядав коректи etc. Занепокоїло мене, що бетонна подушка була досить круха в тім місці, де її відкрили, в півкругу. Був Перетц у мене – дружелюбно.

21 [березня (3 квітня) 1909 р. Київ]. Виплачували гроші підрядчикам. Робив коректи ЛНВ. Списався з Стеш[енком|, щоб зробити засіданнє секції*. Заходив до Перетца. Писав до Леонтовича в справі грошей для Наук[ового] тов[ариства].

…щоб зробити засіданнє секції. *– Див. коментар до запису за 24 березня 1909 р.*

22 [березня (4 квітня) 1909 р. Київ]. Не хожу нікуди. Ввечері тільки зайшов до Чикаленка, але не застав. Почуваю себе добре. Роблю коректи, читаю скрипти, пишу листи – назбиралося того quantum satis [вдосталь (*латин.*)]. Лаврів їздив в цензуру: Щоголів проговорився, що се він нас представив до штрафу*. Флорін[ський] себе нічим не проявляє. Лаврів проєктує філію в Харкові*.

Щоголів проговорився, що се він нас представив до штрафу. *– Див. коментар до запису за 31 грудня 1908 р. та записи за 5,12 січня, 16 лютого 1909 р.*

Лаврів проєктує філію в Харкові. – Цей задум підтримав М. Грушевський. Перебуваючи у Львові, 14 (1) травня 1909 р. Ю. Тищенко (П. Лаврів) на засіданні Виділу НТШ вперше доповів про необхідність заснування книгарні у Харкові. Вислухавши його пропозицію, Виділ ухвалив: "Уповноважити управителя київської книгарні поробити заходи до отворення філії книгарні в Харкові" (Хроніка НТШ. Львів, 1909. Ч. 39. С. 12; ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 115 зв.). Уже наприкінці травня 1909 р. Ю. Тищенко побував у Харкові, виїздив туди також у серпні, де познайомився з К. Я. Безкровним, який і став офіційним управителем книгарні. Докладно про свою роботу Ю. Тищенко звітував у листах до М. Грушевського (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 143, 158, 159–161). Вболіваючи за цю справу, 12 серпня (за ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський занотував у щоденнику: "Лаврів написав, що дозвіл на Харків є вже і виїздить туди" (*див. запис за цей день*). Прийнявши до відома інформацію про цей дозвіл, на черговому засіданні Виділу 1 вересня (за н. ст.) 1909 р. було виділено кредит у сумі 3000 корон для впорядкування книгарні (Хроніка НТШ. Львів, 1909. Ч. 40. С. 2; ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 119). Харківська філія відкрилася 14 (1) вересня 1909 р. за адресою: вул. Рибна, 25. З часом книгарню було перенесено до Публічної бібліотеки у Петровському провулку, а її справи перебрав колишній співробітник київської книгарні С. Луценко. Детально організаційні заходи щодо відкриття книгарні у Харкові Ю. Тищенко описав у своєму нарисі: *Тищенко Ю.* Книгарні "Літературно-наукового вісника" на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (Спогад) // Науковий збірник / Українська вільна академія наук у США. Нью-Йорк, 1953. Вип. II. С. 121–124.

23 [березня (5 квітня) 1909 р. Київ]. Їздили знову до Кричевського і до банкирів. Перед вечером був Чикаленко; питав, чи не обійшла мене критика Дорошенка*, я сказав, що не читав; виправдувався, що мого портрета не дали на плякаті "Ради", з приводу статі Бутенка в "Будущині"* etc. Я все се приймав без особливої аттенції – суєта. Просив прийти на журфікс*, але я не пішов. Натомість у нас вив'язалася конференція – з Сашею, Лавровим, Маринцею – в справі видавання популярної газети*, рішили в принципі видавати з осени, тільки не могли рішити щодо редактора.

…чи не обійшла мене критика Дорошенка… – йдеться про огляд: *Дорошенко Д.* З українських журналів. "Літературно-науковий вістник", книжка I і II // Рада. 1909. № 51. 4 марта (17 березня). С. 2–3.

…з приводу статі Бутенка в "Будущині"… – див.: *Бутенко Михайло [Шаповал Микита].* Листи з Київа (Причинки до історії українського Київа за рік 1908 після р. Хр.) // Будучність. Львів, 1909. Ч. 2. 15 січня. С. 29–31: Ч. 3. 1 лютого. С. 43–46. Характеризуючи Київ як центр "українофільства", автор безапеляційно називає минулий рік "Роком війни кожного Українця проти кожного Українця". Свої слова підтверджує низкою полемічних баталій, що час від часу спалахували на шпальтах тогочасних часописів. Називаючи їх епізодами "Всеукраїнської війни", детально описує кожний з означених 11-ти. Особливу увагу приділяє змісту реферату Ф. Матушевського "Модернізм в українській літературі", з яким

публіцист виступив в Українському клубі 26 листопада (за ст. ст.) 1908 р., звинувачуючи автора в "оголошенні війни усякому модернізму". Реакцією на ці "листи" став критичний огляд, опублікований в "Раді": *Дорошенко Д.* З українських журналів ("Будучність", чч. 1–7, "Українська Хата", ч. 1) // Рада. 1909. № 83. 14 (27) квітня. С. 2–3; № 84. 15 (28) квітня. С. 2.

Просив прийти на журфікс... *– див. коментар до запису за 12 січня 1909 р.*

...в справі видавання популярної газети... – йдеться про газету "Село" – український народний ілюстрований щотижневик для селян і робітників. Виходила у Києві у вересні 1909 р. – лютому 1911 р. Як свідчать епістолярні джерела, ідею видання газети підтримали М. Коцюбинський, Є. Чикаленко, В. Липинський, П. Стебницький та ін. Так, В. Липинський у листі від 1 (14) серпня 1909 р. до В. Доманицького писав: "З «Ради» я довідався, що має виходити «Село» – селянський тижневик ілюстрований – близче, одначе, про нього нічого не знаю – здогадуюсь, що видає його професор. У всякому разі страшенно це потрібна річ, і мені здається, що її слід було-б всіма силами піддержати, в противному разі ми серед селянства за ці роки готові стратити стільки, що потім десятками літ не надолужаємо. Чи Ви будете співробітничати? Мені *a priori* здається, що будете, бо селянський тижневик – це-ж така пекуча потреба, що повинна з'єднати всі найкращі українські сили" (Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Архів. Т. 1. Листування. Т. 1 (А–Ж). Київ; Філадельфія, 2003. С. 559–560).

Офіційні редактори-видавці "Села" – Г. Ямпольська, І. Малич, В. Товстоніс. Всього вийшло 76 чисел, 1-ше з них – 3 вересня (за ст. ст.) 1909 р. Фактичний редактор – М. Грушевський, який опублікував на сторінках газети 84 статті (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 231–412). Закрита через переслідування царської адміністрації. Її продовженням стала газета "Засів". Про заснування цієї газети та участь М. Грушевського у її виданні детально див.: *Тищенко-Сірий Ю.* Перші наддніпрянські українські масові політичні газети (1909–1912). Нью-Йорк, 1952; *Тищенко (Сірий) Ю.* Слово для народу // *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади / Упоряд. О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко. Передмова М. А. Шудрі. К., 1997. С. 49–57; *Панькова С.* Михайло Грушевський і народна газета "Село" у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. 2004–2005. Ч 3–4/1. С. 25–46; *Ткаченко І.* Науково-видавнича діяльність М. Грушевського під наглядом органів влади Російської імперії (1907–1914 рр.) // УІЖ. 2011. № 6. С. 55–67. *Див. також записи за 25 березня, 27 травня та 12 червня 1909 р.*

24 [березня (6 квітня) 1909 р. Київ], второк. Зрана правив статю Бучинського*, в конторі заходив Чикаленко, показував лист Олеся, де той скаржився на атаки "молодих"*, що він не розриває з "старими", дає вірші або "на затичку" туди, де їх не треба, або "продається за гонорар та треться коло панських сурдутів". Був Огієнко. Пополудні засід[аннє] Ради* і секції*. На Раді Перетц знову поставив питаннє про виданнє програми, почався зовсім не смачний торг, включно до 20 р[ублів], які припадком хтось прислав на вкладку (Стешенкова пропозиція, що підтримував Перетца дуже несмачно з становища "«наша робота», а не львівського товариства"). Секція пройшла дуже gemütlich [тихо, спокійно (*нім.*)] і без поліції!

Зрана правив статю Бучинського... – мова про статтю Б. Бучинського "Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506" (Записки УНТ. К., 1908. Кн. 4. С. 100–136). Четверта книжка "Записок Українського наукового товариства в Києві" вийшла друком у травні 1909 р. (на титулі – 1908 р.), про що 22 травня (за ст. ст.) М. Грушевський доповів на Раді Товариства (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 16 зв.). Продовження статті друкувалося в наступних книжках "Записок УНТ" (1909. Кн. 5. С. 61–87; Кн. 6. С. 5–53) (*див. записи за 7, 15*

жовтня 1909 р.). *Див. також записи за 2, 10 липня 1907 р., 3, 7жовтня 1908 р. та коментарі до них.*

…показував лист Олеся, де той скаржився на атаки "молодих"… – збереглося два листи Олександра Олеся до Євгена Чикаленка з обуренням необґрунтованими образами з боку "молодих" критиків: один, написаний 21 березня (за ст. ст.) 1909 р., не був відправлений; другий, написаний 22 березня (за ст. ст.) 1909 р.,, видавець "Ради" отримав у Києві 23 березня (за ст. ст.) 1909 р. й наступного дня переказав його зміст М. Грушевському. У відправленій кореспонденції Олександр Олесь повідомляв: "Вчора, високоповажаний Євгенію Харлампієвичу, я написав Вам великого листа про «молодих», які облили мене сими днями дуже, скажу Вам, «старими» помиями, облили за те, що я стою осторонь, не вхожу «дійсним членом» якого-небудь «молодого» гуртка і навіть не шлю своїх творів в ті журнали, *які ще не породились на світ*, а головне – віддаю себе на «затички дірок» туди, куди не слід... Ще б нічого, а то продаю себе за «гонорар» та за «похвалу» і «трусь біля панських сюртуків». Під враженням сього листа я вчора на де-кількох сторінках росказував Вам історію знайомства з редакцією «Ради» і т. и., все виправдовував себе від сих брудних інсінуацій. Але сьогодні побачив, що це робив даремно: я вірю, що Ви инакше дивитесь на мене, певен, що ніколи в житті не скажете, що я продався за «похвали» та за «гонорар». […] Не належав я ніколи ні до яких партій, ні до яких літ[ературних] гуртків: хочу вільно думати, хочу вільно «творити» – дозвольте так високопарно висловитись. Гарні люде є скрізь, і через те у мене єсть добрі знайомі і серед модерністів і серед консерваторів в штуці" (*Старовойтенко І.* Листування Євгена Чикаленка з Олександром Олесем // Український археографічний щорічник. Нова серія. 2007. Вип. 12. С. 543–545). Розуміючи, що адресанти О. Олеся мали на увазі його співпрацю з ЛНВ та "Радою", Є. Чикаленко поділився змістом листа з редактором "Вістника", перед тим над виразом «затички дірок» надписав "ЛНВ", а над «трусь біля панських сюртуків» – "Рада".

А далі Є. Чикаленко, який і сам натерпівся від подібних звинувачень, що "«Рада» ведеться гуртком «сватів, кумів і родичів» і не пускає нікого з молодих сил", підтримав О. Олеся, порадивши йому "начхать" на "бездар, не признаних талантів, що злобствують на все і вся" (Там само. С. 543, 546).

Пополудні засід[аннє] Ради… – на засіданні Ради УНТ взято до відома інформацію секретаря Природничої секції про підготовку до друку збірника секції. Скарбник Товариства доповів, що після виходу третьої книжки "Записок УНТ" в касі залишилося 117 руб., а М. Грушевський – про надходження до каси 2000 руб. Голова Філологічної секції В. Перетц сповістив про наміри секції випустити окремим виданням діалектологічну програму Є. Тимченка та звернувся з проханням про виділення фінансової допомоги. Рада постановила, якщо праця буде готова до літа, виділи на її видання 200 руб., а решту видатків покласти на секцію. В іншому разі запропоновано друкувати її в "Записках УНТ" (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 14 зв. – 15). 22 травня (за ст. ст.) 1909 р. на засіданні Ради УНТ взято до відома, що програма "буде йти" в книжках "Записок", а не окремо (Там само. Арк. 16 зв.). Див.: *Михальчук К., Тимченко Є.* Програма до збирання одмін української мови // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. V. С. 1–48; Кн. VI. С. 88–96; 1910. Кн. VII. С. 97–144; 1911. Кн. VIII. С. 113–202.

…і секції. – На засіданні Історичної секції УНТ, яке відбулося о 7-й годині вечора в приміщенні редакції "Літературно-наукового вістника" (вул. Володимирська, 28), було заслухано реферат Ф. Вовка "Палеолітична стоянка в с. Мезині Чернігівської губернії" та зачитано реферат покійного Б. Бучинського "Проби церковної унії в другій половині 15 в." (Рада. 1909. № 68. 24 марта (6 квітня). С. 3). Доповідь Ф. Вовка під назвою "Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині" опубліковано в "Записках Українського наукового товариства в Київі" (1909. Кн. IV. С. 90–99), які вийшли наприкінці травня 1909 р. Там же подано початок статті Б. Бучинського під назвою "Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506" (С. 100–136), продовження опубліковано в 5-ій та 6-ій книжках "Записок Українського наукового товариства в Київі" за 1909 р. Про доповідь Ф. Вовка за результатами розкопок Мізинської стоянки в 1909 р. *див. запис за 8 червня 1909 р.*

25 [березня (7 квітня) 1909 р. Київ]. Їздили семейственно на Володимирську горку, потім я з дітьми ходив до Михайловського і на Хрещатик. Вернувся до розмови з Лавровим про газету для селян; він заявив, що коли маємо до нього довір'є, то він радо взяв би на себе редакторство, з тим, щоб я вступні артикули писав. Потім сю справу соборне обговорили і порішено – 1[-ше] ч[исло] випустити на 15/IX, Ямпольську, "доч генерала от кавалерії", просити дати фірму*; сказати Чикаленкови, з огляду, що я його питав в понеділок про додаток, і він сказав, що дійсно хоче його видавати від нового року*. Ввечері балакали довго про популярні видання, виданнє попул[ярної] історії по 80 коп., і я довго про се думав і не міг заснути.

…Ямпольську, "доч генерала от кавалерії", просити дати фірму… – у відповідь на це прохання Г. Ямпольська писала: "Коли моє ймення потрібно для загального добра, дак я з великою охотою приношу його в жертву на олтарь отечества" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 676). Детально про взаємини М. Грушевського з Г. Ямпольською див.: "Життя окрім роботи я собі й помислити не можу": Вибрані листи Михайла Грушевського до Ганни Ямпольської (1890–1892 рр.) / Вст. ст. й публ. Г. В. Кондаурової // УІЖ. 2016. № 5. С. 80–100. *Див також записи за 2 вересня 1906 р., 23 березня, 27 травня, 12 червня 1909 р., 18, 19, 25 травня 1910 р.*

…що дійсно хоче його видавати від нового року. – Ця розмова насправді відбулася, про що видавець "Ради" Є. Чикаленко у листі від 12 квітня (за ст. ст.) 1909 р. до петербурзького приятеля П. Стебницького писав: "Я рішив було з 1910-го року давать щопонеділка селянський додаток і запросив Доманицького за редактора, але М. С. Грушевський заявив мені, що він незабаром почне видавать селянську газету, то я вже не знаю тепер. Побачу, яка то «селянська» газета буде..." (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки // Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 130). До свого задуму про додаток для селян Є. Чикаленко більше не повертався.

26 [березня (8 квітня) 1909 р. Київ]. Зрана мусів поїхати до банку, взяти гроші по Леонтовичеву чеку для Т[оварист]ва*, бо був імений; потім спішно поїхав на будову, бо мали прийти Макс[имов] і Кричевський; вернувся до банку, вложив гроші на біжучий рах[унок] Товариства, теж вкладав для Галі й Саші. Ввечері були на страстях*, верталися з свічками, і я випалив хрест на новім домі. Під Благовіщеннє мині снилися дві гадюки, одній я відбив голову, друга втікла, на Благовіщеннє – воші! Самі приємні сни. Живемо згідно і приємно, тільки часом не дають спати.

…взяти гроші по Леонтовичеву чеку для Т[оварист]ва… – йдеться про кошти, виділені В. Симиренком для УНТ, з яких 500 руб. – за 1908 р., 1500 руб. – на 1909 р. Про це посередник у цій справі В. Леонтович повідомив М. Грушевському ще на початку 1909 р. (*див. коментар до запису за 10 січня 1909 р.*). Отримавши запевнення В. Леонтовича, М. Грушевський доповів про це на Раді УНТ 23 березня (за ст. ст.) 1909 р. (ІР НБУВ. Ф. X. № 32919. Арк. 14 зв., 15 зв.).

Ввечері були на страстях… – страсті, пасіон (*латин.* passio – страждання) – вокально-драматичне храмове дійство для солістів, хору і оркестру на євангельський текст про страждання і смерть Христа. У церковну практику страсті увійшли в IV ст. Найвищого рівня жанр досяг у творчості Йоганна Себастьяна Баха, Людвіга ван Бетховена, Шарля Гуно, Ференца Ліста та ін.

27 [березня (9 квітня) 1909 р. Київ], вел[икодня] п'ятн[иця]. Зрана з мамою пішов до церкви, потім мав конференцію з подрядчиками при виплаті про балки, яку вони зараз використали на свою користь і привезли "наряд" на балки. Потім з Кулюнею їздили на Хрещатик. Робота устала на будові і в друкарнях. Тихо. Читаю Гамсуна* й журнали – і коректи.

Читаю Гамсуна... – Як свідчить запис М. Грушевського за 12 квітня 1909 р., ймовірно йдеться про роман "Містерії" норвезького письменника Кнута Гамсуна. Того ж 1909 р. інший роман К. Гамсуна "Пан" було опубліковано в перекладі Л. Пахаревського в ЛНВ (1909. Т. XLVI. Кн. VI. С. 515–536; Т. XLVII. Кн. VII. С. 141–157; Кн. VIII. С. 326–339; Кн. IX. С. 473–503) та окремо видано Українсько-руською видавничою спілкою.

28 [березня (10 квітня) 1909 р. Київ]. Їздив в контору, радився з Максимовим. Лаврів виїхав. Заходили семейно до Софії. Посилав розвідатися про Біляшевського – він справді в клініці. Писав листи.

29 [березня (11 квітня) 1909 р. Київ], великдень. Не клалися з вечера, а пішли на одіянія, і я з Кулюнею – до Благовіщен[ської]*, потім до Пріюта*, а по утрені додому. Нагадало се мені мої екстатичні часи й понаводило на гадки, які я зараз же рано взявся переносити на папір. Потім покликали нагору, бо прийшов Черняхів[ський]. З ним разом вийшов я на візити: Лисенка не застав, у Чик[аленка] саму Марію Викт[орівну]*, у Перетца теж тільки madame*, потім у Заньковецької і в клініці у Біляшевського, що зробив своїм виглядом дуже сумне враження; балакав про завіщання etc. Вечером був у нас Перетц, я остерігав його, що з Арабаж[иним] може бути провал* – він грозив, що виступив би сам. Приїздила вечером Марія Конст[янтинівна]*.

...до Благовіщен[ської]... *– див. коментар до запису 25 грудня 1907 р.*

...потім до Пріюта... – йдеться про Маріїнський дитячий притулок дівчат-сиріт, що містився навпроти прибуткового будинку Грушевських, який зводився у той час на розі вул. Паньківської та Микільсько-Ботанічної. Адреса притулку: Паньківська, 2, будинок зберігся, нині – Інститут психології ім. Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. Будинок, який перебував у віданні Київської губернської опіки дитячих притулків, збудований 1881 р. за проєктом архітектора В. Ніколаєва на пожертви цукрозаводчика Н. Терещенка (2 поверхи). 1899 р. за проєктом В. Ніколаєва здійснено реконструкцію, зокрема, добудовано 3-й поверх. Водночас 1900 р. коштом Н. Терещенка у спеціально прибудованій абсиді влаштовано й освячено домову церкву в ім'я св. Марії Магдалини. Обов'язки директора притулку на початку XX ст. виконували лікар В. Чернов, видавець К. Григорович-Барський. Візит М. Грушевського з донькою, пов'язаний зі службою у цій церкві, носив водночас характер виховання в Катерини почуття співпереживання, чулості до нужденних сиріт.

...у Чик[аленка] саму Марію Викт[орівну]... – мова про першу дружину Євгена Харлампійовича Чикаленка, громадську діячку Марію Вікторівну Чикаленко (уродж. Садик; 1865–1933). 1883 р. одружилася з Є. Чикаленком, з яким мала шістьох дітей.

...у Перетца теж тільки madame... – йдеться про другу дружину Володимира Миколайовича Перетца – Варвару Павлівну Адріанову-Перетц (1888–1972) – російського і українського літературознавця, фольклористку, театрознавця, мовознавця, текстолога,

бібліографа. Подружжя мешкало за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська (нині – Саксаганського), 74, кв. 1 (будинок зберігся).

…що з Арабаж[иним] може бути провал… – рішенням Ради УНТ від 23 березня (за ст. ст.) 1909 р. було ухвалено перелік кандидатів у члени Товариства: В. Ю. Охримович, А. І. Лященко, М. Солуха, А. Х. Каковський, О. І. Яцимирський та К. І. Арабажин. За Статутом УНТ кандидатури затверджувалися дійсними членами Товариства рішенням загальних зборів. Згідно з протоколом загальних зборів від 16 вересня (за ст. ст.) 1909 р. дійсними членами було обрано всіх названих осіб, окрім російського, українського та латвійського літературознавця, журналіста, письменника й перекладача Костянтина Івановича Арабажина (1866–1929) (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 75). Імовірно, саме цей "провал" передбачав М. Грушевський, зауваживши про це в занотованій розмові з В. Перетцем, який, правдоподібно, всіляко підтримував кандидатуру К. Арабажина (брата його першої дружини). Так, з пізнішого листа О. Шахматова до М. Грушевського від 9 жовтня (за ст. ст.) 1910 р. відомо, що В. Перетц відмовився від участі в енциклопедичному виданні "Украинский народ в его прошлом и настоящем" через те, що до співпраці з ним не запросили К. Арабажина (*Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // УІЖ. 1996. № 5. С. 99).

У колі діячів, які гуртувалися навколо Українського наукового товариства, постать К. Арабажина не викликала симпатії. За ним тягнувся шлейф непорядності ще з київських часів; набув популярності людини "винятково-деструктивної ролі" і в Петербурзі, де припускався публічних випадів проти українських національних засад загалом, світогляду Т. Шевченка, постатей В. Антоновича та О. Кониського. Чимало згадок про його поведінку зустрічається на сторінках спогадів О. Лотоцького: "Ся людина, куди лише входила, всюди і завше вносила з собою неспокій і розклад. В колах українських у Київі появляється він на переломі 80-их і 90-их років. Енергічний, здібний, і як письменник і як промовець, він досяг в українському гурті видатного значіння, був одним з улюблених учнів В. Б. Антоновича. «Засипавшись» на чомусь, був арештований та, очевидно, наговорив на допитах більше, ніж було треба, бо в наслідок його зізнань, – так принаймні думали, – досить людей було поарештовано. Стративши ґрунт в українських кругах, він виїздить до столиці [...], з часу, відколи виїхав з Київа, не виявляв найменшого інтересу до справ українських, стратив усякі звязки з українським світом і в своїх споминах живився лише тими прикрими враженнями, з якими виїхав, всіма одкинутий, з Київа". І навіть його співпраця з українським часописом "Вільна Україна" та Українським клубом у Петербурзі не додали йому авторитету. Коли постало питання заснування української кафедри в Петербурзькому університеті, яке реалізувати так і не вдалося, наперед вживалися усі заходи, щоб не допустити К. Арабажина до посади її завідувача (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. ІІ. С. 313–316). *Див. також запис за 5 квітня 1909 р.*

Приїздила вечером Марія Конст[янтинівна]. – Мова про Марію Заньковецьку.

30 [березня (12 квітня) 1909 р. Київ]. Їздили разом з М[арією] Сильвестровною до Черняхівських*, Стешенків*, Берло* (сих двох не застали), потім до Біляшевського, до к[от]рого зрана нас не пустили. По обіді я з Кул[юнею] ходив до Карачевських, але М[арія] Ероф[еєвна] спала*, а М[арії] Вас[илівни] не було*, потім я поїхав до Антоновички*, але розмова була досить нудна – кисла. Вечером семейственно пішли всі до Опокових*, де й поседіли трохи.

…Черняхівських… *– див. коментар до запису за 25 грудня 1908 р.*

…Стешенків… *– див. коментар до запису за 27 грудня 1908 р.*

…Берло… – Г. Л. Берло мешкала на той час за адресою: вул. Стрілецька, 1а, кв. 9 (будинок зберігся, нині – вул. Стрілецька, 7/6). Див.: ІР НБУВ. Ф. Х. № 35 224.

…М[арія] Ероф[еєвна] спала… – мова про дружину українського громадсько-культурного діяча, публіциста, перекладача, члена Київської старої громади, друга О. Конисього Василя Никодимовича Вовка-Карачевського (1834–1893). *Див. також коментар до запису за 1 січня та 13 листопада 1909 р.*

…а М[арії] Вас[илівни] не було…— мова про доньку В. Н. Вовка-Карачевського, в яку в студентські роки був закоханий М. Грушевський. *Див. також коментар до запису за 26 березня 1906 р.*

…потім я поїхав до Антоновички… – К. М. Мельник-Антонович мешкала за адресою: вул. Кузнечна (нині – Антоновича), 40. Після об'єднання у 1909 р. вулиць Кузнечної та Набережно-Либідської в одну під назвою Кузнечна змінилася й нумерація. Знаменитий "дім з мезонином" Володимира Антоновича на розі Кузнечної, 36 та Жилянської, 20, зведений на початку 1880-х років, отримав нову адресу: Кузнечна, 40 (не зберігся). *Див. також коментар до запису за 17 лютого 1908 р.*

…семейственно пішли всі до Опокових… *– див. коментар до запису за 19–20 лютого 1907 р.*

31 [березня (13 квітня) 1909 р. Київ], третій день свят. Зрана я заштрайкував і не ходив нікуди, були у нас Людм[ила] Мих[айлівна] Чернях[івська] і Берло, досить куріозно було слухати Берлових рекрімінацій на українство. Вечером пішли до Перетців: було досить неінтересно; прийшов на останку молодий Розов – українець, що рекомендувався як оден з тих, що були на вакаційних викладах у Львові в 1903 р.*

…вакаційних викладах у Львові в 1903 р. – Йдеться про літні курси українознавства, що проходили у Львові з 23 червня по 22 липня (за н. ст.) 1904 р. (*див. коментар до запису за 17 вересня 1904 р.*). На відомому знімку викладачів та слухачів цих курсів, зробленому 5 (18) липня 1904 р. фотографом Е. Тшемеським (E. Trzemeski), у п'ятому ряду третім ліворуч поруч з Дарією Старосольською (донькою В. Шухевича) бачимо й згадану в щоденнику особу – Дмитра Розова (див.: Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 33, 106 (№ 19)). Д. О. Розов згадується серед студентів Петербурзької політехніки та діячів Української громади у Петербурзі також О. Лотоцьким, який додає важливу інформацію про його долю: "помер з голоду в Саратові" (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. II. С. 92).

1 [(14)] квітня [1909 р. Київ], середа. Вибрався "з візитами" до метрів нашого Товариства – Русова, Ор[еста] Левицького*, Галіна*; у Ор[еста] Левицького посидів і побалакав, оповідав преінтересно про Козельщанську ікону*, Капністів*, Армашевську* etc. Потім я поїхав до банкір[ських] контор і був дуже <зажитов[аний]> звісткою про наглий скок біржі; але вже прийшли трівожні телєграми з Турції, й купувати паперів не хотіли. Надвечір пішов до Русова, що перебрався на М[аріїнсько]-Благовіщ[енську], 56. Відти хотів іще зайти до Чикаленка, але його не було дома – певне на відчиті Шелухіна*, де й Маринця була.

…Ор[еста] Левицького… – О. І. Левицький мешкав за адресою: Крутий узвіз / Університетський крутий узвіз, 3.

…Галіна… – М. А. Галин мешкав за адресою: вул. Мала Васильківська (нині – Шота Руставелі), 42, кв. 36 (будинок зберігся).

...оповідав преінтересно про Козельщанську ікону... – **мова про Козельщинську ікону Божої Матері** (прибл. XVI ст.). Назва ікони походить від містечка Козельщина на Полтавщині. Згідно з переказами, вона була сімейною реліквією козацької родини Козельських. Останній з них, кобеляцький повітовий предводитель дворянства 40-х – 50-х років XIX ст. П. І. Козельський, не маючи нащадків, у 1863 р. передав свій маєток й ікону графині Софії Михайлівні Капніст (уродженій Остроградській) – доньці відомого українського математика М. В. Остроградського. Із цього часу вона стала святинею Володимира Івановича та Софії Михайлівни Капністів. Прославилася ікона за межами Полтавщини завдяки події, що трапилася 1881 р. в родині. Донька Капністів Марія захворіла: внаслідок необережного стрибання східцями були уражені ноги. Після невдалого лікування батьки вирішили відвезти її на консультацію до паризького професора, який мав приїхати до Москви. 21 лютого (за ст. ст.) 1881 р. граф сповістив дружину телеграмою про приїзд професора й викликав їх із донькою з Козельщини до Москви. Перед тим як вирушити в дорогу, мати порадила Марії помолитися перед іконою Богоматері. Під час цієї молитви тіло Марії пронизав страшний біль, дівчина закричала і знепритомніла. А коли прийшла до тями, відчула силу в руках та ногах. За кілька тижнів Володимир Капніст таки показав вже здорову доньку професору. Той не зміг пояснити ні причини недуги, на яку понад рік страждала дівчина, ні тим паче її дивовижного одужання.

23 квітня (за ст. ст.) 1881 р. ікону Козельщинської Божої Матері було встановлено в невеличкій каплиці, яку збудував граф Володимир Капніст на знак подяки за зцілення доньки. Відтоді з ранку до ночі до каплиці йшли люди, везли на підводах, несли чи вели під руки тяжкохворих для зцілення. На зібраний капітал упродовж 1881–1882 рр. поруч із каплицею звели Різдвяно-Богородицьку церкву, куди було перенесено чудотворну ікону. При церкві створилася релігійна громада, реорганізована 1890 р. у Козельщинський Різдвяно-Богородицький жіночий монастир. У 1906 р. на території монастиря завершується спорудження собору Різдва Пресвятої Богородиці за проєктом полтавського єпархіального архітектора С. В. Носова. Зведена у візантійському стилі велична будівля собору на 40 м заввишки була визнана однією з найкращих в Україні та всій Російській імперії. Гордість та окрасу собору – іконостас – виготовили з білого італійського мармуру з вкрапленнями бразильського оніксу. Особливе місце в соборі відвели іконі Божої Матері. Внутрішнє убрання храму, яке виконав київський живописець М. І. Мурашко, вирізнялося витонченою красою. Із спорудженням нового храму стару Різдвяно-Богородицьку церкву розібрали і продали для перенесення в Катеринославську губернію.

1929 р. монастир закрили, унікальні пам'ятки, культове начиння та іконостас знищили. Ікону Козельщинської Божої Матері переховували по різних храмах на Полтавщині, а потім у Києві на одній з приватних квартир. Її зберегла послушниця ігумені монастиря Феофанії. На початку 1990 р. приміщення Різдвяно-Богородицького собору колишнього Козельщинського однойменного монастиря передано Козельщинській православній громаді. 6 березня 1990 р. в соборі вперше через багато років після його закриття відбулося богослужіння, а в лютому 1993 р. у храм повернулася й чудотворна ікона. Святкування на честь ікони відбувається щороку 19 березня.

...Капністів... – йдеться про рід Капністів (Капніссіси, Капніссі) – благодійників, представників козацько-старшинського роду грецького походження, нащадків венеційських дворян, що походять від Стамателло Капніссіса. Український шляхетський рід Капністів походить з роду італійського (венеційського) купця (грека за національністю) Василя Петровича Капніста (бл. 1701–1757) – сотника ізюмського полку (1726), полковника миргородського (1737–1750) і київського (1750). Даний сюжет про Козельщинську ікону пов'язаний з ім'ям правнука Василя Петровича Капніста, онука визначного українського і російського поета, драматурга і громадсько-політичного діяча Василя Васильовича Капніста (1758–1823) – Володимира Івановича Капніста (1839–?).

...Армашевську... – мова про доньку Володимира Івановича та Софії Михайлівни Капністів Марію (прибл. 1865–1920) (*див. попередні коментарі*). Її другим чоловіком був геолог-петрограф, професор Київського університету, російський монархіст Петро Якович Армашевський (1851–1919). По матері був рідним племінником українського історика

О. М. Лазаревського. У 1905–1909 рр. – декан фізико-математичного факультету Університету св. Володимира. Член Київського товариства дослідників природи. Входив до громадського активу Київського художньо-промислового і наукового музею. 1908 р. обраний заступником голови "Киевского клуба русских националистов". Як прихильник монархізму у травні 1919 р. заарештований Київською губернською ЧК і розстріляний. Переховуючись від переслідувань, М. В. Армашевська (Капніст) виїхала до Одеси, де і померла 19 грудня 1920 р.

...певне на відчиті Шелухіна... – того дня в Українському клубі С. Шелухін прочитав лекцію на тему "Гоголь і українське суспільство". Як відзначав кореспондент "Ради", його реферат був "дуже ґрунтовний і докладний, і прочитано його з правдивим хистом" (Рада. 1909. № 74. 3 апріля (16 квітня). С. 3).

2 [(15) квітня 1909 р. Київ]. Зрана зайшли до мене Чикаленко і Кошовий з запросинами, дуже урочисто, в чорних сурдутах, так що я спитав, чи не секундантами. І вони дуже утішилися. Був потім з Сашею у нотара (Зем[ельний] банк б[ув] замкнений) в справі закладної Богатків*, потім їздив на засід[аннє], де промовляв за лєґалізацією, але невдатно. Їздив до Грубера* і продав по 2 тис. за 80. По обіді їздив в контору, де довідався, що був Франко й дуже дивно себе вів*. Був у Кричевського, де бачив сливе скінчену фасаду, і в ред[акції] "Ради". Ішло досить gemütlich [тихо, спокійно (*нім.*)]. Мар[инця] була на "М[арусі] Богуславці"*, і я мав білет, але спізнився, і з "Ради" поїхав уже додому.

...в справі закладної Богатків... – йдеться про заставу будинку на Паньківській, 9, яку родина Грушевських у липні 1908 р. придбала від попереднього власника, П. Богатка (ДАКО. Ф. 1636. Оп. 6. Спр. 598. Арк. 25–25 зв.). *Детально див. коментар до запису за 7 липня 1908 р.*

Їздив до Грубера... – мова про власника київської банкірської контори Іллю Ісаковича Грубера. Контора містилася навпроти Думи на вул. Хрещатик, 15 (будинок не зберігся). У грудні 1909 р. було підписано угоду про передачу контори Петербурзькому міжнародному комерційному банку, за якою І. І. Грубер переходив на службу в банк як віце-директор його Київського відділення терміном на 10 років з платнею 15 тис. руб. на рік. М. Грушевський не раз і надалі користувався послугами цієї контори (*див. записи за 8 квітня, 1, 10 червня, 28 грудня 1909 р.*).

...що був Франко й дуже дивно себе вів. – Цей візит І. Франка до Києва не був для М. Грушевського несподіванкою на відміну від тих, хто побачив його вперше або на панахиді, або на похороні П. А. Косача і пов'язав його приїзд саме з цією сумною подією. М. Грушевський знав про плани І. Франка з кореспонденцій учнів та колег по НТШ. Так, 24 березня (6 квітня) 1909 р. І. Джиджора писав: "Ой! Мало не забув! Пан Професор готові наскочити на евентуальну неприємність, або радше vice–verca [навпаки, протилежним чином (*латин.*)]: сьогодня нагло рішив Франко з цілою родиною поїхати в Київ і вже був в поліції за паспортом, тільки ж йому сьогодні не дали, а казали прийти завтра. Я просив Козловського, щоб він сповістив про се Бандрівського, щоби той приняв якісь міри; се ж в першій лінії небезпека для самого Франка. Може бути, що Б[андрівськ]ий не допустить до сього" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 187).

Невдовзі, 26 березня (8 квітня), В. Гнатюк доповнював попередню інформацію: "Др. Франко має вже пашпорт до Росії і виїздить десь невдовзі до Київа й Одеси в «фамілійних справах», як каже, але яких не пояснює" (Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упор., авт. вст., комент. та покажч. Н. В. Руденко. Запоріжжя, 2006. С. 45). У даному листі допущена авторська помилка при датуванні: вказано "8.III" замість "8.IV". На дану помилку вказує низка фактів, і насамперед той, що 8 березня (за н. ст.)

1909 р. І. Франко ще лікувався в Ловрані, а М. Грушевський перебував у Львові, отже, у В. Гнатюка не було необхідності відправляти йому звіти й повідомляти львівські новини. Відомості, подані в листі В. Гнатюка, спростовують також спогади А. Трегубової про те, що І. Франко приїхав до Києва з чужим паспортом (*Трегубова А.* Дещо з життя Ольги Хоружинської // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. Вид. 2-ге, доповн., переробл. Львів, 2011. С. 226).

Це був перший після 1886 р. (одруження з Ольгою Хоружинською) приїзд І. Франка до Києва, а загалом третій (1885, 1886, 1909) і останній. Дана щоденникова нотатка М. Грушевського є надзвичайно важливим джерелом для встановлення дня прибуття письменника до Києва, адже більшість мемуаристів і дослідників датують цей приїзд 4 квітня (за ст. ст.) 1909 р. (*Горбатюк М.* Перебування І. Франка у Києві у 1885, 1886 та 1909 рр. // До дня народження М. П. Старицького: Матеріали III–IV наукових семінарів "Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.". К., 2011. С. 178). Насправді він прибув до Києва не пізніше 2 квітня (за ст. ст.) і виїхав 12 квітня (за ст. ст.) 1909 р., пробувши в місті приблизно 11 днів. Про цей візит письменника Д. Дорошенко, який супроводжував його в Києві, повідомляв на сторінках "Ради": Іван Франко у Київі // Рада. 1909. № 79. 9 апріля (22 квітня). С. 2; По Україні: У Київі: Від'їзд д-ра Франка // Рада. 1909. № 83. – 14 апріля (27 квітня). С. 2. Про це Д. Дорошенко згадував і в пізнішому листі до М. Мочульського (ЦДІАЛ України. Ф. 379. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 19–19 зв.).

Зокрема, у замітці "Іван Франко у Київі" наголошувалося: "Останній раз Франко був у Київі 23 роки тому". Ця фраза, написана під час безпосереднього спілкування з І. Франком, варта особливої уваги при розгляді версії про його перебування у Києві у 1907 р., зафіксованої в окремих споминах. Один із мемуаристів, літературознавець Михайло Мухин, на той час 13-літній київський гімназист, описав свій візит до книгарні ЛНВ на свято Івана Богослова, що припадає на 26 вересня за ст. ст. (9 жовтня за н. ст.) 1907 р., де й побачив І.Франка: *Киянин.* Іван Франко в Києві // Визвольний шлях. Лондон, 1956. Кн. 12/36 (110). С. 1393–1397 (псевдо "Киянина" розкрито за іншими варіантами цих мемуарів літературознавцем Л. Каневською). Однак ця інформація не підтверджується іншими джерелами та потребує окремого дослідження. Одним із важливих арґументів contra цієї версії може бути той факт, що М. Грушевський, який із 3 вересня по 4 жовтня (за ст. ст.) 1907 р. був у Києві, жодним словом у своїх щоденникових нотатках не згадує про перебування тут І. Франка. Не згадує про це у своєму листі від 6 жовтня (за ст. ст.) 1907 р., написаному відразу після від'їзду М. Грушевського до Львова, також і Ю. Тищенко, який, за версією М. Мухина, обслуговував І. Франка у книгарні ЛНВ на Прорізній, 20. Не могло бути наприкінці вересня 1907 р. в книгарні й І. Джиджори, описаного названим мемуаристом, бо, як свідчать щоденникові нотатки М. Грушевського за 3–30 вересня (за ст. ст.) 1907 р., "Дж[иджора] поїхав 15[-го] і нурка дав, і не приїхав, як обіцяв – перед 1/X" (*див. запис за ці дні*).

Варто звернути увагу також і на листування І. Франка, зокрема його лист до М. Грушевського, написаний у Львові 7 жовтня за н. ст. (24 вересня за ст. ст.) 1907 р., отже за два дні до згаданої М. Мухиним своєї зустрічі в Києві з І. Франком (див. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 50. К., 1986. С. 333; Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 311). У цій кореспонденції, так само як і в попередніх, немає жодного слова про найближчі плани відвідати Київ. Не зафіксувала, на відміну від 1909 р., цей візит і газета "Рада". Дивним виглядає й той факт, що консультант М. Мухина щодо ідентифікації працівників книгарні ЛНВ й себе особисто – Ю.Тищенко – не залишив жодної згадки про цей небуденний епізод у численних своїх мемуарах (див., зокрема: *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади / Упоряд. О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко. Передм. М. А. Шудрі. К., 1997).

Проте, для остаточної відповіді, чи відвідував І. Франко Київ наприкінці вересня 1907 р., варто шукати не лише арґументи contra, але й арґументи pro. Єдиним достовірним фактом, згаданим М. Мухиним, є опис книгарні ЛНВ, яка на кінець 1907 р. містилася на Прорізній, 20 (автор помиляється лише в нумерації будинку), а у серпні 1908 р. перемістилася на Володимирську, 28. Отже, інформація про його відвідини цієї книгарні виглядає вповні правдоподібно. Інший мемуарист, український оперний співак і педагог Михайло Микиша, згадує про участь І. Франка в одному з літературно-музичних вечорів,

що відбувся в оселі М. Лисенка також 1907 р. (*Микиша М.* Незабутні дні // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упоряд. О. Лисенко. К., 1968. С. 576–577).

І якщо згадані М. Мухиним та М. Микишею епізоди про візит І. Франка до Києва у 1907 р. не зафіксовані в інших документальних джерелах, то сумне враження від зустрічі з ним на початку квітня 1909 р. запам'яталося всім, хто його знав раніше. Детально цей останній приїзд І. Франка до Києва описаний в мемуарній літературі: *Дорошенко Д.* Останній побут Івана Франка у Києві // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. Вид. 2-ге, доповн., переробл. Львів, 2011. С. 713–720; *Старицька-Черняхівська Л.* Про Франка // Там само. С. 618–621; *Трегубова А.* Дещо з життя Ольги Хоружинської // Там само. С. 219–227; *Грінченко М.* Спогади про Івана Франка та про його семйове огнище // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. К., 2010. Т. 5. С. 190–227; *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): У 2 т. Т. І К., 2004. С. 57–58.

Мар[инця] була на "М[арусі] Богуславці"... – того дня у приміщенні театру колишнього Товариства грамотності (Троїцький народний дім) йшла вистава "Маруся Богуславка" М. Старицького (режисер М. Садовський, у головній ролі – М. Заньковецька).

3 [(16) квітня 1909 р. Київ]. Зрана чекав Лотоцького, він прийшов досить пізненько, потім снідав у нас, і разом поїхали до ЛНВ. Під враженням вчорашньої розмови (в "Раді") з Ткаченком*, що ЛНВ не має доброго критика, як от Єфремов, я запропонував Лотоцькому писати на літ[ературно]-сусп[ільні] теми, а він почав – на тему потреби помиритися з Єфр[емовим] і Гоголівцями*. Кінець кінцем признав, що мині не можна робити перших кроків, і згодився писати*. В конторі довідався, що у мене були Луценко* і Степаненко*, просили прийти до клубу. Потім Котик привів Єнсена. В клубі зійшлися <як>пізнійше, вияснилося, що Луценко і Шелухін збирали немов Чорну раду, не знайшовши спочутя для пляну нац[іонально]-економіч[ної] організації з 500 тис. руб.* Потім були иньші розмови, в яких страшенно мучив усіх Степаненко. Всі були під враженням Франка, якого бачили на похоронах Косача*, де він оповідав, що їде до Одеси виручати якогось Федоровського*, замурованого тому 10 літ Комарем і Сашею!*

...з Ткаченком... – імовірно, йдеться про політичного діяча, адвоката Михайла Спепановича Ткаченка (1879–1920).

...і Гоголівцями. – Після приїзду до Києва Б. Грінченко мешкав на вулиці Гоголівській, 8, а його прихильники, С. Єфремов та В. Дурдуківський, на тій самій вулиці в будинку № 27. Молоді українські сили, що гуртувалися навколо видавничого товариства "Вік", наприкінці XIX – на початку XX ст. були найближчими спільниками М. Грушевського. Однак з переїздом до Києва Б. Грінченка "віківці" стали опозицією до М. Грушевського, не співчуваючи насамперед ідеї перенесення до Києва "Літературно-наукового вістника". За спогадами Ю. Тищенка, "в той час українське громадянство було поділене на дві течії, які неприязно ставились одна до одної. Це течія так званих Грушевківців – з одного боку і Грінченківців – з другого, або Паньківців (Паньківска вул., де мешкав Грушевський) і Гоголівців (Гоголівська вул., де мешкав С. Єфремов і інші прихильники Грінченка). Почався цей поділ з переносу «ЛНВістника» зі Львова до Києва, в чому Грінченківці вбачали намір повалити «Нову Громаду» [...]. Тут же зазначу, що по суті якихось партійних чи ідеологічних розходжень між цими групами не було і непорозуміння базувались більше на амбіції окремих осіб" (*Тищенко-Сірий Ю.* Перші наддніпрянські українські масові політичні газети. 1909–1912. Нью-Йорк, 1952. С. 7).

…і згодився писати. – Співпраця О. Лотоцького з "Літературно-науковим вістником" розпочалася у 1898 р. вже з перших книжок журналу і поклала початок формуванню публіцистичної школи М. Грушевського. 3-під його пера (під псевдонімом "Spectator") упродовж 1898–1901 рр. виходили розлогі тематичні огляди "З росийської України" (Літературно-науковий вістник. Покажчик змісту. Том 1–109 (1898–1932) / Уклав Б. Ясінський. Київ; Нью-Йорк, 2000. С. 208–210; *Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 222–243). Про відновлення своєї співпраці з ЛНВ, зокрема згоду подавати до ЛНВ "літературно-публіцистичні начерки", О. Лотоцький повідомляв у листі до М. Грушевського ще у червні 1908 р. (Там само. С. 341). Імовірно, під час зустрічі в Києві редакторові "Вістника" вдалося вмовити колишнього Spectator'а писати й суспільно-політичні огляди, однак упродовж 1909 р. О. Лотоцький опублікував лише декілька рецензій та літературних нарисів (Літературно-науковий вістник. Покажчик змісту. С. 208, 210).

…Луценко… – мовиться про Івана Митрофановича Луценка (1863–1919) – лікаря, громадсько-політичного діяча, одного з керівників одеського осередку Української народної партії (1902–1907) та засновників одеської "Просвіти", голову ради "старійшин" Українського клубу в Одесі (з 1910). Детально див.: *Вінцковський Т., Музичко О.* Іван Митрофанович Луценко (1863–1919). К., 2013. С. 53–54.

…і Степаненко… – йдеться про Олександра Федоровича Степаненка (1873–1924) – політичного і громадського діяча, кооператора, одного зі співзасновників Української народної партії (1902), редактора газети "Село" та "Засів".

…не знайшовши спочутя для пляну нац[іонально]-економіч[ної] організації з 500 тис. руб. – Імовірно, йдеться про заходи І. Луценка та С. Шелухіна, пов'язані з заснуванням "Українського споживчого товариства в Одесі", клопотання про яке вони подали 30 листопада (за ст. ст.) 1908 р. (див.: *Вінцковський Т., Музичко О.* Іван Митрофанович Луценко (1863–1919). К., 2013. С. 53–54).

Всі були під вражіннєм Франка, якого бачили на похоронах Косача… – чоловік Олени Пчілки та батько Лесі Українки Петро Антонович Косач помер 2 квітня (за ст. ст.) 1909 р. (у Великодній тиждень в четвер). Похований 4 квітня (за ст. ст.) 1909 р. на старому Байковому цвинтарі. У щоденниковій нотатці М. Грушевського згадується не похорон, а панахида, яку 3 квітня з 2-ої години дня правило духовенство в господі покійного в будинку № 97 по вул. Маріїнсько-Благовіщенській. Це помешкання родина Косачів винаймала з 1899 р. Зустріч з Іваном Франком у той день описала у споминах і М. Грінченко: "Надвечір я йшла на панахиду і бачу – поперед мене йде чоловік і постать його нагадала мені Франка. Але відкіля ж тут візьметься Франко? – подумала я. Бачу, чоловік пішов у той будинок, куди йду я; увіхожу в хату Косачів – і він там. Придивляюсь – і справді ця нужденна постать дуже-дуже нагадує Франка. Аж тут і він побачив мене і підійшов привітатися. Так, то справді був Франко, похилий, схудлий, з тими ж сумними, але тепер пригаслими очима, з покорченими пальцями на руках. Після панахиди умовились ми, що Франко другого дня прийде до нас. Приїхав він до родичів, але там не хотіли його держати і він мав переїхати до Чикаленка, а це було зовсім близько від нас" (*Грінченко М.* Спогади про Івана Франка та про його семйове огнище // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. К., 2010. Т. 5. С. 207–208).

Вразив вигляд письменника й Л. Старицьку-Черняхівську: "В господі правили панахиду, зібралися товариші, друзі. Сумні слова, сумні співи, жовтий світ свічок і тиша, і враз я почула десь в передпокої тяжке ридання, таке болюче, рвуче. Я поглянула в передпокій. Серед нього невисокий на зріст чоловік стояв, притулившись до стіни, і тяжко ридав. [...] Боже мій! Це ж був Франко. Не той Франко, що сяяв діамантом розуму. [...] Всі обступили Франка, почали розпитувати, як дістався він сюди і т. і. Боже милий! Франко заговорив, і одразу страшна трагедія стала всім на очі. Він казав нам, що втік від ляхів, – бо вони мордували його, покрутили йому руки, і тому він не може розтиснути кулаки й таке інше" (*Старицька-Черняхівська Л.* Про Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. Вид. 2-ге, доповн., переробл. Львів, 2011. С. 621).

...виручати якогось Федоровського... – імовірно, йдеться про діда Ольги Хоружинської по материнській лінії Іллю Семеновича Федоровського, який помер в Одесі 1895 р. Цей епізод згадує й сестра Ольги – Антоніна Трегубова, описуючи перебування І. Франка у Києві 1909 р.: "Але виявилось, що Франко приїхав з чужим паспортом, що він рветься ще в Одесу рятувати давно померлого діда Ольжиного" (*Трегубова А.* Дещо з життя Ольги Хоружинської // Спогади про Івана Франка. С. 226).

...замурованого тому 10 літ Комарем і Сашею! – А. Ніковський, згадуючи візит І. Франка до Одеси в жовтні 1909 р., писав про підозри письменника щодо М. Комарова, який начебто приховав заповіджені йому І. Федоровським скарби (*Ніковський А. В.* Франко в Одесі в 1909 р. // Життя й революція. 1926. № 5. С. 103).

4 [(17) квітня 1909 р. Київ]. Їздив до контори в справі корект і щоб подивитися помешканнє для Наук[ового] тов[ариства]. Потім пішов на похорон Косача й провожав аж на цвинтар*. Всі були під враж[іннєм] Франка, що появився знов*. Трегубов страшенно убитий*, і остерігав, що Фр[анко] недобре до мене настроєний. Вечером були на "Валькірії"*, але ложа була кепська, я був втомлений і пішов, не чекаючи. Останні дні рано будився.

Потім пішов на похорон Косача й провожав аж на цвинтар. *– Див. коментар до запису за 3 квітня 1909 р.*

Всі були під враж[іннєм] Франка, що появився знов. – Згадуючи похорон батька, Ольга Косач-Кривинюк не могла не згадати й присутнього на ньому Івана Франка: "Коли згадую Івана Франка, то зараз в моїй уяві повстає його образ, як я бачила його востаннє: це було 4 квітня 1909 року, через день після смерти нашого батька. Франко стояв у нас в хаті близько домовини з батьковим тілом і слухав панахиду: рясні сльози котилися йому по обличчі, і він не міг їх втерти своїми, хворими вже тоді, руками. То був образ жалю й горя за близьким приятелем" (*Косач-Кривинюк О.* Батько Лесі Українки // *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка: Хронологія життя і творчости. Луцьк, 2006. С. 887).

Трегубов страшенно убитий... – йдеться про відомого українського культурного, громадського діяча, педагога Єлисея Купріяновича Трегубова (1848–1920) – чоловіка рідної сестри Ольги Хоружинської (Франко). Співчуваючи хворому швагрові, Є. Трегубов водночас побоювався накликати на себе підозри, пам'ятаючи, як після від'їзду І. Франка з Києва у травні 1886 р. було заведено судове слідство і його не раз викликали на допити. Власне, це було однією з причин, що 1909 р. І. Франко зупинився у Є. Чикаленка, а не в родині Трегубових, на чому наголошувала й М. Грінченко: "Приїхав він до родичів, але там не хотіли його держати і він мав переїхати до Чикаленка" (*Грінченко М.* Спогади про Івана Франка та про його семйове огнище // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. К., 2010. Т. 5. С. 208). Очевидно, у Трегубових письменник бував, про що свідчать спогади Антоніни Трегубової: "Прожив Франко у нас два тижні та у Чикаленка і у нас разом – ще тиждень" (*Трегубова А.* Дещо з життя Ольги Хоружинської // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. Вид. 2-ге, доповн., переробл. Львів, 2011. С. 226). Автор названих мемуарів вільно трактує як значення слова "прожив", так і час перебування І. Франка у Києві (*див. коментар до запису за 2 квітня 1909 р.*).

Вечером були на "Валькірії"... – мова про музичну драму (оперу) в трьох діях Ріхарда Вагнера, другу частину тетралогії "Перстень Нібелунгів". Лібрето до опери "Валькірія", як і всього циклу "Перстень Нібелунгів", було написано самим Вагнером у 1849–1852 рр. в Цюріху. Музика створена в 1852–1856 рр. Вперше опера поставлена 26 червня 1870 р. в Мюнхені. Грушевські слухали "Валькірію" в Міському театрі у виконанні акторів Маріїнського театру з Санкт-Петербурга. Головну роль (Зігмунда) виконував соліст театру Іван Васильович Єршов.

5 [(18) квітня 1909 р. Київ], провідна неділя. Приїзд Фр[анка] і його бредні досить неприємно мене настроїли, але нинішні зібрання Наук[ового] тов[ариства] привели мене до рівноваги. Було публич[не] зібраннє Гоголівське* (Саша, Петровський і Сушицький), потім Рада. Центральним інцидентом була справа Арабажина*, якого Перетц непотрібно привів. Антоновичка дуже аґітувала, і всі радилися зо мною, як бути. Вертаючися, Перетц розмовляв зо мною про се. Потім була Рада, без інцидентів*. По обіді прийшли Дашкевичі з Винниці*. Вечером ми з Мар[инцею] були на концерті в укр[аїнському] клюбі – гарний квартет Бетховена "O Sacrum Convivium"*.

Було публич[не] зібраннє Гоголівське… – мова про наукове засідання УНТ з нагоди 100-літнього ювілею Миколи Гоголя, яке відбулося в Українському клубі. На ньому було заслухано доповіді: "Гоголь і українське суспільство" О. Грушевського, "Недуга Гоголя" П. Петровського, "Гоголь як співець України" О. Сушицького (Хроніка Українського наукового товариства у Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1910. Кн. VII. С. 109). Перші дві доповіді опубліковані 1909 р. у п'ятій книжці "Записок УНТ", які вийшли з посвятою: "Славній Памяти Миколи Гоголя в сотні роковини його уродин".

Узгодивши листом з М. Грушевським, 1 травня (за н. ст.) 1909 р. В. Гнатюк надіслав від імені НТШ телеграму з нагоди відзначення 100-річчя від дня народження М. Гоголя Товариству любителів російської словесності при Московському університеті. У ній наголошувалося: "Наукове Товариство імени Шевченка у Львові шле свій привіт на святкування пам'яті Великого Сина України, творчість якого стояла в тіснім зв'язку з історичними традиціями української суспільності і глибоко вплинула на розвій української національної свідомості" (Хроніка НТШ. Львів, 1909. Ч. 38. С. 18).

Центральним інцидентом була справа Арабажина… *– див. коментар до запису за 29 березня 1909 р.*

Потім була Рада, без інцидентів. – На засіданні Ради було взято до уваги повідомлення В. Перетца, що Є. Тимченко закінчить підготовку діалектологічної програми до 15 червня (за ст. ст.) поточного року, та інформацію М. Грушевського про вкладення ним у банк 2 тис. руб., отриманих для Товариства. У справі приміщення постановили зупинити свій вибір на будинку № 42 на вул. Володимирській. Члени Ради висловили прохання до О. Лотоцького щодо його сприяння в отриманні матеріалів І. Рудченка. Постановили присвятити п'яту книжку "Записок" пам'яті М. Гоголя та ухвалили на наступному науковому засіданні 26 квітня (за ст. ст.) 1909 р. заслухати доповіді О. Русова "Заняття українців" та М. Гехтера про значення України в економічному житті Росії (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 15 зв. – 16).

По обіді прийшли Дашкевичі з Винниці. – Мова про родину Володимира Васильовича Дашкевича (1857– після 1911) – сина рідної сестри матері Михайла Грушевського Вікторії Захаріївни Оппокової (Дашкевич), який після закінчення Новоросійського університету працював в акцизних управліннях у Хмільнику, Проскурові, Вінниці. Детально див.: *Кученко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 512–513.

…гарний квартет Бетховена "O Sacrum Convivium". – Вечір камерної музики в Українському клубі пройшов за програмою: 1) Andante e finale з d-moll – тріо Фелікса Мендельсона; 2) Andante e scherzo з Ce-dur – тріо Франца Петера Шуберта; 3) Solo для віолончелі Сергія Рахманінова і Антона Аренського; 4) вокальний квартет (С[опрано]. А[льт]. Т[енор]. Б[ас].) "Agnus Dei"; 5) вокальний квартет (С[опрано]. А[льт]. Т[енор]. Б[ас]. "O sacrum convivium" Людвіга ван Бетховена. У концерті взяли участь викладачка по класу скрипки Музично-драматичної школи М. Лисенка Олена Вонсовська; віолончелістка, викладачка Музично-драматичної школи М. Лисенка Іздебська; співачка, учениця Музично-драматичної школи М. Лисенка Удовенко; випускниця Музично-драматичної школи М. Лисенка

по класу вокалу та фортепіано Галина Шило (Лисенко); Микола Лисенко; учасник і староста Лисенкових хорів (бас) Кость Шило; Верховинець Василь Миколайович (справжнє прізвище Костів). Співзвучні враженню М. Грушевського і відгуки "Меломана", подані в "Раді": "Майже бездоганно пройшли також вокальні квартети, в яких партію сопрано співала д-ка Удовенко, альта – д-ка Шило, тенора – д. Костів і баса – д. Шило. У всіх номерах програми партію фортепіано виконував М. В. Лисенко, отже само собою розуміється, що з розбитого клубного рояля було витягнуто все можливе" (Рада. 1909. № 77. 7 апріля (20 квітня). С. 4).

6 [(19) квітня 1909 р. Київ]. Були на Шаляпіні*; білєт прин[есено] Стешенком по знакомству від капельдінера з доплатою 10 р[уб.], за 30 р[уб]. Гал[ь]ори продавали за 1 р[уб.] 30, плачено по 13 р[уб]. Співає гарно, грає теж, але варіювати таки нема з чого. Останніх <актів>, неінтересних, не дивилися. А зрана приходив в контору Чикаленко, бо виїздив. Звів розмову на мої відносини до "Ради" (зачалося від плянів нового журналу* – "аби Дорошенко заспокоївся, що не всі в ЛНВ"). Чикаленко почав запевняти, що він прихильний, і що я непотрібно зважаю на дрібниці, що всі до мене з найбільшою повагою, признають, що я "цілою головою вище стою сучасного українства", що я "колонна серед порожняви суч[асного] українства", але мене зіпсували галицькі фіміами, і я підозріливо дивлюся на кожду противну гадку. Бачучи далеко дальше і ліпше, я занадто страстно беру всяку опозицію тих, що не бачуть так добре, як я, і що у мене в характері є, очевидно, щось таке, що псує відносини – отся страстність etc. Я старався пояснити, докоряв і йому всячину, вказав на сю боязнь опінії, що вони стоять під моїм впливом etc. По обіді було засід[аннє] секції*, але я не міг доседіти і пішов скорше; була справа транскріпції актів. Перед тим ходили оглядати помешканнє у Корчак-Чепурковського*.

Були на Шаляпіні... – ажіотаж з квитками з нагоди гастролей у Києві російського оперного співака Імператорської російської опери в Москві розпочався задовго до його виступів, а інформація поширювалася через тогочасні часописи. З них відомо, що антрепренерові театру С. В. Брикіну було дозволено визначити ціни на квитки так, щоб кожна вистава давала прибутку в 5200 руб. За постановою Міської думи дозволялося також допускати в чотирьохмісні ложі по 6 осіб, а в п'ятимісні – по 7 осіб, що збільшувало і кількість глядачів, і прибутки театру. За два дні до гастролей, 4 квітня (за ст. ст.) 1909 р., "Рада" повідомляла: "Тільки цими днями почнуть продавати квитки на гастролі Шаляпіна в Міському театрі, а шаляпіномани вже майже цілий тиждень не одходять од театру. Баришники пускаються на ріжні хитрощі, щоб захопити якнайбільше квитків в свої руки. У кожного з них є гурток з 20–25 хлопчиків, котрі і мають для них квитки купувати. Вчора од студентів ходила депутація до міського голови. Депутації цій одказано було, що до того часу, поки не буде оголошення про гастролі Шаляпіна, поліція розгонитиме людей, що збіратимуться біля театру. Шаляпіномани також оббивають пороги і в друкарні «Прогрес», де друкуються квитки" (Рада. 1909. № 75. 4 апріля (17 квітня). С. 2).

Продаж квитків розпочався 5 квітня (за ст. ст.) 1909 р. о 7-й годині ранку, а через день всі квитки на гастролі Ф. Шаляпіна вже було продано (Рада. 1909. № 76. 5 апріля (18 квітня). С. 1; № 77. 7 апріля (20 квітня). С. 1). За оголошеннями в часописах відомо, що під час гастролей Ф. Шаляпіна було представлено такі опери: "Фауст" (6 квітня), "Русалка" (8 квітня), "Борис Годунов" (10, 14 квітня), "Жизнь за царя" (12 квітня). Грушевські мали нагоду почути співака в опері "Фауст" вже в перший день його виступів.

…зачалося від плянів нового журналу… – йдеться про літературно-критичний і громадсько-публіцистичний місячник національного поступово-демократичного напряму – журнал молодої інтелігенції "Українська хата", який почав виходити в Києві з березня 1909 р. за редакцією П. Богацького та співредактора М. Шаповала. "Фізіономію" нового журналу спробував змалювати у своєму критичному огляді Д. Дорошенко: *Дорошенко Д.* З українських журналів ("Будучність", чч. 1–7, "Українська Хата", ч. 1) // Рада. 1909. № 83. 14 (27) квітня. С. 2–3; № 84. 15 (28) квітня. С. 2.

…засід[аннє] секції… – на засіданні Історичної секції УНТ було заслухано доповіді О. Левицького "Проводи Пирогова 1861 р." та М. Грушевського "Деякі питання з транскрипції актів XVIII в." (Хроніка Українського наукового товариства у Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1910. Кн. VII. С. 111).

…оглядати помешканнє у Корчак-Чепурковського. – Імовірно, йдеться про огляд приміщення книгарні на вул. Фундуклеївській, 4, дозвіл на яку Є. П. Корчак-Чепурківський отримав ще 24 липня 1908 р. (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 443).

7 **[(20) квітня 1909 р. Київ].** Несподівано зрана прийшов Франко, дуже дружелюбний; очевидно йому не стало грошей, поїхали з ним в контору, видали йому 150 руб., потім з ним поїхав до книгарень*, і у Оглобліна знайшли фотолітогр[афію] вид[ання] Лавр[ентіївської] літописи, що він шукав*, і потім я одвів його до Чикаленка*. Сі дні ми всі живемо турецькою революц[ією]*. Фонди пішли сильно вгору. Хто міг знати!

…поїхали з ним в контору, видали йому 150 руб., потім з ним поїхав до книгарень… – у мемуарах Д. Дорошенка, який супроводжував І. Франка в Києві, згадується цей самий сюжет, але дещо в інших деталях. Він яскраво змалював поведінку І. Франка в антикварній книгарні Семінського на вул. Фундуклеївській, куди вони зайшли в пошуках старого видання Іпатіївського літопису. Не знайшовши його, І. Франко вибрав, не торгуючись, чимало книг на суму 136 руб., велів їх спакувати й разом з рахунком відправити на адресу Є. Чикаленка. Після цього він висловив побажання зайти до контори "Літературно-наукового вістника" за гонораром, щоб розрахуватися за набуті книги. Того дня зробити це не вдалося, а другого дня вранці Д. Дорошенко разом з І. Франком поїхали на Володимирську, 28, "аж за Золоті Ворота", де містилася тоді книгарня й контора "Літературно-наукового вістника". Там, за словами мемуариста, "йому справді виплатили якусь суму" (*Дорошенко Д.* Останній побут Івана Франка у Києві // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. Вид. 2-ге, доповн., переробл. Львів, 2011. С. 714–715). Вірогідно, Д. Дорошенко знав про виплату І. Франкові "якоїсь суми" в редакції ЛНВ, але описав цей епізод не зовсім правдоподібно в деталях. Не довіряти фактам, занотованим у даній щоденниковій нотатці М. Грушевським, підстав немає. Під впливом прогулянок з І. Франком антикварними книгарнями Д. Дорошенко подав у "Раді" замітку про це захоплення письменника та його візит до Києва загалом (По Україні: У Київі: Іван Франко у Київі // Рада. 1909. № 79. 9 апріля (22 квітня). С. 2). У ній, зокрема, наголошував: "Він цікавиться науковими справами, одвідує бібліотеки й книгарні, розшукуючи деякі старі видання для поповнення своєї цінної бібліотеки у Львові".

…і у Оглобліна знайшли фотолітогр[афію] вид[ання] Лавр[ентіївської] літописи, що він шукав… – мова про "Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку", видану фотолітографічним способом Археографічною комісією в Петербурзі у 1872 р. Видання здійснене за пергаментним списком Лаврентіївського літопису, виконаним 1377 р. ченцем Лаврентієм. Перше повне археографічне видання списку здійснено 1846 р. як перший том "Полного собрания русских летописей".

У спогадах Д. Дорошенка подано відомості, що він супроводжував І. Франка у пошуках старого видання Іпатіївського літопису, ймовірно "Повести временных лет по Ипатскому списку", здійсненого так само фотолітографічним способом Археографічною

комісією в Петербурзі у 1871 р. Однак, мемуарист зазначає, що в антикварній книгарні Семінського на вул. Фундуклеївській цього видання вони не знайшли (*Дорошенко Д.* Останній побут Івана Франка у Києві // Спогади про Івана Франка. С. 714). Чи йдеться про одне й те саме видання, в пошуках якого І. Франко відвідував київські книгарні з М. Грушевським та Д. Дорошенком? Однозначно можна стверджувати, що щоденникова нотатка М. Грушевського, написана по "свіжих слідах", не викликає сумніву. Вповні можливо, що в пізніших спогадах Д. Дорошенко міг помилитися в назві літопису, назвавши Лаврентіївський літопис Іпатіївським.

…і потім я одвів його до Чикаленка. – У своєму щоденнику Є. Чикаленко емоційно-лаконічно описав цей побут І. Франка у Києві: "Несподівано приїхав до Києва славнозвісний Іван Франко і оселився у мене. Сумно дивитись, як такий великий і глибокий розум помутився. Про все він говорить, як здорова людина, а коли зайде мова про його паралізовані руки, то тут і виявляється його божевілля: він запевняє зовсім серйозно, що то Драгоманов покрутив йому руки і що й тепер їх крутить. […] Прожив у нас Франко днів з десяток і наморочив нас усіх немало, бо руками він не може нічого робити – його треба роздягати, одягати, вмивати й годувати. Дивно, як він сам зі Львова приїхав сюди. Тут він багато ходив сам по знайомих та на Поділ, де купував собі багато раритетних книжок. […] Додому не хотів їхати, поки син не приїхав і не забрав його" (*Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): У 2 т. Т. І. К., 2004. С. 57–58; запис за 10 квітня (ст. ст.) 1909 р.). Уточнює ці відомості Є. Чикаленко також у пізніших спогадах: "Повідомивши телєграмою старшого сина його, що Франко живе у мене, я одвів йому синову кімнату, приставив до нього хлопця, який його роздягав, вдягав, вмивав, а за столом ми вже самі, з біллю в серці, годували його ложкою, як малу дитину" (*Горак Я.* "Особливо близько зійшовся я з … Франком" (Листи до Івана Франка та маловідомі спогади про нього Євгена Чикаленка) // Вісник Музею Івана Франка у Львові / Відп. за вип. П. Зозуляк. Львів: Каменяр, 2004. Вип. 4. С. 280). *Див. також коментар до запису за 4 квітня 1909 р.*

…живемо турецькою революц[ією]. – Мова про хід Молодотурецької революції в Османській імперії, що мала на меті повалення деспотичного режиму султана Абдула-Гаміда II, введення конституційного ладу. У результаті повстання, яке розпочалося 3 липня (за н. ст.) 1908 р., було проголошено відновлення конституції 1876 року. Переконавшись у марності опору, Абдул-Гамід II підписав указ про скликання парламенту. У цей час опозиція, підтримувана великими державами, підготувала і в квітні 1909 р. здійснила контрреволюційний заколот, відновивши на короткий час самодержав'я Абдули-Гаміда II. Заколот було придушено військовими частинами, 27 квітня (за н. ст.) 1909 р. парламент скинув Абдул-Гаміда II і вибрав султаном безвольного Мегмеда V.

8 [(21) квітня 1909 р. Київ]. Зрана був на будові. Будова рушилася, поступає скоро, і весело на ній. Мої страхи заспокоїлися. Вчора цілий день шукали Кричевського з фасадом. Нині був він на будові з Максимовим. Потім я метнувся до міста, був в канцел[ярії] губернат[ора], двох банках, Грубера* etc. Вечером пішов до клубу на літератур[ний] вечер, щоб побачитися з деким, та й Фр[анко] казав, що буде, отже, хотів я маніфестувати свої дружелюбні відносини до нього. Але його не було, і я по сильно плохім рефераті з приводу Чуковського пішов додому*.

…Грубера… *– див. коментар до запису за 2 квітня 1909 р.*

Але його не було... – імовірно, того самого дня І. Франко відвідав Український клуб на запрошення Д. Дорошенка, який наголошував, що гість погодився, "але без особливого інтересу". Оскільки його цікавили тільки старі книжки, то і в клубі він ні до чого не виявив "ніякого спеціального інтересу" (*Дорошенко Д.* Останній побут Івана Франка у Києві // Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. Вид. 2-ге, доповн., переробл. Львів, 2011.

С. 715). Отже, письменник не мав охоти до ще одного візиту до клубу, навіть незважаючи на домовленість з М. Грушевським.

…і я по сильно плохім рефераті з приводу Чуковського пішов додому. – Як повідомляла газета "Рада", 8 квітня (за ст. ст.) 1909 р. на черговій літературній вечірці в Українському клубі було заслухано реферат "Життя навчить" з приводу фейлетона Чуковського про Т. Шевченка (Рада. 1909. № 78. 8 апріля (21 квітня). С. 2). Ім'я автора під псевдонімом К. Б. розкрити не вдалося. З критикою літературного фейлетона К. Чуковського, який з'явився в газеті "Речь" під час відзначення роковин Кобзаря (№ 58 за 26 лютого 1909 р.), ще раніше виступила газета "Рада": З газет та журналів // Рада. 1909. № 55. 8 марта (21 березіля). С. 1–2; *Білоусенко О. [Лотоцький О.]* Листи з Петербурга. VI. Борець за народню свободу і орган партії н. с. // Рада. 1909. № 56. 10 марта (23 березня). С. 1–2. На згаданій вечірці в Українському клубі присутні ознайомилися також із новим оповіданням Л. Яновської "Івась" (Рада. 1909. № 78. 8 апріля (21 квітня). С. 2).

9 [(22) квітня 1909 р. Київ], четв[ер]. На будові зачали стіну при брамі, що дає богато клопоту. Я з Кул[юнею] їздив до міста, оглядати Хрещатицькі вистави, були в консуляті за візою, і консул просив вступити до нього, просив позволення звертатися по інформації, питав, чи ранійше поляки в Галич[ині] були прихильні укр[аїнцям], і чи тепер в Росії укр[аїнці] против "Rusku", я згадав йому про справу мита*, обіцяв занятися. Вечером наші, Мар[инця] і Кул[юня], були на "Синій птиці"*, а я пішов до Перетца, сидів не довго, чаю пити не хотів лишитися, бо мав удома коректу. Між ин[ьшим] оповідав, як Данилевич в факультеті рецензував мою "Історію" як научную компіляцію*, а Голубев казав, що дай Боже, аби кожде "изследов[аніе]" мало таку наукову вартість, як ся "компіляція"*.

…я згадав йому про справу мита… *– див. коментар до запису за 7 березня 1906 р.*

…були на "Синій птиці"… – мова про п'єсу Моріса Метерлінка "Синій птах", написану 1908 р. в жанрі символізму, поставлену 1909 р. У квітні на сцені київського театру "Соловцов" (дирекція І. Е. Дувана-Торцова) йшла вистава "Синяя птица" як копія постановки режисера К. Марджанова в Московському художньому театрі. Декорації й бутафорію було також виконано за зразком московської вистави.

…як Данилевич в факультеті рецензував мою "Історію" як научную компіляцію… – йдеться про відгук Василя Юхимовича Данилевича на наукові праці М. Грушевського під час конкурсу на заміщення кафедри російської історії в Університеті св. Володимира у 1907–1908 рр. Рік перед тим, у своєму листі до М. Грушевського від 24 квітня (за ст. ст.) 1908 р. В. Перетц так характеризував цей відгук: "О Вас был хороший отзыв Данилевича (кроме отдельных мест 1 тома Украины-Руси)" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 8).

…а Голубев казав, що дай Боже, аби кожде "изследов[аніе]" мало таку наукову вартість, як ся "компіляція". – У тому ж листі В. Перетца до М. Грушевського передано й зміст відгуку професора кафедри церковної історії Університету св. Володимира Степана Тимофійовича Голубєва: "Голубев дал прекрасный отзыв о той части Вашей Истории, где речь идет о церковных делах: «этими статьями мог бы гордиться специалист-историк церкви»" (Там само).

10 [(23) квітня 1909 р. Київ]. Дуже прикро їхати – кидати будову, недокінчену справу фасади, друк "Історії", сім'ю і гарну весну; рішив відложити на кілька день. Заходив недавно Єнсен, прощатися в дорозі до

Чернигова*. Мар[инця] була у Черняхівських на засіданню перекладників.

Заходив недавно Єнсен, прощатися в дорозі до Чернигова. – До Чернігова А. Єнсен поїхав з рекомендаціями від М. Грушевського, про що львівський професор напередодні, 8 квітня (за ст. ст.) 1909 р., писав до М. Коцюбинського: "До Чернигова поїхав д[обродій] Єнсен, я дав йому рекомендації до Вас і до Верзилова" (Листи до Михайла Коцюбинського. Т. II / Упоряд. та комент. В. Мазного. Ніжин, 2002. С. 92). Повернувшись до Стокгольма, А. Єнсен лаконічно охарактеризував зустріч з М. Коцюбинським: "Коцюбинський дуже приємне знайомство" (Листи Альфреда Єнсена до Михайла Грушевського / Вступ. ст. й публ. В. В. Тельвака та І. Б. Гирича // УІЖ. 2017. № 5. С. 137). *Див. також коментар до запису за 8 березня 1909 р.*

11 [(24) квітня 1909 р. Київ]. З Мар[инцею] і Кулюнею лазили по Хрещатику. Зрану я виплатив трохи грошей на будові. Зачали зароблювати стіну в брамі, і я трохи заклопотаний був, що не було піску. Вечером я з Мар[инцею] ходив до Ґаліна* – се довга історія вже вийшла: Мар[инця] впросилася подивитися на хинську колєкцію, не знавши, що він жонатий. Оглядали, інтересно. Балакали за ЛНВ, казав – от якби Вам при Ваших здібностях мову, як у Лиманського!* По дорозі стрічали Матуш[евського] – був дуже ґречний*.

Вечером я з Мар[инцею] ходив до Галіна... *– див. коментар до запису за 1 квітня 1909 р.*

...мову, як у Лиманського! – Йдеться про письменника, активного діяча Харківської громади у 1860-х роках Мову (Лиманського) Василя Семеновича (1842–1891).

По дорозі стрічали Матуш[евського] – був дуже ґречний. – Ця "ґречність" після категоричних листів Ф. П. Матушевського та його відмови від співробітництва з ЛНВ була для М. С. Грушевського несподіваною (*див. коментарі до записів за 24 листопада та 11 грудня 1908 р.*).

12 [(25) квітня 1909 р. Київ], неділя. Вночи грабарі копали, а вдень мулярі закладали кусками стіну під брамою, аж до полудня. Історія з піском тянулася ще далі. О год[ині] 12[-ій] я пішов – зайшов з візитою до Косачів, потім був на панахиді по Старицькім*. Черняхівський виступив з проєктом – організувати попул[ярні] виклади при Науковім тов[аристві], бо тепер люде з Наук[ового] тов[ариства] працюють при "Просвіті" й терплять в лєкціонній комісії від Гринченка. Саша поїхав. Читав цілий день "Містерії" Гамсуна*.

...потім був на панахиді по Старицькім. – О 1-й годині дня в Благовіщенській церкві розпочалася панахида до 5-х роковин смерті Михайла Старицького.

..."Містерії" Гамсуна. – Мова про другий роман Кнута Гамсуна "Містерії" (1892). *Див. також запис за 27 березня 1909 р.*

13 [(26) квітня 1909 р. Київ], понеділок. Хотів поїхати до Лаври, але по дорозі застряв в Госуд[арственому] банку, полагоджуючи тіражні

справи капіталу. Вечером, по довгих ваганнях, пішов на журфікс до Чикаленка* – попрощатися, бо цілий час не вибрався туди. Була там радянська компанія* і Саксаганський; я балакав з Гехтером, Дорош[енком], Павловським, обійшлося без неприємних інцидентів, але й приємно не було.

...пішов на журфікс до Чикаленка... *– див. коментар до запису за 23 березня 1909 р.*

Була там радянська компанія... – мова про співробітників газети "Рада".

14 [(27) квітня 1909 р. Київ]. Вибрався в Лавру і там працював над збірником № 74* до год[ини] 4[-ої], бачився також з "отцем типографом" в справі початків печер[ської] друкарні, потім заїхав до Оглобліна, розшукав книгу Голубева* і заїхав в контору, щоб завернути і змінити 26[-ий] арк[уш]. Говорив з Мамою за позику чи часть у домі; вона не робила опозиції. На радостях запроєктував екскурсію-grande в Лавру на завтра. До контори, кажуть, заходив Чикаленко, щоб побачитися на виїзднім.

...працював над збірником № 74... – у примітках до VII розділу сьомого тому "Історії України-Руси" М. Грушевський подає відомості про опублікований М. М. Бантишем-Каменським російський переклад промови волинського посла Лаврентія Древинського на Варшавському сеймі 14 травня 1620 р., яку всі російські та польські дослідники сприймали за автентичну. Тут же він зауважує: "Тепер, коли маємо оригінальний польський текст, в збірнику Печерської лаври (дод. № 20, по описанію проф. Петрова № 74, л. 90), він скріпляє автентичність промови ще більше" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VII [репринт. вид.]. К., 1995. С. 445). Правдоподібно, саме з цим документом у збірнику під № 74 працював М. Грушевський, адже наступного дня він записав у щоденнику: "Перед 9-ою виїхав з Мамою до Лаври, і відвівши її до церкви, сам засів за промову Древинського".

...розшукав книгу Голубева... – у сьомому томі "Історії України-Руси" М. Грушевський досить часто посилається на праці відомого російського церковного історика, професора Київської духовної академії та Київського університету, автора праць з історії Київської духовної академії, церковного і культурного життя України XVI–XVIII ст. С. Т. Голубєва, насамперед на два томи його дослідження "Киевский Митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического иссследования" (1883, 1898), праці з історії Київської духовної академії. Робота в той день з лаврським документами, які раніше вивчав і публікував С. Голубєв, імовірно спонукала М. Грушевського до важливих уточнень. Тому однозначно визначити, яке видання "розшукав" вчений у книгарні М. Оглоблина, складно. За контекстом даної щоденникової нотатки можемо припустити, що його цікавила полеміка С. Т. Голубєва з професором Ф. І. Титовим щодо початків лаврської друкарні (*Голубев С.Т.* Несколько страниц из новейшей истории Киевской Духовной Академии (Ответ профессора Голубева профессору Титову и беседы его с разными лицами по вопросам ученым, учебным и житейским). К, 1907). Цю полеміку М. Грушевський згадує у відповідному параграфі ("Культурна роля Печерського монастиря") сьомого тому "Історії України-Руси" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VII [репринт. вид.]. К., 1995. С. 407).

15 [(28) квітня 1909 р. Київ], середа. Перед 9-ою виїхав з Мамою до Лаври, і відвівши її до церкви, сам засів за промову Древинського*. О год[ині] 12[-ій] надійшли наші, і я пішов з дітьми і з мамою до печер. Потім обідали по-богомольськи, на повітрі, на голих столах. Дуже се мене приємно настроїло – ще вчора, а ще більше нині. Погода була дуже тепла,

йшли через монастирські городи. Потім вернувся до бібліотекаря, робив до год[ини] 4½, потім зайшов до Щербини*, заніс книжечку щадничу; трамвай не хотів їхати*, і я в вагоні справив близько ½ арк[уша] "Історії". Кулюня дуже зацікавлена Лаврою і просила їй оповідати.

...сам засів за промову Древинського. *– Див. коментар до запису за 14 квітня 1909 р.*

...потім зайшов до Щербини... – секретар Українського наукового товариства, історик, києвознавець Володимир Іванович Щербина мешкав за адресою: вул. Рибальська, 16 (будинок не зберігся).

...трамвай не хотів їхати... – правдоподібно, М. Грушевський користувався маршрутом № 7 ("Липкинська лінія"), який з'єднував Києво-Печерську лавру та Бессарабську площу. Від Бессарабської площі міг піднятися пішки або скористатися маршрутом, який на той час проходив по Бібіковському бульвару (нині – бульвар Тараса Шевченка) від Бессарабської площі до вул. Пироговської (нині – вул. Пирогова). Згодом – це маршрут № 6 "Політехнічної лінії": Бессарабська площа – вул. Польова.

16 **[(29) квітня 1909 р. Київ],** четв[ер]. Сидів дома, доповнював т[ом] VII документами лаврськими* і петербурськими* та сидів на будові з Макс[имовим] і Верозубом. Потім їздив на коротко до контори, і потім знов був дома. Близше обговорили з мамою справу позички, переглянув папери. Потім довгенько сиділи in Familienkreise [в сімейному колі (*нім.*)]. Дуже приємна фамілійна гармонія.

...доповнював т[ом] VII документами лаврськими... *– див. коментар до запису за 14 квітня 1909 р.*

...і петербурськими... – перебуваючи в Петербурзі в січні–лютому 1909 р., М. Грушевський працював в Архіві Синоду, Публічній бібліотеці, Петербурзькій академії наук. З опрацьованих джерел у сьомому томі "Історії України-Руси" посилається на виявлений ним у збірці П. Доброхотова (Академія наук) один із примірників тексту листа литовського канцлера, великого гетьмана литовського Льва Сапіги до архієпископа полоцького Йосафата Кунцевича від 12 березня 1622 р. (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VII [репринт. вид.]. К., 1995. С. 501). *Див. запис за 5 лютого 1909 р.*

17–20 **[(30 квітня – 3 травня) 1909 р. Київ].** На виїзднім назбиралося стільки всячини, що не мав змоги робити далі аркуші "Історії" для показчика. Доповняв текст VII т[ому] з документів, потім показалося, що пропало 9 сторон, шукав-шукав, їздив навіть в Лавру, думав, що може лишив в рукописи там – нема. Їздив з мамою по банках, приводив до порядку її папери. Упустив день, коли курс був 86½ або 86¼, потім він почав падати, і я щодня їздив, чекаючи, може, поліпшиться. Продав нарешті по 85 трошки (8 тис. всього*). Будова принаймні йшла гладко й не давала клопотів. В суботу виплатив на рахунок 2[-го] поверху. Погода тепла й гарна, й прикро лишати все се благорастворе́ніе, і будову, і своїх – се найважнійше. Та й скоки курсу мене дуже розірітували. Але ві второк таки треба їхати, хоч і взяв урльоп на тиждень, бо й Заг[альні] збори на носі*.

…по 85 трошки (8 тис. всього). – Курс дійсно був нестабільний, бо два тижні перед тим, 2 квітня (за ст. ст.) 1909 р., М. Грушевський продав у банківській конторі І. Грубера "2 тис. за 80", а вже на 16 червня 1909 р. курс у порівнянні з квітнем ("85") упав до "82,4" (*див. записи за ці дні*).

…бо й Заг[альні] збори на носі. – За відсутності голови НТШ підготовкою загальних зборів Товариства, призначених на 12 травня (за н. ст.) 1909 р., займався секретар В. Гнатюк (Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упор., авт. вст., коммент. та покажч. Н. В. Руденко. Запоріжжя, 2006. С. 45).

21 **[квітня (4 травня) 1909 р. Київ – Львів],** второк виїхав з Київа. Їхалося дуже добре, спав прегарно, від границі мав сепаратку. Але погода не усміхалася. Як довідався, від 19/IV похолоділо, летів сніг, ішли великі зливи. Дома все в порядку. Приходив Джиджора. Нічого особливого.

23 **[квітня (6 травня) 1909 р. Львів],** четвер. Викладав, потім виходив до міста, був у Охримовича, просив прийти на засіданнє Нар[одного] комітету в суботу.

24 **[квітня (7 травня)] 1909 р. Львів],** п'ятн[иця]. Працював над корректами "Записок" і иньш[е]. Було засід[аннє] Виділу*. Обсуджували лісту кандидатів. Перед тим було засід[аннє] секції*, я порушив справу, що "Архив", т[ом] IV, друкований буйним друком, сим образився Томаш[івський]. По засіданні я потягнув його, Джидж[ору], Козлов[ського], Мочульського до Людвика*. Балакали всячину, Том[ашівський] зпочатку "дувся", потім розбалакалися.

Було засід[аннє] Виділу. – На засіданні Виділу розглянуто низку питань фінансового характеру, зокрема про підвищення з 1909 р. гонорару за рецензії до "Записок НТШ". Постановили викреслити з книги членів Товариства осіб, які, незважаючи на нагадування, не сплатили членські внески. Серед них: А. Крушельницький, І. Липа, І. Луценко, С. Петлюра, В. Щербина, М. Сосенко, М. Славинський та ін. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 113 зв. – 114).

Перед тим було засід[аннє] секції… – на засіданні Історично-філософічної секції заслухали огляди та реферати І. Кревецького та З. Кузелі, перший рекомендували до друку в "Записках НТШ", другий – до подальшого опрацювання для друку (Там само. Спр. 42. Арк. 88 зв.).

…до Людвика. – Імовірно, йдеться про найпопулярнішу на той час львівську цукерню, відкриту 1903 р. Людвіґом Залевським на вул. Академічній, 22 (нині – проспекті Шевченка). Їм'я її власника, якого називали "шоколадним королем", було візитівкою міста. М. Грушевський, який полюбляв з дитинства різні смаколики, а зі студентських часів шоколад, не раз запрошував своїх учнів і гостей до цієї цукерні, де можна було почастуватись і кавою.

25 **[квітня (8 травня)] 1909 р. Львів].** Вечером був на засід[анні] Народн[ого] коміт[ету]. Дебатувалися справи: контрманіфестації в Холмській справі* і святкованнє Полтавської битви*. Моя рада – нав'язавши до

Холмських демонстрацій поляків, розпочати ряд віч в справі розділу Галичини – викликала велике вдоволеннє, як оповідав потім Джидж[ора].

…контрманіфестації в Холмській справі… – мова про виділення Холмщини в окрему губернію. Своє ставлення до цього проєкту М. Грушевський висловив у окремій статті "Холмщина (Головні моменти в історії її приналежності)" (Діло. 1909. Ч. 107. 19 (6) травня. С. 1; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 74–77). *Див. коментар до запису за 5–6 травня 1909 р.*

… і святкованнє Полтавської битви. – 8 травня (за н. ст.) 1909 р. відбулося засідання Народного комітету УНДП, на якому окрім "холмської справи" обговорювалося питання відзначення роковин Полтавського бою. М. Грушевський отримав на це засідання особисте запрошення, адже, як писав його учень І. Джиджора, "Нар[одний] ком[ітет] поки що став на тому, що уладженнє таких маніфестацій або їх понеханнє залежатиме від опінії П. Професора" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 187). Завдання НТШ та своє власне М. Грушевський вбачав у підготовці історичних студій, які б правдиво висвітлювали події 200-річної давнини. Так з'явилася його праця "Виговський і Мазепа", названа "снопом проміння, киненим істориком у глиб минулого" (ЛНВ. 1909. Т. XLVI. Кн. С. 417–428; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 386–396). Так само на кінець року з ініціативи голови НТШ було підготовлено том "Записок" НТШ (Львів, 1909. Т. XCII. Кн. VI), в якому зібрані виключно статті та матеріали, пов'язані з подіями 1709 р. У передмові до тому М. Грушевський наголосив на недостатньому опрацюванні джерельного матеріалу за темою, "без котрого неможливе відповідне освітленнє тодішнього перелому українського життя, і супроти ваги і дражливости тих центральних питань історіографічна робота, зовсім натурально, обминає їх в надії підійти згодом до їх рішення з більшим запасом матеріалу і кращими шансами наукового розсліду". Відкривала том студія М. Грушевського концептуального характеру "Шведсько-український союз 1708 р." (Там само. С. 7–20; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 123–134). Див.: *Діптан І.* "Український рубікон" 1708 року: візія М. С. Грушевського // Сіверянський літопис. 2014. № 4. С. 127–151.

Всупереч гучному святкуванню за участю російського імператора Миколи II, що відбувалося в Полтаві, Галичина відзначала "сумні роковини" низкою публіцистичних праць. Іван Джиджора опублікував статтю "Анафема" (Діло. 1909. Ч. 149. 10 липня. С. 1–2). У саркастичному тоні подало "Діло" огляд "Полтавське свято" (Там само. Ч. 151. 14 липня. С. 2), а на противагу описаним подіям видрукувало поруч "Протест українців в Бельгії проти святкуваня 200-літньої річниці погрому України Москвою на українській землі" (Там само). Чітко визначили своє ставлення до подій і інші галицькі публіцисти. Невиголошену промову з приводу 200-ліття Полтавського бою та пропозиції щодо способів пошанування пам'яті гетьмана І. Мазепи подав В. Пачовський у своїх публікаціях під назвою "Сумні роковини" (Будучність. 1909. Ч. 5. С. 73–76; Руслан. 1909. Ч. 141). Детально див.: *Панькова С.М.* Іван Мазепа та Полтавський міф на початку XX століття: протести українців проти святкування 200-ліття Полтавської битви // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть: Наук. зб. Львів, 2011. С. 273–283.

26 [квітня (9 травня) 1909 р. Львів], неділя. Цілий день писав рецензії для "Записок"*. Джидж[ора] заходив зрана, оповідав стрічу з Щуратом, що він радо б працював в ЛНВ, якби я письменно запросив його. Я зараз же виготував лист, де питав, чи не дав би він статю про Яцкова* і взагалі, чи не брав би участи в критич[ному] відділі ЛНВ. Написав теж, в сім пацифікац[ійнім] настрою, записку до Том[ашівського], щоб прийшов, якщо має час і гумор, але він не прийшов, і коли я спитав його потім в середу, чому – відповів ляконічно: "не міг". Sit ei [Нехай (*латин.*)].

Цілий день писав рецензії для "Записок". – Правдоподібно, йдеться про підготовку рецензій до LXXXVIII тому (кн. II) "Записок НТШ" за 1909 р., окремі статті до якого обговорювалися на засіданні Історично-філологічної секції 1 (14) травня 1909 р. (*див. запис за 30 квітня – 2 травня 1909 р.*). У цьому томі було опубліковано рецензії М. С. Грушевського на статтю К. О. Іностранцева "О древнеиранских погребальных обычаях и постройках", праці О. О. Шахматова "Разыскания о древнейших русских летописных сводах" й В. С. Іконникова "Опыт русской историографии" (Т. II, кн. 1 і 2) (сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 2–3; 56–59).

...не дав би він статю про Яцкова... – мова про українського письменника, члена модерністського угруповання "Молода муза" Михайла Юрійовича Яцківа (1873–1961). Імовірно, це замовлення було пов'язано з оглядом Микити Шаповала в журналі "Будучність", в якому він, критикуючи реферат Ф. Матушевського "Модернізм в українській літературі", закидав авторові, зокрема, незнання творчості М. Яцківа (*Бутенко Михайло [Шаповал Микита].* Листи з Київа (Причинки до історії українського Київа за рік 1908 після Р. Хр.) // Будучність. Львів, 1909. Ч. 3. 1 лютого. С. 43–46). *Див. коментар до запису за 23 березня 1909 р.* М. Грушевський, який, за його ж словами, "модернізму не боявся зовсім", звернувся до літературознався В. Щурата з пропозицією подати статтю про М. Яцківа. Невдовзі в "Літературно-науковому вістнику" з'явилися дві рецензії В. Щурата, однак не про згаданого представника "Молодої музи" (Літературно-науковий вістник. Покажчик змісту. Том 1–109 (1898–1932) / Уклав Б. Ясінський. Київ; Нью-Йорк, 2000. С. 208–340). Натомість розлогу ґрунтовну статтю про творчість М. Яцківа подав Д. Лукіянович, змальовуючи "літературне обличє", артистичні засоби і прикмети автора, який, на його думку, серед модерністів "не має соперників" (*Лукіянович Д.* Михайло Яцків // ЛНВ. 1909. Т. XLVIII. Кн. XI. С. 275–287).

27–29 **[квітня (10–12 травня) 1909 р. Львів].** Приїхав несподівано Павло Фил[ипович] Лаврів, в справі паспорта, вечером ми пішли з ним і Дермалем, Джидж[орою] і Козловським до Людвика*, аби він собі з Дермалем познайомився близше. Погода сей тиждень була препогана, сніг, дощ, я палив цілий тиждень, від 2[-го] до 9[-го] н[ового] ст[илю], тепер тепліє потрохи. Морелі, перечикавши сніг, розцвіли пречудно. Я працював головно все ще коло "Записок" та зачав статю про Виговського і Мазепу*. Заг[альні] збори Наук[ового] тов[ариства] пройшли дуже спокійно*. Навіть Барв[інський] і Шухевич дали голоси; несподівано Охримович виступив з критикою касового справоздання і навіть не давав себе переконати. Борковський несподівано виїхав з внесеннєм в справі Франка, щоб платити йому доживотну ренту, а Охрим[ович] – в справі ліпшого забезпечення служащих. Певного рода тріумфом було, що заг[альні] збори прийняли однодушно інтерпретацію, що платна посада в Тов[аристві] не служить перешкодою, щоб бути виділовим – колись за се на стіну лізли. По заг[альних] зборах пішли до реставрації, прийшлося сидіти з Щуратом, а одесную – Гнатюком. Був Кміт*, Галущин[ський]*, Лукіяновичі, Лаврів. А Хоткевич на мій вповні ґречний і щирий лист, з яким я звертав йому його статю "Камни отмет[аемые]", відповів грубіянським листом!*

...до Людвика... *– див. коментар до запису за 24 квітня 1909 р.*

...зачав статю про Виговського і Мазепу. – Див.: *Грушевський М.* Виговський і Мазепа // ЛНВ. 1909. Т. XLVI. Кн. VI. С. 417–428. Працював над текстом і в наступні 4 дні, завершивши його 4 травня (за ст. ст.) 1909 р. (*див. записи за ці дні*). Стаття присвячена двом історичним

датам: 250-літтю підписання І. Виговським Гадяцької унії України з Польщею та 200-літтю переходу гетьмана України І. Мазепи до шведського короля Карла XII. Ці події об'єднані спільним кроком двох історичних діячів – "розривом з московською зверхністю" та прагненням до автономного розвою Української держави. На підставі нових документів автор прагнув об'єктивно й ґрунтовно проаналізувати мотиви та наслідки цих історичних кроків, окреслити можливі тогочасні перспективи для України: "Коли б на місце немилосердного нищення і давлення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по Полтавській побіді, на місце того розгрому і терору, який запанував по р. 1708–1709, прийшло б хоч кільканадцять літ свобідного розвою Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене і не було б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів". У короткому бібліографічному огляді статті В. Дорошенко наголошував: "Ціла стаття – се сніп проміння, кинений істориком в глиб минулого. Вона ділає на нас ліпше як цілі стоси сухих моноґрафій і се відчув уряд, накладаючи пеню на ЛНВ" (Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCIX. С. 208–209). Детально див.: *Діптан І.* "Український рубікон" 1708 року: візія М. С. Грушевського // Сіверянський літопис. 2014. № 4. С. 127–151.

Невдовзі після публікації в ЛНВ статтю було передруковано у польському часописі "Przegląd Krajowy" (Київ, 1909. № 5 (4–16 липня). С. 4–7). Постановою київського губернатора від 3 липня (за ст. ст.) 1909 р. за друк "Виговського і Мазепи" на відповідального редактора ЛНВ С. Ф. Веселовського було накладено штраф у розмірі 100 руб. (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 13; Спр. 6. Арк. 121). А вже 11 липня (за ст. ст.) 1909 р. за передрук вказаної статті було оштрафовано на таку ж суму офіційного редактора "Przegląd'y Krajow'ого" Л. Радзейовського (Там само. Спр. 207. Арк. 3–3 зв.). У своїх листах завідувач контори ЛНВ у Києві Ю. Тищенко повідомляв М. Грушевського про полагодження справ щодо штрафів у цензурі та в губернатора. 10 липня (за ст. ст.) 1909 р. він писав: "Був сьогодня у губернатора з приводу штрафу на книгу. З розмови довідався, що перед наложенням штрафу він мав нараду з Флоринським. На мій запит, що властиво було причиною штрафу, він відмовив, що в статі скріз[ь] пробивається враждебность до російської нації і повторив буквально слова Флоринського. Просьба о одміну штрафу не повела ні до чого, бо за сю статю оштрафував він также і «Пшегльонд крайовий», а на доводи, що перед ним представили статю не в такому освітленю – одмовив, що статю сю він читав сам. При тім сказав, що до штрафів він відноситься дуже обережно і штрафує взагалі тільки в крайніх випадках. [...] Деякі українці торжествують з приводу штрафу, а О. Пчілка не вдержалася і з приводу сього висловила перед Єв[геном] Х[арламповичем] задоволення" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 147–148). Пізніше сам М. Грушевський включив працю до збірки "З політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови" (К., 1917. С. 89–101). Передрук статті вміщено також у збірці публіцистичних творів М. Грушевського, що була видана в діаспорі: *Грушевський М.* Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерти (1934–1959) / Упор. М. Галій. Нью-Йорк, 1960. С. 182–196. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 386–396.

Заг[альні] збори Наук[ового] тов[ариства] пройшли дуже спокійно. – Незвично мирний характер цих зборів здивував не лише М. Грушевського. Своїми враженнями про них поділився й секретар НТШ В. Гнатюк у листі до Ф. Вовка: "Загальні збори проминули вже і відбулися так спокійно, як я ще не пам'ятаю" (Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упор. та коментарі В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. Львів; Київ, 2001. С. 82).

Збори відкрилися 12 травня (29 квітня) 1909 р. о 16 год. 30 хв. за безпосередньої участі 42 членів промовою М. Грушевського, в якій він дав характеристику діяльності Товариства за останні два роки від попередніх зборів (див.: ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 37 зв. – 39 зв.; *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 352–354). Далі за наполяганням І. Копача і В. Шухевича було зачитано й прийнято без дискусії протокол попередніх загальних зборів від 30 (17) квітня 1907 р. та проведено дискусію над звітом секретаря. Серед зауважень з приводу цього звіту прозвучав докір щодо недостатніх заходів із залучення нових членів. Після обговорення звіт секретаря прийняли одноголосно. Щодо касового звіту, то В. Охримович висловив пропозиції, щоб витрати усіх підрозділів Товариства (книгарня, бібліотека, музей тощо) та виплати членам Виділу й іншим функціонерам було розписано в звіті окремо. На ці та інші побажання В. Охримовича дав

пояснення бухгалтер В. Угрин, зауваживши, що в рахункових книгах розписано саме так, як того вимагає дискутант. Після дискусії над касовим звітом розпочалися вибори голови Товариства: з 48-ми осіб, які взяли участь у голосуванні (враховуючи тих, хто передав свій голос на підставі надісланої заяви), 47 голосів було віддано за М. Грушевського (1 картка чиста). Цей результат занотований М. Грушевським у щоденнику фразою: "Навіть Барв[інський] і Шухевич дали голоси". Одноголосно також прийняли зміни до Статуту НТШ, розроблені та представлені В. Гнатюком.

Після цього О. Борковський подав внесення такого змісту: "З уваги на заслуги д-ра Ів. Франка для руської літератури і науки взагалі, а зокрема для розвитку Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка, загальні збори поручають Виділові Товариства визначити йому досмертну ренту у висоті – по змозі – щонайменше 200 к[орон] місячно". Як голова Товариства М. Грушевський з цього приводу пояснив, що Виділ ще минулого року призначив значну допомогу І. Франкові та організував збір складок, які також принесли деяку суму. Проте Виділ готовий приступити до реалізації внесення О. Борковського, сподіваючись, що й інші товариства підуть слідом за НТШ, бо праця І. Франка має загальноукраїнське значення. Внесення О. Борковського ухвалили через аклямацію (оплесками). В. Бачинський подав внесення щодо відповідного фінансового забезпечення службовців Товариства (працівників книгарні, друкарні, переплетні, бібліотеки, канцелярії). М. Грушевський з цього приводу наголосив, що було б бажаним, якби "становище урядника Товариства не було перешкодою для нього входити до Виділу, про що давнійше на загальних зборах велися довгі дебати в негативному напрямі". В. Бачинський та В. Охримович, що його підтримав, погодилися і внесли доповнення до свого подання відповідно до зауваги М. Грушевського.

Збори закінчилися виборами Виділу, до якого увійшли: В. Гнатюк (48 голосів з 48-ми), В. Козловський (48), М. Мочульський (48), Г. Пежанський (48), І. Ясеницький (47), В. Охримович (46), С. Томашівський (45) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 37 зв. – 42 зв.).

Був Кміт... – мова про греко-католицького священника, письменника, публіциста, літературознавця, етнографа Бойківщини, громадського діяча, члена НТШ Юрія Кміта (1872–1946).

...Галущин[ський]... – мова про Михайла Галущинського (1878–1931) – українського педагога, публіциста, культурно-освітнього і громадсько-політичного діяча, члена НТШ. Після закінчення Львівського (1898–1900) та Віденського (1900–1901) університетів працював у Золочівській гімназії, у 1909–1914 рр. – директор Рогатинської гімназії.

А Хоткевич на мій вповні ґречний і щирий лист, з яким я звертав йому його статю "Камни отмет[аемые]", відповів грубіянським листом! – В одній зі своїх кореспонденцій до М. Грушевського за 1908 р. Г. Хоткевич повідомляв про свій задум написати статтю "Камни отметаемые" про М. Філянського, А. Хомика та І. Семанюка, наголошуючи: "Всі ті три особи таланти і єдиний на Україні орган мусить додати їм дуже" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 810. Арк. 11–12 зв.). Нагадав про неї і у своєму обурливому листі з приводу редакційної примітки до чергової подачі його "Літературних вражінь", вміщених у 1-й книжці ЛНВ за 1909 р. (*див. запис за 4 грудня 1908 р.*): "Що ж до тих «Камнев отметаемых», то вони так давно (рік!) валялися в ред[акції] «Вістника», що мали би вже там і появитися" (Там само. Арк. 2 зв.). У згаданому "грубіянському" листі Г. Хоткевич наголошував на забавляннях між "боговірною редакцією" та "ображеними та навіть розгніваними авторами", вважаючи, що вони "не до лиця" М. Грушевському. Дорікав також редакторові ЛНВ за те, що "Ви зміст приватного листа (в данім разі мого до Вас) роздували аж по всьому Львову. […] Сеї праці Ви також могли би собі заощадити" (Там само. Арк. 6–6 зв.). Згадану статтю Г. Хоткевича "Камни отметаемые" (Філянський, Артим Хомик, Черемшина) опубліковано: Українська хата. 1909. Ч. 10. С. 535–538.

30 [квітня (13 травня) – 2 (15) травня 1909 р. Львів]. Потроху тепліє, дерева цвітуть, вишні, сливи, морелі, а я все ще палю. Почуваю себе якось занадто подражнено. Але не нудився б. Павло Фил[ипович] ще тут,

і зчаста заходить Джидж[ора]; Козлов[ського] і Залізняка я теж просив. Відбулося перше засід[аннє] Виділу*, уконституованнє без всяких комплікацій, і засід[аннє] секції*. Працюю над примітками до "Історії". Віддав до "Діла" промову на заг[альних] зборах*. Пишу статю про Виговського і Мазепу.

Відбулося перше засід[аннє] Виділу... – згадане засідання відбулося 14 (1) травня 1909 р. На ньому затвердили склад Виділу, до якого увійшли М. Грушевський (голова), Г. Пежанський (заступник голови), В. Гнатюк (секретар), С. Томашівський, М. Мочульський, В. Козловський, І. Ясинецький, В. Охримович, І. Раковський, О. Роздольський. Також постановили звернутися до "Просвіти", Українського педагогічного товариства та Видавничої спілки з пропозицією розпочати спільну акцію проти стягнення мита з українських видань, які пересилаються до Росії, скликати нараду в цій справі й делегувати на неї секретаря Товариства. Вислухавши пропозицію управителя київської філії книгарні НТШ П. Лаврова (Ю. Тищенка) про необхідність відкриття ще однієї філії в Харкові, доручили йому провести необхідні заходи. На цьому ж засіданні П. Лаврова (Ю. Тищенка) було прийнято в члени НТШ (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 114 зв. – 115).

...і засід[аннє] секції. – На засідання Історично-філософічної секції М. Грушевський зреферував статтю О. Грушевського "З сорокових років. III. Етнографічні плани", яку ухвалено до друку в "Записках НТШ" (опубліковано у томі LXXXIX (кн. III) за 1909 р.). Зреферовану В. Гнатюком статтю М. Зубрицького "Селянські будинки в Мшанці" рекомендовано до друку в "Матеріалах до українсько-руської етнології" (опубліковано в 11 томі за 1909 р.) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 89).

Віддав до "Діла" промову на заг[альних] зборах. – Повний текст промови М. Грушевського на загальних зборах НТШ, що відбулися 12 травня (за н. ст.) 1909 р., опубліковано: Хроніка НТШ. Львів, 1909. Ч. 39. С. 1–5. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 352–354.

3 [(16) травня 1909 р. Львів], неділя. Були люде, Лисенко* з Веретельником*, по обіді Лукіянович. Питав, чи я дійсно запросив Щурата до співредакторства, як він оповідає та каже, що тепер вірші мають переходити через його цензуру, і я можу класти veto [заборона (*латин.*)] тільки на пропущене ним? Файно! Правда, що не від самого його чув!..

...Лисенко... – йдеться про Андрія Віталійовича Лисенка (1851–1910). *Див. коментар до запису за 2 вересня 1907 р.*

...з Веретельником... – мова про етнографа, фольклориста, письменника, публіциста Андрія Веретельника (1881–?). З початку 1890-х років мешкав у Львові, друкував свої студії в "Літературно-науковому вістнику", "Громадському голосі", "Руслані", "Основі", редагував "Народне слово" (серпень 1908 р. – листопад 1909 р.). Активно співпрацював з НТШ, за фінансової підтримки якого здійснив низку етнографічних експедицій, матеріали яких публікувалися в "Матеріалах до українсько-руської етнольогії". Зразки усної народної творчості у записах А. Веретельника досить часто друкував в "Етнографічному збірнику" В. Гнатюк. Детально див.: *Глушко М.* Невідомий Андрій Веретельник // Народознавчі зошити. 2012. № 6 (108). С. 1019–1026.

4–6 [(17–19) травня 1909 р. Львів]. Викладаю, корігую, засідаю, пишу. Дуже богато всячини. Але хожу й по саду, між цвітущими деревами. В домі ремонт – ставлять піч. Докінчив і відіслав статю про

Мазепу*, написав для "Діла" статю про Холмщину*. Нудно без своїх, невважаючи на всю купу зайнять. Приємно було, що "Общ[ественная] Польза" рушила трохи "Очерк"*. Ві второк, 5/V, екзамінув[ав] аж трьох на раз, між ними й Лукіяновича, що відповідав дуже розумно й інтелігентно. З приємністю дочитав його "Філістера"*. Читаю й иньші рукописи.

Докінчив і відіслав статю про Мазепу... *– див. коментар до запису за 27–29 квітня 1909 р.*

...написав для "Діла" статю про Холмщину. – Див.: *Грушевський М.* Холмщина (Головні моменти в історії її приналежності) // Діло. 1909. Ч. 107. 19 (6) травня. С. 1. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 74–77. Бібліографічний огляд статті подав В. Дорошенко у виданні: Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCIV. Кн. II. С. 202. Як відзначав сам автор на початку статті, в її основу покладено матеріали з історії Холмщини, широко представлені у I–VI томах його "Історії України-Руси". Публікація побачила світ напередодні внесення законопроєкту про виділення Холмщини в окрему губернію на розгляд комісії з місцевого самоврядування III Державної думи Російської імперії (19 травня (за ст. ст.) 1909 р.) Із часу цього подання і до часу прийняття закону "Про виділення зі складу губерній Царства Польського східних частин Люблінської і Сідлецької губерній з утворенням з них особливої Холмської губернії" (23 червня (за ст. ст.) 1912 р.) питання Холмщини перебувало на вістрі гострих політичних дискусій між різними течіями російського, польського та українського суспільно-політичних рухів (див.: *Макарчук С., Захарчин Н.* Ставлення російської й української громадськості до проєкту створення Холмської губернії в 1909–1912 роках // Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 315–326).

Приємно було, що "Общ[ественная] Польза" рушила трохи "Очерк". – Мова про додатковий друк 2-го видання "Очерка истории украинского народа" (1906). *Див. коментарі до записів за 10 липня та 12 серпня 1909 р.*

З приємністю дочитав його "Філістера". – Див.: *Журбенко Л. [Лукіянович Д.]* Філістер. Події з родинного життя. Львів: Наклад Українсько-руської видавничої спілки; З друкарні "Руської Ради" в Чернівцях під зар. Ів. Захарка, 1909. 275 с. На авантитулі посвята: "Пані Марії Грушевській".

7 [(20) травня 1909 р. Львів], четвер, вознесениє. Зрана була конференція рутенистів, де я провадив. Була інтересна діскусія по дуже неінтереснім рефераті Пачовського*; я мав охоту говорити, але забракло часу. Засіданнє відрочено на пополудні, але я не міг прийти, бо мав загальні збори Вид[авничої] Спілки. Пройшли досить гладко, тільки трудність була з Франком – був присутній, а до дирекції треба було вибрати на його місце, бо не правосильний. Багато я мав з сими рахунками Вид[авничої] Спілки, але нарешті вони приведені до якогось ладу. Було ще віче, Колеса реферував і просив прийти, але він сфушерував усю справу, і мені не хотілося бути свідком того. Дуже приємна, не горяча погода. Дуже мило в саду.

...рефераті Пачовського... – мова про українського поета Василя Миколайовича Пачовського (1878–1942). Закінчив філософський факультет Львівського університету (1905), слухав курси лекцій М. Грушевського. У 1907 році був одним із організаторів літературного угруповання "Молода муза" – гуртка українсько-галицьких поетів, які наслідували західноєвропейський модерністський напрям у літературі. З 1909 р. – учитель Академічної гімназії у Львові.

8–10 **[(21–23) травня 1909 р. Львів].** Сезон заг[альних] зборів скінчився, а з тим треба ладитися вже до від'їзду до Київа. Одписувався з усякою кореспонденцією. Писав примітки. Пав[ло] Фил[ипович] поїхав. Джидж[ора] виїхав теж. Живу самітно. Погода гарна і весела. Кілька ночей прокидався над ранок і виходив на город. Мило.

11–13 **[(24–26) травня 1909 р. Львів].** Покінчив біжучу роботу. Поляки-студенти забастували, українці не хочуть. З причини замкнення університ[ету] завтра викладатиму в Академ[ічному] домі. На виїзднім зібралося маса засідань – Археогр[афічної] коміс[ії]*, Виділу*, редакц[ійого] ком[ітету] "Нашої школи" і комітету рутеністів. Здивував мене Том[ашівський] на засід[анні] Виділу, по ріжних передмовах – "не знаю, як на се погляне проф[есор] Груш[евський]", – внісши, щоб Тов[ариство] Шевч[енка] перейняло виданнє німец[ької] "Історії"*. Взагалі, він останніми часами стає все більш неможливий супроти мене; за те мав приємність, як він гімнастикував свій хребет перед Колесою і як пресладчайше усміхався; стратив по тім останнє довір'є до його характеру. А зрештою настрій в Виділі зовсім приємний.

...Археогр[афічної] коміс[ії]... – за збереженими протоколами згадане засідання Археографічної комісії відбулося 22 (9) травня 1909 р. На ньому В. Гнатюк вніс пропозицію видати в серії "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури" збірку текстів "Страстей Христових" (власність В. Гнатюка та І. Франка). М. Грушевський порушив питання про призначення кредиту на археографічні експедиції для І. Джиджори (Харків, Москва) та М. Залізняка (Москва). Зачитано лист О. Колесси про необхідність видання старих українських драм. У зв'язку з цим вирішено просити В. Щурата подати на найближче засідання комісії план такого видання (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 89 зв.).

...Виділу... – на засіданні Виділу НТШ, що відбулося 26 (13) травня 1909 р., заслухали насамперед звіт з наради у справі скасування мита за українські книжки, що ввозилися чи пересилалися в Росію. Щодо подальших заходів на згаданій нараді постановили звернутися з листом до українського парламентського клубу. Наступним важливим питанням Виділу стало прийняття бюджету на наукові видання, витрати бібліотеки й музею, наукові археографічні й етнографічні експедиції та допомоги науковим працівникам. Загальна сума бюджету склала 69 900 корон. Окрім інших поточних проблем постановили внести до буковинського уряду подання про дозвіл на відкриття книгарні Товариства в Чернівцях (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 115–117).

...щоб Тов[ариство] Шевч[енка] перейняло виданнє німец[ької] "Історії". – Згадана пропозиція не зафіксована у збереженому протоколі засідання Виділу, яке відбулося 26 (13) травня 1909 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 115–117). Проте ця позиція внесена до опублікованого звідомлення: "Перейнято на Товариство від проф. М. Грушевського, за його згодою, дальше ведення німецького видання його історії" (Хроніка НТШ. Львів, 1909. Ч. 39. С. 13). Ця важлива маловідома інформація про роботу над підготовкою німецького перекладу 2-го тому "Історії України-Руси" доповнюється згадкою в листі М. Грушевського до О. Шахматова від 29 червня (за ст. ст.) 1909 р.: "А сейчас занимаюсь редактированием II тома для немецкого издания" (*Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // УІЖ. 1996. № 5. С. 95). До перекладу тому М. Грушевський планував залучити О. Роздольського та С. Томашівського. Однак, через загострення відносин, С. Томашівський не погодився на участь у проєкті, а О. Роздольському за рішенням Виділу від 14 (1) липня 1909 р. було виділено "за переклад II т[ому] «Історії» проф. Грушевського

по 30 корон за аркуш". Як свідчать записи у щоденнику за 3 липня та 11 грудня 1909 р., О. Роздольський працював над перекладом, а С. Томашівський і далі "комезився і казав, що не зможе ревізувати перекладу". З листа О. Роздольського від 6 квітня (за н. ст.) 1911 р. відомо, що на той час переклад було майже закінчено, а до участі в його редагуванні ("перегляді") було залучено німецького історика Шрефеля, який вносив незначні "поправки" в рукопис (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 718. Арк. 1–1 зв.). Реалізувати цей проєкт М. Грушевському не вдалося. *Див. також записи за 26 червня, 1, 3 липня та 11 грудня 1909 р.*

14 [(27) травня 1909 р. Львів – Київ]. Зрана спакувався і писав листи, потім викладав: з причини замкнення університету, наслідком польського студ[ентського] страйку, викладав в Акад[емічному] домі, тільки вийшло непорозуміннє, бо вони чомусь чекали мене перед унів[ерситетським] будинком. З Джидж[орою] поїхали на голов[ний] двірець, і він їхав до Підзамча. Дорогою робив коректи, і не витерпів – розбалакався з панком, як показалося – д[окто]ром Рабиновичом з Петровська*. Поміг їм при таможеній ревізії.

...д[окто]ром Рабиновичом з Петровська. – Згадану особу не встановлено.

15 [(28 травня) 1909 р. Київ]. Розіспався так, що служащий прийшов сказати: вже Боярку проїхали. Застав усе в порядку, здорових, і Саша саме того ранку приїхав. На будові підкінчували 4[-ий] поверх*. Поїхав до міста, до банкір[ської] контори, походив по будові. І саме натрапив на мене Коцюбинський, що переїздив через Київ до заграниці*. Посидів зрана, і потім обідав. Балакали дуже приємно.

На будові підкінчували 4[-ий] поверх. – Під час попереднього приїзду 17–20 квітня (за ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський записав у щоденнику про розрахунки за 2-й поверх. Рівно за місяць він нотує про закінчення 4-го поверху. Ці відомості вказують на темпи спорудження прибуткового будинку Грушевських на Паньківській, 9/14.

...Коцюбинський, що переїздив через Київ до заграниці. – Отримавши від Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці у Києві "підмогу беззворотну" на лікування в сумі 300 руб. та рекомендацію до М. Горького від В. Короленка, М. Коцюбинський наважився на подорож на о. Капрі поблизу Неаполя. У вирішенні питання про фінансову допомогу безпосередню участь брав М. Грушевський (Листи до Михайла Коцюбинського. Т. II / Упоряд. та коментарі В. Мазного. Ніжин, 2002. С. 92–93).

Завдяки насамперед епістолярним джерелам сучасні дослідники детально простежили маршрут письменника (див. зокрема: *Коцюбинський Михайло*. Листи до Олександри Аплаксіної / Упор. В. Панченко, комент. та покажч. С. Захаркін. К., 2008. С. 95–112; 428–457; *Коцюбинський М. М.* Я так поріднився з тобою: Листи до дружини / Упор. О. Єрмоленко, Н. Коцюбинська, Г. Степанець. К., 2007. С. 189–217). Увечері 14 травня (тут і далі в цьому сюжеті дати подані за ст. ст.) 1909 р. він вирушив пароплавом до Києва, куди прибув наступного дня. Саме в цей день, 15 травня, який він провів у Києві, і відбулася занотована зустріч з М. Грушевським. Згадка про неї в короткому листі М. Коцюбинського до дружини від 16 травня повністю дублює даний щоденниковий запис: "Вчора вранці приїхав до Києва Грушевський, і я вже з самого ранку був у нього. Снідав, обідав і т[ак] д[алі]" (Я так поріднився з тобою. С. 189). Переночувавши у Є. Чикаленка, вранці 16 травня виїхав до Чернівців, звідти на другий день – до Львова, куди дістався увечері 18 травня. Вдома у Грушевських нікого не застав, тому зупинився у В. Гнатюка. Згодом М. Грушевський

вибачався за цю прикру обставину: "Незвичайно було нам прикро, що наші слуги не дали Вам милости заночувати у нас! Прикро, що й не сказати. Сподіваємося побачитися в Вашім повороті; Ви, будь ласка, напишіть, як будете вертати, і чи зможете заїхать" (Листи до Михайла Коцюбинського. Т. II. С. 93).

Провівши один день у Львові, через Краків і Відень Коцюбинський вирушив до Італії. Дорога на Капрі пролягла через Венецію, Флоренцію, Рим, Неаполь. На Капрі дістався увечері 1 червня, де пробув до ранку 27 червня. Звідти його маршрут знову проліг через Неаполь, Венецію, Відень, Львів, Київ. У Львові, куди прибув 1 липня, М. Коцюбинський оселився на віллі Грушевських. У перший же день прибуття до Львова побував на засіданнях Історично-філологічної секції та Виділу НТШ. У протоколі засідання Виділу записаний серед присутніх "яко гість" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 118–119). Після зібрань у товаристві М. Грушевського, І. Джиджори, І. Раковського та В. Козловського провів вечір у одному з ресторанів. Про перебування у Львові наступного дня сповістив коханій, О. Аплаксіній: "Живу теперь у проф. Грушевского. Здесь со мной опять возятся и – боюсь, переутомят. Люди, люди и люди!" (*Коцюбинський Михайло*. Листи до Олександри Аплаксіної. С. 111). Виїхав зі Львова через Київ 3 липня (за ст. ст.) 1909 р. *Див. запис за 1 липня 1909 р*.

16 **[(29) травня 1909 р. Київ],** субота. Були виплати, потім я їздив в контору продавати папери. Горячо. В місті ніяких особливих новин. Приходив вчора Чикаленко при Коцюбинськім, щоб порозумітися в справі книгарського синдиката – чи мають наші книгарні до нього приступати. Оповідав при тім свій плян на землю в Алупці*. З нагоди свята робітники взяли в блькаду і випросили по парі рублів "с пріездом".

Оповідав при тім свій плян на землю в Алупці. – Як свідчать листи Є. Чикаленка та щоденникові записи М. Грушевського за 26 травня, 6 та 8 червня 1909 р., йдеться про можливість придбання в Алупці земельної ділянки для дачі. Порадником Є. Чикаленка в цій справі був народник, громадсько-політичний діяч з Полтавщини, депутат І Державної думи І. М. Присецький (1858–1911), який останні роки мешкав в Алупці, де і помер. Для Є. Чикаленка він "приторгував садибу в 600 "к[вадратних] с[ажень]", яку той і придбав восени 1909 р. за 6 тис. руб., оформивши купчу влітку 1910 р. (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 136, 146, 203). Заохочений Є. Чикаленком М. Грушевський не мав часу поїхати на огляд ділянки, не зміг залучити до цього і брата. Через це нагоду розширити родинні маєтності було втрачено, бо в листі від 12 серпня (за ст. ст.) 1909 р. Є. Чикаленко писав: "До Криму ще не їздив, одклав на осінь, а тим часом зробив помилку. На думку Присецького, треба було прикупити ще десятків скілька саженів «для округления» участка, а тим часом Токмакова вже роспродала всі участки землі по далеко більшій ціні, ніж я купив. Шкода, що й Ви втратили гарне місце. Ну, та на світі є ще багато гарних містин" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. С. 113–114). *Див. також записи за 26 травня, 6 та 8 червня 1909 р.*

17 **[(30) травня 1909 р. Київ].** Зелені свята. Спокусив нас Кричевський, і поїхали ми на ярмарок на Куренівку. Було горячо, порохи, їхати тісно, ярмарок без людей, і кінець кінцем лапнув я – дивлюсь, дзигарка нема, зняли в толкучці на трамваю, протисся чоловічок, постояв і зсів на тій же Петропавлов[ській] площі. Дуже се нас розстроїло. Пав[ло] Фил[иповичъ] зібрався – на моє прошеннє, властиво на Маринці жаданнє, – піти

в сискне, послав туди Степана, той прийшов, що треба б мині самому поїхати, чи не пізнаю. Я, хоч був переконаний, що з того нічого не буде, поїхав. Але було вже замкнено. З тим махнув рукою на всю сю історію. Був в Никол[аєвськім] сквері, їли морожене*.

Був в Никол[аєвськім] сквері, їли морожене. – Миколаївським сквером на той час називався сучасний парк імені Тараса Шевченка. Відкритий 1890 р. під назвою Університетський сквер, він став улюбленим місцем прогулянок київських аристократів. Проєкт впорядкування скверу на місці занедбаного пустиря, де паслася домашня худоба, здійснив київський садівник Карл Крістіані. На відносно малій площі виник чудово облаштований парковий комплекс зі зручним оригінальним розпланування. Після спорудження у 1896 р. пам'ятника Миколі I сквер отримав назву Миколаївський, на початку 1920-х років називався "Червоний парк", на початку 1930-х – парк Воровського, а після відкриття пам'ятника Т. Шевченку в 1939 р. отримав сучасну назву. Детально див.: *Шліпченко С.* Історія одного парку: просторові та соціальні трансформації парку Шевченка в Києві // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – кінця XX століть / Упор. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. К., 2016. С. 18–47.

18 [(31) травня 1909 р. Київ], понед[ілок]. Їздили на Шулявку, пополудні, благополучно. Зрештою були дома. Засів за коректи і зміст "Історії". Знайшлися ті загублені сторінки під конторкою! Писав листи – щось 12!

19–20 [травня (1–2 червня) 1909 р. Київ], второк – середа. Горячо, душно, але у нас на долі нічого, і до стуку я привик, отже, благодушествую, роблю коректи, читаю аркуші для показчика і errata [описки, помилки (*латин.*)] і майже нікуди не ходжу. Була Людм[ила] Михайловна*. Балакали на тему комісії популярних викладів. Але вона представляє се собі як народній університет, досить претенсіозно, а я на се не годжуся. Був Перетц, досить неінтересний.

Була Людм[ила] Михайловна. – Мова про Л. М. Старицьку-Черняхівську.

21 [травня (3 червня) 1909 р. Київ]. Був на засіданні Ради клюбу з причини приїзду екскурсії Погодіна – з того приводу заалярмував тут Лотоцький*. Трохи були мене вивели з рівноваги, в оден голос насівши, що я повинен мати реферат. Але се дурниці. Більше мене огірчила була і стрівожила мама. Я, покладаючися на її згоду, запропонував поїхати й вийняти гроші з Комерч[еського] банку*. Але вона, довідавшися, що сі гроші хочу вложити в будову, незвичайно знеохотилася, й потім перед Галею говорила, що вона дуже боїться вкладати гроші. Конець. Я дуже був тим огірчений, але другого дня зрана розбалакався з нею і заспокоїв. Відложив иньші папери, а на будову згодилися обернути 4 тис. 4½ <чеків>.

...з причини приїзду екскурсії Погодіна – з того приводу заалярмував тут Лотоцький. – Правдоподібно, М. Грушевський мав на увазі лист О. Лотоцького від 12 травня (за ст. ст.) 1909 р., в якому адресант повідомляв: "З початку іюня їде Погодін з академічною

молоддю в слов'янські землі і починає подорож з Києва. Просить допомогти йому в Києві в його екскурсії. Добре, щоб Ви тоді були і не одмовили в любезності своїому приятелеві" (*Кавунник В., Панькова С.* Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 351). Безпосередньо перед виїздом екскурсантів, 31 травня (за ст. ст.) 1909 р., О. Лотоцький нагадував: "Погодін виїздить завтра в подорож по слов'янських землях і з ним 25 студентів. Починають подорож з Києва" (Там само. С. 352).

Про цей свій задум і план екскурсії О. Погодін безпосередньо повідомляв М. Грушевському ще в березні 1909 р. Він мав намір ознайомити студентів з діяльністю всіх політичних та культурно-просвітніх інституцій у слов'янських містах підросійської України, Галичини, Польщі. У листі від 15 травня (за ст. ст.) 1909 р. інформував про приїзд до Києва 3 червня (за ст. ст.) 1909 р. та заздалегідь висловлював подяку за згоду прийняти екскурсію та всіляко сприяти їй: "Спешу выразить Вам свою глубочайшую признательность за согласие оказать экскурсии такой радушный прием и показать ей Киев. Нечего и говорить, что сочувствие украинцев к нам в Киеве будет особенно ценно, и что это введет нашу молодежь сразу в круг совсем новых для нее идей" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 1–6). *Див. також коментарі до записів за 2–3 червня 1909 р.*

...вийняти гроші з Комерч[еського] банку. – Йдеться про Київський приватний комерційний банк, що містився за адресою: Хрещатик, 20 (на розі Хрещатика і Думської площі; будинок не зберігся, зруйнований 1941 р., нині – Хрещатик, 22, Головпоштамт).

22 [травня (4 червня) 1909 р. Київ], п'ятн[иця]. Засіданнє Ради Наук[ого] тов[ариства]*. Обійшлося без інцидентів. Багатьох і не було, але Перетц був. Обговорили плян видань, закупно річей для музею etc. Верталися з Біляшевським, він заїхав до нас. Показував йому наші покупки. Кричевський роздражнив Маринцю як[оюсь] червоною шафкою, я поїхав з ним оглядати, шафки не знайшов, а натомість, розбалакавшися з ним, пішов на межигорські фаянси, купив у "Івана Петровича" цвіточника*, потім поїхав до нього додому й купив ще пару, і до Штейндель, колекціонерки, пішовши звідти, купив дещо (тарілочки і кубочки Миклашевського). Се було <того дня> (в середу?) і пхнуло нас на дорогу старожитничества. Нині їздили з Мар[инцею] і Галею, я зайшов подивитися карнізи у Верозуба, потім у "Івана Петровича", де Мар[инця] купила була мині палицю, яку я мусів потім просити назад узяти; а потім у Штейндель купили стіл вишневий etc.

Засіданнє Ради Науков[ого] тов[ариства]. – Засідання відкрили розглядом питання щодо доцільності проведення окремого наукового зібрання, присвяченого М. Максимовичу. З цього приводу постановили просити М. Грушевського прочитати відповідний реферат на засіданні секції. Далі голова Товариства доповів про вихід 4-ої книжки "Записок УНТ". За закуплені до музею УНТ речі ухвалили виплатити М. Біляшівському 83 руб. та прийняти від нього окремі музейні предмети в дар. Взято до уваги, що діалектологічна програма Є. Тимченка буде друкуватися в "Записках УНТ" (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 16 зв.).

...купив у "Івана Петровича" цвіточника... – зведення прибуткового будинку у Києві та знайомство з пристрасним колекціонером В. Кричевським заохотило М. Грушевського до формування нової збірки українських старожитностей. Під час перебування в Києві у травні–червні 1909 р. він часто бував на Подолі, зібравши за цей час немало цікавих речей: "знайшли у татарина килимки, ковірець etc., гарну шкатулочку, межигорські тарілки, шафку, канапу" (24 травня); "Татарин, у к[от]рого я купив килима вчора і сказав, щоб приносив, приніс оден, а коли і сей купив – ще оден, так що мені стало вже забогато, хоч

килим і другий гарний, тільки дорогенький" (25 травня); "я поїхав подивитися межигорську посуду [...] (купив збанок з келехами і тарілки)" (2 червня); "Купив тарільки, шкло, шкатулку" (7 червня); "Зрано, навіть натще, поїхав на Подол, solo [один, сам (*іспан.*)]; не мав охоти, але що обіцяв гандляру посудою. Купив гарну посуду" (14 червня); "потім проїхав купити шафку в авкційній салі" (17 червня).

Про вміст цієї збірки та її долю детально див.: *Гирич І.* Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // *Гирич І.* Київ в українській історії. К., 2011. С. 186–195; *Панькова С.* Василь Кричевський та Михайло Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура. 2014. № 6. С. 44–51; *Шелудякова Н.* М. Грушевський – колекціонер // УІЖ. 2016. № 2. С. 69–86.

23 [травня (5 червня) 1909 р. Київ], субота. Зелені свята стримали будову, 5[-ий] поверх не поспів далеко. Зробили маленьку виплату, на 2 тис. Я стримав, ще дасть апробату Максимов, але його довго не було. При тім поладжувано ріжні питання з будови. Кричевський ставить проєкт мансарди на робітню*, але що буде з фасадою, тим часом не знати. Досі не приїхав Гладиревський з взірцями плиток*, що давно заповів свій приїзд!

Кричевський ставить проєкт мансарди на робітню... – йдеться про проєкт надбудови мансарди на прибутковому будинку Грушевських, розроблений самим В. Кричевським. Після довгих перемовин авторові вдалося переконати М. Грушевського здійснити цей задум (*див. записи за 24, 29, 31 травня, 29, 31 травня, 2, 6, 13 червня 1909 р.*). На мансарді (зі сторони вул. Паньківської) художник впорядкував свою студію, де одночасно розміщувалася і його унікальна збірка-музей народного українського мистецтва. План-схему мансардного поверху реконструював пасинок В. Кричевського, дослідник його творчості В. Павловський (зберігається в Музеї-архіві ім. Д. Антоновича УВАН (Нью-Йорк); опубліковано: Василь Григорович Кричевський: Хрестоматія: в 2 т. Харків, 2016. Т. 1 (1891–1943 рр.) / Передм. І. О. Ходак; упоряд. тому О. О. Савчук. С. 498). Про долю всього будинку, а також майстерні В. Кричевського і його збірок див.: *Кричевська Є.* Пожежа будинку Михайла Грушевського (До сорокріччя самостійности України) // Там само. С. 191–200; *Павловський В.* Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість. Нью-Йорк, 1974. С. 71–73 (автор включив у свою монографію спогади дружини В. Кричевського з детальним описом його унікальної колекції, що зберігалася в домі Грушевських).

Досі не приїхав Гладиревський з взірцями плиток... – для реалізації проєкту оздоблення фасаду, який В. Кричевський "тягнув" з жовтня 1908 р. аж до 7 березня (за ст. ст.) 1909 р., М. Грушевський ще восени 1908 р. звернувся до викладача Миргородської художньо-промислової школи О. Сластіона з тим, щоб він посприяв виготовленню керамічної плитки. Однак через значний обсяг робіт дирекція Миргородської школи відхилила замовлення (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 134, 141, 459). Врешті, за нього взявся, не без протекції Василя Кричевського, опішненський гончар-посудник, творець архітектурної кераміки стилю модерн Іван Гладиревський (1849–1919), який з усіх майстрів традиційних осередків гончарства в Україні вперше розпочав виготовлення мальованої плитки для облицювання будинків. За збереженим листом В. Кричевського до М. Грушевського відомо, що для оздоблення будинку було заплановано 4500 великих та 300 малих плиток (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 572. С. 1). Про це повідомила й газета "Рада", називаючи приблизно таку ж цифру: "Кустарний склад Полтавського губ[ернського] земства замовив опошнянським кустарям, щоб вони виробили 5 тисяч глазірованих плиток на облицьовку великого на 7 поверхів дому проф. Грушевського в Київі. Дім цей, як відомо, будується в українському стилі по проєкту й чертежах художника Кричевського" (*П. Г.* З Полтавщини. Цікаве замовлення // Рада. 1909. № 99. 2 мая (15 травня). С. 2). Приїзд І. Гладиревського до Києва з плитками потішив М. Грушевського, з цього приводу він навіть "могоричував" того дня Кричевського (*див. запис за 5 червня 1909 р.*). 4 серпня (за ст. ст.) 1909 р. розпочалися

оздоблювальні роботи, а за декілька днів, 6 серпня 1909 р., О. Грушевський писав братові: "Був Гладир[евський], викладають вже трікутники. Крич[евський] задоволений орнаментом. Але трапилася пригода, розбили в одній бочці частину плиток, і поки не прийшла решта, навіть не можна підрахувати точно, скільки не вистачає. Крич[евський] прохав для Гладир[евського] 300 р[уб]." Ця сума була виплачена 18 серпня (за ст. ст.) 1909 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 125, 126–126 зв., 201).

24 **[травня (6 червня) 1909 р. Київ].** Неділя. Сьогодня прогулка на могилу*, Мар[инця] інтересувалась, і відхотілося їй лише як Людм[ила] Мих[айловна] не поїхала. Прийшов за нами Кричевський, і поїхали на Подол, дуже вдатно – знайшли у татарина килимки, ковірець etc., гарну шкатулочку, межигорські тарілки, шафку, канапу. Були гарні ширм[а], ліжко.

Сьогодня прогулка на могилу... – мова про чергову подорож на Шевченкову могилу, організовану Українським клубом. Лист старшини клубу до Марії Сильвестрівни Грушевської з пропозицією приєднатися 24 травня (за ст. ст.) до подорожі пароплавом на могилу Т. Г. Шевченка в Каневі зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 107–107 зв. План та детальний опис цієї подорожі висвітлено в газеті "Рада": Гулянка на могилу Шевченка// Рада. 1909. № 111. 17 (30) травня. С. 2; *Подорожний В.* На Тарасову могилу (Рада. 1909. № 117. 26 мая (8 червня). С. 1).

25 **[травня (7 червня) 1909 р. Київ].** Докінчив читаннє аркушів, підганяю коректи ЛНВ і "Історії". Досить засмутив мене пересланий з Львова лист директора-распорядителя "Общ[ественной] Пользи", що "в спільнім інтересі" відкладають справу видання "Кіев[ской] Руси"*. Отже "на прежнее возвратимся"! Що робити. Татарин, у к[от]рого я купив килима вчора і сказав, щоб приносив, приніс оден, а коли і сей купив – ще оден, так що мені стало вже забогато, хоч килим і другий гарний, тільки дорогенький.

...лист директора-распорядителя "Общ[ественной] Пользи", що "в спільнім інтересі" відкладають справу видання "Кіев[ской] Руси". – За місяць, 29 червня (за ст. ст.) 1909 р., у листі до О. Шахматова, який енергійно підтримував їдею цього видання, М. Грушевський повідомляв, що "Общественная польза" відступилася від попередніх домовленостей: "Оправдывается «небывалым состоянием рынка» и откладывает окончательный ответ на осень. И это трудно понимать иначе, как отступление" (*Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // УІЖ. 1996. № 5. С. 95). *Див. також коментар до запису за 24 січня 1909 р.*

26 **[травня (8 червня)] 1909 р. Київ].** Второк. Просив Чикаленко, що хоче побачитися. Ходив я до нього в "Раду"; оповідав полтавські анекдоти, привезені Леонтовичем, що був у нього в неділю (Чик[аленко] сповіщав і мене*, але я був на Подолі, та й не цікавий був іти туди), про кримський ґрунт*, про Винниченка й його відповідь Горькому* etc. Вечером були на симфонічнім*, не без приключеній, з Галею, її дітьми й шашликом.

…Чик[аленко] сповіщав і мене… – це "сповіщення" збереглося у вигляді коротенької записочки від 24 травня (за ст. ст.) 1909 р. з таким змістом: "Владимир Миколаєвич Леонтович приїхав і обіцяв бути у мене сегодня (24-го) в 11 ½ годин дня. Коли маєте потребу і охоту бачитись з ним, то милости прошу" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 112).

…про кримський ґрунт… *– див. коментар до запису за 16 травня 1909 р. та записи за 6 та 8 червня 1909 р.*

…про Винниченка й його відповідь Горькому… – цей сюжет детально висвітлено у взаємному листуванні В. Винниченка з Є. Чикаленком. Напередодні занотованої зустрічі Є. Чикаленко отримав від В. Винниченка листа, відправленого з Рив'єри 30 (17) травня 1909 р. Разом з цією кореспонденцією він надіслав текст свого листа до М. Горького з проханням "неодмінно надрукувати". Це звернення до російського письменника було пов'язано з тим, що М. Горький відтерміновував видання тритомника творів В. Винниченка російською мовою, яке сам ініціював під час зустрічі з ним на Капрі. Забезпечивши в короткий термін переклад своїх творів і не дочекавшись видання, В. Винниченко 5 травня (за ст. ст.) 1909 р. написав листа М. Горькому, де дорікав за порушення домовленостей, неповагу до "чужої праці", а також за "неповагу, несерйозне обивательське і навіть урядове ("правительственное") ставлення до української національності, яке притаманне багатьом російським емігрантам" (Лист В. Винниченка до М. Горького від 5 травня 1909 р. // Слово і час. 1993. № 2. С. 57). Прочитавши цей лист в редакції "Ради", Є. Чикаленко у своїй відповіді В. Винниченку пропонував "викинути" останній абзац про "неповагу російських інтелігентів до українства". Окрім цього, він радив переробити текст на самостійний відкритий лист до Горького, уникаючи наголосу на особистій образі: "Ображатися Вам, та ще й голосно – не годиться". В. Винниченко не зважив на пораду зредагувати свій текст самостійно, передавши це право Є. Чикаленку. 28 травня (за ст. ст.) 1909 р. в газеті "Рада" (№ 119. С. 4) з'явився "Лист до М. Горького" зредагований Є. Чикаленком і С. Єфремовим. По суті, це була українська версія вже відправленої В. Винниченком кореспонденції до М. Горького (Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упор. та вст. ст. Н. Миронець. К., 2010. С. 158–162). Див. також: *Панченко В.* Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок. К., 2004. С. 86–87.

Вечером були на симфонічнім… – того вечора в Літньому театрі Купецького саду Грушевські слухали 2-й симфонічний концерт В. С. Терентьєва за участю віолончеліста Адольфа Кордса. У програмі: 1) Фантастична симфонія "Епізод з життя артиста" Гектора Берліоза; 2) Концерт для віолончелі Йозефа Гайдна; 3) симфонічна поема "Les Eolides" Цезаря Франка; 4) Сюїта з балету "Намуна" Едуарда Лало.

27 [травня (9 червня) 1909 р. Київ]. Написали і післали поданнє про виданнє "Села"*. Але як будемо його вести? Жебуньов зайшов вечером, і мусів піти знову на засід[аннє] комітету в справі банкета для Погодінської екскурсії*. Сим разом уже все добре, без інцидентів. Вчора приходила делєгація з запросинами на всеукраїнс[ький] з'їзд студентський, а отсе прийшов лист з прошеннєм прийняти протекторат*. Прийдеться бути.

Написали і післали поданнє про виданнє "Села". *– Див. коментарі до записів за 23, 25 березня, 12 червня 1909 р.*

…в справі банкета для Погодінської екскурсії. *– Див. записи за 2–3 червня 1909 р.*

…а отсе прийшов лист з прошеннєм прийняти протекторат. – Звернення Організаційного комітету 1-го з'їзду української молоді вищих шкіл Австрії та Росії, запланованого на 11–14 липня (за н. ст.) 1909 р., з проханням до М. Грушевського "прийняти протекторат", зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 311. Арк. 2 (лист від 8 червня (за н. ст.) 1909 р.). Інформація про роботу з'їзду постійно друкувалася на сторінках "Діла" та "Ради".

28 [травня (10 червня) 1909 р. Київ]. Читав трохи белєтристику, а зрештою весь час займають роботи коло випуску VII тому, поза ЛНВ і всякою иньшою хурдою. Вечером було засід[аннє] секції, читав я і Саша*, пройшло приємно, тільки дуже en petit comité [в тісному колі (*фр.*)].

Вечером було засід[аннє] секції, читав я і Саша... – на засіданні Історичної секції УНТ М. Грушевський прочитав реферат "Виговський і Мазепа" за підготовленою статтею до ЛНВ, а О. Грушевський – "Матеріали московських архівів про часи Мазепи" (Хроніка Українського наукового товариства у Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1910. Кн. VII. С. 111–112). Дана щоденникова нотатка дозволяє виправити помилку, допущену у цій хроніці, де згадане засідання датоване 28 квітня (за ст. ст.) 1909 р.

29 [травня (11 червня) 1909 р. Київ]. Була виплата. Справа мансард тягнеться як морський уж; і за фасаду страшно. Папери знову впали. Вечером засів за показчик і працював до дуже пізна.

30 [травня (12 червня) 1909 р. Київ]. Був якийсь нервовий день на будові. Максимов цілий час сварився з усіма. Мене настрашив Іван, нахилившись над стіною. Щось мої нерви ослабли; вночи як згадав, так зірвався з ліжка. Ввечері ходили на морожене, в сквер*, але Саша зрікся, бо Ольга Олекс[андрівна] екзамени держала тоді. Я відпочивав по показчику, за яким просидів каменем відколи встав і аж до 12½ год.

...на морожене, в сквер... *– див. коментар до запису за 17 травня 1909 р.*

31 [травня (13 червня) 1909 р. Київ]. Зрана писав листи, потім поїхали на Подол з Галею. Там знайшли Кричевського, який заторгував колєкцію Межигор'я; купили ще кульчики, трохи вишивок для Тов[ариства] Шевченка і шкатулку, якої купна я потім жалував. Але що ж! Кричевський сидів потім у нас допізна, нагорі. Але я працював надалі – читав коректи etc. Ходили всім домом на будову. І далі йшли безконечні розмови про мансарду.

1 [(14) червня 1909 р. Київ], понеділок. Їздили до нотаріуса, а [w] międzyczasie [тим часом, між тим (*пол.*)] побував я в консуляті, у Грубера*; ходили їсти морожене до Жоржа*. Ввечері був Біляшевський допізна, й вели розмови антикварсько-музейні, лежали на килимках в кухні etc. Поза тим, писав листи в числі X + 1. Криворівня виставлена на ліцітацію! Quantum mutatus ab illo [скільки змінилося з того часу (*латин.*)], тепер се мене особисто дуже мало інтересує, а торік я ціле літо тільки й жив нею.

...у Грубера... *– див. коментар до запису 2 квітня 1909 р.*

...ходили їсти морожене до Жоржа. – Йдеться про популярну серед киян кав'ярню-кондитерську, названу за ім'ям власника, вихідця з Персії Жоржа Дортенмана. Заклад

розпочав свою роботу з 1872 р. у двоповерховому кам'яному будинку, що містився на розі Хрещатика, 28 і Прорізної, 2. У 1902–1903 рр. за проєктом архітектора В. Городецького будівельна контора Л. Гінзбурга провела повну реконструкцію будинку в стилі модерн із надбудовою двома поверхами та мансардою, а також прибудовою з боку вул. Прорізної. Це була одна з найкрасивіших споруд міста, кияни називали її "лицарським будинком". Наріжну частину прикрашала напівкругла вежа з високим шпилем. На першому поверсі оновленого комплексу продовжила свою роботу найбільша кондитерська в Київській губернії, в якій уже в 1880-х роках працювало 20 робітників. Її інтер'єр оформив Михайло Врубель. Окрім власного виробництва цукерок, шоколаду, варення та тістечок, улюбленим десертом заможних киян був "торт від Жоржа". Будинок не зберігся, 24 вересня 1941 р. підірваний радянськими підпільниками. На його місці у 1956–1958 рр. зведено адміністративну будівлю (сучасна адреса: Хрещатик, 28/2, Державний комітет телебачення і радіомовлення України). Детально див.: *Третьяков А.* Старий Хрещатик і його домовласники. К., 2019. С. 93–100.

2 **[(15) червня 1909 р. Київ],** второк. Вчора у нотара не зробили нічого і поїхали сьогодня знову, коло 2-ої, потім в антракті я поїхав подивитися межигорську посуду, і зі мною поїхали всі; дуже довго прийшлося йти набережною, і властиво шкода було цілої тої прогулки (купив збанок з келехами і тарілки), а до нотара було вже пізно, поїхали просто додому. Росписував листи з приводу завтрашнього приїзду Погодіна*.

Росписував листи з приводу завтрашнього приїзду Погодіна. – Один такий лист (чернетка) зберігся до наших днів. Це прохання, звернене до директора Церковно-археологічного музею КДА М. І. Петрова, датоване 3 червня (за ст. ст.) 1909 р.: "Уважаемый Николай Иванович! Украинское ученое общество просит Вас не отказать в содействии экскурсии студентов и студенток, которые прибудут завтра под руководством проф. Погодина из Петербурга. Около 3-х часов предполагается провести экскурсантов в Академию, и при этом будьте любезны показать им Церковно-археологический музей и если еще что-нибудь найдете нужным" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 82). Збереглася також відповідь імовірно на інший лист М. Грушевського у цій справі. Йдеться про кореспонденцію О. Левицького, відправлену 2 червня (за ст. ст.) 1909 р.: "Учора пізно я повернувся з дачі і сьогодня хотів з Вами бачитись. Екскурсію я поведу завтра, як і обіцяв, і буду в ограді Десят[инної] церкви у 12 ½ годин. Увечері, на банкеті, я навряд чи зможу бути, бо, мабуть, поїду на дачу. Бачився я зараз з В. П. Науменком і він дав мені 3 карб., щоб записати його на завтрашню вечерю. Чи не будете Ви ласкаві передати ці гроші до Клюбу?" (Там само. Спр. 598. Арк. 1).

3 **[(16) червня 1909 р. Київ].** Поїхали зрана до нотара і підписали дарственні. Потім я проїхав в музей, де екскурсантів уже водив Біляшевський*, мав замір побачити Погодіна, звитатися, але що його не було, поїхав додому. Він приїхав по полудні порадитися щодо банкета, потім надійшов Перетц, і вони собі пішли разом. А слідом прийшов Жебуньов і цілком несподівано став питати, як я думаю, кого взяти головою вечері – мене чи Науменка; досить се було оригінально після того, як Рада просила перед тижнем мене бути головою; я сказав, що як уважають чомусь ліпшим взяти Науменка, то я не маю нічого против. Він запевнив, що ні, тільки ви, так etc. От народець!.. Прийшов я завчасу, і перше що – оселедцем собі замазав руки на ручці входових дверей. Банкет пройшов би

нічого. Стешенко не дуже попав в тон, немов нам жаль, що слов'янські з'їзди обходяться без нас. Галін плів усячину включно до Дантона замість Данта. Поляки доконче хотіли говорити по-польськи. Шольп* тарахнув поради, щоб не вдовольнятися банкетними промовами і наповняти змістом ліберальні формули. Сам же банкет удався, і навіть шкода було його задля Погодіна, і тим більше його екскурсантів.

...де екскурсантів уже водив Біляшевський... – Екскурсанти з Петербурга відвідали міський музей, з експозицією якого їх ознайомив директор М. Біляшівський. Після відвідин музею було організовано екскурсію по місту, яку на прохання М. Грушевського провів знавець пам'яток Києва Орест Левицький (*див. коментар до запису за 2 червня 1909 р.*). Гості побачили розкопки Десятинної церкви, Лавру та інші пам'ятки Києва. Увечері, о 22-й годині, в Українському клубі відбувся банкет за участю українських, польських і російських громад, який відкрив вітальною промовою голова клубу М. Лисенко. Головував на банкеті М. Грушевський. З промовами виступили Л. Жебуньов, В. Перетц, І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська, О. Погодін та ін., з вітальним прикінцевим словом до гостей звернувся М. Грушевський. Через газету "Рада" О. Погодін висловив щиру подяку українській громаді Києва за гостинне прийняття. Наступного дня, 4 червня, гості ще оглядали Київ, а ввечері виїхали до Львова. Детально перебування О. Погодіна та його студентів у Києві висвітлювала газета "Рада" (Рада. 1909. № 126. 5 червня. С. 2; № 127. 6 червня. С. 2).

...Шольп... – мова про українського державного діяча, депутата Державної думи Російської імперії I скликання від Київської губернії Євгена Густавовича Шольпа (1863–1916).

4 [(17) червня 1909 р. Київ]. Заїздив в гімназію Петра*, лишив карточку Погодіну, і потім вислав на двірець лист до Джиджори з інструкціями, аби Погодін йому передав*. Ввечері поїхали на симфонічне*, мала бути ще Заньковецька, але не поїхала, поїхали ми самі, і вечеряли там.

Заїздив в гімназію Петра... – мова про Гімназію В'ячеслава Петра (згодом – Гімназія Групи батьків, Восьма київська гімназія) – приватний навчальний заклад у Києві, заснований українським педагогом чеського походження В. І. Петром. Гімназія містилася на вул. Володимирській, 16 поблизу Софійської площі. Через різні перешкоди з боку влади В'ячеслав Петр змушений був відмовитися від директорства посеред 1909-го навчального року. Батьки взяли в свої руки управління гімназією, що отримала назву "Гімназія Групи батьків". Пізніше навчальний заклад як Київська восьма гімназія отримав приміщення на нинішній пл. І. Франка, 5.

...вислав на двірець лист до Джиджори з інструкціями, аби Погодін йому передав. – У цьому листі М. Грушевський подав детальні настанови щодо прийняття екскурсії у Львові: "З укр[аїнських] інст[итуцій] треба показати Дім Академ[ічний], книгарню, може, й друкарню, "Просвіту", "Сокола", Ставропіґію, Юр, приватну жіночу семінарію. Хотіли б побувати у митрополита (а як того нема, то у Василиян можна би)". Радив також зробити в неділю прогулянку до якогось села, показати читальню, "Соколів", а на допомогу залучити М. Залізняка, О. Назаріїва, В. Козловського (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 192). Детальний звіт про перебування О. Погодіна і його студентів у Львові І. Джиджора подав у листі від 10 (23) червня 1909 р. (Там само. С. 192–194). Екскурсанти оглянули університет і політехніку, українські культурні установи. 20 (7) червня взяли участь у освяченні бурси Педагогічного товариства, збудованої на пожертви українського громадянства. Освячував бурсу митрополит Шептицький. Після освячення та оглядин приміщення відбулося знайомство митрополита з О. Погодіним. Того ж дня Володимир Шухевич ознайомив екскурсантів зі збірками Музею Дзєдушицьких. На завершення у французькому ресторані відбулася спільна вечеря українців із гостями з Петербурга.

Ввечері поїхали на симфонічне... – у Літньому театрі Купецького саду відбувся бенефіс В. С. Терентьєва за участю А. Берглера, А. Кордса й оркестру. У програмі: 4-та симфонія П. Чайковського; "Танець Соломії" Р. Штрауса (твір прозвучав у Києві вперше); "Ісламей" М. Балакирева (твір прозвучав у Києві вперше); "Політ Валькірії" Р. Вагнера та ін.

5 **[(18) червня 1909 р. Київ],** п'ятниця. "Історія" ніяк не вийде, як ні підганяю її. Був Кричевський, і Марія Конст[янтинівна] Заньковецька прийшла, і сиділа довгенько, оповідала, що вже рішучо не буде грати в трупі Садовського*, і на його бажаннє письменної відповіди "для громади" виписала всі жалі на нього, дуже різко. Кричевського я могоричував з приводу, що Гладиревський привіз плитки*, що було веліїм тріумфом.

...вже рішучо не буде грати в трупі Садовського... – У квітні 1909 р. Марія Заньковецька залишила Театр Миколи Садовського. Два місяці перед тим їхні стосунки значно погіршилися. Причиною остоточного розриву став роман М. Садовського з актрисою М. Є. Малиш-Федорець та його брутальне поводження з Марією Костянтинівною. Свій стан М. Заньковецька описала, зокрема, наприкінці квітня – на початку травня 1909 р. в кореспонденції до української артистки, своєї близької подруги й учениці Н. М. Богомолець-Лазурської: "Не писала я потому, что была в ярме, из которого трудно было вытянуть руки, чтобы взять перо и написать письмо, да и боялась, чтобы своим тяжелым настроением, которое должно было вылиться в письме, не причинить тебе вреда. Теперь я «распряглась», оставила труппу и, кажется, навсегда. Я провела такой ужасный сезон, с такими неурядицами и душевными страданиями, что вспомнить не могу о сцене, вот так! Если бы мне пришли и сказали, что «вечером сегодня Вы играете», то я просила бы, чтоб меня закопали лучше живой в землю" (Листи Марії Заньковецької / Вст. ст., публікація та приміт. Н. Бабанської // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Театрознавчої комісії. Львів, 2003. Т. CCXLV. С. 497–498).

...з приводу, що Гладиревський привіз плитки... – *див. коментар до запису за 23 травня 1909 р.*

6 **[(19) червня 1909 р. Київ].** Ранок пішов на переговори в справі машини з німцем з Варшави і senior Kapliński loco [старшим Каплінським на місці (*латин.*)]. Перед тим завертала нам голови справа мансард і капризи Кричевського щодо них. Заходив до Чикаленка довідатися про Алупку*, але не застав, лишив картку. Я не можу поїхати поглянути, а Саша ухиляється, що він не практичний і не відважається брати сього на себе. Докучав мені зуб вночи.

Заходив до Чикаленка довідатися про Алупку... – *див. коментар до запису за 16 травня 1909 р.*

7 **[(20) червня 1909 р. Київ].** Зрана їздив я з Галею на Подол, Маринця боялася занадто втомитися з огляду на прогульку до Китаїва. Купив тарільки, шкло, шкатулку. Фактор водив по жидках за килимами. Вернувшися, застав малого Шульгина послом від Вовка, щоб скласти секцію*, а слідом і сам він прийшов. Побалакали, я спитав, чи не дав би розкопи до музея Наук[ового] тов[ариства]*, він сказав, що обіцяв до городського.

Відправивши, поїхали в Китаїв*. Провели час приємно з Черняхівськими* і Вилинськими*; любувалися чудовими, невиданими дубами і липами з широкими стовбурами. Верталися на параході, було гарно, але тісно, і неприємно було з місцями; потім було досить холодно.

...застав малого Шульгина послом від Вовка, щоб скласти секцію... – мова про сина члена УНТ Якова Шульгина – Олександра, на той час студента Петербурзького університету, активного члена гуртка українознавства при ньому. Був добре знайомий з Ф. Вовком. У майбутньому – член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних та міжнародних справ.

...я спитав, чи не дав би розкопи до музея Наук[ового] тов[ариства]... *– див. записи за 8, 9 червня 1909 р. та коментарі до записів за 12 червня та 2 грудня 1909 р.*

Відправивши, поїхали в Китаїв. – Правдоподібно, Грушевські в той день вирушили на дачу М. Лисенка в Китаєві, де в цей час відпочивав і сам господар. Пізніше, вже повернувшись з еміграції, М. Грушевський у 1924–1930 рр. також винаймав дачу в Китаєві (детально див.: *Панькова С.* "Треба жити як можна!": Михайло Грушевський в Китаєві. URL: http://immh.kiev.ua/treba-zhiti-yak-mozhna/

...з Черняхівськими... – мова про подружжя Олександра Григоровича Черняхівського (троюрідний брат Михайла Грушевського) та Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської.

...і Вилинськими... – мова про родину активних діячів українського руху в Києві Олександра Валер'яновича Вілінського (1872–1928) та Валерії Олександрівни О'Коннор-Вілінської (1866–1930). В. О. О'Коннор-Вілінська – українська громадська діячка, письменниця й перекладачка, племінниця М. Лисенка та М. Старицького, молодша сестра першої дружини Миколи Лисенка. З 1905 р. – активний член Плеяди молодих українських літераторів, Київського товариства "Просвіта", Українського клубу, Товариства українських поступовців. Разом із Л. Старицькою-Черняхівською й О. Олесем написала низку одноактних п'єс і була широко визнана як драматург. Друкувалася в часописі "Сяйво", ЛНВ та ін. Під час Першої світової війни працювала у Товаристві допомоги населенню Півдня Росії, брала участь у заснуванні притулків для дітей біженців і виселенців з Галичини. О. В. Вілінський – громадський діяч, інженер, доцент Київського політехнічного інституту (з 1908), член київської "Просвіти", Українського наукового товариства в Києві, Товариства українських поступовців. Разом з дружиною був одним із засновників Української Центральної Ради.

8 [(21) червня 1909 р. Київ]. Знову справа машини, розмова з Максимовим, німцями etc. Вечером було засіданнє секції*, дуже приличне й інтересне, а потім ми з Біляшевським і Сашею пішли з Вовком на вечеру і обробляли його. Просиділи до год[ини] 11[-ої] з верхом; розуміється, розкачувався він дуже тяжко. Балакав з Чикаленком, він каже, що Присецький не схоче купувати ґрунт заочно, а Саша їхати не хоче*.

Вечером було засіданнє секції... – на цьому засіданні Історичної секції УНТ Ф. Вовк розповів про результати розкопок у Мізині у травні 1909 р., продемонструвавши найцікавіші археологічні знахідки (Хроніка Українського наукового товариства у Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1910. Кн. VII. С. 112). Розвідку за матеріалами своїх перших розкопок 1908 р. вчений опублікував у "Записках" УНТ (див.: *Вовк Х.* Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. IV. С. 90–99).

Огляд доповіді, що прозвучала 8 червня (за ст. ст.) 1909 р., вперше оприлюднено в газеті "Рада" (З Українського наукового товариства у Київі // Рада. 1909. № 131. 11 июня

(24 червня). С. 3). Розповідь по свіжих слідах розкопок надавала досить повне уявлення про тогорічні унікальні знахідки Мізинської стоянки: "Наш шановний учений вів розкопки ще в 1908 році і результати своїх розкопок оголосив у недавно видрукованій IV книжці київських «Записок». [...] В маї сього року проф. Вовк продовжив свої розкопки, і вони дали самі блискучі наслідки. Прокопавши глибше, знайшли велику силу костей мамута (мамонт), носорога, коня, вовка, ведмедя і – що найцікавіше – північного оленя (це перша знахідка оленячих костей почетвертичної доби). Усього було коло 40 пуд. кісток, яких ледве убгали на дві платформи. Між иншим знайдено череп тура, напханий усякими дрібними річами з кісток і кремня, – це показує, що череп уживався як схованка. Знайдено багацько кремяних виробів – різці, ножі, скребки, пилки і т. ин. Деякі з них уявляють цілком нові, досі невідомі типи. Але це не саме важне, що знайдено в Мізинській стоянці: найважніше робить мізинські знахідки науковим придбанням світової ваги – це людські вироби з мамутової доби. Знайдено коло 45 річей, оброблених, і то дуже штучно, руками палеолітичної людини (що жила яких 50–60.000 літ тому...) і дві фігурки звірів, покриті геометричним орнаментом; цей орнамент вирізьблено дуже вправно, він імітує оперіння птиці. Далі знайдено дві людські статуети, на жаль не цілі, а тільки фрагменти людського тіла, теж покарбовані геометричними лініями; голка 10 сентім. завдовшки, з вушком, покрита дуже гарним орнаментом, потім ще зовсім мініатюрна голка, теж орнаментована. Дуже цікаві 6 фігурок т. зв. фалічного характеру, вкритих артистичним орнаментом (єдина покищо в світі така знахідка з тієї доби) і ще кілька дрібних речей. Проф. Вовк відносить свою знахідку до т. зв. магдаленської доби палеолітичного періоду [...]. Проф. Вовк везе показувати свої знахідки петербурзьким ученим, а потім повезе їх до Парижу". Висловлені на шпальтах "Ради" сподівання, що узагальнені підсумки розкопок 1909 р. Ф. Вовк подасть знову в "Записках УНТ", на жаль, не справдилися. Загалом цілісної роботи за результатами всіх розкопок Мізинської стоянки, які відбувалися під його керівництвом у 1911–1914 рр., так і не було завершено.

Мізинську стоянку було відкрито напередодні XIV археологічного з'їзду, який проходив у Чернігові в серпні 1908 р. Для спеціальної виставки до цього форуму священник із с. Мізин Кролевецького повіту 1907 р. надіслав кістки мамонта, виявлені під час копання ями на льох в садибі місцевого мешканця Сисоя Кошеля. Звернувши увагу на знахідки, у жовтні 1907 р. перші невеликі некваліфіковані розкопки здійснив представник Чернігівського попереднього комітету з підготовки з'їзду П. Добровольський. Власне цей рік, незважаючи на характер розкопок, більшість дослідників вважає роком відкриття Мізинської стоянки. Перші наукові дослідження пам'ятки на початку літа 1908 р. розпочав Ф. Вовк, хоча, за спогадами доньки, вчений побував у Мізині ще 1907 р. У своїх же перших доповідях, публікаціях та листах Ф. Вовк повідомляв, що, приїхавши влітку 1908 р. до Чернігова та оглянувши мізинські знахідки, розпочав польові дослідження зі своїми учнями С. Руденком та П. Єфименком з обстеження насамперед попереднього розкопу П. Добровольського. Підсумки цих польових досліджень описав у листі від 1 грудня (за ст. ст.) 1908 р. до одного з учнів П. Рябкова: "Наша поездка в Черниговщину вышла вполне удовлетворительно. Вещей собрали столько, что ими заполнена была огромная актовая зала Черниг[овского] реальн[ого] учил[ища] во время выставки. По сей причине [...] фотографий было сделано множество (кроме меня был еще специальный фотограф). Но саме главное – это конечно палеолитическая стоянка (каменные орудия с костями мамонта и носорога), с которой я и сделал доклад на отделе. Раскопку эту мы будем продолжать еще на будущее лето и ожидаю от нее больших результатов" (*Наулко В. І.* Листування Павла Рябкова з Федором Вовком // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVII—XIX ст. 2001. № 6. С. 110). Продовжував розкопки 1909-го, а у 1911–1914 рр. та 1916 р. дослідження під його керівництвом проводили учні – Л. Чикаленко, П. Єфименко, В. Сахаров, С. Руденко, А. Носов, Б. Крижановський.

Історію відкриття стоянки висвітлено в доповіді Ф. Вовка на XIV археологічному з'їзді в Чернігові ("Палеолитическая стоянка в с. Мезин Черниговской губерниии"), згодом у доповіді "Палеолит в Европейской России и стоянка в селе Мезине Черниговской губернии", виголошеній 17 березня (за ст. ст.) 1909 р. на засіданні Відділення російської

та слов'янської археології Російського археологічного товариства. З результатами дослідження вчений ознайомив присутніх на святкуванні 50-річчя Антропологічного товариства в Парижі (1909), а згодом і інших форумах. Детально див., зокрема: *Грушевський М.* Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. К., 1926. С. 17–35; сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 10. Кн. 1. Львів, 2015. С. 314–334; *Черненко О.* Перші дослідження Мізинської стоянки // Сіверянський літопис. 2008. Ч. 6. С. 14–16; *Радієвська Т.* Матеріали Мізинської стоянки в археологічній збірці Національного музею історії України // Там само. С. 35–40; *Цеунов І. А.* Відкриття та перші польові дослідження Мізинської палеолітичної стоянки // Маґістеріум. 2015. Вип. 60: Археологічні студії. С. 32–37.

У статті про розкопки 1908 р., опублікованій в "Записках УНТ", Ф. Вовк наголошував: "Отсе у головнійших рисах і все, що могли ми за короткий час довідатись на дуже невеликій дослідженій нами просторі Мізинського палеолітичного становища. Дальші і ширші досліди, які ми маємо зробити літом 1909 р., безперечно дадуть нам і більший матеріал. Ті ж збутки постпліоценової давнини, що знайдено й описано у сій замітці, цілком передаються до українського історичного музею ім. В. В. Тарновського у Чернігові" (Записки Українського наукового товариства в Київі. 1909. Кн. IV. С. 98). Проте з часом обставини змінилися. М. Грушевський знав від М. Біляшівського про фінансові проблеми, які виникли у Ф. Вовка з Музеєм українських старожитностей імені В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства, а також про його бажання передати колекцію з розкопок Мізинської стоянки 1908–1909 рр. до Києва. Тому, дбаючи про становлення Музею Українського наукового товариства в Києві та репрезентацію цієї унікальної збірки в українській столиці, він разом з братом та М. Біляшівським почав умовляти Ф. Вовка передати матеріали з перших розкопок Мізинської стоянки саме до колекції майбутнього музею УНТ. Паралельно М. Грушевський вживав заходів щодо пошуків коштів для продовження археологічних досліджень стоянки Ф. Вовком. Вже наступного дня, як нотує Грушевський у щоденнику, "вчорашня вечеря" встигла зробити вплив на археолога, і він пообіцяв передати колекції. *Див. записи за 9, 12 червня та 2 грудня 1909 р. та коментарі до них.*

...Присецький не схоче купувати ґрунт заочно, а Саша їхати не хоче. *– Див. коментар до запису за 16 травня 1909 р.*

9 **[(22) червня 1909 р. Київ],** второк. Бачив Вовка, і вчорашня вечеря вже встигла зробити на нього вплив, через 15 годин. Казав, що передасть сі колєкції й передав би свої власні*, і варто б у Антоновички дістати, зробивши якісь гонори пам'яти Антоновича*. Перед вечером приходив Жебуньов намовляти до товариства мира, бо за мною б пішли українці як один. Потім прийшов Біляшевський, я сильно насідав на нього в справі передання призначених предметів; він відмовлявся вже не помивкою, а потребою розгрівання для консервації. Коли ж я і се взявся полагодити через Плотнікова*, він сказав, що сам се зробить. Тяжко <розмовляти>.

Казав, що передасть сі колєкції й передав би свої власні... *– див. коментар до запису за 12 червня та 2 грудня 1909 р.*

...і варто б у Антоновички дістати, зробивши якісь гонори пам'яти Антоновича. *– Див. коментар до запису за 29 серпня 1908 р.*

...полагодити через Плотнікова... – особу встановити не вдалося, хоча за контекстом нотатки імовірно йдеться про реставратора.

10 **[(23) червня 1909 р. Київ].** Полагодили вкінець справу машини і написали viribus unitis [спільними силами (*латин.*)] замовляннє.

Зрана їздив з Мар[инцею] в "Старину і роскош"*, потім ходив до Грубера*, але ціна була знову низша, я поїхав додому, порадився і поїхав знову продати 5% Київ[ского] гор[одского] кред[ита]. А вчора продав решту своїх дольних. Шкода упущеного курса, але що зробиш. На вечер Саша запропонував іти всім в Купеческий*. Мар[инця] запросила Біляшевського. Павло Фил[ипович] надійшов пізнійше, бо я просив піти на товар[иство] мира. Була й Анна Платоновна. Мар[инця] поїхала з Пав[лом] Ф[илиповичем] ранійш, Саша ворохобився теж, але вкінці зісталися до кінця. Було досить мило.

...в "Старину і роскош"... – мова про київський "Магазин случайных вещей и мебели «Старина и роскошь»", власником якого був Дмитро Сидельников. Магазин містився за адресою: Хрещатик, 36 (будинок не зберігся, зруйновано 1941 р.; нині – Хрещатик, 34). Київська мистецька колекція М. Грушевського, зокрема скла, килимів, старовинного срібла, меблів тощо, поповнювалася завдяки придбанням у цій відомій антикварній крамниці. Так, 20 серпня (за ст. ст.) 1912 р. управитель видавничими та господарськими справами вченого в Києві Ю. Тищенко повідомляв: "Сідєльнікову сьогодня дав 300 рублів і просив держать річи для Вас. Він закупив багато старого срібла. Багато має всяких актів і паперів з підписами гетьманів. Я казав (обіцяв) сховати до Вашого приїзду" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 314). Збереглися також розписки Д. Сидельникова про отримані кошти за продані М. Грушевському килими, посуд та інші речі, а також рахунки магазину (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 895. Арк. 5–7, 31, 54, 425; Спр. 897. Арк. 51; Спр. 898. Арк. 32, 38, 44).

...потім ходив до Грубера... *– див. коментар до запису за 2 квітня 1909 р.*

На вечер Саша запропонував іти всім в Купеческий. – Того вечора в Літньому театрі Купецького саду українська трупа під орудою Т. Колесниченка представляла виставу "Панна Штукарка" за п'єсою О. Володського.

11 [(24) червня 1909 р. Київ]. Подивляли ми мою "знаменитість". Колись то, в понеділок, прийшов робітник і купив комплєт "Історії", а вчора площадошник обдертий, що перевозив "Історію", заявив, що знає сю книгу. Коцюбинський писав з Капрі, що Горький дуже інтересується мною*, але площадошник богато ціннійший. А сьогодня в <Кулісарі> хазяїн показав мині мій портретик (Красицького)* в рамці і вопрошающо заявив – "а хто такий, і самі не знають…" Совсем наоборот.

Коцюбинський писав з Капрі, що Горький дуже інтересується мною... – у листі, написаному на четвертий день перебування на Капрі, 17 (4) червня 1909 р., М. Коцюбинський з захопленням описує острів, називаючи його "рай земний", та свої перші зустрічі. Тішиться з того, що матиме на відпочинку товариство товариству М. Горького, та передає свою першу розмову з ним, про яку нотує у щоденнику М. Грушевський: "Ми довго говорили про Вас, бо Горький дуже цікавиться Вами: «Ось людина, яку я хотів би бачить і пізнать», – часто повторював він". Лист зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 562. Арк. 4–4 зв., 4а – 4а зв.; опубліковано: *Гісцова Л.* Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського // Записки НТШ: Праці філологічної секції. Львів, 1992. Т. CCXXIV. С. 291.

...мій портретик (Красицького)... – йдеться про репродукцію портрета Михайла Грушевського роботи художника Фотія Красицького 1907 р. (*див. коментар до запису за 17 травня 1907 р.*), видану 1908 р. в Києві автором у власному видавництві "Квітка". Відома також чорно-біла репродукція портрета без вихідних даних (див.: Facie ad faciem:

Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 129 (№ 3, 3 а, 3 б)).

12 [(25) червня 1909 р. Київ]. "Історія" все тягнеться, і се починає мене нервувати, і я починаю насідати на свою контору. Ще треба покінчити справу елєктричного світла. В справі музею писав Леонтовичу і дістав "любезну" відповідь*. А[нна] Пл[атоновна] повідомила, що дістала дозвіл на "Село"*. Але нерухливість нашої контори настроюють мене дуже песимістично щодо дальших плянів і предпріятий.

В справі музею писав Леонтовичу і дістав "любезну" відповідь. – Бажання отримати для Музею УНТ від Ф. Вовка унікальні знахідки з Мізинської стоянки доби пізнього палеоліту, перемовини з ним і певні порозуміння (*див. записи за 8–9 червня 1909 р.*) спонукали М. Грушевського звернутися у справі виділення коштів для подальших розкопок до В. Леонтовича. Запорукою передачі колекції було фінансування експедиції, про що Ф. Вовк відверто писав до колеги, М. Біляшівського. Так, у листі ще від 29 березня (за ст. ст.) 1909 р. він наголошував: "На май-же думка їхати у Мізинь докопувати там свій палеоліт. Я вже торік зробив контракт з власником грунту, а тепер тилькі треба їхати та копати. Образив мене дуже Музейний Комітет Чернігівський: я написав до них, що мені на скінченнє розкопки треба буде 200 карб. і написав, розуміється, добре розрахувавши... От-же вони зважились торгуватись зі мною і дають тилькі 100. Я, розуміється, послав їх к чортовій матері, дістав собі трохи грошей од нашого Університету і скінчу, мабуть, тим, що викопані речі оддам вже не до Чернігівського музею, а може й до Вашого. Тилькі у такому разі Ви мусите дати мені карб[ованців] з сотню, бо петерб[урзький] університет дав мені грошей тилькі на проїзд і удержаніє двох моїх помічників-студентів, а решту прийдеться платити мені самому (власникові землі і робітникам). Городцов вже на з'їзді у Чернігові добивавсь мені з грішми од Історичного Московського Музею, а я сказав йому, що річи з Мізиня не повинні виходити з України..." (Листування: М. Ф. Біляшівський – Ф. К. Вовк / Вступ та прим. В. І. Наулка. Запоріжжя, 2002. С. 46). У відповідь 7 травня (за ст. ст.) 1909 р. М. Біляшівський писав: "Що до Мізиня, то мене дуже цікавлять Ваші розкопки і дуже хотілося-би мати речи в Київському музеї, але поки що в касі у нас – ні копійки. Але як Ви не дуже спішитесь з сим ділом (тепер може обійдетесь), то я буду старатись роздобути гроші" (Там само. С. 47).

Наснажений згодою Ф. Вовка, яку він висловив 9 червня (за ст. ст.) 1909 р. (*див. коментарі до записів за 8, 9, 12 червня 1909 р.*), М. Грушевський вирішив діяти негайно. Правдоподібно, його лист, який виявити не вдалося, був настільки переконливим, що того ж дня, 12 червня (за ст. ст.) 1909 р., В. Леонтович відповідав: "Завтра бачитимуся з Вас[илем] Ф[едоровичем] і перекажу йому те, що доручаєте, а тоді сповіщу Вас, яку дістану відповідь" (*Панькова С.М.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 397). Справа була полагоджена досить оперативно, бо вже за тиждень, 19 червня (за ст. ст.) 1909 р., М. Грушевський повідомив М. Біляшівському про виділення 500 руб. на музей, зокрема виплати Ф. Вовку та подальші розкопки (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 78). 16 вересня (за ст. ст.) 1909 р. цю ж інформацію він довів до відома Ради УНТ (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 18). У протоколі цього засідання зафіксовано, що асигнована сума в 500 руб. призначалася Ф. Вовкові на розкопки в Мізині. Проте вже в грудні 1909 р. в листі до М. Біляшівського М. Грушевський уточнював: "Товариство одержало всього на музей 500 р[уб]., з тих 200 з чимсь для п. Вовка, а дрібні виплати теж були, і на Ваші покупки" (Там само. С. 83). Врешті, 9 січня (за ст. ст.) 1910 р. Рада УНТ ухвалила послати Ф. Вовку кошти "на покриття видатків по роскопках для Т[овари]ства" (без зазначення суми) (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 21). Власне, і УНТ, і Ф. Вовк свої зобов'язання виконали: на початку 1912 р. після камерального опрацювання палеоетнографічні матеріали з розкопок Мізинської стоянки 1908–1909 рр. було передано до Музею УНТ. *Див. коментар до запису за 2 грудня 1909 р.*

…А[нна] Пл[атоновна] повідомили, що дістала дозвіл на "Село". – Отримавши подану 27 травня (за ст. ст.) 1909 р. Г. П. Ямпольською заяву на видання газети "Село", київський губернатор вже 31 травня надіслав до Тимчасового комітету у справах друку лист із проханням повідомити, чи може вказаний заявник бути по закону відповідальним редактором періодичного видання (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 81–81 зв.). У відповіді від 3 червня (за ст. ст.) 1909 р. зазначалося, що "против Анны Платоновны Ямпольской не возбуждалось уголовных преследований" (Там само). Враховуючи отриману інформацію, 6 червня (за ст. ст.) 1909 р. Київський губернатор інформував Київський тимчасовий комітет у справах друку про своє позитивне рішення щодо видачі Г. Ямпольській свідоцтва на право видання щотижневої ілюстрованої газети "Село" (Там само. Спр. 240. Арк. 1–2). Зазначене свідоцтво вона отримала 11 червня (за ст. ст.) 1909 р., про що й повідомила М. Грушевському. За день до виходу першого номера "Села", 2 вересня (за ст. ст.) 1909 р., староста Першої київської артілі друкарської справи В. Бондаренко надіслав заяву до Інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі, що газета виходитиме з друкарні артілі (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 164). *Див. також записи за 23, 25 березня та 27 травня 1909 р.*

13 [(26) червня 1909 р. Київ]. З приводу мансарди виникли нові сумніви сими днями, Крич[евський] і підрядчики дуже малодушествували, знаходили все нові й нові перешкоди. Сьогодня остаточно рішено будувати їх і по старому пляну. Иньша справа, яка викликала певну ажітацію, торги й дебати, була справа кафляних облицовок печей. Нарешті ввечері, коли вже всі розійшлися, прийшов лист в справі машини, який досить розминався з нашими умовами. Такі були наші клопоти будівельні. Вечером принесли коректи (кінцеві), з ріжними недоглядами. Був Біляшевський, пропонував екскурсію Щербаківського, cum grano salis [букв. "з дрібкою солі", з певним застереженням (*латин.*)].

14 [(27) червня 1909 р. Київ]. Зрано, навіть натще, поїхав на Подол, solo [один, сам (*іспан.*)]; не мав охоти, але що обіцяв гандляру посудою. Купив гарну посуду. Здибався з Крич[евським] і Біляшев[ським]. Вернувшися, робив коректи. Наші поїхали на Шулявку. Я зістався, балакав з Мамою й Сашою. Читав скрипти. Статя Шелухина – жалі на критиків ("Укр[аїнська] Хата") – настроїла мене досить неприємно, хоч і дурна ж вона, ся статя.

15 [(28) червня 1909 р. Київ], понед[ілок]. Зрана писав лист, <нерозбірл.> в справі машини, що було досить неприємне, але прибіг Террей*, і справу полагоджено. Потім я з мамою збирався в банк, але прийшов Леонтович. Був сладчайший; але наговорив, мовби Семер[енко] не дістає ЛНВ etc. Висловляв жаль, що "Рада" йде так кепсько. Потім поїхали в банк з мамою, і ще захопили Кіев[ское] общ[ество] вз[аимного] кредита; але в Державний банк було вже пізно, і заїхав в контору, але й там нічого; іритують мене мої контористи браком темперамента, від часу до ніяк нестерпно! Заходив до Чикаленка, не застав, тільки Юлію Николаївну

на господарстві*. Ввечері справляв останні коректи “Історії”. Але не знати, чи вилізе вона.

…але прибіг Террей… – йдеться про інженера Карла Леопольдовича Террея – співвласника технічної контори київського представництва “Русского электрического общества Вестингауз”, яке займалося постачанням та облаштуванням електричних станцій, ліфтів усіх систем, обладнанням електричного освітлення тощо.

…тільки Юлію Николаївну на господарстві. – Мова про небогу дружини Євгена Харлампійовича Чикаленка Юлію Миколаївну Садик (1888–1928), яка від травня 1909 р. перебувала з ним у цивільному шлюбі. Своїми почуттями, які виявилися взаємними, навесні 1909 р. Є. Чикаленко поділився з близьким приятелем П. Стебницьким (Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки // Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 126–127) та В. Винниченком (Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1920 роки // Упор. та вст. ст. Н. Миронець. К., 2010. С. 145–146). Після 1917 р. викладала німецьку мову в одній із київських гімназій. 1920 р. емігрувала за кордон, де перебував Є. Чикаленко. Померла від невиліковної хвороби печінки 11 листопада 1928 р.

16 [(29) червня 1909 р. Київ]. Ще зіставалося полагодити справу елєктрич[ного] освітлення, але Террей поїхав в Берлін, і се вже без мене зроблять. Зрана поїхав в Держав[ний] банк*, потім в Взаімн[ий] кредит*, і по коротких, але сильних ваганнях, продав решту паперів, було їх (всіх наших) 5700, і продавши (по 82.4), почув велике облекшеннє на душі й серцю. Перед вечором на бажаннє мами пішли до Зах[арія] Захарьєвича*. Коли вернулися, чекав нас Павло Фил[ипович] уже з томом “Історії”, а Кричевський привіз з Подолу припадком куплене шкло і фаянс. З нагоди вихода “Історії”* Саша частував нас тортом в неділю, а тепер у мене випили могорич і побалакали любенько. Ага, перед вечером, о 6[-ій], приходив Чикаленко. Похвалив статю про Мазепу*, потім оповів свою візиту до Леонтовича, де говорилося про все, але “про водку ні полслова” (хоч він писав до нього саме про се), далі повів на тему того, як прикро вразив його кінець “Слова”*, що засоби його вичерпуються, землі зісталося стільки, скільки він дістав від батька, і більше він продавати не може – і то діти вже докоряти починають; сей рік дотягнуть, але на другий рік – хто зна. “Може ви перемінили б тоді селянську газету на тижневика для інтеліґенції?” Я казав, що на се не згоден, дорожу газетою для народа, а про “Раду” нема що думать про її смерть. Оповідав про Грінченка – “чоловік стоїть одною ногою в могилі, а що виробляє з «Просвітою»?”, підбивав, аби всі солідарно виступили, нехай візьмуть хулігани її в свої руки, як не він там, і до того зірітувався против опозиції Жебуньова (що не прилучився до сеї сецесії і завдяки тому й иньші порядні люде вийшли до виділу), що кров йому горлом бухнула.

…поїхав в Держав[ний] банк… – йдеться про київську контору Державного банку Росії, яка містилася за адресою: вул. Інститутська, 9 (сучасна будівля Національного банку України).

…Взаімн[ий] кредит… – йдеться про Київське товариство взаємного кредиту, яке містилося в будівлі Київського губернського дворянського зібрання за адресою: вул. Хрещатик, 16 (будинок не зберігся; нині на цьому місці Будинок профспілок).

…на бажаннє мами пішли до Зах[арія] Захарьєвича. *– Див. коментар до запису за 19–20 лютого 1907 р.*

З нагоди виходa "Історії"… – йдеться про вихід сьомого тому "Історії України-Руси". Ще 3 червня (за ст. ст.) 1908 р. на засіданні Виділу НТШ було прийнято рішення про друк у "Збірнику Історично-філософічної секції" сьомого тому "Історії України-Руси" М. Грушевського з правом автора зробити відбитки в довільній кількості (*див. коментар до запису за цей день*). Упродовж червня–серпня 1908 р. вчений ще працював інтенсивно над текстом, а в цей час у Києві Ю. Тищенко вів перемовини з Друкарнею П. Барського про друк тому. 16 серпня (за ст. ст.) 1908 р. він надіслав умови договору з боку друкарні, а серед них – "щоб скрипт був чіткий", а вже на початку жовтня 1908 р. до Львова почали надходити перші видрукувані аркуші для коректи (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 98, 107–108, 110). І навіть під час друку тому М. Грушевський продовжував доповнювати текст документами, виявленими у 1909 р. в петербурзьких бібліотеках і архівах, а також у Києво-Печерській лаврі (*див. записи за 16–20 квітня 1909 р.*). Таким чином, від дня прийняття сьомого тому "Історії України-Руси" до друку до його виходу у світ минув цілий рік.

Загальний наклад видання – 2000 примірників, за які згідно з рахунком Друкарні П. Барського від 17 червня (за ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський сплатив 1155 руб. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 893. Арк. 95). 600 примірників отримало НТШ, решту – автор (Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріяли ло історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л. Винар, Є. Пшеничний. Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. С. 209). Інформацію про вихід тому було взято до уваги на засіданні Виділу НТШ 14 (1) липня 1909 р. Рецензії на сьомий том "Історії України-Руси" подали О. Яцимирський, І. Крип'якевич, Ф. Равіта-Гавронський (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. 1. Львів, 2015. С. 257–276). *Детально про підготовку тому див. коментар до запису за 25 серпня 1907 р., 19 січня та 10 жовтня 1908 р.*

Похвалив статю про Мазепу… *– див. коментар до запису за 27–29 квітня 1909 р.*

…як прикро вразив його кінець "Слова"… – йдеться про тижневик "Слово" (орган Української партії соціал-демократів), який виходив у Києві з 11 травня (за ст. ст.) 1907 р. до 7 червня (за ст. ст.) 1909 р. Редактор – О. Корольова, з осені 1907 р. (з № 21) – С. Петлюра. Видавець – О. Корольова. Адреса редакції містилася на вул. Володимирській, 76. Занотоване у щоденнику М. Грушевського занепокоєння Є. Чикаленка з приводу закриття "Слова" видавець "Ради" у той самий день висловив також і в листі до свого петербурзького приятеля П. Стебницького: "Навіяла на мене сум смерть «Слова», боюсь я, що почнеться епідемія в нашій пресі" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 131). За день цю прикру новину сповістив і М. Грушевський у листі до М. Коцюбинського: "В повітрі пахне осінню – особливо щодо преси. «Слово» припинилося" (Листи до Михайла Коцюбинського. Т. II / Упоряд. та коментарі В. Мазного. Ніжин, 2002. С. 94).

17 [(30) червня 1909 р. Київ]. Встав рано, писав листи, розбирав папери, поїхав в контору, відвіз річи етнографічні до контори, потім проїхав купити шафку в авкційній салі. Відвезти поручив Петру, і він безбожно обдер її дорогою, і се мене розстроїло. Ждав "Історії", але її не було. Почав пакуватися. По 6-ій пішов поглянути на будову. Аж десь [о] 7½ привіз Лаврів "Історію", але дуже лихо брошіровану, а Котик прийшов з порожніми руками без корект. ЛНВ, отже, спізнився дуже. Розстроїли мене на виїзднім, та й ще хапатися прийшлося, бо дуже запізнилися. Але поспіли ще на час. Сипяльних вагонів не було в поїзді; поїхали 1[-ою] клясою. Було людно, ледво захопили купе. Ніч була чудесна, місячна, я не зачиняв вікна.

18 [червня (1 липня) 1909 р. Київ – Львів]. Переїхали границю щасливо. Маса їхало на води, ціла Росія рушила. Мали осібне купе. На висіданнє в Підзамчу вхопила нас злива. Але заїхали. Все було в порядку. Я протелєфонував, щоб принесли ключі, дістав виклад, і пішов на виклад, що заповів був на год[ину] 5[-ту].

19 [червня (2 липня) 1909 р. Львів], п'ятниця. Припадком довідався, що Гнатюк зібрав засіданнє Виділу, навіть не сповістивши мене*. Заходив теж до книгарні. На засіданню була справа пенсії для Франка, я підтримував Томашівського і його проєкт фабрики приборів шкільних. По засіданню пішли до нас – Гнатюк, Козловський, Джиджора, Зелізняк, Мочульський. Був теж Лисенко*. Приємно пройшов вечер. Джиджора á parse [на паузі (*фр.*)] оповідав politik-а і переїзд Погодіна*.

Гнатюк зібрав засіданнє Виділу, навіть не сповістивши мене. – На засіданні Виділу взято до відома інформацію про виплату першої частини субвенції від Галицького сойму в сумі 7000 корон, а також про нові надходження до музею НТШ від М. Зубрицького та надіслані кошти Л. Гарматію та В. Кричевському з метою закупівлі етнографічних предметів для музейної збірки. Відповідно до постанови загальних зборів (*див. запис за 27–29 квітня 1909 р.*) ухвалено від 1 січня 1910 р. щомісячну допомогу І. Франку в сумі 200 корон. Про це рішення Виділу секретар Товариства В. Гнатюк сповістив І. Франка офіційним листом від 5 липня (за н. ст.) 1909 р.: "Отсим маю честь повідомити, що виділ Н[аукового] т[овариства] ім. Шевченка ухвалив на засіданню дня 2.VII. виплачувати місячно д[окто]ру Ів. Франку 200 кор[он] місячно, почавши від 1 січня 1910 р." (Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871–1989) / Упор. Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Кравець, Д. Пельц, А. Сисецький. Львів, 1998. С. 205). Одночасно прийнято постанову звернутися до інших українських інституцій з закликом призначити на цю ціль певні кошти зі своїх фондів. Виділ підтримав пропозицію С. Томашівського відкрити при переплетні фабрику зошитів та закупівлю для цього спеціальних машин, призначивши з цією метою кредит в сумі 6000 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 117–117 зв.).

Був теж Лисенко. – Йдеться про А. В. Лисенка. *Див. коментар до запису за 2 вересня 1907 р.*

...і переїзд Погодіна. *– Див. коментар до запису за 4 червня 1909 р.*

20 [червня (3 липня) 1909 р. Львів]. По викладі зайшов до Тов[ариства] і там з Гнатюком і Козлов[ським] обговорював справу підвисшення їх платні, вповні згідно. Займався "Записками" (коректи, рецензії), писав листи. Погода дуже приємна, дощі, не горячо. Але був і град! Рослинність незвичайно буйна, і нема зовсім гусениць. Bonum est [Це добре (*латин.*)].

21 [червня (4 липня) 1909 р. Львів], неділя. Писав рецензії*, читав коректи. По полудні була Істор[ична] секція* і Археограф[ічна] комісія*. Було дуже богато людей, і дуже солідно все і поважно. Потім з Джидж[орою] пішли до нас.

Писав рецензії... – мова про рецензії для 3-ої книжки (том LXXXIX) "Записок НТШ" на праці Б. Романова "Смердий конь и смерд", П. Голубовського "Интересный юридический случай конца XI века", М. Петрова "О новооткрытой киевской монете XIV века", А. Стороженка "Новые подробности к биографии запорожского гетьмана Яна Орышовского" та "Из переписки Запорожья XVI века с польскими вельможами" (сучасні передруки див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 60, 60–61, 115–116, 124–125).

По полудні була Істор[ична] секція... – на засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський повідомив про вихід VII тому "Історії України-Руси" і з огляду на його обсяг запропонував розділити на два томи "Збірника" секції (тт. XII–XIII за 1909–1910 рр.). Також голова НТШ зачитав лист покійного В. Антоновича до А. Мйодушевського, який ухвалили друкувати в "Записках НТШ" (опубліковано: *Г[рушевський] М.* Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського // Записки НТШ. Львів, 1909. Т. LXXXIX. Кн. III. 144–151) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 90 зв.).

...і Археограф[ічна] комісія. – На засіданні Археографічної комісії М. Грушевський повідомив, що А. Єнсен подав збірку листів П. Орлика, які комісія ухвалила надрукувати (опубліковано: *Єнсен А.* Орлик в Швеції. [Додаток]: Листи [Пилипа Орлика мовою оригіналу, з перекладом одного з них] // Записки НТШ. Львів, 1909. Т. XCII. Кн. VI. С. 93–169). Висловлено також думку видати всі зібрані на той час кореспонденції П. Орлика (друковані та недруковані) в одному томі. М. Грушевський зачитав лист М. Стадника з проханням призначити йому кредит на копіювання актів для В. Герасимчука. З огляду на відсутність В. Герасимчука на засіданні, справу відклали до наступного зібрання. С. Томашівський порушив справу методики видання археографічних матеріалів (поділ на категорії, хронологія, правопис, оригінали, документи в цілості, витяги). У дискусії взяли участь М. Грушевський, І. Франко, І. Джиджора. С. Томашівський звернувся з проханням виділити йому кредит на копіювання актів, який ухвалили (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 90 зв. – 91).

22 [червня (5 липня) 1909 р. Львів]. Зрана пішов до Мошковича з зубами – ся перспектива мене досить муляла. Потім викладав, дещо купував в місті. Зачав у Мошковича читати книжку Преснякова*, і продовжував се потім дома. Потроху починає мене знову огортати сей чар – окунутися в зовсім в иньшу сферу, староруські часи. Зуб трохи болів, з полудня перестав. Я читав і ходив по городі в якімсь спеціально безмятежнім настрою. В нім зовсім забув про факультетське засіданнє. Писав листи і сей дневничок.

...читати книжку Преснякова... – йдеться про працю російського історика, учня С. Платонова Олександра Євгеновича Преснякова (1870–1929) "Княжое право в Древней Руси: Очерки по истории X–XII столетий" (СПб., 1909. VIII, 316 с.). Дослідження, на підставі якого вчений захистив магістерську дисертацію в Петербурзькому університеті в 1909 р., вийшло друком за рішенням історико-філологічного факультету університету від 17 грудня (за ст. ст.) 1908 р.

23 [червня (6 липня) 1909 р. Львів]. Відписувався, в неізреченній масі. Замовив 5000 Думнов*. В полуднє заходив Джиджора порозумітися щодо завтрашнього "вилету" до Янова. Пополудні був на засід[анні] "Учит[ельської] Громади", дуже сірім.

Замовив 5000 Думнов. – Мова про замовлення московським книговидавцем та книгарем Володимиром Васильовичем Думновим (1854–1926) "Первой учебной книги церковно-славянского языка" С. Ф. Грушевського. Викупивши в 1885 р. московську видавничу

фірму Салаєвих, він зосередив у своїх руках видання гімназичних підручників та педагогічної літератури, торгівлю підручниками, посібниками, канцелярськими товарами. Поряд із І. Д. Ситіним став головним офіційним постачальником навчальної літератури для шкіл. Був постійним замовником праці С. Ф. Грушевського.

24 [червня (7 липня) 1909 р. Львів], середа. Зрана Мар[инця] виїхала до Стрия, а я пішов до Мошковича. По дорозі прочитав розклад їзди, і на алярм зачали збиратися, щоб поспіти на поїзд. Ще поспіли, поїхали ми з Кул[юнею] і Ользею, Джиджора і Козловський. Довго сиділи в лісі, потім пішли на обід, пішов дощ, але скоро перестав. Поїхали човном, з завзятєм збирали лілії і з завзятєм же тікали від дощу. Потім підвечіркували з превеликим апетитом і вертали всі разом до нас; вечеряли в нас всі. Кулюня була дуже щаслива.

25 [червня (8 липня) 1909 р. Львів]. Викладав, через дзигаркові примхи (маленького Кулюніного) було в якийсь зовсім свинячий голос. Пополудні була комісія правнича і спілка вид[авнича]. Нічого особливого. Маринця вернулася перед обідом, вдоволена.

26 [червня (9 липня) 1909 р. Львів]. Коректи "Зап[исок]" і ЛНВ, зрана у Мошковича. Пополудні Історична секція* і засід[аннє] Виділу*; справа підвисшення платень урядникам. Все гладко; приємний лист Шахматова*. Взявся до перегляду II тому*.

Пополудні Історична секція... – на засіданні секції М. Грушевський зреферував статтю покійного Б. Бучинського "Студії з історії церковної унії. Ч. III: Місаілів лист", яку рекомендували до друку в "Записках НТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1909. Т. XC. Кн. IV. С. 5–24). С. Томашівський зреферував збірку актів, упорядковану І. Созанським: "Кілька причинків до характеристики суспільного життя в 1648 р.". Ухвалили запропонувати автору на основі зібраних документів підготувати статтю (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 91 зв.).

...і засід[аннє] Виділу... – на засіданні Виділу взято до відома лист академіка О. Шахматова, який складає подяку за вибір його дійсним членом Товариства, та прийнято постанову подати цей лист в "Хроніці НТШ". Серед іншого ухвалено на 1909 р. наукову підмогу І. Джиджорі в сумі 500 корон. Також прийнято постанову з 1 липня (за н. ст.) 1909 р. підвищити річну платню В. Гнатюку до 3000 корон, а В. Козловському виплачувати щомісячну платню в сумі 60 корон з центральної каси Товариства, залишивши також його попередні щомісячні виплати в сумі 60 корон з Університетського фонду П. Пелехина (Там само. Спр. 34. Арк. 117 зв. – 118).

...приємний лист Шахматова. – Згаданий лист О. Шахматова від 17 (30) червня 1909 р. було спрямовано Виділу НТШ з подякою за обрання його дійсним членом Історично-філософічної секції, яке відбулося 12 травня (29 квітня) 1909 р. (Там само. Арк. 114 зв.; Хроніка НТШ. Львів, 1909. Ч. 39. С. 11). За рішенням Виділу від 9 липня (26 червня) 1909 р. згадану кореспонденцію передбачалося оприлюднити на сторінках "Хроніки НТШ" (*див. попередній коментар*). Вірогідно це рішення було змінено, оскільки в "Хроніці" за 1909 р. лист О. Шахматова опубліковано не було, проте він з'явився на шпальтах "Діла", звідки передрукований у газеті "Рада". У ньому, зокрема, наголошувалося: "Получив извещение об избрании меня действительным членом товарищества, я с чувством глубочайшего

удовлетворения благодарю товарищество за это высокое и незаслуженное мною внимание. Деятельность товарищества на поприще науки делает честь всему русскому племени и во мне, великорусе по рождению, заслуги товарищества, его многочисленные труды и издания – вызывают благоговейную признательность, заставляющую меня высоко оценить состоявшееся привлечение меня в состав товарищества" (Рада. 1909. № 152. 7 іюля (20 липня). С. 3). За декілька днів, 20 червня (3 липня), О. Шахматов спрямував листа подібного змісту й голові НТШ М. Грушевському (*див. коментар до запису за 28 червня 1909 р.*).

Взявся до перегляду II тому. – Як свідчить лист М. Грушевського до О. Шахматова від 29 червня (за ст. ст.) 1909 р., другий том "Історії України-Руси" він переглядав для німецькомовного перевидання. Цей проєкт здійснити вченому не вдалося (*див. коментар до запису за 11–13 травня 1909 р.*).

27 [червня (10 липня) 1909 р. Львів], субота. Не знати, як було з з'їздом молодіжи*. З одного боку – вони, крім імени протекторського, не просили до ніякої близшої участи, делєгати з рос[ийської] Укр[аїни] не показалися ніхто, були на викладі, але ніхто не представився, і взагалі, як чую, ведуть вони себе до крайности боягузно, і взагалі з'їзд повний ріжного внутрішнього квасу. А з другого [боку], по старій традиції, не хотілося б росходитися далеко, невважаючи на все, що віддаляло мене від молодіжи теперішньої! Заходив до книгарні, де переговорювали – я і Моч[ульський] – з Дермалем в справі його жадань*.

Не знати, як було з з'їздом молодіжи. – Йдеться про Перший з'їзд української молоді вищих шкіл Австрії та Росії, який відкрився 28 червня (за ст. ст.) 1909 р. у Львові за участі понад 400 студентів, серед них кілька прибуло з підросійської України. Учасників привітали член президії форуму О. Колесса, посол до австрійського парламенту С. Дністрянський, заступник голови львівської "Просвіти" Є. Озаркевич та ін. Наприкінці засідань зачитано привітання професорів, відсутніх на з'їзді – М. Грушевського, І. Горбачевського, І. Пулюя та ін. (Перший з'їзд української молоді у Львові // Рада. 1909. № 148. 2 (15) липня. С. 1).

...з Дермалем в справі його жадань. – *Див. коментар до запису 23 лютого 1909 р., а також запис за 1 липня 1909 р.*

28 [червня (11 липня) 1909 р. Львів], неділя. На з'їзд не пішов, а післав лист*, була тільки Маринця з Ользею. І, здається, добре, бо з'їзд був досить невдалий; а проте все який Katzenjammer [тут: головний біль (*нім.*)]. Неінтересна молодіж, та все-таки молодіж. Зрана у Мошковича, Джиджора росповідав ревеляції Будзиновського. Займався II томом. Рішив I том відсунути, щоб не розриватися, і від II тому перейти до VIII; хоч би 1[-ий] розділ зробити. Приємний лист Шахматова*.

На з'їзд не пішов, а післав лист... – *див. коментар до запису за 27 червня 1909 р.*

Приємний лист Шахматова. – Згадана кореспонденція від 20 червня (3 липня) 1909 р. збереглася в корпусі листів О. Шахматова до М. Грушевського (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 828. Арк. 20–20 зв.). Фрагмент листа за газетою "Діло" оприлюднено в "Раді" (Академік Шахматов про "Наук[ове] товариство імені Шевченка" // Рада. 1909. № 152. 7 іюля (20 липня). С. 3). Повний текст (з неправильним датуванням 1911-м роком) опубліковано: *Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // УІЖ. 1996. № 5. С. 102. Зміст листа подібний до того, який петербурзький вчений адресував Виділу НТШ

(*див. коментар до запису за 26 червня 1909 р.*). У ньому О. Шахматов ще раз зі вдячністю наголошував: "Только что получил извещение об избрании меня членом Товарищества имени Шевченка. Оффициальную благодарность я уже послал по адресу общества. Чувствую живейшую потребность принести Вам свою признательность за этот знак внимания к моей бледной и малопроизводительной деятельности. Вы, конечно, поверите мне, когда я говорю с восторгом о Вашем, теперь могу сказать нашем, обществе. Мое русское сердце бьется с гордостью при мысли о том, какое великое научное дело совершено при скудных средствах и стесненных обстоятельствах нашими собратьями, руководимыми Вами в зарубежном Львове. Я часто говорю, что деятельности Товарищества может позавидовать любая Академия".

У відповідь 29 червня (за ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський дякував за "добрые и милые слова ко мне и к Обществу" та висловлював сподівання на плідну співпрацю петербурзького колеги з НТШ. Далі він інформував про відтермінування петербурзьким товариством "Общественная польза" видання його російськомовного перекладу 1-го тому "Історії України-Руси" під назвою "Киевская Русь", повідомляв про вихід 7-го тому "Історії України-Руси", роботу над редагуванням 2-го тому корпусу для німецького видання (*Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова. С. 95).

29 **[червня (12 липня) 1909 р. Львів],** свято. Писав зрана листи в значній скількости, потім працював над II томом, заразом порядкував бібліотеку (почасти тільки, дуже запустив!). Ідуть дощі, у Львові дуже приємно, але як до Криворівні – не знати.

30 **[червня (13 липня) 1909 р. Львів].** Листи, коректи, ЛНВ, II том. Він застряв, запечатали нашу контору. Обдумую статю – на тему галицьких відносин. Джиджора делікатно нагадує, що в сім році не було "Україн[ських] тем"*. Богато забирають сеанси у Мошковича, щодругий день.

Джиджора делікатно нагадує, що в сім році не було "Україн[ських] тем". – Ця заувага учня стимулювала М. Грушевського до продовження рубрики, започаткованої на початку 1907 р. з перенесенням редакції ЛНВ до Києва. На той час вже було опубліковано 11 статей "На українські теми", остання з них – "На новий рік" – у першій книжці "Вістника" за 1909 р. 3 липня (за ст. ст.) 1909 р. вчений "сів писати статтю", яка отримала назву "Два роки галицької політики" (ЛНВ. 1909. Т. XLVII. Кн. VIII. С. 340–355). 7 липня (за ст. ст.) 1909 р. закінчив першу частину й передав її на перегляд І. Джиджорі. Другу частину підготував упродовж 8–10 липня (за ст. ст.) 1909 р. й перед від'їздом у Криворівню доручив відправити її також І. Джиджорі, який вже виїхав у рідні Заставці. Учень затримав повернення тексту, чим викликав занепокоєння М. Грушевського, який одержав статтю перед самим завершенням упорядкування серпневої книжки ЛНВ (*див. коментар до запису за 20–22 липня та запис за 23–25 липня 1909 р.*). 1911 р. стаття включена автором до збірки "Наша політика", де наприкінці тексту зазначено дату написання: "1909, липень". Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 261–275.

1 **[(14) липня 1909 р. Львів],** середа. Працюю далі над II т[омом], хотілося всю 1-у пол[овину], 16 арк[ушів], виладити. Але о 12-ій год[ині] зголосив Дж[иджора], що приїхав Коцюб[инський], питає, чи може прийти*. Запросив зараз обох на обід. Вечером засід[аннє] секції* й Виділу*, пішли разом з Коцюбин[ським]. Головно займала справа перебудови в бібліот[еці] і жадання Дермаля, що зажадав 6300 к[орон]*. Я провів ще кредит

для Роздільського на переклад* і хотів того і для Томаш[івського], але він зробив кислу міну, що се я роблю без порозуміння з ним* etc. Пам'ятаючи його давнійший інтерес до "Іст[орії]", я післав йому 26/VI аркуші для розмічення, якщо інтересується далі, він прислав оден аркуш, але після кислої сеї міни на засіданні я другого дня (2/VII) написав йому, щоб не розмічував далі, бо посилаю Роздольському вже розмічене. Коцюб[инський] був теж на засід[аннях], і потім пішли до <Целбута>. Був ще Джидж[ора], Раков[ський], Мочул[ьський] і Козлов[ський]. Франко пропон[ував] іти до Брейтмайєра, але дехто не захотів, і він пішов сам. На засід[анні] секції був і Фр[анко], що заявив бажаннє видати в "Записках" невидану поему Міцкевича; спитав відки знає, сказав, що Міцкевич сам прийшов і сказав.

...що приїхав Коцюб[инський], питає, чи може прийти. *– Див. коментар до запису за 16 травня 1909 р.*

Вечером засід[аннє] секції... – на засіданні Історично-філософічної секції С. Томашівський зреферував статтю А. Єнсена "Родина Войнаровських у Швеції", яку ухвалено до друку в "Записках НТШ" (опубліковано у XCII томі (кн. VII) "Записок" за 1909 р.). М. Грушевський зреферував статтю М. Зубрицького "Деканальні та парахіяльні бібліотеки Перемиської єпархії". Відомостей про заяву І. Франка опублікувати невидану поему Міцкевича у протоколі засідання секції не зафіксовано (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 91 зв.). Проте ці марення І. Франка ширилися не лише в межах засідань НТШ, але й передавалися в кореспонденціях. Пізніше, в листі від 20 (7) вересня 1909 р., В. Гнатюк повідомляв Ф. Вовку: "Недавно предложив він був секції якусь польську драму зі вступом, яку видає за Міцкевичеву (незнану ще) і хоче друкувати. Тимчасом секція не хоче, бо се очевидно не Міцкевичева річ, а коли запитано його, які має докази на своє твердженя, відповів, що йому сказав се сам Міцкевич!" (Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упор. та комент. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. Львів; Київ, 2001. С. 85).

...Виділу... – на засіданні Виділу взято до відома інформацію про вихід 7-го тому "Історії України-Руси" М. Грушевського та ухвалу Історично-філософічної секції про розподіл тому на дві частини, які появляться як томи 12-й і 13-й "Збірника" секції. Водночас уповноважено М. Грушевського здійснити додаткові виплати за коректу та інші технічні роботи під час друку тому. Прийнято постанову призначити О. Роздольському за переклад 2-го тому "Історії України-Руси" М. Грушевського по 30 корон за аркуш, а І. Раковському кредит в сумі 300 корон на закупівлю для музею етнографічних речей в Брідщині та Сокальщині та покриття коштів експедиції. Взято до відома, що на пам'ятник Т. Шевченку у Києві вже надійшло понад 2800 корон. Розглянуто справу про підвищення платні управителеві книгарні А. Дермалю та умови цього підвищення (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 118–119).

...і жадання Дермаля, що зажадав 6300 к[орон]. *– Див. коментар до запису за 23 лютого 1909 р., а також запис за 27 червня 1909 р.*

Я провів ще кредит для Роздільського на переклад... – Ця щоденникова нотатка, яка підтверджується занесеним до протоколу рішенням Виділу від 1 (14) липня 1909 р. призначити "О. Роздільському за переклад II т. «Історії» проф. Грушевського по 30 корон за аркуш", є надзвичайно важливим свідченням про плани М. Грушевського видати німецькомовний переклад II тому "Історії України-Руси" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 118 зв.). *Див. коментар до запису за 11–13 травня 1909 р.,* а *також записи за 26 червня, 3 липня та 11 грудня 1909 р.*

...хотів того і для Томаш[івського], але він зробив кислу міну, що се я роблю без порозуміння з ним... – у своєму емоційному листі від 15 липня (за н. ст.) 1909 р. С. Томашівський заявляв про свою готовність взятися за цю працю, дорікаючи М. Грушевському за відсторонення його від неї (*див. коментар до запису за 3 липня 1909 р.*).

2 **[(15) липня 1909 р. Львів].** Зрання у Мошк[овича] і на викладах. Питав Мошк[овича] про Гнатюка, сказав, що йому не гіршає, і при добрім режімі міг би зовсім виздоровіти. Спровадився до нас Коцюбинський*; заохочував мене до белєтристики (а приїхавши, передав "поклін" від Горького). Прийшов жалісний лист від Кобилянського з Франценсбада, з приводу смерти брата, і в грошевий потребі. Джиджора зателєфонував, пригадуючи, що нині засіданнє факультета і вже Студинський, покладаючи, що я, мабуть, не піду, уболіває, що я не пильную справи Томашівського*. Я подякував, сказав, що однаково зберався піти, хоч не знав, що буде справа Том[ашівського]. Пішов, і був singel [одинаком (*нім.*)] (аж ген згодом прийшов Студин[ський]), але Фінкель поставивсь льояльно: вибрати комісію з усіх істориків. Не пояснив лише, чого квасив стільки.

Спровадився до нас Коцюбинський... – *див. коментар до запису за* 15 травня 1909 р.

Прийшов жалісний лист від Кобилянського з Франценсбада… – серед збережених кореспонденцій адресантів М. Грушевського на прізвище Кобилянський (Луціян, Йосиф, Антін) листа з відповідним щоденниковій нотатці змістом не виявлено, що не дає можливості ідентифікувати названу особу (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 530; Спр. 531; Спр. 872. Арк. 84–87).

...що я не пильную справи Томашівського. – Йдеться про габілітацію С. Томашівського, яка завершилася обранням його доцентом Львівського університету лише у 1911 р. (*див. коментар до запису за 4 грудня 1908 р.*).

3 **[(16) липня 1909 р. Львів].** Зрана сів писати статю до ЛНВ* (вчора II тома 8 арк[ушів] відіслав Роздільському*), ходив до Мошк[овича], потім Мар[инця] настояла, щоб поїхав провести Коцюб[инського] на двірець. Втім принесли лист Томаш[івського], дуже дивний, де він просив пояснення моєї "ненависти до нього"!* Я, прочитавши, поїхав на двірець, де був і Дж[иджора], потім з ним пішов до "Монополки", він звертав увагу на зміну відносин до українства в "Нов[ом] Времени". Потім я зайшов по гроші до книгарні, до банку, аби зміняти, й вислав їх до Київа, а звідти на Акад[емічний] Дім, [де] б[ула] комісія для верифікації справозд[ання] з заг[альних] зборів*, в тім мав бути й Том[ашівський], але не прийшов. Так проходив сливе цілий день.

Зрана сів писати статю до ЛНВ... – мова про статтю "Два роки галицької політики" (ЛНВ. 1909. Т. XLVII. Кн. VIII. С. 340–355). *Див. коментар до запису за 30 червня та записи за 4, 7, 8, 9, 10 липня 1909 р.*

...вчора II тома 8 арк[ушів] відіслав Роздільському... – *див. коментарі до записів за 11–13 травня, 26 червня, 1 липня, 11 грудня 1909 р.*

Втім принесли лист Томаш[івського], дуже дивний, де він просив пояснення моєї "ненависти до нього"! – Мова про розлогий емоційний лист від 15 (2) липня 1909 р., в якому адресант наголошував: "Високоповажаний Пане Професор! Коротенька Ваша записочка має для мене дуже й дуже широкий зміст... Тепер мені стало ясно, що те, про що саму думку довго відганяв я від себе, таки правда... По тринайцятилітній сердечній прихильности були ласкаві обдарувати мене наперед байдужностю, потім зимном, дальше неохотою, а вкінци виразними признаками ненависти... Так, ненависти – бо инакше здефінювати

Вашого поступованя зі мною неможливо. Зі здивованєм і неспокоєм слідив я Ваше поведенє зі мною від року майже. Я замітив в осени минулого року якусь кардинальну переміну у наших відносинах. Бився я з думками, що тому за причина, та не додумався нічого. Моїм звичаєм рішив я станути троха на боці і перечекати хвилевий (думав я) настрій. Одначе сей настрій неприхильности не малів, а ріс. Від участи в редакції «Записок» відкинено мене так, як навіть межи зовсім чужими людьми не водиться (навіть мене не повідомлено про мою безпотрібність!). Моїми науковими занятями перестали Ви зовсім інтересуватися, не кажучи вже про справу моєї габілітації. На засіданнях секції та Виділу почали ударяти на мене пристрастю та робити навіть прикрі інсинуації. На загальних зборах Товариства, Вид[авничої] Спілки і комісій неохота ішла ще дальше, т. ин. Вкінци, коли Вам випадало порушити справу моєї участи при виготовленю німецького виданя і я згодився на неї (мабуть против Вашого бажаня), то Ви постановили розрубати й ту останнню звязь і прислали нинішню записку. Цілий рік носив я біль свій, глибоко укритий. Не раз хотів силоміць роз'яснити справу, та все чекав: може минеться, може прийде якась відповідна нагода... тепер уже дочекався. Мені вже ясно, яке почуваннє тепер у Вас до мене, одначе ніяк не можу зрозуміти, чому воно заняло місце давнійшої сердечности? Отже кленуся на мою найдорожшу єдину дитину, що ані не знаю зовсім причин Вашої зміни, ані не почуваю ніякої вини (хоч би й підозріння на собі). А я маю повне право се знати. Тому благаю Вас, Пане Професор, в ім'я тої 13-літньої сердечної прихильности, яка була межи нами і якої докази я не тілько щедро діставав, але й давав по своїм скромним силам – виявіть причину Вашої ненависти. Не сумніваюся ані на хвилину, що Ви сповните моє бажанє, тим більше, що воно не має на меті нічого иншого як тілько заспокоєнє власної совісти. Я не роблю собі ніяких ілюзій, приготований і на дальші удари – одначе маю право домагатися від Вас, щоби мене не мучили морально таємностю своїх мотивів. Коли судилося, щоб межи нами розложився злий дух, то нехай буде можливо знати ті цвітки, якими він пристроївся. Ах, коли б Ви знали, кілько душевних мук завдає мені сей демон! Остаюся в тій незломній певности, що моя просьба удостоїться бажаного сповненя. Завжди щиро відданий С. Томашівський" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 792. Арк. 264–265 зв.).

Цей лист є важливим документом не лише до питання про взаємини М. Грушевського із С. Томашівським, які простежуються через щоденникові нотатки, а й до питання про взаємини вчителя з учнями загалом. Пишучи цього листа, С. Томашівський був певний, що його вчитель не відмовить у зустрічі. Так і сталося, однак, і чотирьохгодинна зустріч (*див. запис за 7 липня 1909 р.*), на жаль, так лаконічно занотована М. Грушевським, і всі його уболівання за габілітацію свого талановитого учня (*див. коментар до запису за 4 грудня 1908 р.*) не зупинили С. Томашівського від необґрунтованих закидів, які з'явилися анонімно і позбавили НТШ його багатолітнього вправного керманича (детальніше див.: *Бортняк Н.* Степан Томашівський: до відносин з Михайлом Грушевським // Український історик. 1996. Ч. 1–4. С. 291–296; *Грицак Я.* Конфлікт 1913 року в НТШ // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 319–332; *Пшеничний Є.* "...Щадіть цензорського олівця": до історії появи статті С. Томашівського "Наша політика" // Там само. С. 352–361; Михайло Грушевський. Наша політика: матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упор. Л. Винар, Є. Пшеничний. Нью-Йорк; Дрогобич, 2003; *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934. Нью-Йорк; Дрогобич; Львів, 2006; *Панькова С. М.* Хто був автором брошури "В обороні правди"? // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 267–274.

...де б[ула] комісія для верифікації справозд[ання] з заг[альних] зборів... – цю комісію було створено за рішенням Виділу від 14 (1) липня 1909 р. На першому засіданні Виділу, яке відбулося після відпусток, присутнім доведено до відома, що комісія завершила редагування протоколу загальних зборів від 12 травня (за н. ст.) 1909 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 118–119).

4 **[(17) липня 1909 р. Львів].** Сей день зайняли мині коректи VII кн[ижки] ЛНВ – доперва нині прийшли останні. Зрана писав статю, але мусів

відложити. Був на викладі – сим закінчився шкільний рік; панна Бордун читала реферат*, незлий, про духовенство. Потім читав коректи до 6½. Ввечері im Familienkreise [в родинному колі (*нім.*)] балакали про Гартінга* й читав газети. Ольга переказала чутку про ревізію у Козлов[ського], але я не міг добитися телефоном до Акад[емічного] дому. Писав до Том[ашівського]*, визначаючи йому розмову в бібліотеці або у мене пополудні, але він не прийшов, може тому, що мати йому вмерла, як потім я довідався.

...панна Бордун читала реферат... – йдеться про єдину жінку львівської історичної школи М. Грушевського, історика церковного життя в Галичині, педагога, бібліотекарку Меланію Дмитрівну Бордун (1886–1968). У 1907–1911 рр. навчалася у Львівському (1907–1911) та Віденському (1912) університетах. Прослухала головні курси лекцій М Грушевського, брала участь в Історичних вправах. Детально див.: *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. С. 392; *Купчинський О.* Бордун Меланія // Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. Т. 2: Бібл–Вес. Львів, 2014. С. 287–289.

...балакали про Гартінга... – мова про відомого російського політичного таємного агента єврейського походження Аркадія Михайловича Гартинга (справжнє ім'я – Аврам Мойшевич Геккельман, псевдо – Абрам Ландезен). З 1907 р. завідував закордонною агентурою в Парижі. 1909 р. був викритий В. Л. Бурцевим, який довів, що Ландезен, якого було засуджено у Франції до 5 років в'язниці, і Гартинг – одна й та сама особа. Скандал, що зчинився навколо цього розкриття й широко висвітлювався в тогочасних часописах, змусив Гартинга залишити французьку столицю. У Росії він був звільнений у відставку, отримавши пенсію і звання дійсного статського радника. Під час Першої світової війни служив у російській контррозвідці у Франції та Бельгії.

Писав до Том[ашівського]... *– див. коментар до запису за 3 та 7 липня 1909 р.*

5 [(18) липня 1909 р. Львів]. Страшенно перебивають мені день візити до Мошк[овича], псують цілий ранок. Був і нині я у нього, потім писав листи, дневничок сей, прийшов Джиджора, оповів про ревізію у Козловського і про два засід[ання] Народн[ого] коміт[ету] (в п'ят[ницю] і суб[оту]) з приводу маніфесту від клюбу – що посли починають ставати "на строго прінціп[іальне] становище", і К[ость] Левицький оповідав, як він Біліньскому представляв*, що тов[ариство] Шевченка мусить дістати принаймні 20 тис. <"ординації">, бо инакше йому не можна буде до Львова очей показати. По обіді приїхав Щербина; зайшов Франко, думавши, що то Вовк, і оповідав про свої <драми>. Я обвів Щерб[ину] по парку, й він поїхав. А ми з Джидж[орою] цілою сім'єю пішли на "високу гору", де походили, і Кулюня посіяла гарний топірець, але з Джидж[орою] вернулася й знайшла.

...як він Білінському представляв... – мова про австро-угорського і польського державного діяча, вченого економіста, міністра фінансів Цислейтанії (земель, безпосередньо підпорядкованих австрійській короні) (1909–1911), члена Палати депутатів Рейхсрату (1907–1914) Леона фон Білінського (1846–1923).

6 **[(19) липня 1909 р. Львів],** понед[ілок]. Сидів дома і писав статю для ЛНВ та вибирав книжки до Криворівні. Гарна погода вабить їхати. В городі дуже гарно і приємно. Збентежив мене трохи Павло Фил[ипович], що ціни помешкань задорогі, не беруть*.

Збентежив мене трохи Павло Фил[ипович], що ціни помешкань задорогі, не беруть. – Мова про лист Ю. Тищенка (П. П. Лаврова) від 3 липня (за ст. ст.) 1909 р., в якому він нарікав: "З винаймом помешкань справа не просувається, бо усякий, хто не запитає, нарікає на те, що дорого. Може, Ви найдете можливим трохи скинути" ((Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 144). Пізніше, під час тривалого перебування М. Грушевського у Києві впродовж 24 серпня – 27 жовтня (за ст. ст.) 1909 р. (з перервою на тижневий виїзд до Петербурга у жовтні), цей "квартирний вопрос" став неабияк турбувати вченого (*див. коментар до запису за 10 вересня 1909 р.*).

7 **[(20) липня 1909 р. Львів].** Зрана у Мошк[овича], потім принесли лист від Томашівського, де повідомляв, що його не було, й просив зійтися на нейтральному ґрунті*. Я визначив в "Монополю" о 3½, і зійшовшися там, говорив щось до 7½. Том[ашівський] розводив свої жалі, дивувався тому, що я без всякої причини реальної, тільки через його поведеннє, відчужився від нього (як я се йому пояснив); з свого боку <дотував> своє огірченнє тим, що я відсунув його від "Записок" (а навпаки, я був прикро вражений, як він відсунувся), закидав, що я не підтримував його кандидатури на позиції, які йому "належали" – віце-головство в секції і в Товаристві; я казав, що вважав його замолодим до сього. Потім я перевів розмову на біжучі справи, вважаючи, що ситуація вияснена. Він мене відвів до паркових воріт. Ausgleich [компенсація (*нім.*)], але не дуже глубокий. Дома застав Джиджору і Козловського, але так був вимучений, що тільки побіжно поговорив з ними. Джиджора приходив на прощаннє. Я йому дав переглянути 1-у пол[овину] статі*. (М[іж] и[ншим], Том[ашівський] досить неприязно говорив на Дж[иджору] і Зелізняка, аби я взагалі не цінив тих, що у всім притакують, бо залежать вповні від мене).

...принесли лист від Томашівського, де повідомляв, що його не було, й просив зійтися на нейтральному ґрунті. – У згаданому короткому листі С. Томашівський пропонував: "Ваш лист мав я змогу прочитати що тілько вчора увечері, повернувши з похорону, тому аж сьогодня можу бути Вам на прикази. Прошу визначити час і місце. На мій погляд найкраще вибрати якесь невтральне місце" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 792. Арк. 309).

Я йому дав переглянути І-у пол[овину] статі. *– Див. коментар до запису за 30 червня, 20–22 липня 1909 р.*

8 **[(21) липня 1909 р. Львів].** Знов у Мошковича, прийшовши, писав статю*, робив коректи. З полудня був Залізняк, з к[от]рим я хотів рішучо поговорити, чи він хоче бути завідателем музея* con amore [з любов'ю (*італ.*)] для етнограф[ічних] колєкцій. Потім прийшов Цегельський – з плянами переходу до Львова й зайнять в ЛНВ і Тов[аристві] Шевченка, хоч він уже раз робив сі пляни й нічого не вийшло.

…писав статю… – йдеться про продовження статті "Два роки галицької політики", над якою вчений працював і наступного дня, закінчивши її 10 липня 1909 р. *Див. коментарі до записів за 30 червня, 7 липня, 20–22 липня 1909 р.*

…чи він хоче бути завідателем музея… – рішення про призначення М. Залізняка постійним завідувачем Музею НТШ з місячною платнею 80 корон було прийнято на засіданні Виділу НТШ 1 грудня (18 листопада) 1909 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 121 зв. – 122 зв.).

9 **[(22) липня 1909 р. Львів].** Мошкович вчора вставив мені між зуби папірець, що роз'ятрив мені язика, і я не можу ні їсти, ні говорити, ані навіть спати. Погода прегарна. Робота та сама. Пополудні Залізняк, але ним займалися Мар[инця] і Кулюня. Я писав статю, листи, коректи ЛНВ.

10 **[(23) липня 1909 р. Львів].** Аж нині покінчив мороку з зубами; пішов до Мошк[овича] з Кулюнею, щоб показала йому зубки, і потім ми з нею ходили по справунках. Зрана докінчив теж і статю до ЛНВ. "Общ[ественная] Польза", написавши, що на осінь буде потрібувати багато "Очерка"*, змусила мене думати над ним теж чимало. Зрештою листи, рахунки, коректи.

"Общ[ественная] Польза", написавши, що на осінь буде потрібувати багато "Очерка"… – у листі від 6 липня (за ст. ст.) 1909 р. співробітник петербурзького видавничого товариства "Общественная польза" П. Кулаков повідомляв, що на серпень місяць передбачається велике замовлення на "Очерк истории украинского народа" (2-ге видання 1906 р.). У зв'язку з цим видавництво просило згоди на завершення друку книжки (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 244–244 зв.). Правдоподібно, М. Грушевський дав позитивну відповідь, бо вже 11 липня (за ст. ст.) 1909 р. прийшло повідомлення, що "все 20 листов «Очерка» в кол[ичестве] 5000 экз. отпечатаны" (Там само. Арк. 246–246 зв.). 8 серпня (за ст. ст,) 1909 р. наспів черговий лист з несподіваним повідомленням, що Харківський земський книжковий склад своїм замовленням ввів в оману: він потребував великої кількості не "Очерка", а "Первой учебной книги церковно-славянского языка". Щоб якось вийти із ситуації з надрукованими примірниками праці М. Грушевського, видавництво дозволило собі дати наступну пораду: "Все-таки 400–500 оставшихся экз[емпляров] «Очерка» не много, и Вам вероятно скоро надо будет приступить к новому изданию" (Там само. – Арк. 251–251 зв.). Однак, до підготовки третього видання "Очерка" вчений взявся лише в середині 1910 р., перенісши його друк до Києва. Нарис вийшов 1911 р. зі зміненою структурою та доповненнями (детально див.: *Кавунник В.* Історія видання "Очерка" Михайла Грушевського // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 22. Львів, 2015. С. XXXVII–XXXIX). *Див. також записи за 4–6 травня, 12 серпня 1909 р.*

11 **[(24) липня 1909 р. Львів].** Пакувався, виходив до міста, м[іж] и[ньшим], хотів поговорити з Лілієном в справі позички, але не застав, і телєфоном не можу з ним розмовитися. Писав листи, приймав прощальних інтересантів. Том[ашівський] запроєктував (з приводу, що я вчора йому запропонував, може б він узяв до спілки Залізняка до перших років Хмельничини), щоб Зал[ізняк] простудіював Ос[с]олінеум для Хмельн[иччини], і я говорив, і Зал[ізняк] узявся. Том[ашівсько]му

поручив з Моч[ульським] зайнятися новим писаннєм Фр[анка] – публікацією "невиданої поеми Міцкевича"*.

Том[ашівсько]му поручив з Моч[ульським] зайнятися новим писаннєм Фр[анка] – публікацією "невиданої поеми Міцкевича". – Ознайомившись з текстом "невиданої поеми Міцкевича", М. Мочульський 1 серпня (за н. ст.) 1909 р. надіслав М. Грушевському розлогого листа зі своїми враженнями про цей "твір": "В п'ятницю дістав я від др. Томашівського драму, якій др. Франко дав заголовок «Wielka utrata», і вступну статю до неї, написану рівнож др. Франком. Зараз прочитав я статю та перший «vidok» драми і кілька сцен з другого «vidoku», і се вповні вистарчає мені, щоб виробити собі суд, чи Міцкевич автор сеї драми, чи ні. Статя Франка зробила на мене прикре вражінє. Аж не хочеться вірити, що її написав чоловік з такою зелізною льогікою, як др. Франко! На ній дається пізнати упадок його духових сил. І коли зіставити сю статю з недавно друкованими його статями – то упадок дуже значний. Статя складається з двох частин. Перша частина має на меті показати великий імпровізаторський талант Міцкевича, а друга має за ціль зібрати аргументи на те, що Міцкевич – автор драми «Wielka utrata». [...] Отже, як бачить Пан Професор, позітівних аргументів, промовляючих за тим, що Міцкевич автор драми «Wielka utrata» (рукопись не має ніякого заголовка ані близшого означеня де, коли і ким написаний) – нема ніяких. Загалом статя, як вже видно з моїх виписків, майже на кождім кроці грішить браком льогіки, написана хаотично, без звязи й пляну. Часом проявляється в ній огник свідомости, але блищить він лише хвильку й гасне. Тепер питанє, як належить віднестися до самого рукопису? Не треба бути знавцем Міцкевича, щоб з гори виключити можливість його авторства. Драма написана поганою мовою, поганим віршем, без фантазії й поезії – коротко: без іскорки таланту" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 651. Арк. 29–30 зв., 27–28 зв., 25–26 зв., 23–24 зв.). Незважаючи на всі подані застереження, І. Франко видав цей твір власним коштом, витративши на друк 1000 примірників 2700 корон: *Міцкевич А.* Wielka Utrata: історична драма з рр. 1831–1832. З додатком життєпису А. Міцкевича та вибору його поезій у перекладі на українську мову видав др. Іван Франко. Львів, 1914. У львівських книгарнях видання з'явилося наприкінці 1913 р. Детально ця проблема висвітлена у працях: *Мельник Я.* ...І остання часть дороги. Іван Франко в 1908–1916 роках. Вид. 2-е, випр. і доп. Дрогобич, 2016. С. 326–354; *Якимович Б.* Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів, 2006. С. 427–448.

12 [(25) липня 1909 р. Львів – Криворівня]. Неділя. Виїхали до Криворівні, рішили їхати на Коломию, поспішним. Трівожила нас погода, але вона дописала прегарно, натомість зробила штріка зелізниця, не відставивши багажу. В Коломиї, по ваганях, лишилися до особового і поїхали на Заболотів. В Заболотові, як звичайно, каляманція з жидами, затримали нас довго, та фірман трапився преокаяний: в Косові були о 8¼, попасали без кінця (ще все він чекав фіру з річами, щоб їхати разом), а потім перелякали його небезпечною дорогою коло Буківця (а він дороги не знав і хотів ночувати під Буковцем, але я погрозився, і він поїхав). За Буковцем почало розвиднятися, і в Криворівню, о год[ині] 3½, приїхали вже зовсім по дню.

13 [(26) липня 1909 р. Криворівня]. Приїхавши, положилися і трохи поспали. Я проспав може 3½ год[ини], але почував себе зовсім добре, особливо вживши 2 снідане (1-го не було) і викупавшися. Погода суха і горяча, вода доходила м[а]б[уть] 18° сьогодня і вище. Купалися двічи,

прегарно. Зачав читати для VIII тому, мусів вести розмови з усякими інтересантами, заводять знову дуже уперто розмову про кашицю*; відмовляюся рішучо. Чудовий вечер. Поки що неприємність – що почту возять коні С. Пшибиловского.

…заводять знову дуже уперто розмову про кашицю… – йдеться про дерев'яну або кам'яну загату на берегах гірських рік для захисту берегів від розмивання. Справа спорудження кашиці на березі Чорного Черемоша поруч з "хутірцем" М. Грушевського в Криворівні, яка не раз поставала зі сторони місцевих майстрів після повеней, зафіксована в його листуванні з О. Волянським (*Панькова С., Старков В.* Листування Олексія Волянського з Михайлом Грушевським // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2009. Вип. 13/14. С. 555–618).

14 **[(27) липня 1909 р. Криворівня],** второк. Погода далі прегарна. Одержали нині й почту. Купалися. Вода доходила до 19°. Я підчитував документи і літературу для VIII тому. Кулюня в екстазі утіхи від Криворівні. Онуфрею поручені ріжні роботи "для прикраси Криворівні".

15 **[(28) липня 1909 р. Криворівня].** Погода далі. Засів до писання VIII тому*. Писав листи. Загальне вдоволеннє зі зміни міністерства – що тепер не Федора при домі. Сіно скошене, теж приємно – повний спокій і тишина.

Засів до писання VIII тому. – Ця дата важлива для історії підготовки восьмого тому "Історії України-Руси", над яким М. Грушевський інтенсивно почав працювати під час відпочинку у Криворівні. Ця інтенсивність виглядала наступним чином: "Зрештою писав, як усі сі дні, VIII т[ом]" (17 липня); **"**Працюю над VIII т[омом] інтензивно і con amore [з любов'ю]" (18 липня); "Я вложився в писаннє «Історії» й правильно пишу по 15 сторінок на день" (20–22 липня); "Пишу VIII т[ом], все тими ж порціями по 15 сторінок" (23–25 липня); "Побивав сьогодня рекорд, написавши навмисно 21½ сторінок, правда що в друку се не дасть і 7 сторін мабуть" (28 липня); "Буде мині антракт, а то вгризся в VIII т[ом] аж занадто. Роблю по 15–18 стор[інок], аж паперу не стало, й не можна дістати" (31 липня); "Писав VIII том" (9 серпня); "Працював над «Темами», але також і VIII т[омом], де зачав III гл[аву], бо шкода було деяких гадок, що мині приходили" (12 серпня); "Пишу далі VIII том" (13 серпня); "Я пакувався й писав VIII том, написав щось 17 сторінок" (16 серпня). Повернувся до роботи над томом у 1910 р., напружено працюючи з 8 травня по 2 червня, коли знову змушений був відкласти "мабуть аж до другого року" (*див. запис за 8 травня 1910 р.*).

Загалом вчений працював над першою частиною восьмого тому ("Від Куруківщини до Кумейщини (1626–1638)") упродовж 1909–1911 рр. У передмові до першого видання цієї частини, яка вийшла на початку 1913 р., пояснював: "Ріжні обставини мого життя останніх років не дають мині змоги випустити сей том в цілости, тому обмежуюся поки що першою частиною його, написаною ще в р[р.] 1909–1911. Я відкладав її, сподіваючися видати обидві части разом: коли ж, одначе, і тепер останні розділи другої части зістаються ще невикінченими, пускаю першу, а постараюся, щоб друга не дала на себе довго чекати. Львів, 15 (28). II. 913" (*Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. VIII. Ч. І. К., 1995. С. 2).

Друга частина восьмого тому (Початки Хмельниччини (1638–1648)), роботу над яким перервала Велика війна, вийшла невеликим накладом у 500 примірників у Києві в 1916 р., коли вчений перебував на засланні в Казані. Останню, третю частину тому (Хмельниччина в розцвіті (1648–1650)) закінчив уже в Москві: "На зиму 1916/1917 р. довів до кінця сю

працю й почав її друкувати в Москві саме коли почалась революція й покликала мене до Київа. Книга друкувалась потім цілий рік, і незадавно перед зірваннєм зносин між Україною й Московщиною пішли її останні коректи. Потім я довго не мав про неї вістей, і тільки підчас мировых переговорів, літом 1918 р., через імпровізованих поштарів, які возили пошту з Київа до Москви і назад, я передав наказ друкарні випустити книгу – і дістав разом з рахунком оден примірник з друкарською розцінкою. Не знаю, чи випустила друкарня книгу до книгарень: не бачив і не чув я ніде її сліду" (*Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. VIII. Ч. III. К., 1995. С. 4). 1922 р. за тим "одиноким" примірником, одержаним із Москви, М. Грушевський перевидав третю частину восьмого тому, того ж року побачили світ дві перші частини відповідно за виданнями 1913 р. та 1916 р.

16 [(29) липня 1909 р. Криворівня]. Дощ і прохолодно, тому пополудні, коли дощ перестав, вибралися з візитом до Волянських, візита до к[от]рих власне була відложена до першого похмурого дня. На дорозі стріли Івана Галущинського; більше не було нікого. Перспектива виборів теж спокійна, бо зроблений компроміс. Верталися досить пізно, Волянський і Галущинський провожали аж додому.

17 [(30) липня 1909 р. Криворівня]. Зрана писав, потім пішов на вибори, які до 11[-ої] г[одини] уже й скінчилися, без усяких інцидентів. Івандюк сповістив*, що Лукіянович з Жуком приїхали*, і дійсно перед обідом вони прийшли. Балакав з Лукіяновичем. Зрештою писав, як усі сі дні, VIII т[ом].

Івандюк сповістив... – Івандюк – вуличне прізвисько Василя Якиб'юка (1866–1944), у якого під час літнього відпочинку у Криворівні зупинявся І. Франко. Майстер плоскої різьби по дереву, добрий знавець народної медицини, фотограф-самоук, громадський діяч радикального напряму. Один із найосвіченіших людей в тогочасній Криворівні. Його вироби експонувалися на виставках у Львові та Коломиї. У 1926 р., у десяті роковини від дня смерті І. Франка, за участю В. Якиб'юка було витесано кам'яну плиту та встановлено її на скалі Франка. Дізнавшись про наміри польської влади знищити таблицю, він закопав її на своєму городі. У 1953 р. у оселі В. Якиб'юка відкрито Літературно-меморіальний музей Івана Франка. Детально див. *Арсенич П.* Іван Франко у Криворівні // *Його ж.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. Івано-Франківськ, 2000. С. 16–22; *Волянський О.* Мої спомини про Івана Франка // Там само. С. 69–84.

...Лукіянович з Жуком приїхали... – незадовго перед цим Д. Лукіянович у листі до М. Грушевської сповіщав про намір художника М. Жука приїхати до Криворівні для роботи над портретом Катерини Грушевської (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 968. Арк. 8–11).

18 [(31) липня 1909 р. Криворівня]. З почтою таки дійсно неприємно – оден з почтарів не бере торби, як підозрівають – за впливом Ст[аніслава] Пшибиловского, і ми сьогодня без почти зісталися. Погода вітряна, трохи дощ. Вчора купався при 14,5°, сьогодня перекурив, бо було тільки 14, а пополудні 13°. Працюю над VIII т[омом] інтензивно і con amore [з любов'ю (*італ.*)]. Лукіянович заходив вечером. Жук обідав, вечеряв, рисував Кулюню*.

…рисував Кулюню. – 30 липня (за ст. ст.) 1909 р. портретування скінчилося, і М. Грушевський занотував у щоденнику: "Жук Кулюнін портрет підкінчив, але не особливий". Після цього художник взявся за портрети Михайла та Марії Грушевських (*див. коментарі до записів за 30 липня та 9 серпня 1909 р.*). 15 серпня (за ст. ст.) відбулася неприємна розмова щодо ціни за портрет Катерини, яку художник визначив у 300 золотих ринських. Обурений М. Грушевський навіть "хотів сказати, щоб заберав портрет Кул[юні]". Зважившись на вмовляння дружини, того ж вечора М. Грушевський сплатив 200 корон, а щодо решти М. Жук висловив побажання надіслати йому в рублях до Чернігова (*див. запис за 15 серпня 1909 р.*). Портрет зберігався на віллі Грушевських у Львові до її звільнення за наказом нацистів у грудні 1941 р., після чого разом з колекціями та бібліотекою М. Грушевського його було перевезено до Музею Наукового товариства імені Шевченка. 27 квітня 1944 р. з розформованого Музею НТШ у складі частини мистецької збірки родини Грушевських надійшов до Національного музею у Львові, де понад півстоліття зберігався у фондах під назвою "Погруддя дівчини" (Гн–1165; картон, вугіль, пастель; 90 × 62 см). 1998 р. атрибутований і відреставрований, хоча повністю ліквідувати плісняву, якою частково були уражені фарбовий шар та основа, не вдалося. Вперше опублікований: *Жеплинська О.* Невідомий портрет Катерини Грушевської // Народознавчі зошити. 1999. № 2. С. 161–162. Цей твір є другим з відомих збережених портретів Катерини Грушевської: перший з них, 1903 року, який належить пензлю І. Труша, зберігається нині в колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (Київ).

19 **[липня (1 серпня) 1909 р. Криворівня],** неділя. Торба перележала від позавчора, сьогодня післали її з Марією, і вона принесла почту. Прийшли коректи для ЛНВ, і я засів за них і за листи. З полудня прийшли Волянські, пізнійше приїхали Калитовські й Савицькі*. Вечером дивилися на ловлю риби з лучницями. Я писав. Погода знову приємна, тільки трохи вітер. Купався при 15°. Бояться посухи. Отава "загоріла" від сонця.

…Калитовські й Савицькі. – Йдеться про родини небог Марії Сильвестрівни Грушевської – Стефанії Калитовської (з дому Левицьких) та Людмили Савицької (з дому Левицьких).

20–22 **[липня (2–4 серпня) 1909 р. Криворівня].** Тихо проходить час, як течія потічка. Погода прегарна, то значить гуцули бідкаються, що отава "загоріла", буришка не росте, але для нас – прегарно. Купаємося двічі на день, вода знову угрілася до 16-[1]7°. Я вложився в писаннє "Історії" й правильно пишу по 15 сторінок на день. Пишу зрана, коло 10[-ої] полагоджую почту, о 12[-ій] іду купатися і валятися на сонці. Чую себе прегарно. Гості наші не докучають, приємні, я їх зовсім не чую, коли не потрібую. Меньше приємний Жук – несимпатичний, а манєру говорити його просто не виношу. Приходить портретувати Кулюню, обідає і вечеряє у нас. Я мало його бачу, а наші його якось ліпше зносять. Почта наладилася, книга йде. Роззлостив мене тільки Джиджора – затримав досі кінець моєї статі*; кінець кінцем я рішив пускати сю книжку без моєї статі. Стебницький теж, вважаючи за обов'язок сказати "что-нибудь непріятное", виводив свої міркування, як треба б підганяти ЛНВ, щоб огляди не були "археольоґічні"*.

Роззлостив мене тільки Джиджора – затримав досі кінець моєї статі... – йдеться про закінчення статті "Два роки галицької політики" (ЛНВ. 1909. Т. XLVII. Кн. VIII. С. 340–355). Першу частину праці, написану впродовж 3–7 липня (за ст. ст.) 1909 р., І. Джиджора переглянув іще у Львові. Підготувавши за декілька днів і другу частину, 10 липня М. Грушевський доручив відправити її у рідне село І. Джиджори – Заставці. За домашніми справами учень "передержав" статтю, а відсилаючи її 21 липня (3 серпня) 1909 р. у супровідному листі подав цілу низку порад, хоча й зауважував, що вони відносяться "скорше до форми", "ніж до самої річи" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 194). Уже в Криворівні, працюючи над упорядкуванням серпневої книжки ЛНВ, М. Грушевський "роззлостився" і нагадав І. Джиджорі лаконічною карткою від 22 липня (4 серпня) про термінове повернення статті (Там само. С. 195). Кореспонденції розминулися, але вже 23–25 липня (за ст. ст.) вчений занотував у щоденнику, що "над сподіваннє прислав Джиджора кінець моєї статі". І хоча ця неакуратність учня затримувала вихід "Вістника", М. Грушевський негайно відправив отриманий текст до Києва. Якщо він і погоджувався з окремими зауваженнями учня, висловленими у його листі, то змінити щось у статті вже не мав часу. На полях цієї другої частини автографа зберігся напис: "Докінченє статі «На Українські теми». Зараз вискладайте і пришліть коректу" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 100–143 зв. (перша частина); Арк. 122–143 зв. (друга частина)).

Основний зміст статті – критичний аналіз діяльності провідників найвпливовішої в Галичині Української національно-демократичної партії, парламентських та сеймових послів, викриття їхньої безпринципності, схильності до угодовства з польською владою. Стаття поклала початок конфлікту в НТШ 1913 р.

...як треба б підганяти ЛНВ, щоб огляди не були "археольоґічні". – Мова про лист П. Стебницького від 15 липня (за ст. ст.) 1909 р., в якому він, як автор оглядів у ЛНВ, нарікав: "Я власне говорив про запізнення книжок «ЛНВ», технічне. Адже тепер книжка друкується мало не два місяці, поки вийде: в перших числах, скажем, липня редакція має весь матеріал на август. Через те, наприклад, огляди мають трохи археологічний характер. А в «Вестнику Европы», казав Славинський, огляд поступає 20-го, себто за 10 днів до виходу книжки з цим оглядом. Отже, мені здається, що й «ЛНВ» міг би, наприклад, мій останній огляд, висланий 1-го липня, містити в липневій же книжці і т. д." (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 115–116). *Див. також коментар до запису за 5 грудня 1908 р.*

23–25 [липня (5–7 серпня) 1909 р. Криворівня]. Truditur dies die [І так минає день за днем; Час летить (*латин.*)]. Неприємні новини з світу до мене не доходять, а тут все тихо і приємно. Навіть Ст[аніслав] Пшибиловский, щоб не наврочити – досі не вчинив мені ніякої пакости, не рахуючи підозріння, що то він настроїв почтаря, аби не брав від мене почти. Але тепер новий почтар, і все добре. Калитовський аранжує прогулки і проїздки, але я сиджу дома. Пишу VIII т[ом], все тими ж порціями по 15 сторінок, роблю коректи, пишу листи – досить в великім числі. Замкнув був зовсім VIII кн[ижку], а це над сподіваннє прислав Джиджора кінець моєї статі, протримавши щось більше 10 днів*; спізниться ЛНВ, але що ж; післав. Трохи було неприємно подумати, що статя викличе гніви*, бо дуже за сей час призвичаївся до святого спокою. Ніхто до нас, і ми ні до кого; та й маємо досить гостей дома. Щось жолудок зіпсувався, кишка болить коло боку, чистився всякими способами, і сьогодня ліпше; а то вночи навіть спати не давало.

...а це над сподіваннє прислав Джиджора кінець моєї статі, протримавши щось більше 10 днів... *– див. коментар до запису за 20–22 липня 1909 р.*

...що стаття викличе гніви... – першу реакцію на публікацію статті "Два роки галицької політики" описав у листі від 20 вересня (3 жовтня) 1909 р. до М. Грушевського його учень І. Джиджора: "Стаття про «Два роки галицької політики» наробила тут богато галасу і викликала велике вражіннє, обійшовши усю так польську, як українську пресу в Галичині – з виїм[ком] nb. «Діла», яке досі про неї нічого не сказало. Quasi [нібито (*латин.*)] обструкцію нашого Клюбу в соймі опінія (газетна і устна) вважає власне результатом тієї статі. Можна собі уявити скільки труду завдають собі провідники нашого Клюбу (ратуючи свою репутацію), щоби переконати польські політичні сфери, що так не є. Наскільки їм там вірять – невідомо, але серед нашої суспільности таке переконаннє загальне, а про статю говорять з великим поважаннєм і вдоволеннєм. На доказ можна подати от хоч би те, що навіть Павлик в своїм «Громадськім голосі» передрукував її в цілости, заявляючи з висказаними там поглядами свою солідарність; те ж саме зробив Барвінський в «Руслані», хитро ударяючи на консеквентність і прінціпіяльність, яких стаття вимагає від політики наших послів, про що, мовляв, «Руслан» усе говорив – не згадуючи, розуміється, в яку сторону та прінціпіяльність повинна бути звернена. Так само майже в цілости подала сю статю «Земля і Воля», і сей спеціяльно № газети завзято кольпортували під час стрийської вистави. Очевидно, що ті органи не Бог знає які птиці, і я лишень подаю се як зверхні докази того, що я сказав – а зрештою инших органів у нас нема. Зате провідники Нар[одного] комітету і соймового Клюбу (про парлям[ентарних] послів не знаю, бо ще ні з ким не стрічався) дуже лютяться, а мене в Комітеті дуже криво прийняли" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 195–196).

26 **[липня (8 серпня) 1909 р. Криворівня],** неділя. По десяти днях погоди вчора з полудня зачався дощ, але йшов тільки добу і сьогодня перестав. Поїхали Савицькі, Єронім з ними до Ільці, помочило їх порядно. Мині на жолудок лекше, але все ж сиджу на діеті.

27 **[липня (9 серпня) 1909 р. Криворівня].** Саша і Галя розтрівожили мене листом, що будова йде поволі*, і пита[ють], коли приїду. Своїм звичаєм почав длубати себе, чи се я не з інерції тільки ухиляюся від приїзду. Але там нічого не вдію, що приїду на кілька день, а не сидіти ж весь час.

Саша і Галя розтрівожили мене листом, що будова йде поволі... – у згаданому листі від 24 липня (за ст. ст.) 1909 р. О. Грушевський наголошував: "Дом починає мене непокоїти. Вже другий тиждень кінчиться, як роботи почали йти млявійш; в ту суботу, передаючи гроши, нагадував я про се В[ерозубу], ходив з ним по будові та показував йому, щó запізняється. Був потім, спеціально задля сього, в понед[ілок] і вівторок, знов виговорював йому" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 109–109 зв.). У цій же кореспонденції брат додавав, що В. Максимов погодився бути управителем дому, і він попросив його показувати майбутнім орендарям квартири та проводити перемовини з ними.

28 **[липня (10 серпня) 1909 р. Криворівня].** Побивав сьогодня рекорд, написавши навмисно 21½ сторінок, правда що в друку се не дасть і 7 сторін мабуть. З полудня пішов знову дощ, але ґречний, тільки на одну добу. Відписав Саші*.

Відписав Саші. – Згаданого листа серед збережених кореспонденцій Михайла до Олександра Грушевського не виявлено.

29 [липня (11 серпня) 1909 р. Криворівня], середа. Від Саші був вчора лист*, і я сьогодня зателєграфував йому і відписав*. Се мене розстроїло трохи, і не добре спав (взагалі маловато сплю), до того ще не дуже приємна перспектива розмови з Жуком – щоб він не рахував на зароботок на моїм і Мар[инчинім] портреті. Пополудню ходили до Волянських. Літників не було, як тако візита зійшла.

Від Саші був вчора лист... – у згаданому листі від 25 липня (за ст. ст.) 1909 р. О. Грушевський інформував, що після виплати підрядчику Верозубу 3000 руб. залишається до повного розрахунку з ним 12 000 руб. Нарікав також, що не знає, "що вже й робити, щоб прискорити будову" і "як насісти ще на В[ерозуба]". Повідомляв про закінчення терміну страхування флігеля на Паньківській, 9, пропонуючи поновити його після завершення будівництва прибуткового дому 20 серпня (за ст. ст.) 1909 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 123–123 зв.). Як свідчить поліс Товариства взаємного страхування майна від вогню в м. Києві, 3 жовтня (за ст. ст.) 1909 р. Олександр, Михайло та Марія Грушевські, Ганна Шамраєва застрахували своє нерухоме майно по вул. Микільсько-Ботанічній та Паньківській, 9/14 на 10 місяців (з 3 жовтня 1909 р. до 2 серпня 1910 р.) на суму 106 200 руб. згідно з оцінкою, визначеною 30 вересня (за ст. ст.) 1909 р. (ДАКО. Ф. 1636. Оп. 6. Спр. 598. Арк. 79).

...я сьогодня зателєграфував йому і відписав. – Згаданого листа та телеграми серед кореспонденцій Михайла Грушевського до Олександра Грушевського не виявлено.

30 [липня (12 серпня) 1909 р. Криворівня]. Жук Кулюнін портрет підкінчив, але не особливий. Мешкає далі, хоче з мене і Мар[инці] зробити для себе бодай углем*. Приходив жандар – в справі мельдунку, що не замельдувався відразу. З Київа теж неприємно, що Данила знов арештували*. Погода знову. По дощі не горячо, і не сухе повітря. Дуже добре.

...хоче з мене і Мар[инці] зробити для себе бодай углем. – Через 10 днів портрет М. Грушевського було закінчено. Хронологію його створення вчений нотував у щоденнику: "Позував сьогодня годину Жукови" (31 липня); "Позував – але з портрета нічого не виходить, сам Жук се признає" (3 серпня); "Потім позував" (8 серпня); "сьогодня закінчив мій портрет – яко тако" (9 серпня). Відомостей про долю цього твору на сьогодні не виявлено. *Див. також записи за 29 липня та 15 серпня 1909 р.*

З Київа теж неприємно, що Данила знов арештували. – Про арешт працівника книгарні ЛНВ Данила Процівненка М. Грушевському повідомив Ю. Тищенко у листі від 27 липня (за ст. ст.) 1909 р.: "У нас знову біда трапилася. Данила знову взяли, і нема надії на скорий поворот, бо погнали по етапу в Полтаву. Орестували його по роспоряженю полтавських властей. Прийдеться шукати до книгарні кого-небудь" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 153). Це вже був другий арешт, бо ще раніше, 8 липня, Ю. Тищенко повідомив, що "Данила вже випустили" (Там само. С. 147). У цих кореспонденціях жодного разу не називається прізвище Данила, його вдалося встановити за повідомленням про цей другий арешт, уміщеним у газеті "Рада" (1909. № 169. 28 июля (10 серпня). С. 2).

31 [липня (13 серпня) 1909 р. Криворівня]. Змовили фіру на Буркут на неділю й понеділок. Буде мині антракт, а то вгризся в VIII т[ом] аж занадто. Роблю по 15–18 стор[інок], аж паперу не стало, й не можна дістати. Вчора закінчив собор 1627 р.*; він мене досить розворушив – "київська

трагедія". Позував сьогодня годину Жукови. По обіді з Єронімом і Кулюнею вибралися в Бережницю, йшли дуже скоро, дійшли до другої загороди, на яких 4 кільом[етри] від нас. З поворотом просив Ілько вступити до нього*, їли кулешу і бундз. Вечером принесли коректу моєї статі "На укр[аїнські] теми"*. Зараз справив її, і може від фіз[ичного] і дух[овного] розбурхання зле спав. Sit faustum [Нехай буде благополучним; Нехай щастить (*латин.*)]. Трохи трівожно від нової боротьби, призвичаївся до иньшого.

Вчора закінчив собор 1627 р. ... – йдеться про спробу православно-унійного зближення – собор, який відбувся у Київі 8 вересня 1627 р. з ініціативи М. Смотрицького та за участі П. Могили та І. Борецького (див. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. VIII [репринт. вид.]. К., 1995. С. 17).

...просив Ілько вступити до нього... – мова про Ілька Дячука (*див. коментар до запису за 4 серпня 1908 р.*).

Вечером принесли коректу моєї статі "На укр[аїнські] теми". *– Див. коментар до записів за 30 червня, 7, 20–22, 23–25 липня 1909 р.*

1 **[(14) серпня 1909 р. Криворівня].** Спали дощі, і похолоділо. Мене та й усіх взяв Katzenjammer [тут: головний біль (*нім.*)] з буркут[ської] прогульки; сидимо і молимося Богу, щоб завтра був дощ і не прийшлося їхати. Вода спала до 11,5°. Думаю, що може в буркутській дорозі розвіюся і відсвіжу враження лісу.

2 **[(15) серпня 1909 р. Криворівня].** Рано ліг і рано встав – добре, бо однаково б збудила Мілька, піднявшися о 6-ій смажити курку до Буркута. З трівогою попідіймалися й иньші, чекаючи, чи приїде фіра, чи дасть Біг – не приїде. Ранок був поганенький, потім впав дощ. Фіра не приїхала, і з тої причини постала загальна радість. Криворівня смакувала як ніколи. Цілий день було холодно, сонце то продиралося на хвильку, то надходила хмара і йшов дощ, і ми з приємністю думали, як то добре, що ми в Кривор[івні]. Зачав писати "Предка"*, але не йде якось. День закинчився літературним вечером, Єронім читав Ежа "Pamiętniki"*, і всі дуже сміялися.

Зачав писати "Предка"... – див.: *М. З. [Грушевський М.]* Предок // ЛНВ. 1909. Т. XLVIII. Кн. XI. С. 302–307. Схвально відгукнувся про цей твір М. Коцюбинський: "Тільки що прочитав Ваше оповідання «Предок». Воно мені сподобалося ще більше, ніж «Ніч». Справді, наш предок живе в нас, ми носимо його в собі, його інстинкти, звички і уподобання, ми тужимо за ним. Оповідання викликає не тільки емоції, так би мовити, інтелектуального характеру, а дає настрій гарним, не робленим описом природи. Ваша манера, спокійний і глибокий тон оповідання, нагадує мені найбільше манеру Анатоля Франса, якого я дуже люблю" (цит. за: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 13. Львів, 2012. С. 559). У 1918 р. автор включив це оповідання до збірки "Sub divo", у 1928 р. – до збірки "Під зорями". Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 13. С. 127–131. *Див. також записи за 3, 4, 8 серпня, 6 вересня 1909 р.*

…Єронім читав Ежа "Pamiętniki"… – йдеться про твір польського письменника, громадсько-політичного діяча Єжа Теодора-Томаша (Jeż Teodor Tomasz; справж. – Мілковський Зиґмунт-Фортунат/Miłkowski Zygmunt Fortunat; 1824–1915). Навчався в Одесі, був вільним слухачем Університету св. Володимира (1847–1848). Від 1848 р. брав участь у польському національно-визвольному русі, після поразки якого у 1850 р. емігрував до Великої Британії. У польській літературі сприяв утвердженню жанру історичного роману. Багато писав на українську тематику, серед цих творів і згаданий в щоденнику роман "Pamiętniki starającego się".

3 **[(16) серпня 1909 р. Криворівня].** Погода, але холодно, заморозь була зрана, і в верхах впали сніги – але не видно. Писав "Предка" зрана, досить мині йшов, потім прийшла коректа бібліографії і лист в справі "Села"*. Думав про нього богато. Позував – але з портрета нічого не виходить, сам Жук се признає. Пополудні приїхали Зал[ізняк] і Козловський. Клали з ними ввечері ватру, і я довго сидів коло огню.

…лист в справі "Села". – Мова про лист Ю. Тищенка від 30 липня (за ст. ст.) 1909 р., в якому він інформував про перші відомості, які з'явилися в київській пресі про майбутнє видання газети "Село", висловлював свої думки про заплановане оголошенння з зазначенням співробітників тижневика, передавав побажання щодо його змісту (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 154–155). Оголошення про передплату на газету з переліком майбутніх авторів з'явилося в газеті "Рада" 22 серпня (за ст. ст.) 1909 р.

4 **[(17) серпня 1909 р. Криворівня],** второк. Погода, тепло. Зрана писав "Предка" і дневничок, і вибралися коло 9[-ої] год[ини] на Білу Кобилу*. День був прегарний, не дуже горячий, але Маринці було йти тяжко, вона приставала, і ми лишили її на спочинку під горою. Через се, а теж і через пізній вихід, припізнилися, і хоч дуже спішили і з хурою нагору, і обідом імпровізованим нашим, але ніч застала нас іще перед Ільком, а від себе він уже повів нас з факлєю, свічками etc., і прийшли в 9½ додому дуже оригінальним походом.

…на Білу Кобилу. – Йдеться про гору в Українських Карпатах, розташовану на північ від Жабйого (сучасне смт Верховина) і захід від села Бережниця. Висота 1476,9 м. Гора масивна, має форму короткого хребта, що простягається з південного сходу на північний захід. Вершина незаліснена, схили стрімкі.

5 **[(18) серпня 1909 р. Криворівня].** Спочивали по трудах і купалися з великим смаком. Я, зрештою, зробив свою "порційку".

6 **[(19) серпня 1909 р. Криворівня].** Пішли молодші до церкви; трохи крапало, але пустило додому. Потім Козлов[ський] і Зелізняк пішли по Гнатюка*; але на ніч пустився дощ, і він зістався ночувати, й провели вечер весело і приємно.

…пішли по Гнатюка… – від 1900 р. В. Гнатюк щороку відпочивав з родиною у Криворівні, винаймаючи помешкання на Заріччі, на правому березі Чорного Черемоша в хаті дяка Михайла Мойсейчука (*Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. Івано-Франківськ, 2000. С. 71).

7 **[(20) серпня 1909 р. Криворівня].** Гнатюка полишили ще, він пробув повних 24 години, не вважаючи візитою, якби меньше, потім відвели його Козлов[ський] і Залізняк соборне. Бавилися дуже приємно. Вночи була прибула вода, але спала скоро.

8 **[(21) серпня 1909 р. Криворівня].** Писав зрана "Предка". Потім позував. З полудня приїхали несподівано "пани"; пішов – виявилося, що Невістюк* і Трильовський*. Був з ними ґречний. Пили гербату на веранді, перед вечером поїхали. Я дописував порційку вже вечером. Купалися на дарабах, було 16°, в Бережиці 14°.

…Невістюк… – мова про Якова Івановича Невестюка (1868–1934) – окружного лікаря в Жабйому, українського письменника-драматурга, громадського діяча радикального спрямування.

…і Трильовський. – Мова про Кирила Йосифовича Трильовського (1864–1941) – адвоката, громадсько-політичного та культурно-освітнього діяча, основоположника і одиного з засновників Української радикальної партії, посла до віденського парламенту та Галицького сейму, журналіста, видавця, засновника січового руху в Галичині.

9 **[(22) серпня 1909 р. Криворівня].** Рано поїхали Калитовські, Козлов[ський], Залізняк. Зістався тільки Жук; сьогодня закінчив мій портрет – яко тако, я поручив йому зробити маленький портрет Маринці*. Прегарний день, 17½°. Писав VIII том, написав Лукіяновичу в справі рецензії на Павлика*.

…поручив йому зробити маленький портрет Маринці. – Сеанси портретування тривали декілька днів, згадки про них відбились у щоденникових нотатках М. Грушевського: "Жук мучить сеансами Маринцю" (12 серпня), "Перед вечером Жук заявив, що далі не робитиме портрету Мар[инці]"; "і ще просив, аби Мар[инця] прийняла від нього образки в презенті" (15 серпня). Відомостей про долю цього портрета Марії Грушевської на сьогодні не виявлено.

…написав Лукіяновичу в справі рецензії на Павлика. – Див.: *Лукіянович Д.* [Рец.] Михайло Павлик. Оповідання. Світова бібліотека, ч. 5, стор. 3+206, ціна 2,50 кор. // ЛНВ. 1909. Т. XLVII. Кн. IX. С. 580–584. У рецензованій збірці було зібрано три ранні белетристичні твори М. Павлика, які він у передмові називає історичними документами. Всі оповідання мають форму споминів: два перші – спомини автора з дитячих літ; оповідання під назвою "Пропащий чоловік" – спомини його літературного героя. Щодо змісту творів рецензент наголошував: "Фабули переважно нема, а є лиш чорні описи обставин і проповідь. […] Гадаю, що напасна лайка на всіх і вся, чорна краска і пересадно трагічний настрій позбавили Павликові твори артистичної правди". Підсумовуючи, Д. Лукіянович зауважував: "Нема сумніву, що нині писав би автор инакше [...], адже за 30 років виробився у нас смак і чогось навчилися автори […]. Не треба ж надто забувати, що оповідань не писав чоловік дозрілий, з виробленим світоглядом, з письменицьким досвідом; ні, се початкові твори,

проби. І коли їх взяти, як пробу, то треба признати, що сміливість у вислові, а ще більше в порушуваню сучасних (на ту пору) квестій, добиранне сюжетів, щира прихильність до народа [...], чиста народна мова, при дальшій праці автора дали би були йому можність розвинути свій белетристичний талант. Одначе всі обставини, головно ж розвій радикальної пропаганди вимагали від Павлика публіцистичної, часом і безіменної і то чорної роботи. Туди й пішов Павлик, і на сім полі здобув собі ім'я в історії нашого суспільного житя. А ся книжка його белєтристичних проб зісталася цікавою памяткою сього суспільного життя, яку прочитає кождий, хто інтересується".

10 [(23) серпня 1909 р. Криворівня], понеділок. Потішив Лаврів листом, що дім буде скінчений на 20/VIII* і Максимов переїде 20-го. Але вечером прийшов лист Галі і Саші, де просять приїхати на 20/VIII*, не поясняючи, що за потреба. Муляла мене перспектива писання "Тем" до IX кн[ижки]*, але нині розмахався прочитати деякі статі до сього, і завтра зачну.

Потішив Лаврів листом, що дім буде скінчений на 20/VIII... – у згаданому листі Ю. Тищенко повідомляв: "Дім на 20/VIII буде готовим. Вже прибули части до ліфту, і 1-ого вер[есня] ліфт має піти" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 156). За декілька днів, 10 серпня (за ст. ст.) 1909 р., додавав: "Будинок закінчують. Тіпер уже заклеють шпалерами (обоями). Плитки всі получені, і роблять фасад. На 20/VIII помешканнє Вам буде готове. Бажано, щоб 20-го Ви приїхали" (Там само. С. 157).

Але вечером прийшов лист Галі і Саші, де просять приїхати на 20/VIII... – згадується лист від 6 серпня (за ст. ст.) 1909 р., від якого зберігся лише аркуш з кореспонденцією Олександра, доданий, імовірно, до листа Ганни. У ньому він повідомляв про різні формальні справи щодо переоформлення документів на право власності на будинок, придбаний 1908 р. по вул. Паньківській, 9, про продовження терміну страховки на цей дім. Окремо описував ситуацію з оздобленням прибуткового дому: "Був Гладир[евський], викладають вже трікутники. Крич[евський] задоволений орнаментом. Але трапилася пригода: розбили в одній бочці частину плиток, і поки не прийшла решта, навіть не можна підрахувати точно, скілько не вистачає. Крич[евський] прохав для Гладир[евського] 300 р[уб.] Максим[ов] підганяє будівлю". Наприкінці листа дописана фраза "Коли приїдете? Як можно – 20-го", яка й викликала занотоване здивування М. Грушевського щодо необхідності прибути саме на 20 серпня до Києва (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 201–201 зв.).

Муляла мене перспектива писання "Тем" до IX кн[ижки]... – мова про статтю: *Грушевський М.* На українські теми. Реальна політика на галицькім ґрунті // ЛНВ. 1909. Т. XLVII. Кн. IX. С. 555–565 (сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 276–286). Працював також над цією статтею 11–13 серпня 1909 р. При публікації статті в кінці тексту зазначено дату написання: "26 (25) VIII". Разом із іншими статтями 1909–1911 рр., присвяченими діяльності галицького істеблішменту, стаття включена автором до збірки "Наша політика" (1911).

11 [(24) серпня 1909 р. Криворівня]. День дощовий. Писав "Теми", досить в ударі. В полудне дощу не було, і ми купалися, 16° по повіні. Потім була злива. Почти не було. Робив коректу статі Панейка* etc. Рішили дня виїзду не перекладати.

Робив коректу статі Панейка... – див.: *Панейко В.* Постійність в ході культури // ЛНВ. 1909. Т. XLVII. Кн. IX. С. 430–449.

12 **[(25) серпня 1909 р. Криворівня].** Працював над "Темами", але також і VIII т[омом], де зачав III гл[аву], бо шкода було деяких гадок, що мині приходили. Погода дощова, потім устаткувалася знову. Жук мучить сеансами Маринцю. Лаврів написав, що дозвіл на Харків є вже, і виїздить туди*. Добре, але дуже екстензивно. З "Общ[ественной] Пользи" написали, що книга готова*.

Лаврів написав, що дозвіл на Харків є вже, і виїздить туди. – У згаданому листі Ю. Тищенко повідомляв: "Вже кінчив сього листа, коли одержав з Харкова телеграму. Маємо дозвіл на книгарню, і я мушу поїхати упорядкувати з кватирою та меблівкою. [...] Дозвіл маємо якраз вчасно. Починається учений сезон". До Харкова виїхав увечері 14 серпня (за ст. ст.) 1909 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 158). *Див. також коментар до запису за 22 березня 1909 р.*

З "Общ[ественной] Пользи" написали, що книга готова. *– Див. коментарі до записів за 4–6 травня та 10 липня 1909 р.*

13 **[(26) серпня 1909 р. Криворівня],** четвер. Панафідіна післала до Києва 3 тис., отже, гроші там будуть. Трохи непокоїть, що там на 20/VIII мене дуже потрібно. Прегарна погода, шкода їхати. Докінчив "Теми". Пишу далі VIII том.

14 **[(27) серпня 1909 р. Криворівня.** Вечером ходили до Волянських з прощальним візитом. Мар[инця] одержала картку з звісткою про Міля і дуже затрівожилася тим*.

Мар[инця] одержала картку з звісткою про Міля і дуже затрівожилася тим. *– Див. коментарі до записів за 17 листопада, 12, 14 грудня 1909 р.*

15 **[(28) серпня 1909 р. Криворівня].** Зрана їздив на Жаб'є, ревізитував Невістюка і вернувся коло 10[-ої] год[ини] назад кіньми Волянського. Перед вечером Жук заявив, що далі не робитиме портрету Мар[инці]; я спитав, скільки йому буде належати грошей, він сказав, що рахує 300 з[о] л[отих] р[инських]: властиво рахував 150, але що йому дорога etc. дорого коштувала, то він рахує 300; я пробував його опам'ятати, тоді він сказав, що він дешевше не дасть портрета і візьме його собі, а я аби дав йому на дорогу, то він потім мині відробить иньшим. Згадував за матеріал потрачений і що Лукіянович йому зробив пропозицію умисно приїхати, щоб зробити портрет. Я був обурений до крайности, хотів сказати, щоб заберав портрет Кул[юні], але Мар[инця] почала відраджувати й просити. Кінцем, коли він як нічого прийшов потім вечеряти, я передав через Мар[инцю] 200 кор[он], казав спитати, куди йому післати – він сказав, що до Чернигова, і рублями, і ще просив, аби Мар[инця] прийняла від нього образки в презенті. Дуже се все мене розстроїло і Маринцю.

16 [(29) серпня 1909 р. Криворівня], неділя. Був прегарний день, купалися двічи. Малі неприємности знову переслідують на виїзднім: вночи просився ночувати Франко – як Мільця думала, хлопець, і не прийняла; потім Волянський написав, що до нього в полудне прийшов сам Франко*. По-друге, по обіді треба було рахуватися з Ільком; він поставив тільки 40 балок, я жадав 60, і ми розійшлися. Купалися двічи. Я пакувався й писав VIII том, написав щось 17 сторінок. Потім ввечері раптом взявся до брошюрки про Хмельницького* й написав вступець, дуже живо обмізкував дальший зміст.

...потім Волянський написав, що до нього в полудне прийшов сам Франко. – У згаданому збереженому листі парох Олекса Волянський повідомляв: "Д[окто]р Франко сегодня загостив до Крив[орівні] і був у нас на обіді та просив, чи би ми єго не приняли до себе на довший час – що, з взгляду на єго слабість, мусілисьмо єму відмовити, але правдоподібно вікт треба буде єму давати, бо він у дяка замешкає. Але харч ледви буде міг дістати, бо і дяк тепер – соломяний вдовец" (*Панькова С., Старков В.* Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2009. Вип. 13/14. С. 576). Як свідчить лист В. Гнатюка до Ф. Вовка, написаний уже зі Львова 20 вересня (за н. ст.) 1909 р., того року І. Франко приїхав до Криворівні наприкінці літа й замешкав у Івандюка (Василя Якиб'юка), а "обід і вечеру посилає йому п[ані] Волянська", що, власне, і передбачав О. Волянський у даному листі до М. Грушевського (Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упор. та комент. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. Львів; Київ, 2001. С. 85). Про відпочинок І. Франка у Криворівні детальніше див.: *Арсенич П.* Іван Франко у Криворівні // *Його ж.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. Івано-Франківськ, 2000. С. 16–22; *Волянський О.* Мої спомини про Івана Франка // Там само. С. 69–84.

...раптом взявся до брошюрки про Хмельницького... – див.: *Грушевський М.* Про батька козацького Богдана Хмельницького. К., 1909. 96 с. 10 мал. (ціна 25 коп.). Книжка вийшла у видавництві "Лан", оголошення про її продаж подано в газеті "Рада" на початку жовтня 1909 р. Взявшись "до брошюрки", М. Грушевський продовжував із захопленням писати працю в наступні дні, 17–18 серпня ("довів свою видатність до 20–28 стор[інок] на день, за чотири дні написав 92 ст[орінки]"). Дописував її 23 серпня, а завершив уже в Києві, 26–28 серпня 1909 р. Місце та час написання зазначив у виданні наприкінці тексту: "Криворівня–Львів–Київ, 16–28.VIII.09.". Рецензію на видання подав Л. Лукич [В. Левицький] (ЛНВ. 1909. Т. XLVIII. Кн. XII. С. 630–633). *Див. записи за 17, 18, 26, 27 серпня, 18, 26 вересня, 16 жовтня 1909 р.*

17 [(30) серпня 1909 р. Криворівня – Львів]. Вставши, писав далі про Хмельницького і написав до ст[орінки] 11[-ої]. Мучив мене Ілько дальшими переговорами. Коні досить довго не приходили. Я викупався ще коло 9½-ої год[ини], було 12½°, але можливо! Виїхали о год[ині] 10½, їхали gemütlich [комфортно (*нім.*)], їли грушки, але приїхали тільки о год[ині] 6-ій! Застали на двірці Гнатюка, к[от]рий спізнився. Заїхали добре і на час до Львова, застали все в порядку, ще пили чай, вечеряли etc.

18 [(31) серпня 1909 р. Львів], второк. Я зайнявся з усим розмахом писати брошюру про Хмельницького і довів свою видатність до 20–28 стор[інок] на день, за чотири дні написав 92 ст[орінки], якби можна було

б ще на день відложити дорогу, то б скінчив, але не можна відкладати, бо дуже просять з Київа, хоч і не пояснюють, чого.

19 [серпня (1 вересня) 1909 р. Львів]. Застали задуху і спеку, але вчора вечер[ом] вже зачався дощ і йде далі, стало незвичайно приємно в городі. Буяла рослинність, маса овочів усяких, і цвіти повиростали тако яко. Сьогодняшній день присвятив рецензіям*. Вечером була секція*, Виділ* і Спілка. Возняк докучав ріжними своїми бажаннями.

Сьогодняшній день присвятив рецензіям. – Мова про рецензії на статтю М. Дашкевича "Смена вековых традиций в отношениях народов Запада к Русским" та розділи праці Д. Айналова "Очерки и заметки по истории древнерусского искусства". Рецензії опубліковано в "Записках НТШ" (Т. XC. Кн. IV) за 1909 р.; сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 16. Львів, 2012. С. 151–153; 61–62.

Вечером була секція... – на засіданні Історично-філософічної секції М. Залізняк зреферував свою рецензійну статтю "Праці археологічних з'їздів у Харкові й Катеринославі", а І. Кревецький – розвідку "До психології 1848 року. Справа Ст. Гошовського". Обидві ухвалено до друку в "Записках НТШ" (Т. XC. Кн. IV) за 1909 р.

...Виділ... – це було перше засідання Виділу після 14 (1) липня 1909 р. Зібравшись після відпусток, присутні ознайомилися з питаннями, які було вирішено за цей час: завершення редагування спеціальною комісією протоколу загальних зборів від 12 травня (за н. ст.) 1909 р., закупівля для книгарні видань Видавничої спілки тощо. Присутніх поінформовано, що на пам'ятник Шевченку у Києві вже надійшло 3357,25 корон. Постановили вибрати В. Кричевського делегатом від українських товариств до Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника. Взято також до відома, що В. Кричевський вже надіслав до музею НТШ частину вишивок і плахт. Повідомлено про отриманий дозвіл на відкриття філії книгарні у Харкові, на яку ухвалили кредит в сумі 3000 корон, а також про затвердження Намісництвом змін до Статуту НТШ, проголосованих загальними зборами 12 травня (за н. ст.) 1909 р. Призначено 300–500 корон на закупівлю предметів для музею НТШ з хліборобської виставки у Стрию, відібрати які доручено В. Гнатюку, М. Залізняку та І. Раковському (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 119–119 зв.).

20 [серпня (2 вересня) 1909 р. Львів]. Почуваю себе дуже приємно. Мила дощова погода. Був у місті й хотів сповнити просьбу Ілька щодо стрільби, але наскочив на грубіяна якогось, а в другій показалася дуже велика ріжниця в цінах. Заходив до Лілієна про вексель.

21 [серпня (3 вересня) 1909 р. Львів]. Від Кости прийшов лист*, що вони теж поїдуть і просять з'їхатися в Тернополі; вийшла заковика з паспортом, Мар[инця] їздила до консуля, вагалася, чи не лишитися, але вкінці рішили їхати.

Від Кости прийшов лист... – мова про пароха церкви св. Миколая містечка Скала-над-Збручем Олександра-Костянтина Левицького – чоловіка старшої сестри Марії Грушевської.

22 [серпня (4 вересня) 1909 р. Львів]. Було засід[аннє] "Учит[ельської] Громади", конференція з Цегельським etc. Підпакувався. Шкода кидати такий гарний город і затишок.

23 [серпня (5 вересня) 1909 р. Львів – Київ], неділя. Виїхали до Київа. Зрана писав ще брошюру про Хмельн[ицького], потім листи. Поїхали на головний завчасу і мали купе. Але в Волочиску було повне урваннє голови: нечувана маса пасажирів, поїзд спізнився, я при касі стояв весь час, бо не сподівалися, я попросив Баума взяти білєт – люде сварилися, залазили, не стало білєтів, я дістав останні 2 біл[єти]. Потім ще з кондукторами було; а забракло мині ґульденів – додатковий білєт треба було взяти для Кулюні.

24 [серпня (6 вересня) 1909 р. Київ], понед[ілок]. Застали всіх в зборі і в добрім здоров'ю. Тільки будова дуже слабо посувається, особливо для понеділка. Була страшна задуха, але перейшов дощ. Зайшов на хвилю в контору, балакав на будові. Сходи ще ледво ледво пролізти. Вечером на симфонічнім*, але ми з Мар[инцею] вернулися скорше.

Вечером на симфонічнім... – о 8-й годині вечора в Літньому театрі Купецького саду розпочався 12-й і останній симфонічний концерт сезону під орудою В. С. Терентьєва за участю солістів оркестру Ф. Зика й А. Гарцера. У програмі: симфонія C-moll № 40 Вольфганга Амадея Моцарта; романс для скрипки F-dur Людвіга ван Бетховена; увертюра "Фауст" Вільгельма Ріхарда Вагнера; концерт для флейти Олександра Вінклера; симфонічна поема "У лісах та луках Чехії" Бедржиха Сметани.

25 [серпня (7 вересня) 1909 р. Київ]. Їздив у банк по гроші, потім мали довгу конференцію з підрядчиками, де вони обіцяли на 1[-ше] скінчити. Правив коректи ЛНВ. Був Бурачок в справі ілюстрацій*.

Був Бурачок в справі ілюстрацій. – Йдеться про українського художника театру, живописця, графіка Івана Мартиновича Бурячка (1877–1936). У 1906 р. разом з Ф. Красицьким та О. Сластіоном заснував журнал "Шершень", де публікував свої карикатури. У 1908–1918 рр. – художник театру М. Садовського в Києві. Правдоподібно, ця зустріч пов'язана з художнім оформленням газети "Село", для якої він виконав мальовану заставку з заголовком.

26 [серпня (8 вересня) 1909 р. Київ]. В контору приходив Чикаленко з Шеметом, балакав на тему матер[іального] і духов[ного] банкротства "Ради". Була Романовичка в справах Наук[ового] тов[ариства]*. Вечером я поїхав на нове помешканнє*, дати порядок. Почав дописувати "Хмельницького". Шукав клішів – як тяжко тут що-небудь добути, навіть "Київ[ську] Старину"!

Була Романовичка в справах Наук[ового] тов[ариства]. *– Див. коментар до запису за 17 січня 1909 р.*

Вечером я поїхав на нове помешканнє… – йдеться про приміщення УНТ на вул. Володимирській, 42 (*див. коментар до запису за 12 січня 1909 р.*).

27 [серпня (9 вересня)] 1909 р. Київ]. Провожали рано маму і Дапквієва* на дворець, я і Маринця. Потім їздив по банках і в канцел[ярію] губернатора. Будова поступає не особливо. Пишу "Хмельницького". Прочитав перші рукописи для "Села". Заходив до "Ради", але там не було нікого. Переглянув газети.

…і Дапквієва… – На згадку про цю зустріч з Грушевськими Давид Антонович Дапквієв (*див. коментар до запису за 24 серпня 1908 р.*) подарував своє фото з підписом: "Славной Катруси от дяди Датико. 5/VII 1909" (зберігається в колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (КВ– 71641; Фо–14934)).

28 [серпня (10 вересня) 1909 р. Київ]. Дописав "Хмельницького" і почав перечитувати; день був кепський який[сь], підрядчики стерегли мене з грошима. Я казав, що зачекаю Максимова. Коли прийшов, ми говорили, і я не згожувався дати грошей з огляду на неможливо слабкий хід робіт. І Макс[имов] так радив. Так я і відписав, але за малу хвилю прийшли до мене нагору Верозуб і Школьник і почали умовляти дати їм 3000, бо инакше візьмуть їх на поліцію, буде скандал, що вони мали повну надію і не постаралися грошей деинде etc. Саша був против, але я вкінці дав. Хоч дуже се було мині неприємно, і взагалі дуже мене ся історія розхвилювала і змучила.

29 [серпня (11 вересня) 1909 р. Київ]. Писав статі для "Села" – вступну і про Шевченка*. На будову не виходив. Приходив Максімов, дуже сконстернований тим, що я дав гроші, і дядя Школьників хвалився: видите, умеемъ получать деньги. Се мене дуже поірітувало, і Максимова теж. Читали контракт, на якій підставі могли б їх відсунути від будови. Потім ще П[авло] Фил[ипович] дуже розстроїв нас усіх, оповівши, що приходив околодоч[ний] і питав, де тут Сірий і яку ролю в редакції грає.

Писав статі для "Села" – вступну і про Шевченка. – Див.: *[Грушевський М.]* До наших читачів // Село. 1909. № 1. 3 вересня. С. 1–2; *Грушевський М.* Пам'ятник Шевченку // Там само. С. 5–8; передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 233–234; 328–336. Продовжував працювати над статтями й наступного дня.

30 [серпня (12 вересня) 1909 р. Київ], неділя. Їздив на Подол, але нічого особливого там не було. Писав статі*, читав скрипти, статю про Стрийську виставу прийшлося наполовину написати знову. На будову не ходив.

Писав статі… – *див. коментар до запису за 29 серпня 1909 р.*

31 [серпня (13 вересня) 1909 р. Київ], понед[ілок]. Написав новини за тиждень для "Села", запросив Гехтера*, щоб ще може додав, він узяв, але з великою неохотою, і потримавши, ні з чим звернув другого дня. Взявся я сам до будови, і розслідивши, що головно спиняється на слюсарях, взявся за слюсарського рядчика Катіна. Підрядчиків не було. Вечером було засід[аннє] Ради Наук[ового] тов[ариства]*. Стешенко не прийшов, я вів протокол, саме лише комплєт зібрався.

...запросив Гехтера... – з виходом газети "Село" для досвідченого журналіста М. Гехтера, якого з 1908 р. М. Грушевський запросив для ведення суспільно-політичних оглядів у "Літературно-наукловому вістнику", стало "одним верстатом праці більше". У "Селі" він відповідав за тижневу хроніку та рубрику "З українського життя", про що згадував у своїх споминах: "Поодинокі звістки не сміли бути довші, ніж 3–4 рядки, а деякі були ще коротші, бо треба було щадити місце, якого в газеті було небагато. По якімсь часі я так опанував цю працю, що умудрявся на однім стовпці подавати яких 15–20 звісток, які в цілости робили враження акту обвинувачення проти царської влади. Моя хроніка не була безбарвною збіркою ріжних відомостей, вона мала фізіономію, рельєф, а разом із тим до неї не можна було причепитись, бо в ній стояли самі перевірені факти, взяті зі щоденної преси" (*Гехтер М.* Спогади. Листи до М. Грушевського / Упор., вступ та прим. І. Ткаченка. К., 2005. С. 31). Однак описаний унікальний досвід приходив, як свідчить дана щоденникова нотатка, з часом і під впливом вимог М. Грушевського.

Вечером було засід[аннє] Ради Наук[ового] тов[ариства]. – На засіданні в присутності М. Грушевського, О. Грушевського, В. Щербини, М. Лисенка та М. Галина постановили підписати контракт на оренду приміщення в будинку по вул. Володимирській, 42 на два роки, але разом з тим звернутися до Українського клубу за дозволом проводити публічні засідання УНТ в його приміщенні в середу (третю) по вечорах. Взято до відома, що п'ята книжка "Записок УНТ" закінчується друком. Прийнято рішення призначити приблизно на 16 вересня (за ст. ст.) 1909 р. публічне наукове засідання (о 20-ій год.) та загальні збори (о 19-ій год.), а в наступні місяці відбувати ці зібрання кожної третьої середи (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 17).

1 [(14) вересня 1909 р. Київ]. Їздив зрана до банку, був і в конторі. Пильную будову цілий день. Підрядчиків сливе не видко, Верозуб удає убитого, на все годиться etc. Я збирався попугать, щоб зараз платив неустойку, він зробив убиту міну. Підгоняю головно круті сходи – косоури і штукатурів. Підгоняю Фільгіна приказчика – він заявляє, чи може удає, що вдоволений. Вечером засіданнє співроб[ітників] "Села", був Гехтер, Шапов[ал] і Будяк, Саша, Анна Платоновна*.

...Анна Платоновна. – Мова про Ганну Платонівну Ямпольську.

2 [(15) вересня 1909 р. Київ], середа. Цілий день носили мені коректи "Села", і я нікуди не виходив – пильнував лише будови цілий день. Прийшов Григ[орій] Ник[олайович] Грушев[ський] з сином*, досить не до річи. На будові робили вночи, але се мало продуктивно, бо не досить свіжих робітників, а тих самих. Рано збудили, скидаючи з рештовань дошки.

Прийшов Григ[орій] Ник[олайович] Грушев[ський] з сином... – мова про троюрідного брата Михайла Грушевського – Григорія Миколайовича Грушевського (1867–1938) та його сина – Сергія Григоровича Грушевського (1892–1937). Г. М. Грушевський закінчив Київську духовну семінарію, був активним учасником Київської семінарської громади, керівником якої був М. С. Грушевський. На той час тримав парафію Троїцької церкви у с. Кримки Чигиринського повіту. 1937 р. репресований, загинув у таборах ҐУЛаґ'у в Омській області. З дружиною, Ольгою Володимирівною (в дівоцтві – Ранцова) мав синів Сергія, Лева, Василя та дочку Ірину (*Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 290).

Старший син Сергій 1909 р. закінчив з золотою медаллю Златопільську гімназію. Захоплений історією, мав бажання вступити до Київського університету, у зв'язку з чим незадовго до занотованої зустрічі, 19 липня (за ст. ст.) 1909 р. батько писав до М. Грушевського: "Син мій Сергій має змалку великий хист до історії, і в гімназії всі учителі вважали його за історика, «подающего большие надежды». Директор історик ним, було, не нахвалиться і праці його на історичні теми в своїх рецензіях вельми хвалив. Привезу тобі показать ці праці. Звичайно ж, він скінчив гімназію з золотою медалью, то всі совітують поступать в політехніки, кажуть, не стоїть запаковувать медаль десь на історичному факультеті на скромній кар'єрі історика. Він, не вважаючи на все, поступає на історичний факультет. От тепер я до тебе обертаюсь за порадою. Знаючи кебету свого сина, я дуже хочу, щоб він пішов по твоїй дорозі, щоб він продовжував твоє діло. Задля цього я дуже тебе благаю, щоб ти познайомив з людьми, котрі б вели його по цій стежці, і щоб ти сам хоч назірці наглядав за ним, як це тобі можна. Сам я тепер не маю сили вести його в такому напрямку за браком зна[н]я. Як би то було добре, щоб з нашої хвамилії не переводились історики. Що з Сергія може бути історик, це я говорю не од себе, а з людських слів" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289, арк. 156 зв. – 157). Маючи намір побувати в Києві в першій половині вересня ("перед Семеном"), Г. М. Грушевський домовлявся про зустріч із братом, а також звертався з проханням щодо протекції у виділенні для сина стипендії через скрутне матеріальне становище та стосовно можливості давати приватні уроки. Детальніше про долю С. Г. Грушевського див.: (*Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). С. 306–307). *Див. також запис за 4 вересня 1909 р.*

3 **[(16) вересня 1909 р. Київ].** Павло Филипович зовсім замотався з "Селом", але воно не вийшло до вечера*. Я сидів на будові, а в перервах робив коректи "Записок" львівських. Виглядав як нещастє. Трохи скропив дощ, але мало, і погода суха нечувано.

...але воно не вийшло до вечера. – Перше число газети "Село", наклад якого почали друкувати 4 вересня (за ст. ст.) 1909 р., вийшло з датою "3 вересня 1909 р.". Вихід газети високо поцінувало українське громадянство. Отримавши перший номер "Села", М. Коцюбинський поспішив поділитися "якнайкращими" враженнями, підкресливши: "Число складено дуже цікаво, статті, особливо деякі, написані не тільки просто, але й талановито і читаються з великим інтересом. Зовнішній вигляд, ілюстрації – все це робить найкористніші вражіня. Такої селянської часописи у нас досі не було. Єдиний дефект, який бажано було б усунути, – се не досить старанна коректа" (*Гісцова Л.* Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського // Записки НТШ: Праці філологічної секції. Львів, 1992. Т. CCXXIV. С. 292).

4 **[(17) вересня 1909 р. Київ].** "Село" вийшло з машин тільки на обід, коло 4[-ої] год[ини]. Але в примірниках, що привіз Пав[ло] Ф[илипович], знайшов я богато помилок, спинили друк, і за обідом сіли робити коректу. Але частину розіслали. Косоури скінчили сьогодня рано, виправу

сходів кончать. Підрядчики святкують Новий рік* і не приходять. Максімов теж, здається, здав будову на мене і мало буває. Оного дня він збентежив мене досить, сказавши, що, мабуть, не переїде сюди. Приходив Павло портьє*, нічого, але не хоче по-українськи говорити – каже, що відзвичаївся. Біляшевський зворохобив мене купувати колєкцію неоліту* – він перед тим приходив по гроші, привіз непотрібно килими для Львова і здивувався й розгнівався, що я не схотів платити йому грошей за річи для Наук[ового] Тов[ариства]. Я дав гроші на неоліт, але він не застав. Сьогодня пішов зрана знов і купив, привіз в трьох паках і почав розкладатися з ними в сіни. На те прийшов Григ[орій] Груш[евський] знову*. Біляш[евський] зістався на обід, багато пустували.

Підрядчики святкують Новий рік... – за іудейським календарем Новий рік (Рош Ха-Шана) святкується в перший і другий день місяця Тішрей (за григоріанським календарем випадає на вересень–жовтень).

Приходив Павло портьє... – мовиться про Павла Пацьору, який у 1909–1912 рр. виконував обов'язки швейцара новоспорудженого прибуткового будинку Грушевських на вулиці Паньківській, 9, опікувався справами ремонту, орендарями квартир, детально описуючи всі проблеми в листах до М. Грушевського (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 682; Спр. 871. Арк. 221). Згадується у щоденникових нотатках за 10, 12 вересня, 24, 25 жовтня 1909 р.

Біляшевський зворохобив мене купувати колєкцію неоліту... – позаяк ця пропозиція була подана під час особистої зустрічі вчених, відомостей про згадану колекцію в їхньому листуванні не виявлено, хоча в ньому в цей період дуже активно обговорюються питання як про колекції, зібрані М. Біляшівським для Музею НТШ, так і проблеми Музею УНТ (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 78–87).

На те прийшов Григ[орій] Груш[евський] знову. *– Див. коментар до запису за 2 вересня 1909 р.*

5 [(18) вересня 1909 р. Київ]. Сходи майже скінчені, і з тим виступили иньші причини задержки – столярські (фьорточки), шпінґалєти, шклярі etc. Пав[ло] Фил[ипович] збентежив мене і себе несподіванкою, що почті треба заплатити 28 коп. від примірника – половину передплати. Поїхав платити. Рано заходив Кримський з проєктом видання морфольоґії; питав я його, чому не пише в ЛНВ; він головною причиною виставив приватне, особливо "не може знестися осібного". Вечером я пішов до Наук[ового] тов[ариства], потім на засід[аннє] "Села", але не прийшло з попередніх нікого, тільки Старицькі – я з Л[юдмилою] Мих[айлівною] перейшов "Ап[пія] Клавдія"*, к[от]рого нині читав в коректі. Відти зайшов на хвилю до театру на "Євг[енія] Онєгіна"*, де були наші. Мало спав.

...я з Л[юдмилою] Мих[айлівною] перейшов "Ап[пія] Клавдія"... – мова про драматичний твір Л. Старицької-Черняхівської, видрукуваний у листопадовій та грудневій книжках ЛНВ (Аппій Клавдій: драма на 5-ть дій // ЛНВ. 1909. Т. XLVIII. Кн. XI. С. 209–274; Кн. XII. С. 494–538). Твір вийшов з посвятою: "Другу, брату, батькови моєму М. П.Старицькому присвячую сю першу драматичну працю".

...зайшов на хвилю до театру на "Євг[енія] Онєгіна"... – оперою М. Глинки "Жизнь за царя" 3 вересня (за ст. ст.) 1909 р. в Міському театрі відкрився новий сезон. 5 вересня на сцені театру йшла опера П. Чайковського "Евгений Онегин", яку слухали в той день Грушевські.

6 **[(19) вересня 1909 р. Київ].** Вчора і передучора писав статі до "Села"*, сьогодня займався всячиною – коректами, "Предком"*, читав трохи Франса*. Пав[ло] Фил[ипович] засмутив нас звісткою, що Сірого шукають сищики. Винниченка п'єсу прочитав* і не хотів друкувати, але П[авло] Ф[илипович] став намовляти, щоб з деякими змінами друкувати. Передплата "Села" іде добре*, але грошей страшний, нечуваний брак. Виційдив нас музей і всяка всячина, книгарня і ЛНВ.

Вчора і передучора писав статі до "Села"... – див.: *М. Г. [Грушевський М.]* В єднанні сила // Село. 1909. № 2. 10 вересня. С. 1–2; *Грушевський М.* Століття Фінляндії // Там само. С. 3; *Грушевський Мих.* Іван Франко // Там само. С. 4–5; передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 235–238, 288–289.

..."Предком"... *– див. коментар до запису за 2 серпня 1909 р.*

...читав трохи Франса. – Мова про твір, який друкувався в ЛНВ: *Франс А.* Острів Пінгвінів / Пер. з франц. Н. Романович // ЛНВ. 1909. Т. XLVI. Кн. V. С. 346–356; Кн. VI. С. 544–563; Т. XLVII. Кн. VII. С. 112–134; Кн. IX. С. 528–550. *Див. також коментар до запису за 16 жовтня 1909 р.*

Винниченка п'єсу прочитав... – йдеться про п'єсу В. Винниченка "Чужі люде", вперше опубліковану в ЛНВ (1909. Т. XLVIII. Кн. X. С. 3–71).

Передплата "Села" іде добре... – проблема передплати хвилювала М. Грушевського, як власне і всіх видавців та редакторів нечисленних українських тогочасних часописів. Тому 18 вересня (за ст. ст.) 1909 р. вчений з задоволенням занотував, що кількість передплатників на той день склала 1000 осіб (*див. запис за цей день*). Чимало зусиль доклав до вирішення цього питання Ю. Тищенко, а у своїх листах детально інформував про результати. Так, 9 листопада (за ст. ст.) 1909 р. повідомив М. Грушевському, що число передплатників досягло 1875 осіб, через 10 днів наголосив: "маємо 2000 і вже переходимо на третю", за декілька днів називав цифру 1950, перед 26 листопада уточнював: "«Село йде потроху. Вже маємо записаних 1520, а багато ще надійшло сьогодні. 2500 буде, а більше навряд". На 10 грудня (за ст. ст.) 1909 р. кількість передплатників вже сягала 2100 (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 154, 169, 173, 174, 179). М. Грушевський був задоволений результатом і в кореспонденціях до М. Коцюбинського писав: "«Село» йде нічого собі, але курчат з осени рахують! Тепер перейшло за тисячу вже досить значно" (лист від 27 вересня (за ст. ст.) 1909 р.); "«Село» закінчило рік добре, коло 2200 передпл[атників] (лист від 4 січня (за ст. ст.) 1910 р.) (*Горинь В.* Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 454).

Ці цифри були приблизно на рівні передплатників "Ради". Так, у листі до П. Стебницького від 19 вересня (за ст. ст.) 1909 р. видавець "Ради" писав: "[...] думалось, що передплата значно збільшилась, а вона йде тільки на якусь сотню більше, ніж торік – зараз маємо 1600, а торік було в сей час 1500, а в декабрі було 2000, може, тепер в декабрі буде 2100" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 149). *Див. також записи за 18, 22, 25 вересня, 19 листопада 1909 р.*

Виційдив нас музей... – у листуванні М. Грушевського з М. Біляшівським упродовж 1909 р. активно обговорювалося питання про придбання київським вченим для Музею НТШ різноманітних музейних предметів ("князівської доби", "церковного життя", "пригоршню

трояків Зигизмунда III", килими, вишивки, монети тощо), пересилання до Львова та розрахунки за них (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 78–83).

7 [(20) вересня 1909 р. Київ]. День просидів дома і на будові, кінчив коректи ЛНВ. Вечером був в Наук[овому] тов[аристві] і конторі, переглядав переклади, вибираючи для "Села". Потім з Кричев[ським] поїхали на засід[аннє] Шевч[енківського] коміт[ету]*. Чекали довго Дякова*. Головно заняла час справа відозви "Часу"*, Дараган був героєм дня*, виступаючи против нього і против того, щоб ухвали комітету дати під розвагу пресі.

Потім з Кричев[ським] поїхали на засід[аннє] Шевч[енківського] коміт[ету]. – Запрошення Комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку взяти участь в його засіданні, яке мало відбутися 7 вересня (за ст. ст.) 1909 р. в приміщенні Міської думи, було спрямовано М. Грушевському ще 12 серпня (за ст. ст.) 1909 р. Порядок денний передбачав оголошення конкурсу на проєкт пам'ятника, обговорення правил для журі та вибір його членів (ЦДІАК України. Ф.1235. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1). Детально про роботу комітету див.: *Щитківський І.* Пам'ятник Т. Шевченкові у Києві та київська адміністрація // Україна. 1925. Кн. 1–2. С. 162–170; *Його ж.* Сторінка з історії будування пам'ятника Т. Шевченкові // Там само. 1930. Березень–квітень. С. 110–113); *Мокроусова О.* Нездійснена мрія: до історії пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві // Пам'ятки України: історія та культура. 2012. № 7. С. 48–77.

Чекали довго Дякова. – Мова про Дьякова Іполита Миколайовича (1865–1934) – київського міського голову (1906–1916), голову Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві.

...заняла час справа відозви "Часу"... – мовиться про дискусію, яка виникла на засіданні у зв'язку з виданням товариством "Час" біографії Т. Шевченка у формі брошури та листка-плаката для поширення ідеї спорудження пам'ятника. Біографію у кількості 30 000 примірників замовило "Часу" Полтавське земство, але шовіністичні газети "Киевлянин" та "Новое время" виступили з пересторогами щодо наслідків поширення такого видання. Питання розглядалося не лише 7 вересня, а й на наступному засіданні, 9 вересня (*див. запис за цей день*). Член комітету В. М. Дараган виступив з пропозицією внести текстологічні поправки, а також не друкувати малюнок К. Трутовського "Т. Г. Шевченко в неволі". Серед зачитаних фрагментів тексту, які В. Дараган наполягав вилучити, були, зокрема, і знамениті слова Шевченка: "Учітеся, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь, бо хто матір забуває, того Бог карає". На захист біографії Шевченка, підготовленої видавничим товариством "Час", виступив член комітету, голова Полтавської земської управи Ф. А. Лизогуб, заявивши, що нічого "негожого" в наведених словах Т. Шевченка немає, текст повністю пройшов цензуру, незважаючи на заборону попечителя київської шкільної округи. Обміркувавши 9 вересня (за ст. ст.) 1909 р. справу з виданням біографії Т. Шевченка, І. М. Дьяков заявив, що він приймає рішення більшості (проти голосували І. О. Розов та В. М. Дараган), і постановив придбати для потреб Комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку 30 000 примірників біографії, видрукуваної українською та російською мовами без змін у тексті. Після цього В. М. Дараган заявив, що він залишає за собою право особної думки і виходить зі складу комітету (Справа з пам'ятником Т. Г. Шевченкові. Чого пан Дараган вийшов з комітету // Рада. 1909. № 236. 20 жовтня. С. 3).

Щоденникова нотатка М. Грушевського за 9 вересня (за ст. ст.) 1909 р. додає важливу деталь щодо ходу дискусії та позиції представника видавничого товариства "Час" В. Корольва-Старого: "Корольов як делєгат «Часу» змалодушествував, годився зробити всякі зміни в відозві; але кінець кінцем справу сю ми провалили" (*див. запис за цей день*). У підсумку видавництво "Час" отримало в цензурі посвідчення, яке підтверджувало відсутність в біографії "признаков преступления".

...Дараган був героєм дня... – мова про Дарагана Володимира Михайловича (1860 – після 1917) – полтавського землевласника та земського діяча, голову та гласного Золотоніської повітової земської управи, почесного мирового суддю Золотоніського повіту (1896–1900). З 1908 р. – присяжний повірений Київського окружного суду, член Київського губернського опікунського комітету дитячих притулків, Київського клубу російських націоналістів, Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві. Отримавши відомості про консолідовану українську позицію в Комітеті зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку, П. Стебницький писав до Є. Чикаленка: "Добре, що виперли, як каже Ол[ександр] Ол[ександрович], Дарагана" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 159).

8 **[(21) вересня 1909 р. Київ].** З Скалецькими нашими* і Кричев[ським] їздили за Дніпро в Слобідку і назад, дуже приємно; діти зіставалися дома. Погода все без дощу, страшенно суха, просто замучує.

З Скалецькими нашими... – йдеться про старшу сестру Марії Грушевської Олімпію Левицьку (Вояковську) та її чоловіка Олександра Левицького, які приїхали до Києва разом з Грушевськими (*див. запис за 21 серпня 1909 р.*).

9 **[(22) вересня 1909 р. Київ].** Поїхали сьогодня скалецькі. Було друге засіданнє Шевч[енківського] комітету*, дуже гладке. Корольов як делєгат "Часу"* змалодушествував, годився зробити всякі зміни в відозві; але кінець кінцем справу сю ми провалили. Вертаючися, Чик[аленко] оповідав про візиту Янєвского* і що діти Чик[аленка] рішили усадьбу на Благовіщ[енській] віддати на Наукове тов[ариство] і списали такий протокол.

Було друге засіданнє Шевч[енківського] комітету... – у запрошенні Комітету зі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку, яке отримав М. Грушевський, зазначалося, що на засіданні 9 вересня (за ст. ст.) 1909 р. буде розглянуто питання, які не вдалося вирішити на попередньому засіданні, 7 вересня, через його закриття у зв'язку з пізнім часом (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 2).

Корольов як делєгат "Часу"... – мова про українського громадського діяча, письменника, видавця Василя Костьовича Короліва (Старого) (1879–1941). Один із засновників Видавничого товариства "Час" у Києві (1908), про яке залишив свої спогади: *Королів-Старий В.* Товариство "Час" у Києві / Вст. ст., публ., прим. Т. Ківшар // Київська старовина. 1997. № 1/2. С. 57–73. *Див. коментар до запису за 7 вересня 1909 р.*

...Чик[аленко] оповідав про візиту Янєвского... – мова про таращанського дідича Івана Даниловича Яневського (1868–1913), який успадкував від батька чималий капітал, підтримував "Киевскую старину", "Раду", цікавився діяльністю Українського товариства підмоги науці, літературі і штуці у Києві.

10 **[(23) вересня 1909 р. Київ].** Будова лізе поволі, квартирантів нових нема*, старі скидаються, Павла швейцара десь нема, се все мене здепримувало досить і енергію спаралізувало. "Село" теж спізнилося, капостна друкарня адрес не вискладала й сьогодня писали руками.

...квартирантів нових нема... – прибувши 24 серпня (за ст. ст.) 1909 р. до Києва, М. Грушевський взяв під опіку завершення зведення прибуткового будинку на Паньківській, 9. У щоденнику майже щодня нарікав, що "будова дуже слабо посувається", "неможливо слабкий хід робіт" (записи від 24, 27, 28, 31 серпня). Із вересня головною проблемою став "квартирний вопрос": "Непокоїть мене, що все меньше питають помешкань" (14 вересня); "На сьогодняшній день покладав я великі надії щодо здачі квартир, але нічого не пішло" (20 вересня); "наш головний квартирант попросив звернути задатки двох квартир" (21 вересня); "Я на сі два свята покладаю «великі надії», може здам хоч 2 квартири" (26 вересня); "Надії не справдилися, бо не винайняли нічого" (27 вересня); "Неділя не принесла ніяких інтересних наємців, навпаки – ще стратили або відправили лавочника, акушерку, приходив доктор, але торгувавсь-торгувавсь і розбилося на 50 рублях" (4 жовтня). Загалом, будинок не приносив сподіваних прибутків, і в 1913 р. М. Грушевський мав намір навіть продати його, проте конфлікт у НТШ, а згодом Перша світова війна змінили всі плани.

11 [(24) вересня 1909 р. Київ], п'ятниця. Поїхав Саша. Зрана приходив Микола, приніс гарні річи, на 47 руб. І я мусів далі обдовжуватися на закупно. Поїхав до міста потім, щоб не підпасти новому натиску підрядчиків по гроші, але, здається, се мині не дуже грозило. Був в банку, за паспортом в консульстві. Вечером було засід[аннє] "Села", з посторонніх був тільки Шаповал, а з Гехтером була мова перед тим. Далі писали адреси, я сам. Неприємну мав розмову з Щербиною, що знов почав розводити свої жалі на контору, непорядки в рахунках, нетактовность Павла Фил[иповича].

12 [(25) вересня 1909 р. Київ]. Судний день*, жидів нема, а Іванов вчора справляв іменини жінки і має нестримний нахил до резонерства. З'явився Павло і трохи вже ломає по-українськи*. Покінчено і вияснено справу з публич[ним] засід[аннєм] Наукового Т[оварист]ва*. "Вістник" нарешті пішов передучора до Галичини, а сьогодня кінчили експедицію тут.

Судний день... – мовиться про єврейське свято Йом Кіпур (івр. "День очищення"), День Спокути, Судний День. Його святкують на 10 день сьомого місяця у єврейському релігійному календарі (першого у цивільному), який називається Тішрі (Тішрей). Судний день – одна з основних віх єврейського календаря. Саме Йом Кіпур, згідно з традицією, підводить межу під десятиденним періодом, коли над кожною людиною вершиться вищий суд, оцінюються всі його діяння за минулий рік, визначається доля на рік прийдешній.

З'явився Павло і трохи вже ломає по-українськи. *– Див. коментар до запису за 4 вересня 1909 р.*

....вияснено справу з публич[ним] засід[аннєм] Наукового Т[оварист]ва. *– Див. коментар до запису за 16 вересня 1909 р.*

13 [(26) вересня 1909 р. Київ], неділя. Робота потрохи пішла на будові, я не виходив до міста, зачав писати "Вимираннє преси"* і бував на будові. В полуднє приходили Липинський і Ярошевський, оповідали, що передплатчиків тепер коло 250*, буджет місячний 800 руб. Пав[ло] Фил[ипович] приніс з засідання "Укр[аїнської] Хати" вість, що вона перестала виходити*. Приємно, що перестали питати за Сірим. Вечером кейфував, читав Шніцлера*, зайшов до церкви. Маринця була у Старицьких.

...зачав писати "Вимираннє преси"... – таку робочу назву мала стаття "На українські теми. Видавнича криза" (ЛНВ. 1909. Т. XLVIII. Кн. X. С. 108–117; сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 106–114). Продовжував писати статтю й наступного дня.

...приходили Липинський і Ярошевський, оповідали, що передплатчиків тепер коло 250... – мова про редагований В. Липинським за участі Б. Ярошевського польськомовний суспільно-політичний, економічний та літературний тижневик українського змісту "Przegląd Krajowy". Дозвіл на видання було видано київським губернатором 11 березня (за ст. ст.) 1909 р. на підставі заяви Леона Радзейовського, який виконував обов'язки офіційного відповідального редактора (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 207. Арк. 1–2). Упродовж 30 квітня (13 травня) 1909 р. – 23 грудня 1909 р. (5 січня 1910 р.) у Києві вийшло 12 чисел журналу. Кількість передплатників досягала, як свідчить дана щоденникова нотатка, 250 осіб, разом з роздрібним продажем наклад доходив до 1000 примірників (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 2–2 зв.). Своїми планами щодо видання тижневика В. Липинський ділився з М. Грушевським (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 277–282).

Невдовзі після цієї зустрічі в "Раді" з'явився огляд "Польські клерикали та українство" (Рада. 1909. № 213. 22 сентября (5 жовтня). С. 1), в якому подано важливу характеристику тижневику "Przegląd Krajowy": "Власне з українського погляду, це єсть єдиний поки серйозний орган, в якому можливо польсько-українське єднання, і практично воно тут здійснилось. Ні один орган польський не дає стільки українського матеріялу і так трактованого, як робить це "Przegląd Krajowy", і ледви чи ми помилимось сказавши, що той інтерес до українського життя, який ми зазначали в польській пресі останніх часів, треба поставити на заслугу цьому журналові". Детально див.: *Гирич І.* В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). К., 2019. С. 53–78. *Див. також запис за 29 грудня 1909 р.*

...приніс з засідання "Укр[аїнської] Хати" вість, що вона перестала виходити. – Ці вісті були безпідставні: літературно-критичний і громадсько-публіцистичний місячник національного поступово-демократичного спрямування, журнал молодої інтелігенції виходив у Києві з березня 1909 р. до вересня 1914 р. за редакцією П. Богацького і М. Шаповала.

...читав Шніцлера... – мова про австрійського прозаїка і драматурга Артура Шніцлера (1862–1931). Про захоплення М. Грушевського творами цього автора, свідчить пізніший лист М. Федюшки (Євшана) з приводу його найновішої драми "Professor Bernhardi" ("Професор Бернхарді", 1912): "Я читав її з великим інтересом і напруженєм, а знаючи, що Ви любите того автора, послав Вам" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 800. Арк. 68–68 зв.). У 1913 р. було видано низку творів Артура Шніцлера у перекладі Марії Грушевської: *Шніцлер А.* Останні маски [Драма]. Львів: Видання Т-ва прихильників української літератури, науки і штуки. [К.: Друкарня 2-ої друкарської спілки]. 1913; *Його ж.* Література (Комедія). Львів: Видання Т-ва прихильників української літератури, науки і штуки. [К.: Друкарня другої друкарської спілки].1913.

14 **[(27) вересня 1909 р. Київ].** На будови роботи не було, я писав статю і читав. Погода далі неможливо суха, хоч і холоднішає. Непокоїть мене, що все меньше питають помешкань*.

...що все меньше питають помешкань. – Вартість оренди квартир у домі були достатньо високими, тому проблема квартирантів завжди залишалася актуальною. Так, Ю. Тищенко, який невдовзі після спорудження будинку почав виконувати функції його управителя, повідомляв, що на 3-му поверсі здано 7-кімнатну квартиру за 1600 руб., на 4-му – 5-кімнатну за 1000 руб., на 5-му – 4-кімнатну за 700 руб. на рік (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 151–152).

15 [(28) вересня 1909 р. Київ]. Рано посходилися старьовщики, і сварилися, й препиралися довго у нас на ґанку. Потім пакували річи ми до Львова, прийшов Террей просити грошей etc. Приїхав Садовський; перед тим телєфоном запитав з ред[акції] "Ради", просив грошей позичити, щоб викупити багаж. Я не мав зайвих і відмовився, потім позичив 240 р[уб]. – саме перед тим їздив в банк і мав на виплату. Максимов полаявся ґрунтовно з Верозубом і Школьником, аж було мені неприємно.

16 [(29) вересня 1909 р. Київ]. Було наукове засіданнє*, Рада* і заг[альні] збори в Наук[овому] тов[аристві]*. Стешенко пішов з нашого засідання на якесь инакше. Гехтер підвів, прославши записку, що хорий; всі одмовлялися читати, читав вкінці Черняхівський. Реф[ерат] Огієнка був дурнуватим досить. На засіданню ж було все мирно.

Було наукове засіданнє... – на це наукове засідання було призначено дві доповіді: М. Гехтера "Значення України в економічному житті Росії" та І. Огієнка "Двійне число в українській мові" (ІР НБУВ. Ф. І. № 3847. Арк. 75). Остання, надрукована в шостій книжці "Записок Українського наукового товариства в Київі", на засіданні викликала жваву дискусію. Опонентами І. Огієнка виступили М. Грушевський та О. Косач, підтримав доповідача Є. Тимченко. Як свідчить дана щоденникова нотатка та лист М. Гехтера, за станом здоров'я він змушений був відмовитися від участі у засіданні. Скаржачись на недугу, повідомив, що посилає свою доповідь, "може знайдете слушним, щоб його хтось инший прочитав" (*Гехтер М.* Спогади. Листи до М. Грушевського. К., 2005. С. 50). Після відмов виконати його прохання врешті доповідь М. Гехтера прочитав О. Черняхівський, а дискусія за темою відбулася вже на наступному науковому засіданні 14 жовтня (за ст. ст.) 1909 р. (Хроніка Українського наукового товариства у Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1910. Кн. VI. С. 109–110). Детально зміст рефератів та аргументи дискутантів опубліковано в газеті "Рада" (1909. № 210. 18 сентября (1 жовтня). С. 3).

...Рада... – на засіданні Ради УНТ постановили наступне наукове засідання провести через три тижні, обговорити на ньому реферат М. Гехтера та заслухати доповідь О. Левицького про розкопки в Білогородці. М. Грушевський доповів про підвищення оплати за приміщення УНТ на Вололимирській, 42 до 40 руб., у зв'язку з чим вирішили укласти угоду з господинею на 2 роки та зобов'язати її зробити ремонт. Взято до уваги повідомлення М. Грушевського про виділення 500 руб. Ф. Вовкові на розкопки в Мізині та інформацію М. Біляшівського про нові надбання для Музею Товариства (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 18).

...і заг[альні] збори в Наук[овому] тов[аристві]. – На зборах одноголосно обрали членами УНТ Б. В. Лукасевича, М. К. Васильєва, О. П. Новицького, В. Ю. Охримовича, А. І. Лященка, М. Солуху, А. Х. Каковського, О. І. Яцимирського. Постановили також просити М. Біляшівського скласти відозву до громадянства про те, які речі слід жертвувати для Українського музею Товариства, а також про важливість виявлення рукописних, археологічних, етнографічних матеріалів (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 17 зв.; Ф. І. № 3847).

17 [(30) вересня 1909 р. Київ]. Уродини мої – випали невдало. Обід попсував свіжий номер "Села" своїми помилками*, потім поїхав в контору – там Бондаренко підстерігав*, щоб попросити скинути 5% і теж розстроїв, а я потім розстроїв Маринцю. Дуже кепський день, аж я зарікався не святкувати, та се не було акцептовано фамілією.

Обід попсував свіжий номер "Села" своїми помилками... – мова про третє число газети "Село" за 17 вересня (за ст. ст.) 1909 р., в якому було опубліковано статті М. Грушевського: "Робітничі товариства" (С. 1–2), "Січ Запорозька" (С. 4–5), "Володимир Винниченко" (С. 6–7). Сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 239; 337–338; 290.

...там Бондаренко підстерігав... – мова про старосту Першої київської артілі друкарської справи В. Бондаренка (вул. Трьохсвятительська, 5; будинок зберігся за тією ж адресою), з друкарні якої з січня 1908 р. виходив ЛНВ, а з вересня 1909 р. й газета "Село" (ДАК. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 142, 164).

18 **[вересня (1 жовтня) 1909 р. Київ].** Вчора було наступило деяке ожиевленнє, і Верозуб попросив грошей на суботу, але сьогодня знов затихло, і я написав, що не дам. Розуміється, прилетів, невважаючи на кучки, і обіцяв підганяти – обіцянки! Було засіданнє "Села" – Гехтер, Шапов[ал], Будяк, Корольов. Благодушно і тихо-мирно. Передплатників коло 1000*. Але більше клопоту, як доходу. Заїло безгрошів'є страшенно, по цілій лінії.

Передплатників коло 1000. *– Див. коментар до запису за 6 вересня 1909 р.*

19 **[вересня (2 жовтня) 1909 р. Київ].** Я дуже заметався і змучився – їздив двічі робити довіриність для Максимова, посилав друкувати договір – а не поспів на вечер, і теж двічі був в конторі і всяке иньше. Читав зрештою коректи в большом количестве. Садовський привіз гроші сам, як я його просив, і тим мене пріємно потішив. Маринця і Крич[евський] їздили купувати диван червоного дерева. Truditur dies die [І так минає день за днем (*латин.*)].

20 **[вересня (3 жовтня) 1909 р. Київ].** На сьогодняшній день покладав я великі надії щодо здачі квартир, але нічого не пішло. Зате Винниченко розхвалював будинок, прийшовши пополудні. Балакали про його п'єси; він просив теми на істор[ичну] драму. Просиділи довгенько і дуже приємно.

21 **[вересня (4 жовтня) 1909 р. Київ].** Була неприємність: Ґотесман, наш головний квартирант*, попросив звернути задатки двох квартир. Були ще й иньші, і я зовсім розстроївся. Приходила депутація студентс[ьких] гуртків універ[ситетського], політехн[ічного], комерц[ійного], дух[овної] акад[емії] і курсів жіночих в справі інформаційного бюро і систематичних курсів. Балакали довгенько. Не знати, наскільки се серіозно.

Ґотесман, наш головний квартирант... – особу встановити не вдалося.

22 **[вересня (5 жовтня) 1909 р. Київ].** Нині набрався стоїцізму і рішив махнути рукою на всю історію з домом. Але прикро. Винниченко

переказував великі компліменти за "Хмельницького"*. Передплата "Села" йде добре*. Чикаленко зате, зайшовши до мене, вважав потрібним почастувати мене відзивом Жебуньова про мої статі в ЛНВ – що якби я по-російськи писав! І рецензію якусь на "Село" неприхильну казав з "Ради" нам передати "к сведенію" – більше, одначе, щодо правописи!

Винниченко переказував великі компліменти за Хмельницького. – Мова про популярну працю М. Грушевського "Про батька козацького Богдана Хмельницького" (*див. коментар до запису за 16 серпня 1909 р.*).

Передплата "Села" йде добре. *– Див коментар до запису за 6 вересня 1909 р.*

23 [вересня (6 жовтня) 1909 р. Київ], середа. "Село" сим разом вийде на час, нині вечером*. Заходив до Наук[ового] тов[ариства] теж. Були в театрі на "Хованщині"*, мало інтересно. Марко приїхав, жалівся на свої справи*. Я читав коректи, писав листи etc.

"Село" сим разом вийде на час, нині вечером. – Мова про четверте число газети "Село" за 24 вересня (за ст. ст.) 1909 р., в якому було опубліковано статті М. Грушевського "Шкільна мова" (С. 1–2) та "З Хмельниччини" (С. 4). Сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 382; 361–363.

Були в театрі на "Хованщині"... – того дня Грушевські слухали в Міському театрі оперу М. П. Мусоргського (в редакції М. А. Римського-Корсакова) "Хованщина".

Марко приїхав, жалівся на свої справи. – Мова про брата в третіх Михайла Грушевського – священника, етнографа, краєзнавця Марка Грушевського (*див. коментар до запису за 2 січня 1908 р.*).

24 [вересня (7 жовтня) 1909 р. Київ]. Мусів витримати сильний натиск Верозуба, що хотів дістати грошей на п'ятницю. Я витримав, хоч і був без сукурсів. Максимов і Кричевський за рідного батька просять не давати нічого.

25 [вересня (8 жовтня) 1909 р. Київ], п'ятн[иця]. Понаписував статі до "Села"*. Передплата іде дуже гарно*. Редакц[ійне] засіданнє пройшло діловито, згідливо, гарно. П[авло] Фил[ипович] виїхав до Харькова*, заступатиме Шаповал з Котиком. На будову не виходив сьогодня, щоб не терпіти нового натиску.

Понаписував статі до "Села". – Мова про статті для п'ятого числа газети "Село", яке вийшло 1 жовтня (за ст. ст.) 1909 р.: "Колишня освіта і теперішня темнота" (С. 1–2); "Про врожай" (С. 3), "Дума про Ганжу Андибера, гетьмана запорозького" (С. 4–5). Сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 391–392; 240; 364–365.

Передплата іде дуже гарно. *– Див. коментар до запису за 6 вересня 1909 р.*

П[авло] Фил[ипович] виїхав до Харькова... *– див. коментар до запису за 22 березня, 12 серпня 1909 р.*

26 [вересня (9 жовтня) 1909 р. Київ]. Вчора пройшов сильний дощ і наробив трохи болота на нашім подвір'ю, і се не a propos [своєчасно (*фр.*)]. Але знову випогоджується гарно. Я на сі два свята покладаю "великі надії", може здам хоч 2 кватири. Suum cuique [кожному своє (*латин.*)], а мині тепер "квартирний вопрос".

27 [вересня (10 жовтня) 1909 р. Київ]. Надії не справдилися, бо не винайняли нічого. Пакували сі дні "з ожесточеннєм" музеалії до Львова, завтра скінчемо. Була Старицька* і С[тарицька]-Черняховська. Потім ми пішли в клюб, я балакав з Фотиєм*, Жебуньовим, Олесьом etc., а Маринця слухала музику. Приємно було почути, що Олесь таки захопив місце на бойнях*, але зараз же прийшлося довідатися, що на його натискають, аби зрікся!

Була Старицька... – мова про Марію Михайлівну Старицьку.

...я балакав з Фотиєм... – мова про Фотія Степановича Красицького.

...Олесь таки захопив місце на бойнях... – випускник Харківського ветеринарного інституту (1903–1908) О. Олесь у 1909 р. активно шукав посаду не лише в часописах та видавництвах, але і за фахом. У своєму листі до поета від 20 липня (за ст. ст.) 1909 р. Ф. Матушевський сповістив про вакансію ветеринара на Київській міській скотобійні за 800 руб. на рік, яку "придержують" до його згоди (Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 606). Скориставшись цією порадою, невдовзі, 3 серпня (за ст. ст.) 1909 р., О. Олесь писав до М. Грушевського: "Зараз я живу у Київі, шукаю собі посади, щоб оселитись тут. Здається, примощусь на бойнях і зроблюсь цілком «бойським» поетом". Повторив цю інформацію і в наступному листі від 10 серпня (за ст. ст.) 1909 р., не втрачаючи надії знайти придатніше місце для творчої праці (Там само. С. 411–412). У своїй "Автобіографії" 1924 р. зазначав, що в жовтні 1909 р. "поступив на київські міські скотобійні, де і прослужив до початку 1919 року. В атмосфері кривавого пару, хрипіння й агонії конаючих тварин довелося мені «продовжувати» літературну роботу, але це вже була аматорська робота. Робив я спроби найти собі іншу роботу, але з тих чи інших причин мені не удалось" (*Олесь О.* Твори: У 2 т. Т. 1. К., 1990. С. 50). Про "страшні муки", які переживав поет на цій роботі, оповідав у своїх спогадах і його приятель Ю. Тищенко (*Тищенко (Сірий) Ю.* Олександр Олесь // *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади / Упор. О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко. Передмова М. А. Шудрі. К., 1997. С. 76–78). Журився з нагоди умов праці письменника і Є. Чикаленко: "Клопотався я страшенно, щоб оселить в Київі Олеся, думав, що він оживить газету, аж він на своїх бойнях так утомлюється, знервовується, що аж хворіє і ніякої з його роботи нема. А газета не може його забезпечити, не може він жить з літературної праці" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 161).

28 [вересня (11 жовтня) 1909 р. Київ], понед[ілок]. Погода знову випогодилася прегарна, ясно, тепло, але вже не сухо, і порохи пропали зовсім. Підганяю "Хмельницького"*, "Вістник", "Записки".

Підганяю "Хмельницького"... *– див. коментар до запису за 16 серпня 1909 р.*

29 [вересня (12 жовтня) 1909 р. Київ]. З полудня зачали переноситися до нової хати*, і до обіда перенеслися, без усяких оказій. Дуже нам весело і мило в новій хаті. Вечером приїхала мама.

З полудня зачали переноситися до нової хати... – на кінець вересня 1909 р. будівництво прибуткового дому було практично завершено. По лінії вулиці Паньківської довжина будинку сягала 9,95 сажня (21 м), по Микільсько-Ботанічній – 13,3 сажня (28 м). У висоту будинок разом з мансардою піднявся на 12,2 сажня (26 м) (ДАКО. Ф. 1636. Оп. 1. Спр. 598. Арк. 31). В домі було 15 помешкань, а в них разом 75 кімнат. М. Грушевський займав квартиру № 12, що містилася на шостому поверсі будинку в крилі, що пролягало вздовж вул. Паньківської (див.: Василь Григорович Кричевський: Хрестоматія: У 2 т. Т. 1 (1891–1943 рр.) / Передм. І. О. Ходак; упор. тому О. О. Савчук. Харків, 2016. С. 497).

30 [вересня (13 жовтня) 1909 р. Київ]. Перший нічліг в новій хаті випав не особливо, але се, мабуть, з новости місця тільки. Але дуже тут мило і гарно. Маринця і Вас[иль] Григ[орович] зайняті порядкованнєм*. Мене ж усі отсі дні в бльокаді тримають підрядчики своїми благаннями про гроші. Максимов же і Кричевський настають, щоб нізащо не давати нічого.

Маринця і Вас[иль] Григ[орович] зайняті порядкованнєм. – В оздобленні і впорядкуванні квартири Грушевські покладалися на смаки Василя Кричевського. Він підбирав для їхнього помешкання навіть шпалери, без нього Марія Грушевська вагалася "переставити інакше якось меблі в сальоні" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 126–126 зв.; Спр. 287. Арк. 114).

1 [(14) жовтня 1909 р. Київ]. Винайняв дві квартири і дуже був з того вдоволений. Дуже інтересні торги вів Гаммерман*: страшенно заоферувався, що його 83 р[уб]. будуть лежати без діла 22 місяці. Максимов не приїхав, і я сам зписував з ними контракти.

...інтересні торги вів Гаммерман... – за даними довідкової адресної книги "Весь Киев" у місті на той час мешкала лише одна особа на прізвище Гаммерман – Гаммерман Зиновій Соломонович (вул. Анненковська, 28). Імовірно, його "торги" з Грушевським не склалися, і він і надалі винаймав попереднє помешкання на вул. Анненковській (Лютеранській), 28.

2 [(15) жовтня 1909 р. Київ]. Фатальний день. Максимов зробив мині сцену, що його викликав запискою, хоч у ній не було нічогісінько. Але він цілком непочитально зденервований, і я його всіляко заспокоїв. Іванов попереджав мене, що Верозуб хоче напустити на мене рядчиків, але се була фальшива трівога. Верозуб пробував ще раз [до] мене підійти, але я відгризся рішучо. З цензури приніс П[авло] Ф[илипович] вісти – що за Франса "Острів пінг[вінів]" виточують процеса*, і не знати, що буде з нами. "Селу" грозять неприємностями за статі про школу*. Та, м[а]б[уть], і гніваються тому, що нема состава – без гніву б прицупнули. Засід[аннє] "Села" приємне.

...за Франса "Острів пінг[вінів]" виточують процеса... *– див. коментар до запису за 16 жовтня 1909 р.*

"Селу" грозять неприємностями за статі про школу. – Йдеться, насамперд, про статті М. Грушевського: "Шкільна мова" (Село. 1909. № 4. 24 вересня. С. 1–2) та "Колишня освіта і теперішня темнота" (Село. 1909. № 5. 1 жовтня. С. 1–2). Сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 382; 391–392.

3 **[(16) жовтня 1909 р. Київ].** Лист від Шахматова – кличе в Петербург*, до річи й телєграма від Козловського, що виклади ще аж по 20-м н[ового] с[тилю]. Треба поїхати. От тільки статю до ЛНВ не встиг написати. "Село" забирає богато часу, але варте того, добре йде.

Лист від Шахматова – кличе в Петербург... – йдеться про лист О. Шахматова від 28 вересня (за ст. ст.) 1909 р., в якому він повідомляв, що завдяки заходам М. Ковалевського вдалося підписати угоду з московським приватним товариством "А. и И. Гранат и К°" на видання "Украинской энциклопедии". Також адресант інформував про вимоги видавців щодо обсягу, характеру викладу, термінів подачі текстів (1 вересня 1910 р. – 1 січня 1912 р.), про гонорари (100 руб. за друкований аркуш), а також стосовно назви, яку було змінено на "Украинский народ в его настоящем и прошлом". Для остаточного узгодження всіх питань, зокрема й щодо учасників проєкту, О. Шахматов просив М. Грушевського прибути до Петербурга на 2–3 дні, бажано на 10 жовтня (за ст. ст.) 1909 р., коли збереться уся редакція. Зваживши на подану інформацію, 6 жовтня (за ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський виїхав до Петербурга (*Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // УІЖ. 1996. № 5. С. 96). *Див. також коментар до запису за 23 та 29 січня 1909 р.*

4 **[(17) жовтня 1909 р. Київ].** Неділя не принесла ніяких інтересних наємців, навпаки – ще стратили або відправили лавочника, акушерку, приходив доктор, але торгувавсь-торгувавсь – і розбилося на 50 рублях. Засід[аннє] Наук[ового] тов[ариства], Іст[оричної] секції було дуже сумне*. Молодіж не відважилася очевидно зайти, почувши, що поліції дано знати, Берло теж засуєтилася. Реферат Слабченка був дійсно слабкий. Членів на Раду навіть не набралося комплєту*.

Засід[аннє] Наук[ового] тов[ариства], Іст[оричної] секції було дуже сумне. – На цьому засіданні Історичної секції УНТ було заслухано реферат статті М. Слабченка "Карання по справній книзі Прилуцького полку" (Хроніка Українського наукового товариства в Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1910. Кн. VII. С. 112).

Членів на Раду навіть не набралося комплєту. – На засіданні Ради УНТ, що відбулося 4 жовтня (за ст. ст.) 1909 р., були присутні лише 4 особи: М. Грушевський, О. Левицький, О. Черняхівський, І. Стешенко. Прийняли такі постанови: звернутися до правління Українського клубу з проханнями дозволити проводити засідання УНТ в його залі не один раз на місяць (по середах), а двічі; видавати книжки з бібліотеки УНТ лише його членам; прийняти до музею Товариства одяг Т. Шевченка, переданий Ф. Лебединцевим; на найближчому науковому засіданні заслухати доповіді О. Левицького та І. Стешенка (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 19 зв.).

5 **[(18) жовтня 1909 р. Київ].** Для "Села" прийшлося написати нову статю, замість вискладаної вже "Мова панська і мова мужицька"*, щоб не

дражнити гусей. Читав коректи і скрипти "Села", випускав "Записки" київські. Писав статю для ЛНВ*. Підрядчики по моїй відправі не докучають, сподіваються підогнати до суботи.

Для "Села" прийшлося написати нову статю, замість виcкладаної вже "Мова панська і мова мужицька"... – згадану статтю, призначену для 6-го числа "Села", довелося перенести до 13-го числа, яке вийшло 26 листопада (за ст. ст.) 1909 р. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 407–408. У шостому номері "Села", яке вийшло 8 жовтня (за ст. ст.) 1909 р., було надруковано такі статті М. Грушевського: "Про робочі спілки" (С. 1–2), "Україна" (у співавторстві з Ю. Будяком; С. 5–7). Сучасні передруки: *Грушевський М. С.*Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 241–242; 366–371.

Писав статю для ЛНВ. – Йдеться про статтю: *Грушевський М.* На українські теми. Малі діла // ЛНВ. 1909. Т. XLVIII. Кн. XI. С. 333–341. Разом з іншими статтями 1909–1911 рр., присвяченими діяльності гальцького політикуму, стаття включена автором до збірки "Наша політика" (1911). Наприкінці тексту у збірці зазначено дату написання: "1909, жовтень". Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 287–294).

6 **[(19) жовтня 1909 р. Київ].** Рішив виїхати нині, бо однаково не відроблюся. Цілий день сидів дома, робив богато – написав дві статі для № 7 "Села"*, полагоджував коректи, листи etc. Написали оден контракт. Флорінський не пропустив карти, тому що на ній написані "Українці"*. Прийдеться зладити етнографічні назви, бо карта доконче потрібна.

...написав дві статі для № 7 "Села"... – у сьомому числі газети "Село" за 15 жовтня (за ст. ст.) 1909 р. було опубліковано 2 статті М. Грушевського: "Просвітні товариства і гуртки (С. 1–2); "Наші люди з карпатських сторін" (С. 4). Сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 243–244; 372–373.

Флорінський не пропустив карти, тому що на ній написані "Українці". – Правдоподібно, йдеться про мапу до статті "Україна", підготовлену М. Грушевським у співавторстві з Ю. Будяком для шостого числа газети "Село", що вийшло 8 жовтня (за ст. ст.) 1909 р. Імовірно, після заборони мапи цензурою виготовити нову не встигли, тому статтю було опубліковано з ілюстрацією "Спиці-верхи Карпатів на границі Галичини і Угорщини" (див. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 366–371).

7 **[(20) жовтня 1909 р. Київ – Петербург],** середа, в вагоні. Їхалося добре, але тіснувато – знову депутати до Думи злітаються; удалося їхати solo [одному, самому (*італ.*)], але заплативши пляцкарти від Вильна. Дуже добре висиплявся, читав Бучинського скрипт*, писав листи etc. Їхав зо мною Вондрак від "Рус[ького] Чеха"*, богато балакали. Відпочивав я, одно слово, як належиться.

...читав Бучинського скрипт... – *див. коментар до запису за 23 березня 1909 р.*

Їхав зо мною Вондрак від "Рус[ького] Чеха"... – мова про Вацлава Вондрака – дідича з Волині, підприємця, адвоката, діяча чеських культурно-просвітніх товариств у Києві (староста київського спортивного товариства "Сокіл", член Чеського благодійного й освітнього товариства ім. Яна Амоса Коменського). Засновник та редактор-видавець часопису "Ruský čech" – органу товариства ім. Яна Амоса Коменського, присвяченого чеським інтересам в Росії. Виходив у Києві з 17 жовтня (за ст. ст.) 1906 р. по 27 червня (за ст. ст.) 1908 р. спочатку як тижневик, з № 16 за 1908 р. – двічі на тиждень. Назва видання,

підзаголовки, більшість публікацій друкувалися чеською мовою, передові статті та окремі публікації політичного та культурно-освітнього характеру – російською. Редакція часопису містилася в готелі "Прага" (вул. Володимирська, 36), власником якого з 1901 р. був В. Вондрак. З вибухом Першої світової війни В. Вондрак входить до Київського чеського комітету допомоги жертвам війни.

8 **[(21) жовтня 1909 р. Петербург].** Стрів мене Лотоцький, дуже вдоволений. Потім поїхав я до Карбаснікова*, до Публ[ичної] Бібліотеки]*, до "Общ[ественной] Пользы"* – не застав Кулакова, побалакав з завідателем склада. Вечером поїхав до Стебницького*. Застав якогось офіцерика з Далекого Сходу, що хоче писати про укр[аїнські] кольон[ії] Дал[екого] Сходу. Виявилося, що з них ніхто не чув про книжечки Міцюка*. Потім прийшов досить незносний Ткаченко*, при к[от]рім не дуже хотілося оповідати. М[іж] ин[шим], інтересна була розмова: Стебн[ицький] спитав, чи не думаю, що колись, літ за 500, Шахматов буде вважатися укр[аїнським] святим? Я сказав, що не сумніваюся, бо укр[аїнці] завсігди шанують чужих святих більше, ніж своїх.

…поїхав я до Карбаснікова… *– див. також коментар до записів за 2 січня та 2 червня 1906 р., 21 січня 1909 р.*

…до Публ[ичної] Бібліотеки]… *– див. коментар до запису за 26 травня 1906 р.*

…до "Общ[ественной] Пользы"… *– див. коментар до запису за 22 січня 1909 р.*

Вечером поїхав до Стебницького. *– Див. коментар до запису за 21 січня 1909 р.*

…книжечки Міцюка. – М. Грушевський мав на увазі видання українського юриста, економіста, соціолога і громадського діяча Олександра Корнійовича Мицюка (1883–1943): *Мицюк О.* Про переселення на Амур та в Усурійський край. К., Видано коштом П. Косенка. Друк. 1-ої Київської Артілі Друкарської Справи, 1908. 32 с.; *Його ж.* Переселення в Західний Сибір: Губернії: Тобольська, Томська з Алтайським округом, Єнисейська; Області: Іркутська, Забайкальська, Якутська. [К.]: Видано коштом П. Косенка. [Друк. 1-ої Київської Артілі Друкарської Справи, 1909]. 48 с.; *Його ж.* Переселення в Степовий Киргизький край (на Сірий Клин): Області: Тургайська, Уральська, Акмолинська, Семипалатинська. [К.]: Видано коштом П. Косенка. [Друк. 1-ої Київської Артілі Друкарської Справи, 1909]. 48 с. О. Мицюк друкував свої праці також у "Селі".

Потім прийшов досить незносний Ткаченко… – особу не встановлено.

9 **[(22) жовтня 1909 р. Петербург],** п'ятн[иця]. Зрана пішов до Шахмат[ова]*, нічого особливо інтересного, приходив на сніданнє Абрамович, ізгнаний з Академії* – робить вражіннє дуже немудрого чоловіка. Потім читав в Публ[ичній] библ[іотеці], їздив в "Общ[ественную] Пользу" по гроші, але дали тільки 500 р[уб.], видко дуже скрутно у них. Балакав про "Очерк" і розповсюдженнє книжок з завідателем склада, взяв від нього рахунок. Заїхав спитати у Карб[аснікова] "Очерк", в Петербур[зі] 180 ще. Вечером поїхав до Славинського*.

Зрана пішов до Шахмат[ова]… *– див. коментар до запису за 22 січня 1909 р.*

…приходив на сніданнє Абрамович, ізгнаний з Академії… – мова про історика літератури й мови Абрамовича Дмитра Івановича (1873–1955). Випускник Петребурзької духовної

академії (1897), де згодом працював завідувачем кафедри російської та церковнослов'янської мови й історії російської літератури (1903–1909). Звільнений через "неблагонадійність". Наукову діяльність розпочав з 1896 р. під керівництвом О. Шахматова. Досліджував історію української літератури та літератур східних слов'ян від часів Київської держави до XIX ст. Співпрацював з ВУАН. У 1928 р. в "Ювілейному збірнику на пошану академіка Михайла Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності" опублікував свою працю "Повесть о Варлааме и Иоасафе в Четьях Минеях Димитрия Ростовского" (К., 1928. Т. II. С. 237–242).

Вечером поїхав до Славинського. *– Див. коментар до запису за 23 січня 1909 р.*

10 [(23) жовтня 1909 р. Петербург]. Зрана поїхав до Погодіна*, але не застав. Потім він прислав лист*, де висловив жаль, що для короткості мого побуту не можна зібратися, як попереднього разу. Заїздив до Радлова*, але він в отпуску. Читав в Публ[ичній] бібліот[еці] – нічого важного не трапляється. Перед зборами енцикльопедії заїздив до Вовка*. На енцикльоп[едії] застав Корша, потім посходилися иньші*. Пройшло без інцидентів, упоралися досить скоро і плідно; на бажаннє Ковалевського запросили в редактори ще Т[уган-]Барановського.

Зрана поїхав до Погодіна… *– див. коментар до запису за 31 січня 1909 р.*

Потім він прислав лист… – згаданий лист професора Петербурзького університету О. Л. Погодіна датується 12 жовтня (за ст. ст.) 1909 р., отже, свідчить, що окремі записи у щоденнику М. Грушевський робив не день у день, а за кілька днів одночасно. На це вказує як дата кореспонденції О. Погодіна, так і слово Грушевського "потім", з якого починається дана фраза. Зміст збереженого листа відповідає його опису у щоденнику: "От М. А. Славинского узнал, что Вы приехали на несколько дней. Я надеялся, что Вы будете здесь подольше, и что нам удастся собраться" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 700. С. 7–8). *Див. також коментар до запису за 28 січня 1909 р.*

Заїздив до Радлова… – мова про Ернеста Леопольдовича Радлова (1854–1928) – російського філософа, історика філософії, філолога і перекладача. Засновнник Санкт-Петербургського філософського товариства. Читав лекції з історії філософії, логіки та психології у вищих школах Петербурга. Довгий час (1880–1899, 1916–1927) працював в Імператорській публічній бібліотеці. З 1899 р. – редактор "Журнала Министерства народного просвещения". Разом з В. Соловйовим редагував філософську частину "Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона", для якого підготував більше сотні статей. Підтримував М. Грушевського у його заходах із видання підручника батька, С. Ф. Грушевського, "Первая учебная книга церковно-славянского языка". Мешкав за адресою: Загородній проспект, 24.

…заїздив до Вовка. *– Див. коментар до запису за 25 січня 1909 р.*

На енцикльоп[едії] застав Корша, потім посходилися иньші. *– Див. коментарі до записів за 23, 29 січня, 22 лютого 1909 р.*

11 [(24) жовтня 1909 р. Петербург]. Неділя, празнував. Пішов в Ермітаж, оглянув Каменноградський скарб, потім ходив в галєрії, любувався портретами Ван Діка*, образами Ґвідо Рені*, мадоною Вінчі* і Кореджіо*. По сніданню і обіді був Яцимірский досить не смачний. Перед обідом їздив до Лаппо-Данилевського*, інтересно побалакали про всякі новини. Вечером було зібраннє громади; Шахм[атов] приходив написати лист

до Граната. По вечері обговорювали справу переговорів з кадетами; був Дм[итро] Маркович*, дуже ґречний зо мною, з компліментами великими.

...портретами Ван Діка... – мовиться про фламандського живописця, майстра аристократичного й інтимного портрета Ван Дейка Антоніса (Antonis van Dyck; 1599–1641). Був головним та найвідомішим придворним живописцем в Англії. Колекція творів майстра зібрана в Ермітажі переважно у 1772–1779 рр. (на сьогодні вона включає 24 твори). Серед них шедеври музею, якими, безперечно, "любувався" і Михайло Грушевський: "Чоловічий портрет" (приблизно 1619 р.; надійшов до збірки 1772 р.); "Автопортет" (приблизно 1622–1623 рр.; надійшов до збірки 1772 р.) та ін.

...Ґвідо Рені... – мовиться про італійського художника, відомого представника Болонської школи, автора творів на релігійні та міфологічні сюжети Ґвідо Рені (Guido Reni; 1575–1642). На той час в Ермітажі зберігалося близько десяти творів художника, які надійшли до колекції у 1772 р., 1779 р., 1850 р.: "Святий Йосип з дитятком Христом на руках" (1635); "Каяття апостола Петра" (1635); "Юність Діви Марії" (1640–1642); "Святий Єронім" (1640–1642) та ін.

...мадоною Вінчі... – йдеться про твір під назвою "Мадонна Літта" (середина 1490-х років), авторство якої традиційно приписується італійському художнику Леонардо да Вінчі. Первісна назва "Мадонна з немовлям". Сучасна назва твору походить від міланської родини Літта, в колекції якої він зберігався кілька століть, зокрема імені її останнього власника – герцога Антоніо Літта (1819–1866). У 1864 р. він звернувся до Ермітажу з пропозицією придбати твір разом з іншими картинами з його колекції. "Мадонна Літта" закуплена Ермітажем 1865 р. за 100 тис. франків.

…і Кореджіо. – Мова про італійського живописця періоду Високого Відродження Антоніо да Корреджо (Антоніо Аллегрі да Корреджо/Antonio Allegri da Correggio; приблизно 1489 – приблизно 1534). Серед шедеврів Ермітажу – копія роботи художника "Мадонна з немовлям і ангелом".

Перед обідом їздив до Лаппо-Данилевського… *– див. коментарі до записів за 22 січня 1909 р.*

...був Дм[итро] Маркович… – мова про українського громадського і державного діяча, правника, письменника Дмитра Васильовича Марковича (1848–1920).

12 [(25) жовтня 1909 р. Петербург]. Рано дістав лист і телєграму, й приїхав Максимов, поїхали разом з ним, поснідали, потім я пішов в Публ[ичну] бібл[іотеку]. Там рукописи були мало інтересні, я скоро скінчив їх, переглянув катальог. Вечером поїхав до Карєєва*. Над сподіванне виникли інтересні теми: заговорили за енцікльопедію Брокгауза, за конгрес істориків. Карєєв прийняв сю ідею з великим спочутєм, обіцяв побалакати з істориками. Погода зіпсувалася, пішов дощ, а то було ясно і гарно, і я з приємністю в полудня прохожувався набережною і Невським. Писав статі для "Села"; написав 3*.

Вечером поїхав до Карєєва. *– Див. коментар до запису за 2 лютого 1909 р.*

Писав статі для "Села"; написав 3. – Мова про статті, видрукувані у восьмому числі "Села" за 22 жовтня (за ст. ст.) 1909 р.: "Закон про свободу віри" (С. 1–2), "Могила Сірка" (С. 4–5). Щодо третьої статті, то це може бути одна з тих, які опубліковано в наступних числах, зокрема, "Ще про врожай" (№ 9. 29 жовтня. С. 1–2), в якій розповідалося про "совещание об урожае", перше засідання якого відкрилося 8 жовтня (за ст. ст.) 1909 р., якраз напередодні написання статті. Сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 245–246; 339–340; 247–248. Про роботу М. Грушевського для "редакційного

портфеля" "Села" свідчать відомості і про інші статті, зокрема "Микола Лисенко", опубліковану 3 грудня (за ст. ст.) 1909 р. (№ 14), а написану на місяць раніше. Про неї 4 листопада (за ст. ст.) 1909 р. Ю. Тищенко запитував: "На який № «Села» можна пустити про Лисенка?" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 163).

13 [(26) жовтня 1909 р. Петербург]. Вагався, але не будучи певним, що Максимов встигне виїхати сьогодня (о год[ині] 8[-ій] він читає свою пробну лєкцію), рішив відложити виїзд до завтра. В Публ[ичній] бібліот[еці] покінчив скоро, потім пішов до Ермітажу, покупив цукерки, лямпу, забрав книжки від Карбаснікова. По обіді поїхав до Мякотіна; він переїхав*, але я знайшов його на новій кватирі. Повний упадок; питав про НС* – завмерло; для народ[ної] газети всі дороги відтято. Одинокі позитивні наслідки визвільної бурі, що зникла царська лєгенда в народі, і інтелігенція побачила свої сили in minus [в мінусі (*латин.*)].

...він переїхав... – за тогочасними довідковими виданнями адреса В. Мякотина у 1909–1910 рр. зазначена одна й та сама (Саперний провулок, 9) на 1911 р. – Кірочна, 29 (будинок зберігся). Можна передбачити, що В. Мякотин не оновив дані у довідкових виданнях, і на кінець 1909 р. мешкав саме на вул. Кірочній, 29. За збереженими листами до М. Грушевського за 1913–1914 рр. встановлено, що вчений щороку змінював місце проживання: Кавалергардська, 8, кв. 22 (початок 1913 р.); Матвієвська, 11, кв. 79 (початок 1914 р.) (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 654. Арк. 9, 10).

...питав про НС... – йдеться про видання: Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия / Под. ред. А. И. Кастелянского. СПб.: Изд. тов-ва "Общественная польза", 1910. Під спільною назвою "Украинцы" два нариси М. Грушевського було опубліковано у двох частинах збірника: С. 152–177 (Ч. I: Австро-Венгрия); С. 307–333 (Ч. II: Россия. Финляндия). Скорочено збірник також називали "Национальным сбориком".

14 [(27) жовтня 1909 р. Петербург], середа. Зрана заїхав до друк[арні] глухонімих* поговорити про окладковий папір ПУК та заразом і про друк "Введения". Відти в Публ[ичну] бібл[іотеку] – але там Майков прийшов з звісткою*, що в Арх[еографічній] ком[ісії] хотіли б, щоб я оглянув докум[енти]. Я поїхав туди. Потім ще вернувся в Публ[ичну] бібл[іотеку], здав рукописи. Поїхав ще занести карточку Забілі* – про се просив Лотоцький. Стрів його. Лотоцький дуже жалував, що не міг провести, бо мав вечірні занятя. Зате прийшов провести Стебницький. Побалакали про словар Брокгауза – він рекомендував Житецького*, але дав собі витолкувати. Дивлюсь – і Максимов. Дуже я утішився, бо побоювався, чи він не застряг в Петербурзі.

...заїхав до друк[арні] глухонімих... – у друкарні Імператорського училища глухонімих (М. Аленової) друкувалася "Первая учебная книга церковно-славянского языка" С. Ф. Грушевського, а наприкінці 1910 р. – праця його сина: *Грушевский М.* Киевская Русь. Т. I. Введение: Территория и население в эпоху образования государства. Извлеч. из 2-го укр. изд. СПб.: Тип. Имп. училища глухонемых, 1911. 487 с. На титулі зазначений рік видання 1911-й, хоча праця вийшла 1910 р. Друкарня містилася за адресою: ріг вулиці Горохової та Мойки, 18/54.

...але там Майков прийшов з звісткою... – мова про російського археографа, палеографа, бібліографа Володимира Володимировича Майкова (1863–1942). Після закінчення історично-філологічного факультету Петербурзького університету (1886) служив вільнонайманим в Археографічній комісії, де опрацьовував давньоруські рукописи та завідував бібліотекою. З 1896 р. до останніх днів працював у Публічній бібліотеці, з 1900 р. – у відділі рукописів, де займався упорядкуванням та описом окремих рукописів та колекцій XI–XIX ст.

Поїхав ще занести карточку Забілі... – йдеться про заступника голови благодійного Товариства видання загальнокорисних і дешевих книг Якова Платоновича Забілу. *Див. коментар до запису за 26 січня 1909 р.*

Побалакали про словар Брокгауза – він рекомендував Житецького... – йдеться про українського історика, літературознавця, книгознавця Гната (Ігната) Павловича Житецького (1866–1929). На той час він учителював у навчальних закладах Петербурга, мав досвід роботи в енциклопедичних виданнях. У 1898–1903 рр. – редактор відділу російської та української історії у словнику загальнодоступних відомостей з усіх галузей знань ("Большая Энциклопедія"), що виходив за редакцією С. М. Южакова у видавництві "Просвещение".

15 [(28) жовтня 1909 р. Петербург – Київ], дорога. Їхалося добре; з П[етер]б[ур]га я мав закуплене купе. Балакав з Максимовим на ріжні партикулярні теми, читав скрипт Бучинського* – нарешті доїхав його до кінця. Купив купу "Унів[ерситетської] бібл[іотеки]" і теж читав. Дрімав і думав.

...читав скрипт Бучинського... *– див. запис за 7 жовтня 1909 р. та коментар до запису за 23 березня 1909 р.*

16 [(29) жовтня 1909 р.] Київ, п'ятн[иця]. Сіра погода, і сірий настрій. Будова поступила мало, помешкання не здані, тільки одно прибуло. В конторі ЛНВ новина – сконфісковано 4 книжки ЛНВ за "Острів пінгвінів"*. Флоринський скаженіє від одного слова "Україна". Хотів розпочати процес по ст[аті] 100 на "Село" за статю про географію України*, за сепаратизм, але не знайшли її в новій уставі. Дуже лакомився сконфіскувати "Хмельницького"*, але не знайшов за що. Засід[аннє] "Села" – добре все.

...сконфісковано 4 книжки ЛНВ за "Острів пінгвінів". – Мова про роман А. Франса, фрагменти якого друкувалися в чотирьох книжках ЛНВ: *Франс А.* Острів Пінгвінів / Пер. з франц. Н. Романович // ЛНВ. 1909. Т. XLVI. Кн. V. С. 346–356; Кн. VI. С. 544–563; Т. XLVII. Кн. VII. С. 112–134; Кн. IX. С. 528–550. Розглянувши 10 жовтня (за ст. ст.) 1909 р. питання про публікацію фрагменту цього твору, Київський тимчасовий комітет у справах друку дійшов висновку, що автор "в означенном произведении дает пародию на историю Франции и ее современной жизни". На підставі цих висновків комітет постановив накласти арешт на відповідні книжки та звернутися до прокурора Київського окружного суду з проханням затвердити цей арешт і притягнути до відповідальності редактора "Вістника" С. Веселовського, звинуативши його в "богохульстве, кощунстве и порнографии". Аргументи, що повний текст роману А. Франса вже виходив російською мовою, цензура не взяла до уваги, адже на нього було накладено арешт, затверджений Московським окружним судом 7 липня 1909 р. (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 2–2 зв.). На своєму закритому засіданні 16 жовтня (за ст. с.) 1909 р. Київський окружний суд, визнавши С. Веселовського винним лише у "порнографии", наклав на нього штраф у сумі 50 руб. та постановив конфіскувати VII книжку "Літературно-наукового вістника" (Там само. Арк. 1а). Справа

затягнулася, і до неї повернулися аж через три роки. Після сплати в серпні 1911 р. штрафу в сумі 50 руб., 8 лютого (за ст. ст.) 1912 р. прокурор Київського окружного суду справу закрив, а 18 жовтня (за ст. ст.) 1912 р. суд постановив вилучити з усіх 1430 конфіскованих екземплярів V–VII та IX книжок ЛНВ за 1909 р. фрагменти твору А. Франса і знищити їх (Там само. Спр. 438. Арк. 140; Спр. 315. Арк. 156–156 зв.; *Мельник О.* Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2005. Вип. 10/11. С. 608). *Див. також записи за 6 вересня та 2 жовтня 1909 р., коментар до запису за 10 листопада 1909 р.*

Хотів розпочати процес по ст[аті] 100 на "Село" за статю про географію України... – йдеться про статтю: *Будяк Ю., Грушевський М.* Україна // Село. 1909. № 6. 8 жовтня. С. 5–7; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 366–371.

Дуже лакомився сконфіскувати "Хмельницького"... *– див. коментар до запису за 16 серпня 1909 р.*

17 [(30) жовтня 1909 р. Київ]. Була мала баталія з підрядчиками – Макс[имов] образився за прикре слово, і я обстав за ним. Скінчилося нічим. Я розхвилювався трохи, хоч нічого не було особливо прикрого. Працював для "Села"*, читав коректи ЛНВ форсовно.

Працював для "Села"... – імовірно, йдеться про статтю для дев'ятого числа газети "Село" – "Паленнє трупів" (№ 9. 29 жовтня. С. 7). Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 249.

18 [(31) жовтня 1909 р. Київ], неділя – обманула сподівання і не принесла ніякого льокатора, тільки Галя прийшла несподівано до рішення перейти на 6-ий поверх. Ввечері зайшов я до Чикаленка, сповняючи порученнє петербурської громади: чи "Рада" не виступатиме против переговорів з кадетами різко і безоглядно (я сам, одначе, застеріг, щоб се не означало відобраннє свобідної критики) – взагалі оце у сій справі був тільки relata refero [передаю, що чув (*латин.*)], бо не покладаюся анітрошки на добру віру кадетів. Чикал[енко] відповів, що київська громада сама пішла сею дорогою, бо Чижевському поручила постаратися, щоб кадети внесли інтерпеляцію в справі цензурного гоненія на укр[аїнську] пресу або принаймні – щоб статю дав якийсь визначний кадет в "Речи" абощо.

19 [жовтня (1 листопада) 1909 р. Київ], понед[ілок]. Мабуть, прийдеться лишити діло з домом недокінченим і їхати ні з чим. Урльоп я, видко, маю, судячи з вістей зі Львова. Може в четвер виїдемо. Мешкається нам добре, іде робота коло дому.

20 [жовтня (2 листопада) 1909 р. Київ]. Здали маленьку кватирку, за безцінь, а все приємно. Я тепер все ще під враженнями дому; але нарешті прихожу до спокійної резіґнації. Галя зачинає переходити на 6-ий поверх, але при тім все від часу до часу попадає в ріжні невдоволення.

21 [жовтня (3 листопада) 1909 р. Київ]. Дощ, кисло, розвозили дровами двір, а сходи не готові. В конторі угнітає безгрошів'є; замість від них свої гроші забирати, прийшлося ще позичити 400 р[уб.], щоб розв'язалися з Наук[овим] товариством. Був Перетц; книжка V нарешті ізлізла* – страшенно її задержував Огієнко. Заходив Чикаленко, оповідав, що Леонтович пробув кілька день (він мене окликнув на двірці в п'ятницю, казав, що приїхав тільки на оден день, потім за тиждень верне, і тоді про все поговоримо), а от і не зголосився ні до кого. Дуже тим збентежений.

...книжка V нарешті ізлізла... – інформацію про те, що "V кн[ижка] «Записок» кінчиться друком", прийняли до відома на засіданні Ради УНТ ще 31 серпня (за ст. ст.) 1909 р. (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 17). Вихід книжки у світ затримався через несвоєчасне вичитування коректи І. Огієнком. Як свідчать листи до М. Грушевського від Ю. Тищенка та Н. Романович, така ж ситуація повторилася і з підготовкою до друку наступної, шостої книжки "Записок УНТ". Зокрема, 23 листопада (за ст. ст.) 1909 р. Ю. Тищенко повідомляв: "Романович напише Вам письмо щодо «Записок» докладно, а поки що вона каже, що з її боку нема задержок, бо все, що її присилали, вона зараз одсилає – коректи до Огієнка, а рукописи до друкарні. В друкарні не мають нічого – все у Огієнка, що було до коректи" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 171).

До цього наступного дня Н. Романович додавала: "Тепер щодо того, що в Бюро задержка з коректами, як кажуть. Сього нема, та й не може бути, як би я могла їх задержувати? Хиба ховати в своїм столі на кілька день? Навпаки, я стараюся всіх підганяти й пересилаю коректу Огієнкові зараз же, як одержую її з друкарні. А до нього по коректи доводилось по кілька разів посилати, бо часу він не призначає, коли до нього послати, а пошлеш, то його дома нема, то «прийдіть пізнійше»" (*Шульга В.* До історії Українського наукового товариства у Києві: листи Наталії Романович до Михайла Грушевського // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 2. С. 271). *Див. також запис за 4 березня та 2 грудня 1909 р.*

22 [жовтня (4 листопада) 1909 р. Київ], четв[ер]. Неприємно, що забув зовсім, що мав прийти на конференцію до Науков[ого] т[оварист]ва. Потім довідався, що тих конферентів мало бути кілька, і ніхто не прийшов. Досада, хрін його забери!

23 [жовтня (5 листопада) 1909 р. Київ], п'ятн[иця]. Був в Наук[овому] тов[аристві], де прийшов учорашній конферент; був Стешенко теж. Потім було прощальне засіданнє "Села", дуже дружелюбне. Оноді, як був я у Чикал[енка], оповідав він – як звичайно, бажаючи сказати "что нибудь пріятное" – ріжні сплетні і жалі, говорені Шелухіним, в тім щось і про Слабченка, що буцім я його якось скривдив, використав його матеріали, чи що*; одним словом – Шелухінська злоба, як характеризував її Чикаленко. Я написав Слабченку, він відповів*, що нічого не казав і нічого, крім найліпшого почутя, не має до мене; се було мині приємно, бо він досить настроїв був мене симпатично своїми першими листами.

...ріжні сплетні і жалі, говорені Шелухіним, в тім щось і про Слабченка, що буцім я його якось скривдив, використав його матеріали, чи що... – сутність цього інциденту детально висвітлена в листі С. Шелухіна від 1 листопада (за ст. ст.) 1909 р. до

М. Грушевського, написаному на наполягання Є. Чикаленка (*див. запис за 6 листопада 1909 р.*).У ньому адресант розповів про свою зустріч у серпні чи вересні 1909 р. з М. Слабченком, який запропонував йому взятися за організацію окремого періодичного наукового видання в Одесі. Спонукою до цієї ініціативи, за словами молодого одеського історика, стало таке: він почав готувати ґрунтовну наукову розвідку українською мовою, бажаючи надрукувати її у виданні Українського наукового товариства в Києві. Подавши рукопис на перегляд М. Грушевському, він не отримав відповіді, а тим часом прочитав оголошення, що дослідження за подібною темою і програмою мав намір публікувати львівський професор. Засумнівавшись, чи після виходу у світ праці знаного історика читачі повірять у самостійність його студії, змушений був перекладати свою роботу російською мовою, щоб якнайшвидше подати її до друку в "Университетских известиях Новоросийского университета". З приводу цього М. Слабченко шкодував, що поза його волею українська наука втратила цінну працю. Далі С. Шелухін у своїй кореспонденції пояснював, що сам він не читав ні розвідки М. Слабченка, ні оповістки про працю М. Грушевського, але пам'ятав, що йшлося про історію суду в Україні. Зі свого боку, вислухавши Слабченка і погодившись, що українське видання в Одесі потрібне, запропонував йому до вирішення питання друкуватися в "Українській хаті" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 118–125).

Весь зміст цього листа, а власне імовірна розповідь М. Слабченка, спростовується його ж кореспонденціями до М. Грушевського початку вересня – жовтня 1909 р., в яких він, "яко свідомий українець", звертався з проханням надрукувати його наукову працю "Малорусский полк в административном отношении" в "Записках НТШ". Роботу студента-правника було удостоєно золотої медалі й ухвалено до друку в "Записках Новоросійського університету", однак він не бажав починати свою наукову кар'єру "з ренегатства" і взявся самотужки перекладати студію українською мовою. Отримавши невдовзі схвальну відповідь М. Грушевського, який запропонував йому стати також постійним оглядачем літератури з історії права та історії філософії в "Записках НТШ", М. Слабченко відмовився від задуму подати свою роботу у власному перекладі українською мовою і звернувся з проханням, щоб це було зроблено в НТШ (*Заруба В. М.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). Дніпропетровськ, 2004. С. 40–42). Що ж до розвідки "Карання по справній книзі Прилуцького полку", надісланої до Києва і згаданої в листі до секретаря Історичної секції УНТ А. Яковлева (а про неї найвірогідніше йдеться в листі С. Шелухіна), то її було зреферовано на засіданні секції 4 жовтня (за ст. ст.) 1909 р. (*див. запис за цей день*). Враження М. Грушевського "Реферат Слабченка був дійсно слабкий" імовірно стали головною причиною, що статтю не було надруковано в "Записках УНТ", які на той час лише почали набирати темп справжнього періодичного наукового видання.

Абсурдність слів М. Слабченка у тлумаченні С. Шелухіна по пунктах спростував і сам М. Грушевський у першій половині листопада 1909 р. в кореспонденції до Є. Чикаленка, адже вони цілковито розходилися з реальними фактами: скористатися науковим доробком одеського студента львівський професор ніяк не міг, адже згадану роботу до "Записок НТШ" той так і не надіслав, а в сьомому томі "Історії України-Руси", який вийшов ще влітку 1909 р., вчений "не зачіпав історії суду", як також ніякого оголошення про свою працю на цю тему не подавав. Зауважив М. Грушевський і про статтю "Карання по справній книзі Прилуцького полку", отриману на кінець літа, яку він особисто повернув М. Слабченку після розгляду на Історичній секції УНТ на початку жовтня 1909 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 116).

Щоб вивести все "на чисту воду" і не накинути "якусь тінь" на репутацію М. Грушевського, під час свого перебування в Одесі на початку листопада 1909 р. Є. Чикаленко мав розмову з обома учасниками цього інциденту. Кожний із них стояв на своєму: Слабченко запевняв про повну повагу до професора і вважав усе злісною вигадкою; Шелухін підтвердив, що Слабченко скаржився через те, що Грушевський не надрукував його статтю, а тим часом опублікував те саме в останньому томі "Історії України-Руси", через що він і поспішав оприлюднити свою працю російською мовою (Там само. С. 115). У Є. Чикаленка склалося враження про молодого одеського дослідника як про "дрібну, несимпатичну, заздрісну людину", а тому він схилявся до думки, що некоректні висловлювання таки мали місце. Однак його категоричні заперечення змусили видавця "Ради" заявити С. Шелухіну,

що вся вина "сієї інсінуації" падає на нього. Сам же М. Грушевський справу "Шелухіна-Слабченка" називав "досить дрібною", проте не був певний, що Шелухін достовірно передавав сутність почутого і вважав, що він, "як чоловік старший і громадянин", мав би бути "на будуче обережнійший в ширенню подібних неперевірених чуток про людей" і спростувати їх (Там само. С. 116).

Я написав Слабченку, він відповів... – Щойно почувши від Є. Чикаленка цю неприємну історію, М. Грушевський написав до М. Слабченка, який у своїй відповіді від 21 жовтня (за ст. ст.) 1909 р., отриманій у день даного запису у щоденнику, обурився, "що якісь людці, мені мало знаємі, передають людям, котрих я заледве знаю, те, чого я ніяк, ніколи й нікому не говорив". А далі він висловив своє захоплення діяльністю М. Грушевського і запевнення в безмежній повазі: "Вірте мені, високошанований пане Професоре, що ніяких інших почуттів, як благоговіннє, ніяких інших поглядів на Вас, яко на велетня української справи, котрого я становлю єдиною фігурою історії України XIX– XX вв., я не маю, не можу, не маю права мати" (*Заруба В. М.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). Дніпропетровськ, 2004. С. 43). За порадою Є. Чикаленка М. Грушевський вірогідно з часом спрямував М. Слабченку копію листа С. Шелухіна від 1 листопада (за ст. ст.) 1909 р., про що свідчить фрагмент кореспонденції львівського професора (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 86–86 зв.). У відповідь 28 квітня (за ст. ст.) 1910 р. отримав категоричне заперечення звинувачень: "Чому я щадив добродія Шелухина, про се не писатиму. Можу сказати їдне, що брехня, котру він на мене сплів, йому дуже до пики. В його голові так щасливо й мирно уживаються сплітки, пхекання, поезія, доноси! Розуміється, жадної сплітки він не зможе доказати" (*Заруба В. М.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). С. 43–44). У підсумку, за словами дослідника життя і творчої спадщини М. Слабченка В. Заруби, стосунки двох учених, ледве зав'язавшись, зіпсувалися, що негативно відбилося не лише на їхніх взаєминах, а й на історико-юридичній науці (*Заруба В. М.* Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. Дніпропетровськ, 2004. С. 57–58).

24 [жовтня (6 листопада) 1909 р. Київ], суб[ота]. Досить неприємний день – Павло "випивши і спить", як по щирости сказала його жінка. Іванов прийшов пізно, теж сильно випивши, і в обід відпросився на весілє та випросив 10 р[ублів]. Максимова і Грановского не було, аж я нарешті послав Павла, і він привіз Грановского. Нарешті аж сьогодня розпочалися якісь конференції з підрядчиками, з боку Максимова, через його заступника Грановского, подільського поляка, що при близшій знайомости показав себе досить приємно. Він предложив свої обрахунки, я переглянув. Потім прийшов Верозуб з рахунком на 3000, не узглядненим почасти в сім обрахунку. На тім закінчилося – пізно вечером.

25 [жовтня (7 листопада) 1909 р. Київ], неділя – теж не принесла нічого. Павло оповідав, що кількох охотилося до 6[-ти] кімнат, але там саме попсувалися обої, через те що давнійше протекло з кльозетів. Потім прийшов Грановский і весь вечер конферував то з Верозубом, то зо мною. Верозуб поставив на своє останнє слово 20 тис. (15+5), потім спустив на 19. Грановский вивів 16.300, я поручив заокруглити до 17 і навіть до 18, але він вважав сю цифру занадто високою.

26 [жовтня (8 листопада) 1909 р. Київ], понед[ілок]. Грановский просив мене лишитися, і ми лишилися. Рано приїхав Макс[имов], що умисне не показувався, як каже, він намовляв не уступати далі 17 тис. Потім приїхав коло 1-ої год[ини] вже в иньшім настрої. Верозуб був у нього зрана і зробив вражіннє своїм упокореним видом і резіґнацією – складав усе на Школьника, і Максимов настроївся прихильнійше для нього – "лежачого не б'ють". Потім пішли ми до Вирозуба, уставили формулу соглашенія, потім перейшли до цифри виплати. Вирозуб казав, що Макс[имов] вже обіцяв чи подавав йому надію на 18 тис., Максимов заперечував. Нарешті Вирозуб став благати 18.500, і я згодився, він дуже дякував. В обезпеченнє нескінченого рішили лишити 1500. Зійшли й поїхали до нотаріуса; там досить довго йшло уложеннє надписи, та ще й уложив її Андрій Осипович* незручно, що треба б було платити 17 р[уб]. 50 [коп.] пошліни. Потім писали векселі, Вирозуба я ще взяв додому, бо Галі не було дома, і я не міг взяти чека; було вже 5½ год[ини], і рішили лишитися до завтра. Я себе чув втомленим, почитав белєтристику. Максимов вважав, що я малодушно додав 500 р[уб.], але я вдоволений. Ще: виходячи по всім від нотаріуса, Верозуб не витерпів і сказав Максимову: "Бачите, В[олодимире] Л[аврентійовичу], не взяли! І ви б заробили, і ми…".

…та ще й уложив її Андрій Осипович… – імовірно, так помилково названо архітектора Литвиненка Андрія Мироновича.

27 [жовтня (9 листопада) 1909 р. Київ], второк. Вчора Верозуб у нотаріуса розвивав пляни ріжних операцій з домом і, м[іж] и[ньшим], заявив охоту поговорити з якимсь сусідом своїм щодо 2-ої закладної, але з того, м[а]б[уть], нічого не вийшло, бо нині він і не згадував; та й я, розрахувавши, побачив, що на короткий час залог коштує занадто дорого. Я хотів, щоб Вероз[уб] взяв векселя на пізнійші терміни, але він сказав, що дістане під 12%, отже, се мені на руку. Зрештою, нічого інтересного по дому, побалакав з Макс[имовим], дав роспорядження, підрахував приходи і розходи, передав Галі акти і касу. Правив останні коректи XI кн[ижки] ЛНВ, писав статі до 10[-го] і 11[-го] ч[исла] "Села"*, і т[аке] и[ньше].

…писав статі до 10[-го] і 11[-го] ч[исла] "Села"… – у 10-му числі газети "Село" вийшла стаття М. Грушевського "Законопроект про учения українською мовою" (Село. 1909. № 10. 5 листопада. С. 1–2; сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 383–384). В 11-му числі – "Галицький сойм" і "Про робітничі товариства", але на дати їхнього написання вказують відповідні щоденникові нотатки за 1 і 2 листопада (за ст. ст.) 1909 р. (*див. записи за ці дні*). Імовірно, в цей день було підготовлено інші замітки, відкладені до наступних чисел, зокрема "Про права жінок" (Село. 1909. № 12. 19 листопада. С. 4) та "Микола Лисенко" (Село. 1909. № 14. 3 грудня. С. 5). Сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 252, 295. Так, стаття "Микола Лисенко" вже 4 листопада (за ст. ст.) 1909 р. була в редакції, і Ю. Тищенко радився з М. Грушевським, на яке число її дати до друку (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 163).

28 [жовтня (10 листопада) 1909 р. Київ – Львів], середа. Їхалося добре, в двох купе, без пригод на коморі*. Писав зрана листи і сей дневничок. На двірці стрів Козловський і поїхав з нами. Застали в порядку все. Але прикро було довідатися, що в друкарні повний розстрій (в грошевих справах головно наслідком хороби Беднарского і Томашівського), що Джиджора зник – підозрівають, що жениться*, і що слухачі мої – і навіть Крипякевич – сідали у иньших професорів до іспиту*.

...без пригод на коморі. – Імовірно, М. Грушевський тут допустив описку: замість "кордоні" написав "коморі", можливо, так називає митницю.

...що Джиджора зник – підозрівають, що жениться... – за дружину Іван Джиджора взяв доньку пароха із сусіднього з його рідними Заставцями села Голгочі Підгаєцького повіту на Тернопіллі Наталю Навроцьку. Вінчання відбулося 7 листопада (за н. ст.) 1909 р. Збережене листування спочатку закоханих, а згодом подружжя містить чимало важливих відомостей як про родину, так і про наукові студії, археографічні експедиції І. Джиджори (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2317). Подружжя мало двох дітей – Лідію (1910 р. н.) та Анатолія (1912 р. н.). Н. Джиджора зберегла архів чоловіка, зокрема архівні нотатки та матеріали до збірки про гетьмана Данила Апостола, над якою працював у 1909–1914 рр. і яка мала вийти в серійному виданні НТШ "Жерела до історії України-Руси". У 1920-х роках М. Грушевський намагався розшукати цю збірку, але, після невдалої спроби, в пам'ять про свого учня і приятеля видав збірку його статей (*Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки. К., 1930).

Після виходу видання у світ Н. Джиджора передала всі збережені матеріали чоловіка до НТШ, які у 1932 р. впорядкував Теофіл Коструба (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2316, 2317, 1301, 2491–2496). Серед цих матеріалів були й листи М. Грушевського до І. Джиджори, які після Другої світової війни у складі львівського архіву видатного історика було передано до Києва, й нині вони зберігаються в Центральному державному архіві України у Києві (Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 265). Цей поодинокий корпус взаємного листування вчителя й учня побачив світ 2008 р.: Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд., комент., передм. С. Панькова, В. Пришляк. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. 552 с.

У міжвоєнний час Н. Джиджора певний час мешкала у Львові, отримуючи допомогу, зокрема від НТШ, а також від М. Грушевського. Зокрема, у 1922 р. НТШ постановило покривати половину оплати за навчання в гімназії СС. Василіянок за доньку Лідію (Хроніка НТШ. Львів, 1922. Ч. 65–66). С. 9). Пізніше, 27 січня 1928 р. М. Грушевський звернувся з проханням до голови НТШ К. Студинського: "Писала мині сими днями вдова по Ів. Джиджорі Наталія Джиджорова, ул. Піярів 54 В. Вона в тяжкім матеріяльнім становищі і просить попросити Вас, щоб Ви помогли ій знайти якийсь заробіток. Задля памяти покійного, що був моїм найближчим учеником і приятелем, я дуже б Вас просив про се. Я написав їй, щоб вона прислала на мої руки згоду на виданнє писань її чоловіка Історичною секцією, або иншим видавництвом, якби котрому б секція се виданнє передала. По отриманню такого листа я вистараю їй аванс і старатимусь видусити з сього видання якнайбільше монети для неї. Прошу її покермувати, як треба, в написанню такого листа, але заразом – і зробити що можливе, щоб вона знайшла собі сталий заробіток, бо з видання творів небіжчика так богато я не видушу!" (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського / Упоряд. Г. Сварник. Львів; Нью-Йорк, 1998. С. 219).

Н. Джиджора відповіла на звернення М. Грушевського, і вже 16 березня 1928 р. на засіданні ради Історичної секції ВУАН заслухали її лист з пропозицією передати права на видання літературної спадщини І. Джиджори голові Історичної секції академіку М. С. Грушевському та ухвалили: "Вважати за бажане видати збірку творів д-ра Івана Джиджори, зробити кроки щодо видання цієї збірки власним коштом чи за допомогою видавництва Наркомзем «Радянський селянин»" (ІР НБУВ. Ф. Х. № 2410). 22 липня 1928 р. на черговому засіданні Історичної секції ухвалили вислати родині І. Джиджори 100 доларів

(Там само. № 2424), про що М. Грушевський писав 12 вересня 1928 р. до К. Студинського (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. С. 230).

З 1946 р. Н. Джиджора викладала німецьку мову в селі Слов'ятин Бережанського району Тернопільської області, жила при школі, померла 1956 р. й похована на місцевому кладовищі (могила збереглася). Зі слов'ятинських розповідей відомо, що її донька Лідія померла у 1930-х роках, ймовірно, від епідемії, а син Анатолій виїхав до Америки, де його сліди губляться. *Див. також записи за 28 жовтня, 14, 25, 26 листопада 1909 р. та коментарі до них.*

...и навіть Крипякевич – сідали у иньших професорів до іспиту. *– Див. коментар до запису за 30 жовтня 1909 р.*

29 [жовтня (11 листопада) 1909 р. Львів]. Викладав нині, неприємно – визначили на дві години дві ріжні салі, і я не подивившися, заблудив. Ат, дурниця. Потім був в Товаристві, куди прийшов і Цегельський. Вечером прийшов Залізняк з Крипякевичом, і вияснилося, що Крип[якевич] власне відложив іспит і чекав мене*. Полагодивши найпотрібнійше, взявся я до книжок до I тому* – міцно взяв постанову, щоб усе набік перед сею роботою.

...що Крип[якевич] власне відложив іспит і чекав мене. *– Див. коментар до запису за 30 жовтня 1909 р.*

...взявся я до книжок до I тому... – йдеться про 3-тє видання 1-го тому "Історії України-Руси", яке вийшло у Києві 1913 р. Про напружену роботу над томом упродовж листопада–грудня 1909 р., яку часом переривали інші нагальні справи, свідчать численні згадки в щоденнику: "Загрузаюся все глубше в «Історію». Взявся до ревізії другого розділу I т[ому], переробляю його зовсім на ново" (31 жовтня); "Мусів відложити «Історію», що[б] полагодити «Село»" (1 листопада); "Викладав. Потім вернувся до «Історії»" (2 листопада); "Загрузаюся все глубше в «Історію»" (3 листопада); "Робив ревізію вступної глави" (5 листопада); "Вечером вернувся до «Історії»" (7 листопада); "Третій день сливе не можу й приторкнутися до «Історії». Сьогодня займався ЛНВ і «Селом», листів купу написав" (9 листопада); "Аж нині міг узятися до «Історії»" (10 листопада); "Сиджу над «Історією», оскільки не відривають «біжучі» роботи" (11 листопада); "Не викладав сьогодня, щоб посунути «Історію», зарився в часоп[иси] і книги археол[ьогічні] і лінгв[істичні], і справді за сі дні посуну наперед" (12 листопада); "полагоджував справи «Села» і ЛНВ, вчора і нині, відложивши «Історію»" (16 листопада); "Тепер матиму кілька днів для «Історії»" (19 листопада); "Загризся в «Історію», лінгвістику etc." (20 листопада); "Розмахнувся з «Історією»" (21 листопада); "Сидів в бібліотеці зрана і пополудні до битої 7[-ої] години, старався закінчити античну добу в своїй «Історії»" (8 грудня); "«Історією» міг займатися тільки трошечки" (11 грудня); "Заразом стараюся якось «заокруглити» свою роботу коло I тому, щоб перервати її на виїзд" (16 грудня); "Пробував, пробував «заокруглити» роботу коло «Історії», та й кинув нарешті" (20 грудня).

Відновив роботу над томом вже 19 січня (за ст. ст.) 1910 р., повернувшись з Києва, інтенсивно працюючи впродовж січня – початку березня 1909 р. (*див. записи за 19, 21, 23–25, 29, 31 січня, 4–7, 10, 14, 16, 20 лютого, 3, 6 березня 1910 р.*). Часом напружений темп і невідкладні справи, які заступали роботу над головним проєктом життя вченого, викликали меланхолійні думки, занотовані на сторінках щоденника: "Може бути, що через масу праці, яка мене прибиває, і через трудноту спеціально I тому, що все зростає, якось я себе чую мелянхолійно, невдоволено, все мені приходять гадки, що моя робота пішла намарно, що я неудачник etc." (*див. запис за 14 лютого 1910 р.*). Підсумовуючи в серпні 1912 р. роботу над 3-м виданням 1-го тому "Історії України-Руси", М. Грушевський наголошував у вступному слові: "Ся книга в новім виданню виходить значно обновленою. Богато додано нового против попередніх, а й деякі давнійші сторінки заново написані для сього видання. [...] Використано новійшу літературу, натомість пропущено подекуди меньше важну

давнійшу літературу [...]. Друк тягнувся довго, і тим пояснюється деяка нерівномірність в використанню новійшої літератури. Перші глави друковано в р. 1910, тим часом як в останніх я міг скористати і з наукових появ 1911 р." (*Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. I [репринт 3-го вид.]. К., 1991. [Передм. до 3-го вид.]). Видання тому вийшло з лаконічною посвятою: "Моїй Дружині".

30 [жовтня (12 листопада) 1909 р. Львів], п'ятн[иця]. Похолоділо сими днями тут. Нині питав Крип[якевича] при іспиті*, потім було засід[аннє] секції*. Том[ашівського] не було, прийшов до комп[лєту] Охримович; "Записки" застрягли через "Наук[ову] хроніку", особливо через Сіцінського*, що не прислав ще нічого.

Нині питав Крип[якевича] при іспиті... – збереглася екзаменаційна відомість про складання в цей день І. Крип'якевичем усного іспиту зі всесвітньої історії на звання вчителя середніх шкіл, який приймав М. Грушевський (ЦДІАЛ України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 820. Арк. 10). *Див. також коментар до запису за 19 лютого 1909 р.*

...потім було засід[аннє] секції. – На засіданні Історично-філософічної секції Михайло Грушевський зреферував працю о. Марка Грушевського "Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899", а Іван Кревецький – свою статтю "Галичина в другій половині XVIII ст." Обидві праці ухвалено до друку в "Записках НТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1909. Т. XCI. Кн. V. С. 5–32; 33–94) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 92).

...особливо через Сіцінського... – йдеться про затримані наукові хроніки, які врешті побачили світ в "Записках НТШ" (1909. Т. XCI. Кн. V. С. 169–175; 180–181). У першій автор, Ю. Сіцінський, подав огляд "Епархиальных ведомостей" з 12-ти губерній, а також окремих видань, зокрема таких як "Труды Киевской Духовной Академии", "Православная Подолия", "Таврический церковно-общественный вестник", "Холмская церковная жизнь". У другій – огляд періодичних видань – "Христианское чтение", "Богословский вестник", "Православный собеседник", "Странник".

31 [жовтня (13 листопада) 1909 р. Львів]. Взявся до ревізії другого розділу І т[ому], переробляю його зовсім наново. Викладав, був в книгарні й по иньших місцях. Сильний вітер. Запасаємося на зиму. Відбув кольоквіум, потім вечером засідав на "Учит[ельській] Громаді", де до давнійших нудярів прибув ще Стефанович* – ще й провів мене з своїми жалями кавалок.

...прибув ще Стефанович... – йдеться про Олександра Стефановича (1847–1933) – українського громадсько-політичного, церковного, педагогічного діяча, публіциста, священника УГКЦ, члена УНДП, одного зі співзасновників Українського педагогічного товариства та газети "Діло".

1 [(14) листопада 1909 р. Львів]. Мусів відложити "Історію", що[б] полагодити "Село", написав статю про Сойм*, полагодив кореспонденцію. Наслідком вітрів потепліло й стало дуже мило. Їм порички з кущів.

...написав статю про Сойм... – *Грушевський М.* Галицький сойм // Село. 1909. № 11. 12 листопада. С. 3–5. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005.

С. 374–377. 4 листопада 1909 р. стаття була вже в Києві і набрана до друку в 11-му числі "Села", чекали лише на передову статтю, яку М. Грушевський написав наступного дня під назвою "Про робітничі товариства" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 162).

2 **[(15) листопада 1909 р. Львів],** понед[ілок]. Написав вступну до "Села" з приводу дебати про професіон[альні] союзи в Думі*. Викладав. Потім вернувся до "Історії". В городі тепло. Але Мих[айло] зайнявся воженням угля й поставив штурпака неужиточного зовсім. Благодушествую. Але Мар[инця] скучає. Томашівський прислав досить чулий лист на мою кондолєнцію*. Заходив до декана про quin<….>.

Написав вступну до "Села" з приводу дебати про професіон[альні] союзи в Думі. – Див.: *М. Гр. [Грушевський М.]* Про робітничі товариства // Село. 1909. № 11. 12 листопада. С. 1–2. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 250–251.

Томашівський прислав досить чулий лист на мою кондолєнцію. – Йдеться про лист від 15 листопада (за н. ст.) 1909 р., в якому С. Томашівський сердечно дякує за висловлене співчуття з приводу його недуги, через яку він за порадою лікаря майже два тижні не працював. Повідомляє також про попередній лист у справах НТШ та просить висловити свою думку і рішення (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 792. Арк. 263).

3 **[(16) листопада 1909 р. Львів].** Загризаюся все глубше в "Історію". В Товаристві безгрошів'є, в Київі теж. Мар[инця] ладиться розпочати науку музики з Кулюнею*.

Мар[инця] ладиться розпочати науку музики з Кулюнею. *– Див. коментар до запису за 11 листопада 1909 р.*

4 **[(17) листопада 1909 р. Львів].** Засід[аннє] факультету – нічого інтересного, потім засід[аннє] Виділу*, несподівано – досить неприємне: коли я поставив внесеннє на побільшеннє платні Лаврову, Мочульський і Гнатюк з великою заїлістю стали робити всякі закиди і жалі на нього; я заявив, що беру назад, тоді Мочульск[ий] сказав, що складає реферат; і Гнатюк, і він заявляли, що підвисшенню не противні, тільки мають ріжні закиди. Тим закінчилося; я положив зробити засід[аннє] Істор[ичної] секції* – члени її чекали з годину своєї черги. Але досить мене розхвилювало, що аж збудився нічю.

…засід[аннє] Виділу… – на згаданому засіданні розглянули низку питань, зокрема: взято до відома інформацію про пожертви на Академічний дім С. Дністрянського (80 корон) та товариства "Віра" в Перемишлі (100 корон), прийнято постанову звернутися до товариства "Дністер"з проханням підтримати Академічний дім; постановили виплатити 1000 руб. на спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Києві; взято до відома, що з початку вересня 1909 р. у Харкові відкрито філію книгарні під назвою "Українська книгарня", після цього управителем книгарні у Києві призначено І. Малича з місячною платнею 40 руб., а П. Лаврів став завідувачем обох книгарень (у Києві та Харкові) з місячною платнею 80 руб.; узгоджено відмову К. Гутковському щодо придбання для музею Товариства його колекції з Кривченської печери вартістю 400 корон; взято до відома інформацію про

призначення Г. Хоткевичу допомоги з фонду Д. Мордовця в сумі 100 корон (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 120 зв. – 121 зв.).

...я положив зробити засід[аннє] Істор[ичної] секції... – у протоколах Історично-філософічної секції зафіксовано засідання за 16 (3) листопада 1909 р. На ньому В. Гнатюк зреферував свою збірку "Гаївки", яку ухвалено до друку в "Етнографічному збірнику" (опубліковано 1909 р. як 12-й том "Матеріалів до українсько-руської етнології" (частина перша)). Ф. Колесса зреферував свою статтю "Мелодії гаївок", яку ухвалили друкувати в "Матеріалах до українсько-руської етнології" (Т. XII) (опубліковано другою частиною 12-го тому "Матеріалів до українсько-руської етнології") (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 9).

5 **[(18) листопада 1909 р. Львів],** четв[ер]. Пішов дощ і похолоділо. Робив ревізію вступної глави, викладав – літопись, досить він вийшов мині не á propos [доречно (*фр.*)], бо сижу зовсім в иньших сферах. Але авдиторія чимала і солідна, уважлива. Заходив до Гадачка* в кабінет подивитись Кошиловецькі розкопки*.

...до Гадачка... *– див. коментар до запису за 9 березня 1909 р.*

...Кошиловецькі розкопки. – Мова про розкопки поселення трипільської культури в урочищі Обоз біля с. Кошилівці (сучасного Заліщицького району Тернопільської області), які проводив професор Львівського університету Кароль Гадачек (1873–1914). Після перших розвідок 1906 р. упродовж 1908–1912 рр. він продовжив польові дослідження пам'ятки, які дали надзвичайно багатий матеріал, зокрема предмети зооморфної та антропоморфної пластики. Частина матеріалів, виявлених К. Гадачеком під час розкопок в Кошилівцях, зберігається в колекції Львівського історичного музею. Результати дослідження пам'яток кошиловецького типу введено вченим до наукового обігу у виданні "Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu" (Львів, 1914). Детальніше див.: *Булик Н.* З історії археологічних досліджень в Східній Галичині в XIX – на початку XX ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2006. Вип. 10. С. 308–309. *Див. також запис за 14 червня 1910 р.*

6 **[(19) листопада 1909 р. Львів].** З Києва мелянхолічні відомости: календар "Часу" конфіскують!* Єхидний удар, коли се правда, відразу можна зарізати видавництво. Ввечері був Козловський. По дощі вдарив морозець, пішов сніг. Саме Михайло забрався аж тепер робити коло дерев – а гній лежав трохи тиждень на стежці, ірітуючи мене непомалу. Лист від Шелухіна – пояснення його сплетень з Слабченкових слів*. Полагоджував податкові справи.

З Києва мелянхолічні відомости: календар "Часу" конфіскують! – Ці відомості надійшли від Ю. Тищенка, який у своїй кореспонденції від 4 листопада (за ст. ст.) 1909 р. писав: "Зараз принесли звістку, що конфіскують календарь «Часу», а все той Флоринський" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 163). Йшлося про відривний календар видавничого товариства "Час" на 1910 р., питання про який розглянули на засіданні Київського комітету у справах друку 2 листопада (за ст. ст.) 1909 р. З'ясувавши, що на виданні не було зазначено фірму друкарні, постановили звернутися до мирового судді 6-ої дільниці м. Києва з проханням про притягнення до судової відповідальності представника Першої київської артілі друкарської справи М. О. Рукосуєва (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 6; Спр. 438. Арк. 50 зв. – 51). На наступному засіданні комітету, яке відбулося 4 листопада (за ст. ст.) 1909 р., детально розглянули зміст календаря і виявили низку недоглядів

та суджень, які містили в собі "ознаки злочинних дій". Так, напр., день 23 квітня позначено як звичайний, тоді як на це число випадало святкування іменин імператриці Олександри Федорівни. У факті численних згадок про іменини та дні народження українських діячів цензура вбачала "преступную небрежность" і "результат неуважения к верховной власти". Образу пам'яті Олександра II члени комітету вгледіли і в тому, що на аркуші календаря за 1 березня інформацію про вбивство царя було подано після згадки про смерть Карла Маркса, а слова М. Драгоманова трактували як тенденційно придумані незаконні терміни "Україна" та "українці". "Возбуждение вражды одной части населения к другой" побачили також в нагадуванні про необхідність завжди і всюди користуватися рідною мовою. У підсумку на календар, який вийшов друком у кількості 5500 примірників, було накладено арешт, а також прийнято постанову звернутися до прокурора Київської судової палати з пропозицією затвердити цей арешт та порушити проти видавців карну справу. Однак вже 13 листопада (за ст. ст.) 1909 р. суд скасував своє рішення від 7 листопада про арешт видання, а 24 листопада – про порушення карної справи (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 6; Спр. 438. Арк. 50 зв. – 51). *Див. також запис за 18 листопада 1909 р.*

Лист від Шелухіна – пояснення його сплетень з Слабченкових слів. *– Див. коментар до запису за 23 жовтня 1909 р.*

7 [(20) листопада 1909 р. Львів]. Вчора вечер і нині весь ранок займався currentia-ми [валютами (*латин.*)]. Листи від Чикаленка*, Лаврова* etc., замовленнє на ПУК, але иньше більш мінорне. Викладав. Вечером вернувся до "Історії". Холодно, мороз.

Листи від Чикаленка... – мова про лист Є. Чикаленка від 4 листопада (за ст. ст.) 1909 р. У ньому адресант доповів про результати проведеного ним у Одесі "слідства" щодо нарікань на М. Грушевського, які нібито поширив С. Шелухін зі слів М. Слабченка (*див. коментар до записів за 23 жовтня та 6 листопада 1909 р.*). Після зустрічей з обома учасниками цього конфлікту Є. Чикаленко зробив висновок, що М. Слабченко, який справив на нього враження "дрібної, несімпатичної, заздрісної людини", насправді скаржився С. Шелухіну на М. Грушевського. Виконавши свою місію, Є. Чикаленко підсумував: "Тепер Шелухін мусить заставити Слабченка взять свої слова назад при тих людях, при яких він їх висловив, і ніхто не матиме права закидать по закутках Вам якусь некоректність". Просив також сповістити, чи написав обіцяного листа з поясненнями С. Шелухін (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 115, 224).

...Лаврова... – йдеться про лист Ю. Тищенка (П. П. Лаврова) від 5 листопада (за ст. ст.) 1909 р., в якому він інформував про статті, зібрані для 11-го числа газети "Село", та про виклик до Окружного суду у зв'язку з конфіскацією книжок "Літературно-наукового вістника" з перекладом сатиричного твору А. Франса "Острів пінгвінів" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 164).

8 [(21) листопада 1909 р. Львів], неділя. Холодно і сніжить, хожу в шубі. Був день засідань, від 11[-ої] до 2[-ої], ком[ісія] археоґр[афічна]*, Істор[ична] секц[ія]*, ком[ісія] бібліоґр[афічна]*. Зпоч[атку] багатьох бракувало, потім назбиралось, було людно, оживлено, інтересно; програма Мазепинського тому вирісовувалася дуже інтересно*. Обідав у нас Залізняк – він захорував на жолудок, і Мар[инця] згодилася годувати його до свят. Вечером написав дві чималі статі до "Села"*, зрана полагоджував листи ПУК.

...ком[ісія] археоґр[афічна]... – на засіданні комісії М. Грушевський повідомив про друк трьох томів "Пам'яток українсько-руської мови і літератури", упорядкованих І. Франком та К. Студинським (імовірно йшлося про 4–6 томи), та підготовлені до друку також три томи "Жерел до історії України-Руси" (упорядники В. Герасимчук, Ф. Голійчук, М. Кордуба), з яких вийшов у 1911 р. лише том 12-й в упорядкуванні М. Кордуби (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 92 зв.; Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / Упор., авт. вст. розд. і наук. комент. О. Купчинський. Львів, 2016. С. 184–199).

...Істор[ична] секц[ія]... – на засіданні секції М. Грушевський насамперед представив план та зміст 92-го тому "Записок НТШ", присвячених пам'яті І. Мазепи. З приводу цього корпусу ухвалили звернутися до Виділу НТШ за дозволом про збільшення обсягу тому, а до Д. Яворницького у справі портрета І. Мазепи, про який він робив доповідь на Катеринославському археологічному з'їзді. В. Щурат зреферував план М. Возняка щодо видання філологічних праць І. Могильницького. М. Грушевський пояснив, що цей проєкт розглядається на засіданні Історично-філософічної секції з огляду на те, що він планується до друку в "Українсько-руському архіві", який належить цій секції. Після дискусії ухвалили друкувати філологічні праці І. Могильницького в 5-му томі "Українсько-руського архіву", який вийшов 1910 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 93).

...ком[ісія] бібліоґр[афічна]. – На початку засідання М. Грушевський доповів про заходи щодо організації цієї комісії. Після цього розпочали вибори президії комісії, головою якої обрали І. О. Левицького, та членів комісії. Ухвалили започаткувати нове серійне видання під назвою "Матеріали до української бібліографії", перший том якого мала скласти бібліографія, підготовлена І. О. Левицьким (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 93 зв.). Упорядкований І. О. Левицьким корпус "Української бібліографії Австро-Угорщини за роки 1887–1900" вийшов у перших трьох томах "Матеріалів", що побачили світ у 1909–1911 рр. Детально див.: Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909–1939): напрями діяльності та постаті: зб. наук. пр. / За ред. Л. І. Ільницької. Львів, 2010. 496 с.

...програма Мазепинського тому вирісовувалася дуже інтересно. – Мова про "Записки НТШ" (Т. XCII. Кн. VI) за 1909 р., що вийшли до 200-річчя шведсько-українського союзу. Побажання, щоб усі статті про Мазепу і його часи, зібрані упродовж 1909 р., було видано в одній із книжок "Записок НТШ", висловили на засіданні Історично-філософічної секції ще 7 березня (за н. ст.) 1909 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 85). Том відкривався вступним словом М. Грушевського, його зміст склали тематичні публікації джерел та розвідки М. Грушевського, О. Грушевського, С. Томашівського, А. Єнсена.

Вечером написав дві чималі статі до "Села"... – *М. Г. [Грушевський М.]* Українське письменство // Село. 1909. № 12. 19 листопада. С. 1–3; *Грушевський М.* Гетьман Петро Дорошенко // Там само. С. 5–6. Сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 385–387; 291–294.

9 **[(22) листопада 1909 р. Львів].** Третій день сливе не можу й приторкнутися до "Історії". Сьогодня займався ЛНВ і "Селом", листів купу написав. Викладав, потім з Мар[инцею] і Кулюнею займалися розвішуванням килимів. Вечером був Раковський; інтересно розвиваються приватні гімназії. На дворі непривітно, впав сніг. Т[оварист]во розжилось на гроші і заплатило рестанції до Київа.

10 **[(23) листопада 1909 р. Львів].** Аж нині міг узятися до "Історії"; рішив не викладати в четвер, щоб не мусити відриватися в сферу літописи та покінчити розділ про археольогію. Пише П[авло] Ф[илипович] про

суд*. Помешкання стоять; добре, що книга йде – кілька замовлень було, і знов від Думнова.

Пише П[авло] Ф[илипович] про суд. – Ще в попередньому листі від 5 листопада (за ст. ст.) 1909 р. Ю. Тищенко (П. П. Лаврів) повідомляв, що наступного дня його викликають до Окружного суду у зв'язку з конфіскацією книжок "Літературно-наукового вістника" за публікацію перекладу "Острова пінгвінів" А. Франса (*див. коментар до запису за 16 жовтня 1909 р.*). Для обґрунтування безпідставності даної конфіскації мав намір взяти з собою російське видання як доказ, "що книги сі були на ринку". У згаданому в даній нотатці листі від 8–9 листопада (за ст. ст.) 1909 р. доповів про результати візиту: "В п'ятницю і суботу майже цілі дні був на допросі у слідователя. Палата в касації відмовила. Надія єсть, що справа кінчиться нічим. А для Веселов[ського] нічого нема страшного. Слідователь питав, чи читав сам Вес[еловський] сю статю. Я сказав, що ні – бо ред[акційна] конт[ора] вважала її цілком безпечною з цен[зурного] боку як переклад з російського, що вільно продавалося. В такім разі, каже, вина пада на Вас (на мене) яко завідуючого. Вимучили до краю" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 164–165). Правдоподібно, стурбований М. Грушевський порадив скористатися послугами адвоката, на що Ю. Тищенко відповідав: "Звичайно, мені нічого не буде за Франса, а коли б і що, то се не біда. Адвоката, я гадаю, поки що не варто брать, се діло буде на той рік" (Там само. С. 173).

11 [(24) листопада 1909 р. Львів], середа. Залізняк обідає у нас акуратно, але що в нашім львів[ськім] світі робиться, не знає, як і я. Кулюня пльомбує зубчик і учиться музиці*, вся зхвильована такими важними подіями. Сиджу над "Історією", оскільки не відривають "біжучі" роботи – ЛНВ тощо.

...і учиться музиці... – про цю новину, як і пломбування "зубчика", 23 (10) листопада 1909 р. писала до старшої сестри Олімпії Левицької й Марія Грушевська: "Дівчинка дуже тепер занята. Крім науки з Ольдзею Fraülein і зі мною учиться ще грати, учить її п. Ясеницка Галя, нині була перша лєкція. Ясен[ицьку] порадила менї Люця. Дівчинка дуже щаслива з того, все щось бренькає, а песик уважно слухає і дуже дивує ся, бо ще нїколи того не чув, так сьмішно п[ри]хиляє на бік голову і слухає" (Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських. Львів, 2016. Кн. 2 / Упор. М. Магунь. С. 51). Іноді в щоденнику з'являються записи про неохоту Катерини до музики та "огірчення" дружини з приводу цього (*див. запис за 1 лютого 1910 р.*).

12 [(25) листопада 1909 р. Львів]. Не викладав сьогодня, щоб посунути "Історію", зарився в часоп[иси] і книги археол[ьогічні] і лінгв[істичні], і справді, за сі дні посуну наперед; але мусів писати листи в справі ПУК і всяких літерат[урних] справах в великім числі.

13 [(26) листопада 1909 р. Львів]. Зовсім припадком в новоприсланій "Кіев[ской] Мисли" прочитав про смерть М. Є. Карачевської*: коли, і то вже було по всім – вчора її поховали, ніхто не згадав дати знати, навіть телєграмою поручити вінець покласти. Послав тільки телєгр[аму] кондолєнційну. Від Геча новий лист в справі "Z[ei]tschr[ift]"*.

...прочитав про смерть М. Є. Карачевської... – детально про смерть дружини В. Н. Вовка-Карачевського невдовзі писала до М. Грушевського Г. П. Ямпольська: "Дуже сумну звістку посилаю я Вам, Високоповажний Михайло Сергійовичу! Бідна Марія Ерофеєвна Карачевська вмерла 10-го в 8 ч. рано, а 12-го ми її ховали. Щоб там не казали, а я скажу від щирого серця, що мало на світі людей, яких варто б було поважати, як її. Але шкода тепер бідної Мани. Вона так змарніла, так схудла, що не можна її пізнати. А старій Карачевській я можу тільки заздрити. Тепер певно їй добре й спокійно. Вася Кар[ачевський] сказав мені, що к весні привезе дещо з спадщини Олександра Як[овича], що було з його. Маня питала мене за Вас. Вона думала, що Ви ще в Київі. Вона не хоче до 40 днів кидати Київ, хоч брат та невістка хотять її забрати до себе" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 692–693).

Від Геча новий лист в справі "Z[ei]tschr[ift]". – Йдеться про черговий лист у справі часопису "Zeitschrift für osteuropäische Geschichte", що почав виходити в Берліні з 1911 р. за редакцією німецького історика, журналіста й громадського діяча Отто Гетча (Hötzsch) (*див. коментар до запису за 29 червня 1908 р.*). У своїх попередніх листах від 6 лютого (за н. ст.), 9 та 28 березня (за н. ст.) 1909 р. німецький колега інформував про плани заснування часопису про східноєвропейську історію та висловлював сподівання на співпрацю з майбутнім виданням М. Грушевського та інших українських вчених (*Тельвак В. В., Радченко О. А.* Листи Отто Гетча до Михайла Грушевського // Архіви України. 2018. № 2–3. С. 220–221).

Свою думку про німецького історика О. Гетча М. Грушевський сформував ще під час перших зустрічей, зафіксувавши її у щоденниковій нотатці за 10 вересня (за ст. ст.) 1906 р.: "Він зробив не особливе враження і як людина, і своїм офіціальним пруським світоглядом" (*див. запис за цей день*). Подібні враження повторив і на початку березня 1909 р. у листі до О. Лаппо-Данилевського, якого О. Гетч також запрошував до участі у виданні: "Вернувшись, я застал письмо Геча (O. Hötzsch, проф[ессор] Познанской акад[емии]), из которого я увидел, что Шимон возложил на него дальнейшее ведение проектированного журнала, и Геч обещает его наладить с осени. Человек он симпатичный, это верно, но уже очень прусский. Сейчас я получил от него письмо, что он едет в Петербург и далее. Я буду с ним вероятно скоро видеться, но желал бы, чтобы и вы с своей стороны, и другие историки прогрессив[ного] направления, с которыми он будет видеться, повлияли на него в этом направлении, чтобы журнал не был очень казенно-прусским, и мы в нем могли чувствовать [себя] достаточно свободно, чтобы принимать в нем ближайшее участие. Хорошо было бы, если бы кто-нибудь – Вы или напр[имер] Семевский, или кто-нибудь в таком роде – дал бы и имя: вероятно кроме редактора en Chef будет еще несколько имен на вывеске. Простите, что быть может надоедаю – я, как знаете, очень дорожу появлением такого журнала, но в приличном направлении и в приличном обществе" (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 323).

У згаданій в даній щоденниковій нотатці кореспонденції від 28 жовтня (за н. ст.) 1909 р. О. Гетч інформував про остаточне вирішення питання щодо виходу часопису, перший номер якого за його редакцією мав побачити світ 1 лютого (за н. ст.) 1911 р. У зв'язку з цим він звертається з пропозицією про співпрацю, проханням про допомогу в залученні дослідників української історії та зацікавленні часописом кола своїх знайомих у Галичині. Висловлює побажання отримувати на регулярній основі відомості про публікації, насамперед Наукового товариства імені Шевченка, які редакція нового видання має намір регулярно відстежувати (*Тельвак В. В., Радченко О. А.* Листи Отто Гетча до Михайла Грушевського. С. 221).

Отримавши згаданого листа від О. Гетча, М. Грушевський виніс питання про співпрацю Товариства з часописом на обговорення Історично-філософічної секції, яка доручила йому визначити обсяг й умови участі та повідомити про це редакцію (*див. запис за 22 листопада 1909 р.*). Про відповідь голови НТШ редактору з переліком майбутніх співробітників "Zeitschrift für osteuropäische Geschichte" свідчать листи О. Гетча від 25 листопада та 9 грудня (за н. ст.) 1909 р. (Там само. С. 222–223). Одним із перших практичних кроків М. Грушевського стала його ініціатива залучити своїх учнів, зокрема М. Кордубу, до підготовки запропонованих німецьким колегою оглядів української історіографії вже для

першого числа журналу. Проте М. Кордуба, вражений "русофільсько-польонофільським" тоном редакційної відозви, відповів О. Гетчу докором за "іґнорування української історіоґрафії і історії в програмі видавництва", про що сповістив свого вчителя (Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / Упор., авт. вст. розд. і наук. комент. О. Купчинський. Львів, 2016. С. 184). Зваживши на таку позицію учня та обміркувавши перспективи співпраці з іншими членами секції (*див. запис за 6 грудня 1909 р.*), М. Грушевський прийняв рішення утриматися від участі, "аж буде видко" (Там само. С. 185).

14 [(27) листопада 1909 р. Львів], суб[ота]. Викладав і працював в бібліотеці. Написав до Джиджорі, що зник і не подає ні гласу, ні послушанія по своїм оженењю*, щоб приїздив нарешті. Прикро мині дуже, утратив такого близького чоловіка, хоч який був з нього кепський співробітник.

Написав до Джиджорі, що зник і не подає ні гласу ні послушанія по своїм оженењю... – у згаданому листі від 14 (27) листопада 1909 р. М. Грушевський писав: "Приклад впливає як зараза, як бачу – і Ви окружили своє оженењнє найбільшим секретом. Прийміть, отже, моє поздоровленнє ex post [заднім числом, по події (*латин.*)] і приїздіть скорійше до Львова, щоб спільними силами подумати, як його урядити, щоб Ваше оженењнє не вибило Вас з наукової колії" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 201). *Див. також коментар до запису за 28 жовтня 1909 р.*

15 [(28) листопада 1909 р. Львів]. Засід[аннє] Статист[ичної] ком[ісії]*, потім секції*. Перший раз по приїзді побачився з Лозин[ським] і Панейком, обидва очевидно пригнічені соц[іал]-дем[ократичною] нагінкою; Лоз[инський] скаржився, що в "Ділі" висить і може кождої хвилі вилетіти, що все диктують згори, отже, чи не можна б йому в ЛНВ відгризтися від соц[іал]-дем[ократів]. Я сказав, що се не зручно, бо нападки були на нього як співроб[ітника] "Діла". Секція пройшла інтересно.

Засід[аннє] Статист[ичної] ком[ісії]... – на засіданні комісії обговорили план видання 2-го тому "Студій з поля суспільних наук і статистики" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 94).

...потім секції. – На засіданні Історично-філософічної секції С. Томашівський зреферував надіслану А. Єнсеном збірку листів П. Орлика за 1711–1720 рр., яку прийнято до друку в "Записках НТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1909. Т. XCII. С. 92–169). Він же зреферував матеріали за 1709–1720 рр., зібрані Н. Молчановським у шведських архівах, які також ухвалено друкувати в "Записках" (згадану добірку не було опубліковано в "Записках"). Окрім того затвердили членами Статистичної комісії І. Джиджору, І. Кревецького та М. Залізняка, а також взяли до відома інформацію про організацію Бібліографічної комісії (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 94–94 зв.).

16 [(29) листопада 1909 р. Львів]. Викладав, полагоджував справи "Села"* і ЛНВ, вчора і нині, відложивши "Історію". Чик[аленко] прислав лист*, чи не поставити б моєї або Сашиної кандидатури на зборах домовладельцев. Я відписав, що не годиться, бо 1) я абсентую, 2) мене б провалили по всякій імовірности. А за Сашу, розум[іється], не можу нічого казати.

...полагоджував справи "Села"... – як свідчить листи управителя всіма видавничими справами М. Грушевського в Києві Ю. Тищенка, вчений не лише готував статті для "Села", вів перемовини з оглядачами та заохочував нових авторів, але й переглядав усі рукописи, безпосередньо займався упорядкуванням окремих чисел тощо. Так, 8–9 листопада (за ст. ст.) 1909 р. Ю. Тищенко писав: "Я, Михайло Сергієвич, не від того взагалі, щоб статі «Села» переходили через Ваші руки. Я радий сьому, бо Ви знаєте се діло не так, як я, а коли не післав Вам раніш, то не мав се з одного боку, а з другого, ще й те, що не хотів одберати у Вас часу. Справа ж «Села» настілько дорога і Вам, і мені, що все я буду робить, аби було на краще" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 165). У тому ж листі він просить надіслати зміст 12-го числа, яке вийшло 19 листопада (за ст. ст.) 1909 р. Над його упорядкуванням, імовірно, і працював М. Грушевський. Так було і надалі, бо 26 листопада (за ст. ст.) 1909 р. Ю. Тищенко повідомляв, що одержав уже план 14-го числа "Села", а 7 грудня (за ст. ст.) 1909 р. завважував, що згідно із вказівками М. Грушевського внесе зміни до плану 15-го числа (Там само. С. 174, 177).

Чик[аленко] прислав лист... – у згаданому листі від 13 листопада за ст. ст.) 1909 р. Є. Чикаленко повідомляв, що поступові домовласники Либідської дільниці звернулися до нього за порадою щодо кандидатур на вибори в Київську міську думу. Саме тому він просив дати негайну відповідь, "чи можна виставити Вашу або Александра Сергієвича кандідатуру в гласні". Не знаючи, чи мають ці кандидатури "якісь шанси", хотів знати ставлення М. Грушевського до цієї пропозиції (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 117). Лист-відповідь М. Грушевського, який продублював цю щоденникову нотатку, на сьогодні не виявлено.

17 [(30) листопада 1909 р. Львів], второк. Багато часу забрали коректи ЛНВ, і ледви можу вернутися до "Іст[орії]". Робота помалу йде дуже коло неї через усякі такі иньші роботи. Вітер західній прогнав мороз, і знову тепло. Кулюня дуже зайнята музикою. Мар[инця] їздила до Перемишля*, вчора вернула.

Мар[инця] їздила до Перемишля... – про свій намір поїхати в Перемишль до брата, Емілія Вояковського, Марія Грушевська писала в листі від 23 (10) листопада 1909 р. до старшої сестри Олімпії Левицької, заохочуючи її до подорожі удвох. Правдоподібно, ця поїздка була пов'язана з недугою Еміля, який помер 25 (12) грудня 1909 р. (Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських. Львів, 2016. Кн. 2 / Упор. М. Магунь. С. 51). *Див. також записи за 14 серпня, 12 та 14 грудня 1909 р.*

18 [листопада (1 грудня) 1909 р. Львів]. Виділ, досить гладкий*, тільки Мочул[ьський] закапризував, не прийшов, в протокол казав вписати, що зрезіґн[ує]*. З калєнд[аря] "Часу" конфіскату зняли*, а ЛНВ тягають далі по судах*. Лавр[ів] розстроїв мене ще, що в домі непорядки*, Макс[имов] не приходить etc.

Виділ, досить гладкий... – на згаданому засіданні Виділу серед інших питань узгоджено подання на конкурс Л. Бончевського; підвищено з 1 грудня платню завідувачу бібліотеки НТШ І. Кревецькому до 150 корон місячно та розглянуто питання про можливість залучення до роботи в бібліотеці ще 2-х помічників; призначено постійним завідувачем музею Товариства М. Залізняка з місячною платнею 80 корон, а також виділено йому кредит у сумі 300 корон на наукові праці; позитивно вирішено питання про збільшення обсягу 92-го тому "Записок", присвяченого І. Мазепі; прийнято повідомлення про створення Бібліографічної комісії за порозумінням з усіма секціями; взято до відома рахунки за

надіслані до Києва 500 руб. на закупівлю предметів для музею (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 121 зв. – 122 зв.).

…в протокол казав вписати, що зрезіґн[ує]. – Згаданий "каприз" М. Мочульського про вихід з членів Виділу до протоколу не було внесено (Там само).

З калєнд[аря] "Часу" конфіскату зняли… *– див. коментар до запису за 6 листопада 1909 р.*

…а ЛНВ тягають далі по судах. – М. Грушевський мав на увазі судові проблеми, які виникли у зв'язку з публікацією в "Літературно-науковому вістнику" перекладу твору Анатоля Франса "Острів пінгвінів". Управитель контори ЛНВ у Києві Ю. Тищенко особливо переймався цією справою та у своїх кореспонденціях не раз подавав інформацію про виклики до суду і вжиті заходи. Тому на несправедливий закид М. Грушевського, який він висловив у дусі цієї щоденникової нотатки в листі (лист не виявлено), Ю. Тищенко відповідав: "Ви пишите за «Час», що вони походили уміючи і визволили календар. Коли можна було, то й я визволяв, напр[иклад], Самійленка, бо діло було в Палаті. З Окружного суду ж се трохи трудніше, бо взагалі Палата ті діла коли й розглядає, то чисто поверхово" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 170). *Див. коментарі до записів за 16 жовтня, 10 листопада 1909 р.*

Лавр[ов] розстроїв мене ще, що в домі непорядки… – про ці непорядки Ю. Тищенко детально інформував у одному зі своїх листів: "Біда, Михайло Сергійович, з домом. Максимов майже не буває, і се дуже зле пада на будинок, бо він новий і потребує пильного догляду – а там піч не справна, там вохкість появилась, а доглянути нема кому. Я в сьому ділі профан, а вдруге, не можу й розпоряжатись на власну руку, а квартиранти не вдоволені. Сьогодня, напр[иклад], в 5 поверсі все помешканє заповнилося димом, бо не справно десь поставлено димохода, а Максимова не докличимось. Напишіть, будь ласка, йому про се" (Там само. С. 173; ця щоденникова нотатка дає змогу уточнити датування цього листа приблизно 15–16 листопада (за ст. ст.) 1909 р.).

19 [листопада (2 грудня) 1909 р. Львів]. Викладав дві години про літопись, і тепер матиму кілька днів для "Історії". "Село" потрохи лізе вгору*, але ЛНВ застряг глубоко; почуваю себе не зле, але страшенно часу бракує.

"Село" потрохи лізе вгору… – за даними Київського тимчасового комітету у справах друку, на листопад 1909 р. наклад "Села" становив 2500 примірників. Для порівняння: "Киевлянин" мав 11 000 прим.; "Киевская мысль" – 25 000; "Рада" – 2650; "Рідний край" – 800; "Літературно-науковий вістник" – 2350 (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 2–2 зв.). *Див. також коментар до запису за 6 вересня 1909 р.*

20 [листопада (3 грудня) 1909 р. Львів]. Загризся в "Історію", лінгвістику etc. Сі сторінки, присвячені Правітчині, завсігди мені не подобалися, стараюся зробити виклад більш зв'язлим і одностайн[им]. Виходив на засід[аннє] "Учит[ельської] Громади". Мар[инця] з Кулюнею поїхали до Стрия.

21 [листопада (4 грудня) 1909 р. Львів]. Розмахнувся з "Історією", та натомість прийшлося писати рец[ензії] для "Записок"; тільки зрана коло "Іст[орії]" попрацював. На дворі тепло, виходив кілька разів походити коло дому. Переглядав рукоп[иси] для "Села", коректи etc.

22 [листопада (5 грудня) 1909 р. Львів]. Зрана всяка "біжучість", потім секція – обговорювали справу участи в "Zeitschr[ift] für Osteuropische Gesch[ichte]"*. Том[ашівський] порушив справу укр[аїнської] академії. Я не робив опозиції, але потім роздумав, що те наукове тов[ариство], яке прийшлося б вилучити як засновок академії, було б обуреваємо партийною боротьбою, бо були б самі дійсні члени.

...потім секція – обговорювали справу участи в "Zeitschr[ift] für Osteuropische Gesch[ichte]". – 5 грудня (22 листопада) на засіданні Історично-філософічної секції заслухали лист редактора О. Гетча й проспект видання часопису "Zeitschrift für Osteuropische Geschichte" (Берлін) з запрошенням українських наукових інституцій до участі. Про розіслані проспект і запрошення О. Гетч повідомляв у листі до М. Грушевського від 9 грудня (за н. ст.) 1909 р. (*Тельвак В. В., Радченко О. А.* Листи Отто Гетча до Михайла Грушевського // Архіви України. 2018. № 2–3. С. 222–223). Ухвалили доручити голові Товариства М. Грушевському визначити обсяг та умови такої участі та повідомити про це редакцію (*див. також запис за 13 листопада 1909 р.*). Окрім цього питання В. Гнатюк зреферував статтю М. Зубрицького "Ходаки", яку рекомендовали до друку в "Матеріалах до українсько-руської етнології" (опубліковано: *Зубрицький М.* Ходаки, обув селян Старосамбірського і Турчанського повіта" (Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1909. Т. XI. С. 23–29+ 5 іл.). Обговорено також справу прийняття нових членів, а також визнано бажаним, щоб Виділ і секції розглянули справу заснування Української академії наук і пов'язані з нею питання (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 94 зв.– 95).

23 [листопада (6 грудня) 1909 р. Львів]. Вернулися наші з Стрия. Писав для "Села"*, випускаю для "Записок", на кілька день перервало все се роботу коло "Історії".

Писав для "Села"... – йдеться про статтю "Убожіє край", вміщену у № 14 газети "Село" за 3 грудня (за ст. ст.) 1909 р. (С. 1–2). Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 253.

24 [листопада (7 грудня) 1909 р. Львів]. Галя дуже затрівожила мене вістями про тяжке зденервованнє Павла Фил[иповича], що лікарь каже кинути контору etc. Та з чим же він тоді лишиться? Написав йому*, щоб залишив літерат[урну] роботу, "Село", поїхав кудись, найліпше б до Львова etc. Дуже се мене занепокоїло.

Написав йому... – згаданий лист М. Грушевського не виявлено, на сьогодні відома лише відповідь на нього Ю. Тищенка (П. П. Лаврова): "Дуже дякую Вам за листа. Я власне фізично почуваю себе здоровим, тілько втіряв сон. Мені здається, що се тимчасово, і через те, головним чином, воно повстало, що сей рік прийшлося дуже трудно з нашими ділами. Всі оті штрафи, конфіскати, безгріша доводять иноді до роспуки. [...] Їхати мені нікуди абсолютно не хочеться [...]" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 175–176).

25 [листопада (8 грудня) 1909 р. Львів], середа. Обізвався Джиджора* і запевняє, що ні в чім не зміняються його пляни. Optime [дуже добре (*латин.*)]. Небезінтересне засіданнє факультету – ухваляли Ашкеназу урльоп* на 3 семестри і злаяли Гадачка за опозицію.

Обізвався Джиджора... – на лист професора Грушевського від 27 (14) листопада 1909 р. І. Джиджора відповів 7 грудня (24 листопада), вибачаючись і обіцяючи й надалі бути готовим до всього, "що буде потрібно". Сповіщав також, що найближчим часом приїде до Львова, і просив дозволу невідкладно зустрітися (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 201). *Див. також записи за 28 жовтня, 14, 26 листопада 1909 р.*

...ухваляли Ашкеназу урльоп... – мова про польського історика, професора Львівського університету (1902–1914), творця львівської школи польських істориків ("школи Ашкеназі"), члена Польської академії знань (з 1909) Шимона Ашкеназі (Szymon Askenazy; 1865–1935). Спеціалізувався на політичній історії Польщі XIX–XX ст.

26 [листопада (9 грудня) 1909 р. Львів]. Зворохобив нас Залізняк фальшивою чуткою, що парлямент розв'язано. Що робити? Треба видавати якусь газетку на час виборів. Але з ким? Почали укладати з Залізняком, кого б можна просити? Цегельського, Крипякевича? Післав Джиджорі листка, щоб приїхав*. Але телєфоном спитав Возняка за дві години – каже, що неправда.

Післав Джиджорі листка, щоб приїхав. – У цьому лаконічному "листку" М. Грушевський писав: "З огляду на політичну комплікацію доконче хотів би Вас мати у Львові, тепер зараз по можности" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 202). *Див. також записи за 28 жовтня, 14, 25, 26 листопада 1909 р.*

27 [листопада (10 грудня) 1909 р. Львів]. Сидів в бібліотеці зрана і пополудні. Приходив Цегельський, оповідав про угоду русинів з Бінертом* за розділ підмог. Розповідав про деморалізацію. Опонував статі "Малі діла"*, що занадто скритикував галичан – що вони жертвенні etc.

...з Бінертом... – мова про австро-угорського державного діяча Ріхарда фон Бінерт-Шмерлінга (Richard Graf von Bienerth-Schmerling; 1863–1918). У 1906–1908 рр. – міністр внутрішніх справ у кабінеті Макса Владіміра фон Бека. Брав участь у розробці та проведенні реформи виборчого права (1907). Після відставки уряду фон Бека імператор Франц Йосиф доручив Бінерт-Шмерлінгу формування нового кабінету, який працював з 15 листопада (за н. ст.) 1908 р. до 28 червня (за н. ст.) 1911 р.

Опонував статі "Малі діла"... *– див. коментарі до записів за 5 жовтня та 17 грудня 1909 р.*

28 [листопада (11 грудня) 1909 р. Львів]. Приїхав учора Савицький* і гостює у нас. Я викладав і працював в бібліотеці; страшенно завалила мене кольонізація грецька і всяка античность. Не вилізу з того.

Приїхав учора Савицький... – мова про Йосипа Савицького (*див. коментар до запису за 25 липня 1906 р.*).

29 [листопада (12 грудня) 1909 р. Львів], неділя. Визначив секцію* для обговорення реформи бібліографії "Записок", а на бажаннє Кревецького додав ще комісію бібліограф[ічну]* – в справі титулу. Дебати

над бібліогр[афією] дуже перетягнулися і забрали час. Але були інтересні й живі.

Визначив секцію... – 12 грудня (29 листопада) на засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський зреферував свою замітку "Портрети Мазепи" з додатком одного портрета, яку ухвалено друкувати в "Записках НТШ" (опубліковано: *Грушевський М.* До портрета Мазепи // Записки НТШ. Львів, 1909. Т. XCII. Кн. VI. С. 246–248). Обговорили також справу бібліографічного відділу "Записок", продовження якої відкладено до наступного засідання (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 95).

...додав ще комісію бібліограф[ічну]... – на засіданні Бібліографічної комісії зачитано лист З. Кузелі про його роботу над українською бібліографією. Ухвалено титул першого тому "Матеріалів до української бібліографії": "Українська бібліографія Австро-Угорщини за рр. 1887–1900. Т. I (за рр. 1887–1889)". Цей перший том нового серійного видання всіх секцій НТШ вийшов 1909 р., містив укладену головою комісії І. О. Левицьким бібліографію за вказаною на титулі тематикою і хронологією (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 95 зв.).

30 [листопада (13 грудня) 1909 р. Львів]. Виладив поданнє о урльоп* і заніс сьогодня до деканату. Викладав і закінчив виклади, бо вже народ нетерпеливиться, і иньші кінчають.

Виладив поданнє о урльоп...— у згаданому поданні до Міністерства віросповідань та освіти Австро-Угорщини М. Грушевський повідомляв про попередню відпустку та матеріальну допомогу, надану упродовж 1908/09 навчального року, що дозволило йому закінчити VII том "Історії України-Руси" переважно на "новім, невиданім матеріалі". Далі обґрунтовував необхідність наступної: "Тепер перед підписаним стоїть том VIII, що буде обіймати другу четвертину XVIII в. і також мусить оператися в значній мірі на новім архивальнім матеріалі. Матеріал цей, почасти приготовлений попередніми занятями, вимагає ще богато праці і архивних студій для повного викінчення. Не можучи докончити того поруч з своїми університетськими занятями, підписаний просить Високе міністерство знов уділити йому урльоп на зимовий курс в новім році 1910/11 і підмогти грошевою до[помогою]" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 2–2 зв. (чернетка)). Як свідчать записи за 18 січня, 29 березня та 3 квітня 1910 р., відпустку М. Грушевський отримав, але без матеріальної допомоги.

1 [(14) грудня 1909 р. Львів], второк. Київ[ський] голова прислав вчора лист попечителя, ніби як полагоджено справу*, але з сьогоднішнього листу Галіного виходить, що не конче. Треба писати Радлову*.

Київ[ський] голова прислав вчора лист попечителя, ніби як полагоджено справу... – йдеться про остаточне полагодження справи будівництва Народного училища імені Сергія Федоровича Грушевського у Києві. Після схвалення ще наприкінці 1903 р. київським міським головою рішення М. Грушевського про спорудження коштом батька народного училища його імені, до реалізації задуму повернулися лише в березні 1908 р. 10 березня (за ст. ст.) 1908 р., під час перебування вченого в Києві, до нього звернувся київський міський голова І. Дьяков з пропозицією прибути в міську управу для вирішення питання щодо прискорення виконання бажання покійного С. Ф. Грушевського. Результатом цієї зустрічі став лист М. Грушевського від 14 квітня (за ст. ст.) 1908 р., укладений за проєктом адвоката М. Ярошевського, з детальним обґрунтуванням умов фінансування будівництва й утримання народного училища ім. С. Ф. Грушевського на Петропавлівській площі у м. Києві. Після розгляду їх училищною комісією Київська міська дума на засіданні

12–19 травня (за ст. ст.) 1908 р. прийняла постанову "принять во всем объеме" подані пропозиції. 9 червня (за ст. ст.) 1908 р. постанова Думи затверджена до виконання київським губернатором, а її зміст доведений до відома попечителя Київського навчального округу П. Зілова. 29 жовтня (за ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський особисто звернувся до попечителя, на що той 7 листопада (за ст. ст.) 1909 р. спрямував листа київському міському голові з проханням сприяти й прискорити виконання постанови Міської думи від 12–19 травня (за ст. ст.) 1908 р. Саме копію цього листа попечителя разом зі своїм зверненням про внесення до міської скарбниці суми у 50 000 руб. на будівництво училища 25 листопада (за ст. ст.) 1909 р. міський голова І. Дьяков відправив М. Грушевському (Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1–9). Про ці дві кореспонденції й нотує М.Грушевський у щоденнику. *Див. також коментарі до записів за 17 листопада 1906 р., 9–10 січня 1908 р.*

Треба писати Радлову. – Такого листа М. Грушевський спрямував голові Вченого комітету Міністерства народної освіти Російської імперії Е. Л. Радлову, який завжди сприяв у полагодженні проблем видання підручника батька та знав про бажання родини відкрити у Києві народне училище імені С. Ф. Грушевського. У своїй кореспонденції М. Грушевський коротко виклав проблеми з попечителем Київського навчального округу, який стримував спорудження школи, наполягаючи, щоб кошти, які заповів для цієї справи С. Ф. Грушевський, було передано не місту, а округові. Пояснивши бажання нащадків мати справу саме з міською владою, яка демонструє зацікавлення і запевняє у фінансовій підтримці будівництва, М. Грушевський висловив сподівання й на підтримку міністерства. Саме тому відверто писав: "Было бы желательно, чтобы из Министерства выразили полное согласие на передачу денег городу" (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського з рукописного відділу Інституту російської літератури РАН // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 2. С. 417). *Див. також коментар до запису за 10 жовтня 1909 р.*

2 **[(15) грудня 1909 р. Львів].** Перетц там в Київі – як пише Романович – переміняє порядки*. Пишу, щоб почекав кінець року, я вже скинуся. Теж саме пишу і Біляшевському* – він жадає вислання грошей Вовку* і сповнення ріжних його бажань.

Перетц там в Київі – як пише Романович – переміняє порядки. – Йдеться про порушення постанови Ради УНТ від 4 жовтня (за ст. ст.) 1909 р., яка визначала відповідальність бюро Товариства на чолі з Н. Романович за організацію роботи з коректами "Записок". Відмова від цього "порядку" (передача корект безпосередньо на руки редакторам та їхнє зволікання з вичитуванням) затримувала вихід у світ видання, на чому не раз наголошував у щоденнику М. Грушевський (*див. коментар до запису за 21 жовтня 1909 р.*). Привертав до цих фактів увагу редакторів, про що свідчить, зокрема, його лист до Н. Романович: "Перетцу я писав, щоб не переміняв заведеного порядку – щоб коректи йшли через Бюро" (*Шульга В.* До історії Українського наукового товариства у Києві: листи Наталії Романович до Михайла Грушевського // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 2. С. 270). Незважаючи на всі розпорядження, на засіданні Ради 29 грудня (за ст. ст.) 1909 р. було лаконічно "сконстатовано факт, що коректи не йдуть до бюро" (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 20). *Див. також запис за 4 березня та 21 жовтня 1909 р.*

Теж саме пишу і Біляшевському... – про своє бажання відмовитися від головування в Українському науковому товаристві М. Грушевський писав у листі до М. Біляшівського в контексті нагальних проблем Товариства, зокрема умов передачі Ф. Вовком знахідок з розкопок Мізинської стоянки: "Щодо Вовка, то як він в'яже се до купи з виданням, рисунками etc., то треба мабуть на Раду взяти, я на відходнім не хочу брати сього на себе. На свята виберемо нову голову, а мене досить – послужив 2 ½ роки" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 81). У відповідь 7 грудня (за ст. ст.) 1909 р. М. Біляшівський категорично заперечував: "Перш усього – що се Ви видумали, щоб зрікатись від Голови Тов[ариства]? Саме такий час, що Вас треба і тільки Вас. Тов[ариство] ще добре не стало на ноги, а Ви зрікатись? Покиньте!" (Там само. С. 83). Головою УНТ М. Грушевський залишався

до часу, коли був етапований на заслання. 25 лютого (за ст. ст.) 1915 р. на засіданні Ради товариства довели до відома, що "М. С. Грушевський подав заяву, що він, від'їзжаючи з Київа, складає з себе обов'язки голови" (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 74). Повернувшись з заслання з вибухом Української революції 1917–1921 рр., відновив свою роботу на посаді голови УНТ. *Див. також запис за 19 грудня 1909 р.*

...він жадає вислання грошей Вовку... – під час перебування в Києві в червні 1909 р. М. Грушевський намагався переконати Ф. Вовка передати знахідки з розкопок Мізинської стоянки до Музею УНТ. Його аргументи подіяли, й за кілька днів археолог погодився (*див. записи за 7, 8, 9 червня 1909 р.*). Як голова Товариства М. Грушевський подбав про фінансування подальших розкопок, що було запорукою передачі колекції. Завдяки посередництву В. Леонтовича в червні 1909 р. В. Симиренко виділив на потреби Музею УНТ 500 руб. (*див. коментар до запису за 12 червня 1909 р.*). 19 червня (за ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський писав до М. Біляшівського: "Гроші на музей 500 руб., на виплату Вовкові і на дальші розкопки вже асигновані [...]. Отже можете братися до нових розкопок. Тільки треба добитися від Вовка, щоб вернув і цікавійші кості вроді тої голови, де були сховані річі" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 78). 20 листопада (за ст. ст.) 1909 р. М. Біляшівський повідомив М. Грушевському про зустріч у Петербурзі з Ф. Вовком, який просив, "щоб гроші за Мізен, покищо 200 карб., вислати йому зараз до Петербурга (Александровский проспект, 19, кв. 4). Бачив я й Єфименка, котрий розбира кістки і взагалі знахідки з Мізена. Найшлося ще дещо з різаної кістки. Балакав з ним, і він вже нічого не каже проти того, щоб усі знахідки пішли в Київ. Але Вовк казав, що передає тільки з тією умовою, що праця його про Мізен буде видана як слід, не обмежуючи лічби малюнків та аркушів. Я теж думаю, що треба видати як найкраще" (Там само. С. 80). 9 січня (за ст. ст.) 1910 р. Рада УНТ ухвалила послати Ф. Вовку "гроші на покриття видатків по роскопках для Т[овари]ства" (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 21).

Перші знахідки надійшли до Києва 1909 р., про що М. Грушевському 9 липня (за ст. ст.) 1909 р. повідомляв М. Біляшівський: "Оце кілька днів тому був тут підручний Вовка – студент Сахаров і привіз декілька мамутячих кісток – добре й це, але розуміється це не те, що голова вся" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 79). Вже на початку 1910 р., інформуючи читачів "Ради" про перспективи Українського музею при Українському науковому товаристві в Києві, оглядач наголосив: "Музей ще невеликий, але вже тепер єсть у йому речі дуже цінні для науки. Є збірка доісторичних старожитностей (достачив Хвед[ір] Вовк і инші)" (Про український музей у Київі // Рада. 1910. № 19. 24 января (6 лютого). С. 1).

Остаточна передача колекції затягнулася насамперед через камеральне опрацювання знахідок. Так, 3 вересня (за ст. ст.) 1909 р. Ф. Вовк повідомляв М. Грушевському, що в нього "ще лежить тут 35 пудів кісток мамутячих з глиною, у якій ще може багато дечого знайтися", а "головнійші з знайдених костяних виробів я залишив у С[ен]-Жерменському Музеї, де з їх роблять відливки і закріпляють їх, щоб не кришились" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 215). У кореспонденції йшлося про частину унікальних витворів пізньопалеолітичного мистецтва, які археолог залишив імовірно після участі у святкуванні 50-річчя Антропологічного товариства в Парижі 1909 р. у Національному музеї археології Франції, що розмістився у збереженій частині Сен-Жерменського палацу. Повернулися вони лише в червні 1910 р. "у чудесному стані – більш не розсипаються" (*Старков В.* Листування Федора Вовка та Євгена Чикаленка // Український археологічний щорічник. Нова серія. 2010. Вип. 15. С. 583; лист від 18 червня (за ст. ст.) 1910 р.). "Досить повагом" посувалася і справа з "розробкою кремінців": "тисяч зо 3 прийшлось перебрати, та й то ще покищо начерно" (Листування Михайла Грушевського. Т. 2. С. 216).

Отже, зібравши переважну частину матеріалів з розкопок 1908–1909 рр., на початку 1912 р. Ф. Вовк передав їх до музею Українського наукового товариства в Києві. 30 січня (за ст. ст.) 1912 р. Рада УНТ прийняла рішення про перевезення до Києва мізинської колекції, переславши для цього на руки П. Єфименка 50 руб., та тимчасове зберігання її в приміщенні Київського міського художньо-промислового і наукового музею (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 37; Листування: М. Ф. Біляшівський – Ф. К. Вовк / Вст. та прим. В. І. Наулка. Запоріжжя, 2002. С. 46). Останнє рішення було пов'язано з відсутністю в УНТ належних приміщень не лише для розміщення експозиції, а й для зберігання археологічних

матеріалів. Імовірно, мізинські пам'ятки могли перевезти з міського музею лише після серпня 1913 р., коли УНТ розмістилось разом з ЛНВ в шести кімнатах будинку на вул. Великій Підвальній, 36, помешкання 8 (будинок зберігся). Однак жодних згадок чи прямих вказівок у протоколах про цей факт не зафіксовано, а тогочасних матеріалів безпосередньо Музею УНТ збереглося вкрай мало.

Навесні 1919 р. секції, комісії, Рада УНТ та музейні фонди переїхали до особняка на Трьохсвятительську, 23 (нині – вул. Десятинна, 9), який товариству заповіли Симиренки. Від того часу активізувалась робота музею, і вперше після 1912 р. в документах Товариства з'являються згадки про знамениту колекцію. Так, 5 березня 1919 р. на Раді УНТ ухвалили перенести Музей в нове приміщення, а 11 травня розглянули питання про його впорядкування, створивши комісію у складі Л. Чикаленка, О. Алешо, А. Носіва (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 109; 110 зв.). 29 листопада 1919 р. з'явилася "Доповідна записка О. Янати про стан і завдання музею Українського наукового товариства", в якій згадується про перевезення всіх колекцій музею з Великої Підвальної, 36 на Трьохсвятительську, 23. У цьому ж документі наголошувалося, що у зв'язку з виїздом з Києва Л. Чикаленка "більшість матеріялів, наприклад, проф. Ф. Вовка, – залишаються й досі в ящиках" (*Онопрієнко В., Щербань Т.* Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К., 2008. С. 233–234).

Проте працювати на Трьохсвятительській довелося недовго. Не встигли розібрати на 2-му поверсі музейні колекції, як 28 жовтня 1920 р. влада наказала звільнити кімнати на Трьохсвятительській, де був музей. Навесні 1921 р. було ліквідовано й саме Товариство, його секції і всі структури влилися у відділи Української академії наук. Як відзначалося в останніх протоколах УНТ від 18 квітня 1921 р., "справа про музей" після ліквідації "з'ясовується" (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 128; 147).

У цей самий час, 29 березня 1921 р., засновується Музей (з 1922 р. – Кабінет) антропології та етнології імені Ф. Вовка при ВУАН (бульвар Шевченка, 14). Його очолив учень Федора Вовка Олександр Алешо, який незадовго перед тим зумів перевезти з Петербурга всі колекції, архів, бібліотеку вчителя (2600 одиниць зберігання). Навесні 1922 р. О. Алешо помер від сухот. За відомостями, які подають сучасні дослідники Музею (Кабінету), його працівники, насамперед Михайло Рудинський, подбали про об'єднання мізинських знахідок з усіх розкопок 1908–1909 рр., 1911–1914 рр., 1916 р. в єдину колекцію. До зібрань музею було долучено приватні колекції Л. Чикаленка (500 одиниць зберігання), Ю. Олександровича (160 одиниць зберігання), В. Караваєва (129 одиниць зберігання) та предмети з державних установ – 1-го Державного музею (нині Національний музей історії України; 169 одиниць зберігання) та Українського наукового товариства (145 одиниць зберігання). Поки що не виявлено відомостей про точну дату надходження мізинської збірки з ліквідованого разом з Товариством Музею УНТ до Музею-Кабінету Ф. Вовка.

Правдоподібно, що це відбулося відразу після ліквідації товариства та створення Музею ім. Ф. К. Вовка. Про це свідчить і стаття М. Грушевського "Техніка і уміліть палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища", написана в листопаді 1926 р. Називаючи Мізинську стоянку, а власне колекцію, "дорогоцінним документом старого побуту України", вчений наголошував: "Останніми роками, на щастя, головна маса видобутого палеоетнологічного матеріалу зібралася нарешті в антропологічнім кабінеті ім. Вовка при Українській академії наук" (*Грушевський М.* Техніка і уміліть палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 10. Кн. 1. Львів, 2015. С. 316).

Остання адреса колекції з Мізинської стоянки, передана Ф. Вовком УНТ, – це Національний музей історії України. Сюди вона надійшла у 1936 р. з Кабінету Ф. Вовка після його реорганізації, а власне ліквідації в 1934 р., у комплексі матеріалів з розкопок 1911–1914 рр. та 1916 р., які вів уже Л. Чикаленко, та матеріалами з розкопок працівника Кабінету М. Рудинського 1930 р. та 1932 р. Загальна кількість колекції, переважно крем'яний інвентар та вироби з бивня мамута, становить 7443 одиниці зберігання основного фонду та 37 792 – допоміжного.

Про долю мізинської колекції детальніше див.: *Грушевський М.* Техніка і уміліть палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. К., 1926. С. 17–35; сучасний передрук: *Грушевський М. С.*

Твори: У 50 т. Т. 10. Кн. 1. Львів, 2015. С. 314–334; *Черненко О.* Перші дослідження Мізинської стоянки // Сіверянський літопис. 2008. Ч. 6. С. 14–16; *Радієвська Т.* Матеріали Мізинської стоянки в археологічній збірці Національного музею історії України (з історії дослідження) // Там само. С. 35–40; *Яненко А. С.* Діяльність Музею (кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка та археологічні дослідження на Чернігівщині // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Київ; Глухів, 2011. Вип. 4. С. 432–437; *Цеунов І. А.* Відкриття та перші польові дослідження Мізинської палеолітичної стоянки // Маґістеріум. 2015. Вип. 60: Археологічні студії. С. 32–37.

3 **[(16) грудня 1909 р. Львів],** четвер. Страшенно я розірваний, не маю часу анітрошечки. А вже не за горами свята, все кидати і знову до Києва. А тут відриває журнальн[а] і газетна робота.

4 **[(17) грудня 1909 р. Львів].** ЛНВ страшенно спізнився через неакуратність співроб[ітників] – оглядів і бібліогр[афії]. Щурат тягнув-тягнув з рец[ензією], і вкінці сказав Михайлу, що не зробить, бо не має часу. Мусив писати сам*. Ледачий народ.

Мусив писати сам. – Рецензії М. Грушевського у найближчих книжках "Літературно-наукового вістника" не з'являлися.

5 **[(18) грудня 1909 р. Львів].** Від Панафідіної лист, що не може більше грошей дати, бо будується. Значить треба позичати тут. "Записки" нарешті вчора вийшли з великим спізненнєм через огляди часописей. Було зовсім тепло, але упав учора сніжок і зробив зиму, повітрє легке і приємне.

6 **[(19) грудня 1909 р. Львів].** Було засід[аннє] секції* – дальша дебата над бібліогр[афією]. Том[ашівський], як звичайно, робив опозицію, але досить коректно. Потім балакали про "Leitschr[ift] für Osteur[opische] G[eschichte]"*. Принесли число Народувки чи що "Podejrzane wydawnictwo"! Дістав досить дивний лист від видавн[ицтва] "Укр[аїнський] Народ" за підписом М. Ковалевського* – так як би не було ні редакц[ійного] комітету, ні Граната. Маю охоту написати, що супроти подібної змінности скидаюся участи. Саша образився, що я написав, аби не підводив мене* – мовби я закидав йому замір! Написав йому, аби не думав собі.

Було засід[аннє] секції... – на засіданні секції 19 (6) грудня 1909 р. продовжили дискусію над бібліографічним розділом "Записок НТШ", розпочату на попередньому засіданні 12 грудня (29 листопада) 1909 р. У ході обговорення визнали за доцільне від 1910 р. відмовитися від річних оглядів часописів, а ввести реферування статей (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 95 зв. – 96).

Потім балакали про "Leitschr[ift] für Osteur[opische] G[eschichte]". – Обговоривши питання про запрошення редакції "Zeitschrift für osteuropäische Geschichte" до співпраці, погодились, що часу для участі в першому випуску цього видання замало (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 95 зв. – 96). *Див. також коментар до запису за 13 листопада 1909 р.*

Дістав досить дивний лист від видавн[ицтва] "Укр[аїнський] Народ" за підписом М. Ковалевського... – мова про лист М. М. Ковалевського від 1 грудня (за ст. ст.) 1909 р. У ньому один з ініціаторів та редакторів енциклопедії "Украинский народ в его прошлом и настоящем" звертався з проханням висловити до 1 січня (за ст. ст.) 1910 р. свої "предположения" щодо I–III розділів цього проєкту, присвячених розвитку українознавства та історії, які взявся редагувати М. Грушевський. Окрім цього нагадував, що статті до цих розділів повинні бути завершені до 1 вересня (за ст. ст.) 1910 р., а сума гонорару за них визначалася в розмірі 100 руб. за "печатный лист в 40 тыс. букв". Наприкінці адресант зауважував, що програму енциклопедії з технічних причин буде надіслано за декілька днів" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 534. Арк. 2). Лист написаний на бланку редакції видання "Украинский народ в его прошлом и настоящем".

Саша образився, що я написав, аби не підводив мене... – лист О. Грушевського пов'язаний з пропозицією старшого брата підготувати для ЛНВ огляд літератури, який він не міг зробити через брак матеріалів (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 116 зв.). Його арґументи від 19 листопада (за ст. ст.) 1909 р. не задовольнили М. Грушевського, і О. Грушевський на докори "аби не підводив" знову пояснював: "Мені важко було читати, що ти так швидко усматриваеш у мене бажаннє якось підвести тебе. Здається, я не заслуговую таких підозреній, що можу, роблю, не відмовляючись від роботи" (Там само. Арк. 112–112 зв.).

Написав йому, аби не думав собі. – Згаданий лист серед кореспонденцій Михайла Грушевського до молодшого брата не виявлено.

7 **[(20) грудня 1909 р. Львів],** понеділок. Прочитав передану мені вчора Панейком статю "Vox et praeterea nihil" ["Голос і більше нічого" (*латин.*)] і переконався, що справді не може піти. Замовив його собі на rendez vous [побачення (*фр.*)] і говорив з ним 1½ год[ини] досить по щирости. Цегельський перед тим казав, що Пан[ейко] вже пішов на жир правящих, але Панейко відхрещувавсь від подібних підозрінь. Заходив до Вальдмана* і до Лілієна* в справі позички 12 тис. корон на 3/I.

...Вальдмана... – йдеться про адвоката Саула Вальдмана (Saul Waldmann), який був консультантом М. Грушевського у фінансово-правових та майнових справах. Згадується у щоденникових нотатках вченого за 28 серпня 1902 р., 7 лютого 1904 р., 28 листопада 1905 р., 22 січня 1907 р.

...Лілієна... – мовиться про львівського банкіра, власника Банкірського дому "Лілієн і Сокаль" Адольфа Лілієна. Банк заснований у Львові 1874 р., у 1911 р. поглинений віденським Unionbank'ом і перетворений на його філію (співвласники Адольф Лілієн і його син Едвард).

8 **[(21) грудня 1909 р. Львів].** З огляду на близькі свята сидів в бібліотеці зрана і пополудні до битої 7[-ої] години, старався закінчити античну добу в своїй "Історії". Вчора написав статі для "Села", про гал[ицькі] школи*, але прийшли газети про украї́н[ський] день* і мусів писати иньшу, на сю тему*.

Вчора написав статі для "Села", про гал[ицькі] школи... – згадану статтю "Шкільна справа в Галичині", яку М. Грушевський написав 7 грудня (за ст. ст.) 1909 р., було опубліковано в першому числі тижневика за 1910 р. (*Грушевський М.* Шкільна справа в Галичині // Село. 1910. № 1. 1 січня. С. 5–6; сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 393–394).

...прийшли газети про україн[ський] день... – "українським днем" М. Грушевський називає 4 грудня (за ст. ст.) 1909 р., коли на засіданні III Державної думи Російської імперії відбулося обговорення поправки до законопроєкту про реформу місцевого суду щодо права вживати рідну мову для тих, хто не знає російської. "Приятелі" українців справу про суд і внесену на розгляд поправку відразу перетворили на принципове поборювання прав української мови. Під оплески лівих та галас і сміх правих на захист української мови виступив депутат Думи від Києва, голова шкільної комісії І. В. Лучицький, якого разом з П. Мілюковим звинуватили в розбурхуванні ворожнечі в "едином русском народе". Разом з міністром юстиції шовіністично налаштовані депутати доводили, що у "великоросів і малоросів єдина «русская» душа і єдина любов до чудової мови великого Гоголя, а не Грушевського та Лучицького". Перебіг цього "українського дня" було детально освітлено в "Раді", за публікаціями якої М. Грушевський підготував свою статтю "Не порозумнішали" (Політично-філологічні забобони // Рада. 1909. № 276. 6 декабря (19 грудня). С. 1–2; Українська мова перед судом Державної думи // Там само. С. 2; Державна дума (засідання 4 декабря) // Там само. С. 2–3).

...і мусів писати иньшу, на сю тему. – 8 грудня (за ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський підготував статтю "Не порозумнішали" про невдалу спробу провести через III Державну думу Росії справу про вживання української мови в місцевих судах та про чергову дискусію з приводу права українців на рідну мову (Село. 1909. № 16. 17 грудня. С. 1–2; сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 388–389).

9 **[(22) грудня 1909 р. Львів].** Було у нас людно і гамірно: приїхав Калитовський, іще був Савицький, з'явився Джиджора!, прийшов на обід Залізняк, і треба було розсувати стіл. Потім була конференція з Білецьким в справі зав'язання товариства для підмоги студентам. Потім був Виділ* – закупно овруцької колєкції, образа Кричевського, книгарняних справ, я не виступав різко, і все пішло гладко. З Охримовичем побалакали довірочно – in politics [про політичну діяльність (*латин.*)], він хотів, щоб я когось рекомендував на місце Джиджори і далі брав участь в нарадах, я відрікся*. Була ще Спілка, і я вернувся десь коло 10-ї.

Потім був Виділ... – на засіданні Виділу взято до відома, що секретар Товариства розіслав листи у справі термінової допомоги для І. Франка до Товариства "Дністер", Краєвого союзу кредитового, Краєвого союзу ревізійного, Українського педагогічного товариства, "Просвіти", "Народної торгівлі" та ін. "Просвіта" повідомила, що це питання буде вирішено при формуванні бюджету на 1910 р., Товариство "Дністер" призначило 200 корон, а Українське педагогічне товариств0 – 300 корон постійної допомоги і звільнило доньку І. Франка від шкільної оплати. Далі Виділ ухвалив закупити археологічну колекцію кам'яного віку з Овруччини на Волині від Л. Добровольського за 400 руб.; пастельний образ від В. Кричевського за 200 руб.; збірку фотографій, переважно церковних дзвіниць, від В. Щербаківського за 75 корон. С. Томашівському призначено кредит у сумі 400 корон на рахунок археографічної експедиції для виявлення актів до історії Хмельниччини. На лист "Руської бесіди" в Чернівцях з пропозицією закупити одну з місцевих книгарень ухвалили підготувати відповідь, що НТШ не має такої можливості, натомість просить вплинути на краєвий уряд щодо дозволу на відкриття в місті філії книгарні НТШ (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 122 зв. – 123 зв.).

...і далі брав участь в нарадах, я відрікся. *– Див. коментар до запису за 17 грудня 1909 р.*

10 **[(23) грудня 1909 р. Львів].** Вчора вечером послав телєгр[аму], щоб ЛНВ на 1910 р. знижку [дав] на 6 руб. Контора київська щось робила

тому опозицію. П[авло] Ф[илипович] сповістив, щоб на вірші Олеся не сподіватися, бо він продав все на р[ік] 1910[-ий] до Харк[ова]*. Інтересний ultra-капіталістичн[ий] маневр у такім модерністично-пролєтар[ськім] видавництві. Що то гроші! Ввечері був Івасюк з шкіцом свого образа*. Заходив Джиджора – як Охримович вирецитував мою довірочну розмову на засід[анні] Народ[ного] Комітету. Балакали про інцідент з Локтем* – що властиво була для українських відносин поява октябрист[ської] газети з украін[ською] закраскою, але укр[аїнські] октябристи* не здобудуться на се.

...бо він продав все на р[ік] 1910[-ий] до Харк[ова]. – Готуючи до друку чергові числа "Села", у згаданому листі Ю. Тищенко повідомляв М. Грушевському: "Чи єсть у Вас вірш О. Олеся? Я з ним мав розмову, і він казав, що право на друков[ання] на весь 1910 рік він передав «Українській хаті» виключно (д. Бойко)" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 179). Назване Ю. Тищенком прізвище харківського мецената "Української хати" Івана Харитоновича Бойка, який разом з Павлом Богацьким вважався офіційним редактором видання, пояснює, чому М. Грушевський нотує, що О. Олесь продав право на публікацію своїх поезій до Харкова. Ця інформація отримала публічний офіційний характер після її публікації в оголошенні на передплату "Української хати" на 1910 р. Вона стала також предметом обговорення на журфіксах у Є. Чикаленка, де О. Олесь пояснив, що цей крок коштував йому 100 руб. і можливість перевезти дружину до Києва (*Чикаленко Є.* Щоденник: У 2 т. Т. 1 (1907–1917). К., 2004. С. 80).

Ввечері був Івасюк з шкіцом свого образа. – Мова про українського художника, майстра історичного жанру Миколу Івановича Івасюка (1865–1937). Про який ескіз ідеться в даній нотатці – встановити не вдалося, адже доля багатьох робіт митця невідома. Можливо, він консультувався з видатним істориком щодо окремих образів свого полотна "В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року", над створенням якого працював у 1892–1912 рр., або інших творів на історичну тематику.

Балакали про інцідент з Локтем... – імовірно йдеться про видавничі плани російського політичного діяча, публіциста, депутата I Державної думи Російської імперії Локтя Тимофія Васильовича (1869–1942). З 12 січня (за ст. ст.) 1910 р. по 19 лютого (за ст. ст.) 1911 р. він видавав у Києві щоденну позапартійну суспільно-економічну, політичну й літературну газету "Киев". Переважна більшість статей належали йому та Н. Портулатову. Замість № 31/32 за 1910 р. передплатникам розіслали брошуру з працею Т. Локтя "Оправдание национализма. Рабство русской радикальной интеллигенции. Национал-демократия". Редакція газети містилася на вул. Софійській, 7. Про ідеологічну спрямованість газети свідчить редакційна замітка: "Газета стоїть за національне об'єднання корінного населення Росії взагалі і Південного, малоросійського краю, зокрема".

...укр[аїнські] октябристи... – октябристи ("Союз 17 октября") – партія великих поміщиків та торговельно-промислової буржуазії ліберальної орієнтації, яка діяла в Росії з 1905 р. по 1917 р. Назву прийняла на честь царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р., який, як вважали октябристи, знаменував собою вступ Росії на шлях конституційної монархії. Засновники – О. Гучков, О. Гейден, М. Родзянко та ін. В усіх чотирьох Державних думах октябристи мали свої фракції, які блокувалися з кадетами або монархістами. Виступали за конституційну монархію, збереження єдиної і неділимої Росії, проти будь-якої форми "федералізму". У той же час декларували рівність усіх народів Російської імперії, допускали культурну автономію для інших народів Росії, їхнє право на культурний розвиток, проголошували свободу слова, зібрань, спілок, праці, підприємництва. В Україні одним із лідерів октябристів був Ф. Лизогуб, який у травні–листопаді 1918 р. очолював Раду міністрів Української Держави.

11 [(24) грудня 1909 р. Львів]. Вчора я заснув рано, але вночи збудився і трохи читав. Полагоджував почту ПУК, зладив аркуш II т[ому] для Роздольського* – він просив на Виділі. Том[ашівський] комезився і казав, що не зможе ревізувати перекладу. "Історією" міг займатися тільки трошечки. Погода тепла, дощ. Ходили по дворі, і ввечері виходили з Кулюнцею на ґанок.

...зладив аркуш II т[ому] для Роздольського... *– див. записи за 26 червня, 1, 3 липня 1909 р. та коментарі до них.*

12 [(25) грудня 1909 р. Львів]. Нині рано прийшов Чайківський і досить забрав часу (в справі свого Сагайдачного)*. Потім Цегельський зворохобив фальшивою звісткою, буцім вибрали мене до Тіснійшого комітету, і я післав заяву, що не приймаю*, на руки Джидж[ори] – але він роз'яснив. З почтою принесли плакат про смерть Міля*. Саме Маринця збиралася поїхати до нього на свята! Потім прийшла телєграма від Сильвуня, що їхатиме завтра і Мар[инцю] з собою запрошує зарядити похороном. Мар[инця] поїде завтра, а я рішив поїхати на похорон в понеділок.

Нині рано прийшов Чайківський і досить забрав часу (в справі свого Сагайдачного). – Йдеться про твір А. Чайковського про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, який він спочатку писав як оповідання, а згодом розширив його до роману. Вперше згадує про задум написати оповідання в листі до М. Грушевського від 8 травня (за н. ст.) 1908 р., звертаючись з проханням порадити історичну літературу про "тактику воєнну козаків" (*Чайковський Андрій.* Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. Т. 2 / Упоряд. Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра. Львів, 2002. С. 188–189). У листі до М. Коцюбинського від 20 квітня (за н. ст.) 1909 р. називає свій твір історичним оповіданням "До слави" (молодий вік Сагайдачного), а в одній із наступних кореспонденцій до письменника від 28 грудня (за н. ст.) 1909 р. сповіщає: "Я вже скінчив «Сагайдачного» і передав проф[есорові] Грушевському до оцінки. Я призначив його до Видавничої Спілки". Робота затягнулася, і на початку 1912 р. А. Чайковський вирішив пустити у світ свого "Сагайдачного" в "Літературно-науковому вістнику" (Там само. С. 200, 205, 212). Зважаючи на поради М. Грушевського "довести життє Конашевича до його смерти" і зробити з зібраного матеріалу трилогію, свою першу спробу друкує як історичний нарис "Петро Конашевич Сагайдачний" у Відні у 1917 р. (Видання Союзу визволення України). Про роботу над одним із найкращих творів А. Чайковського "Сагайдачний" див.: *Продан І.* Патріотичний пафос роману Андрія Чайковського "Сагайдачний" (особливості композиційно-сюжетної структури) (Там само. Т. 3. С. 391–398). *Див. також запис за 17 січня 1910 р.*

...буцім вибрали мене до Тіснійшого комітету, і я післав заяву, що не приймаю... *– див. коментар до запису за 17 грудня 1909 р.*

З почтою принесли плакат про смерть Міля. – Йдеться про брата Марії Грушевської Емілія Сильвестровича Вояковського (бл. 1858 – 1909). Закінчив військову академію у Відні й на 1896 р. служив у Кракові капітаном 100-го легіону піхоти, згодом – комендантом залоги в Перемишлі, де і помер. *Див. також запис за 14 листопада 1909 р.*

13 [(26) грудня 1909 р. Львів], неділя. Було останнє в сім році засід[анє] секції* і комісії археоґраф[ічної]*. Фр[анко] читав свою статю до "Зап[исок]"*, не інтересну, але читав добре, грімко, і взагалі робив ліпше

вражіннє; тільки що схуд. Обідав Джиджора і Залізняк, а Мар[инця] поїхала до Перемишля.

Було останнє в сім році засід[аннє] секції... – у протоколах Історично-філософічної секції та опублікованих у "Хроніці НТШ" звітах немає жодної згадки про це засідання. Останні засідання секції відбулися 6 (19) грудня 1909 р. та 20 грудня 1909 р. (2 січня 1910 р.) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 95 зв. – 96; 97).

...і комісії археоґраф[ічної]. – На засіданні Археографічної комісії, яка у протоколі зафіксована під датою 27 (14) грудня 1909 р., розглянули низку питань: ухвалили обрання членами комісії О. Грушевського, І. Свєнціцького та В. Липинського; взяли до відома доповідь М. Грушевського про підготовку та стан друку томів "Пам'яток українсько-руської мови і літератури" (упорядники І. Франко, В. Перетц та К. Студинський) та збірок М. Кордуби, В. Герасимчука, І. Кревецького, М. Грушевського, С. Томашівського, О. Грушевського, І. Джиджори до "Жерел до історії України-Руси"; ухвалили С. Томашівському та І. Джиджорі кредити для копіювання актів та археографічних експедицій; розглянули та прийняли план В. Липинського видати том матеріалів до історії ставлення шляхти до Хмельниччини та її участі у Хмельниччині, ухваливши кошти на копіювання; доручили М. Грушевському звернутися до Петербурзької академії наук з проханням сприяти отриманню дозволів для роботи в російських архівах І. Крип'якевичу та М. Залізняку (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 96–96 зв.).

Фр[анко] читав свою статю до "Зап[исок]"... – оскільки протокол цього засіданння Історично-філософічної секції не збірігся, точних відомостей про згадану статтю І. Франка не виявлено. Імовірно, йдеться про його працю, заслухану на засіданні Історично-філософічної секції 20 грудня (за ст. ст.) 1909 р., яке й було останнім засіданням (за ст. ст.). *Див. запис за 20 грудня 1909 р.*

14 [(27) грудня 1909 р. Львів – Перемишль – Львів]. Виїхав рано, взявши на дорогу Маркварта* – мав осібне купе і гриз його, потім догризав ще на двірці в Перемишлі. Поїхав до помешкання Міля, але там нікого не застав з наших, шукав потім їх в готелі, потім обідав на двірці, і потім пішов знову до помешк[ання] Міля і там застав всіх в зборі. Сильв[уньо] з Мар[инцею] замовили руськ[і] плякати і попів. Дивно прикре враж[іннє] зробило, коли з'явились лат[инські] попи, і натомість, як з'явилися [руські] попи і заспівали, хоч нескладно, так наче як би своє, <знаєме>. Дивна річ. Провожали з парадою. Дивне вражіннє, коли музика, спинившися, пропускала процесію – ніби ми разом з мерцем виходили з сього <світа>. Потім, на жаль, вернулися ще до помешк[ання], і там на прощаннє Мільова жінка зробила сцену!*

...взявши на дорогу Маркварта... – мова йде про працю німецького історика-орієнталіста, професора Берлінського університету Йозефа Маркварта (Josef Marquart) "Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge" (Leipzig, 1903). У 3-му виданні 1-го тому "Історії України-Руси" М. Грушевський неодноразово посилається на це дослідження, в якому автор обґрунтував власні гіпотези етноніму "Анти" та назви "Русь". Гіпотезу Й. Маркварта про етимологію та розселення антів М. Грушевський називав "привабливими фантазіями", а про "Русь" – "штучною і складною" (*Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 1 [репринт 3-го вид.]. К., 1994. С. 549, 611).

...Мільова жінка зробила сцену! – Мова про Марію Пєтшак, з якою 20 червня (за н. ст.) 1908 р. взяв шлюб Еміль Вояковський. Родина Еміля (сестри Марія, Олімпія та брат Сильвестр) не мала великої симпатії до його дружини. Про це свідчить, зокрема, лист

Марії Грушевської до сестри Олімпії Левицької перед поїздкою до хворого брата: "[...] вона дуже ординарна і дає до пізнання, що не хоче, аби там хто приїжжав. Але з Тобою я би не боялась і поїхалибисьмо обі. Я дещо довідала ся про нашу братову від п. Бучинської, вдови по адвокатї зі Станислава – Мільо і вона мешкали довго у них..." (Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських. Кн. 2 / Упор. М. Магунь. Львів, 2016. С. 51).

15 **[(28) грудня 1909 р. Львів].** Вертали вчора всі разом, Модест* зайняв жидів в купе на розмову. Костьо і Оліня з Мартою* зісталися у нас, поїхали сьогодня до Стрия, натомість приїхав Сильвуньо* і просидів вечер. Так день пройшов в родиннім крузі.

Модест... – мова про сина старшої сестри Марії Грушевської, Олімпії, Модеста Олександровича Левицького (1873–1927). Закінчивши правничі студії у Чернівцях, отримав там же посаду в Дирекції залізниць. Відомий як культурно-просвітній діяч Буковини: один із засновників Музичного товариства "Боян", української музичної школи ім М. Лисенка. Не змирившись із польською окупацією Галичини, у 1925 р. виїхав до Бразилії, де бідував і невдовзі помер від малярії.

...Костьо і Оліня з Мартою... – йдеться про Олександра-Костянтина Левицького, його дружину Олімпію (з дому Вояковських) та їхню доньку Марту (1886–1973).

...приїхав Сильвуньо... – мова про брата Марії Грушевської – Сильвестра Сильвестровича Вояковського (1862–1938) – пароха з села Богданівки на Тернопіллі.

16 **[(29) грудня 1909 р. Львів],** середа. Імпровізований родинний з'їзд триває далі; нині приїхали з Стрия Костик з Олінею і Стефцею* і зісталися до завтра. Я з приємністю проводжу з ними час. Заразом стараюся якось "заокруглити" свою роботу коло І тому, щоб перервати її на виїзд. Спинився в середині розділу про слов['янську] кольонізацію.

...і Стефцею... – йдеться про старшу доньку Олександра-Костянтина та Олімпії Левицьких – Стефанію (у шлюбі Калитовську) (див.: *Панькова С.* Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних та мемуарних джерел // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2010. Вип. 15. С. 83–94).

17 **[(30) грудня 1909 р. Львів].** З реляцій Джидж[ори] виникає образ повної депресії правящих політиків і певне вражіннє від статей моїх (мова Королюка на Нар[одному] з'їзді)*, супроти того варто вести сю лінію далі. Але Цег[ельський] – легковажний союзник. Джиджора об'являє добрі заміри, але не знати, чи витріває. Залізняк до сеї політ[ичної] боротьби досить індіферентний.

...і певне вражіннє від статей моїх (мова Королюка на Нар[одному] з'їзді)... – черговий річний з'їзд Української національно-демократичної партії відбувся у Львові 24–25 (11–12) грудня 1909 р. На з'їзді виступили голова Народного комітету К. Левицький, посол до австрійського парламенту Г. Цеглинський, заступник голови Народного комітету В. Охримович та ін. У промові згаданого Королюка йшлося про статті М. Грушевського з критикою галицького політикуму, опубліковані 1909 р. в ЛНВ ("Два роки галицької політики", "Реальна політика на галицькім ґрунті", "Малі діла"). 1910 р. М. Грушевський продовжував відстоювати свою позицію у працях "Ера фінансово-економічна", "З нашого

культурного життя", "По виборах". 1911 р. автор об'єднав статті у збірці "Наша політика", обґрунтувавши її мету: "Головні похибки галицької політики, піднесені в статтях з попередніх років, характеризують її і в даний момент та вимагають рішучої направи в інтересах нашого національного життя. Той брак принципіальності, простої лінії, програми і тактики на літа, котрий я характеризував фактами парламентарної політики 1907–1908 рр., зістався основним гріхом її і по нинішній день. [...] Щодо мотивів, які спонукали мене до видання їх в нинішній збірці, можу повторити те, що писав два роки тому: «Пишу не в осудження нинішніх політичних діячів, в добрих інтенціях котрих не хочу сумніватися, а в осудження вибраного ними політичного курсу»" (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 253, 260).

Поставлена мета – "варто вести сю лінію далі" – спонукала М. Грушевського перейти в публічну опозицію. Дізнавшись ще 12 грудня (за ст. ст.) 1909 р. (*див. запис за цей день*) про вибір до Тіснішого комітету, вчений того ж дня написав заяву з проханням довести до відома Народного з'їзду інформацію про його категоричну незгоду з обранням своєї кандидатури до Тіснішого і Ширшого комітетів УНДП через різницю у поглядах на національну політику та тактику політичної репрезентації партії (чернетка та чистовий варіант заяви зберігаються: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 50–51). Цю заяву М. Грушевський передав через І. Джиджору разом з супровідним листом, у якому наголошував: "Тільки що довідався, що мене вибрано до Тіснійшого комітету. Як се Ви мене не сповістили? Думаю, що сього маневра не можна так лишити. Коли в стилізації находите щось невідповідне, зателефонуйте (з Нар[одної] гостиниці або де), як ні, то так зараз дайте се до рук президії" (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 202). Як свідчить щоденникова нотатка за 12 грудня 1909 р., І. Джиджора "роз'яснив", і напевно саме тому і чернетка, і чистовий варіант заяви залишилися в архіві вченого.

Однак М. Грушевський, незважаючи на роз'яснення І. Джиджори, не відступав від свого рішення, про що свідчить вже його публічна заява, оприлюднена в "Ділі": "Перечитуючи числа «Діла», що вийшли під час моєї неприсутности, знайшов я своє ім'я в складі Ширшого народного комітету. Прошу ласкаво спростувати, що я до того комітету не належу і взагалі ні в яких партійних конференціях національно-демократичної партії від довшого часу не беру участи. 1 (14). II. [1]910" (Діло. 1910. Ч. 33. 14 (1) лютого. С. 6). Ця заява поклала кінець співпраці М. Грушевського з Українською національно-демократичною партією, заснованою за його безпосередньої участі ще в 1899 р.

18 [(31) грудня 1909 р. Львів], п'ятн[иця]. Був Ваньо з Рогатина*, просив організувати якусь "шкільну раду" для приватних шкіл. Дуже оптимістично росповідав про шкільну акцію рогатинську, казав, що Рог[атинська] гімн[азія] не потрібує удержавлення, і не потрібне воно, тільки права публичности. По полудні "Учит[ельська] Громада", куди запросив я і Ваня, теж говорили на сю тему.

Був Ваньо з Рогатина... – Мова про священника з села Заланів (за 10 км від Рогатина) Омеляна Ваньо (1858–1919). 1906 р. він заснував у селі гімназійні курси, навчання яких проводилось безпосередньо вдома в о. Омеляна. 1909 р. на базі цих курсів постала приватна українська гімназія в Рогатині (нині – Рогатинська гімназія імені Володимира Великого). 15 вересня (за н. ст.) 1909 р. відбулося урочисте відкриття гімназії відразу з трьома класами, які підготував отець Омелян Ваньо на курсах у Заланові. Двоповерхову будівлю було зведено на народні кошти всього за шість місяців. Першим директором гімназії став Михайло Галущинський. Після заснування в січні 1910 р. Краєвого шкільного союзу, покликаного об'єднати зусилля у боротьбі за українське шкільництво в Галичині, Омелян Ваньо увійшов до складу його тіснішого комітету. Думки голови союзу М. Грушевського, оприлюднені у статті "За рідну школу", співголосні з переконаннями О. Ваньо, зафіксованими істориком у цій щоденниковій нотатці: "Стверджую тільки, що цілі освітні можуть осягнутися далеко простішими і дешевшими способами, ніж якими орудує школа

державна, і голоси скептиків, які свого часу вважали неможливим ділом заснування приватної гімназії, так само безпідставні, як і голоси тих, які остерігають тепер від надмірного множення приватних шкіл" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 78). Ідею пріоритетності справи відкриття приватних гімназій М. Грушевський відстоював ще з 1905 р. (*див. коментарі до записів за 9, 11, 14, 18, 21 січня 1905 р., 12 лютого 1910 р.*).

19 **[грудня 1909 р. (1 січня 1910 р.) Львів].** Новий рік латин[ський]. Ладився потроху і робив коло І тому, коло історії кольонізації. Дуже незручно мені переривати. Написав до Київа, щоб дали телєгр[аму], якщо прийшли кліше, то може поїдемо десь пізнійше. Перетц насвоєволив з "Записками". Бог з ними, більш не хочу того науков[ого] товариства*.

...більш не хочу того науков[ого] товариства. *– Див. коментар до запису за 2 грудня 1909 р.*

20 **[грудня 1909 р. (2 січня 1910 р.) Львів].** Неділя. Пробував-пробував "заокруглити" роботу коло "Історії" та й кинув нарешті. До того ще ріжні прощальні візити, – заходив Раков[ський], Козлов[ський]. Зрана була секція, Фр[анко] читав свою статю* – неінтересну, але "здраву", і реферував опись Свєнціцкого. Обговорювали ріжні біжучі справи, бібліографію etc.

Зрана була секція, Фр[анко] читав свою статю... – на засіданні Історично-філософічної секції 20 грудня 1909 р. (2 січня 1910 р.) І. Франко читав свою статтю "Батько й дочка. Із паперів Івана Федоровича", яку ухвалено друкувати в "Записках НТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCIII. Кн. І. С. 70–89). Він же зреферував працю І. Свєнціцького "Опис рукописів Бібліотеки Народного Дому у Львові" (Ч. 2), яку рекомендовано до друку в шостому томі "Українсько-руського архіву", де вона й вийшла в 1911 р. Далі М. Грушевський повідомив про подальшу підготовку матеріалів до "мазепинського" тому "Записок НТШ", зокрема статті С. Томашівського та О. Грушевського, а також про добірки листів, опрацьовані С. Томашівським і А. Єнсеном (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 97).

21 **[грудня 1909 р. (3 січня 1910 р.) Львів – Київ].** Телєграма прийшла тільки нині рано, вже не варто лишатися. Я пішов по гроші до Лілієна і потім до Ґіпотечного банку, зміняв – дуже дорогі рублі! У Лілієна прийшлося довгенько почекати, аж розсердило мене. Виїхали добре, їхали теж, в осібнім купе, правив трохи коректу. Переїхали з Баумом, не дивилися нічого. Їхали потім досить вигідно теж; але я довго читав газету й вибився з сну сам і иньших вибив.

22 **[грудня 1909 р. (4 січня 1910 р.) Київ].** Стрів Павло Фил[ипович]. У Львові була хляповиця, тут морозець. Поїхав в контору, Максимова ждали, але не приїхав, дуже запустив усе; кажуть, що їде в С[анкт-] П[етер]б[ур]г. Я перейняв рахунки від Галі, більш нічого.

23 [грудня 1909 р. (5 січня 1910 р.) Київ]. Устругнув мороз, досить сильний. Я заїхав до Макс[имова]*, поговорив дружелюбно, справді їде до С[анкт-]П[етер]б[ур]га і скидається нашого дому. Обіцяв приїхати. Потім я в банк і контору. Макс[имов] приїздив, але дуже недбало тільки попрописував рахунки. Заїздив до Наук[ового] тов[ариства], там забракло грошей, бо Перетц сказав виплатити рахунок за відбитку Тимченка* і ріжні иньші <деятельности>. Написав белєтристику для "Села"*.

...заїхав до Макс[имова]... – Володимир Лаврентійович Максимов мешкав на вул. Анненковській (нині – Лютеранська), 2. У цьому будинку на перехресті Хрещатика і Лютеранської (№ 31/2) містився магазин жіночого одягу, мануфактурного товару та хутрових виробів "Людмер і сини" Карла Людмера. Будинок не зберігся, зруйнований під час Другої світової війни.

...Перетц сказав виплатити рахунок за відбитку Тимченка... – йдеться про окремий відбиткок діалектологічної програми Є. Тимченка, яка друкувалася в "Записках УНТ": *Михальчук К., Тимченко Є.* Програма до збирання одмін української мови // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1909. Кн. V. С. 1–48; Кн. VI. С. 88–96; 1910. Кн. VII. С. 97–144; 1911. Кн. VIII. С. 113–202. І хоча на цей час у 5-ій та 6-ій книжках "Записок" вийшла лише частина праці, окремим відбитком її видрукували у повному обсязі: на засіданні Товариства 29 грудня (за ст. ст.) 1909 р. було сконстатовано факт, що "програма вийшла окремим виданням раніш, ніж в «Записках»" (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 20).

Написав белєтристику для "Села". – Йдеться про статті "На свята" та "Гетьман Петро Сагайдачний" для № 17 газети "Село", що вийшла 24 грудня 1909 р. (С. 2; С. 5–6). Сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 255–256; 298–300.

24 [грудня 1909 р. (6 січня 1910 р.) Київ]. Приходив Верозуб по гроші, досить мене вимучив, дав я йому частину; хотів порозумітися з Макс[имовим], але не можна б[уло] розмовитися. Ждали Сашу – не приїхав*. Провіряв рахунки і виплачував. Почав писати статю для ЛНВ*. Кутю їли в тіснім кружку, сама родина, Пав[ла] Ф[илиповича] теж не було. Пішов трохи до церкви; потім собі робив dolce far niente [солодке неробство (*італ.*)].

Ждали Сашу – не приїхав. – О. Грушевський, якого чекали на Різдво й Новий рік, попередив листом: "Поздоровляємо Вас всіх з святками. Сим разом не прийдеться вкупі зустрічати Святий Вечір. Се перший рік на Різдво будемо окремо. Згадуємо, як рік назад були всі разом, приязно, весело" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 156–156 зв.).

Почав писати статю для ЛНВ. – Див.: *Грушевський М.* На українські теми. З новорічних думок // ЛНВ. 1910. Т. XLIX. Кн. I. С. 43–56; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 115–126. Продовжував працювати над статтею 28 грудня, закінчив 29 грудня 1909 р. (*див. записи за ці дні*). У цій суспільно-політичній праці М. Грушевський аналізує розвиток українського життя в підросійській Україні й Галичині, закликаючи до соборності: "Тісне єднання з Галичиною, таким чином, являється незвичайно важливим і корисним фактором українського життя Росії; тісне єднання з Україною потрібне для Галичини".

25 [грудня 1909 р. (7 січня 1910 р.) Київ]. Був дуже сердитий мороз, ми нікуди не ходили, тільки ввечері вибиралися до Старицьких; перед тим прийшов ще Кандиба=Олесь, посидів. У Старицьких були недовго, досить приємно.

26 [грудня 1909 р. (8 січня 1910 р.) Київ]. Нині я вибрався з візитами – був у Марії Вас[илівни] Карачевської*, потім Чикаленка і Лисенка; нічого особливого. Чик[аленко] з огляду, що начальство вважає Тов[ариство] для підмоги укр[аїнській] літ[ературі] за існуюче, піддав гадку ввести його в житє* як резерву на випадок закрития "Просвіти"*; взагалі сподіваються закрития Товариства з огляду на меморіал против українства, поданий Флорінским*. Я на віліси здибав Опатов[ського], к[от]рий говорив про процес против "Села" за "Божий прик[л]ад", – стільки разів друкований*; я вказав йому на те.

...був у Марії Вас[илівни] Карачевської... *– див. коментар до записів за 1 січня, 30 березня 1909 р.*

...піддав гадку ввести його в житє... – йдеться про Українське товариство для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, статут якого, розроблений М. Грушевським, було затверджено 19 березня (за ст. ст.) 1908 р. Співзасновники товариства – М. Лисенко, Є. Чикаленко, В. Леонтович, М. Грушевський. Реально почало діяти після зборів, які відбулися 5 січня (за ст. ст.) 1910 р. На них головою було обрано В. Леонтовича, скарбником – Є. Чикаленка, членами ревізійної комісії – В. Симиренка та І. Шрага. *Див. коментарі до записів за 26 грудня 1907 р. та 21–23 лютого 1909 р., а також записи за 27 грудня 1909 р. та 2 і 5 січня 1910 р.*

...на випадок закрития "Просвіти"... – київську "Просвіту" було закрито 8 квітня (за ст. ст.) 1910 р. (*див. коментар до запису за цей день*).

...на меморіал против українства, поданий Флорінским. – Про ці чергові нагінки царської адміністрації повідомляв М. Грушевському в листі від 10 грудня (за ст. ст.) 1909 р. Ю. Тищенко: "А в атмосфері зле. Знаю з джерел певних, що готують доклад про польський і український рух (в канц[елярії] г[енерал-]г[убернатора]). Закінчується тим, що польський рух шкодить, і починається про укр[аїнський] так: «Несравненно вреднее для целого Гос[ударства] и его частей так наз[ываемое] укр[аинское] движение», далі і про «Просвіти», і про клюб, Наукове тов[ариство], Товариство запомоги науці і штуці і т. д. Ґрунт той, що всі ці тов[ариства] мають заміри проникнуть в народ і виробить автономію. Указують, що маса співчуває, безперечно, таким ідеям, і тим більше шкоди находять в тому" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 179). У той самий час, 12 грудня (за ст. ст.) 1909 р., Є. Чикаленко інформував свого приятеля П. Стебницького: "От, тутешні націоналісти, на чолі з Флоринським, склали докладну записку про те, що треба позакривать ук[раїнські] інституції і пресу, бо вони за скілька років роздвоять «єдиный рус[ский] народ». Не довідались ми, кому адресована записка, бо (в копії) звертаються – «Ваше Высокопревосходительство». Се може буть і ген[ерал]-губ[ернатор], і Столипін, повтореніє записки Юзефовича" (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 176). Важливі відомості щодо цієї "записки" Є. Чикаленко подає і в своєму щоденнику, вказуючи на імовірного замовника – начальника київського охоронного відділення М. М. Кулябка, та виконавця – інспектора з особливих доручень при київському губернаторові С. Н. Щоголєва. Окрім С. Щоголєва та Т. Флоринського, серед причетних до підготовки цього "документа" сучасні дослідники називають також активного дописувача "Киевлянина" А. Савенка (див.: *Половинчак Ю.* Газета "Киевлянин" і українство: досвід національної самоідентичності. К., 2008. С. 150).

Чутки виявилися не безпідставними. 19 лютого (за ст. ст.) 1910 р. Є. Чикаленко занотував: "І так, записка «націоналістів» таки досягла мети. Столипін видав циркуляр губернаторам" (*Чикаленко Є.* Щоденник: У 2 т. Т. 1 (1907–1917). К., 2004. С. 79–82, 86–89; записи за 6, 7, 20 грудня 1909 р., 3 січня, 19 лютого 1910 р.). Йшлося про циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії П. А. Столипіна від 20 січня (за ст. ст.) 1910 р., спрямований губернаторам, про заборону реєстрації "инородческих обществ", передусім українських і єврейських, що створюються з метою розвитку "национально-политического самосознания", а також про перевірку діяльності вже існуючих культурно-просвітніх

товариств (Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упор. Г. Боряк. К., 2015. С. 457). Після виходу цього ганебного акта, стали відомі окремі обставини щодо його підготовки. Зокрема, Є. Чикаленко вказував, що київський, подільський та волинський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов не ухвалював "записки", покладеної в його основу, а повіз її представляти міністру київський цивільний губернатор О. Ф. Гірс.

Цей обіжник "буквально оглушив всіх", активізував шовіністичну пресу та дав зброю цензору Т. Флоринському в його боротьбі проти українського руху. З приводу виходу столипінського циркуляру М. Грушевський підготував дві статті: "На українські теми. Гімн вдячності" (ЛНВ. 1910. Т. L. Кн. IV. С. 46–51; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 131–135) та "Інородці" (Село. 1910. № 10. 4 березня. С. 1–2; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 411–412). Поспішна підготовка цього акта спричинила формулювання, з яких визнання українців "інородцями" означало визнання українців окремим народом. Занепокоєний можливими наслідками цього чергового наступу на українство, вчений і публіцист поспішив донести до суспільства насамперед "епохальне значення нового циркуляра": "А нам цікаво в кождім разі, що українців прем[ʼєр]-міністр порахував до «інородців» – «каких бы то ни было инородческих обществ, в том числе украинских и еврейских», – сказано в тім наказі. Значить українці мають бути люди іншого народу, не російського, і мова їх не руська, а окремішна. Отака новина! То, кажу, все лаяли та карали на те, щоб не одрізнялися од руського народу, а тепер самі одрізнили!" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 412).

...к[от]рий говорив про процес против "Села" за "Божий прик[л]ад", – стільки разів друкований... – йдеться про вірш В. Самійленка "Божий приклад" (Село. 1909. № 7. 15 жовтня), в поетичних рядках якого цензура угледіла "непристойную насмешку над Богом отцом и творением мира" (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 392–393). Завдяки згаданій розмові М. Грушевського із секретарем Київського тимчасового комітету у справах друку М. Опатовським справу вдалось залагодити. Судове переслідування закрили, наклавши штраф у сумі 16 руб. на завідувача друкарнею (Там само. Спр. 186. Арк. 10 зв.; Спр. 438. Арк. 43 зв. – 44).

27 **[грудня 1909 р. (9 січня 1910 р.) Київ].** Віддав мині візиту Чикал[енко], потім прийшов іще Садовський. Балакали мало інтересне; обговорили справу асігновок з "комітету спадкоємців" і введення в житє Тов[ариства] для підмоги – вибрати Леонт[овича] в члени і триматися обіцянки Семиренка для сього Т[оварист]ва. Написав вступну статю для "Села"*.

Написав вступну статю для "Села". – Див. *М. Гр. [Грушевський М.]* На Новий рік // Село. 1910. №1. 1 січня. С. 2. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 258–259.

28 **[грудня 1909 р. (10 січня 1910 р.) Київ],** понед[ілок]. Зрана писав статю для ЛНВ*, прийшов Верозуб і Школьник і забрали час, потім поїхав до канц[елярії] губерн[атора] за <кореспон.>, заходив до Дашкевича*, питав, чи нема якої засіки; він сказав, що нема, але звичайно – непроницаєм. Потім був в Держ[авному] банку* і в Грубера*, радився за залог дома і позику. Вечером заходив до нашої контори і було засід[аннє] Ради Наук[ого] т[оварист]ва, некомплєтне* (Лисенка рішили потім прилучиться просити); нічого інтересного. Наші були на ялинці у Старицьких.

Зрана писав статю для ЛНВ... *– див. коментар до запису за 24 грудня 1909 р.*

…заходив до Дашкевича… – мова про управителя канцелярії київського губернатора Дашкевича Василя Володимировича. Канцелярія губернатора містилася на вул. Інститутській, 22 (будинок не зберігся).

…Держ[авному] банку… *– див. коментар до запису за 16 червня 1909 р.*

…і в Грубера… *– див. коментар до 2 квітня 1909 р.*

…засід[аннє] Ради Науков[ого] т[оварист]ва, некомплєтне… – за збереженим протоколом (помилково датованим 29 грудня (за ст. ст.) 1909 р.) у згаданому засіданні взяли участь М. Грушевський, М. Біляшівський, В. Щербина, І. Стешенко. Перш за все було зауважено щодо порушення рішення Ради про те, щоб усі коректи "Записок УНТ" йшли через Бюро Товариства. Взято до відома, що діалектологічна програма Є. Тимченка вийшла окремим виданням раніше, аніж її було опубліковано в "Записках УНТ" (*див. коментар до запису за 23 грудня 1909 р.*), а також повідомлено про вихід шостої книжки "Записок" (ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 20).

29 [грудня 1909 р. (11 січня 1910 р.) Київ]. Писав зрана і докінчив статю*, читав коректи. В полудне прийшли Ярошевський і Липинський, радитися – чи вести далі "Przegląd Krajowy"*, чи перейти на "Przegl[ąd] Ukraiński"* в чисто украї́н[ському] дусі. Я був за першим. Передплатників мають 150. Потім поїхав в контору, приходив Ярошевський Н. С., за школу, щоб передати*. Потім провіряв рах[унок] з бухгалтером нашим; взагалі нічого. Але пригнобило мене, що в домі, в II пов[ерсі], гріє котел ввечері. Дуже депрімує мене дефекти каналізації й водопроводу. Наші були в клюбі на дитячій ялинці*, я лишився дома.

Писав зрана і докінчив статю… *– див. коментар до запису за 24 грудня 1909 р.*

…чи вести далі "Przegląd Krajowy"… *– див. коментар до запису за 13 вересня 1909 р.*

…чи перейти на "Przegląd Ukraiński"… – справу заснування нового часопису на той час В. Липинський вже почав утілювати в життя, подавши 16 грудня (за ст. ст.) 1909 р. на ім'я київського губернатора заяву про задум видавати у Києві щомісячник "Przegląd Ukraiński" за означеною програмою. І хоча 23 грудня (за ст. ст.) 1909 р. губернатор повідомив голову Київського тимчасового комітету у справах друку Т. Флоринського про надання дозволу на видання цього журналу, який мав виходити у світ за редакцією В. Липинського з друкарні І. Чоколова з річною передплатою 3 руб., реалізувати цей проєкт не вдалося (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 1–2).

…приходив Ярошевський Н. С., за школу, щоб передати. – Мова про адвоката, гласного Київської міської думи Миколу Семеновича Ярошевського, який опікувався справою зведення у Києві Народного училища імені С. Ф. Грушевського. *Див. коментар до запису за 9–10 січня 1908 р.*

Наші були в клюбі на дитячій ялинці… – в той день в Українському клубі влаштували ялинку для дітей з подарунками й старовинним вертепом.

30 [грудня 1909 р. (12 січня 1910 р.) Київ]. Їздив до Макс[имова] і уставив з ним дальше modus vivendi [угода про умови, що визначають тимчасові стосунки сторін; букв. "спосіб життя" (*латин.*)], по-приятельськи; був у банках в справі векслів etc. Непокоїть мене, що на багато векслів я не дістав повісток.

31 [грудня 1909 р. (13 січня 1910 р.) Київ]. Стрічали Новий рік дома, сама рідня наша, досить приємно. Розійшлися, не чекаючи 12[-ої] год[ини]. Шкода – Саша так і не приїхав, прислав лист тільки в справах*.

Саша так і не приїхав, прислав лист тільки в справах. – Згаданий лист серед кореспонденцій Олександра Грушевського до старшого брата не виявлено.

1910 РІК

1 [(14) січня 1910 р. Київ]. Писав статі для "Села"*. Потім з Пав[лом] Фил[иповичем] поїхав з візитами – до Ямпольських*, до Садовського*, крім них більше не застав нікого: Антоновички, Леонтовича, Стешенка, Ор[еста] Левицького. Мама просила також зайти до Зах[арія] Зах[арійовича]*. Застав його, але він, ревізитуючи, не зайшов сим разом, як досі, до нас, отже, можна більше не ходити.

Писав статі для "Села". – Йдеться про статті М. Грушевського, що вийшли у другому номері тижневика "Село" за 7 січня (за ст. ст.) 1910 р.: "Забагато свят" і "Хочуть скасувати козаків". Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 260–261.

...до Ямпольських... – Г. П. Ямпольська мешкала за адресою: вул. Борщагівська, 130 (будинок не зберігся).

...до Садовського... – М. К. Садовський мешкав у квартирі, що містилася в Троїцькому народному домі, де 1907 р. було засновано Театр Миколи Садовського у Києві (Трупа українських артистів під керівництвом Миколи Садовського) – приміщення сучасного Київського національного академічного театру оперети, вул. Велика Васильківська, 53.

Мама просила також зайти до Зах[арія] Зах[арійовича]. – Йдеться про рідного брата матері Михайла Грушевського – Захарія Захарійовича Оппокова, який на той час з родиною мешкав за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 74 (будинок зберігся).

2 [(15) січня 1910 р. Київ]. Зрана їздив векселя платити, дуже довго прийшлося чекати в К[иевском] о[бществе] в[заимного] к[редита]*. Потім був у мене Ор[ест] Ів[анович]*, інтересно росповідав старовину, яка Стара Громада була дружна і любовно настроєна без Драгоманова, і яку кислоту розвів у ній Др[агоманов], вернувшися з загран[ичної] командировки – хто може бути Українцем: тільки раціоналист, республиканець; чи може бути в Громаді власник дому? (Беренштам) чи банкір (Рубінштейн). Пополудні приїхав з візитою Леонтович, питався за дезідерати "бо і Вас[иль] Фед[орович] уже питав його". На те надійшов і Чикал[енко], і ми умовилися зійтися у Леонтовича 5/I для уконституов[ання] "Т[оварист]ва для підмоги"*, і я розписав зараз запросини. Потім з Чикал[енком] поїхали на ревізійну комісію Наук[ового] тов[ариства], де я досить успішно розплутав рахунки його на здивованнє Вол[одимира] Ів[ановича]*, що вважав їх безповоротно заплутаними.

…в К[иевском] о[бществе] в[заимного] к[редита]. – Товариство містилося в будинку Київського губернського дворянського зібрання за адресою: Хрещатик, 16 (будинок не зберігся, на його місці – Будинок профспілок (Хрещатик, 18/2)).

…Ор[ест] Ів[анович]… – мовиться про українського історика, правознавця, архівіста, археографа, белетриста Ореста Івановича Левицького (1848–1922).

…для уконституов[ання] "Т[оварист]ва для підмоги"… – йдеться про Українське товариство для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, статут якого, розроблений М. Грушевським, було затверджено Київським губернським у справах про товариства присутствієм 19 березня (за ст. ст.) 1908 р. *Детально див. коментар до запису за 21–23 лютого 1908 р.* Реально розпочало роботу після установчих зборів, які відбулися 5 січня (за ст. ст.) 1910 р.

…на здивованнє Вол[одимира] Ів[ановича]… – мова про українського історика, києвознавця Володимира Івановича Щербину (1850–1936), який виконував обов'язки скарбника Українського наукового товариства у Києві. Проблеми з рахунками УНТ виникали наприкінці року у Володимира Івановича не раз, і повсякчас їх успішно "розплутував" М. Грушевський (*див. записи за 31 грудня 1908 р. та 3–4 січня 1909 р.*).

3 **[(16) січня 1910 р. Київ],** неділя. Писав листи, читав коректи. Ввечері був на діточім маскараді в клубі. Було досить приємно. Балакав з ріжними. Пустився в щирости Олесь, запропонував видати його III книжку*. Наші зрана були ще в театрі*.

…запропонував видати його III книжку. – 1907 р. у Петербурзі вийшла перша збірка поетичних творів Олександра Олеся "З журбою радість обнялась". Друга збірка, яку він готував під назвою "Будь мечем моїм!.." так само побачила світ у Петербурзі, але авторську назву було знято цензурою, тому О. Олесь назвав її "Поезії. Кн. II". Відтоді свої збірки поезій продовжував нумерувати римськими цифрами. "Поезії. Кн. III" вийшла 1911 р. У рецензії на збірку С. Русова назвала видання "новою перлиною української поезії" (*Русова С.* О. Олесь. Книжка третя. Київ, 1911, ст. 128 // ЛНВ. 1911. Т. LVI. Кн. XII. С. 614–615).

Наші зрана були ще в театрі. – Вранці в Міському театрі йшла опера М. А. Римського-Корсакова "Снігуронька".

4 **[(17) січня 1910 р. Київ].** Прийшов чоловічок Школьника і зворохобив мене, що у нотаріуса Вікторова є вексель. Поїхав до Шенфельда*, там порадили мені об'їхати всіх нотаріусів, числом 9, що й учинив; зайняло се мині, разом із жданнєм в К[иевском] О[бществе] В[заимного] К[редита] виплати, ціле передполудне, заплатив заразом уже й вексель на 5/I. Ввечері було засід[аннє] Ради Наук[ового] тов[ариства]*, потім я пішов до театру на "Садка"*, досить нудненького, і звідти ще поїхали ми всі на ялинку до Лисенка*. Утішив мене Орест Ів[анович], спитавши, що се за спомини Галайчука* – "бо дуже похоже" (на мемуари).

Поїхав до Шенфельда…. – йдеться про київського нотаріуса Сергія Броніславовича Шенфельда, послугами якого родина Грушевських користувалася при укладанні купчих, доручень та інших юридичних документів. Контора нотаріуса містилася на вул. Хрещатик, 36 (будинок не зберігся, нині – вул. Хрещатик, 34, Енергетична компанія України).

Ввечері було засід[аннє] Ради Наук[ового] тов[ариства]… – на згаданому засіданні Ради УНТ М. Грушевський доповів про отримані для Товариства кошти та закупівлю паперу для його "Записок". Окрім того прийнято до уваги звіт скарбника про залишки в касі на

1910 р. 819 руб.; запропоновано в кандидати на дійсні члени О. М. Шрамченка; призначено на 9 січня (за ст. ст.) загальні збори Товариства (ІР. НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 20 зв.).

…пішов до театру на "Садка"… – йдеться про оперу М. Римського-Корсакова (лібретто написано самим композитором на основі російських билин новгородського циклу про гусляра Садка), яка того дня йшла в Міському театрі.

…на ялинку до Лисенка. – Йдеться про новорічне святкування, що традиційно відбувалося у приміщенні Музично-драматичної школи М. В. Лисенка (вул. Велика Підвальна (нині – Ярославів Вал), 15; будинок не зберігся).

…що се за спомини Галайчука… – йдеться про оповідання М. Грушевського "Як ми стрічали Новий рік (Уривок із споминів Івана Галайчука)". Вперше опубліковано в газеті "Село" (1911. Ч. 1), згодом у збірках "З старих карток" (К., 1918) та "Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи" (К., [1928]). Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 13. Львів., 2012. С. 179–182. Дана щоденникова нотатка додає важливі відомості щодо часу написання твору, а репліка О. Левицького – щодо його літературознавчого аналізу, зокрема автобіографічних мотивів.

5 [(18) січня 1910 р. Київ]. Ходив на розвіди в Кредит[ное] Общ[ество]* й Зем[ельный] банк*, заходив до Макс[имова], він їде, обіцяв приїхати ще додому, але не приїхав, дуже був розстроєний. Дошку марморяну прибили нині*. Ввечері було зібраннє "Села", Гетхер дуже уїдав на Залізняка (але я обстав за ним) і против галицького елєменту в "Селі"!! Потім я поїхав до Леонтовича, застав і Чикаленка, приїхав і Лисенко. Уконституовали Т[оварист]во*, вибравши Леонтовича головою (він пропонував мене, але, очевидно, було йому приємно, коли я настояв, щоб він був), Леонт[ович] запропонував скарбником Семиренка; ми потім жартували, що Сем[иренко] мусить щось покласти для ревізії. Передав Л[еонтович] резолюцію: 2 т[исячі] на Наук[ове] Т[оварист]во і 2 тис[ячі] на ЛНВ. За вечерею Ганейзер* завів розмову про союз народностей, а Петровський* против націоналізму і – против українства.

…в Кредит[ное] Общ[ество]… *– див. коментар до запису за 2 січня 1910 р.*

…Зем[ельный] банк… – йдеться про Київський земельний банк, що містився на вул. Інститутській, 7. Банк видавав позики під заставу землі та нерухомості під $4\,^{1}/_{2}$ %.

Дошку марморяну прибили нині. – Ще в грудні 1909 р., як сповіщав Ю. Тищенко, було замовлено "табличку до дому на білому мармурі", яку встановили біля парадного входу (Листування Михайла Грушевського. Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. С. 179). На ній було вибито напис: "1908–9. Проектовано і будовано інженером В. Л. Максимовим. Декорація фасаду В. Г. Кричевського. Майоліка Івана Гладиревського" (Малая Русь. К., 1918. Вып. 2: Война украинцев с большевиками. 1 ноября 1917 г. – 17 февраля 1918 г. С. 19).

Уконституовали Т[оварист]во… *– див. коментар до записів за 21–23 лютого 1908 р., 2 січня 1910 р.*

…Ганейзер… – йдеться про Євгена Адольфовича Ганейзера (1861–1938) – російського і українського письменника, журналіста, критика, перекладача. Приятелював з В. Короленком, листувався з М. Коцюбинським. Про ідею "союзу народностей", яку виношував Є. Ганейзер, згадує видавець "Ради" Є. Чикаленко у листі від 28 жовтня (за ст. ст.) 1910 р. до приятеля П. Стебницького: "Сими днями був у мене Влад[имир] Мик[олайович] з Ганейзером. Ганейзер підбиває його завести «салон», в якому сходилися б представники

всіх націй, що живуть в Київі: українці, росіяни, поляки, жиди. Гірко Влад[имиру] Мик[олайовичу] не хочеться, але, здається, не викрутиться, бо Ганейзер завзявся гаряче" (Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки // Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 227).

...Петровський... – йдеться про лікаря-невропатолога, приятеля В. М. Леонтовича Петра Васильовича Петровського. 14 листопада (за ст. ст.) 1907 р. його було обрано дійсним членом Українського наукового товариства в Києві.

6 **[(19) січня 1910 р. Київ].** Писав коротку історію України для календаря* і до приходу гостей написав її цілу за оден сей день. Вечером були у нас гості – Біляшев[ський], Олесь, Лисенко, Л[юдмила] Мих[айлівна]*, Марія Мих[айлівна]*, Стешенки. Було досить приємно і gemütlich [затишно (*нім.*)].

Писав коротку історію України для календаря... – йдеться про статтю "Коротка історія України", яку разом з іншою працею М. Грушевського – "Пам'ятник Шевченку" – було надруковано у виданні: Народний календар "Село" на 1910 р. (Додаток до народної ілюстрованої газети "Село", № 4). 23 січня (за ст. ст.) 1910 р., через два дні після виходу у світ календаря, його зміст розглянули на засіданні Київського тимчасового комітету в справах друку. У згаданих статтях М. Грушевського та "Українській землі" Ю. Тищенка (що вийшла під псевдонімом Ю. Сірий) угледіли ідеї українського сепаратизму, "ставящего своей задачей постепенное разрушение сложившегося веками национального, культурного и политического единства всех ветвей русского народа, что заставляет признать эти статьи преступными". Рішенням комітету на народний календар, а також № 4 "Села", було накладено арешт. Окрім того, комітет постановив спрямувати звернення до прокурора Київської судової палати про затвердження цього арешту та притягнення до судової відповідальності редактора Г. П. Ямпольської (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 17 зв. – 20; Спр. 259. Арк. 8–10). Справа потрапила в поле зору і Київського охоронного відділення: його начальник М. М. Кулябко доповів київському губернатору про спрямування тижневика, а директорові Департаменту поліції П. П. Зуєву подав рапорт з агентурними відомостями про співробітників газети "Село" та довів до відома особливого відділу поліції відповідне розпорядження губернатора про посилене спостереження за творами, вміщеними в газеті (Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упор. Г. Боряк. К., 2015. С. 459–460; ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1986. Арк. 114). *Див. запис за 27 січня 1910 р. та коментар до запису за 9 лютого 1910 р.*

...Л[юдмила] Мих[айлівна]... – мова про Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську.

...Марія Мих[айлівна]... – мова про Марію Михайлівну Старицьку.

7 **[(20) січня 1910 р. Київ].** Цілий день пройшов з самого рана в подорожованню по банках, нотаріусах, etc. Ввечері обраховувався з Галею і Василем Григ[оровичем]. Писав листи. Гнатюк захорував, біда!* Вчасно ліг спати.

Гнатюк захорував, біда! – Про свою недугу ("сильний кашель із коленєм і горячкованєм"), яка на короткий час відтермінувала підготовку статті, В. Гнатюк сповістив у своєму листі (Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упор., авт. вст., коммент. та покажч. Н. В. Руденко. Запоріжжя, 2006. С. 46). У зв'язку з недугою В. Гнатюка на засіданні Виділу НТШ 2 лютого (20 січня) 1910 р. на місце секретаря було запрошено О. Роздольського (*див. запис за 20 січня 1910 р.*).

8 **[(21) січня 1910 р. Київ].** Сніг упав знову; до міста не виходив, писав статі для "Села"*; роздумував над заставом дому. Ввечері пішли в театр ("Алеко" і "Каморра")*; було досить не інтересно, особл[иво] "Алеко". Вчора рішив перенести контору ЛНВ сюди*; Котик впросився, щоб віддати йому кухню.

...писав статі для "Села"... – йдеться про статті "Против п'янства" та "Як живеться газетам в Росії", що вийшли у третьому номері тижневика "Село" за 14 січня (за ст. ст.) 1910 р. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 262–264.

...пішли в театр ("Алеко" і "Каморра")... – того дня на сцені Міського театру йшли опера С. Рахманінова "Алеко" (лібретто В. Немировича-Данченка) за поемою О. Пушкіна "Цигани" та комічна опера з неаполітанського життя композитора Е. Еспозіто "Каморра".

Вчора рішив перенести контору ЛНВ сюди... – йдеться про перенесення контори і редакції "Літературно-наукового вістника" з флігеля у прибутковий дім Грушевських на Паньківській, 9. Ще раніше, у серпні 1908 р., перенісши редакцію, контору і книгарню ЛНВ на Володимирську, 28, склад книжок "Вістника", "Історії України-Руси" та видань Видавничої спілки облаштували у флігелі та сараї на Паньківській, 9 (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 106). Власне, відтоді помешкання родинної садиби постійно використовувалися для зберігання книжок, там же розміщувалися й окремі видавництва. Обжившись з січня 1910 р. на першому поверсі прибуткового дому, про що свідчить дана щоденникова нотатка, контора і редакція ЛНВ, переважно у незмінному складі головних працівників (Ю. Тищенка та Л. Будая), працювала тут і в 1911 р., про що писав Л. Будай до М. Грушевського у серпні 1911 р.: "Редакція на "В[еликій] Волод[имирській] (офіційно) – а фактично на Паньківській". Вірогідно, це було пов'язано як з фактичним проживанням завідувача контори ЛНВ Ю. Тищенка у будинку Грушевських на Паньківській, 9, так і ще з однією важливою обставиною: впродовж 1908–1911 рр. у приміщенні "Української книгарні ЛНВ" зберігалися видання заснованого 1908 р. видавничого товариства "Час", що давало, очевидно, додатковий прибуток (*Мельник О.* Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2006. Вип. 10/11. С. 603, 609). *Див. також запис за 11 січня 1910 р.*

9 **[(22) січня 1910 р. Київ],** суб[ота]. Заг[альні] збори Наук[ового] тов[ариства]*, дуже гладкі. Я відмовився – не прийняли; вибрали одноголосно; неприємно, що не вибрали Сашу; Романович показує зовсім мало активности. Незносно-комічно держав себе Тимченко. А "Село" під суд!* М[а]б[уть] Опатовський умисно підводить Флорінского. На обіді була Марія Конст[янтиновна]*, оповідала і плакала.

Заг[альні] збори Наук[ового] тов[ариства]... – на перших річних загальних зборах УНТ М. Грушевський наголосив на активізації діяльності Товариства, а також визнанні його наукових здобутків іноземними вченими, про що свідчило збільшення обміну виданнями. Відзначив зацікавлення науковими засіданнями та інтенсивну роботу секцій УНТ. Заслухали доповіді секретаря та скарбника Товариства, обрали голову – М. Грушевського та його заступника – О. Левицького, членів Ради – О. Шрамченка, О. Черняхівського, дійсних членів (Хроніка Українського наукового товариства у Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1910. Кн. IX. С. 121). Доповідь М. Грушевського та хід зборів зреферовано в газеті "Рада" (Загальні збори Київ[ського] укр[аїнського] наукового товариства // Рада. 1910. № 14. 19 января (1 лютого). С. 3).

А "Село" під суд! *– див. коментарі до записів за 6 та 27 січня 1910 р.*

...була Марія Конст[янтиновна]... – мова про Марію Костянтинівну Заньковецьку.

10 [(23) січня 1910 р. Київ], нед[іля]. Рано їздили наші до Анни Платон[овни]*, заспокоїти її. Вечером в клубі, пішов і я й дуже жалував, бо Чикаленко постарався зіпсувати мині гумор, оповідаючи ріжні свинства, вписувані Піснячевським на мене. Дуже щирий лист Винниченка*.

...їздили наші до Анни Платон[овни]... *– див. коментар до запису за 1 січня 1910 р.*

Дуже щирий лист Винниченка. – У згаданій кореспонденції від 20 (7) січня 1910 р. В. Винниченко повертається насамперед до питань, порушених у попередньому листі від 21 (8) грудня 1909 р. Йшлося про можливість надрукувати повість "Чесність з собою", яку завершував, в "Літературно-науковому вістнику", але одночасно з її публікацією російською мовою. Дякував за принципову згоду М. Грушевського щодо повісті та за можливість оплатити гонорар молодому чоловікові за надіслану йому статтю "Проба характеристики творів В. Винниченка". Наприкінці листа адресант бажав М. Грушевському "тої живої незломної енергії, яка по справедливости робить Вас гетьманом політично-громадської думки по цей і по той бік Дніпра" (*Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908–1928) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2013. Вип. 18. С. 472–473). Згаданий нарис М. Троцького (під псевдонімом М. Данько) про творчість В. Винниченка опубліковано в ЛНВ (1910. Т. LI. Кн. VII. С. 52–70). Повість "Чесність з собою" вперше побачила світ у збірнику "Московского книгоиздательства" "Земля" (1911. Сб. 5. С. 1–254). У "Літературно-науковому вістнику" цей твір В. Винниченка не друкувався (*Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908–1928) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2013. Вип. 18. С. 454–455). Детально про взаємини М. Грушевського та В. Винниченка див.: *Миронець Н.* Михайло Грушевський та Володимир Винниченко: Еволюція міжособистісних стосунків // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2020. Вип. 23/24. С. 415–442.

11 [(24) січня 1910 р. Київ]. Їздив платити векслі, теж в справі плянів їздив до банку і до Максимова, дуже втомився. Контора перейшла вчора до нас на подвір'є. Кепський гумор від вчорашніх "затроєних шпильок" Чикаленка побільшив ще божевільний лист Кулішевої* і секція*, де зобрало нас читаннє Куліша, а потім стали розходитися.

...божевільний лист Кулішевої... – йдеться про лист Ганни Барвінок від 23 грудня (за ст. ст.) 1909 р., звернений до М. С. Грушевського. У занадто сумбурному й емоційному тексті кореспонденції вона називає вченого в 3-й особі, звинувачуючи його в крадіжці спадщини свого чоловіка (13 драм Шекспіра та недрукованого оригінального твору "Маруся Богуславка"), вимагаючи оплати за них і погрожуючи оголошенням у часописах. Згадує і про свій рукопис, який Грушевський не надрукував, а лише знайомив без її відома з його змістом сторонніх людей (Листи Ганни Барвінок (Олександри Куліш) до Михайла Грушевського / Публік.: Ю. Мицик, Ю. Чепела, І. Шолудько // Сіверянський літопис. 2006. № 2. С. 37–38).

...і секція... – на засіданні Історичної секції УНТ було заслухано і ухвалено до друку в "Записках УНТ" недруковану працю П. Куліша 1862 р. "Українофилам" (опубліковано: *Куліш П.* Українофилам, недрукована стаття з передмовою Ореста Левицького // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1911. Кн. 8. С. 62–85).

12 [(25) січня 1910 р. Київ]. Знову подорожі по банках і нотаріусах. Вечером баль "Села" у Бабунідзе*, не особливо приємно. Чикаленко вів радянську розмову з своїми співробітниками і каркав – пророчив "Селу"

половину передплатників, упадок преси etc. Досить се все лишило неприємний осад, тим більше, що цифри "Села" і ЛНВ дійсно не особливі*.

...баль "Села" у Бабунідзе... – йдеться про традиційні "редакційні бали" співробітників київської редакції ЛНВ та газети "Село", які відбувалися у грузинському винному льосі Бабунідзе й Долаберідзе на Хрещатику, 40. *Детально див. коментар до запису за 22 грудня 1906 р.*

...цифри "Села" і ЛНВ дійсно не особливі. – Детальну інформацію про кількість передплатників "Села" та "Літературно-наукового вістника" подавав у своїх кореспонденціях до М. Грушевського завідувач контори ЛНВ Ю. Тищенко: 1000 "Село", 420 ЛНВ (21 січня); 1300 "Село", 558 ЛНВ (3 лютого); 1400 "Село", 600 ЛНВ (10 лютого); 1500 "Село", 620 ЛНВ (16 лютого); 1713 "Село", 750 ЛНВ (30 березня) (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 181, 184, 186, 188, 198). В одному з листів він пояснював причини такої "млявої" передплати, зокрема на "Село", "гласною і негласною" забороною влади: "Навіть потребительські товариства і то бояться виписувати через заборону. Деякі кажуть, що й раді б «виписувати» та начальство не дозволяє. Я вже не кажу про учителів, що бояться передплачувати через заборону попечителя. Деякі передплачують на чужу адресу" (Там само. С. 193). Проти тижневика скеровувалися також губернаторські циркуляри з наказами не допускати газету до передплатників "за небезпечний напрямок", а ті примірники, що надходили, нищити й кидати в піч. Катеринославський губернатор зробив навіть запит до київського губернатора, чи дійсно "Село" офіційно дозволено і чи не є нелегальним виданням (*Ткаченко І.* Михайло Грушевський і цензура (1901–1914 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. 2007. Вип. 12. С. 208). *Див. також коментарі до записів за 6 вересня та 19 листопада 1909 р.*

13 **[(26) січня 1910 р. Київ].** Був захоплений передвиїздною горячкою, їздив по місту, подав заяву в Зем[ельний] банк, був у старшого нот[аріуса], у консула*, той закликав на розмову і під враженнєм енунціацій намісника все роспитував про рос[ійських] агентів в Галич[ині]. Я сказав, що скільки знаю – нема їх; досить прохолодив його, сказавши, що Бобж[инский] зовсім не прих[ильний] Русинам.

...у консула... – у 1906–1910 рр. генеральним консулом Австро-Угорщини в Києві був Річард Мешеде (Richard Meschede; 1854–1931). Перед тим обіймав посаду генерального консула в Петербурзі (1895–1903) та Ростові (1903–1906). *Див. також запис за 3 травня 1910 р.*

14 **[(27) січня 1910 р. Київ].** Не встигну сьогодня виїхати. Їздив з Галею до старшого нот[аріуса]. По обіді прийшов Петрушка і зворохобив мою душу проспектом позички на 4%.

15 **[(28) січня 1910 р. Київ].** Поїхав з Богатком* до нотаріуса, зайшов до того агента по позичці 4%-ій, потім до Ігнатовича*, чи він чого не чув. Той теж дуже заінтересувався. По полудні сів писати фелєтон для ЛНВ ("Слово на малодушних")*, написав його душком, закликав Мар[инцю], Галю і П[авла] Ф[илиповича], щоб послухали; досить несподівано прийшла мені сьогодня ся гадка, їздивши по банках. В[асиль] Гр[игорович] привіз коври.

…з Богатком… – йдеться про Всеволода Степановича Богатка – рідного брата власника київської садиби на вул. Паньківській, 9/14 Павла Степановича Богатка, у якого родина Грушевських у 1908 р. її придбала.

…потім до Ігнатовича… *– див. коментар до запису за 16 травня 1908 р.*

…сів писати фелєтон для ЛНВ ("Слово на малодушних")… – йдеться про статтю: *Грушевський М.* На українські теми. Слово на малодушних // ЛНВ. 1910. Т. XLIX. Кн. II. С. 330–334. Без узгодження з автором статтю майже повністю було передруковано в "Раді", з приводу чого він висловив своє незадоволення редакторові Є. Чикаленку (Листування Михайла Грушевського. Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. С. 118–119). Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 127–130.

16 [(29) січня 1910 р. Київ]. Ще їздив до старшого нотаріуса, <тут теж> стратив ціле передполуднє і ще не скінчив. Потім зводив рахунки з Галею і з Вас[илем] Григ[оровичем] за коври. Посмущали наші душі сі килимки, нараз від Амвросієва і Капніка попривозили; не було вже грошей – а платили баснословесно… Яко тако зібравшися, поїхали на двірець. Прощалися модерно – від'їхали ліфтом, Мама провожала на горішній площадці, була щось дуже сумна. Чекали ЛНВ, ще встигли на двірець привезти. Дуже запізнилися з ним, затягнули неможливо, і на зламану голову приготовили 500 прим[ірників].

17 [(30) січня 1910 р. Київ – Львів], неділя. Їхалося добре, хоч було досить тісно, бо для економії стали давати від 4-х днів мікст замість цілого вагона*. Спав як ніколи здається, переїхали добре границю, мали маленьке купе і не счулися, як доїхали; я читав "Сагайдачного" Чайківського*. Вдома все добре, тільки холодно. Козловський прийшов вечером. Нічого нового.

…мікст замість цілого вагона. – Йдеться про вагони з купе різних класів.

…я читав "Сагайдачного" Чайківського. *– Див. коментар до запису за 12 грудня 1909 р.*

18 [(31) січня 1910 р. Львів]. Оголошення на виклади не було виставлено, тільки в Ак[адемічному] Домі, і дуже мало було, а я ще помилився годиною. Але все-таки було кількох. Заходив до декана спитати про урльоп – сказав, що урльоп підперли*, а підмогу зіставили міністерству рішати, бо просять тільки за незаможних професорів; я здивувався такому загляданню до кешені. Спитав за габіліт[аційну] комісію Том[ашівського]* – будуть чекати Дембіньского!* А перед тим, як він був у Львові, казали, що нема часу. Поладжував коректи etc.

…сказав, що урльоп підперли… *– див. коментар до запису за 30 листопада 1909 р. та записи за 29 березня і 3 квітня 1910 р.*

Спитав за габіліт[аційну] комісію Том[ашівського]… *– див. коментар до запису за 4 грудня 1908 р.*

…Дембіньского! – йдеться про польського історика, ректора (1907–1908), завідувача кафедри загальної історії Львівського університету Броніслава Дембінського (1858–1939).

19 **[січня (1 лютого) 1910 р. Львів].** Написав статю для "Села"* і уложив нумер. Розмахуюся до "Історії"*, але все "біжучі справи" на заваді. Був Цегельський, оповідав politica.

Написав статю для "Села"… – йдеться про статтю "Маньчжурська справа", що вийшла у п'ятому номері "Села" за 28 січня (за ст. ст.) 1910 р. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 267–268.

Розмахуюся до "Історії"… – йдеться про продовження роботи над 3-м виданням першого тому "Історії України-Руси", над яким вчений напружено працював упродовж листопада–грудня 1909 р. (*див. коментар до запису за 29 жовтня 1909 р.*). Дорікаючи, що "перерва дуже розірвала мині все", намагався відновити попередній темп та активно "вгризався" "до нової перерви" (*див. записи за 21–25, 29, 31 січня, 4–6, 8, 14, 16 лютого, 3, 6, 9 березня, 1 квітня 1910 р.*). Видання вийшло у Києві у 1913 р.

20 **[січня (2 лютого) 1910 р. Львів].** Джиджори нема, ані слуху. По обіді лекція і Виділ*, все дуже гладко і гармонійно. Гнатюк не приходить, хорий.

…Виділ… – на засіданні Виділу НТШ прийнято рішення на час недуги В. Гнатюка обов'язки секретаря Товариства покласти на О. Роздольського, а на час виїзду С. Томашівського зі Львова до кінця навчального року на члена Виділу запросити Ф. Колессу. Взято до відома, що Буковинський сейм виділив для товариства на 1910 р. 2000 корон субвенції, що книгарня у Києві залишається на Володимирській, 28, а контора ЛНВ перебирається за іншою адресою; що з Києва вислано транспорт для Музею НТШ килимів та археологічних речей і що фонд, призначений для закупівлі музейних предметів, вичерпано; що обрані дійсними членами Товариства Ю. Романчук та З. Кузеля надіслали свої подяки тощо (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 123 зв. – 124).

21 **[січня (3 лютого) 1910 р. Львів].** Викладав дві години, літопись. Потрохи беруся до "Історії". Мали сьмо зійтися з Цег[ельським] в кав'ярні, але розійшлися. Ходив з рахунками. Спілка столярська вдруге предложила заплачений рахунок. Припадком знайшов запись. Дуже ми позапускали наші рахунки за тими переїздами. "Общ[ественная] Польза" заїхала мене жаданнєм, щоб я погасив вексель на 25/I. Відтелєграфував їй.

22 **[січня (4 лютого) 1910 р. Львів],** п'ятниця. Була Статистична комісія* і секція*, з огляду на від'їзд Том[ашівського]. Досить праць, досить роботи наукової. Обрадили том "Статист[ичного] збірника".

Була Статистична комісія… – на засіданні Статистичної комісії обговорили зміст 2-го тому "Студій з поля суспільних наук і статистики", до якого намітили огляди М. Лозинського та О. Назарука (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 97 зв.).

…і секція… – на засіданні Історично-філософічної секції зреферовані праці С. Томашівського (“Листи Петра Великого до А. М. Сінявского”) та І. Шпитківського (“Мемуар Д. Завроцького про Коліївщину”) ухвалили до друку в “Записках НТШ” (опубліковано відповідно у томах XCII та XCVI) (Там само. Арк. 98).

23 [січня (5 лютого) 1910 р. Львів], субота. Викладав, потім в унів[ерситетській] бібл[іотеці]. Потроху вийшов знову в роботу коло “Історії”, перерва дуже розірвала мині все. Пополудні мало бути засід[аннє] “Учит[ельської] Громади”, але розстроїлось, даремно перейшовся. Зате вечером з добрим смаком попрацював.

24 [січня (6 лютого) 1910 р. Львів], неділя. Коло “Історії”. Зрана неспо-діваний гість – консуль Данилов*, дуже нещасливий, дуже вдячний, що я прийняв! “Я не сподівався, що приймете”, – двічи повторив. “Тут такі неприємности, так нагрукано”. Оповідав про афронт від політехніків. Сидів довго, а мині треба було на засіданнє Бібліограф[ічної] ком[ісії]*, телєфонували, нарешті пішов. Засіданнє б[уло] інтересне – приділили бібліографії від р[оку] 1901[-го] Возняку і Дорошенку, плів Назаріїв. Розстроїв калєнд[ар] “Села” і номер (4) – боюсь, що сконфіскують*, поставивши на калєндарі, що то додаток.

…консуль Данилов… – йдеться про генерального консула Російської імперії у Львові (у 1909–1910 рр.) Миколу Павловича Данилова, що замінив К. П. Пустошкіна, котрий обіймав цю посаду упродовж 1893–1909 рр. Після візиту до консула 31 січня (за ст. ст.) 1910 р. М. Грушевський назвав його “неінтересним панком” (*див. запис за цей день*).

…на засіданнє Бібліограф[ічної] ком[ісії]… – на засіданні комісії було прийнято рішення в 1910 р. видати 2-й том “Бібліографії” І. Левицького. Ухвалено звернутися до Виділу про виділення фінансової допомоги І. Свєнціцькому для збирання матеріалів до старої української бібліографії (до кінця XVIII ст.). М. Возняк запропонував упорядкувати бібліографію за 1901–1905 рр., а В. Дорошенко – за 1906–1910 рр. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 98).

Розстроїв калєнд[ар] “Села” і номер (4) – боюсь, що сконфіскують… *– див. коментар до запису за 6 січня та запис за 27 січня 1910 р.*

25 [січня (7 лютого) 1910 р. Львів], понед[ілок]. Завдяки польським запустам не викладав і за сі дні вгризся досить глубоко в І том; виберав фактації Маркварта* etc. Не виходив нікуди.

…виберав фактації Маркварта… *– див. коментар до запису за 14 грудня 1909 р.*

26 [січня (8 лютого) 1910 р. Львів]. Одержав рукопись рос[ійського] перекладу “Історії”* й починаю потроху переглядати. На дворі весна. Писав цілий день статі для “Села” (вступну і про Полуботка)*.

Одержав рукопись рос[ійського] перекладу “Історії”… – йдеться про видання: *Грушевский М.* Киевская Русь. Т. I. Введение: Территория и население в эпоху образования

государства. Извлеч. из 2-го укр. изд. [1-го тома "Історії України-Руси", главы 1–4] / [Переклад В. Дорошенка та М. Залізняка]. СПб.: Тип. имп. училища глухонемых, 1911. 487 с. (друком книжка вийшла восени 1910 р.). *Детально див. коментар до запису за 24 січня 1909 р.*

...статі для "Села" (вступну і про Полуботка). – Йдеться про вступну статтю "Об'єднуються" (Село. 1910. № 6. 4 лютого. С. 1–2), а також нарис "Павло Полуботок" (Село. 1910. № 36. 9 вересня. С. 4–5). Передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 269–270; 312–315).

27 **[січня (9 лютого) 1910 р. Львів].** Як передчував я – дійсно сконфісковано календар і з ним чомусь і № 4 "Села"?!* Стараюся не брати дуже до серця, по американському принципу: не брати до серця невдач. По полудні б[уло] засід[аннє] "Учит[ельської] Громади", потім Істор[ичної] секції* й Археоґраф[ічної] ком[ісії]*. Докорив Лозинському, що злаяли Погодіна*. З Фр[анком] балакав в справі видання "Пам'яток" – він туди передруковує з нових видань.

...дійсно сконфісковано календар і з ним чомусь і № 4 "Села"?! *– див. кометар до запису за 6 січня 1910 р.*

...потім Істор[ичної] секції... – на засіданні Історично-філософічної секції В. Панейко зреферував праці С. Дністрянського ("Національна статистика". Ч. II) та М. Гехтера ("До питання про культурно-економічну ролю великого землеволодіння"), які ухвалено друкувати у 2-му томі "Студій з поля суспільних наук і статистики" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 98 зв.).

...й Археоґраф[ічної] ком[ісії]. – На засіданні комісії М. Грушевський доповів про справу з поступом друку "Пам'яток українсько-руської мови і літератури" та зреферував першу частину збірки документів до історії дипломатичних відносин за 1648–1654 рр., упорядковану М. Кордубою. Останню ухвалено друкувати у 12-му томі "Жерел до історії України-Руси" (Там само).

Згаданий шостий том "Пам'яток" вийшов 1910 р. і містив: Апокрифи і джерела з українських рукописів. Т. 5. Легенди про святих. Ч. 1 / Зібр. і упоряд. І. Франко. 287 с. Дванадцятий том "Жерел" вийшов 1911 р. і містив: Матеріали до історії української козаччини. Т. 5. Акти Хмельниччини (1648–1657) / Вид. М. Кордуба; Під заг. ред. М. Грушевського. 545 с.

...що злаяли Погодіна. – Йдеться про редакційну статтю "Проф. Погодін про відокремлення Холмщини" (Діло. 1910. Ч. 33. 14 (1) лютого. С. 2–3). Певною реабілітацією редакції перед О. Л. Погодіним стала стаття "Проф. Погодін з приводу розпорядку против «иородцев»" (Діло. 1910. Ч. 50. 7 марта (22 лютого). С. 2).

28 **[січня (10 лютого) 1910 р. Львів].** Хоч старався не піддаватись, але загалом якось і фізично, і морально впав в мерехлю[н]дію. Викладав, але також досить неударно. Писав листи, правив рос[ійське] виданнє. Приходив екзекуційник за податком, се вперше мині трапилося! Прислав Кревецький нумер "Przeglądu" з вступ[ною] статею на мене.

29 **[січня (11 лютого) 1910 р. Львів].** Працював коло І тому, рос[ійського] і українського, ввечері взявся до писання статі до Мазепинського тому*. Мар[инця] будує плян подорожі з Галею з огляду на нові натиски зі сторони Шамраєва*.

…ввечері взявся до писання статі до Мазепинського тому. – Див.: *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. // Записки НТШ. Львів, 1909. Т. XCII. Кн. VI. С. 7–20. Статтю було зреферовано 3 (16) лютого 1910 р. на засіданні Історично-філософічної секції та ухвалено до друку як вступну в шостій книзі "Записок НТШ" за 1909 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 99). Працював над статтею 30, 31 січня, 1 лютого 1910 р. (*див. записи за ці дні*). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 123–134.

…з огляду на нові натиски зі сторони Шамраєва. *– Див. коментарі до записів за 9 серпня, 11 вересня, 16 листопада 1906 р.*

30 **[січня (12 лютого) 1910 р. Львів].** Свято, не виходив нікуди. Мете сніг. Писав статю до Мазепиного тому, листи. Плянували маршрут для подорожі до Італії* – на другий рік! Ввечері був Козловський і Залізняк. Нічого особливого.

Плянували маршрут для подорожі до Італії – на другий рік! – Наступна після 1908 р. поїздка Грушевських до Італії відбулася, як планували, у вересні–жовтні 1911 р. Побували у Венеції, Равенні, Болоньї, Флоренції, Пізі, Римі. Разом з ними виїхав і В. Г. Кричевський, щоб підготувати замальовки до книжкового видання подорожнього есею М. С. Грушевського "По світу".

31 **[січня (13 лютого) 1910 р. Львів].** Працював цілий день коло статі про Мазепу; "Історія" відложена. Страшенно я заграбаний всякою роботою. Пополудні був у консуля*, неінтересний панок.

Пополудні був у консуля… *– див. коментар до запису за 24 січня 1910 р.*

1 **[(14) лютого 1910 р. Львів],** понеділок. Викладав, потім заходив до гіпотеч[ного] банку. Тісненько нам на гроші, все <впакувалося> в будову. А тут ще нове піанино Мар[инця] мусіла взяти для Кул[юні]. Кул[юня] грає не завсіди охоче*, але охотиться, а Мар[инця] огірчується, як бачить її неохоту. Докінчив статю про Мазепу, взявся до "Села"*.

Кул[юня] грає не завсіди охоче… *– див. коментар до запису за 11 листопада 1909 р.*

…взявся до "Села". – Йдеться про статтю "Промовили" (Село. 1910. № 7. 11 лютого. С. 1–2). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 397.

2 **[(15) лютого 1910 р. Львів].** Займався "Селом", потім був на засід[анні] комітету для прив[атних] шкіл, просили приходити і бути головою екзекутиви; взагалі забігали досить, з ріжних боків – Озаркевич з огляду на недалекі збори "Просвіти" etc. Говорив я з ними про виплату залеглостей "Просвіти".

3 **[(16) лютого 1910 р. Львів].** Мав день дуже запханий. Зрана мав екзамінувати Процівa* і Торонського*, але Торон[ський] з причини хороби не прийшов; полагоджував коректи. По обіді мав rendez-vous з Романчуком,

страшенно прикре вражіннє: старий знов підняв справу ареопагу, "к[от]ра була вже введена в житє, а Ви, добродію, її зруйнували"; запевняв, що майорізації не буде, бо як хоч одно Т[оварист]во не пристане, то вже нічого не буде, – але сам же прорвався, що в загально-народ[них] справах треба одностайности. Друга справа – потреба тайної організації, яка б пильнувала, щоб студенти здавали іспити, "аби інтелігенція зростала" (хто не здав іспиту, очев[идно], не попав в інтелігенцію)! Потім засід[аннє] секції* й Спілки, по ній в "Штуці"* мав розмову з Цегельським. Оповідав, що союзники К[остя] Левицького щось дізертірують, і навіть Бачинський "грубить", м[а]б[уть]. Інтересне оповів, що цісар положив свого часу veto [(заборону (*латин.*)] на вибір Ганкевича* і помилував Січинського* тому, що йому представлено (потвердили розіслані офіцери), що Потоцкого вбито за те, що підтримував москвофілів.

Зрана мав екзамінувати Процiва... – мовиться про студента філософського факультету Львівського університету Василя Процiва, який у 1900–1904 рр. прослухав вибрані курси лекцій професора М. С. Грушевського, брав участь у його "Історичних вправах". Збереглася заява В. Процiва від 9 травня (за н. ст.) 1906 р. до дирекції Екзаменаційної комісії для кандидатів на звання вчителя середніх шкіл у Львові з проханням допустити його до іспитів з підписом М. Грушевського як члена комісії (ЦДІАЛ України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 1431. Арк. 307–308). Імовірно, та спроба не була вдалою, про що свідчать екзаменаційні відомості за 8–16 лютого (за н. ст.) 1910 р. про складання письмового іспиту з усесвітньої історії з оцінкою М. Грушевського як члена комісії та усного іспиту, який приймав так само М. Грушевський (Там само. Арк. 207; 210). Дана щоденникова нотатка дає можливість уточнити дату складання В. Процівим усного іспиту.

...і Торонського... – *див. коментар до запису за 10 лютого 1910 р.*

...засід[аннє] секції... – на засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський зреферував свою статтю "Шведсько-український союз 1708 р." (*див. коментар до запису за 29 січня 1910 р.*), а І. Кревецький зачитав статтю Я. Гординського "До діяльності Івана Гушалевича в рр. 1867–1881", яку ухвалили друкувати в "Записках НТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCIII. Кн. І. С. 144–157 (Miscellanea)) (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 99).

...в "Штуці"... – цю кав'ярню на вул. Театральній, 10 відкрив 1909 р. Фердинанд Турлінський. Вона славилась вишуканим інтер'єром, виконаним за проєктом Фелікса Вигживальського, з його власними настінними розписами.

...Ганкевича... – мова про Миколу Юліановича Ганкевича (1869–1931) – українського політичного діяча, організатора робітничого руху в Галичині, першого голову і засновника Української соціал-демократичної партії, журналіста і співредактора партійних органів УСДП – газет "Земля" і "Земля і воля" (1900–1912).

...помилував Січинського... – 12 квітня (30 березня) 1908 р. під час авдієнції студент філософського факультету Львівського університету Мирослав Січинський убив намісника Галичини графа Анджея Потоцького. Це вбивство було названо першим актом політичного терору в конституційній Австрії. Мотивами убивства студент назвав антиукраїнську політику намісника. Більше року львівський карний суд розглядав справу М. Січинського. Двічі його було засуджено до смертної кари через повішення. Завдяки зусиллям адвокатів К. Левицького, В. Старосольського та інших спочатку найвищий касаційний трибунал, згодом цісарське помилування смертну кару замінили на 20 років ув'язнення. При допомозі Д. Вітовського та М. Цеглинського у 1911 р. засудженому вдалося втекти зі станіславської в'язниці "Діброва".

4 **[(17) лютого 1910 р. Львів],** четв[ер]. Викладав, зрана готовився, і тільки пополудні міг вернутися до І тому. Неприємно, що ЛНВ дуже спізнюється, і взагалі нема порядку, ніяк не наладиться.

5 **[(18) лютого 1910 р. Львів].** Читав книжку Пайскера*, і невважаючи на всю фантастичність її, зробила на мене дуже тяжке враженнє. Не виходив нікуди і працював коло І тому. На дворі тепло. Против нас будуються, але поки що не дуже докучають. Заїхали Калитовські – на ніч.

Читав книжку Пайскера... – імовірно, йдеться про працю чеського славіста, співробітника бібліотеки Ґрацького університету Яна Пайскера (J. Peisker) "Соціальний та економічний уклад давніх словенів" (Die ältere Social-und Wirtschaftsverfassung der Alpenslawen (Slowenen). Gegen Prof. Dr. Alfons Dopsch // Vierteljahrschrift für Social-und Wirtschaftsgeschichte, 1909, Bd. 7). Про неї він згадує в одній зі своїх кореспонденцій до М. Грушевського (*Тельвак В. В., Радченко О. А.* Листи Яна Пайскера до Михайла Грушевського // Вісник Черкаського університету. 2020. № 2. У друці).

6 **[(19) лютого 1910 р. Львів].** Викладав, заходив до бібл[іотеки] і до Тов[ариства] Ш[евченка], де ніяк не поросплутаю рах[унки] ЛНВ, к[от]рі заплутав дуже основно Козловський. Вгризаюся в І т[ом] – до нової перерви!

7 **[(20) лютого 1910 р. Львів].** Збентежив сильно циркуляр Столипіна в справі інородческих товариств*; се може бути погром для українства, як київ[ська] адміністрація не обстане.

Збентежив сильно циркуляр Столипіна в справі інородческих товариств... – йдеться про спрямований губернаторам циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії П. А. Столипіна від 20 січня (за ст. ст.) 1910 р. про заборону реєстрації "инородческих обществ", передусім українських і єврейських, що створюються з метою розвитку "национально-политического самосознания", а також про перевірку діяльності вже існуючих культурно-просвітніх товариств (Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упор. Г. Боряк. К., 2015. С. 457). *Детально див. запис за 26 грудня 1909 р.*

8 **[(21) лютого 1910 р. Львів].** Не викладав, працював над І т[омом]. Вечером приїздив Озаркевич виложити провідні ідеї своєї реформи статута "Просвіти" і передав мині проєкт. Як бачу, "Просвіта" чує дуже себе слабко з огляду на концепцію "Сільського Господаря"* в тій сфері, де вона мала атракційну силу для селян – економічній.

...на концепцію "Сільського Господаря"... – йдеться про українське господарське товариство в Галичині, яке діяло упроджовж 1899–1944 рр. Засноване у 1899 р. у містечку Олесько Золочівського повіту з метою поліпшення добробуту селян через піднесення сільського господарства і захист селянських інтересів. З 1903 р. керівні органи товариства діяли у Львові. Інтенсивний розвиток "Сільського господаря" розпочався з 1909 р., коли його очолив Є. Олесницький. Реорганізоване товариство (зміна статуту, відкриття філій)

реально поширило діяльність на всю Галичину й перебрало на себе майже всю працю, яку доти вели в ділянці сільського господарства "Просвіта" й кооперація. У 1910 р. "Сільський господар" мав уже 85 філій, 317 гуртків, 12 500 членів, у 1913 – 88 філій, 1355 низових ланок, 32 455 членів.

9 **[(22) лютого 1910 р. Львів].** Потішив мене Пав[ло] Ф[илипович] звісткою, що конфіскату знято*. А то взагалі я в якомусь трохи пасмурному настрої був. Хоч на дворі якраз радісно, весняно. Валяться наші бетони, треба репарувати. Приїздив Беднарський. Цілий день стратив на коректу Франса*, кепсько дуже перекладеного, не справленого в рукоп[исі] і вчасти присланого мині в першій, незвичайно лихій коректі. Трохи не росхорувався.

...конфіскату знято. – На підставі звернення Київського тимчасового комітету в справах друку від 23 січня (за ст. ст.) 1910 р. справу з "Народним календарем «Село» на 1910 р." було спрямовано до прокурора Київської судової палати (*див. коментар до запису за 6 січня 1910 р.*). Про подальший перебіг подій детально інформував Ю. Тищенко. Зокрема, 3 лютого (за ст. ст.) 1910 р. він писав: "Сьогодня цілий день ходив скрізь в справі конфіскати «Села» № 4 і календара. Наслідки не будуть, здається, злими. Отже, в цензурі довідався, що конфіскували календар головним чином через карту України. [...] Взагалі обвинувач[еннє] саме по собі дуже безпідставне, і не більше, як зачепка Ф[лоринсь]кого. № 4 «Села» сконфіскували за статю Гехтера «З робітничого життя», і діло йде «по совокупности» з календарем. [...] Діло передано в Судову палату, куди я і поїхав з цензури. Прокурора і його помічника не було, а від секретаря довідався, що арест ще не затвержений, і справа про затверженнє буде розглядатися в сих днях" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 183–184; ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 259. Арк. 8–10). Сподівання Ю. Тищенка, що арешт з календаря знімуть до суду, справдилися. І вже 6 лютого (за ст. ст.) 1910 р. він повідомив, що справа з календарем і № 4 "Села" закінчена: "Палата не затвердила конфіскати ні календаря, ні «Села»" (Там само. С. 185). Саме на підставі цього останнього листа Ю. Тищенка і зробив даний запис М. Грушевський. За офіційними даними, рішення цензури про арешт видань було скасовано Київською судовою палатою 5 лютого (за ст. ст.) 1910 р., а 16 лютого прийнято рішення про закриття справи про судове переслідування редактора (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 106 зв. – 107).

...стратив на коректу Франса... – йдеться про публікацію казок А. Франса. Перші дві ("Сім жінок Синьої Бороди" та "Чудо Святого Миколая") в перекладі Н. Романович опубліковано у першій книжці ЛНВ за 1910 р. За переклад наступної ("Сорочка") взялася В. О'Коннор-Вілінська. Саме на цей переклад і коректу нарікає у даній щоденниковій нотатці М. Грушевський. Опубліковано: Сорочка: казка /З франц. пер. В. Вілінська // ЛНВ. 1910. Т. XLIX. Кн. II. С. 389–424. Скаржився на нього і управитель київської редакції та контори ЛНВ Ю. Тищенко: "Анатоля Франса Вілінська переклала так, що страшено багато доводиться виправляти" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 187).

10 **[(23) лютого 1910 р. Львів].** По вчорашнім Франсі справді нездоров. Мусів далі займатися куренціями, відложивши І т[ом] – писав для Мазепиного тому*, робив коректи. По полудні питав Торонського*, потім засідав в Т[оварист]ві, на Виділі* й секції*.

...писав для Мазепиного тому... – див.: *Грушевський М.* До портрета Мазепи // Записки НТШ. Львів, 1909. Т. XCII. Кн. VI. С. 246–248. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів, 2007. С. 122.

По полудні питав Торонського... – мовиться про студента філософського факультету Львівського університету Івана-Мар'яна Торонського, який у 1900–1905 рр. прослухав вибрані курси лекцій професора М. С. Грушевського, брав участь у його "Історичних вправах". Перша спроба І. Торонського скласти іспити в Екзаменаційній комісії для кандидатів на звання вчителя відноситься до 21 березня (за н. ст.) 1906 р., про що свідчить його заява з підписом М. Грушевського як члена комісії (ЦДІАЛ України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 224–225). Друга, але не остання, припадає на 1910 р. Зокрема, за збереженими протоколами 10 лютого (за н. ст.) 1910 р. він складав письмовий іспит з усесвітньої історії за темою "Зрівняння прав патриціїв і плебеїв", а 23 лютого (за н. ст.) 1910 р. – усний. Обидва – у М. Грушевського. Дата усного іспиту зі всесвітньої історії збігається з даним щоденниковим записом. Повторно письмовий іспит за темою "Гегемонія Атен" І. Торонський склав у професора Грушевського 15 червня (за н. ст.) 1911 р., того ж дня – усний (Там само. Арк. 29–30, 23, 16, 19, 11).

...на Виділі... – на засіданні насамперед прийняли бюджет видань, видатків на бібліотеку і музей, наукові цілі Товариства в сумі 72 900 корон. Найбільша стаття бюджету припала на "Записки НТШ" (15 600 корон) та бібліотеку й музей (10 000 корон) (Там само. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 124 зв. – 125).

...й секції. – На засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський зреферував критичну статтю М. Шпаковського "Нова праця про Ягайла", яку ухвалили друкувати в "Науковій хроніці" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCIII. Кн. І. С. 158–169). М. Лозинський зреферував спільну з В. Охримовичем працю "З виборчої системи Галичини", яку ухвалили до друку у "Студіях з поля суспільних наук і статистики" (опубліковано у 2-му томі видання у 1910 р.) (Там само. Спр. 42. Арк. 99).

11 [(24) лютого 1910 р. Львів]. Зрана писав статю для "Села"* й полагоджував всячину для нього, потім викладав, потім пішов до Акад[емічного] Дому, де прийшла пака з річами для музею; прийшли й Мар[инця] з Кулюнею. Музей починає зовсім прилично виглядати. По полудні приїхав консул і зайняв кілька годин. Читав коректи Мазепиного тому etc.

Зрана писав статю для "Села"... – див. *Грушевський М.* Розуміють // Село. 1910. № 8. 17 лютого. С. 1–2; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 409–410.

12 [(25) лютого 1910 р. Львів]. Засідав в "Шк[ільнім] союзі"* – так мене кепсько справили, що був на "Дністрі", потім нарешті знайшов їх в "Просвіті"; роздали реферати etc.

Засідав в Шк[ільнім] союзі... – йдеться про Крайовий шкільний союз "Рідна школа" (Шкільний союз) – громадську установу, засновану 22 січня (за н. ст.) 1910 р. у Львові для розбудови приватного шкільництва в Галичині. Одним з ініціаторів створення союзу був О. Ваньо, який під час зустрічі з М. Грушевським у грудні 1909 р. звернувся з проханням організувати якусь "шкільну раду" для приватних шкіл (*див. запис за 18 грудня 1909 р.*). Членами-засновниками союзу стали НТШ, товариство "Просвіта", "Українське педагогічне товариство", "Учительська громада", "Дністер", Народний комітет УНДП. Головою було обрано М. Грушевського, секретарем – І. Брика. Шкільний союз тісно співпрацював з освітніми товариствами Галичини, насамперед "Учительською громадою" та "Українським педагогічним товариством". Упродовж 1910–1911 рр. відбулося 9 засідань і 2 наради Головного виділу союзу. Припинив діяльність з початком Першої світової війни, остаточно ліквідувався 1920 р. Упродовж першого року діяльності Шкільного союзу М. Грушевський

брав активну участь в його засіданнях (*див. записи за 19, 25, 26 лютого, 12, 27 березня, 1, 2 квітня, 23 травня, 4, 15 червня 1910 р.*).

13 **[(26) лютого 1910 р. Львів].** Викладав. Взявся до писання статі для ЛНВ про фінансову еру*. Похолодніло знову. Безгрошів'є, з кількома коронами для марту, хочу дотягнути до першого.

Взявся до писання статі для ЛНВ про фінансову еру. – Див.: *Грушевський М.* Ера фінансово-економічна // ЛНВ. 1910. Т. XLIX. Кн. III. С. 592–603. Продовжував працювати над статтею 15-го, закінчив 16 лютого (за ст. ст.) 1910 р. У 1911 р. автор вмістив працю у збірці "Наша політика". Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 295–305. *Див. також запис за 26 лютого 1910 р.*

14 **[(27) лютого 1910 р. Львів].** Може бути, що через масу праці, яка мене прибиває, і через трудноту спеціально І тому, що все зростає, якось я себе чую мелянхолійно, невдоволено, все мині приходять гадки, що моя робота пішла намарно, що я неудачник etc. А до того сі сумні вісти з України! Телєфонував Цегельський, що К[ость] Левицький поручає йому поінформуватися у мене, чи не виступити б їм з якоюсь інтерпеляцією по поводу Столипинського циркуляру. Я відповів, що не хотів би ніяких конференцій з нашими послами, нехай інформуються безпосередно у Укр[аїнців].

15 **[(28) лютого 1910 р. Львів].** Не читав, щоб скорше вилізти з біжучої роботи, яка мене задавила. Пишу рецензії для "Зап[исок]"* і статю для ЛНВ.

Пишу рецензії для "Зап[исок]"... – йдеться про рецензії М. Грушевського для "Записок НТШ" (1910. Т. XCIII. Кн. I) на праці К. Рамма, Р. Мерінґера, Е. Штерна, Ф. Брауна, Ф. Вестберга, О. Тойблера Див.: Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I – CCXL (1892–2000) / Уклад. В. Майхер; ред. О. Купчинський. Львів, 2003. С. 215–216. *Див. також запис за 23 лютого 1910 р.*

16 **[лютого (1 березня) 1910 р. Львів].** Докінчував статю для ЛНВ, одначе здається якоюсь кошиковою. Беруся нарешті знову за "Історію" – не знати, чи надовго. Романчук телєфонував вчора, що хотів би побачитися, я визначив на нині; але потім, підозріваючи, що се К[ость] Левицький його вислав, відмовив.

17 **[лютого (2 березня) 1910 р. Львів].** Засіданнє секції*, читав Панейко, затягнулося, так що не відбулося засід[аннє] Статист[ичної] ком[ісії], і я спізнився на randez-vous з Цегельським.

Засіданнє секції... – на засіданні Історично-філософічної секції зреферовану статтю І. Кревецького "Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850" ухвалено до друку в "Записках

НТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCIII. Кн. І. С. 54–69), а дискусію з приводу статті В. Панейка "Раціоналізм і реалізм в розумінню суспільних явищ" відкладено до наступного засідання (ЦДІАЛ. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 99 зв.). Згадану розвідку В. Панейка опубліковано у другому томі "Студій з поля суспільних наук і статистики", що вийшов 1910 р.

18 **[лютого (3 березня) 1910 р. Львів],** четв[ер]. Викладав – літопись, читану як все. Про ПУК написали, що буде дозволена условно; все ж спокійнійше. Розбалувалися. Писав статю для "Села"*. Чудесно, що зняли арест, але страшенно прикро, що судові справи тягнуться, і ними контора дуже нервується. Дуже був розстроєний я.

Писав статю для "Села". – Йдеться про статтю "Українське свято", присвячену роковинам Т. Шевченка (Село. 1910. № 9. 25 лютого. С. 1–2). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 271–272.

19 **[лютого (4 березня) 1910 р. Львів].** Було засід[аннє] Шк[ільного] Союзу, потім анкети "Просвіти" для зміни Статута*. Виступив я з критикою, признаючи сей момент не відповідним для відібрання безпосереднього. Дуже енергічно підтримував мене Залізняк. Бачинський боронив реформи.

...потім анкети "Просвіти" для зміни Статута. – Йдеться про розгорнуті дискусії щодо реформування товариства "Просвіта", внесення змін до його чинного статуту 1891 р., який був вже четвертим після 1868, 1870, 1877 рр. Особливе заперечення М. Грушевського викликало положення проєкту про заміну безпосередньої участі членів товариства в загальних зборах репрезентаційною системою. Свою позицію він висловив публічно у статті "Ще до реформи «Просвіти»" (Діло. 1910. Ч. 139. 25 (12) червня. С. 1–2). *Див. також коментар до запису за 16 червня 1910 р.*

20 **[лютого (5 березня) 1910 р. Львів].** Викладав. Взявся до читання перекладу "Історії"*. Знову стало тепло і приємно. І в кілька день по 1[-ому] уже взяли з каси, бо заплатили за піанино і ждемо свіжих грошей. Кілька день дуже займає мене гадка про "Історію".

Взявся до читання перекладу "Історії". *– Див. коментар до запису за 26 січня 1910 р.*

21 **[лютого (6 березня) 1910 р. Львів].** Дуже займала нас справа репарації вілі. По всяких відтяганнях і страхах рішився я взятися до репарації – збудования нових ґанків, бо вже все страшенно пообламалося. Мав прийти поглянути Пежанський, але не прийшов.

22 **[лютого (7 березня) 1910 р. Львів].** Викладав і перервав на запусти. Народ заафероваий чутками про університет. "Село" йде слабо, ЛНВ нічого.

23 [лютого (8 березня) 1910 р. Львів]. Пишу рецензії, полагоджую куренції, всячину. Прийшла звістка про смерть стрия Маринці Воякovського.

24 [лютого (9 березня) 1910 р. Львів]. Було засід[аннє] Учит[ельської] Громади, потім секції*, де предложені були праці Залізняка і Дорошенка, потім на комісії статист[ичній]* я постав[ив] пропозицію на вибір нового голови, пропонуючи Охримовича; пропозиція була прийнята. Трохи було шкода за комісією, бо добре йшла останнім часом, але се треба було зробити.

...секції... – на засіданні Історично-філософічної секції зреферовані статті М. Залізняка "Індустрія південної України" та В. Дорошенка "Фінансова господарка й економічна політика земств" ухвалено до друку у другому томі "Студій з поля суспільних наук і статистики", що вийшов 1910 р. (ЦДІАЛ. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 99 зв.).

...на комісії статист[ичній]... – на засідані було обрано керівний склад Статистичної комісії: В. Охримович – голова, С. Дністрянський – заступник, В. Панейко і М. Залізняк – секретарі. До складу комісії прийнято нових членів – С. Барана, В. Дорошенка, О. Назарука. На пропозицію М. Грушевського звернутися до місцевих газет у Приамурському краї в справі української еміграції доручили М. Залізнякові скласти текст відповідного питальника (ЦДІАЛ. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 100).

25 [лютого (10 березня) 1910 р. Львів], четв[ер]. Коректи ЛНВ, в великім числі, статя до "Села"*. Студентство підіймається. Принесли відозву Шк[ільного] союзу до редактовки*.

...статя до "Села". – Йдеться про статтю "Інородці" (Село. 1910. № 10. 4 березня. С. 1–2). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 411–412. Цю тему вчений детально висвітлив також у статті "Гімн вдячності", що вийшла в "Літературно-науковому вістнику" (*див. запис за 27 лютого 1910 р.*).

Принесли відозву Шк[ільного] союзу до редактовки. – Йдеться про відозву Крайового шкільного союзу, в якій висвітлено завдання новоствореної інституції та вміщено звернення про збір коштів на фонд "Рідна школа". За підписами голови союзу М. Грушевського, секретаря І. Брика та представників інституцій-фундаторів відозву опубліковано в часописах Галичини, а також "Раді" (Діло. 1910. Ч. 55. 12 марта (27 лютого). С. 1: Рада. 1910. № 67. 23 марта (5 квітня). С. 1–2).

26 [лютого (11 березня) 1910 р. Львів]. Засіданнє Шкільного союзу, на анкету "Просвіти" не пішов. На обід закликав сьогодня Залізняка, щоб порозумітися. Читав коректу своєї статі [в] ЛНВ*, вона зовсім гладко читається; не зміняв, нехай іде як єсть, хоч би й гнівалися.

Читав коректу своєї статі [в] ЛНВ... *– див. запис за 13 лютого 1910 р.*

27 [лютого (12 березня) 1910 р. Львів]. Зачав з полудня писати статю з приводу Столипін[ського] циркуляру*, йшла мині дуже. Читав

коректи і всяку біжучість. Галя пише, що з заставом затяжка, Саша, що потрібує грошей. Безгрошів'є по цілій лінії. "Просвіта" обіцяла, обіцяла, водив мене Озаркевич з Бриком*, і кінець кінцем сказав, що то він неофіціально мині обіцяв.

Зачав з полудня писати статю з приводу Столипін[ського] циркуляру... – див.: *Грушевський М.* Гімн вдячності // ЛНВ. 1910. Т. L. Кн. IV. С. 46–51. Продовжив писати статтю 28 лютого, закінчив її 1 березня 1910 р. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 131–135. Інформацію про цей ганебний акт історик подав також у статті "Інородці" на сторінках "Села" (1910. № 10. 4 березня. С. 1–2).

...Бриком... – мовиться про українського вченого, славіста, філолога, історика, педагога, активного члена львівської "Просвіти", секретаря Крайового шкільного союзу Івана Станіславовича Брика (1879–1947).

28 **[лютого (13 березня) 1910 р. Львів],** неділя. Була студ[ентська] депутація, і Колеса на той же час приїхав, говорили про протест професорів против польоніз[аційних] плянів*. Я читав коректи, писав листи, статю в ЛНВ.

...говорили про протест професорів против польоніз[аційних] плянів. – Йдеться про черговий етап боротьби за самостійний український університет у Львові, приводом до якого послужили заходи університетського сенату перед урядом щодо визнання вищої школи виключно польською. Українська парламентська репрезентація виступила проти цієї акції, розпочалися віча. 14 березня (за н. ст.) 1910 р. зібралося нелегальне віче українських студентів, на якому прийняли постанову, що Львівський університет зберігатиме утраквістичний характер доти, доки не буде засновано самостійний український університет. Позаяк керівництво вишу не дозволило виділити залу для проведення зібрання, 400 українських студентів пройшли демонстраційним походом з гаслами "Най живе самостійний український університет у Львові!" та "Ганьба ректорові!" (Діло. 1910. Ч. 56. 14 марта (29 лютого). С. 4–5). Українським послам після перемовин з урядом на певний час вдалося заспокоїти студентів обіцянкою полагодження справи парламентським шляхом. Українські професори університету готували й своє подання, збираючи підписи. Його автором, за щоденниковою нотаткою від 4 березня 1910 р., був М. Грушевський. *Див. також записи за 2, 4, 11, 20, 23, 28 березня, 15, 23, 24 травня 1910 р. та коментар до запису за 17 травня 1910 р.*

1 **[(14) березня 1910 р. Львів].** Прийшовши на виклад, застав Долінского; шукав педеля – годі допхатися; страшенно запружено все студентами; тоді пішов просто до Долінского*, він уступився. Але я читав всього з $^{1}/_{4}$ год[ини], бо весь час тріскали дверами. Пішов в унів[ерситетську] бібл[іотеку]. Потім робив в городі; було тепло, але під вечір пішов дощ із снігом, і всі газони побіліли – а вже й жасмини починали пускати. Зрана докончив і відіслав статю до ЛНВ.

...застав Долінского... – йдеться про фахівця в галузі цивільного права, викладача філософського факультету Львівського університету А. Долінського.

2 **[(15) березня 1910 р. Львів],** второк. Писав статю в унів[ерситетській] справі для збірника*. Щось мині здається, що сим справом справа може бути виграна, дуже добра позиція – що вони провокують, і взагалі унів[ерситетські] справи на порядку дня.

Писав статю в унів[ерситетській] справі для збірника. – *Грушевський М.* Невідклична справа // За український університет (Збірка статей в університетській справі). Львів: Видавництво "Молода Україна" 1910. С. 7–11. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 80–82.

3 **[(16) березня 1910 р. Львів].** Засіданнє секції* й вид[іл] Спілки. Займався "Записками". Пежанський оповідав, що Ґломбінский* конче настроюється, аби старий університет розвалити, "инакше могли б Русини дістати". Працюю коло "Історії", [том] I.

Засіданнє секції... – ні засідання Історично-філософічної, ні засідання Філологічної секції за цей день у протоколах НТШ та опублікованих відомостях у "Хроніці НТШ" не зафіксовано (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 97–106; Хроніка НТШ. Львів, 1910. Ч. 42. С. 5–18).

...Ґломбінский... – мова про польського політика, правника, економіста і публіциста Станіслава Ґломбінського (1862–1941). У 1899—1900 рр. – декан юридичного факультету, у 1908–1909 рр. – ректор Львівського університету. У 1907–1911 рр. – президент Польського клубу в Галицькому крайовому сеймі.

4 **[(17) березня 1910 р. Львів].** Писав статю для "Села"* і circulundu [обіжник, циркуляр, відозва, підписана певним колом осіб (*латин.*)] в університ[етській] справі. Професори пристали, з виїмком Стебельського* – казав, що мусить порозумітися з Дністр[янським], "а зрештою виїздить". Читав по київській археольогії. Сконфісковано ЛНВ*.

Писав статю для "Села"... – Йдеться про статтю "За український університет" (Село. 1910. № 11. 11 березня. С. 1–2). Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 395–396.

...з виїмком Стебельського... – мова про українського правника, професора карного права Львівського університету (з 1892), дійсного члена НТШ Петра Стебельського (1857–1923).

Сконфісковано ЛНВ. – Відомостей про конфіскацію книжки ЛНВ у цей період не виявлено.

5 **[(18) березня 1910 р. Львів].** Робив в городі, гарна погода, писав статю для "Села" (про Кониського)*, листи і всячину. Заходив Франко, не баламутив, приніс для ЛНВ Мелєагра*; казав, що докучають йому галюцінації (голоси) і не дають працювати, але здоров і нікуди не збирається, аж на осінь до Криворівні. Приходив Пежанський оглядати хату – чи треба репарувати.

…писав статю для "Села" (про Конисього)… – *Грушевський М.* Георгій Кониський // Село. 1910. № 12. 18 березня. С. 3–4. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 303–304.

…приніс для ЛНВ Мелєагра… – *Франко І.* Мелєаґер (Уривок першої пісні) // ЛНВ. 1910. Т. L. Кн. IV. С. 51–55. Наприкінці дата: Написано в р. 1905.

6 **[(19) березня 1910 р. Львів],** субота. Прийшли нарешті коректи "Кіев[ской] Руси", перші стовпці; відложив одначе, бо займався т[омом] I, роботою над текстом "Історії" і усильно відписувався.

7 **[(20) березня 1910 р. Львів].** Взявся до коректи (і ревізії тексту) "Кіев[ской] Руси" і робив над сим цілий день, навіть з приємністю; песимістичні гадки якось поховалися (а перед тим мене були дуже обсіли). Казали, що бачили під фірткою Джиджору, але не з'явився; він весь сей час, від свят, не подавав ніяких вістей про себе, хоч обіцяв на Йордан уже бути в Київі; і я лишив його в спокою.

8 **[(21) березня 1910 р. Львів].** Прийшов Антон з дівчатами і взялися до робіт в городі en grand [у великих розмірах (*фр.*)]. Тепло. Я, одначе, пішов зрана до унів[ерситетської] бібл[іотеки], щоб зробити дещо для коректи, і працював там до обіда.

9 **[(22) березня 1910 р. Львів].** Приходив якийсь панок від Жиховича, щось як технік студент, оглянув, що хочемо будувати. Я працював коло т[ому] I.

10 **[(23) березня 1910 р. Львів].** Ходив до унів[ерситетської] бібл[іотеки], думаючи, що то останній день, але вона вже не функціонувала; але б[ула] відчинена, і я пропрацював до 1-ої год[ини]. З'явився дійсно Джиджора, толкувався, що очи йому боліли, тепер готов їхати до Москви*, як я не против того. Розуміється, я сказав, щоб їхав. Було засід[аннє] секції*. Барвін[ський] чогось схотів сповістити мене про гарний вислід інспекції Рогатин[ської] гімназії. Зайшов я трохи на Філол[ьогічну] секцію, де Бирчак реферував свої фантазії про метрику "Слова о п[олку] Ігоревім"*.

…тепер готов їхати до Москви… – перша архівна експедиція І. Джиджори до Москви відбулася 1908 р., коли за клопотанням М. Грушевського та підтримки О. Лаппо-Данилевського 28 лютого (за ст. ст.) 1908 р. він отримав дозвіл працювати в Архіві Міністерства юстиції. Упродовж квітня–серпня (за н. ст.) 1908 р. в Архіві Міністерства юстиції та Рум'янцевському музеї виявляв документи до історії Гетьманщини доби Данила Апостола. Масив матеріалу, з яким довелось працювати, вражав. У кореспонденціях до вчителя він наголошував, що вичерпати усі джерела можна хіба за роки, а в листах до нареченої зауважував, що документів в архіві "числиться на міліони". І підсумовував: "Тут би сидіти чоловікові літами" (*Пришляк В.* Іван Джиджора і його головна студія з історії

Гетьманщини // *Джиджора Іван.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х роках / Упор., передм., прим., комент. В. Пришляка. К., 2020. С. 8–10; Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд., комент., передм. С. Панькової, В. Пришляка. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. С. 20–23, 156–177; 344–376).

12 лютого (за ст. ст.) 1909 р. М. С. Грушевський отримав офіційний лист від Неодмінного секретаря Петербурзької академії наук О. С. Ольденбурга з повідомленням про дозвіл І. М. Джиджорі працювати в Московському головному архіві Міністерства закордонних справ. Через родинні обставини виїхати того ж року на студії до Москви молодий дослідник не зміг, тому наступна його подорож відбулася лише 1910 р. З початку квітня до середини травня він опрацьовував діаріуш Генеральної військової канцелярії за 1732 р. у Харкові, а в серпні–жовтні – продовжував виявляти документи в московських архівах. Усі ці напрацювання було покладено в основу наукових студій та докторської дисертації І. Джиджори "Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.", видрукуваної в "Записках НТШ" за 1910–1911 рр. (*Пришляк В.* Іван Джиджора і його головна студія з історії Гетьманщини С. 11–22; Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 20–34; 202–220). Одночасно добирав матеріали до збірки під назвою "Акти до історії гетьманського правління 1727–1734 рр.", яка мала вийти окремим томом серійного видання НТШ – "Жерела до історії України-Руси". Початок Першої світової війни унеможливив подальші архівні експедиції. Опрацьовані І. Джиджорою та скопійовані М. Шуйською документи доби Данила Апостола до цієї збірки десятиліттями вважалися втраченими. Виявлені 2007 р. упорядницею цього видання під час підготовки епістолярного діалогу М. Грушевського з І. Джиджорою в Центральному державному історичному архіві України у Львові (Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2491. Спр. 2495). *Див. також запис за 15 березня 1910 р.*

Було засід[аннє] секції. – На засіданні Історично-філософічної секції М. Грушевський зреферував статтю М. Гехтера "Із статистики України", а В. Охримович – статтю С. Барана "З поля національної статистики галицьких середніх шкіл", які ухвалено до друку у другому томі "Студій з поля суспільних наук і статистики", де їх і було опубліковано (ЦДІАЛ. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 100).

...Бирчак реферував свої фантазії про метрику "Слова о п[олку] Ігоревім". – Йдеться про статтю Володимира Бирчака "Візантійська церковна пісня і «Слово о полку Ігоревім»", яку автор подав на розгляд Філологічної секції 23 (10) березня 1910 р. Розвідку ухвалено до друку в "Записках НТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCV. Кн. III. С. 5–29). Див.: Хроніка НТШ. Львів, 1910. Ч. 42. С. 16–18.

11 [(24) березня 1910 р. Львів]. З огляду не замкненнє бібліотеки etc. взявся до писання вступної глави енцикльопедії*. Професорів вчора обнесли заявою, але зворохобився Дністрянський – очевидно, аж тепер повідомлений Колесою, і зажадав, щоб заяву йому наперед прислано. Я послав, просячи аби з Колесою підписали і вернули.

...взявся до писання вступної глави енцикльопедії. – Див.: *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. I. СПб., 1914. С. 1–36. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 9. Львів, 2007. С. 229–265. Стаття відкрила перший том енциклопедії, головний зміст якої склала ґрунтовна праця М. Грушевського "История украинского народа" (Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. I. СПб., 1914. С. 37–360). Продовжував працювати над статтею 15 березня 1910 р., 19 березня відклав через поточні справи, дописував 3 квітня 1910 р. (*див. записи за ці дні*).

12 [(25) березня 1910 р. Львів]. Засідав в Шк[ільному] Союзі, була досить неприємна діскусія з приводу протесту Педагог[ічного] тов[ариства]. Потім з Цегельським пішли до "Штуки"; оповідав він про сильне враження від своєї статі; завів балачку за орган, що "Нар[одне] Слово"* можна купити за 7 тис. Перед засід[аннєм] Шк[ільного] Союзу хотів я бути на засід[анні] Кредит[ового] Союзу*, але вони справилися щось за пів годину, – на 3-ю б[уло] визначено, а до 4-ої вже були й розішлися.

...завів балачку за орган, що "Нар[одне] Слово"... – йдеться про ілюстрований популярно-просвітній і політичний тижневий часопис "для усіх верств руського народа", що виходив у Львові у 1907–1911 р. Серед редакторів та видавців: А. Шостак, А. Веретельник, М. Курцеба, Є. Турбацький, А. Кришталович, Г. Кришталович, А. Говикович, Б. Бурбела. Питання про викуп цієї газети Народним комітетом УНДП або входження в спілку з її видавцями постало ще на початку 1909 р. з ініціативи К. Левицького. Як повідомляв І. Джиджора у листі від 6 квітня (21 березня) 1909 р. до М. Грушевського, газету напередодні було викуплено за 5000 корон (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 187). Через фінансові проблеми з виданням імовірно вже через рік постала проблема про нового власника. Врешті 1911 р. газету довелося закрити. Детально див.: Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 181, 186, 188, 231, 234.

...Кредит[ового] Союзу... – йдеться про Крайовий союз кредитовий, заснований з ініціативи К. Левицького 1898 р. До нього увійшло 17 кредитових кооперативів і 2 торгових. У 1913 р. союз нараховував 906 членів, у тому числі 427 кооперативів, його майно сягло 1,1 млн австрійських корон, а фінансові обороти перевищували 100 млн корон.

13 [(26) березня 1910 р. Львів], суб[ота]. Заходив Джиджора, я попросив його на обід. Ввечері було зібраннє в справі підмоги студентам. Було трохи неприємно, що делєгатів молодіжи б[уло] мало (потім пояснили, що мало запросили) і декого Білецькі не поставили в лісту запрошених, inde irae [звідси гнів (*латин.*)] (Паньківського, Бачинського). Лукіянович попереджав, що буде опозиція проти заснова[ання] Товарист[ва], тим часом я виставляв аргументи за заснов[аннє] комітету, і опозиція, як була справді, то розмахнулася в пусте.

14 [(27) березня 1910 р. Львів]. Обідав Джиджора, оповідав м[іж] ин[ьшим] про розмову Бобжиньского з К. Левицьким перед Різдвом – що він приїхав сказати гадки про перспективи виборів; К. Лев[ицький] запитав, які вигляди, Б[обжиньский] сказав, що більш меньш status quo [залишається все так, як є (*латин.*)], "але, панове, велику помилку зробили, попираючи сіоністів – роздражнили Поляків". К. Л[евицький]: "А що ж би ми дістали за відступи". Б[обжиньский]: "Ну, один мандат, к[от]рий стратили". К. Л[евицький]: "Мало". Б[обжиньский]: "Ну що ж?". К. Л[евицький]: "Аби правит[ельство] поводилося зовсім льояльно і utrącilo [відхилило (*пол.*)] Маркова* і Дуд[икевича]*". Б[обжиньский]: "Ny, wielce szanowny Pan, to dało by się zrobić!" [високоповажний Пане, це можна було б зробити! (*пол.*)].

...Маркова... – йдеться про Маркова Дмитра Андрійовича (1864–1938) – журналіста і політика, лідера радикального крила москвофільського руху в Галичині – "Русской народной партии", що стояла на позиції цілковитої національно-політичної єдності України з Росією. Посол до австрійського Рейхсрату та Галицького сейму. 1915 р. за москвофільську діяльність звинувачений у державній зраді, засуджений до смертної кари (замінена на довічне ув'язнення). Звільнений після розпаду Австро-Угорщини.

...Дуд[икевича]. – Мовиться про Дудикевича Володимира Феофіловича (1861–1922) – громадсько-політичного діяча, одного з лідерів галицьких москвофілів, доктора права, адвоката в Коломиї. Посол до Галицького сейму, один з організаторів і керівників "Русской народной организации" (1900). Після розколу галицького москвофільства (1908) – провідник т. зв. нового курсу. На початку Першої світової війни очолив "Русский народный совет", який закликав населення Галичини виступати на підтримку Російської імперії.

15 [(28) березня 1910 р. Львів]. Вирядив сьогодня Джиджору*. Дістав дозвіл для Залізн[яка] і до Арх[ива] Іностр[анних] Дел*. Працюю над статею про українознав[ство], листи писав, Залізняка мобілізував.

Вирядив сьогодня Джиджору. – Археографічна експедиція І. Джиджори розпочалася з Харкова, куди він вирушив через Київ (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 195). Перший лист з Харкова відправив М. Грушевському 20 березня (за ст. ст.) 1910 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 202–203). *Див. коментар до запису за 10 березня 1910 р.*

Дістав дозвіл для Залізн[яка] і до Арх[ива] Іностр[анних] Дел. – У відповідь на клопотання Археографічної комісії НТШ до Петербурзької академії наук надати дозвіл на роботу в московських архівах та лист М. Грушевського, надісланий у лютому 1910 р. до О. Лаппо-Данилевського з проханням підтримати кандидатури його учнів, російський колега 10 березня (за ст. ст.) 1910 р. повідомив, що позитивна відповідь буде направлена Неодмінним секретарем академії (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. Т. CCLXX. С. 326; "Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности". Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. 1905–1914 гг. / Публ. И. Б. Матяш // Исторический архив. 2002. № 4. С. 147). Дозвіл співробітникам Археографічної комісії Івану Крип'якевичу та Романові Дашиничу-Кульчицькому працювати в московських Архіві іноземних справ та Архіві Міністерства юстиції Петербурзька академія спрямувала до НТШ 11 (24) березня 1910 р. (ЦДІАЛ. Ф. 309. Оп. 1. Од. зб. 154. Арк. 10). Виділ НТШ на своєму засіданні 24 березня (6 квітня) 1910 р. це повідомлення довів до відома та ухвалив висловити Академії подяку (*див. коментар за 24 березня (6 квітня) 1910 р.*).

В усіх офіційних документах, включно з протоколами Виділу НТШ, разом з І. Крип'якевичем називається ім'я Р. Дашинича-Кульчицького, який не значиться ні серед членів Археографічної комісії, ні серед учнів М. Грушевського. Вперше ідентифікувати особу Р. Дашинича-Кульчицького вдалося В. Тельваку на підставі насамперед першого звіту з Москви М. Залізняка, в якому він описав історію, що трапилася з ним у перші дні перебування в Росії з фальшивими документами: "Прихожу я туди [в Архів іноземних справ], дивлюсь – сидить один товариш з Київського університету, Смірнов. Я скорше до нього, кажу йому на вухо – мовчіть, вийдім звідси й поговорім, я до вас маю справу. Вийшли і я мусів йому представитися й сказати, щоб він був обережний в поводженню зі мною. Хлопець се дуже солідний, так що він пам'ятатиме все, що треба". У цій же кореспонденції М. Залізняк повідомив свою адресу: "Старая Божедомская, Самарский переулок, дом № 22, доктору В. Бродскому для Романа Кульчицкого" (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського. С. 326–327). Незаперечними фактами щодо особи М. Залізняка, якого під ім'ям Р. Дашинича-Кульчицького було відряджено до московських архівів, можуть слугувати і щоденникові нотатки М. Грушевського: "Дістав дозвіл для Залізн[яка] і до Арх[ива] Іностр[анних] Дел" (15 березня 1910 р.); "Виправив Залізняка" (18 березня 1910 р.); "Прийшла реляція з Москви від Залізняка" (26 березня 1910 р.).

16 **[(29) березня 1910 р. Львів].** Правив коректи “К[іевской] Рус[и]” – зверстані перші аркуші. Безгрошів’є обсіло з усіх боків. “Просвіта”, здається на злість, зовсім нічого не хоче платити. Аж незносно, так нема грошей.

17 **[(30) березня 1910 р. Львів].** Сьогодня був день без засідань; ходив до унів[ерситетської] бібл[іотеки], переглядав книжки. Холодно, сніг і всяка пакість.

18 **[(31) березня 1910 р. Львів].** Виправив Залізняка*. Був без телєфона цілий день, аж тепер видно, як призвичаївся, як без рук зовсім.

Виправив Залізняка. *– Див. коментар до запису за 15 березня 1910 р.*

19 **[березня (1 квітня) 1910 р. Львів],** п’ятниця. За ріжною дрібною роботою мушу перервати статю про україноз[навство] – коректи etc. Думав ще поробити над козаччиною перед виїздом трохи, але не буде часу!

20 **[березня (2 квітня) 1910 р. Львів].** Ходив з векслями до Лілієна*. Саші послав купони. З позичкою в Київі затяглося зовсім. Чикаленко писав, щоб “Селу” тон понизити*. Був у мене Дністрянський, я розтолковував йому унів[ерситетську] справу, що йшла дуже туго; він все звертав на те, що можна випросити екстраордін[атуру] Вергановському* і Рудницькому*. Проговорився, що хотячи дістати ординатуру, не хотів би експонуватися в унів[ерситетській] справі.

...Лілієна. – Мовиться про львівського банкіра, власника Банкірського дому “Лілієн і Сокаль” Адольфа Лілієна. Банк заснований у Львові 1874 р., у 1911 р. поглинений віденським Unionbank’ом і перетворений на його філію (співвласники Адольф Лілієн і його син Едвард).

Чикаленко писав, щоб “Селу” тон понизити. – Цю думку видавець “Ради” висловив у листі до М. Грушевського від 16 березня (за ст. ст.) 1910 р.: “Треба б Вам, Михайло Сергієвичу, понизити тон в «Селі», бо його вважають вже надто крамольним, а передплатник наш відпорної сили не має, а лякається і перестає передплачувать. Я од багатьох чув, що боязно передплачувать «Село», бо начальство косо дивиться на його” (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 118).

...Вергановському... – мова про українського правознавця Володимира Йосиповича Вергановського (1876–1946). Закінчив правничий факультет Львівського університету (1898). Працював у судових установах Золочева, Підволочиська, Львова. У 1904–1905 рр. продовжив навчання у Берлінському та Віденському університетах. Від 1908 р. – приват-доцент кафедри цивільного процесу Львівського університету. Дійсний член НТШ (з 1914).

...Рудницькому. – Мовиться про українського географа, картографа та етнографа, учня М. Грушевського, члена НТШ (з 1901), професора кафедри географії Львівського університету (з 1908) Степана Львовича Рудницького (1877–1937).

21 [березня (3 квітня) 1910 р. Львів]. Саша пише, що розклеївся зовсім! Кликав до себе на розмову Замору* в справі обструкції Стебельського й ин[ьших] причин.

Кликав до себе на розмову Замору... – йдеться про українського громадського діяча, педагога Федора (Теодора) Павловича Замору (1887–1937). Навчаючись на філософському факультеті Львівського університету, очолив "Просвітній кружок" Академічної громади, заснований на початку 1908 р. І. Крип'якевичем. У листопаді 1908 р. обраний головою Українського студентського союзу у Львові. Після закінчення університету (1912) вчителював у гімназіях Яворова і Городенки.

22 [березня (4 квітня) 1910 р. Львів]. Бідному Котикови синок умер*, от прикрість! Написав йому зараз. Ходив до декана, кажуть, що єсть урльоп. Питаю, чи не можна скликати тепер комісію для Томашів[ського]* – відмовляється неприступністю Дембіньского. Крутійство.

Бідному Котикові синок умер... – про цю трагічну новину М. Грушевський довідався з листа Ю. Тищенка від 20 березня (за ст. ст.) 1910 р.: "Остайні дні Михайло Лукич почуває себе у великому горі. Йому умер син, що мав вже $1^1/_2$ роки" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 195). У ті самі дні писав до Львова і сам Л. Будай (М. Котик): "Осе три дні, як помер мій хлопчик. Майже не хворів, за один день і одну ніч вмер. Що було у мене найдорозшого, чим жив я – нема. Все перегоріло у мене. Де не стану, бачу біля себе мойого хлопчика. Хоча стараюсь забути про се, а мимо волі моєї бачу його головку, очі і дитячий погляд" (Там само. С. 497).

...чи не можна скликати тепер комісію для Томашів[ського]... *– див. коментар до запису за 4 грудня 1908 р., а також записи за 29 березня, 8 травня, 3, 11 червня 1910 р.*

23 [березня (5 квітня) 1910 р. Львів]. Зачав писати статю про Костомарова, до ЛНВ*, але прийшла коректа "Кіев[ской] Руси", та й застрягло все. Прийшла з уч[еного] комітету рец[ензія] на ПУК, як здається, пуста справа. Стебельский скапітулював і написав, що хоче писати заяву, к[от]ру перед тим рішучо не хотів підписувати.

Зачав писати статю про Костомарова, до ЛНВ... – див.: *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яті роковини його смерті († 7/IV—1885) // ЛНВ. 1910. Т. L. Кн. V. С. 209–225. З сучасних передруків: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 397–411. Працював над статтею також 28 березня, закінчив 30 березня 1910 р. Саме ця остання дата зазначена автором при першодрукові праці.

24 [березня (6 квітня) 1910 р. Львів]. Було засід[аннє] "Учит[ельської] Громади", потім Спілки і Виділу*, нічого особливого. "Учит[ельська] Громада" дуже фінансово слабо стоїть, я хотів сю справу порушити, але Білецький касієр, нічого не знаючи, став запевняти, що все добре etc.

...Виділу... – на засіданні Виділу НТШ насамперед взято до відома, що завдяки Петербурзькій академії наук співробітники Археографічної комісії І. Крип'якевич та Р. Дашинич-Кульчицький [М. Залізняк] отримали дозвіл для занять у Московському головному

архіві Міністерства закордонних справ і архіві Міністерства юстиції в Москві, та ухвалено вислати подяку за сприяння. Серед іншого розглянули питання про кредити та виплати окремим членам Товариства, прийняли у члени НТШ філію товариства "Просвіта" в Тернополі та "Руську бесіду" в Перемишлі, розглянули питання про закупівлю для бібліотеки стародруків та рукописів, обміркували справу розширення приміщення бібліотеки в домі товариства "Просвіта" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 125 зв. – 126).

25 [березня (7 квітня) 1910 р. Львів]. Досить несподівано для самого себе взявся робити реєстр ілюстр[ацій] для попул[ярної] історії*, постановив не давати композицій, а самі автентики. Кліші можна буде зробити почасти тут, почасти в Росії. Се розмахала мене так справа географії*, к[от]рою мусів зайнятися, бо зовсім застрягла.

Досить несподівано для самого себе взявся робити реєстр ілюстр[ацій] для попул[ярної] історії... *– див. коментар до запису за 2 липня 1908 р. та записи за 4, 5, 8 червня 1910 р.*

...справа географії... – йдеться про видання з серії "Популярна бібліотека «Лан»" (№ 5/7): *Рудницький С.* Коротка географія України: З 66 малюнками і картою (мапою). Львів, Київ: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки, 1910. 152, [2] с. В кінці книги: Географічна карта земель, де живуть українці / Зладив В. Геринович. Детально історію підготовки та видання цієї праці висвітлено в листах С. Рудницького до М. Грушевського (Листування Степана Рудницького / Упоряд., вст. ст., прим. П. Штойка. Львів, 2006. С. 55–66). *Див. також запис за 7 березня 1908 р.*

26 [березня (8 квітня) 1910 р. Львів]. Прийшла реляція з Москви від Залізняка*, а Галя поїхала несподів[ано] до М[оск]ви, не знати, чи Саші так недобре, чи що. Правив коректи "Кіев[ской] Руси", був на засід[анні] спілки "Діла", балакав з Дермалем про популярну історію. Ввечері прийшла телєграма "Общ[ественной] Пользи", що ПУК вийде за 2 тижні. Від зворушення з того всього (!) не міг спати.

Прийшла реляція з Москви від Залізняка... – йдеться про детальний звіт від 23 березня (за ст. ст.) 1910 р. про початок роботи в Архіві іноземних справ у Москві, куди М. Залізняк прибув з фальшивим паспортом на ім'я Романа Дашинича-Кульчицького, несподівану зустріч в архіві з товаришем по Київському університету, якому довелося пояснити обставини конспірації. У кореспонденції ретельно занотовано архівні пошуки, насамперед щодо матеріалів гетьмана Івана Мазепи, плани подальшої праці в Рум'янцевському музеї та Архіві юстиції, проблеми з копіїстами (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 302. С. 4–7). У наступних кореспонденціях М. Залізняк інформував про знахідки в Архіві іноземних справ, зокрема виявлене у великій кількості листування Івана Мазепи з московським "правительством", а також кореспонденцію між Мазепою і полковниками, Січчю та ін. (приблизно 500 документів за 1672–1687 рр. та 1050 документів безпосередньо доби гетьманування Мазепи). Звітувався він і про роботу в Рум'янцевському музеї, де опрацював реєстр рукописів Миколи Андрійовича Маркевича та виявив відомості про справу на 555-ти аркушах під заголовком "Батурин и его волость до разрушения и после разорения Меншиковым", яку раніше було передано Василю Васильовичу Тарновському (Там само. С. 8–10; 11–13). *Див. також коментар до запису за 15 березня 1910 р.*

27 [березня (9 квітня) 1910 р. Львів]. Відіслав ріжні свої еляборати, приготовлені для Шк[ільного] Союзу. Брик має дуже мало часу, не

полагоджує справ на час і умисно відкладає засідання; а тим часом заініціювавши треба проводити енергічно.

28 [березня (10 квітня) 1910 р. Львів]. Неділя. Пишу статю про Костомарова – для ЛНВ і Наук[ового] тов[ариства] київського*; якось пиняво, нема енергії, заїдають "біжучі справи". Стебельський прислав лист, що хоче прилучити до заяви нашої, не знати, чи студенти так <поміркували>.

Пишу статю про Костомарова – для ЛНВ і Наук[ового] тов[ариства] київського... – ґрунтовну статтю М. Грушевського "Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яті роковини його смерті († 7/IV—1885)" було опубліковано в "Літературно-науковому вістнику" (*див. коментар до запису за 23 березня 1910 р.*), короткий нарис – в газеті "Село" (*Грушевський М.* Микола Костомаров // Село. 1910. № 16. 15 квітня. С. 10; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 306–307). 9 квітня (за ст. ст.) 1910 р. М. Грушевський на науковому зібранні Українського наукового товариства в Києві прочитав доповідь "М. Костомаров і українська історіографія", про підготовку якої занотував у даній щоденниковій нотатці. В її основу, як свідчить ця щоденникова нотатка, було покладено зміст статті, опублікованої в "Літературно-науковому вістнику"(*див. запис за 9 квітня 1910 р.*).

29 [березня (11 квітня) 1910 р. Львів]. Весна кисне, холодно та вітер, досадно, що не поїхали скорше. Заходив до декана, чи не може відбутися комісія габілітаці[йна] для Томашівського – вимовляється далі, що нема Дембіньского. А урльоп мині прийшов*, хоч і без підмоги – панове колєги бодай тим зробили собі сатисфакцію.

А урльоп мині прийшов... *– див. коментар до запису за 30 листопада 1909 р. та запис за 18 січня і 3 квітня 1910 р.*

30 [березня (12 квітня) 1910 р. Львів]. Дописав статю про Костомарова і став підчитувати ріжну літературу, що назбиралася за той час. Приходив майстер до будови, на погляд досить імовірний. Біда тільки, що грошей все нема, і з київським залогом затяжка.

31 [березня (13 квітня) 1910 р. Львів]. Засіданнє Спілки і Виділу*, викінчили баланси, обговорили справу книгарні й випозичальні. Тяжке безгрошів'є з причини, що Тов[ариство] педагогічне і "Просвіта" не заплатили, разом понад 50 тис. кор.

...Виділу... – на засіданні Виділу розглянули питання про оренду додаткового приміщення для книгарні НТШ в будинку товариства "Просвіта", а також доручили управі книгарні вжити заходів щодо виключного права продажу книжок для середніх шкіл і внести відповідне подання до Крайової шкільної ради. Справу про закупівлю стародруків від В. Щурата передано на розгляд управи бібліотеки (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 126–126 зв.).

1 **[(14) квітня 1910 р. Львів].** Четвер. Зачав сьогодня виклади літнього курсу, з огляду на глухий час замовив собі декого, але непотрібно, бо і без того поприходили. Брик хотів засід[аннє] Шк[ільного] Союзу ще відложити, але я настояв, і на завтра скликано. Писав статі для "Села"*.

Писав статі для "Села". – Йдеться про статті "Микола Костомаров" і "Великдень" (Село. 1910. № 16. 15 квітня. С. 10; С. 2 (сучасні передруки: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 306–307; 401).

2 **[(15) квітня 1910 р. Львів].** Засід[аннє] Шк[ільного] Союза вийшло над сподіваннє бурхливе, бо Макарушка поставив справу утраквізації учит[ельської] семінарії, бажаючи, щоб Ш[кільний] Союз санкціонував се і взяв Педаг[огічне] тов[ариство] в оборону перед суспільністю; але натомість перейшла резол[юція] Раковського – поручити Пед[агогічному] тов[ариству], щоб ніколи не переводили утраквізації. А Макарушка* образився жестоко на Білецького.

…Макарушка… – йдеться про педагога, мовознавця, громадського діяча, члена Крайового шкільного союзу Остапа Макарушку (1867–1931). У 1894–1905 рр. учителював у Львівській та Коломийській гімназіях, у 1910–1919 та 1922–1931 рр. був директором учительської семінарії Українського педагогічного товариства "Рідна школа".

3 **[(16) квітня 1910 р. Львів].** Викладав знову; працював в бібліотеці. Дописував огляд українознавства для енцикльопедії. Знову тепло. Взяв урльоп*.

Взяв урльоп. *– Див. коментар до запису за 30 листопада 1909 р. та записи за 18 січня та 29 березня 1910 р.*

4 **[(17) квітня 1910 р. Львів],** неділя. Було досить ріжного народу, прийшли несподівано Охримовичі, він оповів, що кидає "Дністер" і відчиняє канцелярію. Приходив Пежанський з майстром, оглянули плян робіт.

5 **[(18) квітня 1910 р. Львів].** Мобілізуюсь, набираю історії, єлико можаху*, і кліше, бо не знаю, коли знов до Київа поїдемо. Полагодив "Записки", кн[ижку] II.

…єлико можаху… – фразеологізм (*з церковнослов.*): наскільки можливо.

6 **[(19) квітня 1910 р. Львів – Київ].** Виїхали не дуже гладко, не було купе, пакер не хотів забрати до вагону, що я казав, зате на границі Баум добивався, щоб <нерозбірл.> не заглядали до річей, і справді майже не дивились. Їхалося зовсім добре. На виїзднім я прочитав, що Василенко,

Данилевич і Лобода робили Костомарів[ське] засіданнє в Несторі* – а мене тягнуть! Хотів зробити баталію й скинутися, але що зробиш з народом!

...робили Костомарів[ське] засіданнє в Несторі... – про засідання Історичного товариства Нестора-Літописця пам'яті М. Костомарова, яке планувалося на 4 квітня (за ст. ст.) 1910 р., М. Грушевський дізнався з газети "Рада" (1910. № 76. 3 (16) квітня. С. 3). До уваги учасників пропонувалися доповіді М. Василенка "Памяти Н. И. Костомарова как историка", В. Данилевича "Общественное значение Н. И. Костомарова", А. Лободи "Н. И. Костомаров как этнограф и писатель". Вшанування пам'яті М. І. Костомарова з нагоди 25-річчя його смерті продовжувалося в Києві і в наступні дні. 7 квітня (за ст. ст.) 1910 р. в університетській церкві з ініціативи М. П. Василенка відслужили панахиду. Того ж дня в Українському клубі відбувся літературний вечір, на якому Ф. Матушевський прочитав реферат про літературну діяльність Миколи Костомарова (Рада. 1910. № 79. 7 (20) квітня. С. 3; № 80. 8 (21) квітня. С. 2). Цій даті 9 квітня (за ст. ст.) 1910 р. було присвячено також наукове засідання Українського наукового товариства, підготовкою якого займався М. П. Василенко, узгоджуючи його програму і час проведення з М. Грушевським (*Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3 т. Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. К., 2008. С. 358). *Див. запис за 9 квітня 1910 р*.

7 **[(20) квітня 1910 р. Київ].** Заїхали добре, але я мало спав, заболіла голова. Не виходив нікуди. Розбирав річи й слухав, що сталося. Сіренько і в погоді, і в настрою.

8 **[(21) квітня 1910 р. Київ].** Закрито "Просвіту"!* Оповідав Ж[ебуньов] (потім), що Гірс і Трепов дуже того не хотіли, але мусіли, бо черносотенці петербурські наперли на Столипіна. В роботі се, певно, нічого не змінить, але щоб не пригноблювало духа. Нехай вороги не тішаться!

Закрито "Просвіту"! – Офіційне рішення про закриття товариства було прийнято 8 квітня (за ст. ст.) 1910 р. Київським губернським в справах товариств присутствієм, засідання якого відбулося під головуванням київського губернатора О. Ф. Гірса. Формальним приводом до закриття стала видавнича діяльність товариства, тенденційно узагальнена київським цензором С. Щоголєвим в "Докладной записке о характере просветительной деятельности общества «Киевской Просвиты»" (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 797. Арк. 32–33; Киевлянин. 1910. № 100. 10 апреля). Переклад українською мовою цієї "Докладной записки" було передруковано в "Раді" (Рада. 1910. № 85. 14 (27) квітня). С. 2–3; № 86. 15 (28) квітня. С. 2–3). Розглянувши у своїй записці, а по суті доносі, 11 популярних брошур та календар на 1908 р., виданих "Просвітою", він підписав вирок цьому товариству, яке на той час нараховувало 180 членів. 14 травня (за ст. ст.) 1910 р. відбулися останні ліквідаційні збори київської "Просвіти". Цій події М. Грушевський присвятив свою публіцистичну працю "В великий четвер" (ЛНВ. 1910. Т. L. Кн. V. С. 337–341; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 2. Львів, 2005. С. 136–140).

9 **[(22) квітня 1910 р. Київ].** Працюю над коректами та кореспонденцією. Засіданнє Наук[ового] тов[ариства] випало добре*, хоч було призначено на дуже некористний час, коли молодіж роз'їхалася, а в той вечер був останній симфон[ічний] вечер*, та й ще дощ <крив>. Але авдиторія була

дуже поважна; тільки що не видержували на чулі слівця кінцеві і проти оголошення били браво. Дуже протяглося.

Засіданнє Наук[ового] тов[ариства] випало добре... – згадане засідання, яке відбулося о 8-ій год. вечора в Українському клубі на Володимирській, 42, було присвячено пам'яті Миколи Костомарова. На ньому з доповідями виступили: М. Василенко ("Пам'яті Костомарова"), М. Грушевський ("М. Костомаров і українська історіографія"), І. Стешенко ("Костомаров як письменник") (Хроніка Українського наукового товариства у Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1911. Кн. IX. С. 122).

...а в той вечер був останній симфон[ічний] вечер... – йдеться про п'ятий і останній в сезоні симфонічний концерт під орудою одного з найвизначніших тогочасних диригентів Західної Європи Каміля Шевільяра, який відбувся в той вечір у Міському театрі. У програмі твори Людвіґа ван Бетховена, Роберта Шумана, Клода Дебюссі, Поля Дюка й самого Каміля Шевільяра.

10 [(23) квітня 1910 р. Київ]. Було засіданнє Ради*, в досить повнім складі, і досить гладко, полагоджували біжуче. Шрамченко дуже діяльний касір; Стешенко пробував передати йому секретарство, але даремно.

Було засіданнє Ради... – на засіданні Ради УНТ призначили на 28 квітня (за ст. ст.) 1910 р. наукове засідання товариства та доповідачів, а на 2 травня (за ст. ст.) 1910 р. – засідання Історичної секції, Ради і загальні збори. Ухвалили кандидатами в дійсні члени Є. О. Ківлицького та І. А. Фещенка-Чопівського. Оголошено про смерть М. Л. Кропивницького і постановлено взяти участь у його похороні (ІР НБУВ. Ф. X. № 32919. Арк. 23).

11 [(24) квітня 1910 р. Київ]. Неділя. Панахида по Кропивницькім в Волод[имирськім] соборі*. Страшенно вразило мене, що на сю панахиду Гр[игорій] Коваленко приніс вість, що Чупринка покінчив життє*; того ж дня по панахиді були похорони ще иньшого самовбійника – Полуяна*. Надія ще, що Чупр[инка] змістіфікував.

Панахида по Кропивницькім в Волод[имирськім] соборі. – Панахида по Маркові Лукичеві Кропивницькому, який помер 8 (21) квітня 1910 р., відбулася о 12-ій год. у Володимирському соборі, про що сповіщала газета "Рада" (1910. № 83. 11 (24) квітня. С. 1). Своєрідним некрологом М. Грушевського стала його стаття "Марко Кропивницький", опублікована в газеті "Село" (Село. 1910. № 16. 15 квітня. С. 15; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 308).

...Чупринка покінчив життє... – ці чутки дійсно виявилися неправдивими.

...були похорони ще иньшого самовбійника – Полуяна. – Йдеться про молодого білоруського письменника Сергія Полуяна, який покінчив життя самогубством у ніч на 8 квітня (за ст. ст.) 1910 р. Похорон відбувся на Байковому цвинтарі 11 квітня (за ст. ст.) 1910 р. З небіжчиком прощалися батьки, друзі, працівники періодичних видань, з якими він співпрацював ("Українська хата", "Рада", "Киевские вести", "Наша Ніва") (Рада. 1910. № 81. 9 (22) квітня. С. 1; № 83. 11 (24) квітня. С. 1; № 84. 12 (25) квітня. С. 2). Пам'яті С. Полуяна присвятив некрологічну замітку М. Шаповал ("В даль безмежну... (Пам'яти Сергія Полуяна)" // Рада. 1910. № 82. 10 (23) квітня. С. 1–2).

12 [(25) квітня 1910 р. Київ]. Їздив в банк і в канцел[ярію] губернатора, потім в Лавру, розшукав справщика, потім розшукував фотографії, але дуже мало що вдалося знайти, страшенно занедбано. Взявся до писання історич[ного] огляду для енцикльопедії*. Був в Науковім тов[аристві] – зробила нам афронт пруська академія, не прийнявши обміну і грубо звернувши книгу!..

Взявся до писання історич[ного] огляду для енцикльопедії. – Йдеться про працю: *Грушевский М.* История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. I. СПб., 1914. С. 37–360. Нарис багато ілюстрований репродукціями портретів українських гетьманів за зібранням Архіву Міністерства закордонних справ у Москві, портретів Т. Шевченка, Г Квітки-Основ'яненка, Г. Сковороди, М. Костомарова, Д. Бантиша-Каменського й пейзажних композицій на українську тематику за зібранням Третьяковської галереї та Рум'янцевського музею у Москві. *Див. також записи за 17 квітня, 19 квітня, 24 квітня 1910 р.*

13 [(26) квітня 1910 р. Київ]. Приходив з порученнєм від Лисенка наш власний авіатор Касяненко*; післав я його до Леонтовича. Гнітить безгрошів'є – книгарня винна за книги мині коло 2000 і нічого не може сплатити, і з Львова нема. Савенко повів кампанію против Наук[ового] Т[оварист]ва, в "Кіевл[янине]"* і "Москов[ских] Ведом[остях]"*, затрівожило мене се, щоб не замкнули. Чикаленко оповідав з слів Леонтов[ича], що Семир[енко] хоче пожертвувати на щось*, особливо вона; а ся кампанія підриває віру в довговічність Наук[ового] тов[ариства].

Приходив з порученнєм від Лисенка наш власний авіатор Касяненко... – йдеться про одного з засновників української авіації, випускника Київського політехнічного інституту Євгена Івановича Касяненка (1889–1938), який створив родинне конструкторське бюро і з допомогою рідних братів Андрія, Івана та Григорія упродовж 1910–1921 рр. побудував 6 літаків оригінальної власної конструкції. Перший з них було збудовано і випробувано в серпні 1910 р. Брати брали активну участь в роботі Повітроплавального гуртка Київського політехнічного інституту, на базі якого 1909 р. було створено Київське товариство повітроплавання: Євген очолював секцію аеропланів, Андрій – гелікоптерів. Детально див.: *Згуровський М.* Брати Касяненки: політ крізь морок часу. URL: https://kpi.ua/kasianenko

Савенко повів кампанію против Наук[ового] Т[оварист]ва, в "Кіевл[янине]"... – йдеться про статтю: *Савенко А.* Заметки. DCCCXCIII // Киевлянин. 1910. № 103. 13 апреля. С. 2. У характерній манері зневажливого, злобного ставлення до будь-яких заходів українства, автор обґрунтовує рішення про закриття київської "Просвіти" пропагандою самостійності України та розпалюванням ненависті до єдиної Росії, чим, за його словами, займалася ця громадська інституція. Підтримуючи цю постанову, А. Савенко щиро дивується, за яким правом "Просвіти" продовжують працювати в інших містах. Однак головну "увагу" він приділяє діяльності М. Грушевського, його історії, називаючи її "проповедью национальной и политической «самостійності» Украйны", "настольной книгой всех украиноманов", "учением антигосударственным". Стурбований автор і тим, що Київ став головним центром "украинофильства", особливо, на його думку, після того, як М. Грушевський переніс сюди зі Львова наукове товариство. Називаючи його "Літературно-науковим товариством", наголошує, що журнал "Літературно-науковий вістник" небезпечніший, аніж брошури "Просвіти", бо кожна книжка "от начала до конца проникнута страстной ненавистью к России и ко всему русскому". А. Савенко характеризує товариство як "цитадель украинского сепаратизма", вважаючи "Просвіту" на його тлі "мелочью". І підсумовує: "Закрытие «Просвиты»

и оставление в неприкосновенности названного «товарищества» – это глубокое и непримиримое противоречие".

З приводу цієї статті 13 квітня (за ст. ст.) 1913 р. М. Василенко писав до М. Грушевського: "Читали сьогодні «Киевлянин», де Савенко каже, що не зроблено головнійшого, що треба зробить – не закрито ще Наукове товариство. На Вас там чимало сиплеться" (*Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3 т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. К., 2008. С. 360).

…і "Москов[ских] Ведом[остях]"… – статтю А. Савенка "Киев как центр украйнофильства" було опубліковано у № 80 "Московских ведомостей". Повністю її текст передруковано в "Раді" (1910. № 86. 15 (2[8]) квітня. С. 1). У ній, як і у своїх "заметках" у "Киевлянине", автор спрямував своє перо насамперед проти М. Грушевського і його колег по Українському науковому товариству в Києві, підсумовуючи: "это очень вредные, опасные, антигосударственные учреждения". Згадав також і інші українські видання, зокрема "Раду" й "Село", а також книгарні та Український клуб, закликаючи до боротьби з ними, як енергійними, на його переконання, пропагандистами українського сепаратизму.

…що Семир[енко] хоче пожертвувати на щось… *– див. коментар до запису за 15 квітня 1910 р.*

14 [(27) квітня 1910 р. Київ]. Середа. На панахиді по Старицькім* балакав з Ор[естом] Лев[ицьким], знайшов невидану поему ніби Кухаренка*. Тим способом склеїмо публ[ічне] засіданнє, з нього і з Черняхів[ського]*. Працюю потрохи над енцикльопедією і над коректами.

На панахиді по Старицькім… – панахиду було відправлено в Маріїнсько-Благовіщенській церкві о 12-ій год. (Рада. 1910. № 84. 12 (25) квітня. С. 1).

…знайшов невидану поему ніби Кухаренка. – 28 квітня (за ст. ст.) 1910 р. на науковому засіданні УНТ у Києві О. Левицький прочитав доповідь "Знайдена нова поема" (Хроніка Українського наукового товариства у Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1910. Кн. IX. С. 122–123). Через 3 роки текст цієї поеми з ґрунтовною передмовою опублікував І. М. Стешенко: *Стешенко І.* Новий твір Я. Кухаренка (?) "Харько, запорізький кошовий" // Записки Історичної і Філологічної секції Українського наукового товариства в Київі. К., 1913. Кн. XII. С. 80–130. У передмові літературознавець подав історію рукопису, який з редакції "Основи" перейшов у власність О. Лазаревського, а на час оприлюднення на науковому зібранні та публікації належав О. Левицькому. На підставі дослідження рукопису, на якому окрім прізвища автора (Якова Мишковського) іншою рукою було дописано ім'я Якова Кухаренка, та детального текстологічного аналізу твору І. Стешенко обґрунтував власну версію щодо авторства й датування твору. Він вважав, що Яків Мишковський і Яків Кухаренко – одна й та сама особа, тобто Я. Мишковський – псевдонім Я. Кухаренка. Імовірно, у автора дослідження чи редакції залишалися певні сумніви, тому у змісті видання поруч з прізвищем Кухаренка проставлено "(?)".

Після публікації І. Стешенка історико-героїчна поема "Харько, запорізький кошовий" під ім'ям Я. Кухаренка виходила у світ не раз (Екатеринодар, 1919; Київ; Прага, 1928; Київ, 1959). Цю "прикру і занадто затяжну помилку" виправив відомий літературознавець В. К. Чумаченко у дослідженні "«Загадка» Якова Мышковского" (Кубань: проблемы культуры и информатизации. Краснодар. 1997. № 2 (9). С. 12–14). Він довів, що цей твір – переінакшена на кубанський лад знаменита бурлескно-травестійна поема І. Котляревського "Енеїда" – написана у 1820-х – 1840-х роках класиком української кубанської літератури, культурним та військовим діячем Кубані Яковом Семеновичем Мишковським (1767 – після 1842). Див. також: *Супрун-Яремко Н. О.* Яків Мишковський: "загадка" чи реальність? // Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки. 2019. № 16. С. 58–63.

Тим способом склеїмо публ[ічне] засіданнє, з нього і з Черняхів[ського]… *– див. запис за 28 квітня 1910 р.*

15 [(28) квітня 1910 р. Київ]. Їздив до банку взяти купони й зміняти. Безгрошів'є. Приїхав Саша з Москви. Були на страстях, деякі тексти підходили досить добре під тему з приводу "Просвіти". О 8-ій год[ині] прийшов Леонтович, а по нім Чикаленко. Балакали про всячину. Я розвив плян народньої енцикльопедії; Леонт[ович] обіцяв поговорити з Семир[енком]. Умовилися зробити засіданнє завтра, але Семир[енка] не буде. Згадував Леонт[ович] про його охоту пожертвувати, "подумайте, на що б", каже, що тут не можна, хиба б у Галиччині*. Особливо б подобалося завести десь украін[ські] виклади мови, в котрійсь гімназії.

Згадував Леонт[ович] про його охоту пожертвувати, "подумайте, на що б", каже, що тут не можна, хиба б у Галиччині. *– Див. коментар до запису за 12 червня 1910 р., записи за 10, 14 червня 1910 р.*

16 [(29) квітня 1910 р. Київ]. Балакали з Сашею, потім прийшов Єрмаков* наймати [квартиру]. Пішли на плащ[аницю]. Вечером засіданнє Ради Тов[ариства] підмоги; грошей обмаль; Чикал[енко] вніс для Доман[ицького]. Я піддержав; натомість справа підмоги для педагог[ічної] часописи Русових не пройшла; in spe [в надії (*латин.*)] ухвалили для Лисенка 500 р[уб]. на видання, буде друкувати "Тараса Бульбу". Потім пішли до чаю, не удалось поговорити про субсидію Наук[овому] тов[ариству], почав говорити, а Юл[ія] Владим[ирівна]* перебила! Балакали знову з приводу Савенкових статей, від сих Чикаленкових говорень у мене все зістається неприємний осад.

...прийшов Єрмаков... – йдеться про вчителя географії Гімназії С. В. Ігнатьєвої Володимира Васильовича Єрмакова. Серед документів, виявлених під час обшуку в київській квартирі М. Грушевського 28 листопада (за ст. ст.) 1914 р. та занесених до відповідного протоколу № 3 від 30 листопада – 5 грудня 1914 р., під № 46 значиться і договір, укладений 16 квітня (за ст. ст.) 1910 р. з квартиронаймачем на прізвище Єрмаков (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 161 зв.). Імовірно, йдеться про одну й ту саму особу, відомості про яку подає довідкове видання "Весь Киев". Виявити цей документ у родинному фонді Грушевських (1235), що зберігається в ЦДІАК України, на сьогодні не вдалося. Найвірогідніше, його, як і тисячі інших, було втрачено під час пожежі будинку Грушевських, спричиненої обстрілом більшовицьким військом в ніч на 25 січня (за ст. ст.) 1918 р.

...Юл[ія] Владим[ирівна]... – йдеться про дружину В. М. Леонтовича, доньку В. В. Лесевича.

17 [(30) квітня 1910 р. Київ]. Не виходив нікуди й писав енцикльопедію; Кулюня зайнята була убираннєм свого стола з дітьми. О 12[-ій] Мар[инця] збудила мене, й пішли до церкви до пріюта*, по утрені пішли додому, виходили на балькон подивитися на місто.

...й пішли до церкви до пріюта... *– див. коментар до 29 березня 1909 р.*

18 [квітня (1 травня) 1910 р. Київ]. Великдень. Виспалися досить кепсько, розговлялися en famille [у родинному колі (*фр.*)], по 12-ій я пішов з візитами, застав Лисенка, Перетца, з к[от]рим і його жінкою* побалакав gemütlich [спокійно (*нім.*)], Леонтовичів, де посидів довгенько, тільки розмова була неінтересна, потім у Стешенка*. Вернувшися мав того ж Леонтовича і Стешенків у нас, а вечером були у Черняхівських*. Якось дошкулила мені фраза Савенка, що я обзавелся шестиетажним домом, повторена цілою статею "Радою", наче в сім щось негідне мене; а я так люблю сей дом, і пишний ним, як дарунком краси Київу, людям?..

...і його жінкою... – йдеться про Варвару Павлівну Адріанову-Перетц (1888–1972) – літературознавця, текстолога, історика літератури. 1910 р. закінчила історико-філологічний факультет Вищих жіночих курсів у Києві. Викладала в жіночих гімназіях Києва, згодом Петербурга. Друга дружина В. М. Перетца. Мешкала за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 74.

...потім у Стешенка. – Родина І. М. Стешенка продовжувала мешкати за адресою: вул. Львівська, 43 (*див. коментар до запису за 27 грудня 1908 р.*).

...вечером були у Черняхівських. – Родина О. Г. Черняхівського і надалі мешкала за адресою: вул. Стрітенська, 12 (*див. коментар до запису за 25 грудня 1908 р.*).

19 [квітня (2 травня) 1910 р. Київ]. Обійшов іще декого, посидів у Драгоманової*, потім Андрія Лисенка*. Вечером була гостина у Стешенків, але я не їздив, пописав трохи статю для енцикльопедії.

...посидів у Драгоманової... *– див. коментар до запису за 1 січня 1909 р.*

...потім Андрія Лисенка. – Андрій Віталійович Лисенко (1851–1910), який упродовж 1907–1909 рр. проживав у Львові, у 1910 р. нелегально повернувся до Києва, зупинявся у брата, Миколи Віталійовича Лисенка, на Маріїнсько-Благовіщенській, 95б. Помер у Святошинській туберкульозній лікарні.

20 [квітня (3 травня) 1910 р. Київ]. Вибрались ми з Стешенком й Черняхівським до Китаєва, до Вилінських*, просиділи цілий день, верталися пішки, дощ не зловив нас, досить приємно удалося.

Вибрались ми з Стешенком й Черняхівським до Китаєва, до Вилінських... *– див. запис за 7 червня 1907 р.*

21 [квітня (4 травня) 1910 р. Київ]. Було дощево, і я, викупавшися, сів до писання, аж прийшла записка від Чикаленка: прошу ж Вас до себе зараз, люде Вас ждуть*. Я не мав запрошення на се зібраннє. Чикаленко сказав тільки, що питав, чи мені можна бути, сказали, що можна, тому я не збирався бути і думав, що се було вчора; діставши сю записку, тим меньше мав охоту йти, хоч досить досадно було, що в таке становище поставив мене Чик[аленко] перед людьми, і дуже се мене розстроїло. Не виходив і писав статю для ЛНВ*.

…люде Вас ждуть. – тут М. Грушевський дослівно передає зміст короткої записки Є. Чикаленка від 21 квітня (за ст. ст.) 1910 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 119).

Не виходив і писав статю для ЛНВ. – Йдеться про статтю "В великий четвер", мотивом до написання якої стало закриття напередодні Великодніх свят товариства "Просвіта" в Києві. Опубліковано: ЛНВ. 1910. Т. L. Кн. V. С. 337–341; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: у 50 т. Т. 2. Львів, 2005. 136–140.

22 **[квітня (5 травня) 1910 р. Київ].** Скопом пішли з візитом до Олеся*, не застали його, потім до Біляшевського, к[от]рого я досить гостро взяв за абсентованнє в Т[оварист]ві, але він прийняв се, спасибі, благодушно і навіть подякував. Потім поїхали до Анни Львовни*, де було досить незносно, а ще мене розстроїв ізвожчик, аж я його вилаяв, і дуже було мині неприємно. Ввечері був я театрі на "Лякме"*, дуже нудно. Зрана був Кошовий* і Мод[ест] Левицький.

…пішли з візитом до Олеся… – Кандиба Олександр Іванович (Олександр Олесь) мешкав на той час за адресою: вул. Лабораторна, 11 (будинок зберігся за тією ж адресою).

…до Анни Львовни… – Ганна Львівна Берло і далі мешкала за адресою: вул. Стрілецька, 1а (*див. коментар до запису за 30 березня 1909 р.*).

Ввечері був я театрі на "Лякме"… – йдеться про оперу французького композитора Клемана Філібера Лео Деліба "Лакме" ("Lakmé").

…був Кошовий… – йдеться про земського статистика в Полтаві, згодом Житомирі та Києві Василя Петровича Кошового (бл. 1870 – бл. 1914).

23 **[квітня (6 травня) 1910 р. Київ].** Були Русови, просили імени для "Світла"* і балакали про всячину. Ввечері був Перетц, сидів дуже довго. Я прави[в] цілий день коректи львівські, майже до безчувствія. Заходив Шаповал.

…просили імени для "Світла"… – йдеться про педагогічно-освітянський місячник, що виходив у Києві у 1910–1914 рр. у видавництві "Український Учитель" (вийшло 36 чисел). Співзасновницею і співредактором журналу була С. Русова. Редактор – Г. Шерстюк, з 1911 р. – В. Прокопович.

24 **[квітня (7 травня) 1910 р. Київ],** субота. Не виходив нікуди, писав "в большом количестве" листи і статю для енцикльопедії. Заходив Чикаленко, як ні в чім не бувало, дуже збентежився, що се було непорозуміннє і невже я і на його дивлюсь з подозріннєм, що се йому обидно, нехай спитаю людей etc.

25 **[квітня (8 травня) 1910 р. Київ],** неділя. Рано прийшла звістка про смерть Едуарда англійського* і Грінченка*, остання дуже немило всіх нас вразила. Виходив, був у Русова*, потім поїхали з Мар[инцею] і Кул[юнею] в Царський сад, а відти я ще до Леціуса зайшов*. Писав.

Рано прийшла звістка про смерть Едуарда англійського... – йдеться про смерть у Лондоні 6 травня (за н. ст.) 1910 р. короля Великої Британії та Ірландії, імператора Індії (з 1901), австрійського фельдмаршала (з 1904) Едуарда VII (1841–1910). На престол вступив у 59-річному віці, був найстарішим принцом Уельським в історії Британії. Повідомлення про його смерть подала, зокрема, "Рада" (Рада. 1910. № 93. 25 апріля (8 травня). С. 3).

…і Грінченка... – звістку про смерть о 6-ій год. 30 хв. вечора 23 квітня (за ст. ст.) 1910 р. в Оспедалетті (Італія) Бориса Грінченка Михайло Грушевський дізнався з газети "Рада" (Рада. 1910. № 93. 25 апріля (8 травня). С. 1, 2, 3).

Виходив, був у Русова... – у цей час О. О. Русов мешкав за адресою: вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 93, кв. 7, яку він зазначав і у своїх листах до М. Грушевського за березень–травень 1910 р. 3 червня 1910 р. переїхав на вул. Назарівську, 9, кв. 11 (будинок зберігся). Див.: *Катренко А. М., Петрук Б. В.* Олександр Олександрович Русов. К., 1998. С. 45–48; ІР НБУВ. Ф. Х. № 35224. Арк. 58.

...відти я ще до Леціуса зайшов. – Йдеться про Леціуса Йосифа-Ернеста Андрійовича (1860–1931) – професора класичної філології Університету св. Володимира (1885–1911), директора Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1913–1914). Один з небагатьох професорів історично-філологічного факультету Київського університету, який підтримав як ідею заснування українських кафедр в університеті, так і кандидатуру М. Грушевського під час конкурсу на заміщення вакантної посади професора кафедри російської історії. Мешкав за адресою: вул. Мала Володимирська (нині – вул. Олеся Гончара), 43 (будинок зберігся).

26 [квітня (9 травня) 1910 р. Київ]. Займався коректами. Мамині іменини, але мама розстроєна приходою Зах[арія] Зах[арійовича]. З обіду мусів вийти, бо приїхав Максимов. Ввечері був на Шевченківському комітеті*, мав місце в опері на "Ловцях перел"*, але попав туди тільки на шапкобраннє; читав "Шантеклєра"*, що подавав інтересні ідеї – ненависть, її висшість над популярністю; ілюзії героя, що він робить історію, і глузуваннє як стимул енергії.

Ввечері був на Шевченківському комітеті... – запрошення М. Грушевському на це засідання Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Києві, яке відбулося у приміщенні Міської управи для обговорення справ комітету, зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 5. *Див. також коментар до запису за 7 вересня 1909 р.* Детально про діяльність комітету див.: *Мокроусова О.* Нездійснена мрія: до історії пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві // Пам'ятки України: історія та культура. 2012. № 7. С. 48–77.

...мав місце в опері на "Ловцях перел"... – йдеться про оперу французького композитора Жоржа Бізе "Ловці перлів", яка за участю Арістомедо Джіорджині йшла того вечора на сцені Міського театру.

...читав "Шантеклєра"... – йдеться про п'єсу французького поета і драматурга Едмона Ростана (1868–1918) "Шантеклер" (1904).

27 [квітня (10 травня) 1910 р. Київ]. Писав, потім їздив на панахиду по Грінченку* і перед тим до книгарні. Людей було дуже мало, тільки богомольці трохи заповнили церкву.

...потім їздив на панахиду по Грінченку... – панахида відбулася 27 квітня (за ст. ст.) 1910 р. о 3-ій год. в Софійському соборі (Рада. 1910. № 94. 27 апреля (10 травня). С. 1, 3).

28 [квітня (11 травня) 1910 р. Київ]. Засіданнє публичне в Науковім товаристві*, читав Черняхівський і Ор[ест] Левицький, досить нудно і навіть ніяково – ті дикі запорозькі погляди в поемі quasi [неначе (*латин.*)] Кухаренка, було ніяково перед публікою, а quidam [такий собі (*латин.*)] Сукачев, м[а]б[уть], щоб заявити свою опозицію, замітив, що се віддає дуже добре "Дух Запорожа". Був Шраг. Балакали в справі Кулішевої*. Було засід[аннє] Ради*, і потім ще вечеряли в компанії, Мар[инця] була дуже контентна. Вертали пізно, Жебуньов дігнав і занудив.

Засіданнє публичне в Науковім товаристві... – засідання розпочалося з ушанування пам'яті Б. Грінченка. Потім було зачитано доповіді О. Черняхівського "Нові погляди на ролю ферментів в процесах житя" та О. Левицького "Знайдена нова поема" (Хроніка Українського наукового товариства у Київі // Записки Українського наукового товариства в Київі. К., 1910. Кн. IX. С. 122–123). *Див. коментар до запису за 14 квітня 1910 р.*

Балакали в справі Кулішевої. – Йдеться про скарги Ганни Барвінок (О. М. Куліш), які вона адресувала М. С. Грушевському (*див. запис за 11 січня 1910* р.) та "Українській видавничій спілці" зі звинуваченнями, що її "пограбували", в незаконний, на її думку, спосіб заволодівши творами П. Куліша. Вимагаючи матеріального відшкодування, у цій справі вона писала і до чернігівського адвоката І. Л. Шрага, про що він сповіщав у листі від 19 березня (за ст. ст.) 1910 р. до М. С. Грушевського. У свою чергу І. Шраг обіцяв надати правові послуги Видавничій спілці та написати до О. М. Куліш (*Катренко А. М., Катренко Я. А.* Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І. Л. Шрага до М. С. Грушевського). К. 2009. С. 42–43). Після занотованої в щоденнику зустрічі, володіючи додатковою інформацією, адвокат намагався залагодити справу, обмінюючись листами з О. Куліш та переконуючи, що її вимоги отримати від Видавничої спілки 2000 руб. нереальні. Отримавши пропозицію Спілки взяти на себе видання творів свого чоловіка, Ганна Барвінок висловила бажання "одержати 1000 карб., і тоді вважатиме усі рахунки за скінчені" (Там само. С. 44). Справа продовжувалася і в 1911 р., однак джерел щодо її остаточних результатів не виявлено.

Було засід[аннє] Ради... – на засіданні Ради УНТ насамперед розглянули питання щодо вшанування пам'яті Б. Грінченка. М. Грушевський також повідомив, що спільно з НТШ Українське наукове товариство послало вінок на похорон М. Кропивницького. Ухвалили кандидатури в дійсні члени УНТ О. Ф. Волошинова та В. Я. Головні, а також програму наступного засідання Історичної секції (реферати Г. Хоткевича та М. Стадника) (ІР НБУВ. Ф. X. № 32919. Арк. 24).

29 [квітня (12 травня) 1910 р. Київ]. Семейственно їздили всі трамваєм в Видубицький монастир, дуже гарно і приємно. Тільки сухо і горячо взагалі тепер. Відписувався.

30 [квітня (13 травня) 1910 р. Київ]. Засіданнє редакційне "Села" в садку, балакали собі приємно і по-приятельски. Гехтера "роз'яснили" в "Раді", я пропонував йому річну підмогу з Наук[ового] тов[ариства] Шевч[енка], але він вважав се для себе ніяковим. Зрана лазив "по ділам" безконечно.

1 **[(14) травня 1910 р. Київ],** субота. Збираємося; відложили, одначе, виїзд на второк. Писав Винниченко, досить сумно*, що боїться, що піде в рос[ійські] письм[енники] і там загрузне, бо україн[ському] суспільству чує себе зовсім чужим. А про Тесленка* кажуть, що прислав лист, що кінчить з собою. Ввечері пішли на симфоніч[ний] концерт – перший – в Купеч[еський] сад*. Наші, одначе, не пішли, і ми з Мар[ницею] не зразу стрілися. Було дуже тісно і жаль, що не добре було чути Чайковського.

Писав Винниченко досить сумно... – згаданого листа дослідниця епістолярного діалогу В. Винниченка та М. Грушевського Н. Миронець не виявила. Дана щоденникова нотатка, відповіді М. Грушевського, а також Ю. Тищенка свідчать, що сумний зміст згаданої кореспонденції викликаний необхідністю писати і друкуватися в російських виданнях. "Щиро люблячий" М. Грушевський заспокоював: "Зовсім даремно вважаєте себе чужим українській суспільности. Не згоджуючись навіть з деякими Вашими гадками, вона Вас високо цінує і любить ті елементи в ній, які найбільш здорові і надійні". Водночас, розуміючи бажання В. Винниченка здобути собі місце в російському суспільстві, застерігав, "щоб російське письменство не зорвало Вас і не відібрало від україн[ського] життя. Се буде велика страта і для України, і для Вас, Ви станете моральним калікою. Памятайте се і не продайтеся за чечевичну похльобку гонорарів і ширшої популярності". У відповідь на такі категоричні висловлювання 13 травня (за ст. ст.) 1910 р. В. Винниченко дякував за "хорошого листа", обіцяв не продатися за "чечевичную похлебку", однак повідомляв, що свою повість "Чесність з собою" уже продав московському видавництву (*Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908–1928) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2013. Вип. 18. С. 474–475; 500).

...Тесленка... – йдеться про українського письменника Архипа Юхимовича Тесленка (1882–1911).

Ввечері пішли на симфоніч[ний] концерт – перший – в Купеч[еський] сад. – 1 травня (за ст. ст.) 1910 р. на відкритій естраді Купецького саду відкрився літній сезон концертом симфонічного оркестру за участю 60-ти музикантів під керівництвом фінського віолончеліста і диригента Георга Леннарта Шнеевойгта. У програмі – твори М. І. Глинки, М. П. Мусоргського, О. К. Глазунова, М. М. Іполитова-Іванова, П. І. Чайковського, Р. Вагнера (Рада. 1910). № 98. 1 (14) травня. С. 4).

2 **[(15) травня 1910 р. Київ].** Нікуди не ходили і вели семейні розмови, рахувалися тощо. Я лише їздив на засід[аннє] секції о год[ині] 1-ій, потім були заг[альні] збори і Рада. Говорили про перейнятє бібліот[еки] "Просвіти", про евентуальні дальші атаки на Товариство etc. Настрій був поважний і згідний. Вертали разом з Василенком, я запропонував йому видавати далі Марковича, радо згодився*.

Вертали разом з Василенком, я запропонував йому видавати далі Марковича, радо згодився. – Йдеться про видання щоденника (1716–1767 рр.) про політичні і культурні події в Україні, життя і побут козацької старшини, які упродовж 50-ти років вів Яків Андрійович Маркович (1696–1770). Уперше щоденник було видано 1859 р. в Москві у 2-х частинах з передмовою онука автора О. М. Марковича. Наукове видання 3-х томів "Діаріуша" Я. А. Марковича за 1717–1734 рр. здійснила у 1891–1896 рр. "Киевская старина" за редакцією О. Лазаревського. Невиданими залишалися записи за 1735–1767 рр. Ідея завершити видання цього унікального історичного джерела, а також здійснити перевидання перших трьох томів з науковим апаратом українською мовою, належала М. С. Грушевському. М. П. Василенко, якому голова НТШ запропонував узятися за цей проєкт, вважав, що

"по своим склонностям, мало пригоден к такой кропотливой работе, как редакция «Дневника»". Спочатку він намір залучити до роботи П. Я. Дорошенка, згодом зміг переконати у важливості видання В. Л. Модзалевського, який, незважаючи на всі проблеми, за постійної підтримки М. П. Василенка довів роботу до кінця. На завершальному етапі всі коректи для перегляду передавалися М. С. Грушевському.

Історія підготовки четвертого тому мемуарів Якова Марковича (копіювання рукопису, підготовка приміток, передмови, вичитування коректи, плани роботи над іншими томами, гонорари) детально висвітлена у взаємному листуванні М. Грушевського з М. Василенком та В. Модзалевським (*Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3 т. Т. 3. С. 361–406; *Шульга В.* Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2006. Вип. 10/11. С. 675–696). 17 травня та 13 червня (н. ст.) 1911 р. на засіданні Археографічної комісії НТШ М. Грушевський подав план видання "Дневника Якова Марковича" (Хроніка НТШ. Львів, 1911. Ч. 47. С. 15). "Дневник Якова Марковича. Т. 4. 1735–1740 роки" вийшов друком у 1913 р. як XXII том "Жерел до історії України-Руси".

3 **[(16) травня 1910 р. Київ].** Я докінчив коректи etc. і зрану ж пустився странствувать. Був в Консуляті й балакав з консулом*, він знов завів мову про москвофилів, я сказав про хибну тактику переслідов[ання] москвофилів, що їх підтримує польськ[ий] режим; се його дуже зааферувало. Говорив про Котика – він обіцяв. Потім їздив я до Лаври, до ректора, і там же пообідав борщем і пирогом. Потім з Біляш[евським] їздив на роскопку двору Трубецкого і вечером потім до Мілєєва* – подивитися на пляни роскопок Десятинної церкви. Познайомився на роскопках з Стелєцким*, секретарем Воєнно-іст[оричного] тов[ариства], оповідав, що пише про Хотинську війну.

...балакав з консулом... *– див. запис за 13 січня 1910 р.*

...вечером потім до Мілєєва... – йдеться про Дмитра Васильовича Мілєєва (1878–1914) – російського архітектора, художника, мистецтвознавця, археолога. У 1908–1914 рр. – фактичний і беззмінний керівник розкопок давньоруських споруд Києва, які провадила Імператорська археологічна комісія. Провадив розкопки в садибах Десятинної церкви, будинку князів Трубецьких (сучасна вул. Володимирська, 3), Софійського митрополичого дому, у вівтарі Софійського собору. Щоденники розкопок Д. Мілєєва (крім 1912 р.) зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

...з Стелєцким... – йдеться про військового історика Бориса Семеновича Стеллецького (1872–1939). Закінчив Миколаївську академію Генерального штабу. У 1907–1911 рр. – старший ад'ютант штабу Київського військового округу. Під час служби в Києві займався пам'яткоохоронною діяльністю як секретар Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства (1908–1911), активно працював в архівній та музейній комісіях відділу, брав участь у обстеженні пам'яток, комплектуванні зібрання Київського воєнно-історичного музею. Редактор перших номерів журналу "Военно-исторический вестник" (1909). Член-засновник Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв (1910). У червні–жовтні 1918 р. – начальник штабу гетьмана Павла Скоропадського. Детально див.: *Федорова Л.* Стеллецький Борис Семенович – маловідомий діяч пам'яткоохоронного руху в Україні // Краєзнавство: Науковий журнал. 2011. № 2. С. 263–273.

4 **[(17) травня 1910 р. Київ – Львів],** второк. Зрана обрахувався тощо, потім поїхали до Думи подивитися на моделі пам'ятника Шевченка*,

і потім "увлеклись" і поїхали на Лук'яновку оглядати парцелі*, там забавилися до 4 $^{1}/_{2}$, але встигли досить добре зібратися і вчас виїхали. Вночи було досить душно, але зрештою добре, тільки дорого, бо досить їхало, і я доплатив за 4[-те] місце.

...потім поїхали до Думи подивитися на моделі пам'ятника Шевченка... – нереалізовану ідею спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Києві, перебіг та результати конкурсів, репродукції зображень проєктів детально висвітлено у дослідженні: *Мокроусова О.* Нездійснена мрія: до історії пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві // Пам'ятки України: історія та культура. 2012. № 7. С. 48–77.

...поїхали на Лук'яновку оглядати парцелі... – через рік після цих оглядин Грушевські зупинилися на трьох порожніх суміжних ділянках на вул. Нагірній (історична місцевість Татарка), що належали родині Донських (з правом власності на дружину, Тетяну Тимофіївну Донську). Після низки перемовин із власниками та консультацій з нотаріусами Ю. Тищенко (П. П. Лаврів), який діяв за дорученням Грушевських, повідомив про ціну (21 руб. за кв. сажень) і порадив "зробити купчу не на ту суму, за яку купуємо, а на меньшу, щоб меньш заплатити" за оформлення (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 258, 260, 262).

18 травня (за ст. ст.) 1911 р. Ю. Тищенко підписав у нотаріуса С. Б. Шенфельда купчу на ім'я Марії Сильвестрівни Грушевської про придбання ділянок загальною площею 590 квадратних саженів, що виходили на червону лінію вулиці Нагірної та Святославський проїзд (ліворуч), за 2500 руб. Така сума зазначена в купчій, реальна ціна за звітом Ю. Тищенка – 12 500 руб. (Там само. С. 264). Згадана купча не збереглася. Відомості про неї було занесено жандармами до опису документів під час арешту вченого у листопаді 1914 р., а далі, найвірогідніше, разом з усім архівом та майном М. Грушевського документ згорів під час пожежі фамільного дому наприкінці січня 1918 р. Збереглася лише копія з купчої, видана М. С. Грушевській 9 січня 1942 р. Головним історичним архівом ім. В. Б. Антоновича (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 933. Арк. 33–34). *Детально див.: Панькова С.* Як Михайло Грушевський земельну ділянку на Татарці придбав. URL: http://immh.kiev.ua/yak-mihaylo-grushevskiy-zemelnu-dilyanku-na-tatartsi-pridbav/

5 **[(18) травня 1910 р. Львів],** середа. Заїхали дуже добре, і все пополудні скропив дощик. Шкода, що рож багато погинуло з ново записаних і пересаджені грушки "думають". Покрали нас трохи. Прийшов Козловсь[кий] і Залізняк, і оповіли про "напруженнє на університеті". Вночи сподівалися комети, але ніхто її не бачив, хоч багато стерегло – було хмарно. Зрана пасмурно потім було.

6 **[(19) травня 1910 р. Львів],** четв[ер]. Робив коректу "Кіев[ской] Руси" і читав переклад; викладу не було, бо університет замкнено. Полагоджував щонайпильнійше. Були заг[альні] збори спілки "Діла" – не ходив.

7 **[(20) травня 1910 р. Львів].** Переглядав Ягіча "Іст[орію] слов[янської] фільол[огії]" і був обурений – от чоловічок. Заходив Франко аж двічи; каже, що відкладає зайнятя, аж руки поправляться, тепер працює, щоб їх визволити. Посли приложили липкий плястер – і загасили справу.

Приходив Залізняк – зовсім убитий; шкода, що не порадився зо мною був. Умовили їх відложити до кінця червня. А "Діло" друкує тріумфуючі артикули. Огида!

8 **[(21) травня 1910 р. Львів].** Викладав, заходив до декана, комісію для Томаш[івського] визначено на 30-е*. Взявся до VIII тому* – виклади треба приладити; читав. Ввечері були Козловський, Залізняк і Мочульський. Балакав з Залізн[яком] про університет.

…комісію для Томаш[івського] визначено на 30-е. *– Див. коментар до запису 4 грудня 1908 р.*

Взявся до VIII тому… – розпочавши роботу над восьмим томом влітку (15 липня – 16 серпня) 1909 р., вчений повернувся до нього лише 8 травня 1910 р. Продовжував працювати 9, 11, 12, 23, 25, 26, 30 травня та 1 червня. 2 червня підсумував: "Докінчив роботу коло VIII тому і відложив – мабуть аж до другого року". Перша частина восьмого тому "Історії України-Руси" вийшла на початку 1913 р. *Див. коментар до запису за 15 липня 1909 р.*

9 **[(22) травня 1910 р. Львів].** Засів за писання VIII тому. Приємна відміна роботи, працюю "з насолодою". Нікуди не виходив. Були панни наші тільки. В городі гарно; цвітуть бози і спіреї.

10 **[(23) травня 1910 р. Львів],** понед[ілок]. Ходив на поліцію, кликали – показується, що в справі незамельдування в Криворівні. На почті дописав оцінку доктор[ської] праці Крипякевича* і лист до "Общ[ественной] Пользы". Викладав, потім був в Академ[ічному] домі; розболілася голова, але я писав багато, і нарешті ввечері вона пройшла зовсім.

На почті дописав оцінку доктор[ської] праці Крипякевича… – рецензія (без дати) М. Грушевського на докторську працю І. Крип'якевича "Козаччина і Баторієві вольности", яку він захистив у листопаді 1911 р., зберігається: ЦДАЛО. Ф. 26. Оп. 15. Спр. 727 (Протоколи про складання докторських іспитів і висновки про докторські дисертації). Арк. 108–108 зв. Опубліковано: *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. С. 385.

11 **[(24) травня 1910 р. Львів].** Я мусів відложити роботу коло VIII тому, яка почала мині дуже смакувати, бо треба було зайнятися коректами і правленнєм скрипту для "Кіев[ской] Руси".

12 **[(25) травня 1910 р. Львів].** Працював над "Кіев[ской] Руссю", але потім обробившися, вернувся до VIII тому, щоб не відійти від сеї роботи, яка мині дуже подобається. Вечером засідав – Виділ*, Спілка, секція*; але молодіжи не було – поїхали на екскурсію з Рудн[ицьким], иньші не прийшли.

…Виділ… – на засіданні Виділу серед іншого довели до відома, що на похороні М. Кропивницького у Харкові виступив І. Джиджора, а також розглянули заходи щодо участі Товариства у вшануванні пам'яті Б. Грінченка. Взяли до відома лист Л. Шевченко щодо допомоги їй у навчанні. Заслухали повідомлення про виплату першої частини крайової субвенції Товариству в сумі 8000 корон, а також звіт книгарень у Києві та Харкові за 1909 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 126 зв. – 127 зв.).

…секція… – на засіданні Історично-філософічної секції заслухали лист Крайового виділу з проханням висловити свою думку щодо проєкту видання історичних актів о. Й. Застирця та його звернення до Крайового сойму про видачу відповідної допомоги. Також ухвалили збірку записів дум Ф. Колесси розділити на два томи "Етнографічного збірника" (Там само. Спр. 42. Арк. 100 зв. – 101).

13 [(26) травня 1910 р. Львів], четв[ер]. Я встав в дуже добрім настрою і взявся до роботи, написав купу листів, але прийшов лист, к[от]рий нас приглушив зовсім – про арешт, наложений на Анну Плат[оновну]*; от нещастє; надіємося, що може се неправда. Писав статю про "Рідну Школу"*.

…про арешт, наложений на Анну Плат[оновну]… – у листі від 11 травня (за ст. ст.) Ю. Тищенко сповіщав: "Не можу порадувати Вас сим листом. Сьогодня довідався, що нібито Анна Платоновна адміністративно покарана на місяць арешту за одно з остайніх чисел «Села». За що саме, не знаю, бо довідався вже пізно. Не знаю навіть, чи з заміною штрафом чи без того. Звістку сю принесла сама А[нна] П[латоновна] від поліцмейстра. Прийняла се вона з видимим спокойствієм, але не знаю як, далі буде. Чи з заміною чи без заміни – все однаково зле, бо нема ні грошей, ні надії, що знесе губер[натор] сю постанову".

Ці відомості зафіксовано в документах Київського тимчасового комітету у справах друку: 10 травня (за ст. ст.) 1910 р. за статтю М. Грушевського "Великодні з'їзди" (№ 18. 6 травня (за ст. ст.)) виконувач обов'язків київського губернатора О. Ф. Гірс підписав постанову про арешт редактора-видавця "Села" Г. П. Ямпольської терміном на один місяць (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 6–6 зв.; Спр. 260. Арк. 23). Таке суворе покарання випало газеті у зв'язку з критикою М. Грушевським державних порядків, оприлюдненими ним вражаючими цифрами щодо цензурних заборон видань, сумами штрафів та кількістю осіб, яких "суджено за друковане". Ю. Тищенко "вибився з сил", визволяючи Г. Ямпольську з в'язниці. Декілька разів намагався зустрітися з губернатором і нарешті після вдалої спроби 18 травня (за ст. ст.) 1910 р. писав до Львова: "Губернатор тілько після довгої суперечки згодився замінити штрафом, але таким, що страшно й продумати. Сказав або 300 (триста) рублів положити, або й не говорити, і то підкреслив, що се йде на уступки" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 201). Отримавши ці звістки, М. Грушевський з болем сповіщав М. Коцюбинському про цензурні репресії та спосіб визволення Г. Ямпольської: "Павло Фил[ипович] викупив буквально [...] – за 300 рублів" (Листи до Михайла Коцюбинського. Том II: Горошовський – Іткін / Упоряд. та комент. В. Мазного. Ніжин, 2002. С. 103). *Див. також записи за 15, 17, 18, 19, 25 травня 1910 р. та коментарі до них.*

Писав статю про "Рідну Школу". – *Грушевський М.* За рідну школу // Діло. 1910. Ч. 117. 28 (15) травня. С. 1; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 78–79.

14 [(27) травня 1910 р. Львів]. Ждали пояснення від П[авла] Фил[ипови]ча], але нема, написав лист, що робити – аби конче сама побувала у губернатора і просила. А тут дрібненькі укуси, що не пошанували Грінченка!* Старався працювати.

...що не пошанували Грінченка! – Цю інформацію М. Грушевський отримав також від Ю. Тищенка в листі від 11 травня (за ст. ст.) 1910 р.: "У неділю відбулися похор[они] Грінч[енка], а сьогодня вже є замітка в «Київ[ських] вест[ях]», що Наукове київ[ське] тов[ариство] і «Літ[ературно]-наук[овий] віст[ник]» не прийняли жадної участи в похоронах. Землячки прислужуються і, коли не насмілюються містити в своїй газеті, то переносять в чужу хату" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 199).

З цього приводу невдовзі, 17 травня (за ст. ст.) 1910 р., писав до М. Грушевського і М. Василенко: "Ор[ест] Ів[анович] Левицький вивихнув ногу и з поводу цього не міг нічого зробить, щоб був вінок на домовину Грінченка. Слідчі зараз це підмітили – і в «Вістях» пустили шпильку Науковому Товариству, а редакція, тепер дуже несвідома в київських обставинах, надрукувала, ничтоже сумняшеся" (*Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3 т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. К., 2008. С. 361).

15 [(28) травня 1910 р. Львів]. Зрана зірвалася буря, по довгій суші, пішов дощ. Я пішов на виклади. З студентських демонстрацій нічого, очевидно, не буде*, попросту бояться. Розмовляв з Залізняком – вони сьогодня йдуть до К. Левицького за відомостями. Прийшовши, прочитав лист від П[авла] Фил[иповича], що дійсно арешт наложено без заміни, і то за мою статю*. Се добило мене; ми пережили страшенний день – страшенні дні, бо пишу я се в неділю. Одначе пішов на засіданнє "Учит[ельської] Громади", відти на Головну пошту, подав телєгр[аму] до Галі, листи до Ямпольської і Лаврова.

З студентських демонстрацій нічого, очевидно, не буде... *– див. коментар до запису за 28 лютого та 17 травня 1910 р.*

...прочитав лист від П[авла] Фил[иповича], що дійсно арешт наложено без заміни, і то за мою статю. – Ці відомості Ю. Тищенко подав у листі до М. Грушевського від 13 травня (за ст. ст.) 1910 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 200). *Див. також коментар до запису за 13 травня 1910 р.*

16 [(29) травня 1910 р. Львів]. Спав кошмарно і цілий день сьогодня прожив під вражіннєм. Аж ось коли зловили мене! З утіхою пішов би висидіти сам. Але висуватися, думаю, що погіршило б іще. Думав про ліквідацію. Прикрости і муки, які переживаємо, не пропорціональні з результатами. ЛНВ перенести назад до Львова і передати, напр[иклад], Панейку, "Село" – як не закриється тепер – віддати компанії київській. Говорив з Панейком на тему перенесення ЛНВ. Протестував він; про його редакторство я не казав. Їде до Косова.

17 [(30) травня 1910 р. Львів]. Прийшла телєграма від Лаврова – "іде на добре"*. Се трохи нас потішило. Писав статю до "Діла" в унів[ерситетській] справі*.

Прийшла телєграма від Лаврова – "іде на добре". – Тут М. Грушевський дослівно передає лаконічний зміст телеграми, відправленої 17 травня (за ст. ст.) 1910 р. Ю. Тищенком

(Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 201). *Див. також коментар до запису за 13 травня 1910 р.*

Писав статю до "Діла" в унів[ерситетській] справі. – *Грушевський М.* В університетській справі // Діло. 1910. № 120. 1 червня (19 травня). С. 1; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 78–79.

Стаття написана в період полагодження справи самостійного українського університету у Львові парламентським шляхом. Чутки про підготовку в міністерстві проєкту щодо визнання Львівського університету виключно польським змусили українських послів виступити з протестом. Активізувалися і студенти. Стурбований перспективою нових заворушень, віденський парламент почав переговори з українськими парламентськими послами. 18 і 27 травня (за н. ст.) 1910 р. міністр-президент Цислейтанії Ріхард фон Бінерт-Шмерлінг скликав конференцію, на яку запросив К. Левицького та О. Колессу і звернувся з проханням заспокоїти студентів. Український парламентський клуб послав у Львів делегатів, яким вдалося зупинити студентів обіцянкою полагодити справу офіційним шляхом. Преса повідомляла про підготовку рескрипту про відокремлення українських кафедр. Рівно через місяць після виходу статті М. Грушевського, 1 липня (за н. ст.) 1910 р., студенти зібралися на віче та ухвалили вести боротьбу найрадикальнішими способами. У цей день було смертельно поранено А. Коцка, сотні українських студентів заарештовано.

Додатком до статті М. Грушевського "В університетській справі" редакція "Діла" подала коментар заступника голови Українського парламентського клубу К. Левицького, який впродовж 1907–1910 рр. брав безпосередню участь у спробах вирішити справу заснування самостійного українського університету парламентським шляхом:

"Отсих кілька слів проф. Грушевського, призначених під розвагу всіх інтересованих, виходять в значній мірі з нерозуміння справи в тій формі, як єї поставили наші посли парляментарні, хоч університетська справа доволі ясно і докладно була представлена хочби на сторінках «*Діла*». Тому, аби не допустити до шкідливого баламученя нашої суспільности в університетській справі, уважаю потрібним подати кілька слів поясненя до побоювань, висловлених у попередній статі.

Зосібна констатую, що український клюб парляментарний заняв таке становище, що признанє польського характеру нинішному університетови львівському може наступити аж тоді, коли буде утворений наш самостійний українсько-руський університет у Львові. Блудне є, отже, впевнюванє, мовби наш клюб парляментарний уже вдоволився самою обіцянкою цісарського розпорядженя.

Так само блудне є твердженє, мовби ми згодилися на те, аби вилучені українські катедри полишились в комірнім польського університету, так як змаганє українського парляментарного клюбу іде до того, аби з українських катедр відразу утворено автономне тіло університетське.

Вкінци заявляю, що наші посли добре розуміють серіозність своїх зобов'язань перед усею суспільностию і перед молодіжию університетською та з огляду на вагу справи не злакомляться на якісь тіни уступок, але доложать усіх заходів, аби створити поважну підойму в культурнім розвою українсько-руського народа. Та до наших трудних заходів в отсій, преважній справі, потребуємо довіря, вирозумілости і щирої розваги усеї нашої суспільности".

З приводу цього пояснення М. Грушевський зреагував заміткою "Небезпека цісарського розпорядження" (Діло. 1910. Ч. 122. 3 червня (за н. ст.). С. 2). Невдовзі, 13 червня (за н. ст.) 1910 р., він також направив до Українського парламентського клубу у Відні на ім'я Ю. Романчука листа, в якому назвав коментар К. Левицького "грубою відповіддю" і зауважив: "На скільки такий простацький тон в відповіди на гадки чоловіка, котрий своєю працею для добра народу, коли не чим иньшим, гей же заслужив бодай minimum чемности, прийнятої між культурними людьми, – відповідає повазі Клюбу, лишаю на власний розсуд. [...] Але може б Хвальний Клюб уже раз ласкаво взяв під свою розвагу і поміркував: або Хв[альний] Клюб цінить мої гадки і в такім разі повинний пошанувати їх тоді, коли я висловляю їх не питаний, або має лишити мене в спокої і звертатися по опінію до своїх повірників» (*Кухар В.* Листи М. Грушевського з фонду Ю. Романчука ЦДІА України у Львові // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 470). *Див. запис за 1 червня 1910 р.*

18 [(31) травня 1910 р. Львів]. Лист, що Ямпольську посадили!* Маєш. Страшенно досадно на людей і на неї, що пасивно прийняла се все. Навіть Кулюня обурена: "Знайшла кого слухати! правительство!".

Лист, що Ямпольську посадили! – Детально цю неприємну новину повідомив Ю. Тищенко в листі до М. Грушевського від 16 травня (за ст. ст.) 1910 р.: "Перехожу до сумної справи. В п'ятницю Анну Платоновну посадили при Старокиївським участку. Був я разів зо три у губернатора, та його все нема дома. У суботу не прийняв, і поїду ще в понеділок. Може, замінить штрафом, хоч надія на те мала. Був на побаченні у Ан[ни] Пл[атоновни], почуває вона себе не зле, дали їй добру кімнату і не прикладають до сидіння ніякого режіму. Каже, що занята тепер вишиванням по тюлю" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 200). *Див. також коментар до запису за 13 травня 1910 р.*

19 [травня (1 червня) 1910 р. Львів]. Прийшла телєграма, що Ямп[ольську] вже випустили*, замінили на гроші. З першого разу здавалося, що однаково вже тої прикрости, що вона сиділа, що не загладить, але згодом заспокоєннє якось бере гору. Але досить уже сього, знову переживати що-небудь подібне, не маючи ні в кім спочутя і помочи!

Прийшла телєграма, що Ямп[ольську] вже випустили... – цю новину Ю. Тищенко сповістив у лаконічній телеграмі від 18 травня (за ст. ст.) 1910 р.: "ZAMINILI SZTRAFOM VILNA LAWROW" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 200). *Див. також коментар до запису за 13 травня 1910 р.*

20 [травня (2 червня) 1910 р. Львів]. Вчора б[ула] габілітаційна комісія в справі Том[ашівського]*; як я й предвидів – се лише розділено реферати; але Фінкель принціпіально прийняв. Пройшло без інцідентів; не знаю, чи умисно Ф[інкель] підніс, що у Том[ашівського] бачить той брак, що не був на ніякім більшім університеті, не присвоїв модерної манєри історичної – напр[иклад], як у Нордена*.

Вчора б[ула] габілітаційна комісія в справі Том[ашівського]... *– Див. коментар до запису за 4 грудня 1908 р.*

...як у Нордена. **–** Мова про німецького філолога, професора класичної філології Бреславського університету Едуарда Нордена (1868–1941).

21 [травня (3 червня) 1910 р. Львів]. Обурюючі замітки К. Левицького рішив відперти реплікою*; але по київськім інциденті все се байка. Трохи заспокоївшися, полагоджував всяку біжучу кореспонденцію.

Обурюючі замітки К. Левицького рішив відперти реплікою... *– див. коментар до запису за 17 травня 1910 р.*

22 [травня (4 червня) 1910 р. Львів], субота. Викладав, читав коректури, сидів в унів[ерситетській] бібл[іотеці]. Вчора був у мене Колесса, ніби здавав справу; був збентежений, коли я заявив, що не вважаю

тактику доброю – казав, що він не знав про переговори Народн[ого] Комітету з студентами etc. Засіданнє Шкільного союза відбулося вчора в дуже малім числі, навіть Ваньо, к[от]рий зайшов перед засід[аннєм] до мене і настроїв мене дуже добре своїм оптимізмом, теж не прийшов.

23 **[травня (5 червня) 1910 р. Львів].** Вернувся до роботи над VIII томом і засів над нею, все иньше відсунувши.

24 **[травня (6 червня) 1910 р. Львів].** Викладав і говорив з студентами. Сумний настрій між тою молодіжю!.. Відписувався з "Общ[ественной] Пользою".

25 **[травня (7 червня) 1910 р. Львів].** Працюю без перерви над VIII томом. Обридливі подробиці арешту і увільнення Ямпольської!* Присяг би пімсту, якби що-небуть міг ще доложити до дотеперішнього сього напряму.

Обридливі подробиці арешту і увільнення Ямпольської! – Ці "подробиці" подав Ю. Тищенко в листі до М. Грушевського від 23 травня (за ст. ст.) 1910 р. (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 203–204). *Див. також коментар до запису за 13 травня 1910 р.*

26 **[травня (8 червня) 1910 р. Львів].** Працюю над VIII т[омом] багато й успішно, але настрій якийсь пригнічений, нема віри в себе – депрімує сей тихий бойкот з одної сторони і цинічне ворогованнє з другої. Кинути б, зліквідувати всяку "публичну" роботу.

27 **[травня (9 червня) 1910 р. Львів].** Була комісія*, секція* і заг[альні] збори вид[ілу] Спілки. Людей було дуже мало. Був Франко з безконечними своїми проєктами передруків. Дощ захопив нас, верталися фіакром з Мар[инцею].

Була комісія... – на засіданні Археоргафічної комісії М. Грушевський доповів про стан друку видань комісії – "Пам'яток українсько-руської мови" та "Жерел до історії України-Руси". Він же запропонував продовжити видання "Дневника" Я. Марковича та ознайомив зі змістом перемовин, які провів у Києві. З приводу звернення Д. Багалія щодо видання недрукованих творів Г. Сковороди ухвалили розглянути це питання, якщо ці праці не увійдуть до проєкту В. Д. Бонч-Бруєвича. Ухвалили кредит на археографічну експедицію І. Крип'якевича (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 101 зв.).

...секція... – на засіданні Історично-філософічної секції І. Крип'якевич представив статтю В. Липинського "Аріянський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р.", яку ухвалили до друку в "Записках НТШ" (опубліковано: Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCVI. Кн. IV. С. 41–57). Ухвалили також до друку в "Збірнику Історично-філософічної секції" за 1911 р. першу частину восьмого тому "Історії України-Руси" М. Грушевського, яку зреферував автор (Там само. Арк. 101).

28 [травня (10 червня) 1910 р. Львів]. Писав Галі з приводу київського інциденту. Лаврів нарешті дістав гроші, а то там теж і з сим мали бути якісь скандали – навіть ЛНВ не випускали з друкарні! Козловський не пильнує, запускає виплати, компромітує Т[оварист]во. Горе та й годі.

29 [травня (11 червня) 1910 р. Львів]. Викладав, заходив до книгарні, бачився з Романчуком; виходить, що Окунєвский питав місця для ужитку клюбового! Рішив написати з приводу сього до клюбу. Заходив Франко – він тепер часто заходить, а його крілі ще частійше, пожерли пуплянци, навіть рожі. І він досить прикрий з своїми фантазіями передруковування всячини.

Рішив написати з приводу сього до клюбу. – Імовірно, йдеться про лист до Українського парламентського клубу у Відні, який М. Грушевський 13 червня (31 травня) 1910 р. спрямував на ім'я Ю. Романчука (*див. коментар до запису за 17 травня та запис за 1 червня 1910 р.*).

30 [травня (12 червня) 1910 р. Львів]. Працював усі отсі дні над VIII т[омом], вчора минув тиждень. Виходив на засіданнє Бібліограф[ічної] комісії*, досить малолюдне і мляве; Возняк докучав з прошеннями за свою статю*. Душно, не вважаючи на дощ; не добре сплю.

...засіданнє Бібліограф[ічної] комісії... – на засіданні взято до відома повідомлення М. Грушевського про заснування при УНТ у Києві також Бібліографічної комісії, для якої І. Левицький погодився підготувати інструкцію. Прийняли рішення восени розпочати роботу над бібліографією 1911 р. (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 102).

Возняк докучав з прошеннями за свою статю. – Імовірно, йдеться про статтю: *Возняк Михайло.* Різдвяні і великодні вірші-орації зі збірника кін[ця] XVII – поч[атку] XVIII в. // Записки НТШ. Львів, 1910. Кн. IV. С. 119–146.

31 [травня (13 червня) 1910 р. Львів]. Знов оштрафували на 200 р[уб.]*, але се вже не зробило особливого враження; жаль грошей, розуміється. Але прикрійший той загально безпросвітний морок реакції, що затягає всі горизонти, не лишаючи ніякого просвітку. Ввечері балакав з Цег[ельським], він має голову завернену "Соколами" і "Січами"; оповідав свою розмову в <Клепиничах> з гр. Рожнятовским чи що – оповідав той йому, що Франц Фердинанд пер до війни під час босанської анексії з тим, щоб захопити по Дніпро і прилучивши до того Сх[ідну] Галиччину, зробити в Київі секундоґенітуру, а поляки противилися. Се більш менш згоджується досить близько з тим, що припускав я.

Знов оштрафували на 200 р[уб.]... – про цю прикру новину М. Грушевський довідався з кореспонденції Ю. Тищенка від 29 травня (за ст. ст.) 1910 р.: "Знову стряслась біда, дорогий Михайло Сергієвич. Сьогодня (заднім числом) наложили на 19 число "Села" 200 руб. штрафу. [...] Штраф на "Село"наложили за "Вісті з столиці" і статю "Про Фінляндію" М-м. В статях нічого нема такого, щоб могли оддати під суд. Хотят доконать. Що робить не

знаю. Вище сил боротись з таким безаконіем. Давайте деректіви, як закінчити «Село», бо вести не зможемо. Всяка надія розбивається об произвол. Молю, щоб скоріш хоть дали дозвіл редагувати «Село» Маличу (вже третій місяць як подав заяву), і нічого не виходить. Все збірають справки про його. Сумно і тяжко" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 206). Офіційні відомості доповнюють зміст листа: постановою київського губернатора від 27 травня (за ст. ст.) 1910 р. за публікацію згаданих Ю. Тищенком статей видання було оштрафовано на 200 руб., а при несплаті передбачався арешт офіційного редактора на два місяці (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 7–7 зв.).

1 **[(14) червня 1910 р. Львів].** Всі сі дні працював інтенсивно над "Історією", докінчую ту порцію, що мині потрібно для викладів сього семестра. Написав лист до клюбу, на руки Романч[ука]*, з приводу грубіанської репліки К. Левицького.

Написав лист до клюбу, на руки Романч[ука]... *– Див. коментар до запису за 17 травня 1910 р. та запис за 29 травня 1910 р.*

2 **[(15) червня 1910 р. Львів].** Докінчив роботу коло VIII тому і відложив – мабуть аж до другого року*. Було засід[аннє] Виділу* і Спілки, дуже гладке. Постановили зареєструв[ати] книгарню, поручити Дермалеви веденнє векслевої операції і дати кредит київ[ським] книгарням до 5 тис. для обороту.

Докінчив роботу коло VIII тому і відложив – мабуть аж до другого року. *– Див. коментарі до записів за 15 липня 1909 р. та 8 травня 1910 р.*

...засід[аннє] Виділу... – за збереженим автографом та опублікованим у "Хроніці НТШ" протоколом згадане засідання зафіксовано під датою 14 червня (за н. ст.) 1910 р. На ньому довели до відома інформацію про отриману першу частину державної субвенції Товариству в сумі 8000 корон, а також лист управи Руського інституту для дівчат у Перемишлі в справі зарахування на навчання Л. Шевченко. З цього приводу повідомили про отриману заяву В. Охримовича, що товариство "Дністер" призначило на навчання Л. Шевченко допомогу в сумі 300 корон на 1910/11 навчальний рік. Ухвалили виділити київській книгарні за необхідності від 3-х до 5-ти тисяч корон. Призначили допомоги та кредити, зокрема Ф. Колессі, П. Стадникові та О. Роздольському на етнографічні експедиції, а також студентам, які візьмуть участь у географічній експедиції С. Рудницького (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 127 зв. – 128; Хроніка НТШ. Львів, 1910. Ч. 43. С. 2).

3 **[(16) червня 1910 р. Львів].** Викладав, потім був на засід[анні] факультету; декану пригадував скликати коміс[і]ю для Томашівського – збуває. Дуже затягли ЛНВ, тільки сьогодня прислали остатні статі.

4 **[(17) червня 1910 р. Львів].** Читав коректи, відписувався; розмахуюся до популярної історії; полагодивши невідкличне, хочу засісти за неї – хоч часами трачу охоту знову. Було засід[аннє] Шк[ільного] союза.

5 **[(18) червня 1910 р. Львів],** суб[ота]. Ходили всім домом до фотографії*, потім на морожене, був і Залізняк і потім обідав у нас; балакав з ним за плян видавання часописійки, він дуже то горячо прийняв, досить мене тим здивував. Ввечері я зачав популярну історію!*

Ходили всім домом до фотографії... – Михайло, Марія, Катерина Грушевські разом з небогою Марії Ольгою Мочульською завітали до популярного львівського фотоательє Едварда Тшемеського, після смерті якого у 1905 р. його справу продовжила донька Зофія зі своїм чоловіком Рудольфом Губером, залишивши назву фірми з прізвищем її засновника. Ательє містилося на вул. 3 Мая, 5 (нині – вул. Січових Стрільців). Фотосесія увінчалася чотирьма знімками: портрет Михайла, портрет Катерини та груповий портрет Марії, Катерини та Ольги Мочульської (у двох ракурсах). Відбитки портрета Михайла зберігаються: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 923. № 4; приватна збірка С. І. Білоконя; Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (папка "Архів М. Грушевского") (Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2016. С. 36, 109 (№ 29)).

Відбитки портрета Катерини зберігаються у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (папка "Архів М. Грушевского") та Державному меморіальному музеї Михайла Грушевського у Львові. Портрети Марії, Катерини Грушевських та Ольги Мочульської зберігаються в Державному меморіальному музеї Михайла Грушевського у Львові.

Ввечері я зачав популярну "Історію"! – Ця нотатка вказує на точну дату, коли М. Грушевський розпочав безпосередню роботу над підготовкою "Ілюстрованої історії України", задум якої виник ще в 1908 р. Видання вийшло у березні 1911 р. *Див. коментар до запису за 2 липня 1908 р., а також записи за 4, 8, 9 червня 1910 р.*

6 **[(19) червня 1910 р. Львів].** Зелені свята. Їздили до церкви, потім я був на зборах Взаім[ної] помочи, досить цікаво. Писав листи. Від вчора похолоділо.

7 **[(20) червня 1910 р. Львів].** Їздили до Стрия, я вернувся о 8-ій; було дуже холодно, дощево, а я вибрався легесенько, застудився, потерпав, але якось угрівся й пройшло. Інтересні ревеляції нашої фінансової господарки оповідав Калитов[ський] і Савицький. Робив коректи в вагоні.

8 **[(21) червня 1910 р. Львів].** Робив коло корект і корігування, потім коло популярної "Історії", трохи вагаюся щодо тону – чи не занадто популярний, і над нарративним елєментом. Сумні новини від Лаврова*; вразило мене теж роспорядж[ення] губернатора, що Вязлову мандат вигас.

Сумні новини від Лаврова... – ці новини Ю. Тищенко (П. П. Лаврів) повідомив у кореспонденції від 5 червня 1910 р., в якій, зокрема, писав про жорсткі утиски преси, що унеможливлювали ведення тижневика "Село" в наступному році: "Багато за сі дні довідався про те, що якраз не на нашу руку. Перш усього, єсть роспоряженіє карати за крітіку діяльности уряду і штрафувати газети, де буде проявлена найменша критика. Стежити за всіма газетами, аби не подавали звісток шокіруючих уряд. [...] Готується новий проект, щодо української преси. Взагалі настали такі тяжкі часи, яких ще не бачила Росія. Знущаються і тішаться з того" (Листування Михайла Грушевського. Т. 6. С. 208).

9 **[(22) червня 1910 р. Львів].** Не ходив нікуди, робив коло попул[ярної] історії.

10 **[(23) червня 1910 р. Львів].** Викладав, заходив до книгарні. З Дермалем оглядав кам'яницю в Ринку, ч. 12*.

З Дермалем оглядав кам'яницю в Ринку, ч. 12. *– Див. коментар до запису за 12 червня 1910 р.*

11 **[(24) червня 1910 р. Львів].** Приїхав Томаш[івський], досить слабий, як кажуть, зголосився через телефон; пригадую справу його габілітації, але без особл[ивого] успіху.

12 **[(25) червня 1910 р. Львів].** Окунєвский похвалився резолюцією для дальшої будови Академ[ічного] дому; заходив оглянути музеальні приміщення. Займає мене кам'яниця в Ринку, що мині досить сподобалася; якби 100 тис. позички дістати від Семиренка, можна б і її купити, і дім збудувати для музея etc.*.

...якби 100 тис. позички дістати від Семиренка, можна б і її купити, і дім збудувати для музея etc. – Зваживши на "охоту" В. Симиренка скласти пожертви на певний обміркований проєкт в Галичині, про що інформував В. Леонтович (*див. запис за 15 квітня 1910 р.*), М. Грушевський відразу "вхопився" за цю можливість, щоб розширити маєтності НТШ. На той час Товариство володіло двома будинками: кам'яницею на вул. Чарнецького, 26, придбану коштом Фонду П. Пелехина, та Академічним домом, спорудженим 1906 р. на пожертви переважно меценатів з Наддніпрянської України, насамперед Є. Чикаленка (*Купчинський О.* Будинки Наукового товариства ім. Шевченка // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Т. 2. Бібл–Вес. Львів, 2014. С. 383–387). Однак, з розвитком діяльності НТШ, збагаченням фондів бібліотеки та колекцій музею, активізацією роботи книгарні й зростанням потужностей друкарні, гостро постала потреба набуття у власність нового будинку. Не зволікаючи, М. Грушевський взявся до справи, спрямувавши 14 червня (за ст. ст.) 1910 р. посередникові в перемовинах з В. Симиренком, В. Леонтовичу, листа "в справі позички 100 тис." (*див. запис за 14 червня 1910 р.*).

Рішення приймалося поступово, і лише 21 жовтня (за ст. ст.) 1911 р. до Львова прибув В. Леонтович зі звісткою, що В. Ф. Симиренко має намір передати у розпорядження "комітету спадкоємців" 200 000 руб. і розмістити їх у Львові при НТШ (*див. запис за 21 жовтня 1911 р. (додаток)*). Певно, це був лише намір, реальні результати цієї акції виявилися пізніше.

5 лютого (за н. ст.) 1912 р. на засіданні Виділу НТШ С. Томашівський "порушив справу купна камениці" (Хроніка НТШ. Львів, 1912. Ч. 50. С. 2). Упродовж майже півроку на кожному засіданні Виділу це питання розглядалося як першочергове. Одержавши запевнення Українського парламентського клубу, що австрійський уряд готовий виділити допомогу, та комітету у справі купна, що українські кредитні установи своєю позичкою допоможуть у фінансуванні цього проєкту, 1 травня (за н. ст.) 1912 р. приступили безпосередньо до вирішення справи (Там само. Ч. 51. С. 1–2). 27 червня (за н. ст.) 1912 р. Товариство набуло у власність будинок по вул. Чарнецького, 24, загальна вартість якого становила понад 400 000 корон (Там само. С. 3; 1913. Ч. 53. С. 2). На покриття видатків Товариства уряд мав упродовж 8-ми років виплачувати щорічно 50 000 корон. Фінансова криза середини 1912 р. та початку 1913 р. негативно вплинула на вирішення цього питання. Перша

міністерська "підмога" у сумі 50 000 корон надійшла лише у червні 1913 р. Відтак, незважаючи на всі гарантії, Виділ не міг здобути потрібних коштів для сплати першочергових фінансових зобов'язань по кредиту.

Вихід із цього скрутного становища забезпечила позичка у сумі 100 000 руб. (250 000 корон), яку надав В. Симиренко через "комітет спадкоємців". Багатолітній секретар НТШ та один із перших дослідників його історії В. Гнатюк писав: "З початком 1913 р. треба було одначе викуплювати векселі, а гроші трудно було роздобути. Та тодішній голова, проф. М. Грушевський, пробуваючи восени 1912 р. в Києві, предложив сю справу тамошнім землякам, які постановили прийти Товариству з поміччю. За їх інтервенцією, виплатив пок[ійний] інж[енер] В. Симиренко 100.000 руб. титулом позички і тим видобув Товариство з прикрої ситуації" (*Гнатюк В.* Наукове Товариство імени Шевченка у Львові (Історичний нарис першого 50-річчя: 1873–1923). 2-ге вид. Мюнхен; Париж, 1984. С. 107).

23 листопада (за ст. ст.) 1912 р. у Києві було прийнято рішення, зафіксоване документально в листі до Виділу Наукового товариства імені Шевченка у Львові: "Довідавшись від професора М. С. Грушевського про потребу в грошах, яку терпить тепер Наукове товариство імени Шевченка, і про симпатичні заміри його щодо побудування спеціального будинку для бібліотеки та поширення своїх книгарських операцій на російській Україні, ми, спочуваючи сим замірам, так важним для культурного українського життя, пропонуємо Науковому товариству імени Шевченка сто тисяч рублів в позику на отсих загальних умовах, – до близшого сформулювання і переведення котрих уповажняємо проф. М. С. Грушевського. Наукове товариство імени Шевченка буде платити на сі гроші по 4 ¾ % протягом перших трьох років, починаючи з 1 січня н. с[т]. 1913 р., а потім по 4 ¼ % , виплачуючи сі % % піврічно наперед. Процентами сими, а також позиченими грошима, будуть розпоряжатись підписані, крім них – Михайло Комаров, нотар в Одесі, а також ті особи, котрих вони собі до розпорядження сими грошима приберуть. [Далі йдуть юридичні норми щодо прав підписаних осіб]. Володимир Миколаєвич Леонтович, Михайло Сергійович Грушевський, Євген Харлампович Чикаленко, Ілля Людвигович Шраг, Петро Януарович Стебницький". [Підписи власноручні] (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 2–2 зв.). 15 (2) березня 1914 р. до цього списку осіб, які мали право розпоряджатися позичкою та відсотками з неї, було додано імена Сергія Олександровича Єфремова та Федора Павловича Матушевського (Там само. Арк. 3).

Як свідчать документи, кошти передавалися через М. Грушевського частинами. Так, у протоколі Київського губернського жандармського управління № 3 від 30 листопада – 5 грудня (за ст. ст.) 1914 р. з описом предметів, виявлених під час обшуку 28 листопада (за ст. ст.) 1914 р. в квартирі М. Грушевського, зафіксовано під № 40/LVII розписку за підписом М. Грушевського від 24 листопада (за ст. ст.) 1912 р. про отримання 60 000 руб. для передачі Науковому товариству ім. Шевченка (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 160).

Після ремонтних робіт до нового приміщення у 1912–1913 рр. було перенесено музей та канцелярію, у 1914 р. – бібліотеку. Докладно див.: *Гнатюк В.* Наукове товариство імени Шевченка у Львові (Історичний нарис першого 50-річчя: 1873–1923). 2-ге вид. С. 106–108; *Вуйцик В.* З історії будинків Наукового товариства ім. Шевченка у Львові // З історії Наукового товариства імені Шевченка: Зб. доп. і повід. наук. сесій і конфер. НТШ у Львові. Львів, 1998. С. 250–255; *Купчинський О.* Будинки Наукового товариства ім. Шевченка. С. 384–385. *Див. також записи за 10, 14 червня 1910 р.*

13 **[(26) червня 1910 р. Львів].** Був Мочульський, балакали про купно кам'яниці в Ринку. Досить добрий попит на ПУК.

14 **[(27) червня 1910 р. Львів].** Був день 25[-річчя] моєї першої повістки*. Прийшло багато телєграм*; перша – від Сінявського*. Я викладав, забалакався з Гадачком, що показував мині фотографії Кошиловецьких находок*. Вислав лист Леонтовичу в справі позички 100 тис.*.

Був день 25[-річчя] моєї першої повістки. – Йдеться про перший надрукований літературний твір М. Грушевського, який завдяки підтримці І. Нечуя-Левицького побачив світ у газеті "Діло" 15 (27) червня – 20 червня (2 липня) 1885 р. (№№ 66-68). Замість прізвища автор зазначив: "З фантазій Михайла Заволоки". Відтоді "Михайло Заволока" став першим літературним псевдонімом Михайла Грушевського. За збереженими автографами оповідання було написано у Тифлісі 8–10 березня (за ст. ст.) 1885 р., хоча у своїх спогадах та передмові 1925 р. до збірки "Під зорями" М. Грушевський називає час написання твору – лютий 1885 р. Імовірно, в цей час він виношував задум твору та робив перші начерки. За словами І. Франка, "Цей дуже жваво написаний нарис засвідчував у молодому авторі незвичайний талант" (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Т. 27. К., 1980. С. 116). Див.: *Кучеренко М.* "Я почув себе літератором". URL: http://immh.kiev.ua/ya-pochuv-sebe-literatorom/. Сучасний передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 12. Львів, 2011. С. 236–245; 487–490.

Учні, колеги, друзі українська громадськість виступили з ініціативою відзначити 25-ліття літературної творчості М. Грушевського публічними урочистостями. Львівські учні історика М. Залізняк, І. Кревецький, І. Крип'якевич та М. Федюшка (Євшан) закликали вшанувати "момент важний в житю не лише самого Ювилята, а й цілого українського громадянства" (ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2888. Арк. 12–23). Але гучного вшанування ювілейної дати не відбулося. 1 липня (за н. ст.) 1910 р. внаслідок польсько-українського протистояння у Львівському університеті загинув студент Адам Коцко. Професор Грушевський, який одним із перших кинув клич "Добиваймося свого університету!", болісно пережив цю трагедію, відмовившись від "публічного святкованя" (Хроніка НТШ. Львів, 1910. Ч. 44. С. 16).

Проте восени всупереч бажанню М. Грушевського урочистості все ж відбулися в Перемишлі, Харкові, Петербурзі. 16 грудня (за ст. ст.) 1910 р. ювіляра вшановували в Українському клубі у Києві, куди він прибув напередодні. Рада старшин клубу розіслала звернення, у відповідь на яке "прийшло багато привітів", які виголошувалися під час урочистостей (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 110–110 зв.; Спр. 51. С. 96–97; Спр. 30. Арк. 3–3 зв., 8–9, 24–30, 60–60а, 68–69 зв., 75). З кореспонденції Олександри Денисенко до брата, відомого публіциста і громадсько-політичного діяча Федора Матушевського відомо, що на 15 грудня (за ст. ст.) 1910 р. розіслали 150 запрошень, однак на той день зголосилося до участі 50 осіб (зберігається у приватній колекції С. І. Білоконя). За листом із тієї ж збірки, адресованим учасницею святкування в Українському клубі Вірою Матушевською до чоловіка, можна назвати окремих присутніх осіб. На звороті листівки з репродукцією портрета ювіляра пензля Ф. Красицького свої автографи залишили: М. Лисенко, Л. Старицька-Черняхівська, О. Олесь, М. Синицький, А. В'язлов, М. Вороний, С. Русова, Г. Шерстюк, С. Паньківський, В. О'Коннор-Вілінська, І. Полторацький. Детально див.: *Тельвак В.* Галицькі ювілеї Михайла Грушевського // Вісник НТШ. 2016. Ч. 55. С. 31–36; *Його ж.* Ювілейна грушевськіана: заходи, постаті, оцінки // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. І. Львів, 2016. С. XV–XXV.

Прийшло багато телєграм… – із 31-ої збереженої та виявленої на сьогодні телеграми в день ювілею, 14 червня (за ст. ст.) 1910 р., надійшло 23: від М. П. Василенка, М. Г. Гехтера, Є. Х. Чикаленка, Олександра Олеся, І. Л. Шрага, І. І. Щітківського, Тетяни та Олександра Бородаїв, співробітників та редакції газети "Село", К. Л. Террея, Л. П. Добровольського, В. О. Галевича, Ю. П. Тищенка (за підписом "Лавруіс"), спільна від Ю. М. Старицького, О. В. Вілінського, І. М. Стешенка, О. Г. Черняхівського; редакції газети "Киевские вести", редакції видавництва "Ранок", спільна від І. Бойка, П. О. Богацького, М. Ю. Шаповала; Філологічної секції УНТ у Києві, Г. Л. Берло, редакції газети "Рада", редакції і контори "Літературно-наукового вістника", Українського клубу в Києві (за підписами М. В. Лисенка та М. С. Синицького), спільна від Дніпрової Чайки (Л. О. Василевської), О. О. Русова та С. Ф. Русової; А. С. Синявського (відправлена ще 13 червня (за ст. ст.) 1910 р.) (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 31–36, 39, 44–59). Решту ювіляр отримав у найближчі дні.

…перша – від Сінявського. – Телеграма Антона Степановича Синявського з привітанням з 25-літнім ювілеєм літературно-наукової діяльності Михайла Сергійовича Грушевського, відправлена з Києва ввечері 13 червня (за ст. ст.) 1910 р., зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 33.

Окрім телеграм, про отримання яких нотує М. Грушевський, надходили і листи. Так, видатний історик, археолог, культурно-громадський діяч Поділля, протоієрей Юхим Сіцінський у своєму привітанні, зокрема, зауважував: "Це моє привітання най буде як відгук, як луна серед гучних оплесків всьої України, але я душою єднаюсь з тим гуком, що пролунав від Карпат аж до Кавказа. [...] Я завше дивуюсь, коли у Вас стає часу й енергії стільки робити й писати. [...] І от, коли пригадую, як Ви працюєте, коли читаю, як Ви з'являєтесь то у Львові, то в Києві, коли бачу, що з-під Вашого пера виходять і великі книги, і статті по часописах, ба навіть статті в газетах раз у раз, то не можу не дивуватись і тільки дякую Бога, що Він Вас послав в такий час, коли саме треба такого чоловіка" *(Тарасенко І.* Листи Ю. Й. Сіцінського до М. С. Грушевського // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 2. С. 222). У різних виданнях ("Рада", "Село", "Українська хата", "Світло", "Діло", "Каменяр", "Кіев", "Речь" та ін.) з'явилася низка ювілейних статей. Див.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. С. 24–66.

...забалакався з Гадачком, що показував мині фотографії Кошиловецьких находок. – *Див. коментарі до записів за 9 березня та 5 листопада 1909 р.*

Вислав лист Леонтовичу в справі позички 100 тис. – Згаданий лист не зберігся, однак у своїх кореспонденціях до М. Грушевського у березні–квітні 1911 р. В. Леонтович не раз обіцяв переговорити з В. Симиренком, не називаючи безпосередньо сутності прохання голови НТШ (*Панькова С.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 399, 401). *Див. коментар до запису за 12 червня 1910 р.*

15 [(28) червня 1910 р. Львів]. Якусь тяжку депресію переживаю вже кілька тижнів, властиво від самого арешту Анни Платоновни; він не виходив мині з голови довго – наче самовар, кажу, у Чікільдєєва відібрали*; довго вже не було зо мною такого пригноблення: наче збили мене з усіх позицій; і се чіпляється кождого, дрібного чи значнійшого випадку. Було засід[аннє] Шк[ільного] союзу.

...у Чікільдєєва відібрали... – йдеться про персонаж повісті А. П. Чехова "Мужики", в якого за недоїмку забрали самовар. Занотовані почуття М. Грушевського збігаються з описаними у творі емоціями бідного селянина: "Без самовара в хаті Чікільдєєва стало зовсім тоскно. Було щось принизливе у цьому відібранні, кривдне, наче у хати раптом відібрали її честь".

16 [(29) червня 1910 р. Львів]. Заг[альні] збори "Просвіти" в справі зміни Статуту*, я не хотів дуже експонуватися, але стара ся історія потягла мене, і я виступив досить різко. Цілий день пройшов властиво в дебаті над системою репрезентаційною*; я хотів її вилучити, щоб перейти до иньших точок, але се внесеннє не дало під діскусію. Але справа запоролася, а Калитовський поставив внесеннє на відложеннє і так трохи попереписував. Але справа репрезен[тації] збита основно і мабуть не встане; справа значить скінчена, се мене потішає, бо властиво ціла боротьба була дуже мині неприємна.

Заг[альні] збори "Просвіти" в справі зміни Статуту... – надзвичайні загальні збори товариства "Просвіта" розпочалися о 10-ій годині ранку в залі товариства "Сокіл". На порядок денний було винесено питання про зміну Статуту товариства. Відкрив збори голова товариства П. Огоновський, представивши коротко "статутну" історію "Просвіти".

Новий проєкт, над яким працювали П. Огоновський, Є. Озаркевич, К. Левицький, І. Макух, І. Брик, І. Крип'якевич, М. Залізняк, Л. Цегельський, Є. Олесницький, С. Томашівський, М. Грушевський та ін., репрезентував Є. Озаркевич (Діло. 1910. Ч. 142. 29 (16) червня. С. 5; Ч. 143. 30 (17) червня. С. 3–4).

Цілий день пройшов властиво в дебаті над системою репрезентаційною... – свою позицію щодо цього положення статуту М. Грушевський не лише висловив на зборах, але й оприлюднив її напередодні у статті "Ще до реформи «Просвіти»". "Обмеження права членів на участь в житті Товариства через заміну безпосередньої участі членів в загальних зборах системою репрезентаційною", на думку вченого, загрожувало товариству наслідками, "котрих значіння не можна навіть предвидіти", адже звичайні члени фактично втрачали можливість впливати на справи "Просвіти" (Діло. 1910. 25 (12) червня. Ч. 139. С. 1–2; передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 84–85). Запропонований на зборах проєкт статуту не здобув підтримки. Було створено спеціальну комісію для вироблення узгоджених позицій щодо остаточного варіанта статутних змін. Новий статут "Просвіти" прийняли лише 14 листопада (за н. ст.) 1912 р., 7 січня (за н. ст.) 1913 р. його затвердило намісництво. Детально див.: Протокол надзвичайних загальних зборів Товариства "Просьвіта" у Львові з дня 29 червня 1910 // Письмо з Просьвіти. 1910. Ч. 6 (1 липня). С. 163–169; Товариство "Просвіта" у Львові. Статути / Упор., авт. вступ. ст. В. Пащук, наук. ред. Ф. Стеблій. Львів, 1999. *Див. також запис за 19 лютого 1910 р.*

ДОДАТОК

Щоденник Михайла Грушевського за липень 1910 р. – листопад 1914 р. в купюрах Київського губернського жандармського управління

Протокол №14

1915 года, февраля 12 дня, в г. Киеве, я, Отдельного корпуса жандармов подполковник Самохвалов[1], производил сего числа применительно ст. ст. 258 и 325 Уст[ава] Уг[оловного] Судопр[оизводства], через сведущее в украинском наречии лицо инспектора по делам печати в г. Киеве, действительного статского советника Сергея Никифоровича Щеголева[2] и в присутствии нижеподписавшихся понятых, экспертизу записей, сделанных рукою профессора Львовского университета Михаила Грушевского в трех книжках-дневниках, отобранных при обыске 28 ноября 1914 года в квартире названного Грушевского в гор. Киеве, на Паньковской улице, дом № 9, и перевод с украинского наречия на русский язык выписок из означенных дневников, при чем в тетрадях-дневниках оказались записи, имеющие значение для дела в качестве вещественных доказательств, которые при переводе на русский язык означают следующее:

---

[1] Самохвалов Петро Титович (1869–1946) – підполковник Окремого корпусу жандармів, помічник начальника Київського губернського жандармського управління (з листопада 1913).

[2] Щоголєв Сергій Никифорович (1862–1919) — член, інспектор Київського тимчасового комітету у справах друку (з 1908), чиновник з особливих доручень при київському губернаторові, військовий цензор Київської військової округи (з 1916), лікар за фахом. Упроваджував політику царського уряду щодо українського видавничого руху, караючи штрафами та арештами редакторів газет та журналів. На підставі його записки з аналізом видавничої діяльності київської "Просвіти" 1910 р. товариство було закрито. Автор книги "Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма" (К., 1912, 588 с.), на підставі якої 1913 р. видав короткий варіант під назвою "Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи". В українських періодичних виданнях з'явилася низка рецензій на книжку, зокрема: *Ефремов С.* Благородный осведомитель // Украинская жизнь. 1913. № 2. С. 85–98. Вільно володів українською мовою, про що згадував Ю. Тищенко – завідувач київської контори "Літературно-наукового вістника" та інших редагованих М. Грушевським періодичних видань. Одночасно з цензорською роботою з 1913 р. був затверджений директором Маріїнського дитячого притулку. Розстріляний за постановою Київської губернської надзвичайної комісії.

1) В дневнике за 1910 год, с пометкою "6 июля"[3] имеется запись: "...вспоминал /Кость Левицкий/[4] про свой разговор с Эренталем[5], который сказал, что украинским вопросом интересуется Корона...".

2) За 13 сентября того же года имеется запись: "...пришел Зализняк[6] и просидел долгонько – оставили его обедать..."

---

[3] Усі дати у щоденнику, як і в попередні роки, М. Грушевський подавав за старим стилем.

[4] Левицький Кость Антонович (1859–1941) – український громадсько-політичний діяч, адвокат, історик права, публіцист. Дійсний та почесний член НТШ і "Просвіти", співзасновник та лідер Української національно-демократичної партії. Депутат австрійського парламенту й Галицького сейму. К. Левицький не залишив спогадів про згадану у щоденнику М. Грушевського зустріч з Е. Еренталем. Проте він детально описав свою бесіду з ним влітку 1911 р., яка дублює сутність минулорічної: "В нашій справі заступав він думку, що галицьких Українців треба заспокоїти у їх всіх оправданих домаганнях, так щоби вони не мали ніякої причини ґравітувати до Росії, та щоби Росія не мала ніякого приводу вмішуватися у внутрішні справи Австрії, бо се може викликати "casus belli" між Австрією і Росією" (*Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. Львів, 1926. С. 605–606).

[5] Еренталь Алоїз фон (1854–1912) – австро-угорський політичний діяч і дипломат, граф. Один із найвидатніших дипломатів Європи, якого називали "австрійським Бісмарком". У 1895–1898 рр. – посол у Бухаресті, у 1899–1906 рр. – в Петербурзі, у 1906–1912 рр. – міністр закордонних справ Австро-Угорщини. Активний провідник експансіоністської політики Австро-Угорщини на Балканах. Відіграв важливу роль у підготовці анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини (1908).

[6] Під час допитів у грудні 1914 р. М. Грушевський неодноразово давав свідчення щодо М. Залізняка: "На моих практических занятиях в Львовском университете я познакомился со студентом последнего некоим Железняком. Это было лет пять тому назад. Он взял у меня тему для сочинения, показывал большой интерес к историческим занятиям, также к археологии. Служил затем при музее общества имени Шевченко, где я был председателем, – практикантом при археологическом отделе. Как служащий при обществе имени Шевченко, Железняк обращался ко мне по разным делам и приходил ко мне на дом. Последний раз я видел Железняка, насколько помню, в июне сего года, во Львове. Политической деятельностью Железняка я не интересовался и не знаю ее" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського) // Архіви України. 1991. № 5. С. 24 (протокол допиту від 22 грудня (за ст. ст.) 1914 р.)). Насправді ж М. Грушевський був добре освідомлений у політичній діяльності М. Залізняка насамперед як одного з провідних діячів студентського руху у Львові, що підтверджують численні згадки про нього у щоденнику за 1907–1910 рр., а також запис від 14 квітня (за ст. ст.) 1911 р. (*див. коментар № 9*). Учений також знав про спроби заснування у 1911 р. політичного утворення "Вільна Україна" – предтечі СВУ, які підтримав М. Залізняк. Прихильники цієї нереалізованої ідеї покладалися на допомогу зацікавлених у перемозі над Росією політичних кіл Австро-Угорщини, тому М. Грушевський її не підтримав через відверто австрофільський характер. Ім'я М. Залізняка також тісно пов'язане із заснуванням Союзу визволення України. Після перенесення діяльності Союзу до Відня він був обраний його головою, делегатом СВУ в Головній Українській Раді, проте невдовзі вийшов з його складу. Автор політичних брошур "Самостійна Україна – несоціалістичне гасло?" (1915), "Українці, Росія і війна" (1915) та ін. Стосунки з М. Залізняком могли бути однією з вагомих підстав звинувачення М. Грушевського в австрофільстві, тому вчений свідомо відкидав свою втаємниченість у справи політичної діяльності одного з близьких співробітників.

3) За 20 сентября того же года имеется запись: "...раздумывал над планом – придать нашей работе на Украине принципиальное значение, и в этом освещении представить эту работу нашему правлению и клубу..."

4) за 30 ноября того же года имеется запись, сделанная по дороге из Киева в Петроград: "...выезжая /из Киева в Петроград/, дал телеграмму в Вильно, желая придти к соглашению по вопросу об автономистах[7], меня встретили Тумас со Сметаною [так у тексті. – *С. П.*] и Луцкевич[8], поговорили и пришли к соглашению в том смысле, чтобы создать более тесную группу..."

5) В дневнике за 1911 год, с пометкою "14 апреля" имеется запись, сделанная во Львове: "...говорил о Зализняке комиссару, чтоб не высылали[9]. Не очень то обещал..."

---

[7] На допиті 22 грудня (за ст. ст.) 1914 р. М. Грушевський так прокоментував цей запис: "Интере[суясь] национальными стремлениями у различных народностей России, я старался быть осведомленным с их взглядами на разрешение национального вопроса и пожеланиями относительно законодательных мероприятий, для этого я старался знакомиться с представителями различных национальных течений в России, в особенности меня интересовало белорусское движение, литовское" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 24).

[8] Щодо цієї зустрічі на допиті 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р. М. Грушевський дав такі свідчення: "Тумас был редактором или сотрудником газеты «Вильтис» – литовской, Сметана [так у тексті. – *С. П.*] тоже был членом редакции этой газеты. Луцкевич был сотрудником белорусской газеты «Наша нива». Это были мои знакомые и люди осведомленные в литовском и белорусском движении. Я сговаривался с ними в том смысле, что[бы] сообща, т. е. украинцам, литовцам и белоруссам, вести оппозицию против поляков и их притязаний" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 27). Про згадані М. Грушевським газети Київське губернське жандармське управління подало запит до начальника Управління охорони громадської безпеки та порядку в Петербурзі, який 19 травня (за ст. ст.) 1915 р. інформував про брак даних про ці видання (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 259). *Детально див. коментар до запису за 12 лютого 1909 р. та примітку № 61.*

[9] Тут ідеться про спробу М. Грушевського допомогти своєму учневі і співробітникові М. Залізняку, який разом з іншими учасниками кривавої сутички у Львівському університеті 1 липня (за н. ст.) 1910 р. перебував під слідством, відомим як "Процес 101". У своїх листах до М. Грушевського М. Залізняк детально інформував професора про перебіг карного процесу (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 20–50). Вироком львівського трибуналу від 4 липня (за н. ст.) 1911 р. усіх учасників студентського руху було засуджено на термін від 14 днів до 3 місяців ув'язнення. Микола Залізняк після відбуття покарання (з 1 квітня по 1 липня (за н. ст.) 1912 р.) був висланий за межі Австрії, проживав переважно в Німеччині, продовжував співпрацювати з НТШ, заручався підтримкою М. Грушевського при спробах вступу в один з німецьких університетів. У Львові оселився із серпня 1913 р. На допиті 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р. М. Грушевський свідчив про результати процесу над М. Залізняком: "Из Австрии он был удален за участие в украинском студенческом движении в 1910 году и проживал за последнее время во Львове нелегально" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 27). Детально про арешт та висилку М. Залізняка див. *Качмар Л.* Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX століття. Львів, 2002. С. 69–71.

6) За 6 июня того же года имеется запись, сделанная во Львове: "... нужно подписать за Зализняка вексель..."

7) За 15 июня имеется запись, сделанная во Львове: "...с заседания пригласил Джиджору[10] и Зализняка, приятно провели вечер..."

8) За 16 августа того же года имеется запись, сделанная в Криворивне: "...я просил Олесницкого[11] дать помощь, чтобы заплатить штраф на «Засів»[12]..."

9) За 8 октября того же года имеется запись, сделанная в Вене: "... Колеса[13] рассказывал о плане своей речи (я ему советовал не говорить об украинстве как о козыре против России)..."

---

10 Збережене взаємне листування (Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд., комент., передм. С. Панькова, В. Пришляк. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008) та щоденникові нотатки М. Грушевського за 1904–1910 рр. свідчать, що І. Джиджора був одним з найближчих учнів та співробітників ученого. Під час конфлікту в НТШ 1913 р. підтримав М. Грушевського. Детально див.: *Пришляк В.* Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 11–47.

11 Йдеться про галицького громадсько-політичного діяча, адвоката, економіста, публіциста, посла до Галицького сейму (1900–1910) та австрійського парламенту (1907–1917) Євгена Григоровича Олесницького (1860–1917). Саме через Є. Олесницького діячі СВУ мали намір налагодити стосунки з урядовими чинниками у Відні. Автор спогадів "Сторінки з мого життя" (Львів, 1935).

12 "Засів" – українська тижнева народна ілюстрована газета для селян і робітників. Виходила в Києві у 1911–1912 рр. Редактори-видавці: В. Товстоніс, О. Степаненко. Стала продовженням закритої через цензурні утиски газети "Село". Видавалася за сприяння українських меценатів, насамперед В. Симиренка. На сторінках тижневика було видрукувано низку статей М. Грушевського, якому належала ідея його видання. У щоденнику йдеться про штраф у сумі 500 руб., який 12 серпня (за ст. ст.) 1911 р. було накладено київським губернатором на редактора газети В. Товстоноса за публікацію статті "З життя", вміщену в № 23 (5 серпня (за ст. ст.) 1911 р.) за підписом "Ю. А." (ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 260. Арк. 180). У публікації йшлося про репресії проти прогресивного викладацького складу вищої школи, введення муштри у середніх та нижчих школах, передбачуваний голод через неврожай.

13 Колесса Олександр Михайлович (1867–1945) – український мовознавець, історик літератури, фольклорист, громадський і політичний діяч. Старший брат Ф. Колесси. Дійсний член НТШ (з 1899) та УНТ у Києві (з 1907), професор Львівського університету (1898–1918). Посол до австрійського парламенту (1907–1918). Послідовно обстоював право заснування самостійного українського університету у Львові, виступав за надання НТШ статусу Академії наук. В університетській справі неодноразово брав участь у нарадах представників Українського парламентського клубу з вищими урядовими колами Австрії. У щоденнику імовірно йдеться про підготовку промови, яку О. Колесса виголосив у Палаті послів 25 жовтня (за н. ст.) 1911 р. (зміст промови див.: Телеграми. За український університет // Діло. 1911. 25 (12) жовтня. № 237. С. 6; Державна Рада // Там само. 1911. 26 (13) жовтня. № 238. С. 2). Голова Українського парламентського клубу К. Левицький у своїх спогадах назвав цю промову "Позір на схід держави!", оскільки в ній О. Колесса особливо наголошував на поширенні російської агітації в Галичині, яка могла паралізувати національний і культурний розвиток українців (*Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. Львів, 1926. С. 588).

10) За 21 октября того же года имеется запись, сделанная во Львове: "...Джиджора встретил Леонтовича[14] и привез его, который сейчас же приступил к делу, что Семиренко[15] хотел бы теперь же передать тысяч двести в распоряжение комитета наследников[16] и поместить во Львове при Т-ве Шевченко, что ли, только как это сделать. Поговорили про это..."

11) В дневнике за 1912 год, с пометкою "27 августа" имеется запись, сделанная во Львове: «...вчера Олесницкий заявил о своем желании переговорить и сегодня я сошелся с ним в университете. Оказывается, что он ведет игру на всеукраинской программе, в духе моих инструкций от осени 1909 года Имел беседы с Берхтольдом[17] и людьми близкими к Престолонаследнику[18], представляя им необходимость поддержать украинское движение хотя бы посредственно, – между прочим доказывая необходимость выступления на Киевской выставке[19] и что ему обещана субсидия. Затем говорили быть ли двум павильонам[20], как будто бы

---

14 *Див. коментар до запису за 12 червня (за ст. ст.) 1910 р.*

15 Симиренко Василь Федорович (1835–1915) – відомий український підприємець-цукровар, меценат. Десять відсотків своїх прибутків передавав на розвиток української культури та літератури. Підтримував НТШ, Українське наукове товариство в Києві, журнали "Киевская старина", ЛНВ, газети "Рада", "Село", "Засів", видання творів М. Драгоманова, М. Коцюбинського, П. Чубинського, О. Кістяківського. 1912 р. надав значну матеріальну підтримку на придбання будинку НТШ на вулиці Чарнецького, 24, де було розміщено бібліотеку та музей.

16 *Див. коментар до записів за 26–28 квітня 1907 р. та 4 січня 1908 р.*

17 Йдеться про австрійського політичного діяча, дипломата, на той час міністра закордонних справ Австро-Угорщини Леопольда фон Берхтольда (1863–1942).

18 Йдеться про австрійського ерцгерцога, небожа імператора Франца Йосифа I, з 1896 р. – наступника престолу Австро-Угорської монархії Франца Фердінанда (1863–1914).

19 Йдеться про Всеросійську художньо-промислову виставку, яка проходила в Києві з 29 травня по 15 жовтня (за ст. ст). 1913 р. Задовго до її відкриття, ще у 1912 р., три київські українські книгарні (книгарня "Літературно-наукового вістника", "Киевская старина" та "Час") виступили з ініціативою організації спільного павільйону для продажу книжок та ужиткових предметів. У період підготовки до виставки виникала також ідея відкриття двох українських книжкових павільйонів: наддніпрянського і галицького (*див. наступну примітку*).

20 Свою точку зору щодо українського павільйону на виставці М. Грушевський висловив у листі до Є. Чикаленка наступного дня після занотованої розмови з Є. Олесницьким, 28 серпня (за ст. ст.) 1912 р.: "[...] справа настільки приготовлена, що можна її вважати певною – а саме: тутешні товариства, фінансові і економічні, беруться покрити всі кошти, які потрібні будуть в сій справі. Власне, висувається питаннє: чи має бути оден спільний український павільон, чи галицький осібно від українського. Олесницький мені сказав, що Ви і иньші піддержуєте гадку про два павільони. Я позволю собі думати, що се непрактично і неполітично" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. С. 124). Далі вчений подав низку аргументів щодо недоцільності розділення павільйонів, особливо наголошуючи, що "наші київські книгарні і товариства

высказывались Чикаленко, Жебунев[21], Синицкий[22], или одному. Другой вопрос, о котором Олесницкий разсказывал по поводу своего весеннего визита, – это «Рада»: раздобыть в Галичине 1000 подписчиков[23] – уже приказано обязать выписывать всем /слово

спільно з товариствами галицькими дадуть доволі повний образ життя і культури цілої України, в двох павільонах сей образ був би механічно силоміць розірваний: Наукове товариство Шевченка було би в галицькім павільоні, а тимчасом його науковий доробок се добуток цілої України, а не одної Галичини" (Там само). Уже на початку 1913 р. справа відкриття двох павільйонів зійшла з порядку денного. Після довготривалих узгоджень ухвалено влаштувати кіоск українських видань у відділі паперового виробництва, друкарської справи, фотографії та кінематографа. Провідною установою, яка представляла українські видання, стало Українське наукове товариство в Києві. До нього приєдналося і НТШ. Див.: *Чикаленко Є.* Щоденник. К., 2004. Т. 1 (1907–1917). С. 278–279 (запис від 3 червня 1913 р.); *Гнатюк В.* Наукове товариство імені Шевченка у Львові (Історичний нарис першого 50-річчя: 1873–1923). 2-ге вид. Мюнхен; Париж, 1984. С. 158.

21 Жебуньов Леонід Миколайович (1851–1919) – український громадсько-культурний діяч, публіцист, революціонер-народник. Активний діяч Харківської, Полтавської, Київської громад. У 1880-х роках відбув трирічне заслання в Сибіру. Про його відданість українській справі Є. Чикаленко писав: "Всякому очевидно, що якби Жебуньових було хоч із десяток на Україні, то справа національного відродження не стояла б так кепсько, не посувалась би так мало". Один з організаторів встановлення пам'ятника І. Котляревському у Полтаві (1903), член Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Києві (з 1908). Співробітник газети "Рада", часописів "Украинская жизнь", "Рідний край", ЛНВ. Член ТУП. Підтримував дружні стосунки з М. Грушевським, активно пропагував його публіцистичні праці, про що свідчить збережене листування (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 473).

22 Синицький Максим (1880–1922) – український громадський і культурно-освітній діяч, адвокат, видавець. У листі до Є. Чикаленка від 28 серпня (за ст. ст.) 1912 р., в якому обговорювалася справа організації українського павільйону на виставці 1913 р. у Києві, М. Грушевський "неофіціально і конфіденціально" писав: "Олесницький казав мені, що Ви поручили йому вести всякі зносини в справі вистави з Синицьким. Мені здається, що се не конче добре виймати сю справу з загального контроля і передавати на «благоусмотрение» одного чоловіка" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 124–125). Імовірно, це пов'язано з позицією щодо організації двох павільйонів представника авторитетного і надзвичайно активного видавничого товариства "Час" М. Синицького, який у власних комерційних інтересах міг втілити цю ідею в життя.

23 У протоколі від 22 грудня (за ст. ст.) 1914 р. М. Грушевський дав такі пояснення щодо спроб Є. Олесницького забезпечити матеріальну підтримку та поширення газети "Рада" в Галичині: "Газета «Рада» очень резко критиковала австрийскую политику в Галиции и потому имела там очень мало подписчиков. В 1912 году депутат австрийских парламента и сейма Олесницкий, бывши в Киеве, интересовался причинами малого распространения газеты «Рада» в Галиции и пытался увеличить подписку. Для этого он проектировал, чтобы все сельскохозяйственные и кредитные общества Галиции выписывали «Раду», чтобы довести число подписчиков до тысячи и что в случае, если бы эти общества не могли выписать тысячи экземпляров, то на недостающее число экземпляров до тысячи подписался бы центральный союз этих обществ для бесплатного распространения этих номеров. Эта единственная попытка материальной помощи газете «Рада» из Галиции однако не осуществилась, так как сам Олесницкий признал, что такая форма помощи неудобна и сама «Рада» не захотела идти ни на какие уступки Галицкой политике, еще резче подняв свой тон против австрийской ориентации в 1913 году. Подписка этой газете в Галиции осталась совершенно незначительной" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 24–25).

неразобрано/...Т-ва, за что им .../слово неразобрано/ ...повышают, а что не хватит до 6000 – то доплатят непосредственно..."

12) За 1 декабря того-же года имеется запись, сделанная во Львове: Цегельский[24] ..."разсказывал /мне/ о трех мемориалах[25], изготовленных клубом и врученных высшим сферам: первый общий составлен Олесницким, между прочим с намеком на нелояльность поляков за их руссофильство и поддержку руссофилов... другой о русской Украине и третий о Галичине составил Цегельский; во втором сказано, что при будущей /можно перевести также «возможной»/ войне, Австрия должна иметь в виду, что война на украинской территории, обещать в манифесте религиозную и национальную свободу, выкуп крупной собственности и дать украинцам надежду быть первенствующей народностью;

Прокоментувати цю ситуацію більш детально дають змогу і щоденникові записи Є. Чикаленка. Про згаданий весняний візит Є. Олесницького до Києва він занотував: "В розмові зі мною Олесницький обіцяв подбати, щоб громадські інституції галицькі передплачували «Раду». Він сподівається, що з половини року, тобто з 1-го липня, передплатять принаймні 500 кооперативів, бо для їх бюджету зовсім мало важить яких 6 рублів на рік. Побачимо – чи вийде що з цієї обіцянки" (*Чикаленко Є.* Щоденник Т. I (1907–1917). С. 225–226; запис від 31 травня (за ст. ст.) 1912 р.). У своєму щоденнику Є. Чикаленко подає також і відозву Народного комітету УНДП від 22 липня (за ст. ст.) 1912 р. із закликом до інституцій Галичини передплачувати "Раду" (Там само. С. 234–235). Підсумовуючи результати заходів Є. Олесницького, видавець "Ради" писав: "Навіть з Галичини, незважаючи на агітацію львівського Народного комітету, число передплатників мало що збільшилось: торік було з Австрії щось 70, а тепер всього коло 150, тимчасом як Олесницький сподівався не менше п'ятисот. Тай не диво: якби ми заходилися в Росії агітувати за львівське «Діло», то, певне, не придбали б і сотки передплатників. Насамперед через те, що газета з другої держави не може задовольнити потреби в газеті: все одно треба мати ще тутешній часопис, а по-друге, ще й у мові є велика різниця" (Там само. С. 257–258; запис від 11 січня (за ст. ст.) 1913 р.).

24 Йдеться про громадсько-політичного і державного діяча, дипломата, адвоката, публіциста, видавця Лонгина Михайловича Цегельського (1875–1950).

25 Імовірно йдеться про меморіали, підготовлені у зв'язку з напруженою міжнародною ситуацією періоду Першої балканської війни (9 жовтня 1912 р. – 30 травня 1913 р.), що вкрай напружила стосунки суперниць за впливи на Балканах: Австро-Угорщини і Росії. 7 грудня (за н. ст.) 1912 р. у Львові відбувся з'їзд представників найдіяльніших українських партій Галичини, учасники якого одностайно прийняли і оприлюднили декларацію, що в разі австро-російського військового конфлікту галицькі українці стануть на боці Австрії проти Росії (Діло. 1912. 7 грудня. С. 3; 9 грудня. С. 6). Участь в нарадах узяли українські посли австрійського парламенту К. Левицький, Є. Олесницький, Л. Цегельський. 10 грудня (за н. ст.) 1912 р. голова Українського клубу К. Левицький на засіданні Державної Ради виступив з заявою по суті прийнятої декларації. Імовірно, Український парламентський клуб в особах названих в щоденнику М. Грушевського послів (Є. Олесницького, Л. Цегельського й А. Шептицького) на підставі цієї заяви підготували згадані меморіали. Щодо автора одного з меморіалів Є. Олесницького А. Жук писав: "Ходила чутка, що під час балканських воєн 1912–1913 рр. д-р Є. Олесницький мав авдієнцію у Франца-Фердинанда, строго триману в тайні, і вручив йому меморіал в українській справі" (*Жук А.* Проф. М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни // Молода нація. 2002. № 3. С. 121).

границы определены по Припять, Днепр и Черное море. Шептицкий[26] был у Императора и докладывал ему два первых мемориала...”

13) За 10 декабря того же года имеется запись, сделанная в Киеве: “... приехал Панейко[27]... говорил, что приехал поискать корреспондентов, поедет еще в Харьков и Екатеринослав, но при этом заводил речь о необходимости создания более тесных связей между политическими кругами; Чикаленко сказал, что такие связи поддерживает профессор Грушевский, будучи в курсе дел тамошних и здешних. Панейко сказал, что Грушевский слишком занят научными работами и далек от народного комитета[28]...”

14) За 27 декабря того же года имеется запись, сделанная в Киеве: “... интересны цифры торговли: наша книготорговля торговала вместе с Харьковым около 22 тыс., «Киевская Старина» – 18 ½, «Час» имел до 1 Декабря обороту 38 тыс. Теперь (так у тексті. – *С. П.*)

---

26 Шептицький Андрей (1865–1944) – визначний український церковний, культурний та громадський діяч, митрополит Української греко-католицької церкви (1900–1944). Віце-маршалок Галицького сейму (1901–1914), член Палати Вельмож австрійського парламенту (1901–1914). 22 січня (за н. ст.) 1906 р. очолював делегацію до цісаря з домаганнями рівних прав для українців Галичини. Був першим українцем, хто виголосив промову в Палаті Вельмож, порушуючи справу заснування українського самостійного університету (28 червня (за н. ст.) 1910 р.). Дбав про розвиток національного шкільництва, духовної освіти, культури. Прихильно поставився до створення СВУ. На початку 1-ї світової війни після окупації російськими військами Львова заарештований, вивезений до Росії, утримувався в Новгороді, Курську, Суздалі.

27 Громадсько-політичний діяч, публіцист, дипломат Василь Лукич Панейко (1883–1956) у 1912 р. став членом Українського інформаційного комітету, заснованого А. Жуком з метою пропаганди справи визволення України в Європі та зацікавлення цією справою офіційних кіл Австро-Угорщини та інших країн. Згаданий в щоденнику М. Грушевського приїзд В. Панейка до Києва був зініційований А. Жуком для з'ясування настроїв щодо створення на підросійській Україні політичної організації “Український комітет” в разі невідворотності австро-російської війни. Разом з В. Панейком для ознайомлення наддніпрянських політичних лідерів з основами розробленої програми виїхав також М. Струтинський. За спогадами А. Жука, “вони відбули подорож на Україну по латинських різдвяних святах” (Жук А. Як дійшло до заснування “Союзу визволення України” (Спомини у 20-ліття “Союзу”) // Календар-альманах “Дніпро” на звичайний 1935 р. Львів, 1935. С. 113). Проте щоденникові нотатки М. Грушевського уточнюють цю дату і вказують, що В. Панейко прибув раніше, 23 (10) грудня 1912 р., адже мав побувати не лише у Києві, але і в Лубнах та Харкові. Місія посланців з Галичини не мала успіху: “З дуже сумними враженнями повернувся з України В. Панейко. Його враження були до такої міри сумні, що він навіть розповідати не хотів, щоб галичан і емігрантів у розпуку не вводити. [...] Міхновського він не застав у Харкові, до Лубень чомусь не міг заїхати, а в Києві лише здолав зробити одному-двом патріотам візити. Та ці патріоти були так настроєні, що він не зважувався навіть зняти з ними розмову на цікаві для нас теми” (Там само. С. 114). Свою зустріч з В. Панейко у Києві згадує і Є. Чикаленко, описуючи лише дискусію щодо правопису “Ради” і “Діла” (*Чикаленко Є.* Щоденник. Т. І. (1907–1917). С. 258; запис від 11 січня (за ст. ст.) 1913 р.). Як щоденникові нотатки М. Грушевського, так і Є. Чикаленка підтверджують, що у Києві В. Панейко не порушував питання про заснування “Українського комітету”.

28 *Див. коментар до запису за 17 грудня (за ст. ст.) 1909 р.*

торговал приблизительно 10–12 тыс., Полтавская книготорговля за полгода около 4-х, Одесса за год также около 4-х. Подписчики «Ст[арины] Киев[ской]» – 19, «Век» – 5, Яновщини – 10, Жебунев – 11, Екатеринослав – 17, «Час» – 9, «Литературно-Научный Вестник» – 6, Радзивилов – 3, Чернигов – 18, Полтава – 21, Одесса показала 12, спр. (так у тексті. – *С. П.*) – 9, Каменец – 15, Умань платила 6, С[анкт]-П[етер]бург – 10, Харьков – 13, Житомир – 5. Всего заказано 118, было около 200 (в 1911 книготорговля «Киевской Старины» торговала 23 400, содержание 4100, почта и экспедиция 2100, имущества на 16 800)…"[29].

15) За 29 декабря того же года имееется запись, сделанная в Киеве: "…я с Обнинским[30] и Вязловым[31] поговорил немного в сторонке;

---

[29] Ці відомості, подані у щоденнику, на допиті 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р. М. Грушевський прокоментував так: "В Записках от 27 декабря 1912 года показано, во первых, на какую сумму продали книг Украинские книжные магазины, а во вторых сколько экземпляров продано через них «Литературно-Наукового Вестника». Здесь перечислены три магазина, а именно: «Литературно-Наукового Вестника» (Владимирская, 26), «Киевской старины» (Безаковская, 6) и «Час» (Фундуклеевская, против театра), а затем показаны местности, куда высылался «Литературно-Научный Вестник». В Харькове есть «Украинская книгарня» (Петровский переулок). В Екатеринодаре есть теперь украинский книжный магазин. [...] Киевская книготорговля «Киевский Науковый Вестник» является комиссионером «Книжного магазина Научного Товарищества имени Шевченка во Львове» и «Видавничой Спилки». Что же касается «Киевской старины» и «Часа», то последние никакого отношения к Львовским издательствам не имеют. Киевская книготорговля «Литературно-Научного Вестника» снабдила при открытии книгами в кредит Харьковскую и Екатеринодарскую книготорговли, но теперь, насколько мне известно, таковая связь прервана. «Час» является собственностью, насколько я знаю, товарищества на паях, а относительно «Киевской старины» я ничего не знаю" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 28).

[30] Обнінський Віктор Петрович (1867–1916) – російський політичний діяч, публіцист. Депутат I Державної думи. Один із засновників Союзу автономістів-федералістів Думи, послідовно обстоював права недержавних народів Росії. Прихильник автономії України. Член "Союза освобождения". Організатор, заступник Товариства єднання народностей Росії, заснованого 1909 р. у Москві. Засновник та фактичний редактор друкованого органу товариства – журналу "Народы и области", перший номер якого вийшов 1 травня (за ст. ст.) 1914 р. На його замовлення М. Грушевський подав до цього числа свою статтю "Очередной вопрос" (*Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 206–210). Підтримував стосунки з членами ТУП, 1911 р. зустрічався з ними у Києві для обговорення ідеї заснування організації автономістів-федералістів народів Російської імперії. Нарада В. Обнінського з київськими діячами ТУП передбачалася також і на 28 листопада (за ст. ст.) 1914 р., на якій М. Грушевський мав подати інформацію про становище на окупованих землях Галичини. Через арешт історика ця зустріч не відбулася (*Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969. С. 39–40). У 1916 р. В. Обнінський виступав з ідеєю скликання з'їзду недержавних народів Росії з метою організації Союзу автономістів. Збереглися листи В. Обнінського до М. Грушевського, які свідчать про їхні теплі дружні взаємини та співпрацю (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 665; Спр. 721. С. 173). Покінчив життя самогубством "от сердечной тоски", як відзначав у своїй некрологічній замітці С. Петлюра (*Петлюра С.* Памяти В. П. Обнинского //Украинская жизнь. 1916. № 3. С. 54–58).

[31] В'язлов Андрій Григорович (1862–1919) – український громадський та політичний діяч, правник. Депутат I Державної думи від Київщини, член української фракції та Союзу

Обнинский выступил защитником единства, я возражал на это, что либеральный режим без автономизма может оказаться более опасным чем старый…"

16) В дневнике за 1913 год, с пометкою "16 августа" имеется запись сделанная во Львове: "…письмо от Чикаленко с советом отказаться и стать в стороне[32]…"

17) За 14 сентября того же года имеется запись, сделанная во Львове: "…с Копачем[33] немного прошлись – спрашивал про будущность Украины, – я сказал, что Галичине быть провинциею…"

18) За 28 сентября[34] того же года имеется запись, сделанная в Киеве: "…поехал в Клуб[35], где было совещание в виду тяжелого материального положения; провели самообложение, я с Ефремовым составили реестр людей, которые должны быть членами и советовали их выбрать, даже не спрашивая о согласии…"

автономістів. Член київської "Просвіти", Ради ТУП, УПСФ (з 1917). В роки Першої світової війни – член Всеросійського союзу земств і міст.

32 Йдеться про лист Є. Чикаленка до М. Грушевського від 12 серпня (за ст. ст.) 1913 р., в якому він укотре висловив свою думку щодо позиції вченого у відомому конфлікті в НТШ: "Але я все лишаюсь при тій гадці, що Вам треба зректись головування, бо яке Ваше становище буде в уряді, коли Ви будете оточені своїми противниками? Це ж одна мука і псування здоровля. На що витрачати енергію, сили марно, коли, стоячи окремо, Ви можете з успіхом затрачати їх на науку, публіцистику, одним словом, на працю, яка проріже глибоку борозну в нашій історії" (Листування Михайла Грушевського. Т. 5. С. 133–134).

33 Йдеться про українського філософа, класичного філолога, громадсько-культурного діяча, педагога, публіциста Івана Симоновича Копача (1870–1952).

34 Зустріч в Українському клубі була запланована М. Грушевським, про що свідчить лаконічний запис у його збереженому "Ежедневнике" за 1913 р.: "клюб" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 417).

35 Йдеться про український клуб "Роди́на" – літературно-мистецьке громадське зібрання, засноване 1911 р. у Києві. В основу діяльності покладено статут, зареєстрований Київським губернським у справах товариств присутствієм 11 серпня (за ст. ст.) 1911 р. Засновники: А. Ярошевич, Ю. Чернявський, М. Гехтер, Ф. Лук'янов. Продовжило традиції Українського клубу, закритого царською адміністрацією. Діяльність клубу розпочалася лише 21 жовтня (за ст. ст.) 1912 р. у зв'язку з ліквідаційними заходами попередника. Управління зібранням належало загальним зборам його членів, Раді старшини з 12-ти осіб. У перші роки склад старшини неодноразово змінювався. У 1914–1917 рр. головою старшини була Л. Старицька-Черняхівська. На 1915 р. клуб налічував 205 членів. У його приміщенні (вул. Володимирська, 42) влаштовувалися публічні зібрання Українського наукового товариства у Києві, шевченківські вечори та інші заходи. Як і Український клуб, "Роди́на" була осередком ТУП. Клуб був під наглядом поліції, про зібрання в ньому провідників українського руху згадується у донесенні начальника жандармського управління Тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини полковника Мазенцова від 17 січня (за ст. ст.) 1915 р. (*Винар Л.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році // Український історик. 1967. № 3–4. С. 107–108).

19) За 1-е ноября[36] того же года имеется запись, сделанная в Киеве: "...на собраниии федералистов С. Котляревский[37] высказал свое недоумение: как может Россия обойтись без Черного моря, как будет с местной российской интеллигенцией, как Киевский университет станет украинским; ответить пришлось уже после его ухода..."

20) За 22-е ноября[38] того же года имеется запись, сделанная в Москве: "...у Долгорукова[39] я председательствовал и потому почти не говорил..."

---

36 Запис у збереженому "Ежедневнике" за 1913 р. – "у мене" – уточнює місце зібрання федералістів: Паньківська, 9, кв. 12 (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 425 зв.).

37 Котляревський Сергій Андрійович (1873–1939) – російський історик і правник, громадсько-політичний діяч, публіцист. Випускник історико-філологічного факультету Московського університету, приват-доцент на кафедрі всесвітньої історії, професор державного права (з 1909) університету. Депутат I Державної думи. Належав до правого крила партії кадетів. Співпрацював з виданнями "Русская мысль", "Русские ведомости" та ін. На початку 1913 р. на сторінках "Русской мысли" виступив з оглядом журналу "Украинская жизнь" за 1912 р. Окремі думки цього огляду співзвучні з тезами С. Котляревського, занотованими в щоденнику М. Грушевського. Визнаючи право викладання українською мовою у початковій школі, він заперечував його поширення на середню та вищу школу: "Но, что естественно и законно в сфере начального обучения, уже неприменимо к средней школе [...]. Еще в большей степени это относится к университету. Введение преподавания в киевском университете на украинском языке (мы не говорим о введении особой кафедры украинского языка, литературы и истории […]) означало бы лишь крайне прискорбную победу провинциального самолюбия над общерусской культурой" (*Котляревский С. А.* Орган русского украинства. Украинская жизнь. 1912 г. № 1–11 // Русская мысль. 1913. Кн. I. С. 8–10). Далі він наполегливо закликав українську інтелігенцію відмежовуватися від проявів сепаратизму та боротьби за політичну автономію України, висловлював однозначну позицію щодо "единства" Росії.

38 Про участь М. Грушевського у зібранні трудовиків цього дня зафіксовано у його "Ежедневнике" за 1913 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 430 зв.).

39 Йдеться про князя Долгорукова Павла Дмитровича (1866–1927) – російського громадсько-політичного та земського діяча, землевласника. Один із засновників та діяльних членів "Союза освобождения" (1903) та партії кадетів (1905), голова ЦК партії (1905–1911). Депутат II Державної думи від Москви. Очолював низку товариств, зокрема Московське товариство грамотності, Товариство слов'янської культури, Товариство миру та ін. За спогадами П. Мілюкова досить часто зібрання кадетів відбувалися у величезному московському особняку князя у Знаменському провулку, 5. Можливо, там же проходило і згадане М. Грушевським засідання. Після жовтневого перевороту брав участь у білогвардійському русі, розстріляний за постановою ОГПУ.

21) За 23-е ноября того же года имеется запись, сделанная в Москве[40]: "...потом доклады про Грузию и Эстонию, довольно интересные[41], в конце про Украину – оставалось времени всего 40 минут и я сделал коротенький доклад[42], посмеялись из-за Ро́дины – Роди́ны[43], по окончании меня покачали..."

22) За 9-ое декабря того же года имеется запись, сделанная в Киеве: "...Семиренко не взирая на убеждения Софии Ивановны[44], не согласился покрыть дефицит «Села»[45], «Засіва», дал только 300 руб., потому я внес 150 из своих[46]..."

---

[40] Йдеться про зібрання Товариства єднання народностей Росії, у зв'язку з яким на прохання його заступника В. Обнінського М. Грушевський прибув заздалегідь, щоб узгодити окремі питання та уникнути дискусії (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 665. С. 5, 7). Про цю зустріч автономістів-федералістів маємо такі пояснення М. Грушевського: "В Москве осенью 1913 р. мне случалось присутствовать на словопрении между старыми членами фракции первой думы и людьми, считавшими принцип федерализма опасным" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 25 (протокол від 23 грудня (за ст. ст.) 1914 р.)).

[41] Короткі тези зазначених доповідей (зокрема щодо національної школи і преси) збереглися в "Ежедневнике" вченого за 1913 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 431). Згодом їх було подано на сторінках друкованого органу Товариства єднання народностей Росії: Грузия // Народы и области. 1914. № 1 (1 мая). С. 9–15; Эсты // Там само. 1914. № 2 (1 июня). С. 4–6; *Лиганд Р.* Очерк истории эстонской народной школы // Там само. С. 6–12; *Ряппо Л.* Об эстонской литературе и культуре // Там само. С. 12–14.

[42] Наступного дня після доповіді М. Грушевський мав слово у тіснішому колі представників товариства, про що свідчить лист В. Обнінського від 25 листопада (за ст. ст.) 1913 р.: "[...] не дадите ли Вы для протокола вчерашней беседы краткий конспект своих двух речей. Я придаю этой беседе значение и хотелось бы сохранить для истории запись ее" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 665. С. 6).

[43] Йдеться про назву українського клубу у Києві – "Роди́на" (*див. примітку № 35*).

[44] Йдеться про Софію Іванівну Симиренко (уроджену Альбрандт) – дружину В. Ф. Симиренка. Походила з родини французьких аристократів, які емігрували в Україну після Великої французької революції. Після смерті чоловіка розпорядилася все майно, записане в його духівниці, призначити на українські справи (*Ковалинський В.* Заповіти Симиренків // *Ковалинський В.* Київські мініатюри. К., 2004. Кн. 3. С. 346–378).

[45] *Див. коментар до запису за 23 березня 1909 р.* Детально див.: *Панькова С.* Михайло Грушевський і народна газета "Село" у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. 2004–2005. Ч. 3–4; 1. С. 25–46.

[46] Серед український меценатів найвагомішу підтримку народним газетам "Село" і "Засів" надавав В. Симиренко, узгоджуючи фінансові справи переважно через В. Леонтовича. З листів В. Лентовича до М. Грушевського відомо, що в жовтні 1911 р. В. Симиренко передав для "Засіву" 1000 руб. (*Панькова С. М.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 403). Згаданий у щоденнику М. Грушевського факт знаходить підтвердження також і в листі В. Леонтовича від 10 грудня (за ст. ст.) 1913 р., в якому він повідомляв, що не отримав посвідки від П. П. Лаврова "на 300 карб., що передав йому вчора на втрати «Засіва»" (Там само. С. 406–407). Сам же М. Грушевський на допитах свідчив: "Газеты «Село» и «Засів» для покрытия своих дефицитов обращались к частной благотворительности, и я иногда давал из своих средств для этого небольшие суммы" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 26 (протокол від 23 грудня (за ст. ст.) 1914 р.)).

23) За 17-е декабря того же года имеется запись, сделанная в Киеве: "...вечером у меня была конференция с кадетами[47]... я указывал ... на необходимость украинской позиции «Киевской мысли»[48]. Шольп[49] объяснил, что «кадеты» не имеют влияния на «Киевскую мысль», она в руках социал-демократов..."

24) За 23-е декабря того же года имеется запись, сделанная в Киеве: "...вечером я пошел к Ште[й]нгелю[50], где докладывал про автономно-федеративные и национальные лозунги..."

25) В дневнике за 1914 год, с пометкою "8 февраля" имеется запись, сделанная в Киеве: "...был у меня Козловский[51], расспрашивал, какая должна быть позиция прогрессивной прессы, я между прочим сказал, что она должна выяснять серйозное значение и «органичность» украинства, чтобы дать понять и многим обруселым украинцам, что для них незазорно примкнуть к украинству. Затем Козловский спрашивал о позиции по отношению независимости, я пояснил, что это лежит за пределами моей политики, «вне сферы зрения»..."

---

47 Місце і час цієї зустрічі були заплановані М. Грушевським, про що свідчить запис у "Ежедневнике" за 1913 р.: "8, у мене" (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 437).

48 "Киевская мысль" – щоденна газета ліберального напряму, виходила у Києві у 1906–1918 рр. Мала щотижневий ілюстрований додаток. Видавець Р. Лубковський. У донесеннях Київського губернського жандармського управління про український рух відзначалося: "Из двух крупных газет, издающихся в Киеве, одна – «Киевская мысль» с ежедневным тиражем в 55 тысяч, сочувствует украинцам" (Там само. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3322. Арк. 15 зв.). На сторінках газети було видрукувано декілька суспільно-політичних статей М. Грушевського (*див. коментарі до записів за 15, 18 травня 1908 р.*).

49 Шольп Євген Густавович (1863–1916) – публіцист, громадський діяч, військовий юрист за фахом. Депутат І Державної думи, член української фракції. Лідер київських кадетів. У 1910-ті роки – співробітник газети "Киевская мысль". Прихильник українського руху, брав участь у зібраннях українців у Києві, в одному з листів до М. Грушевського обурювався черговими антиукраїнськими виступами газети "Новое время" (Там само. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 839. Арк. 6). Підтримував дружні стосунки з М. Грушевським, про що свідчить збережене листування (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 839). У листах 1913 р. – початку 1914 р. Є. Шольп неодноразово висловлював пропозиції про зустрічі з М. Грушевським, С. Єфремовим, Є. Чикаленком (Там само. С. 1–13).

50 Про заплановану зустріч з Ф. Штейнгелем свідчить запис в "Ежедневнике" М. Грушевського (Там само. Спр. 25. Арк. 438). Штейнгель Федір Рудольфович (1870–1946) – український громадсько-політичний і культурний діяч, дипломат. Депутат І Державної думи від Києва, входив до складу української парламентської фракції, з якою активно співпрацював М. Грушевський. Член партії кадетів. З 1908 р. – член ТУП та його ради. У помешканні Ф. Штейнгеля в середині лютого 1914 р. відбулася нарада українців з лідером фракції кадетів IV Державної думи П. Мілюковим (див. примітку № 52).

51 Козловський Всеволод (1877–193?) – громадський діяч, секретар української газети "Громадська думка" (1906). Соціал-демократ. Від 1906 р. проживав у Львові, за дорученням М. Грушевського завідував львівською конторою ЛНВ. Діяч СВУ, секретар президії Союзу та його представник в Головній Українській Раді. Дипломат доби УНР. Опікувався М. Грушевським після прибуття його з Криворівні до Відня у вересні 1914 р.

26) За 9-е февраля того же года имеется запись, сделанная в Киеве: «...вечером собрались у меня – вырабатывали план конференции с Милюковым[52]...”

27) За 23-е февраля того же года имеется запись, сделанная в Киеве: “...идут обыски, конфисковали Кобзарь[53], Жебунев бьет тревогу (алярмуе). Живем в тревоге – прислушиваемся, не звонят ли ночью...”

28) За 24-е февраля того же года имеется запись, сделанная в Киеве: “...утром пришел Иванов[54] и сказал, что какая-то неизвестная

---

52 Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) – російський історик і політичний діяч, публіцист. Один із організаторів і лідерів партії кадетів, з 1906 р. співредактор і ідеолог її друкованого органу газети “Речь”, автор майже всіх передовиць. Депутат III, IV Державних дум Росії, голова фракції кадетів, лідер думської опозиції. Підготовка згаданої “конференції” з П. Мілюковим була пов’язана зі зверненням представників українського руху до фракції кадетів та трудовиків IV Державної думи з пропозицією подати запит до уряду у зв’язку з забороною святкування 100-літнього ювілею Т. Шевченка. Кадети і трудовики, які підтримували українські домагання, внесли в Думу інтерпеляцію, а лідер кадетів П. Мілюков вирішив прибути до Києва для особистого ознайомлення з проблемами українського руху для підготовки своєї промови в Думі. Розроблений план зустрічі та розподіл доповідей детально описано її учасником Є. Чикаленком (*Чикаленко Є.* Щоденник. Т. I (1907–1917). С. 306–313; запис від 16 лютого (за ст. ст.) 1914 р.). На основі доповідей про завдання та проблеми українства, виголошених під час зустрічі у Києві М. Грушевським, Л. Жебуньовим, Л. Яновською, В. Леонтовичем, А. Ніковським, М. Василенком, В. Прокоповичем та іншими, П. Мілюков 19 лютого (за ст. ст.) 1914 р. в засіданні Думи виголосив свою промову (текст промови див.: Там само. С. 313–318). Про візит до Києва лідера кадетів див. також: *Милюков П. Н.* Воспоминания. М., 1991. С. 381. Схвальний відгук на промову та зауваження щодо сутності окремих думок висловив М. Грушевський у своєму листі від 4 березня (за ст. ст.) 1914 р. до П. Мілюкова (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 1–11 зв.; чернетка листа).

53 Йдеться про конфіскацію видання: *Шевченко Т.* Кобзарь: З портр. і життєписом / В редакції В. Доманицького. К.: Видавниче товариство “Криниця”. Друкарня А. І. Гросмана, 1914. XXXVI, 644 с. Наклад 10 000 прим. Конфіскація відбулася на підставі ухвали Київського тимчасового комітету у справах друку від 22 лютого (за ст. ст.) 1914 р. та розпорядження комітету київському поліцмейстеру. Свою ухвалу комітет обґрунтував наявністю у змісті вміщених віршів “Розрита могила” та “Сон” ознак злочину відповідно ст. 74 (п. 3) та ст. 129 (п. 6) Кримінального кодексу. 2 березня (за ст. ст.) 1914 р. київський поліцмейстер рапортував Київському тимчасовому комітетові у справах друку про результати конфіскації. Зокрема, в палітурні М. Скобинського було конфісковано 7800 незброшурованих примірників, у 3-й палітурній артілі – 875 примірників. Здійснено також конфіскацію “Кобзаря”, який надійшов у продаж в книгарні “Час” (45 прим.), В. Ідзиковського (22 прим.), “Українська книгарня” (10 прим.) та “Літературно-наукового вістника” (33 прим.). Таким чином, левову частку “Кобзаря” було конфісковано. Детально див.: Тарас Шевченко. Документи і матеріали (1814–1963). К., 1963. С. 243–245; 265–266.

54 Іванов Сергій Олексійович (1856–1930) – громадський діяч, ветеринар за фахом. Професор Київського політехнічного інституту на кафедрі зоотехніки. Депутат IV Державної думи від Києва. Кадет. Виправдав надії, які покладали на нього українські діячі під час виборів: “Хоч він і великорос, але від нього можна сподіватися більше користи українцям, ніж від «малороса» І. В. Лучицького. Іванов людина щира, сердечна, розумна і по переконанням федераліст, який щиро визнає потребу широкого місцевого самоврядування і не раз висловлювався навіть за автономію України. Проживши на Україні коло 20 років, він

дама приходила и предупреждала, что в участке ей говорили, что сегодня будет обыск в нашем доме. Я пошел поговорить с Василенко[55] – что не выехать ли на несколько дней, чтобы не посадили на эти дни справлять праздник. Пополудни заходил Чикаленко, он выезжал, но независимо от этих страхов. Я решил не ехать. … Жебунев снова с тревожными слухами и сообщениями, что жандармский полковник высказался: мы чистим нелегальных, а легальных не трогаем – пусть занимаются своей агитацией…"

29) За 25-е февраля того же года имеется запись, сделанная в Киеве: "…возвращаясь видел на Крещатике и Фундуклеевской последние проявления демонстрации[56]. Шольп приходил высказать свой

упевнився в потребі для українського народу національної школи, рідної мови в суді, і напевне, буде енергійно стояти за це в Думі" (*Чикаленко Є.* Щоденник. Т. І (1907–1917). С. 238; запис від 21 жовтня (за ст. ст.) 1912 р.). Відстоював українські домагання в Думі. Орендував квартиру у прибутковому будинку Грушевських у Києві на вулиці Паньківській, 9 (кв. 14).

55 Василенко Микола Прокопович (1866–1935) – історик права, публіцист, громадсько-політичний діяч, член партії кадетів. Дійсний член НТШ, УНТ у Києві, академік, другий президент ВУАН. Високо оцінював наукові та науково-організаційні здобутки М. Грушевського, підтримав його під час конфлікту в НТШ 1913 р.: "Те, що Ви зробили Вашою діяльністю, Вашим життям для українства ніякі вороги, ніякі інтриги не можуть закрити. Ваше ім'я має велике історичне значення". Автор публікації "Проф. М. С. Грушевский как историк" у випуску "Украинской жизни" (1916. № 12), присвяченому 50-літтю вченого. Мешкав у Києві неподалік М. Грушевського на вул. Тарасівській, 20. Серед перлюстрованих листів до М. Грушевського збереглася телеграма від М. Василенка, яку переслав вченому портьє з Венеції до Рима 11 листопада (за ст. ст.) 1914 р.: "По нашему мнению приезд необходим, мотивы – Ваши интересы" (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. С. 233 зв.).

Саме у помешканні М. П. Василенка на вул. Тарасівській, 20 після приїзду до Києва М. Грушевського мало відбутися чергове зібрання ради Товариства українських поступовців з метою вироблення позиції щодо діяльності Союзу визволення України, зустрічі з В. П. Обнінським та обміркування способів боротьби з репресіями, які чинила російська військова адміністрація в Галичині. Там зібране товариство застала звістка про обшук у квартирі М. Грушевського, звідти вчений у сурдуті М. Василенка виїхав фіакром на Липки до начальника Київської військової округи М. О. Ходоровича з метою з'ясувати ситуацію і знайти підтримку. Детально див.: *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє–минуле (1914–1920). 2-ге вид. Мюнхен, 1969. С. 39–40.

Про співпрацю М. Грушевського та М. Василенка детально див.: *Гирич І.* М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин) // *Гирич І.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. К., 2016. С. 486–503. Взаємне листування див.: *Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3 т. Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. К., 2008. С. 326–513.

56 Йдеться про демонстрацію студентської молоді провідних вищих шкіл Києва, яка відбулася 25 лютого (за ст. ст.) 1914 р. на знак протесту проти заборони святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. Демонстранти пройшли вулицями Володимирською, Прорізною, Пушкінською, Фундуклеївською, Хрещатиком. На звернення молоді відслужити панахиду в Софійському соборі духовенство відповіло відмовою. Детально ходу демонстрантів описано в газеті "Рада" та подано у рапорті Київського губернського жандармського управління департаменту поліції (Тарас Шевченко. Документи і матеріали (1814–1963). К., 1963. С. 243–245; 262–265).

привет и констатировал огромнейший рост украинства в глазах российского общества. Поговорили про украинский отдел...”[57]

30) За 24-е марта того же года имеется запись, сделанная в Петрограде: “...поехал во «Францию»[58], там еще мало было собравшихся, но Милюкова и Родичева[59] застал...”

31) За 30-е марта того же года имеется запись, сделанная в Петрограде: “...поехал к Петрункевичу[60] на заседание...”

32) За 1-е апреля того же года имеется запись, сделанная по дороге из Петрограда в Киев: “...в Вильне вышли на перрон оба Луцкевича[61]; говорили, что с литовцами очень трудно, ибо они пошли с

---

[57] Щодо цієї зустрічі М. Грушевський дав такі пояснення: “Связи мои с представителями конституционно-демократической партии были довольно обширные, как в Петрограде, так и в Москве и Киеве. 25 февраля 1914 года я разговаривал с Евгением Шольпом относительно желанности открытия украинского отдела в «Киевской мысли». До настоящего времени это не осуществилось” (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 27 (протокол від 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р.)). Ще у 1912 р. під час зустрічі на Шевченківському святі, де головував М. Грушевський, Є. Шольп у своєму слові зазначав, що “український рух мало відомий росіянам, бо українська преса народилася недавно і ще не встигла добре виявити себе, але російська преса раз у раз спочувала демократичним рухам, через те спочуває і українському” (*Чикаленко Є.* Щоденник. Т. I (1907–1917). С. 218).

[58] “Франция” – респектабельний готель на вул. Велика Морська, 6 відкрито у 1860-ті роки, перший власник – барон К. К. Фелейзен. На 1914 р. належав француженці М. Ф. Рено з синами. Будинок зберігся за адресою: вул. Велика Морська, 6 / Набережна Мойки, 51.

[59] Родічев Федір Ізмайлович (1856–1932) – російський політичний діяч. Депутат I–IV Державних дум Росії. Один із засновників, “перший тенор” Конституційно-демократичної партії, лідер її фракції в Думах. Послідовно виступав за оновлення державного устрою, обстоював визвольні принципи. Був прихильником автономії Польщі. Після Лютневої революції – міністр Тимчасового уряду у справах Фінляндії (березень – травень 1917 р.)

[60] Петрункевич Іван Ілліч (1844–1928) – російський політичний діяч. З кінця 1860-х років – відомий земський діяч Чернігівщини, згодом Тверської губернії. За активну громадську діяльність неодноразово піддавався адміністративному виселенню. Депутат I Державної думи, один з організаторів партії кадетів. На початку 1910-х років – видавець друкованого органу партії газети “Речь”, де у 1915–1916 рр. друкував свої публіцистичні праці М. Грушевський. З 1920 р. на еміграції.

[61] Йдеться про діячів білоруського національного руху братів Івана та Антона Луцкевичів. На допиті 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р. М. Грушевський свідчив щодо цього запису: “В дневнике за 1 апреля 1914 года есть запись, что на Виленском вокзале меня встретили «оба Луцкевича» – они оба сотрудники газеты «Наша Нива». Они сообщили мне, что группа Булата (член Государственной Думы разных созывав) готова поддержать в Думе вопрос об автономии. Начиная с 3-й Государственной Думы, группы автономистов, так сказать, рассыпались по разным оппозиционным группам и были даже в группе трудовиков” (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 27). Зустріч відбулася на запрошення Івана Луцкевича, про що свідчить його лист до М. Грушевського від 28 березня (за ст. ст.) 1914 р. У ньому він повідомляв, що 1 квітня (за ст. ст.) 1914 р. М. Грушевського чекатимуть на пероні у Вільні, а тому просить вийти з вагона для розмови про поточні справи (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 871. Арк. 131 зв.). Цей лист був неправильно атрибутований і опублікований як кореспонденція Янки Купали (Івана Луцевича) (див.: *Мицик Ю.* Невідомий лист Янки Купали до Михайла Грушевського // Літературна Україна. 1997. 3 квітня).

правительством, но относительно группы Булата[62] нет сомнения, что будет…"

33) За 28 июля (10/VIII) 1914 года имеется запись, сделанная в Криворивне: "…с почты принесли четыре денежных перевода – были высланы, как сказал … (слово неразборливо, повидимому, – почмейстер), 1/8 и тут на почте пролежали, а я из-за них бил тревогу…"[63].

34) За 5-е октября того же года имеется запись, сделанная в Вене: "… Цегельский говорил, что немцы чрезвичайно интересуются украинским вопросом, что последний повлиял и на объявление войны, а на случай, если бы они были побеждены, уже теперь замышляют мщение, осью которого хотят сделать украинский вопрос…"

35) За 8-е октября того же года имеется запись, сделанная в Вене, из содержания которой видно, что Грушевский, Колеса и некий Вали[64], в 12 часов этого дня собрались в отель "Бристоль", а затем

Збереглося також листування з Антоном Луцкевичем, яке свідчить про тісну співпрацю українського історика з провідними діячами білоруського національного руху (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 618). У збереженому щоденнику вченого за 1904–1910 рр. згадується зустріч із одним із братів Луцкевичів [ім'я не вказане. – *С. П.*] у Петербурзі 6 лютого (за ст. ст.) 1909 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 247). *Див. також коментар № 8*.

62 Булат Андрій Андрійович (1872–1941) – литовський громадський діяч, адвокат. Спеціалізувався на політичних захистах. Депутат II Державної думи, член та лідер партії трудовиків. Член литовських культурно-просвітніх та благодійних товариств. Надавав матеріальну підтримку прогресивній литовській пресі.

63 Цей епізод М. Грушевський прокоментував так: "Запись, сделанная мною в дневнике 28 июля (10 августа нового стиля) 1914 года означает следующее: «с почты принесли сразу все четыре перевода, они были высланы так, как я и велел, начиная с 1 августа и тут на почте их держали, а я бил за них тревогу». Это было мое августовское жалование из Львовского университета, посланное четырьмя переводами, а всего 800 крон" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 28 (протокол від 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р.)).

64 Щодо згаданих цього дня в щоденнику осіб на прізвище "Вали" та "Семере" М. Грушевський на допиті 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р. дав такі пояснення: "В дневнике за 8 октября 1914 года упоминается мною о свидании с некоем Николаем Семере, багатым венгерским помещиком, о котором я знал раньше, что он объявил конкурс на 10 000 крон, на монографию по истории венгерско-украинских отношений. Редактор «Revue politic internacionale» (журнал, издававшийся в Париже с участием многих русских ученых) – Феликс Вали, познакомившись со мною в Вене и просивший дать ему статью для этого журнала, предложил мне познакомиться с Семере, рекомендуя его как очень умного и интересующегося украинским вопросом человека. Я поинтересовался, виделся с Семере, но был совершенно разочарован последним и больше я Семере не видел. Статью для Вали я написал и поручил передать ее Семере, находившемуся в Вене. Насколько помню, Вали сообщил мне о получении моей статьи. Статья эта заключала в себе краткое изложение истории Украины" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 28 (протокол від 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р.)). У протоколах Київського губернського жандармського управління збереглися машинописи (в перекладі російською) листів Ф. Валі до М. Грушевського від 18 та 29 жовтня (за н. ст.) 1914 р. з проханням подати згадану статтю та передати рукопис її через Семере (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 235–235 зв.).

пошли к некоему Семере (или Шемере) для переговоров. Из этой же записи видно, что в лице Семере является какой-то дипломат, бывавший у Абдуль Гамида[65] и близкий к Императору Вильгельму[66], при чем тот же Семере высказывал обещание оказать помощь в украинских нуждах.

36) За 14-е октября того же года имеется запись, сделанная в Вене: "...Зашел к Д...[67] тот рассказывал... что поляки, боясь попасть в

---

65 Йдеться про Абдул-Гаміда II (1842–1918) – турецького султана (1876–1909). У 1876 р. під тиском лідерів "Нових Османів" прийняв конституцію, проте незабаром розпустив обраний парламент та запровадив деспотичний режим. Через політику пригноблення народів Османської імперії був прозваний "кривавим султаном". У результаті молодотурецької революції 1908 р. відновив конституцію 1876 р. 1909 р. після придушення молодотурками контрреволюційного путчу був позбавлений влади та заарештований. Помер в ув'язненні.

66 Вільгельм II (1859–1941) – імператор Німеччини і король Пруссії (1889–1918).

67 За свідченнями М. Грушевського на допиті 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р., тут ідеться про Володимира Вікторовича Дорошенка (1879–1963) – українського громадсько-політичного діяча, бібліографа, літературознавця, публіциста, багаторічного бібліотекаря НТШ (1908–1914; 1918–1944): "Владимир Дорошенко – б[ывший] студент Московского университета, а затем окончивший Львовский университет, – библиотекарь Наукового Товарищества имени Шевченко, поселился в моем доме перед подходом русских войск ко Львову, не спрашивая у меня о том разрешения и в мое отсутствие. Затем я встречался с ним в Вене" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 27). Цими застереженнями М. Грушевський до певної міри намагався за тих обставин відсторонитися від одного з засновників, секретаря, члена Президії, редактора видань Союзу визволення України В. Дорошенка, з яким перед тим більше 10-ти років тісно співпрацював і відіграв важливу роль у його науковій кар'єрі та громадському становленні.

Як речовий доказ у справі М. Грушевського зберігся машинопис листа В. Дорошенка до М. Грушевського від 12 серпня (за н. ст.) 1914 р. (у перекладі російською), написаний невдовзі після заснування СВУ. В. Дорошенко намагався переконати вченого у згубності для українства орієнтації на Росію: "Большая была бы беда, если бы украинцы прониклись энтузиазмом к России. Все равно, в случае победы России, украинское движение было бы грубо задавлено, не взирая и на лояльность украинцев. Если бы еще лет 50 не было войны между Россией и немцами, мы могли бы надеяться, что добились бы и в России своего через развитие ее демократии, но обстоятельства сложились так фатально, что немцы не имели времени ждать, пока мы подрастем, и должны были выступить теперь против России […]. Теперь все наши надежды и желания тесно связаны с победой Австрии и Германии. Такая победа сразу уже ставит нас на ноги в национ[альном] смысле и сразу даст нам то, чего даже в мечтах нельзя было требовать от России. Слухи о «Киевском Княжестве», повидимому, – не плод фантазии и готовы отлиться в реальную форму в случае победы над Россией" (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 234 зв.).

З ініціативи зокрема В. Дорошенка організовано переїзд М. Грушевського з Криворівні до Відня у вересні 1914 р., де вони потім неодноразово зустрічалися. У своїх публікаціях 1950-х роках В. Дорошенко наголошував на неприхильності М. Грушевського до СВУ, його "малодушії" (*Гирич І.* "Федераліст" очима "самостійника" (до історії написання статті А. Жука "М. Грушевський та СВУ") // *Гирич І.* Михайло Грушевський: конструктор модерної української нації. К., 2016. С. 418–420). Це спонукало засновника СВУ А. Жука до об'єктивнішого і зваженішого висвітлення проблеми у своїй праці "Проф. М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни" (вперше опублікована у виданні: Молода нація. 2002. № 3. С. 111–134).

Германию, хотят присоединиться к украинцам – пусть будет польско-украинское государство в перспективе[68] под властью Габсбургского Эрцгерцога. Этот план взялся проводить Василько[69]…"

37) За 31-е октября[70] того же года имеется запись, сделанная в Риме: "…поехал к Шмурло, который только день как приехал; застал и уговорился, что приеду вечером… заходил к Осоргину[71], … после

---

[68] Згадану розмову М. Грушевський прокоментував так: "Записанный мною в дневнике разговор 14 октября 1914 года о желании поляков присоединиться к украинцам, и что этот план образования Польско-Украинского государства взялся проводить Василько, – происходил у меня или с Дорошенко или с Днестрянским – профессором Львовского университета, – точно не помню" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 27 (протокол від 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р.)). Попередні свідчення М. Грушевського вказують, що згадана розмова могла відбуватися з В. Дорошенком, який з вересня 1914 р. мешкав у Відні й інформував вченого про поточні події. Є підстави вважати цим співбесідником і С. Дністрянського, який з початком Першої світової війни розробляв проєкт адміністративної реформи Галичини, сутність якої полягала у поділі краю на польську та українську частини, а основний результат – в автономії української влади на теренах Східної Галичини. Цей нереалізований проєкт вчений подав у брошурі "Галицькі адміністративні реформи в перехідний період", і, безперечно, його не могли не цікавити інші плани щодо вирішення цього питання.

[69] Василько Микола (1868–1924) – український громадський і політичний діяч. Посол до Буковинського сейму (від 1889) та австрійського парламенту (1899–1918). Заступник голови Українського клубу у Відні. Активно виступав за виборчу реформу, відкриття самостійного українського університету у Львові. Один із засновників, член президії Загальної Української Ради у Відні (1915–1916). Прихильник австро-української концепції. У 1915–1916 рр. організував Гуцульсько-буковинський легіон, який діяв у складі австрійської армії. Діяч ЗУНР.

[70] Цей фрагмент запису дослівно було використано у секретній записці начальника жандармського управління Тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини до військового генерал-губернатора Галичини (Ссылка М. С. Грушевского / Подготовил П. Елецкий // Минувшее: Исторический альманах 23. СПб., 1998. С. 248–249).

На допитах М. Грушевський свідчив: "Упоминаемый в дневнике Шмурло Е. Ф., есть римский корреспондент Петроградской Академии Наук" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 28 (протокол від 8 лютого 1915 р.)).

Шмурло Євген Францевич (1853–1934) – історик і археограф. Випускник Петербурзького університету, учень К. Бестужева-Рюміна. Приват-доцент Петербурзького університету, з 1891 р. – професор Дерптського університету. Від 1903 р. вчений кореспондент Петербурзької академії наук у Римі. У 1915 р. отримав відрядження академії в Галичину для організації охорони пам'яток в районі бойових дій. Результати своїх наполегливих архівних пошуків в Італії та Іспанії видрукував у серіях "Россия и Италия" (4 тт., 1927), "Памятники культурных и дипломатических сношений России с Италией" та працях "Римская курия на русском православном востоке. 1609–1654" (Прага, 1928), "Введение в русскую историю" (Прага, 1924). Після 1917 р. емігрував. *Див. також коментар до запису за 13 квітня 1908 р.*

[71] Відомості про особу Осоргіна подає М. Грушевський на допиті 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р.: "Упоминаемый в тех же дневниках за 1, 4 и 5-е ноября 1914 года «Осоргин» есть сотрудник «Русских ведомостей» – и это его литературный псевдоним. Как его настоящая фамилия я раньше не знал, но затем мне сказали, что его фамилия Ильин Михаил; с политической деятельностью его я совершенно не знаком, и он обратился ко мне с просьбою дать ему материал для корреспонденций в «Русские ведомости» по украинскому вопросу" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 27).

обеда пошел к Шмурло, который между прочим высказал, что не ожидает ли меня какая-нибудь неприятность в России, ибо он где-то слыхал: «вот он сидит себе в Венеции и ожидает чем это кончится». Но где – не захотел сказать…"

38) За 1-е ноября того же года имеется запись, сделанная в Риме: "…перед обедом пришел Сем.[72], а потом Осоргин. Разговаривал об итальянской прессе; Осоргин предложил услуги, желая быть чем-нибудь полезным…"

39) За 4-е ноября того же года имеется запись, сделанная в Риме: "… по получении денег у меня явилось желание ехать завтра… поехал к Осоргину, уведомить его, что уже еду, ждал не дождался. … после ужина был Сем. и сидел. Я колебался ехать или нет, ибо Осоргина не было, я решил остаться, пошел отменить распоряжение о завтраке. Потом приехал Осоргин и сидели до 11 ½…"

40) За 5-е ноября 1914 года имеется запись, сделанная в Риме: "…после обеда поспешил к Осоргину, согласно вчерашнему обещанию…"

41) За 13-е ноября того же года имеется запись, сделанная в Вене: "…в 9 часу утра был дома, застал здоровыми и в хорошем настроении. Погодя пришел Д.[73], разсказывал, как целый месяц прошел в спорах о реорганизации Центрального Украинского Комитета[74]…"

Михайло Андрійович Осоргін (справжнє прізвище Ільїн (1878–1942) – російський письменник, журналіст, кореспондент "Русских ведомостей", один із активних членів масонських лож в еміграції. На той час мешкав у Римі. Окремі дані про М. Ільїна містять жандармські документи 1915 р.: "[…] по сведениям Департамента полиции проживает в Италии и является членом партии социалистов-революционеров, одним из руководителей мятежнического движения в Москве в 1905 году и вступившим в 1908 году в число членов Парижской группы содействия партии социалистов-революционеров" (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3321. Арк. 49 зв.).

72 Про цю особу М. Грушевський свідчив: "Упоминаемый в дневнике за 1-е и 4-е ноября 1914 года некто «Сем.» – есть ученик Римской консерватории Семеновский" (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 28 (протокол від 8 лютого 1915 р.)).

73 На допиті 8 лютого (за ст. ст.) 1915 р. М. Грушевський свідчив, що у цьому записі йдеться про В. Дорошенка (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 28). Саме про ці останні дні перебування М. Грушевського у Відні В. Дорошенко писав через багато років: "Перед від'їздом він відбув конференцію з президією Союзу й обіцяв по приїзді держати з Союзом зв'язок" (*Дорошенко В.* Життя й діяльність Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя із дня його смерти (1934–1959) / Упоряд. М. Галій. Нью-Йорк, 1960. С. 19).

74 Так, імовірно, "знавець" української мови С. Щоголєв переклав назву Головної Української Ради, заснованої 2 серпня (за н. ст.) 1914 р. з представників трьох галицьких партій (УНДП, УРП, УСДП) на чолі з К. Левицьким. З Радою співпрацювали діячі СВУ. Проєкт реорганізації ГУР було подано вже 26 листопада (за н. ст.) 1914 р., і, як згадував її голова, "не в річевих поглядах, але в особистих посяганнях лежав «камінь преткновения» і тому над всякими проєктами велися довгі наради і переговори з нашими групами і партіями, – заки узгіднились розбіжні думки і особисті непорозуміння" (*Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. На підставі споминів

42) За 16-е Ноября того же года имеется запись, сделанная в Вене: “пакуемся[75]...”

Подполковник: Самохвалов [власноручний підпис]
Эксперт: Инспектор по делам печати в г. Киеве С. Щеголев [власноручний підпис]
Понятые: Сергей Гашенко, Максим Миленко [власноручний підпис]

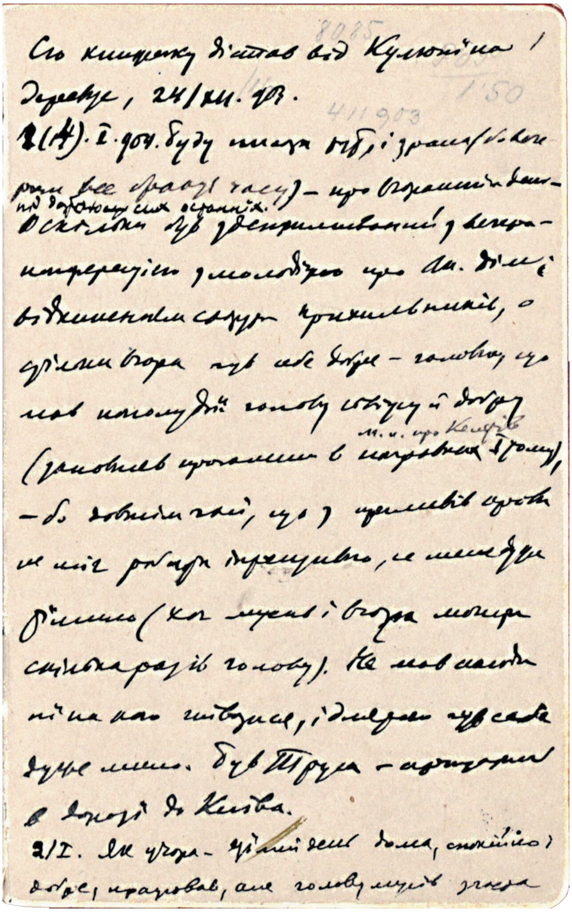
ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 229–232.

і документів. Львів, 1929. Ч. І. С. 72). Сутність дискусій полягала у перетворенні Ради на загальноукраїнський орган. 5 квітня (за н. ст.) 1915 р. реорганізована на Загальну Українську Раду. Докладно про реорганізацію ГУР див.: *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 158–165.

[75] Під час допиту 29 листопада (за ст. ст.) 1914 р. М. Грушевський дав детальні пояснення свого вимушеного проживання у Відні та Римі у вересні – листопаді 1914 р. та повернення до Росії, що збігається з щоденниковими нотатками: “7-го сентября ст[арого] стиля выехал через Венгрию в Вену; там я пробыл приблизительно до половины октября по ст[арому] ст[илю] и выехал в Италию. Был там в разных городах, а главным образом в Риме. Из Рима я вернулся обратно в Вену за семьею и немедленно же мы все выехали через Румынию в Россию. 20-го сего ноября прибыли на ст[анцию] Унгены, а 22-го числа того же месяца в Киев” (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві. С. 14 (протокол №1 від 29 листопада (за ст. ст.) 1914 р.)). Про перебування М. Грушевського у Відні та від’їзд до Києва див.: *Винар Л.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 р. // Український історик. 1967. № 3–4. С. 103–108; *Жук А.* Проф. М. Грушевський і Союз визволення України в роках першої світової війни. С. 111–134. Про подальші події в житті М. Грушевського детально див.: Ссылка М. С. Грушевского / Подготовил П. Елецкий // Минувшее: Исторический альманах 23. СПб., 1998. С. 207–261.

Михайло Грушевський
Фотографія Е. Тшемеського. Львів
8 січня (за ст. ст.) 1904 р.
ІР НБУВ. Ф. 292. Од. зб. 162

Перша щоденникова нотатка Михайла Грушевського у блокноті, подарованому донькою Катериною на Різдво 1903 р.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 26

Катерина Грушевська
Львів, вул. Понінського, 6. Приблизно 1904 р.
ЛННБ України ім. В. Стефаника, відділ рукописів

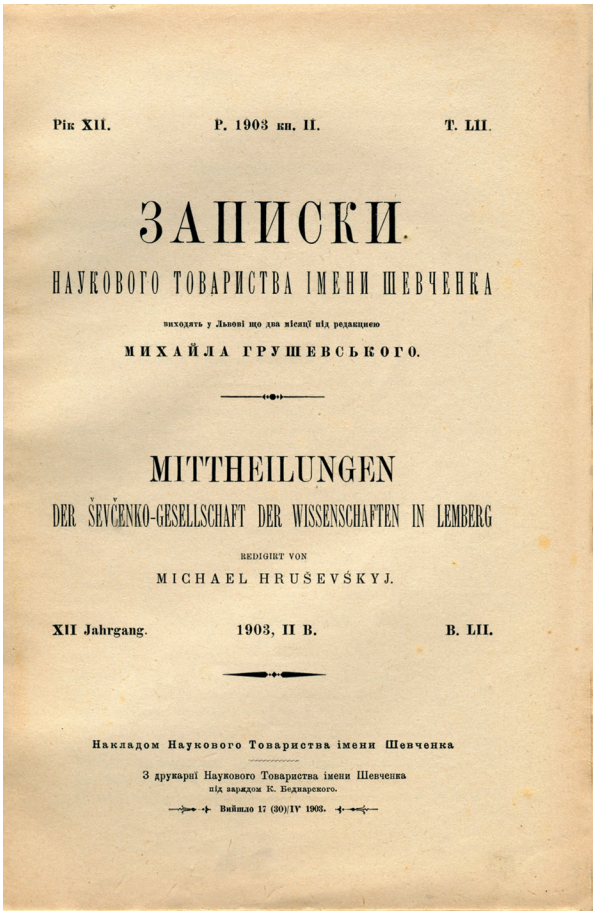
Вілла родини Грушевських у Львові
на вул. Понінського, 6, зведена 1902 р.
Липень 1904 р.
Збірка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Домашня робітня професора Михайла Грушевського, оздоблена в гуцульському стилі

Львів, вул. Понінського, 6. Липень 1904 р.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 923. Арк. 21

Рік XII. Р. 1903 кн. II. Т. LII.

ЗАПИСКИ.

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XII Jahrgang. 1903, II B. B. LII.

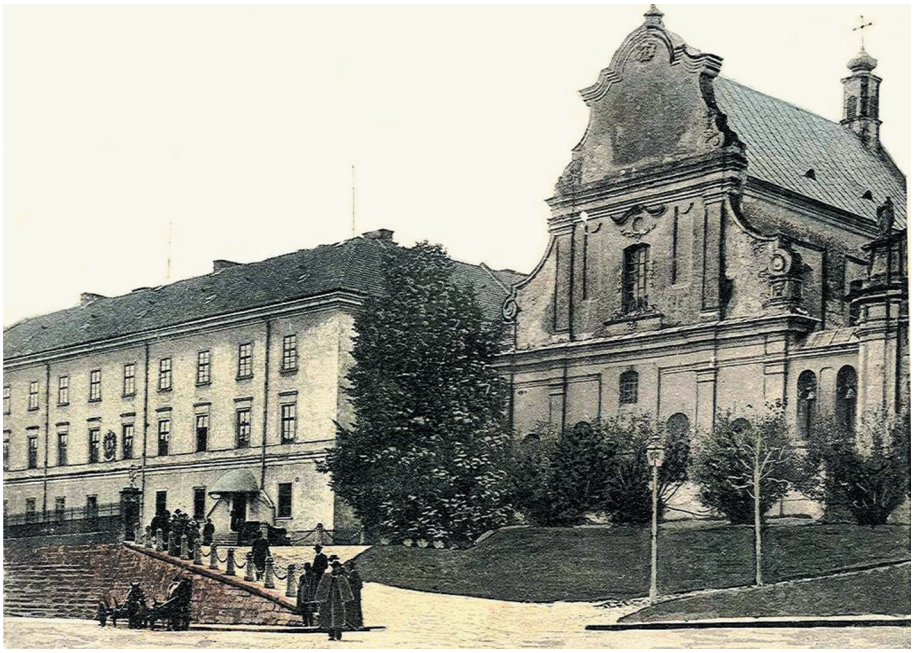
Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 17 (30) IV 1903.

Титульна сторінка “Записок Наукового товариства імені Шевченка” (1903. Т. LII. Кн. II)

У 1895–1913 рр. за редакцією Михайла Грушевського вийшло 110 томів “Записок”

Корпус Львівського університету, в аудиторіях якого упродовж 1894–1914 рр. читав свої лекції та проводив "Історичні вправи" професор кафедри української історії Михайло Грушевський

Львів. Кінець XX ст.

**Поштова картка з краєвидом Венеції,
відправлена Михайлом Грушевським 19 (6) квітня 1904 р.
дружині та доньці зі своєї першої подорожі Італією**

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 36 зв.

**Поштова картка з панорамою Флоренції,
відправлена Михайлом Грушевським
21 (8) квітня 1904 р. дружині та доньці
зі своєї першої подорожі Італією**

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 20 зв.

Один із перших листів
Катерини Грушевської до свого Татуся

Львів. 1904 р.

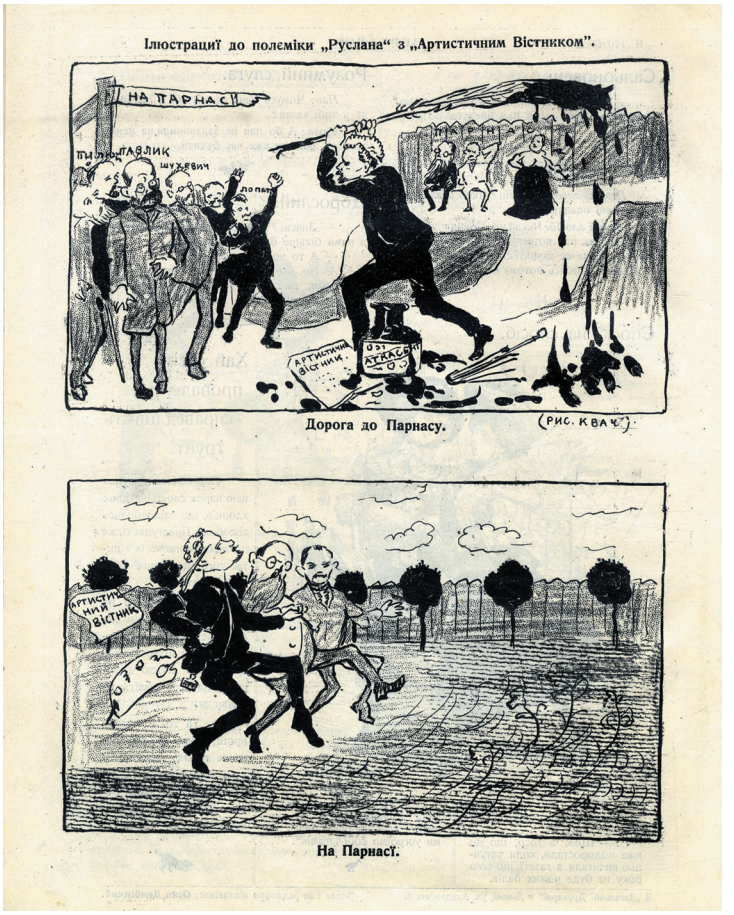
ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 288. Арк. 13

Михайло Грушевський
у своєму домашньому робочому кабінеті
Львів, вул. Понінського, 6. Липень 1904 р.
Збірка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Рисунок Михайла Грушевського на аркуші щоденника
Львів. 26 січня (за ст. ст.) 1905 р.
ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 93

Іван Квач. Дорога до Парнасу. На Парнасі. 1906
Шаржі до довготривалого полілогу щодо першочерговості
спорудження українського театру у Львові
чи відкриття українських приватних шкіл та гімназій
За виданням: Зеркало. 1906. Ч. 170. 15 січня (за н. ст.). С. [8]

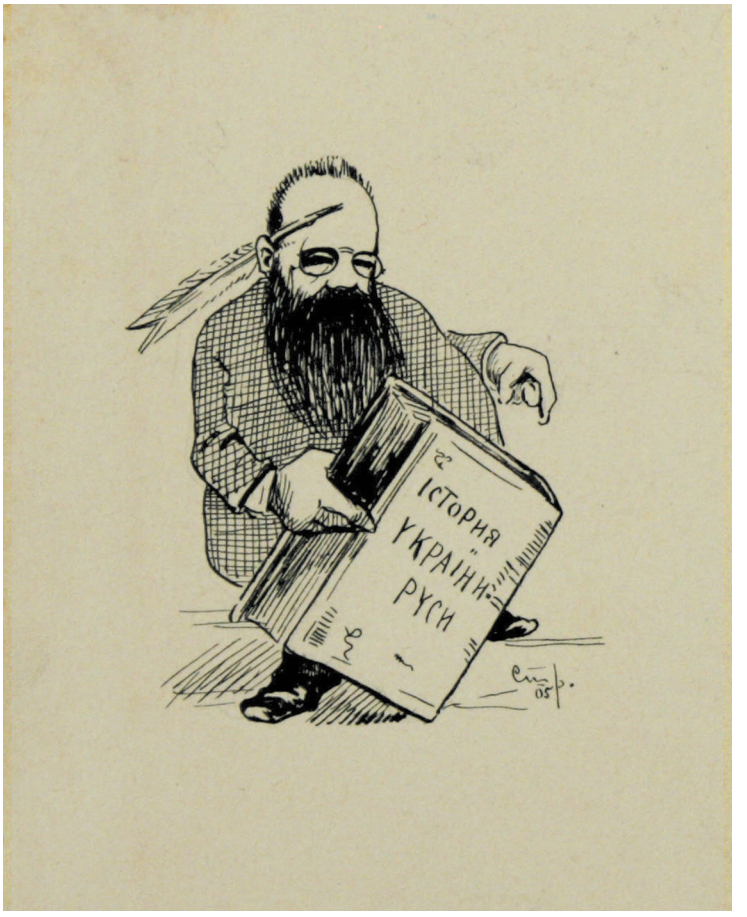
Фрагмент експозиції Всеукраїнської мистецької виставки у Львові 1905 року з портретом Аріадни Труш пензля Івана Труша та творами гуцульських майстрів з приватної збірки Михайла Грушевського

Лютий 1905 р.

За виданням: Kraj (Petersburg). 1905. № 35. 2 (15) września

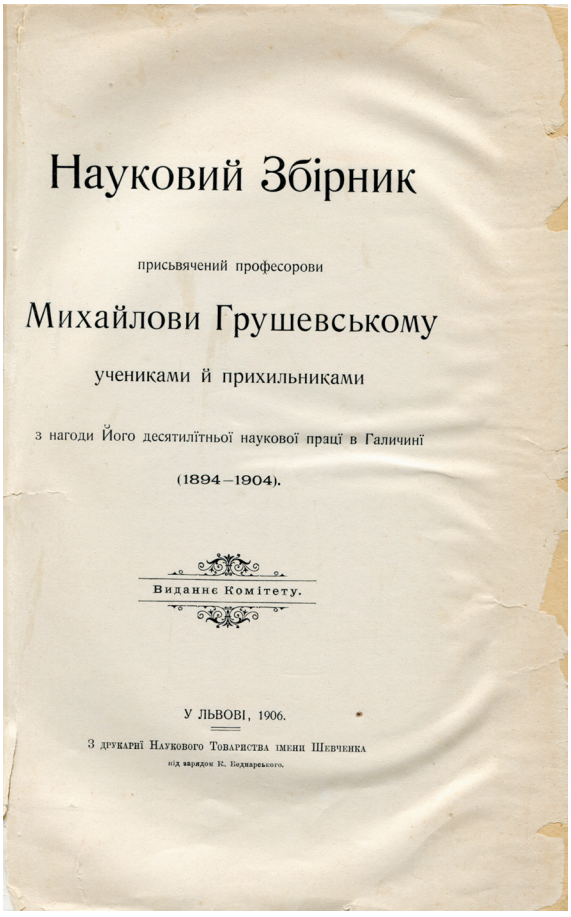
Іван Труш. Портрет Катерини Грушевської. 1903
Портрет експонувався
на Всеукраїнській мистецькій виставці
у Львові 1905 р.
За виданням: Артистичний вістник. 1905.
Зошит І. Вклейка між с. 6–7

Яків Струхманчук. Шарж на Михайло Грушевський. 1905
Збірка Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького

“Родинний з’їзд” у Києві
після відпочинку Михайла, Марії та Катерини Грушевських у Ялті
У першому ряду: племінники М. Грушевського Сергій та Ольга,
донька Катерина, мати Глафіра Захаріївна
У другому ряду: брат Олександр, сестра Ганна, Михайло, його дружина Марія
Фотографія В. Висоцького. Київ. Між 24 і 30 вересня (за ст. ст.) 1905 р.
Збірка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Науковий Збірник

присьвячений професорови

Михайлови Грушевському

учениками й прихильниками

з нагоди Його десятилїтньої наукової праці в Галичинї

(1894—1904).

Виданнє Комітету.

У ЛЬВОВІ, 1906.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка

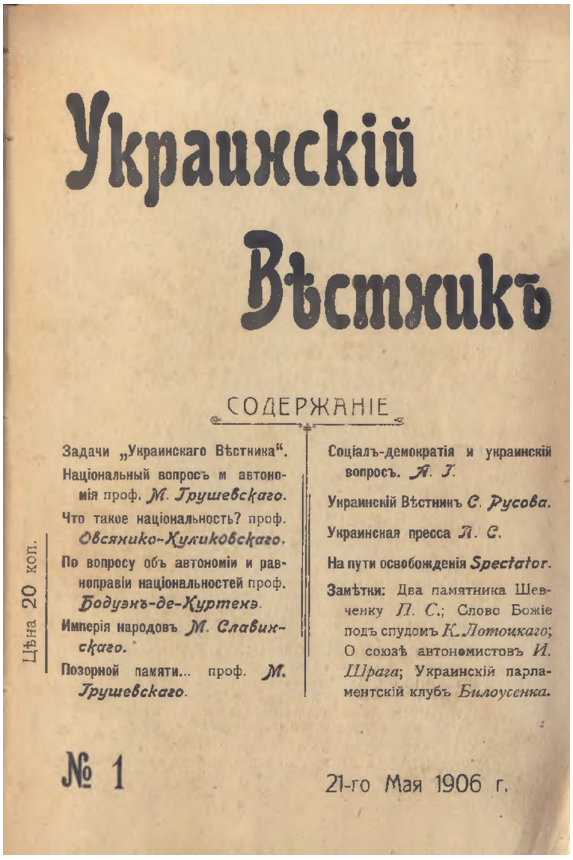
під зарядом К. Бадяревського.

Науковий Збірник присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904) (Львів, 1906)

12 (25) лютого 1906 р. з нагоди виходу збірника в готелі Л. Штадтмілєра (вул. Краківська, 9) відбулося урочисте зібрання та дружня вечірка

Михайло Грушевський
Фотографія Е. Тшемеського.
Львів 8 січня (за ст. ст.) 1904 р.
Портрет уміщено у збірнику з народи 10-літньої
наукової діяльності вченого в Галичині
Приватна збірка С. Білоконя

Украинскій Вѣстникъ

СОДЕРЖАНІЕ

Задачи „Украинскаго Вѣстника“.
Національный вопросъ и автономія проф. *М. Грушевскаго.*
Что такое національность? проф. *Овсянико-Куликовскаго.*
По вопросу объ автономіи и равноправіи національностей проф. *Бодуэнъ-де-Куртенэ.*
Имперія народовъ *М. Славинскаго.*
Позорной памяти... проф. *М. Грушевскаго.*
Соціалъ-демократія и украинскій вопросъ. *А. Т.*
Украинскій Вѣстникъ *С. Русова.*
Украинская пресса *П. С.*
На пути освобожденія *Spectator.*
Замѣтки: Два памятника Шевченку *П. С.*; Слово Божіе подъ спудомъ *К. Лотоцкаго*; О союзѣ автономистовъ *И. Шрага*; Украинскій парламентскій клубъ *Билоусенка.*

Цѣна 20 коп.

№ 1

21-го Мая 1906 г.

Перший номер “Украинского вестника” – неофіційного друкованого органу Української парламентської громади І Державної Думи Російської імперії

М. Грушевський підготував для журналу, що виходив у травні–вересні 1906 р., 11 публіцистичних статей

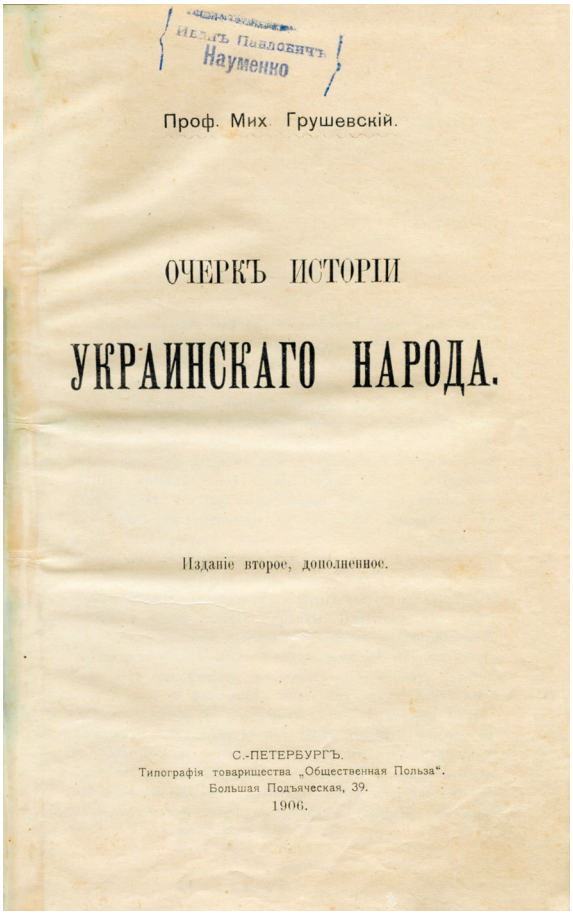

Портрет Юрія Галицького (Юрія І Львовича)
роботи Михайла Грушевського

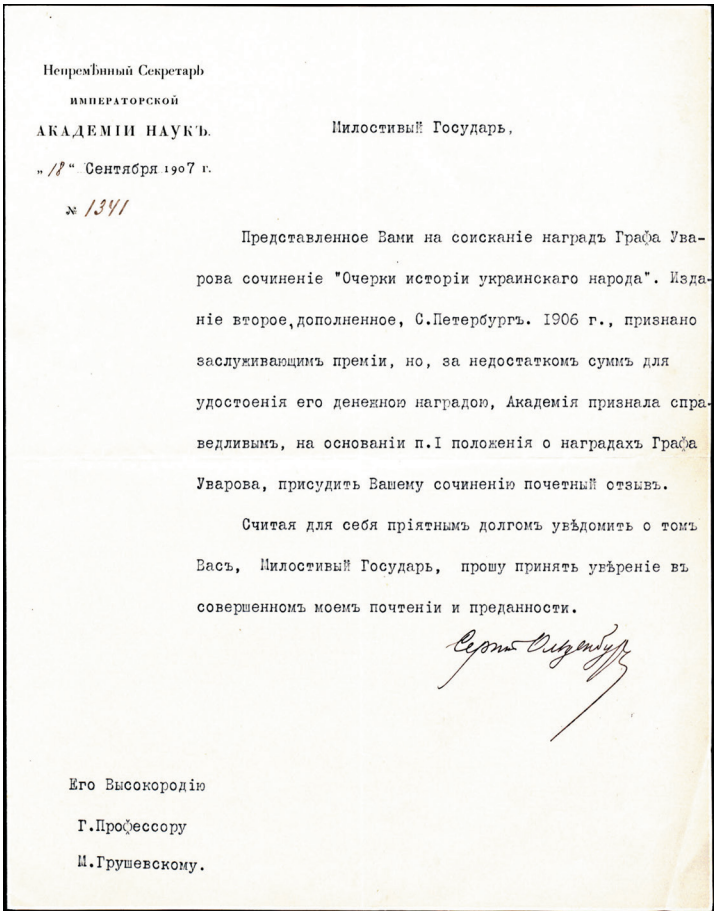
21 вересня (за ст. ст.) 1906 р.

Начерк виконаний у зв'язку з підготовкою
першого ілюстрованого наукового-популярного видання вченого
"Про старі часи на Україні. Коротка історія України" (1907)

ЛННБ України ім. В. Стефаника, відділ рукописів

Грушевский М. Очерк истории украинского народа
2-е изд. СПб., 1906

Непремѣнный Секретарь
императорской
АКАДЕМІИ НАУКЪ.

„18“ Сентября 1907 г.

№ 1341

Милостивый Государь,

Представленное Вами на соисканіе наградъ Графа Уварова сочиненіе "Очерки исторіи украинскаго народа". Изданіе второе, дополненное, С.Петербургъ. 1906 г., признано заслуживающимъ преміи, но, за недостаткомъ суммъ для удостоенія его денежною наградою, Академія признала справедливымъ, на основаніи п.I положенія о наградахъ Графа Уварова, присудить Вашему сочиненію почетный отзывъ.

Считая для себя пріятнымъ долгомъ увѣдомить о томъ Васъ, Милостивый Государь, прошу принять увѣреніе въ совершенномъ моемъ почтеніи и преданности.

Сергѣй Ольденбургъ

Его Высокородію
Г.Профессору
М.Грушевскому.

Лист Неодмінного секретаря
Імператорської академії наук С. Ольденбурга про відзначення
“Очерка истории украинского народа” М. Грушевського,
поданого на здобуття Уваровської премії,
“почесним відгуком” через фінансові обмеження
Петербург. 18 вересня (за ст. ст.) 1907 р.

Hotel Ermitage

KIEW.

Гостинница Эрмитажъ

Кіевъ,

Фундуклеевская улица, домъ № 26, Телефонъ № 1503.

Книга № 5 № 12

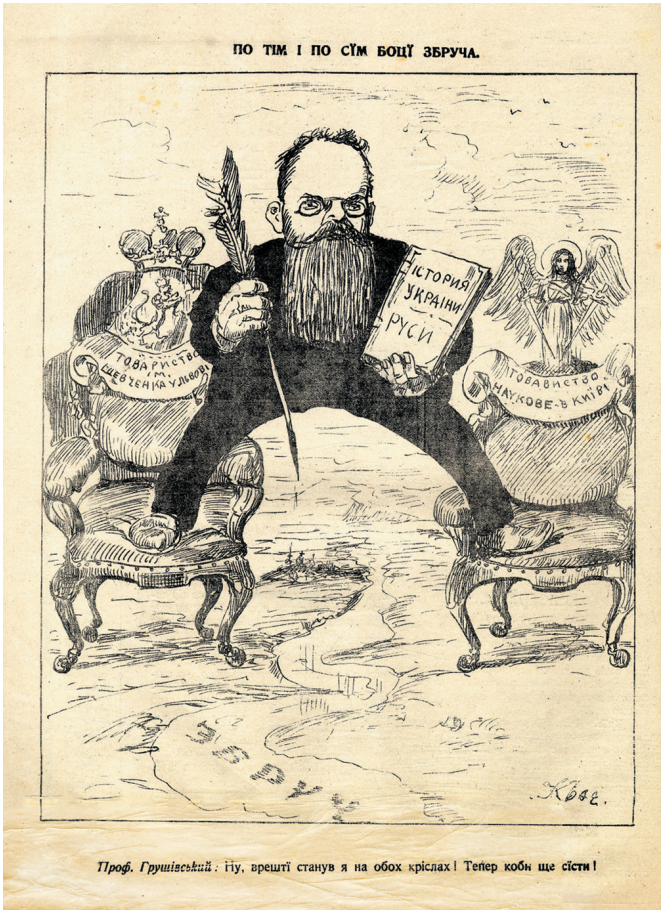
Счетъ № 963 Гн. Грушевскому

190 г.

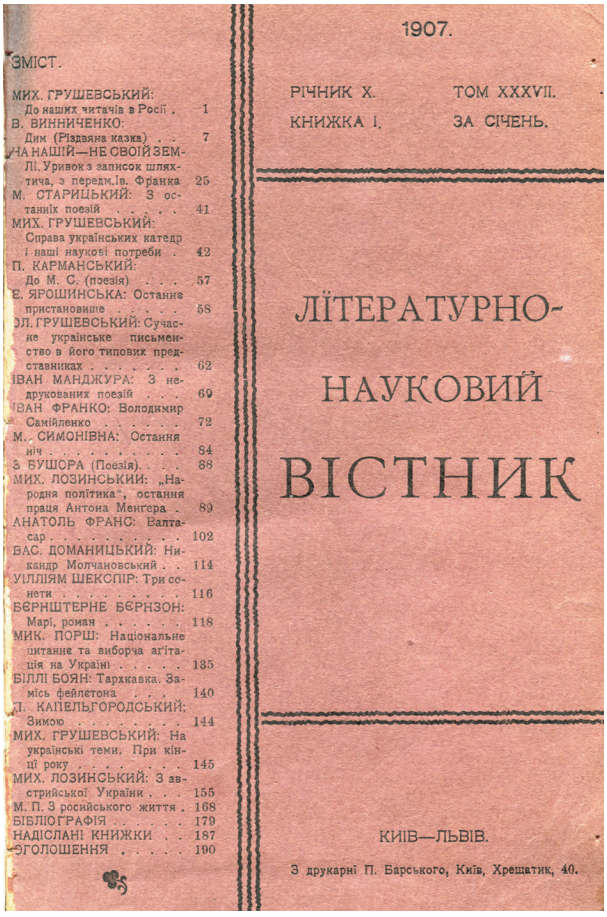
	Р.	К.	Р.	К.
Съ 12 апр. по 13 апр. 1 сутки				
по 13 апр. 5 апр.				
за 3 с[утокъ]	2	–	6	–
Марка				05
Итого			6	05

Рахунок готелю “Ермітаж” у Києві,
вул. Фундуклеївська
(нині – Богдана Хмельницького), 26,
за проживання родини Грушевських
2–5 квітня (за ст. ст.) 1907 р.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 891. Арк. 31

Іван Квач.“По тім і по сім боці Збруча”. 1907
У шаржі автор передає сприйняття
українським галицьким суспільством
перенесення М. Грушевським до Києва
своїх науково-видавничих проєктів
За виданням: Зеркало. 1907. Ч. 199–200. 15 червня (за н. ст.). С. [12]

ЗМІСТ.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: До наших читачів в Росії . 1
В. ВИННИЧЕНКО: Дим (Різдвяна казка) . . . 7
НА НАШІЙ—НЕ СВОЇЙ ЗЕМЛІ. Уривок з записок шляхтича, з передм. Ів. Франка 25
М. СТАРИЦЬКИЙ: З останніх поезій 41
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Справа українських катедр і наші наукові потреби . 42
П. КАРМАНСЬКИЙ: До М. С. (поезія) 57
Е. ЯРОШИНСЬКА: Останнє пристановище 58
ВЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Сучасне українське письменство в його типових представниках 62
ІВАН МАНДЖУРА: З недрукованих поезій 69
ІВАН ФРАНКО: Володимир Самійленко 72
М. СИМОНІВНА: Остання ніч 84
З БУШОРА (Поезія). . . . 88
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: „Народня політика", остання праця Антона Менгера . 89
АНАТОЛЬ ФРАНС: Валтасар 102
ВАС. ДОМАНИЦЬКИЙ: Никандр Молчановський . . 114
УІЛЛІЯМ ШЕКСПІР: Три сонети 116
БЄРНШТЕРНЕ БЄРНЗОН: Марі, роман 118
МИК. ПОРШ: Національне питанне та виборча агітація на Україні 135
БІЛЛІ БОЯН: Тархкавка. Замість фейлетона . . . 140
Л. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: Зимою 144
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми. При кінці року 145
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: З австрийської України . . . 155
М. П. З російського життя . 168
БІБЛІОГРАФІЯ 179
НАДІСЛАНІ КНИЖКИ . . . 187
ОГОЛОШЕННЯ 190

1907.

РІЧНИК X. ТОМ XXXVII.
КНИЖКА I. ЗА СІЧЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК

КИЇВ—ЛЬВІВ.

З друкарні П. Барського, Київ, Хрещатик, 40.

Перша книжка "Літературно-наукового вістника", що вийшла з друкарні Петра Барського на Хрещатику, 40 після перенесення редакції журналу до Києва

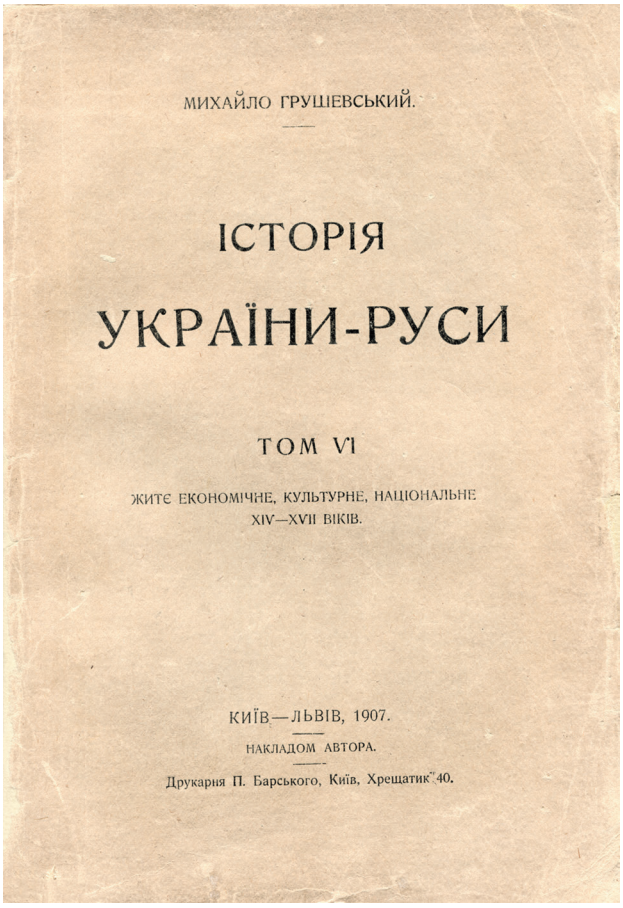
Січень 1907 р.

Іван Квач. “До Київа”. 1907

Шарж відтворює реакцію
українського галицького суспільства
на перенесення М. Грушевським до Києва
редакції “Літературно-наукового вістника”

За виданням: Зеркало. 1907. Ч. 194. 15 січня (за н. ст.). С. [8]

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ VI

ЖИТЄ ЕКОНОМІЧНЕ, КУЛЬТУРНЕ, НАЦІОНАЛЬНЕ
XIV—XVII ВІКІВ.

КИЇВ—ЛЬВІВ, 1907.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

Друкарня П. Барського, Київ, Хрещатик 40.

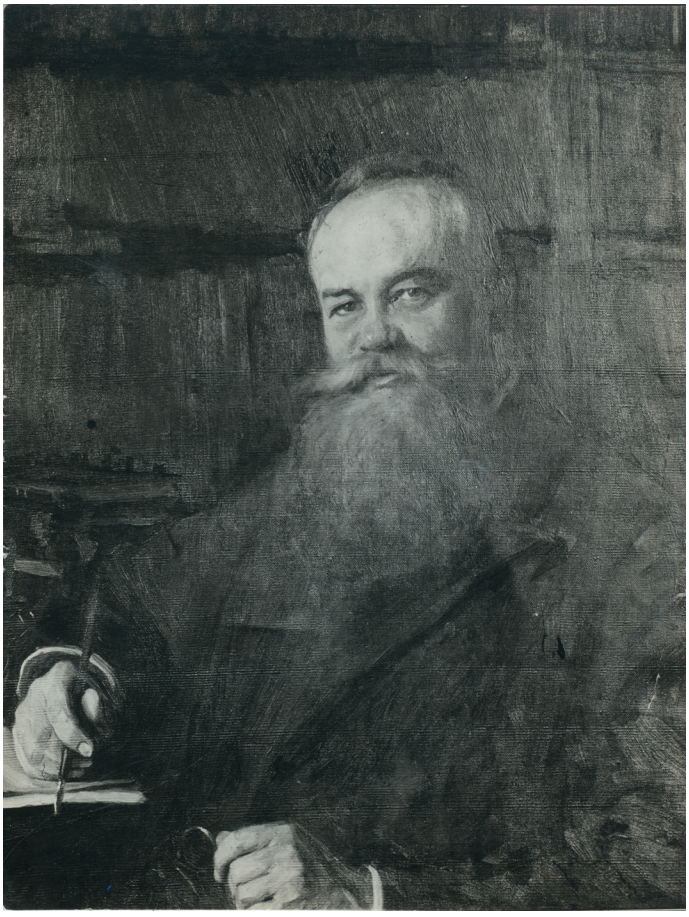
Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. VI.
Київ–Львів: Друкарня Петра Барського, 1907

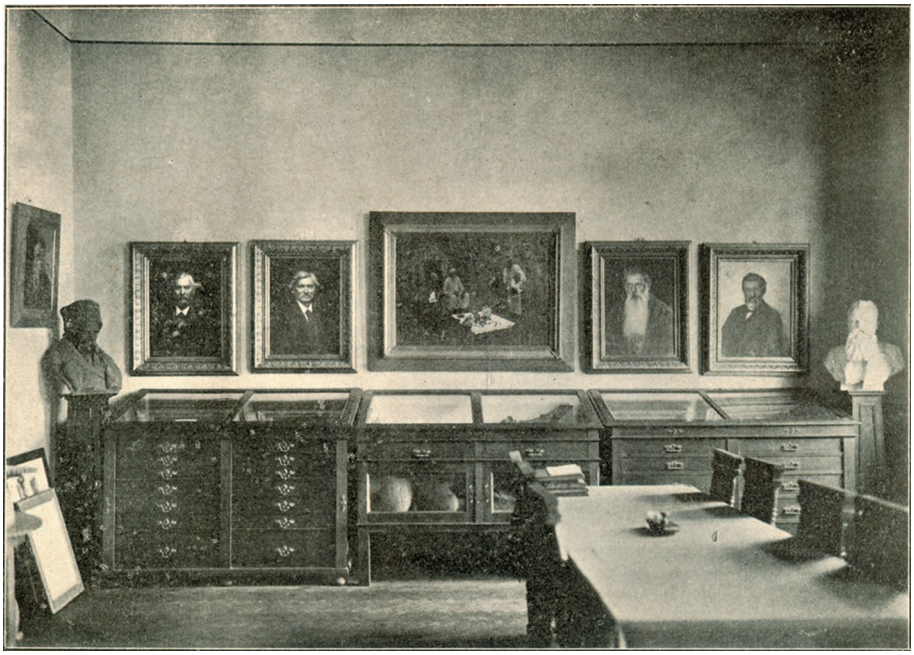
Київ. Хрещатик

Поштова картка початку XX ст.

У будинку праворуч (№ 40) містилася друкарня Петра Барського,
де з 1907 р. друкувалися томи “Історії України-Руси” М. Грушевського

Фотій Красицький. Портрет Михайла Грушевського. 1907
Фоторепродукція 1920–1930 рр. Л. Янушевича за оригіналом.
Портрет написано упродовж 2–17 червня (за ст. ст.) 1907 р.
на відзначення 10-літньої праці М. Грушевського на посаді голови НТШ.
Втрачено під час сумнозвісної акції "Спецфонд 1952"
ЛННБ України ім. В. Стефаника, відділ рукописів

“Галерея образів” Наукового товариства імені Шевченка
в залі засідань Виділу Товариства

Праворуч – гіпсове погруддя М. Грушевського роботи М. Паращука (1907)
Львів. 1907–1912 рр.
Збірка Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького

р. 1909

КИЇВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КЛУБ.

Білет № 13

дійсного члена

Михайла

Грушевського

Голова Старшини

Скарбник

КИЇВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КЛУБ

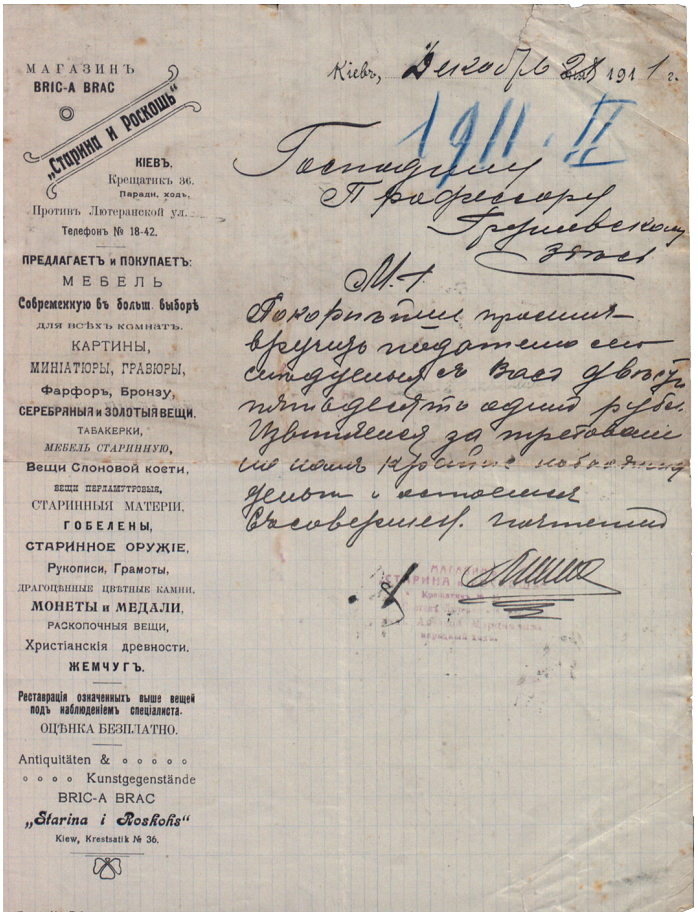
Квиток дійсного члена Київського українського клубу Михайла Грушевського

1909 р.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 893. Арк. 172

Київ. Вулиця Володимирська
Поштова картка початку XX ст.
У будинку праворуч (№ 42) з 1908 р. проходили зібрання Українського клубу,
а в 1909–1912 рр. мало помешкання Українське наукове товариство у Києві,
яке очолював М. Грушевський

МАГАЗИНЪ
BRIC-A BRAC
„Старина и роскошь"
КІЕВЪ.
Крещатикъ 36.
Парадн. ходъ.
Противъ Лютеранской ул.
Телефонъ № 18-42.

ПРЕДЛАГАЕТЪ и ПОКУПАЕТЪ:
МЕБЕЛЬ
Собрѣмежную въ больш. выборѣ
для всѣхъ комнатъ.
КАРТИНЫ,
МИНІАТЮРЫ, ГРАВЮРЫ,
Фарфоръ, Бронзу,
СЕРЕБРЯНЫЯ и ЗОЛОТЫЯ ВЕЩИ.
ТАБАКЕРКИ,
МЕБЕЛЬ СТАРИННУЮ,
Вещи Слоновой кости,
ВЕЩИ ПЕРЛАМУТРОВЫЯ,
СТАРИННЫЯ МАТЕРІИ.
ГОБЕЛЕНЫ,
СТАРИННОЕ ОРУЖІЕ,
Рукописи, Грамоты,
ДРАГОЦѢННЫЕ ЦВѢТНЫЕ КАМНИ.
МОНЕТЫ и МЕДАЛИ,
РАСКОПОЧНЫЯ ВЕЩИ,
Христіанскія древности.
ЖЕМЧУГЪ.

Реставрація означенныхъ выше вещей
подъ наблюденіемъ специалиста.
ОЦѢНКА БЕЗПЛАТНО.

Antiquitäten & ° ° ° ° °
° ° ° ° Kunstgegenstände
BRIC-A BRAC
„Starina i Roskoš"
Kiew, Krestšatik № 36.

Кіевъ, Декабря 28 1911 г.

1911. II

Господину
Профессору
Грушевскому
здѣсь

М. Г.

Покорнѣйше прошу
вручить податель сего
слѣдующія съ Васъ двадцать
пять рублей семьдесятъ одинъ рубль.
Извѣщеніе за требованіе
по нашей крайней нобходимости
деньгъ и остаюсь
Вашъ совершенно. почитатель

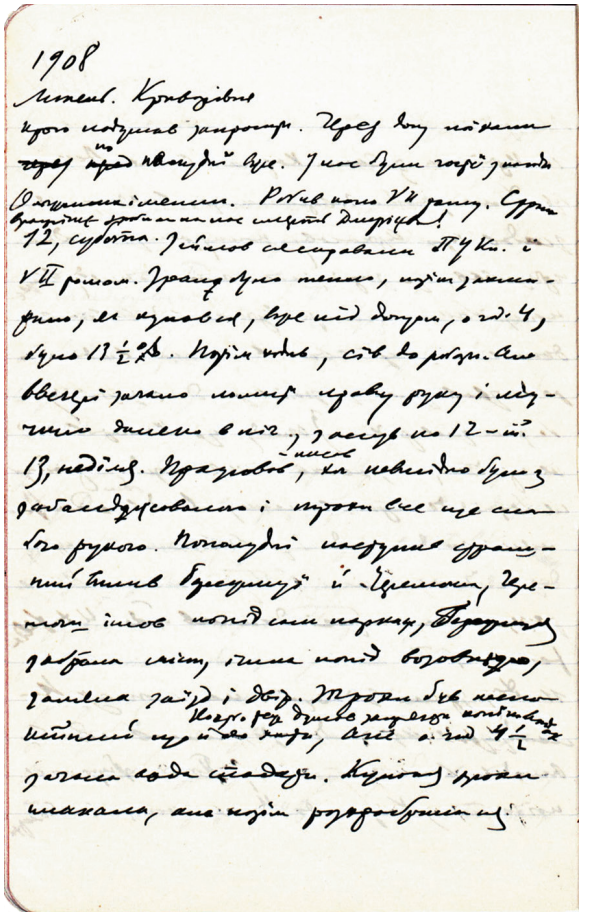
Лист власника київського магазину "Старина и роскошь"
Д. Сидельникова до М. Грушевського
з проханням розрахуватися за придбані антикварні речі

Київ. 28 грудня (за ст. ст.) 1911 р.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 895. Арк. 425

Київ. Краєвид на Поділ
Поштова картка з листом М. Грушевського
донечці Катерині
Київ. 26 листопада (за ст. ст.) 1910 р.
ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 67

Аркуш зі щоденника Михайла Грушевського з нотатками за 12–13 липня (за ст. ст.) 1908 р., зробленими у Криворівні

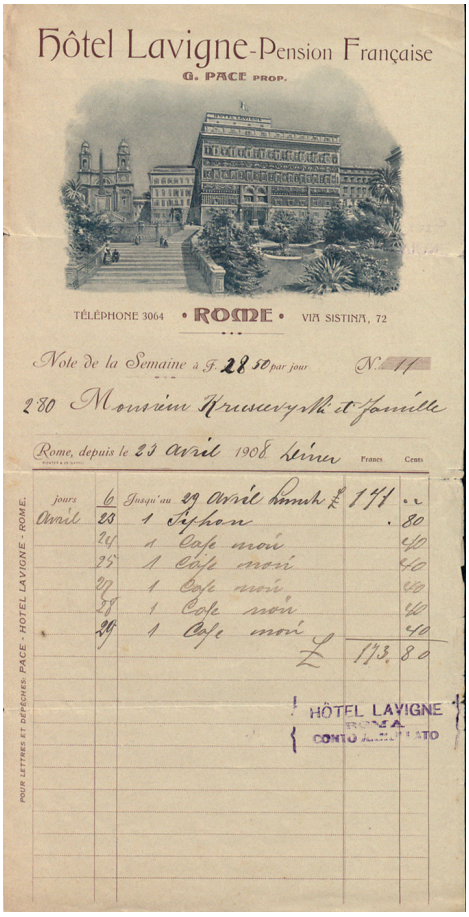
ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 198 зв.

Краєвид "хутірця" Грушевських у Криворівні (праворуч), знищеного 1917 р. російським військом

Фото З. Савицького. Друга половина 1920-х років

Збірка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Hôtel Lavigne-Pension Française

G. PACE PROP.

TÉLÉPHONE 3064 • ROME • VIA SISTINA, 72

Note de la Semaine à ₣ 28 50 par jour N.° 11

280 Monsieur Krusevyth et famille

Rome, depuis le 23 avril 1908 Leiner

jours			Francs	Cents
Avril	23	1 Sifon		80
	24	1 Café noir		40
	25	1 Café noir		40
	27	1 Café noir		40
	28	1 Café noir		40
	29	1 Café noir		40
			₤ 173	80

Jusqu'au 29 avril Somme ₤ 171 . .

HÔTEL LAVIGNE

POUR LETTRES ET DÉPÊCHES. PACE - HOTEL LAVIGNE - ROME.

Рахунок Hôtel Lavigne в Римі
за проживання родини Грушевських
23–29 квітня (за н. ст.) 1908 р.
ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 892. Арк. 86

Pompei: Via Stabia / Помпеї: Вулиця Стабія
Стереофото (фрагмент). Між 1904–1911 рр.
Знайомство Грушевських з унікальною давньоримською пам'яткою відбулося 8 квітня (за ст. ст.) 1908 р.
ЛННБ України ім. В. Стефаника, відділ рукописів

СЕЛО

Українська народня ілюстрована газета
для селян і робітників. Другий рік видання.

Виходить у Київі що тиждня в четвер. (Раз на місяць виходить нумер збільшений, такий як був № 1, 5, 9 і 13-й).

№ 14. 1 Квітня (Апрыля) 1910 р.

Передплата на рік 1910 на
СЕЛО

Передплата на рік 2 руб., на пів року 1 руб. 10 коп., на 3 місяці 60 коп. Передплату приймають: книгарня Літературно-Наукового Вістника, Київ, Велика Володимирська 28; у Харкові, Українська книгарня, Рибна 25, а також і инші книгарні на Україні. Для Галичини ціна на рік 7 корон по сій ціні приймає предплату і від себе розсилає книгарня Наукового Тов. ім. Шевченка у Львові.

Хто передплатить на цілий рік той дістане в додатки календар на 1910 рік.

Повні брошюровані примірники (екземпляри) „Села" за рік 1909 продаються по 75 коп. з пересилкою.

Що є в сім нумері:

Російська академія наук про українську мову. *М. Грушевського.*—За тиждень.—З українського життя.—З закордонної України.—Їдете до Америки?. *О. Маковея.*—Тимофій Вордуляк. *М. Ш—зя.*—Дай, Боже, здоровля корові, *Тимофія Бордуляка.*—„Дума моя", *Івана Бобича.*—Робітнича кооперація. *М. Григоровича.*—„Як посіш, так і пожнеш". *А. Терниченка.*—Дописи.—Сміховина.—Оголошення.

Читаючи треба виковляти **и** як **ы** **риба**=рыба, **і** як **и** **сіни**=сины, **Ї**=ий, **Їв**=ив, **є**=ье **моє**=мое, **е**=э **тебе**=тэбэ.

Контора „СЕЛА" ласкаво прохає п. п. передплатників, що заплатили за газету по 1 березіля (60 к.) і бажають одержувати газету й на далі, не спізнюватись з присилкою грошей, бо хто не вишле дальшу передплату, тому припинемо висилати газету.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1910 рік на

Літературно-Науковий Вістник

український журнал літератури, науки й громадського життя, що виходить при участи визначнійших письменників, учених і публіцистів України Російської і Австрийської, під загальним проводом проф. **М. Грушевського.**

Містить повісти, оповідання, драми, поезії, статі з української історії, літератури, суспільної економії й инших областей знання і служить неминучо потрібним для всякого освіченого України органом всеукраїнського національного культурного життя. Кожда книжка журналу має 192—240 великих сторін.

Редакція і головна контора: Київ, В. Володимирська 28.

Передплата на видання київське р. 1910: на рік 8 руб.; для незаможних учнів, студентів, сільских учителів, низших служащих, робітників і селян **6** руб. За пів року 4 руб. 50 к.

Можна присилати на 1 число кождого місяця по 1 р., поки зберегься повна передплата.

Комплекти журналу за попередні роки продають ся по 8 руб

Книгарня „Літер.-Науков. Вістника", в Київі, В. Володимир. 28

має на складі усякі українські книги, картини і ноти.

Складає бібліотечки, почавши від 1 карб.

Українська книгарня в Харкові, Рибна 25

має великий вибір книжок, карток, нот і картин.

Російська академія наук про українську мову.

Люде українству ворожі часто балакають пусте, ніби то української мови нема, ще й видумують тільки деякі „сепаратисти" себто такі, мовляв, що хочуть Україну від Росії відділити. Инші знов складають на Поляків, немов би то Поляки українство на злість Руським видумали. Инші кажуть таке на Австрію, що то вона підтримує Українців против Росії, инші на Германію, на Прусаків, що то вони спомагають рух український. Різно брешуть, невважаючи на те, що пани польські перші в Росії почали доносити на Українців, що вони бунтують селян, і за кордоном наші братя—Українці з Поляками ведуть найтяжшу боротьбу, а Австрійське правительство з Поляками здавна трикає і з ним теж Українці-Галичане борюкаються зажк[illegible]. А від Прусаків тільки всього тиї позочи, [illegible] йдуть люде з Галичини на заробіткі! Але бр[illegible] брешуть, кажуть—брехати не ціпом махате

Українська народна ілюстрована газета "Село",
що виходила з ініціативи
та за безпосередньої редакції М. Грушевського
у вересні 1909 р. – лютому 1911 р.

Збірка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

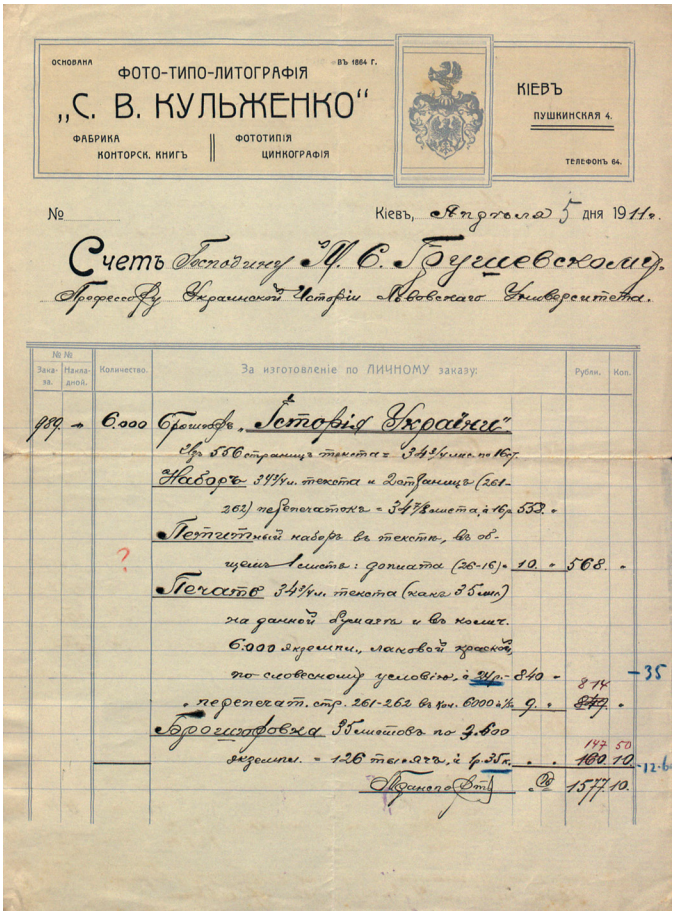
“Фамільний” дім Грушевських, зведений 1909 р.
Проєкт інженера В. Максимова,
художнє оздоблення фасаду В. Кричевського
Київ, вул. Паньківська, 9/14
ІР НБУВ. Ф. 278. Од. зб. 462

Михайло Грушевський
Фотографія Е. Тшемеського.
Львів. 5 червня (за ст. ст.) 1910 р.
ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 923. Арк. 4

Яків Струхманчук. “В началѣ бѣ слово. 1885–1910”. 1910
Шарж виконаний до 25-ї річниці
літературно-наукової діяльності М. Грушевського
Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького

ОСНОВАНА ВЪ 1864 Г.

ФОТО-ТИПО-ЛИТОГРАФІЯ

„С. В. КУЛЬЖЕНКО"

ФАБРИКА КОНТОРСК. КНИГЪ ‖ ФОТОТИПІЯ ЦИНКОГРАФІЯ

КІЕВЪ

ПУШКИНСКАЯ 4.

ТЕЛЕФОНЪ 64.

№ Кіевъ, Апрѣля 5 дня 1911 г.

Счетъ Господину М. С. Грушевскому.

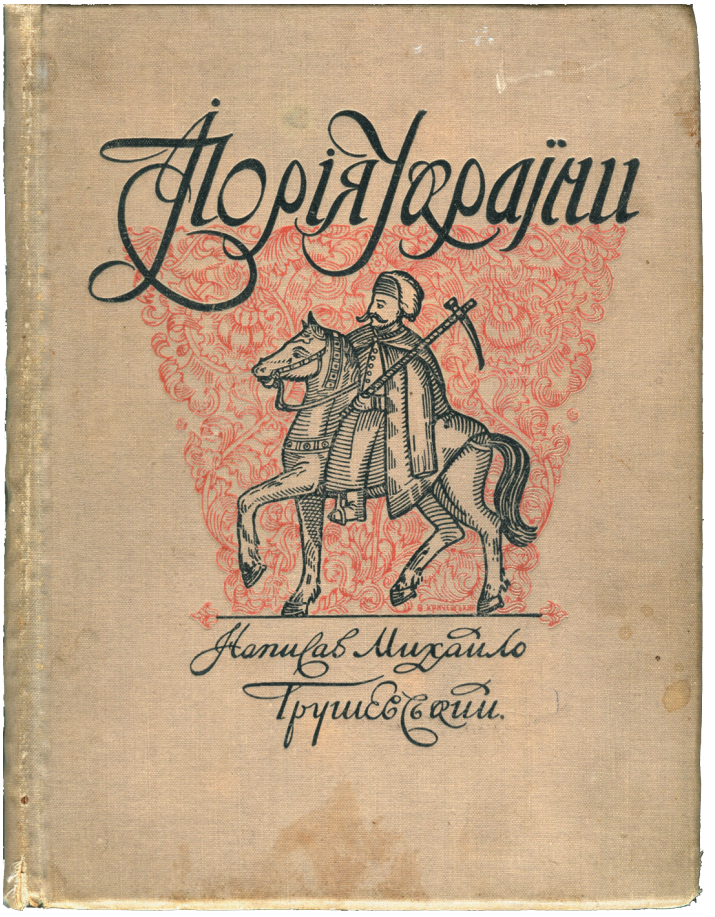
Профессору Украинской Исторіи Львовскаго Университета.

№ № Заказ.	Наклад.	Количество.	За изготовленіе по ЛИЧНОМУ заказу:	Рубли.	Коп.
889		6.000	Брошюръ „Исторія Украйны"		
			Въ 556 страницъ текста = 34½ лист. по Кг.		
			Наборъ 34½ л. текста и 2 страницъ (261-262) перепечатокъ = 34½ листа, à 16р. 552.		
			Петитовой набора въ текстъ, въ общемъ 1 листъ: допишта (26-16) 10 = 568.		
			Печатъ 34½ л. текста (каждый 5 бѣлъ.) на данной бумагѣ и въ 2 краск. 6.000 экземпл., маковой краской по словесному условію, à 24р. 840 -	814	-35
			„ перепечат. стр. 261-262 въ 2 л. 6000 экз. 9 "	847	
			Брошюровка 35 листовъ по 4.200 экземпл. = 126 тыс. экз., à р. 35к.	147 50 / 160 10	-12.6
			Итого Рубл.	1577 10.	

Рахунок фото-типо-літографії С. Кульженка в Києві за друк 6000 примірників 1-го видання "Ілюстрованої історії України" М. Грушевського

5 квітня (за ст. ст.) 1911 р.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 895. Арк. 93

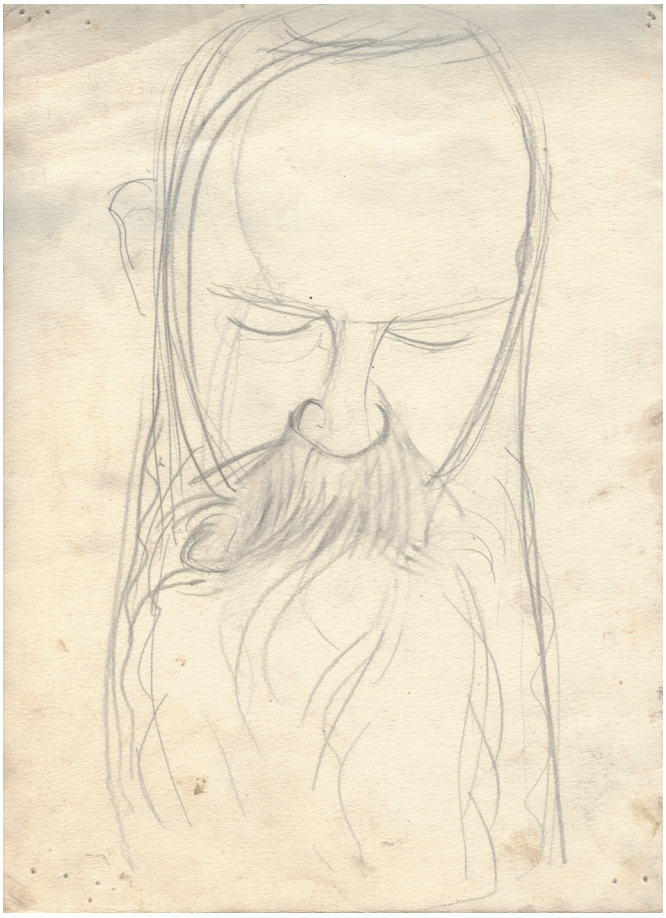

Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України.
Вид. 1-ше. Київ; Львів, 1911
Художнє оздоблення В. Кричевського

Найпопулярніша праця М. Грушевського,
яка у 1911–1921 рр. виходила накладами в десятки тисяч

**Будинок Наукового товариства імені Шевченка,
придбаний за фінансової підтримки мецената В. Симиренка в 1912 р.**
Львів, вул. Чарнецького (нині – Винниченка), 24. 1910-ті роки

Михайло Бойчук. Портрет Михайла Грушевського
Початок 1910-х років
ЛННБ України ім. В. Стефаника, відділ рукописів

СЛОВНИК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ ДІАЛЕКТНОГО ТА ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Абсентованнє – ухилення, відмова від чогось

Абсентувати – ухилитися, не з'явитися, бути відсутнім

Авкційна – аукціонна

Ажітація – збудження

Акцептувати – приймати пропозицію, визнавати щось, схвалювати, затверджувати

Алюмни – вихованці, пансіонери закритого навчального закладу, духовного училища

Алярм – тривога

Алярмувати – здіймати тривогу, бити на сполох

Анексія – насильницьке приєднання державою всієї або частини території іншої держави в односторонньому порядку

Апробата – схвалення, затвердження чого-небудь після випробування, перевірки

Аранжувати – *тут:* запроваджувати, пристосовувати

Ареопаг – збори авторитетних осіб для вирішення яких-небудь питань, найвищий орган влади

Ароґантно – зневажливо, нахабно, грубо

Артикул – *тут:* стаття

Атавізм – поява ознак предків, втрачених у процесі еволюції

Атентат – замах на вбивство (як правило, на політичному ґрунті)

Атракційна – приваблива, захоплива

Аттенція – шанобліва увага

Афронт – несподівана прикрість, різка відсіч

Балаган – тимчасова дерев'яна буда для ярмаркової торгівлі

Бишиха/бешиха – інфекційна хвороба (рожа), що характеризується тяжкою інтоксикацією, ураженням шкіри і лімфатичної системи апарату

Бози – бузок

Бундз – твердий овечий або коров'ячий сир

Буришка – картопля

Вакації – канікули, відпустка

Варіювати – шаленіти, божеволіти

Велій – великий

Верифікація – підтвердження, затвердження

Вертувати – порпатися, копатися

Виділ – президія, управа, рада, правління, бюро, комітет

Виповідати – *тут:* відмовлятися від чого-небудь

Вирецитувати – продекламувати, проказати, проголосити

Витолкувати – переконати, витлумачити

Відрочити – відстрочити, відкласти на потім

Відчит – доповідь, лекція

Ворохобник – бунтівник

Габілітація – колоквіум і пробна лекція на здобуття звання доцента або професора

Гандляр – продавець, торговець

Гатити – *тут:* робити гатку або греблю, відгороджуючи воду

Геометер – спеціаліст із вимірювання та межування земельних наділів

Гербата – чай

Герольд – провісник, глашатай

Годитися – погоджуватися;, бути придатним для чого-небудь

Гойно – щедро

Гона – *тут:* спроба

Гонор – *тут:* почесть, шаноба

Ґалґан – нероба, гультяй, шибеник

Ґрасувати – лютувати

Ґратулювати – вітати

Ґратуляція – привітання, поздоровлення

Дараба – пліт, збитий із дерев'яних кругляків

Дати одбігу – покинути, відійти

Двірець – вокзал

Дезідерати – побажання, пропозиції, вимоги

Депрімувати – гнітити, пригнічувати, вводити у депресію

Деревце – *тут:* ялинка

Дефінітивно – рішуче, остаточно

Дефравдація – розтрата

Дзигарок – годинник

Дзигарочок – годинничок

Дискретно – делікатно

Доживотний – довічний

Дражливий – чутливий, нервовий

Дрантивий – поганий, негідний

Евентуально – можливо

Екзекутива – виконавча влада, виконавчий комітет

Екзекуційник – представник виконавчої влади

Експансія – розширення сфер впливу

Екстатичний – вищою мірою захоплений, містично піднесений, наснажений

Еляборат – витвір, трактат

Енунціація – заява, декларація

Заажітуватися – перебувати у стані збудження

Заалярмувати – здійняти тривогу, забити на сполох

Зааферований – заклопотаний, занурений у клопоти, справи

Зааферувати – поглинути, занурити у клопоти, справи

Загвоздженнє – *тут:* затримання

Зажитований – стривожений, занепокоєний, збуджений

Замаркування – помічення, визначення

Замельдуватися – зареєструватися, відмітитися про проживання

Заоферуватися – запропонувати, узятися; наважитися на щось

Заповідати – *тут:* заздалегідь повідомити, про що-небудь попередити

Запусти – останні дні напередодні великого посту, масниця

Зарядити – *тут:* організувати, улаштувати, розпорядитися

Засіка – штучна перешкода

Застановитися – обміркувати, задуматися

Збувати – ухилятися від чого-, кого-небудь

Звіди – розвідка

Зворохобити – розхвилювати, збурити

Здепрімована – збентежена, знервована

Здепрімувати – збентежити, пригнітити, засмутити

Зац – набір, верстка

Зиск – вигода

Зірітований – роздратований, розгніваний

Змикитити – вдатися до хитрощів; обдурити; не виконати обіцянку

Змилити – ввести в оману

Іґноранція – неуцтво, невігластво

Інвектива – гострий викривальний виступ проти кого-, чого-небудь, гостре звинувачення

Індиферентний – байдужий

Іннервація – *тут:* збудження

Інсінуація – наклеп

Інтерпеляція – особливий вид депутатського запиту, публічний запит

Іритувати/розіритувати – роздратувати, обурювати, роззлостити, розгнівити

Кайман – крокодил, алігатор

Каляманція – клопіт, скандал

Кам'яниця – кам'яний будинок

Капарник – поганий працівник, партач

Капельдинер – контролер-білетер в театрі чи концертній залі

Кашиця – дерев'яна або кам'яна загата на берегах гірської річки для захисту берегів від розмивання

Клявзура – іспит, екзаменаційна робота

Ковірець – невеликий килим

Кольпортаж – розповсюдження, поширення преси, книжок

Комплєт – *тут:* кворум

Комплікації – ускладнення

Конвентікель – таємні збори

Кондолєнція – співчуття

Консеквенція – наслідок, результат, логічний висновок

Контенанс – стриманість

Контентна – задоволена

Контрувати – перечити, суперечити

Конферент – учасник конференції

Конферувати – радитись, обговорювати

Короводи – тяганина, клопоти, зайві старання

Косоури – несуча частина каркасу сходів, до яких кріпляться східці

Круха – крихка, слабка, ненадійна

Кулеша – каша з вареного в окропі кукурудзяного борошна

Кульчики – сережки

Кунктаторство – повільність, нерішучість

Купно – купівля

Куренції – фінансові рахунки

Лавочник – дрібний торговець, власник або працівник торгової лавки

Латки/лати – елемент покрівельної обрешітки, довга жердина або дошка

Леґітимація – визнання, підтвердження, документальне підтвердження статусу тої чи іншої особи

Ліста – список, реєстр, відомість, перелік

Літник – дачник

Ліцітація —примусовий продаж з публічного торгу майна та землі

Лучниця – смолоскип

Льокайство – підлабузництво, лакейство

Льокаль – приміщення

Льокатор – квартировинаймач

Майорізації – знаходження більшості голосів при голосуванні

Мельдування – *тут:* прописка, реєстрація

Мельдунок – прописка

Мерехлюндія – сумний настрій, меланхолія, хандра

Митаритися – поневірятись, бідувати, мучитися

Мітрат – священничий титул у Греко-католицькій та Православній церквах, який надають свя-

щенникам за особливі заслуги перед Святою Церквою

Наквасити – *тут:* відкласти надовго

Наставати – наполягати

Нім – перш ніж

Ніц – ніщо

Оберток – згорток, пакунок

Обридливо – *тут:* огидно, бридко

Обставати – підтримувати когось, щось, обстоювати що-небудь, ставати на чий-небудь бік

Обструкція – протидія, перешкода, перепона

Обфито – щедро, рясно, густо

Одесную – праворуч

Околодочний – поліцейський чин у дореволюційній Росії, що відав певним районом міста

Оноді – днями

Опінія – думка

Ординація – статут, положення, припис

Орудки – дрібні справи

Оферта – пропозиція про укладання угоди з детально зазначеними її умовами

Пакер – пакувальник

Парастас – заупокійне служіння

Партикулярний – приватний

Парцеля – дрібна земельна ділянка

Пацифікаційний – миротворчий, примирливий

Педель – наглядач у навчальному закладі

Переліцитувати – *тут:* перемогти у суперництві, переспорити

Пех – невдача, невезіння

Пєцок – піч

Пиняво – мляво, повільно, неквапливо

Побережник – лісовий сторож

Повновласть – повноваження

Покій – приміщення

Попирати – підтримувати

Порохи – пилюка

Посесор – орендатор земельної ділянки

Препарувати – *тут:* обробляти, переробляти, надавати відповідної форми

Преціози – дорогоцінності, прикраси

Прицупнути – захопити

Пробоство – садиба католицького, греко-католицького священника

Провізорія – тимчасовий стан речей

Протекторат – покровительство, заступництво, захист

Раква – маслянка

Реасумація – підсумовування, узагальнення

Реасумувати – підбивати підсумки, підсумовувати

Реве́ляції – визнання, одкровення, сенсації

Резіґнація – відмова від чогось, зречення

Резонерство – схильність до довгих повчальних промов і просторікувань

Рекримінація – звинувачення

Реляція – повідомлення, звіт, доповідь

Репарація – ремонт

Репарувати – ремонтувати, лагодити

Реставрація – *тут:* ресторан

Рестанція – недоїмка, недоплата

Ретирада – відступ

Розводитися – вести розлогу розмову, дискусію

Розправа – *тут:* розгляд якої-небудь справи повноважним органом, а також рішення цього органу

Розривка – розвага, відпочинок

Рура – труба

Сатисфакція – задоволення, приємність, відшкодування

Секундоґенітура – право молодшого сина на спадок

Сервілізм – рабська догідливість, улесливість; прислужництво

Сипяльний – спальний

Сипяльня – спальня

Скинутися – *тут:* відмовитися від чого-небудь

Склеп – *тут:* магазин, лавка, крамниця

Сконстернований – збентежений, занепокоєний

Скрипт – рукопис

Сливе – майже

Справоздання – звіт, річний звіт про діяльність

Справунки – закупи

Стоїцизм – стійкість, твердість характеру

Стрий – дядько (брат батька)

Стрільба – рушниця

Сукурс – допомога, підкріплення

Сурдут – сюртук

Сутерен – підвал

Сутереноватий – підвальний

Сфушерувати – виконати неякісно, схалтурити, напартачити

Толкувати – пояснювати, розтлумачувати

Трапляти – *тут:* зачепити, переконати

Уділятися – брати участь, приділяти увагу, бути причетним до чогось

Узгляднений – врахований, узятий до уваги

Уконституювання – сформування, визначення свого складу, розподіл функцій

Уневажнити – зробити недійсним

Урльоп – відпустка, канікули

Уряджений – влаштований, організований

Утраквізація – двомовність

Файка – люлька

Факля – факел

Фатиґа – турбота

Фатиґуватися – турбуватися

Фіакр – легкий каретний екіпаж

Фіміам – *тут:* захоплена похвала, лестощі

Фіра – віз, підвода

Форсовно – прискорено, напружено
Фреквентація – відвідування
Фуріозна – сварлива, розлючена
Хинський – китайський
Хрунівство – продажність
Хурда – всячина
Шальовання – обшивка з тонких дощок
Шкіц – ескіз, начерк
Штивний – холодний, байдужий
Штука – *тут:* мистецтво
Штурпак – шпичастий уламок
Шульмейстер – вчитель (у переносному значенні – ментор, педант)
Язикова – мовна

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ГУЛаг – Головне управління виправно трудових таборів, трудових поселень та місць ув'язнення

ГУР – Головна українська рада

ДАК – Державниний архів міста Києва

ДАКО – Держаний архів Київської області

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ЗНТШ – Записки Наукового товпариства імені Шевченка

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

ЛНВ – Літературно-науковий вістник

ЛННБ України ім. В. Стефаника – Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника

МІК – Музей історії міста Києва

НАНУ – Національна академія наук України

НТШ – Наукове товариство імені Шевченка

ОГПУ/ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

ПУК – Первая учебная книга церковно-славянского языка

РАН – Російська академія наук

СВУ – Союз визволення України

США – Сполучені Штати Америки

УАН – Українська академія наук

УВАН – Українська вільна академія наук

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УІЖ – Український історичний журнал

УНДП – Українська національно-демократична партія

УНР – Українська Народна Республіка

УНТ – Українське наукове товариство в Києві

УРП – Українська радикальна партія

УСДП – Українська соціал-демократична партія

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України, м. Львів

ЧК – Надзвичайна комісія

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК[1]

А

Абдул-Гамід II (Абдуль Гамид) *239*, *428*

Абдуль Гамид, див. Абдул-Гамід II

Абрагам Владислав (Абрагам) *215*

Абрагам, див. Абрагам Владислав

Абрамович Дмитро Іванович (Абрамович) *313*

Абрамович, див. Абрамович Дмитро Іванович

Август, імп. *44*

Адріанова-Перетц Варвара Павлівна *227*, *390*

Айналов Д., див. Айналов Дмитро Власович

Айналов Дмитро Власович (Айналов Д., Айналов) *202*, *203*, *295*

Айналов, див. Айналов Дмитро Власович

Ал-Бекри, див. Аль Бекрі (Аль-Бакрі)

Александр Сергієвич, див. Грушевський Олександр Сергійович

Александр Яковлевич, див. Кониський Олександр Якович

Александровський Г. *40*

Алексей Александрович, див. Шахматов Олексій Олександрович

Аленова М. *316*

Алешо О., див. Алешо Олександр

Алешо Олександр (Алешо О.) *340*

Аліськевич А. *138*

Аль Бекрі (Аль-Бакрі) (Ал-Бекри) *108*

Альбрандт (Леонтович) Ольга Іванівна *126*

Альбрандти *126*

Альдобрандіні *44*

Амвросієв *362*

Анатолій, див. Грушевський Анатолій Маркович

Анатолій, див. Джиджора Анатолій Іванович

Андреєв Л., див. Андреєв Леонід Миколайович

Андреєв Леонід Миколайович (Андреєв Л., Андреєв) *22*, *23*

Андреєв, див. Андреєв Леонід Миколайович

Андрей Миронович, див. Литвиненко Андрій Миронович

Андріанопольська І. П. *13*

Андрій, див. Касяненко Андрій Іванович

Андрій, див. Франко Андрій Іванович

Андрусевич Франц *81*

Анна Львовна, див. Берло Ганна Львівна

Анна Платоновна, див. Ямпольська Ганна Платонівна

Анна Сергіївна, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна

Анна, див. Дячук Анна Ільківна

Антон *376*

Антоній *75*

Антонович (Геркен) Ганна Володимирівна (Ганна) *36*

Антонович В. Б., див. Антонович Володимир Боніфатійович

Антонович В., див. Антонович Володимир Боніфатійович

Антонович Варвара Іванівна (Міхель Варвара Іванівна) *36*

Антонович Володимир Боніфатійович (Антонович В. Б., Антонович В., Антонович Володимир, Антонович, Владимир Бонифатієвич, Володимир Боніфатійович) *11*, *12*, *16 21*, *29*, *31*, *33*, *36–40*, *59*, *60*, *113–115*, *124–127*, *140*, *145*, *171*, *174*, *175*, *228*, *229*, *265*, *272*

Антонович Володимир, див. Антонович Володимир Боніфатійович

Антонович Дмитро Володимирович (Дмитро, Муха) *36*, *59*, *60*, *114*

Антонович І. В., див. Антонович Іван Володимирович

Антонович Іван Володимирович (Антонович І. В., Іван) *36*

Антонович Ірина Володимирівна (Ірина, Орися) *36*, *114*

Антонович К., див. Мельник-Антонович Катерина Миколаївна

Антонович, див. Антонович Володимир Боніфатійович

Антоновичі *36*

Антоновичка, див. Мельник-Антонович Катерина Миколаївна

Аплаксіна О., див. Аплаксіна Олександра

[1] Покажчик охоплює власні імена осіб, що згадуються в щоденикових нотатках (у всіх формах, розширених переважно до прізвища, імені та по батькові в головній позиції, виділеній півжирним шрифтом), а також у коментарях. Не вносимо імені М. Грушевського, яке зустрічається майже на кожній сторінці.

Аплаксіна Олександра (Аплаксіна О.) *252*, *253*
Апостол Данило *323*, *376*, *377*
Аппій Клавдій Цек (Аппій Клавдій) *300*
Аппій Клавдій, див. Аппій Клавдій Цек
Апулей *49*
Арабажин К. І., див. Арабажин Костянтин Іванович
Арабажин К., див. Арабажин Костянтин Іванович
Арабажин Костянтин Іванович (Арабажин К. І., Арабажин К., Арабажин) *140*, *227*, *228*, *236*
Арабажин, див. Арабажин Костянтин Іванович
Аренський Антон *236*
Аркас М., див. Аркас Микола Миколайович
Аркас Микола Миколайович (Аркас М., Аркас Микола, Аркас) *58*, *81*, *87*, *88*, *101–104*, *109–111*, *117*, *118*, *121*, *122*, *135*, *151–153*, *158*, *160*, *161*, *163*, *192*
Аркас Микола, див. Аркас Микола Миколайович
Аркас, див. Аркас Микола Миколайович
Аркуша О. *54*
Армашевська (Капніст) М. В., див. Армашевська (Капніст) Марія Володимирівна
Армашевська (Капніст) Марія Володимирівна (Армашевська (Капніст) М. В., Армашевська, Капніст Марія, Марія) *229*, *230*, *231*
Армашевська, див. Армашевська (Капніст) Марія Володимирівна
Армашевський Петро Якович *230*
Арнольфо ді Камбіо *52*
Арсенич П. *89*, *96*, *97*, *284*, *291*, *294*
Ашкеназі Шимон (Ашкеназі, Askenazy Szymon) *336*
Ашкеназі, див. Ашкеназі Шимон

Б

Бабанська Н. *262*
Бабунідзе І. (Бабунідзе) *360*, *361*
Бабунідзе, див. Бабунідзе І.
Багалій (Ладиженська) Наталія *70*
Багалій Д. І., див. Багалій Дмитро Іванович
Багалій Д., див. Багалій Дмитро Іванович
Багалій Дмитро Іванович (Багалій Д. І., Багалій Д., Багалій) *11*, *69*, *70*, *114*, *402*
Багалій Марія *70*
Багалій, див. Багалій Дмитро Іванович
Багалій-Татаринова Ольга *70*
Багницька Ромуальда *202*
Баєр (Bayer) *107*
Баженова Г. *86*
Баїні *45*
Байда, див. Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович
Байда-Вишневецький, див. Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович
Балакирев М. *262*
Бандрівський К. (Бандрівський) *65*, *70*, *154*, *231*
Бандрівський, див. Бандрівський К.
Бантиш-Каменський Д. *387*
Бантиш-Каменський М. М. *242*
Баран М. *65*
Баран С. *373*, *377*
Барвінский, див. Барвінський Олександр Григорович
Барвінський Б. *148*
Барвінський В. *71*
Барвінський О., див. Барвінський Олександр Григорович
Барвінський Олександр Григорович (Барвінский, Барвінський О., Барвінський) *17*, *27*, *28*, *34*, *86*, *87*, *130–132*, *137*, *142*, *144*, *149*, *219*, *246*, *287*, *376*
Барвінський, див. Барвінський Олександр Григорович
Барсков Яків Лазаревич (Барсков) *186*
Барсков, див. Барсков Яків Лазаревич
Барський П. *32*, *141*, *270*
Басанавічюс Йонас (Басанович, Basanavičius Jonas) *203*
Басанович, див. Басанавічюс Йонас
Баторій *78*, *397*
Бауер (Bauer) *41*
Баум *222*, *296*, *349*, *384*
Бах Йоганн Себастьян *226*
Баханов Я. Я. (Баханов Я.) *124*
Баханов Я., див. Баханов Я. Я.
Бачинський В., див. Бачинський Володимир Миколайович
Бачинський Володимир Миколайович (Бачинський В., Бачинський) *66*, *107*, *157*, *163*, *248*, *367*, *372*, *378*
Бачинський, див. Бачинський Володимир Миколайович
Беднарский, див. Беднарський Карло (Кароль)
Беднарський Карло (Кароль) (Беднарский, Беднарський) *323*, *369*
Беднарський, див. Беднарський Карло (Кароль)
Безкровний К. Я. *223*
Бек Макс Владімір фон (Бек) *336*
Бек, див. Бек Макс Владімір фон
Бенедикт XIV, папа рим. *44*
Берглер А. *262*
Беренштам Вільям (Вільгельм) Людвігович (Беренштам) *355*
Беренштам, див. Беренштам Вільям (Вільгельм) Людвігович
Берліоз Гектор *258*
Берло Г. Л., див. Берло Ганна Львівна
Берло Г., див. Берло Ганна Львівна
Берло Ганна Львівна (Анна Львовна, Берло Г. Л., Берло Г., Берло) *9*, *116*, *125*, *126*, *228*, *229*, *311*, *391*, *408*
Берло, див. Берло Ганна Львівна
Бертоліні *51*
Берхтольд Леопольд фон (Берхтольд) *415*

Берхтольд, див. Берхтольд Леопольд фон
Бестужев-Рюмін К. *429*
Бетлій О. *254*
Бетховен Людвіг ван (Бетховен) *226*, *236*, *296*, *386*
Бетховен, див. Бетховен Людвіг ван
Бирчак Володимир, див. Бірчак (Бирчак) Володимир Іванович
Бирчак, див. Бірчак (Бирчак) Володимир Іванович
Бичков Іван Опанасович (Бичков) *182*, *183*
Бичков Опанас Федорович *183*
Бичков, див. Бичков Іван Опанасович
Бізе Жорж *392*
Білецька Марія Іларіонівна (Білецька) *23*, *96*, *164*
Білецька, див. Білецька Марія Іларіонівна
Білецький Василь (Білецький) *96*, *145*, *164*, *343*, *381*, *384*
Білецький О. *106*
Білецький, див. Білецький Василь
Білецькі *96*, *378*
Білібін Іван Якович (Білібін) *202*
Білібін, див. Білібін Іван Якович
Білінський Леон фон (Біліньский) *279*
Біліньский, див. Білінський Леон фон
Білозерська-Куліш Олександра Михайлівна (Барвінок Ганна) (Куліш Олександра, Куліш О. М., Куліш О., Кулішева) *360*, *393*
Білокінь С. І. (Білокінь С.) *85*, *106*, *109*, *153*, *163*, *405*, *408*
Білокінь С., див. Білокінь С. І.
Білоусенко О., див. Лотоцький Олександр Гнатович
Біляшевський, див. Біляшівський Микола Федотович
Біляшівський М. Ф., див. Біляшівський Микола Федотович
Біляшівський М., див. Біляшівський Микола Федотович
Біляшівський Микола Федотович (Біляшевський, Біляшівський М. Ф., Біляшівський М.) *10*, *12*, *13*, *16*, *114*, *116*, *117*, *127*, *128*, *140*, *173*, *177*, *178*, *215*, *227*, *228*, *255*, *259*, *260*, *261*, *263*, *265–268*, *300*, *301*, *306*, *338*, *339*, *353*, *358*, *391*, *395*
Бінерт, див. Бінерт-Шмерлінга Ріхард фон
Бінерт-Шмерлінг Ріхард фон (Бінерт, Бінерт-Шмерлінг, Bienerth-Schmerling Richard Graf von) *336*, *400*
Бінерт-Шмерлінг, див. Бінерт-Шмерлінг Ріхард фон
Бірчак (Бирчак) Володимир Іванович (Бирчак Володимир, Бирчак) *376*, *377*
Бісмарк *412*
Боаси *56*
Бобжинский, див. Бобжинський Міхал Геронім
Бобжинський М., див. Бобжинський Міхал Геронім
Бобжинський Міхал Геронім (Бобжинский, Бобжинський М., Бобжинський) *54*, *156*, *361*, *378*
Бобжиньский, див. Бобжинський Міхал Геронім
Бобринський Олексій Олександрович (Бобринський) *146*, *199*, *200*
Бобринський, див. Бобринський Олексій Олександрович
Богатки *85*, *91*, *231*
Богатко В. С., див. Богатко Всеволод Степанович
Богатко Всеволод Степанович (Богатко В. С., Богатко Всеволод, Богатко) *59*, *85*, *91*, *361*, *362*
Богатко Всеволод, див. Богатко Всеволод Степанович
Богатко П. С., див. Богатко Павло Степанович
Богатко П., див. Богатко Павло Степанович
Богатко Павло Степанович (Богатко П. С., Богатко П., Богатко Павло) *59*, *85*, *124*, *231*, *362*
Богатко Павло, див. Богатко Павло Степанович
Богатко, див. Богатко Всеволод Степанович
Богацький П. О., див. Богацький Павло
Богацький П., див. Богацький Павло
Богацький Павло (Богацький П. О., Богацький П.) *238*, *305*, *344*, *408*
Богдан, див. Крушельницький Богдан Антонович
Богомолець-Лазурська Н. М. *262*
Богун Іван *143*
Бодуен де Куртене І., див. Бодуен де Куртене Іван Олександрович
Бодуен де Куртене Іван Олександрович (Бодуен де Куртене І., Бодуен де Куртене Іван, Бодуен, Куртене) *195*, *196*, *202*, *203*
Бодуен де Куртене Іван, див. Бодуен де Куртене Іван Олександрович
Бодуен, див. Бодуен де Куртене Іван Олександрович
Бойко І., див. Бойко Іван Харитонович
Бойко Іван Харитонович (Бойко І., Бойко) *344*, *408*
Бойко, див. Бойко Іван Харитонович
Бойчук М. *82*
Болеслав-Юрий II, див. Юрій II, Юрій-Болеслав Тройденович
Бондаренко В. (Бондаренко) *141*, *268*, *306*, *307*
Бондаренко, див. Бондаренко В.
Бондарук Т. І. *385*, *388*, *399*, *425*
Бонч-Бруєвич В. Д. *402*
Бончевський А. *144*, *333*
Боргезе Сципіон (Боргезе) *43*
Боргезе, див. Боргезе Сципіон
Бордун Меланія Дмитрівна (Бордун Меланія, Бордун) *279*
Бордун Меланія, див. Бордун Меланія Дмитрівна
Бордун, див. Бордун Меланія Дмитрівна
Борецкий Иов, див. Борецький І.
Борецький І. (Борецкий Иов) *183*, *184*, *289*
Борис, див. Лотоцький Борис Олександрович

Борковский, див. Борковський Олександр Михайлович
Борковський О., див. Борковський Олександр Михайлович
Борковський Олександр Михайлович (Борковский, Борковський О., Борковський Олександр, Борковський) *67*, *155*, *208*, *246*, *248*
Борковський Олександр, див. Борковський Олександр Михайлович
Борковський, див. Борковський Олександр Михайлович
Бородай О., див. Бородай Олександр Іванович
Бородай Олександр Іванович (Бородай О., Бородай Олександр, Бородай) *9*, *16*, *128*, *168*, *408*
Бородай Олександр, див. Бородай Олександр Іванович
Бородай Тетяна *408*
Бородай, див. Бородай Олександр Іванович
Бортняк Н. *159*, *278*
Боряк Г. *352*, *358*, *368*
Ботвиновська (Грушевська) Марія Кирилівна *62*
Ботвиновські *61*, *62*
Ботічеллі Сандро *51*
Брадтман Е. П. *62*
Братковський Д., див. Братковський Данило
Братковський Данило (Братковський Д.) *25*, *58*
Браун Ф. *371*
Брейтмаєр (Breitmajer) *157*, *276*
Брик І., див. Брик Іван Станіславович
Брик Іван Станіславович (Брик І., Брик Іван, Брик) *182*, *370*, *373*, *374*, *382*, *384*, *410*
Брик Іван, див. Брик Іван Станіславович
Брик, див. Брик Іван Станіславович
Брикін С. В. *237*
Брікнер А., див. Брікнер Александр
Брікнер Александр (Брікнер А., Брікнер, Brückner) *108*
Брікнер, див. Брікнер Александр
Бродский В. *379*
Бродский Мирон *120*
Брокгауз Ф. А., див. Брокгауз Фрідріх Арнольд
Брокгауз Фрідріх Арнольд (Брокгауз Ф. А., Брокгауз) *188*, *314–316*
Брокгауз, див. Брокгауз Фрідріх Арнольд
Брунеллескі Філіппо (Брунеллескі) *51*, *52*
Брунеллескі, див. Брунеллескі Філіппо
Брухнальський В. *148*
Бубнов М. *37*, *55*
Будай Л., див. Будай Леопольд Лукич
Будай Леопольд Лукич (Будай Л., Будай Леопольд, Будай, Котик М., Котик Михайло, Котик, Леопольд Лукіч, Михайло Лукич) *64*, *84*, *111*, *146*, *175*, *178*, *233*, *270*, *308*, *318*, *359*, *381*, *395*
Будай Леопольд, див. Будай Леопольд Лукич
Будай, див. Будай Леопольд Лукич
Будзиновська Олена (Будзиновська) *161*
Будзиновська, див. Будзиновська Олена
Будзиновський В'ячеслав Титович (Будзиновський) *274*
Будзиновський, див. Будзиновський В'ячеслав Титович
Будяк (Покос) Юрій Якович (Будяк Ю., Будяк) *169*, *170*, *174*, *298*, *307*, *312*, *318*
Будяк Ю., див. Будяк (Покос) Юрій Якович
Будяк, див. Будяк (Покос) Юрій Якович
Булат Андрій Андрійович (Булат) *427*
Булат, див. Булат Андрій Андрійович
Булик Н. *217*, *327*
Буоналенті Бернардо *51*
Бурачинский, див. Бурачинський Осип
Бурачинська Марія *89*
Бурачинський Андрій *89*, *96*
Бурачинський Й., див. Бурачинський Йосип
Бурачинський Йосип (Бурачинський Й.) *89*
Бурачинський Осип (Бурачинский) *89*
Бурачинські *89*, *96*
Бурачок, див. Бурячок Іван Мартинович
Бурбела Б. *378*
Бурбон Фердинанд *47*
Бурбони *49*
Буренін *152*
Бурлака Г. *26*, *58*, *82*, *175*, *187*
Бурцев В. Л. *147*, *279*
Бурячок Іван Мартинович (Бурячок) *296*
Бусьо, див. Лотоцький Борис Олександрович
Бутенко Михайло, див. Шаповал Микита Юхимович
Бутенко, див. Шаповал Микита Юхимович
Бучинська *347*
Бучинський Б., див. Бучинський Богдан (Юзеф) Мелітонович
Бучинський Богдан (Юзеф) Мелітонович (Бучинський Б., Бучинський Богдан, Бучинський) *107*, *142*, *143*, *173*, *213*, *221*, *224*, *225*, *273*, *312*, *317*
Бучинський Богдан, див. Бучинський Богдан (Юзеф) Мелітонович
Бучинський, див. Бучинський Богдан (Юзеф) Мелітонович

В

В. К–й. *116*, *172*, *173*
В. Ф., див. Симиренко Василь Федорович
В'язлов А., див. В'язлов Андрій Григорович
В'язлов Андрій Григорович (В'язлов А., Вязлов) *405*, *408*
Вагнер Вільгельм Ріхард (Вагнер Р., Вагнер Ріхард, Вагнер) *235*, *262*, *296*, *394*, *419*
Вагнер Р., див. Вагнер Вільгельм Ріхард
Вагнер Ріхард, див. Вагнер Вільгельм Ріхард
Вагнер, див. Вагнер Вільгельм Ріхард
Вазарі Д., див. Вазарі Джорджо

Вазарі Джорджо (Вазарі Д.) *51*, *52*
Вайжгантас, див. Тумас Юозас
Вали, див. Валі Фелікс
Валі Ф., див. Валі Фелікс
Валі Фелікс (Вали, Валі Ф.) *427*
Вальдман Саул (Вальдман, Waldmann Saul) *342*
Вальдман, див. Вальдман Саул
Ван Дейк Антоніс (Ван Дейк Антоніс, Ван Дік, Anthonis van Dyck) *314*, *315*
Ван Дік, див. Ван Дейк Антоніс
Ваньо О., див. Ваньо Омелян
Ваньо Омелян (Ваньо О., Ваньо, Омелян) *348*, *370*, *402*
Ваньо, див. Ваньо Омелян
Варлаам *314*
Василевська Л. О. (Дніпрова Чайка) *408*
Василенко В. *189*
Василенко М. П., див. Василенко Микола Прокопович
Василенко М., див. Василенко Микола Прокопович
Василенко Микола Прокопович (Василенко М. П., Василенко М., Василенко) *13*, *62–64*, *189*, *384–386*, *388*, *394*, *395*, *399*, *408*, *424*, *425*
Василенко, див. Василенко Микола Прокопович
Василина, див. Дячук Василина Ільківна
Василь *100*
Василь Григорович, див. Кричевський Василь Григорович
Василь Миколаєвич, див. Доманицький Василь Миколайович
Василь Федорович, див. Симиренко Василь Федлорович
Василь Хведорович, див. Симиренко Василь Федорович
Василь, див. Грушевський Василь Григорович
Василь, див. Доманицький Василь Миколайович
Василь, див. Дячук Василь Ількович
Василь, див. Кричевський Василь Васильович
Васильєв Л., див. Васильєв Леонід Лазаревич
Васильєв Леонід Лазаревич (Васильєв Л., Васильєв, Василєв) *200*, *203*
Васильєв М. К. *306*
Васильєв, див. Васильєв Леонід Лазаревич
Василько Микола Миколайович (Василько) *79*, *92*, *429*
Василько, див. Василько Микола Миколайович
Василєв, див. Васильєв Леонід Лазаревич
Веласкез, див. Веласкес Дієго
Веласкес Дієго (Веласкез) *44*
Вергановський Володимир Йосипович (Вергановський) *380*
Вергановський, див. Вергановський Володимир Йосипович
Вергілій *48*
Вергун *199*
Веретельник А., див. Веретельник Андрій
Веретельник Андрій (Веретельник А., Веретельник) *249*, *378*
Веретельник, див. Веретельник Андрій
Верзилов А. *29*, *217*, *241*
Вернадський В. *76*
Вернадський Г. *76*, *189*
Верозуб (син), див. Верозуб А. Б.
Верозуб (старий) *128*
Верозуб А. Б. (Верозуб (син), Верозуб, Вирозуб) *120*, *122*, *123*, *128*, *243*, *255*, *287*, *288*, *297*, *298*, *306–308*, *310*, *321*, *322*, *350*, *352*
Верозуб, див. Верозуб А. Б.
Верховинець Василь Миколайович (Костів) *237*
Верхратський Іван Григорович (Верхратський) *131*
Верхратський, див. Верхратський Іван Григорович
Веселовський С. Ф., див. Веселовський Сергій Феофанович
Веселовський С., див. Веселовський Сергій Феофанович
Веселовський Сергій Феофанович (Веселовський С. Ф., Веселовський С., Веселовський) *170*, *205*, *247*, *317*, *330*
Веселовський, див. Веселовський Сергій Феофанович
Вестберг Ф. *371*
Вестингауз *269*
Вестрін Т. *69*
Вигживальський Фелікс *367*
Виговський І., див. Виговський Іван Остапович
Виговський Іван Остапович (Виговський І., Виговського Іван, Виговський) *69*, *206*, *245–247*, *249*, *259*
Виговський Іван, див. Виговський Іван Остапович
Виговський, див. Виговський Іван Остапович
Вилинські, див. Вілінські
Вилінські, див. Вілінські
Вильгельм, див. Вільгельм II
Винар Л. *10*, *26*, *58*, *81*, *135*, *175*, *199*, *270*, *278*, *420*, *431*
Винниченко В., див. Винниченко Володимир Кирилович
Винниченко Володимир Кирилович (Винниченко В., Винниченко Володимир, Винниченко) *23*, *62*, *63*, *86*, *87*, *140*, *154*, *257*, *258*, *269*, *301*, *307*, *360*, *394*
Винниченко Володимир, див. Винниченко Володимир Кирилович
Винниченко, див. Винниченко Володимир Кирилович
Вирозуб, див. Верозуб А. Б.
Витвицький С., див. Витвицький Степан Порфирович
Витвицький Степан Порфирович (Витвицький С., Витвицький) *134*, *135*
Витвицький, див. Витвицький Степан Порфирович

Вишенський Іван (Іван з Вишні) *206*

Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович (Байда, Байда-Вишневецький, Вишневецький) *116*, *121*, *125*, *141*, *142*, *144*, *153*, *154*

Вишневецький, див. Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович

Віґдор *94*, *97*

Віктор, див. Оппоков Віктор Захарійович

Вікторов *356*

Вілінська В., див. О'Коннор-Вілінська Валерія Олександрівна

Вілінська, див. О'Коннор-Вілінська Валерія Олександрівна

Вілінський О. В., див. Вілінський Олександр Валер'янович

Вілінський Олександр Валер'янович (Вілінський О. В.) *263*

Вілінські (Вилинські, Вилінські) *263*, *390*, *408*

Вільгельм II (Вильгельм) *428*

Вінклер Олександр *296*

Вінцковський Т. *234*

Вінчі Леонардо да (Вінчі) *314*, *315*

Вінчі, див. Вінчі Леонардо да

Вітовський Д. *55*, *367*

Владимир Бонифатієвич, див. Антонович Володимир Боніфатійович

Владимир Миколаєвич, див. Леонтович Володимир Миколайович

Владимир Миколайович, див. Леонтович Володимир Миколайович

Владислав, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав

Владьзьо, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав

Вовк Ф. К., див. Вовк Федір Кіндратович

Вовк Ф., див. Вовк Федір Кіндратович

Вовк Федір Кіндратович (Вовк Ф. К., Вовк Ф., Вовк Федір, Вовк Х., Вовк Хв., Вовк Хведір, Вовк, Волков Хв.) *56*, *57*, *63*, *76*, *82*, *113–115*, *187*, *189*, *193–195*, *197*, *201*, *203*, *225*, *247*, *262–265*, *267*, *276*, *279*, *294*, *306*, *314*, *338–341*

Вовк Федір, див. Вовк Федір Кіндратович

Вовк Х., див. Вовк Федір Кіндратович

Вовк Хв., див. Вовк Федір Кіндратович

Вовк Хведір, див. Вовк Федір Кіндратович

Вовк, див. Вовк Федір Кіндратович

Вовк-Карачевська Марія Василівна (Карачевська Марія Василівна, Маня, Марія Василівна) *172*, *228*, *229*, *331*, *351*

Вовк-Карачевська Марія Єрофеївна (Карачевська М. Є., Карачевська Марія Ерофеєвна, Карачевська, Марія Ерофеєвна, Марія Єрофеївна) *172*, *228*, *229*, *330*, *331*

Вовк-Карачевський В. Н., див. Вовк-Карачевський Василь Никодимович

Вовк-Карачевський В., див. Вовк-Карачевський Василь Никодимович

Вовк-Карачевський Василь Васильович (Карачевський Вася) *331*

Вовк-Карачевський Василь Никодимович (Вовк-Карачевський В. Н., Вовк-Карачевський В.) *172*, *174*, *229*, *331*

Вовк-Карачевські (Карачевські) *171*, *172*, *228*

Воєвідка (Воєвудка) *97*

Воєвудка, див. Воєвідка

Возняк І. *132*

Возняк М., див. Возняк Михайло Степанович

Возняк Михайло Степанович (Возняк М., Возняк Михайло, Возняк) *69*, *105*, *212*, *213*, *295*, *329*, *335*, *364*, *403*

Возняк Михайло, див. Возняк Михайло Степанович

Возняк, див. Возняк Михайло Степанович

Войнаровські *217*, *276*

Волков Хв., див. Вовк Федір Кіндратович

Володимир Боніфатійович, див. Антонович Володимир Боніфатійович

Володимир Іванович, див. Щербина Володимир Іванович

Володимир Лаврентійович, див. Максимов Володимир Лаврентійович

Володимир Николаєвич, див. Перетц Володимир Миколайович

Володимир, див. Перетц Володимир Володимирович

Володимир, кн. *83*

Володимира, див. Крушельницька Володимира Антонівна

Володислав, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав

Володський О. *266*

Волошинов О. Ф. *393*

Вольдман Х. С. (Вольдман) *120*

Вольдман, див. Вольдман Х. С.

Вольтер Е., див. Вольтер Едуард Олександрович

Вольтер Едуард Олександрович (Вольтер Е., Вольтер) *193*, *203*

Вольтер, див. Вольтер Едуард Олександрович

Волянскі, див. Волянські

Волянська *294*

Волянський О., див. Волянський Олекса Миколайович

Волянський Олекса Миколайович (Волянський О., Волянський Олекса, Волянський Олексій, Волянський) *72–74*, *84*, *87–90*, *94*, *97*, *99*, *100*, *283*, *284*, *293*, *294*

Волянський Олекса, див. Волянський Олекса Миколайович

Волянський Олексій, див. Волянський Олекса Миколайович

Волянський, див. Волянський Олекса Миколайович

Волянські (Волянскі) *96*, *102*, *103*, *284*, *285*, *288*, *293*

Вондрак В., див. Вондрак Вацлав

Вондрак Вацлав (Вондрак В., Вондрак) *312*, *313*
Вондрак, див. Вондрака Вацлав
Вонсовська Олена *236*
Воровський *254*
Вороксевич Т. І. *124*
Вороний М. *408*
Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна (Вояковська (Мочульська) Ольга, Вояковська Ольга, Мочульська Ольга, Ольга, Ольдзя, Ользя) *20*, *89*, *98*, *100*, *103*, *108*, *109*, *118*, *212*, *273*, *274*, *279*, *405*
Вояковська (Мочульська) Ольга, див. Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна
Вояковська Олімпія, див. Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна
Вояковська Ольга, див. Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна
Вояковський *373*
Вояковський Емілій Сильвестрович (Вояковський Емілій, Вояковський Еміль, Еміль, Мільо) *333*, *345–347*
Вояковський Емілій, див. Вояковський Емілій Сильвестрович
Вояковський Еміль, див. Вояковський Емілій Сильвестрович
Вояковський Сильвестр Сильвестрович (Сильвестр, Сильвуньо) *212*, *345–347*
Воячек Федор (Богуміл) Іванович *113*
Врубель Михайло *260*
Вуйцик В. *407*
Вязлов, див. В'язлов Андрій Григорович

Г

Габсбурги *54*, *153*
Гадачек Карел (Кароль) (Гадачек Кароль, Гадачек) *217*, *327*, *335*, *407*, *409*
Гадачек Кароль, див. Гадачек Карел (Кароль)
Гадачек, див. Гадачек Карел (Кароль)
Гайдн Йозеф *258*
Галевич В. О. *408*
Галин М. А., див. Галин Мартирій Андрійович
Галин М., див. Галин Мартирій Андрійович
Галин Мартирій Андрійович (Галин М. А., Галин М., Галин, Галін) *29*, *140*, *141*, *171*, *229*, *241*, *261*, *298*
Галин, див. Галин Мартирій Андрійович
Галина, див. Грушевська Галина Марківна
Галина, див. Лисенко Галина Миколаївна
Галій М. *247*, *430*
Галілей Галілео *52*
Галін, див. Галин Мартирій Андрійович
Галлорі Еміліо *50*
Галущинський Іван Миколайович (Галущинський Іван, Галущинський) *98–100*, *284*
Галущинський Іван, див. Галущинський Іван Миколайович
Галущинський Михайло Миколайович (Галущинський Михайло, Галущинський) *98*, *99*, *246*, *248*, *348*
Галущинський Михайло, див. Галущинський Михайло Миколайович
Галущинський, див. Галущинський Іван Миколайович
Галущинський, див. Галущинський Михайло Миколайович
Галя, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна
Гаммерман Зиновій Соломонович (Гаммерман) *310*
Гаммерман, див. Гаммерман Зиновій Соломонович
Гамсун К., див. Гамсун Кнут
Гамсун Кнут (Гамсун К., Гамсун) *227*, *241*
Гамсун, див. Гамсун Кнут
Ганейзер Є., див. Ганейзер Євген Адольфович
Ганейзер Євген Адольфович (Ганейзер Є., Ганейзер) *357*, *358*
Ганейзер, див. Ганейзер Євген Адольфович
Ганіткевич Я. *141*
Ганкевич Микола Юліанович (Ганкевич) *367*
Ганкевич, див. Ганкевич Микола Юліанович
Ганна, див. Антонович (Геркен) Ганна Володимирівна
Ганна, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна
Ганна, див. Менчиць (Мизецька) Ганна Амвросіївна
Ганна, див. Оппокова (Коваленко) Ганна Захаріївна
Гарасимчук В., див. Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович
Гарасимчук Василь, див. Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович
Гарібальді Джузеппе (Ґарібальді) *50*
Гарматій Л., див. Гарматій Лука
Гарматій Лука (Гарматій Л.) *13*, *271*
Гартель М. *55*, *65*
Гартинг Аркадій Михайлович (Геккельман Аврам Мойшевич) (Гартинг, Гартінг, Ландезен Абрам, Ландезен) *279*
Гартинг, див. Гартинг Аркадій Михайлович (Геккельман Аврам Мойшевич)
Гартінг, див. Гартинг Аркадій Михайлович (Геккельман Аврам Мойшевич)
Гарцер А. *296*
Гашенко Сергей *431*
Гейден О. *344*
Герасименко С. *138*
Герасимчук (Гарасимчук) В., див. Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович
Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович (Гарасимчук В., Гарасимчук Василь, Герасимчук (Гарасимчук) В., Герасимчук В., Герасимчук Ва-

силь, Герасимчук) *69*, *80*, *205–207*, *210*, *220*, *272*, *329*, *346*

Герасимчук В., див. Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович

Герасимчук Василь, див. Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович

Герасимчук, див. Герасимчук (Гарасимчук) Василь Іванович

Геринович В., див. Геринович Володимир Олександрович

Геринович Володимир Олександрович (Геринович В., Геринович) *134*, *382*

Геринович, див. Геринович Володимир Олександрович

Гертнер Ісаак (Гертнер) *67*, *68*, *106*

Гертнер, див. Гертнер Ісаак

Гетч О., див. Гетч Отто

Гетч Отто (Гетч О., Геч, Hötzsch O., Hötzsch) *79*, *150*, *330–332*, *335*

Гехтер М. Г., див. Гехтер Максим Григорович

Гехтер М., див. Гехтер Максим Григорович

Гехтер Максим Григорович (Гехтер М. Г., Гехтер М., Гехтер Максим, Гехтер) *16*, *23*, *24*, *63*, *129*, *132*, *149*, *159*, *160*, *167*, *171*, *178*, *179*, *236*, *242*, *298*, *304*, *306*, *307*, *365*, *369*, *377*, *393*, *408*, *420*

Гехтер Максим, див. Гехтер Максим Григорович

Гехтер, див. Гехтер Максим Григорович

Гец, див. Ґетц Леопольд Карл

Геч, див. Гетч Отто

Гирич В. *93*, *115*

Гирич І. Б. (Гирич І.) *10*, *58*, *77*, *93*, *104*, *115*, *152*, *153*, *187*, *207*, *217*, *220*, *241*, *256*, *425*, *428*

Гирич І., див. Гирич І. Б.

Гінзбург Л. *260*

Гінтовт *210*

Гірс О. Ф., див. Гірс Олексій Федорович

Гірс Олексій Федорович (Гірс О. Ф., Гірс) *352*, *385*, *398*

Гірс, див. Гірс Олексій Федорович

Гісцова Л. *266*, *299*

Гладиревський І., див. Гладиревський Іван

Гладиревський Іван (Гладиревський І., Гладиревський) *256*, *257*, *262*, *292*, *357*

Гладиревський, див. Гладиревський Іван

Глазунов О. К. *394*

Глафіра Захаріївна, див. Грушевська (Оппокова) Глафіра Захаріївна

Глинка М. І. (Глинка М.) *174*, *301*, *394*

Глинка М., див. Глинка М. І.

Глушко М. *249*

Гнатюк (Майковська) Олена (Галина) Павлівна (Гнатюкова, Гнатючка, Майковська Олена (Галина), Майковська Олена Павлівна) *21*, *96*

Гнатюк В., див. Гнатюк Володимир Михайлович

Гнатюк Володимир Михайлович (Гнатюк В., Гнатюк Володимир, Гнатюк) *17*, *20*, *21*, *27*, *56*, *57*, *64*, *65*, *69*, *72*, *96*, *134*, *142*, *144*, *154*, *158*, *206*, *214*, *216*, *220*, *221*, *231–233*, *236*, *244*, *246–249*, *251*, *252*, *255*, *271*, *273*, *276*, *277*, *290*, *291*, *294*, *295*, *326*, *327*, *335*, *358*, *363*, *407*, *416*

Гнатюк Володимир, див. Гнатюк Володимир Михайлович

Гнатюк М. *232*, *234*, *235*, *238*, *239*

Гнатюк, див. Гнатюк Володимир Михайлович

Гнатюкова, див. Гнатюк (Майковська) Олена (Галина) Павлівна

Гнатючка, див. Гнатюк (Майковська) Олена (Галина) Павлівна

Говикович А. *378*

Гоголь М., див. Гоголь Микола Васильович

Гоголь Микола Васильович (Гоголь М., Гоголь Микола, Гоголь) *181*, *208*, *214*, *222*, *231*, *236*, *343*

Гоголь Микола, див. Гоголь Микола Васильович

Гоголь, див. Гоголь Микола Васильович

Годунов Борис *237*

Гойванович Володимир Григорович (Гойванович) *80*

Гойванович, див. Гойванович Володимир Григорович

Голійчук Ф. *329*

Головня В. Я. *393*

Голоскевич Григорій *194*

Голубев С. Т., див. Голубєв Степан Тимофійович

Голубев, див. Голубєв Степан Тимофійович

Голубєв С. Т., див. Голубєв Степан Тимофійович

Голубєв С., див. Голубєв Степан Тимофійович

Голубєв Степан Тимофійович (Голубев С. Т., Голубев, Голубєв С. Т., Голубєв С.) *240*, *242*

Голубовський П. *272*

Гомер *143*

Гонсиоровский О. *57*

Гонта *29*

Горак Я. *239*

Горбатюк М. *232*

Горбачевский, див. Горбачевський Іван Якович

Горбачевський І., див. Горбачевський Іван Якович

Горбачевський Іван Якович (Горбачевский, Горбачевський І., Горбачевський) *76*, *80*, *212*, *274*

Горбачевський, див. Горбачевський Іван Якович

Гординський Я. *367*

Горинь В. *101*, *301*

Городецький В. *260*

Городцов *267*

Горошовський Б. *182*

Горький М., див. Горький Максим (Пєшков Олексій Максимович, Горький Олексій Максимович)

Горький Максим (Пєшков Олексій Максимович, Горький Олексій Максимович) (Горький М., Горький) *87*, *252*, *257*, *258*, *266*, *277*

Горький, див. Горький Максим (Пєшков Олексій Максимович, Горький Олексій Максимович)

Гошовський Ст. *295*

Гранат А. (Гранат) *186*, *311*, *315*, *341*

Гранат И. *186*, *311*
Гранат, див. Гранат А.
Грановский *120*, *321*, *322*
Гревс И. М. *76*
Грень З. Т. *345*
Грибинюк Юхим Семенович (Грибинюк) *189*, *190*
Грибинюк, див. Грибинюк Юхим Семенович
Григорій, див. Касяненко Григорій Іванович
Григорій, митр. *213*
Григорович-Барський К. *227*
Гринченко, див. Грінченко Борис Дмитрович
Грицак Я. *278*
Грінченко Б., див. Грінченко Борис Дмитрович
Грінченко Борис Дмитрович (Гринченко, Грінченко Б., Грінченко) *12*, *13*, *63*, *117*, *118*, *121*, *233*, *241*, *269*, *391–393*, *398*, *399*
Грінченко М. *233–235*
Грінченко, див. Грінченко Борис Дмитрович
Гросман А. І. *424*
Грубер І. І., див. Грубер Ілля Ісакович
Грубер І., див. Грубер Ілля Ісакович
Грубер Ілля Ісакович (Грубер І. І., Грубер І., Грубер) *231*, *239*, *244*, *259*, *266*, *352*, *353*
Грубер, див. Грубер Ілля Ісакович
Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна (Грушевська М. С., Грушевська Марія Сильвестрівна, Грушевська Марія, Марина, Маринка, Маринця, Марія, Марія Сильвестрівна, Марія Сильвестровна) *17*, *20*, *34*, *36*, *38*, *40*, *44*, *49*, *57*, *59*, *73*, *74*, *85–92*, *94*, *97–101*, *105*, *106*, *109*, *117*, *118*, *122*, *130*, *143*, *144*, *148*, *149*, *156*, *161*, *164*, *167*, *171*, *180*, *184*, *191*, *199*, *206*, *212*, *213*, *220*, *223*, *228*, *230*, *231*, *236*, *240*, *241*, *250*, *253*, *255*, *262*, *266*, *273*, *274*, *277*, *281*, *285*, *288*, *290*, *291*, *293*, *295–297*, *303–307*, *309*, *310*, *326*, *328–330*, *333*, *334*, *345–347*, *361*, *365*, *366*, *370*, *373*, *389*, *391*, *393*, *394*, *396*, *402*, *405*
Грушевська (Оппокова) Глафіра Захаріївна (Глафіра Захаріївна, Грушевська Г. З.) *109*, *136*
Грушевська (Парфененко) Ольга Олександрівна (Ольга Олександрівна, Парфененко Ольга Олександрівна, Парфененко, Парфененко Ольга) *11*, *136*, *139*, *140*, *167*, *171*, *172*, *259*
Грушевська (Ранцова) Ольга Володимирівна *299*
Грушевська (Шамраєва) Ганна, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна
Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна (Анна Сергіївна, Галя, Ганна, Грушевська (Шамраєва) Ганна, Шамраєва (Грушевська) Ганна, Шамраєва Ганна) *38–41*, *48*, *59*, *67*, *73–75*, *85*, *91*, *102*, *103*, *109*, *119*, *128*, *139*, *140*, *208*, *226*, *254*, *255*, *257*, *259*, *262*, *287*, *288*, *292*, *318*, *322*, *335*, *337*, *349*, *358*, *361*, *365*, *374*, *382*, *399*, *403*
Грушевська Г. З., див. Грушевська (Оппокова) Глафіра Захаріївна
Грушевська Галина Марківна (Галина) *10*
Грушевська Ірина Григорівна (Ірина) *299*
Грушевська К., див. Грушевська Катерина Михайлівна
Грушевська Катерина Михайлівна (Грушевська К., Грушевська Катерина, Катерина, Катруся, Кулюня) *12*, *22*, *44*, *90*, *97–100*, *105*, *106*, *119*, *130*, *144*, *149–151*, *156*, *161*, *164*, *166*, *167*, *171*, *199*, *222*, *227*, *228*, *240*, *241*, *243*, *273*, *279*, *281*, *283–285*, *288*, *289*, *293*, *296*, *297*, *326*, *329*, *330*, *333*, *334*, *345*, *347*, *366*, *370*, *389*, *391*, *401*, *405*
Грушевська Катерина, див. Грушевська Катерина Михайлівна
Грушевська М. С., див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Грушевська Марія Іванівна (Марія Іванівна) *10*
Грушевська Марія Сильвестрівна, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Грушевська Марія, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Грушевська Тамара Марківна (Тамара) *10*
Грушевський Анатолій Маркович (Анатолій) *10*
Грушевський Василь Григорович (Василь) *299*
Грушевський Г. М., див. Грушевський Григорій Миколайович
Грушевський Григорій Миколайович (Грушевський Г. М., Грушевський Григорій Николайович, Грушевський Григорій) *298–300*
Грушевський Григорій Николайович, див. Грушевський Григорій Миколайович
Грушевський Григорій, див. Грушевський Григорій Миколайович
Грушевський Лев Григорович (Лев) *299*
Грушевський Марко Федорович (Грушевський Марко, Марко) *9*, *10*, *308*, *325*
Грушевський Марко, див. Грушевський Марко Федорович
Грушевський Михайло Маркович (Михайло) *10*
Грушевський О. С., див. Грушевський Олександр Сергійович
Грушевський О., див. Грушевський Олександр Сергійович
Грушевський Олександр Сергійович (Александр Сергієвич, Грушевський О. С., Грушевський О., Грушевський Олександр, Олександр Сергієвич, Олександр, Саша, Сашенька) *10*, *11*, *13*, *29*, *38*, *39*, *59*, *62*, *64*, *68*, *73*, *78*, *85*, *90–96*, *98*, *102–104*, *109*, *112*, *113*, *116*, *121*, *124*, *134–136*, *139*, *140*, *142*, *157*, *165*, *167*, *169*, *173*, *193*, *214*, *222*, *223*, *226*, *231*, *233*, *236*, *241*, *249*, *252*, *257*, *259*, *262*, *263*, *265*, *266*, *268*, *269*, *287*, *288*, *292*, *297*, *298*, *304*, *329*, *332*, *333*, *341*, *342*, *346*, *349*, *350*, *354*, *359*, *374*, *380–382*, *389*
Грушевський Олександр, див. Грушевський Олександр Сергійович
Грушевський С. Г., див. Грушевський Сергій Григорович
Грушевський С. Ф., див. Грушевський Сергій Федорович
Грушевський Сергій Григорович (Грушевський С. Г., Сергій) *299*
Грушевський Сергій Федорович (Грушевський С. Ф.) *15*, *92*, *272*, *273*, *314*, *316*, *337*, *338*, *353*
Грюнвальд Джуліо (Grünwald Joles) *41*, *42*

Губер Рудольф *19*, *405*
Гуно Шарль *226*
Гутковський К., див. Гутковський Клим
Гутковський Клим (Гутковський К., Гутковський) *143*, *326*
Гутковський, див. Гутковський Клим
Гучков О. *344*
Гушалевич Іван *367*

Ґ

Ґалецкий Зиґмунт *217*
Ґарібальді, див. Ґарібальді Джузеппе
Ґетц Леопольд Карл (Ґец, Goatz L.) *150*
Ґломбінский, див. Ґломбінський Станіслав
Ґломбінський Станіслав (Ґломбінський) *375*
Ґольдоні Карло *52*
Ґотесман *307*
Ґуґель *120*, *122*

Д

Д. Д–ко, див. Дорошенко Дмитро Іванович
Д., див. Дорошенко Володимир Вікторович
Дамаський Аполлодор *42*
Данилевич В., див. Данилевич Василь Юхимович
Данилевич Василь Юхимович (Данилевич В., Данилевич) *36*, *39*, *59*, *60*, *116*, *168*, *169*, *240*, *385*
Данилевич, див. Данилевич Василь Юхимович
Данило, див. Процівненко Данило
Данилов В. В. *173*
Данилов Микола Павлович (Данилов) *364*
Данилов, див. Данилов Микола Павлович
Данте Аліґ'єрі (Данте) *51*, *261*
Данте, див. Данте Аліґ'єрі
Данько М., див. Троцький М.
Дапквієв Давид Антонович (Дапквієв, Датико, Датіко) *109*, *297*
Дапквієв, див. Дапквієв Давид Антонович
Дараган В. М., див. Дараган Володимир Михайлович
Дараган В., див. Дараган Володимир Михайлович
Дараган Володимир Михайлович (Дараган В. М., Дараган В., Дараган) *302*, *303*, *352*, *353*
Дараган, див. Дараган Володимир Михайлович
Датико, див. Дапквієв Давид Антонович
Датіко, див. Дапквієв Давид Антонович
Дашинич-Кульчицький Р., див. Залізняк Микола Кіндратович
Дашинич-Кульчицький Роман, див. Залізняк Микола Кіндратович
Дашкевич Василь Володимирович (Дашкевич) *236*
Дашкевич М. П., див. Дашкевич Микола Павлович
Дашкевич М., див. Дашкевич Микола Павлович
Дашкевич Микола Павлович (Дашкевич М. П., Дашкевич М., Дашкевич Микола, Дашкевич) *25*, *26*, *28*, *30*, *295*
Дашкевич Микола, див. Дашкевич Микола Павлович
Дашкевич Я. *105*, *271*
Дашкевич, див. Дашкевич Василь Володимирович
Дашкевич, див. Дашкевич Микола Павлович
Дашкевичі *236*
Дашкович Остафій *143*
Дебольський М. *150*
Дебюссі Клод *386*
Де Ла Барт Фердинанд Георгійович (Делябарт) *30*
Деліб Клеман Філібер Лео *391*
Делябарт, див. Де Ла Барт Фердинанд Георгійович
Дембінський Броніслав (Дембіньский) *362*, *363*, *381*, *383*
Дембіньский, див. Дембінський Броніслав
Демуз І. *184*
Демченко В. Г. *172*
Денисенко Олександра *408*
Дермаль А., див. Дермаль Август Климович
Дермаль Август Климович (Дермаль А., Дермаль) *133–135*, *137*, *147*, *206*, *210*, *216*, *246*, *274–276*, *382*, *404*, *406*
Дермаль, див. Дермаль Август Климович
Джиджора Анатолій Іванович (Анатолій) *323*, *324*
Джиджора І. М., див. Джиджора Іван Миколайович
Джиджора І., див. Джиджора Іван Миколайович
Джиджора Ів., див. Джиджора Іван Миколайович
Джиджора Іван Миколайович (Джиджора І. М., Джиджора І., Джиджора Ів., Джиджора Іван, Джиджора) *17*, *18*, *22*, *24*, *27*, *28*, *38*, *39*, *54*, *61*, *99*, *116*, *145–148*, *150*, *153*, *154*, *156*, *157*, *161*, *163*, *164*, *167*, *174*, *193*, *205–207*, *209*, *210*, *216*, *219–221*, *231*, *232*, *244–246*, *249*, *251–253*, *261*, *271–277*, *279*, *280*, *285–287*, *323*, *332*, *335*, *336*, *343–348*, *363*, *376–379*, *398*, *414*, *415*
Джиджора Іван, див. Джиджора Іван Миколайович
Джиджора Лідія Іванівна (Лідія) *323*, *324*
Джиджора Н. (Джиджорова Наталія, Навроцька Наталя) *21*, *35*, *323*
Джиджора, див. Джиджора Іван Миколайович
Джиджорова Наталія, див. Джиджора Н.
Джіорджині Арістомедо *392*
Джотто *48*, *52*
Дзєдушицкі (Дзєдушицькі) *217*, *218*, *261*
Дзєдушицький Войцех (Дзєдушицький) *218*
Дзєдушицький, див. Дзєдушицький Войцех
Дзєдушицькі, див. Дзєдушицкі
Дзюбан Р. *100*, *105*
Диса К. *254*

Дідушицький Володимир (Dzieduszycki Włodzimierz) *217*
Діоклетіан, імп. *43*
Діптан І. *245*, *247*
Дмитрієв М. *89*, *90*
Дмитро, див. Антонович Дмитро Володимирович
Днестрянский, див. Дністрянський Станіслав Северинович
Дніпрова Чайка, див. Василевська Л. О.
Дністрянський С., див. Дністрянський Станіслав Северинович
Дністрянський Станіслав Северинович (Днестрянский, Дністрянський С., Дністрянський) *149*, *209*, *215*, *274*, *326*, *365*, *373*, *375*, *377*, *380*, *429*
Дністрянський, див. Дністрянський Станіслав Северинович
Добровольський Л. П. (Добровольський Л.) *126*, *343*, *408*
Добровольський Л., див. Добровольський Л. П.
Добровольський П. *264*
Доброхотов П., див. Доброхотов Прокіп Нилович (єпископ Павло)
Доброхотов Прокіп Нилович (єпископ Павло) (Доброхотов П., Доброхотов) *197*, *243*
Доброхотов, див. Доброхотов Прокіп Нилович (єпископ Павло)
Довидайтис Пранас *203*
Довнар, див. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович
Довнар-Запольський М., див. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович
Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (Довнар, Довнар-Запольський М.) *36*, *37*
Долаберідзе *361*
Долгоруков Павло Дмитрович (Долгоруков) *421*
Долгоруков, див. Долгоруков Павло Дмитрович
Долінский, див. Долінський А.
Долінський А. (Долінский) *374*
Доманицький В. Н., див. Доманицький Василь Миколайович
Доманицький В., див. Доманицький Василь Миколайович
Доманицький Василь Миколайович (Василь Миколаєвич, Василь, Доманицький В. Н., Доманицький В., Доманицький Василь, Доманицький) *25*, *57*, *58*, *78*, *80*, *87*, *88*, *98*, *99*, *101–105*, *109–111*, *125*, *126*, *151*, *152*, *158*, *163*, *167*, *174*, *175*, *192*, *224*, *226*, *389*, *424*
Доманицький Василь, див. Доманицький Василь Миколайович
Доманицький, див. Доманицький Василь Миколайович
Домбровська Емілія (Мілька, Мільця) *35*, *94*, *161*, *289*, *293*, *294*
Доміціан, імп. *50*
Донателло *52*
Донська Тетяна Тимофіївна *396*
Донські *396*
Доріа *44*
Доріа-Памфілі *44*
Дорошенко В., див. Дорошенко Володимир Вікторович
Дорошенко Владимир, див. Дорошенко Володимир Вікторович
Дорошенко Володимир Вікторович (Д., Дорошенко В., Дорошенко Владимир, Дорошенко) *69*, *83*, *175*, *188*, *220*, *247*, *250*, *364*, *365*, *373*, *428–430*
Дорошенко Д., див. Дорошенко Дмитро Іванович
Дорошенко Дмитро Іванович (Д. Д–ко, Дорошенко Д., Дорошенко) *16*, *18*, *55*, *160*, *189*, *223*, *224*, *232*, *233*, *237–239*, *242*, *419*, *425*
Дорошенко П. Я. (Дорошенко П.) *395*
Дорошенко П., див. Дорошенко П. Я.
Дорошенко Петро *142*, *329*
Дорошенко, див. Дорошенко Володимир Вікторович
Дорошенко, див. Дорошенко Дмитро Іванович
Дортенман Жорж (Жорж) *259*, *260*
Драгоманиха, див. Драгоманова Людмила Михайлівна
Драгоманов М. П., див. Драгоманов Михайло Петрович
Драгоманов М., див. Драгоманов Михайло Петрович
Драгоманов Михайло Петрович (Драгоманов М. П., Драгоманов М., Драгоманов Михайло, Драгоманов) *38*, *39*, *56*, *76*, *77*, *99*, *171*, *172*, *239*, *328*, *355*, *415*
Драгоманов Михайло, див. Драгоманов Михайло Петрович
Драгоманов Світозар Михайлович (Драгоманов Світозар, Світозар) *172*
Драгоманов Світозар, див. Драгоманов Світозар Михайлович
Драгоманов, див. Драгоманов Михайло Петрович
Драгоманова (Труш) Аріадна (Рада) *172*
Драгоманова (Шишманова) Лідія *172*
Драгоманова Людмила Михайлівна (Драгоманова Людмила, Драгоманиха, Драгоманова) *39*, *128*, *171*, *172*, *390*
Драгоманова Людмила, див. Драгоманова Людмила Михайлівна
Драгоманова, див. Драгоманова Людмила Михайлівна
Древинський Лаврентій (Древинський) *242*, *243*
Древинський, див. Древинський Лаврентій
Друг О. *216*
Дубяга М. *108*
Дуван-Торцов І. Е. *240*
Дуда, див. Дуда-Дудинський Олександр
Дуда-Дудинський О., див. Дуда-Дудинський Олександр
Дуда-Дудинський Олександр (Дуда, Дуда-Дудинський О.) *128*, *129*

Дудикевич Володимир Феофілович (Дудикевич) *378*, *379*
Дудикевич, див. Дудикевич Володимир Феофілович
Думнов Володимир Васильович (Думнов) *272*
Думнов, див. Думнов Володимир Васильович
Дурдуківський В. *233*
Дьяков І. М., див. Дьяков Іполит Миколайович
Дьяков І., див. Дьяков Іполит Миколайович
Дьяков Іполит Миколайович (Дьяков І. М., Дьяков І., Дяков) *15*, *211*, *302*, *337*, *338*
Дюк Поль *386*
Дядюк М. *105*
Дяков, див. Дьяков Іполит Миколайович
Дячук (Зеленчук) Марічка Ільківна (Марічка) *100*
Дячук Анна Ільківна (Анна) *100*
Дячук Василина Ільківна (Василина) *100*
Дячук Василь Ількович (Василь) *100*
Дячук Илько, див. Дячук Ілько
Дячук І., див. Дячук Ілько
Дячук Іван Ількович (Іван) *100*
Дячук Ілько (Дячук Илько, Дячук І., Дячук, Ілько) *73*, *99–101*, *289*, *290*, *294*
Дячук Микола Ількович (Микола) *100*
Дячук Параска (Параска) *100*
Дячук Юрій Ількович (Юрій) *100*
Дячук, див. Дячук Ілько

Е

Едвард, див. Лілієн Едвард Адольфович
Едвардсо П'єтро *42*
Едуард VII (Едуард) *392*
Едуард, див. Едуард VII
Еж, див. Єж Теодор-Томаш (Мілковський Зиґмунт-Фортунат)
Елецкий П. *185*, *429*, *431*
Емілія, див. Рудницька Емілія Степанівна
Еміль, див. Вояковський Емілій Сильвестрович
Еренталь Алоїз фон (Еренталь Е., Эренталь) *412*
Еренталь Е., див. Еренталь Алоїз фон
Еспозіто Е. *359*
Ефименчиха, див. Єфименко Олександра Яківна
Ефремов С., див. Єфремов Сергій Олександрович
Ефремов, див. Єфремов Сергій Олександрович
Ефрон И. А., див. Єфрон Ілля Абрамович
Ефрон, див. Єфрон Ілля Абрамович

Є

Євген Харлампович, див. Чикаленко Євген Харлампійович
Євген, див. Касяненко Євген Іванович
Євген, див. Оппоков Євген Захарійович
Євгеній Харлампієвич, див. Чикаленко Євген Харлампійович
Євдоксія, імп. *49*
Євлахов Олександр Михайлович (Євлахов) *122*, *123*
Євлахов, див. Євлахов Олександр Михайлович
Євшан М., див. Євшан Микола Йосипович
Євшан Микола Йосипович (Євшан М., Федюшка (Євшан) М., Федюшка М., Федюшка) *214*, *305*, *408*
Єж Теодор-Томаш (Мілковський Зиґмунт-Фортунат) (Еж, Jeż Teodor Tomasz (Miłkowski Zygmunt Fortunat)) *289*, *290*
Єлпатьєвский, див. Єлпатьєвський Сергій Якович
Єлпатьєвський Сергій Якович (Єлпатьєвский) *44–46*
Єнзен, див. Єнсен Альфред
Єнсен А., див. Єнсен Альфред
Єнсен Альфред (Єнзен, Єнсен А., Єнсен, Ensen Alfred) *216*, *217*, *220*, *233*, *240*, *241*, *272*, *276*, *329*, *332*, *349*
Єнсен, див. Єнсен Альфред
Єрмаков Володимир Васильович (Єрмаков) *389*
Єрмаков, див. Єрмаков Володимир Васильович
Єрмоленко О. *252*
Єронім, див. Калитовський Ієронім Павлович
Єрофеєв І. Ф. *173*
Єршов Іван Васильович *235*
Єфименко О., див. Єфименко Олександра Яківна
Єфименко Олександра Яківна (Єфименко О., Ефименчиха) *185*, *187*, *201*, *203*
Єфименко П. (Єфименко) *264*, *339*
Єфименко Т. *187*
Єфименко, див. Єфименко П.
Єфремов С., див. Єфремов Сергій Олександрович
Єфремов Сергій Олександрович (Ефремов С., Ефремов, Єфремов С., Єфремов Сергій, Єфремов, Сергій Олександрович, Сергій) *9*, *10*, *14*, *16*, *26*, *28*, *63*, *151*, *152*, *233*, *258*, *407*, *411*, *420*, *423*
Єфремов Сергій, див. Єфремов Сергій Олександрович
Єфремов, див. Єфремов Сергій Олександрович
Єфрон І., див. Єфрон Ілля Абрамович
Єфрон Ілля Абрамович (Ефрон И. А., Ефрон, Єфрон І., Єфрон) *16*, *17*, *26*, *188*, *314*
Єфрон, див. Єфрон Ілля Абрамович

Ж

Жебунев, див. Жебуньов Леонід Миколайович
Жебуньов Л., див. Жебуньов Леонід Миколайович
Жебуньов Леонід Миколайович (Жебунев, Жебуньов Л., Жебуньов Леонід, Жебуньов) *30*, *32*, *60*, *116*, *139*, *171*, *258*, *260*, *261*, *265*, *269*, *308*, *309*, *385*, *393*, *416*, *419*, *424*, *425*
Жебуньов, див. Жебуньов Леонід Миколайович
Железняк, див. Залізняк Микола Кіндратович
Жеплинська О. *285*
Житецький Гнат (Ігнат) Павлович (Житецький) *316*, *317*
Житецький П. Г., див. Житецький Павло Гнатович

Житецький П., див. Житецький Павло Гнатович
Житецький Павло Гнатович (Житецький П. Г., Житецький П., Житецький Павло, Житецький) *13*, *25*, *63*, *122*, *123*, *125*, *127*, *128*, *168*
Житецький Павло, див. Житецький Павло Гнатович
Житецький, див. Житецький Гнат (Ігнат) Павлович
Житецький, див. Житецький Павло Гнатович
Житловський Х. Й. *75*
Жихович *376*
Жорж, див. Дортенман Жорж
Жук А. *417*, *418*, *428*, *431*
Жук М., див. Жук Михайло Іванович
Жук Михайло Іванович (Жук М., Жук) *22*, *25*, *284*, *285*, *288–291*, *293*
Жук, див. Жук Михайло Іванович
Жукович П., див. Жукович Платон Миколайович
Жукович Платон Миколайович (Жукович П., Жукович) *132*, *133*, *184*, *187*, *188*, *190*, *191*, *198*, *203*, *207*, *208*
Жукович, див. Жукович Платон Миколайович
Журбенко Л., див. Лукіянович Денис Якович

З

Забіла Марія Іванівна *184*, *185*, *191*
Забіла Яків Платонович (Забіла, Забіло) *185*, *191*, *197*, *202*, *316*, *317*
Забіла, див. Забіла Яків Платонович
Забіли *190*, *191*, *196*, *203*
Забіло, див. Забіла Яків Платонович
Завроцький Д. *364*
Залевський Людвіґ (Людвик) *244*, *246*
Зализняк, див. Залізняк Микола Кіндратович
Залізняк М., див. Залізняк Микола Кіндратович
Залізняк Микола Кіндратович (Дашинич-Кульчицький Р., Дашинич-Кульчицький Роман, Железняк, Зализняк, Залізняк М., Залізняк Микола, Залізняк, Зелізняк, Кульчицкий Роман, Сторонній) *64*, *70*, *71*, *75*, *76*, *83*, *106*, *134*, *142*, *144*, *146*, *148*, *149*, *188*, *205*, *212*, *214*, *216*, *218*, *220*, *249*, *251*, *261*, *271*, *280*, *281*, *290*, *291*, *295*, *324*, *328*, *330*, *332*, *333*, *335*, *343*, *346*, *347*, *357*, *365*, *366*, *372*, *373*, *379–382*, *396*, *397*, *399*, *405*, *408*, *410*, *412–414*
Залізняк Микола, див. Залізняк Микола Кіндратович
Залізняк, див. Залізняк Микола Кіндратович
Заліський А. *174*
Залуцький Р. *88*, *110*
Замойскі *72*
Замора Федір (Теодор) Павлович (Замора) *381*
Замора, див. Замора Федір (Теодор) Павлович
Заньковецька М., див. Заньковецька Марія Костянтинівна
Заньковецька Марія Костянтинівна (Заньковецька М., Заньковецька Марія, Заньковецька, Марія Констянтинівна, Марія Константиновна, Марія Костянтинівна) *13*, *16*, *21*, *167*, *227*, *228*, *233*, *261*, *262*, *359*
Заньковецька Марія, див. Заньковецька Марія Костянтинівна
Заньковецька, див. Заньковецька Марія Костянтинівна
Зарембо Феліціан Феліціанович (Зарембо) *182*, *183*
Зарембо, див. Зарембо Феліціан Феліціанович
Заруба В. М. (Заруба В.) *320*, *321*
Заруба В., див. Заруба В. М.
Застирець Й. *398*
Захарій Захарійович, див. Оппоков Захарій Захарійович
Захарій Захарьєвич, див. Оппоков Захарій Захарійович
Захаркін С. *252*
Захарко Ів. *250*
Захарчин Н. *250*
Зашкільняк Л. *218*
Згуровський М. *387*
Здзєховський М. *77*
Зекцер Й. А., див.Зекцер Йосип Абрамович
Зекцер Й., див. Зекцер Йосип Абрамович
Зекцер Йосип Абрамович (Зекцер Й. А., Зекцер Й., Зекцер) *78*, *93*, *94*
Зекцер, див. Зекцер Йосип Абрамович
Зеленчук І. *73*
Зелинський, див. Зелінський Тадей Францович
Зелізняк, див. Залізняк Микола Кіндратович
Зелінський Тадей Францович (Зелинський) *195*
Зигизмунд III *302*
Зик Ф. *296*
Зілов П. *338*
Зіньківський Т. *65*
Зозуляк П. *239*
Зося *74*, *161*
Зофія, див. Тшемеська (Губер) Зофія
Зубрицький М. *71*, *249*, *271*, *276*, *335*
Зуєв П. П. *358*

И

Иванов, див. Іванов Сергій Олексійович
Ильин Михаил, див. Осоргін (Ільїн) Михайло Андрійович
Иоасаф *314*

І

Іван *259*
Іван з Вишні, див. Вишенський Іван
Іван Петрович *255*
Іван, див. Антонович Іван Володимирович
Іван, див. Дячук Іван Ількович
Іван, див. Касяненко Іван Іванович
Іван, див. Крушельницький Іван Антонович
Івандюк, див. Якиб'юк Василь Григорович
Іванов *304*, *310*, *321*

Іванов Сергій Олексійович (Иванов, Іванов) *424*
Іванов, див. Іванов Сергій Олексійович
Іванова А. Ю. *385*, *388*, *399*, *425*
Івасюк Микола Іванович *344*
Ігнатович Віктор Володимирович (Ігнатович) *61*, *171*
Ігнатович, див. Ігнатович Віктор Володимирович
Ігнатьєв П. М. *30*, *33*, *389*
Ігнатьєва С. В. *389*
Ігор, кн. *376*, *377*
Ідзиковський В. *424*
Ізвєков М., див. Ізвєков Матвій Матвійович
Ізвєков Матвій Матвійович (Ізвєков М., Ізвєков Матвій, Ізвєков) *32*
Ізвєков Матвій, див. Ізвєков Матвій Матвійович
Ізвєков, див. Ізвєков Матвій Матвійович
Іздебська *236*
Іконников В. С., див. Іконников Володимир Степанович
Іконников Володимир Степанович (Іконников В. С., Іконніков) *9*, *246*
Іконніков, див. Іконников Володимир Степанович
Ільїн М., див. Осоргін (Ільїн) Михайло Андрійович
Ілько, див. Дячук Ілько
Ільницька Л. І. *329*
Інокентій X, папа рим. (Памфілі Джамбаттиста) *44*
Іностранцева К. О. *246*
Іполитов-Іванов М. М. *394*
Ірина, див. Грушевська Ірина Григорівна
Ірина, див. Рудницька Ірина Степанівна
Ісаєнко О. *63*
Ісидор *143*

Й

Йовенко Я. *141*
Йоріні (Іоріні) Луїджі *39*

К

К. Б. *240*
Кавунник В. *127*, *146*, *155*, *183*, *187*, *199*, *209*, *234*, *255*, *281*
Кадлец Карел (Кадлец) *155*, *156*, *161*
Кадлец, див. Кадлец Карел
Каковський А. Х. *228*, *306*
Калитовська (Левицька) Стефанія, див. Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна
Калитовська Стефанія, див. Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна
Калитовський І., див. Калитовський Ієронім Павлович
Калитовський Ієронім Павлович (Єронім, Калитовський І., Калитовський Ієронім, Калитовський) *44*, *87*, *89*, *161*, *286*, *287*, *289*, *343*, *405*, *409*
Калитовський Ієронім, див. Калитовський Ієронім Павлович
Калитовський, див. Калитовський Ієронім Павлович
Калитовські *285*, *291*, *368*
Калнишевський П. *81*
Каманін І. *116*
Кандиба О., див. Кандиба Олександр Іванович (Олесь Олександр)
Кандиба Олександр Іванович (Олесь Олександр) (Кандиба О., Кандиба, Олесь О., Олесь) *105*, *167*, *184*, *185*, *191*, *192*, *196–198*, *202*, *203*, *224*, *225*, *263*, *309*, *344*, *350*, *356*, *358*, *391*, *408*
Кандиба, див. Кандиба Олександр Іванович (Олесь Олександр)
Каневська Л. *232*
Каплінський (Kapliński) *262*
Капнік *362*
Капніссіс Стамателло *230*
Капніст (Остроградська) Софія Михайлівна (Капніст Софія Михайлівна) *230*
Капніст Василь Васильович *230*
Капніст Василь Петрович *230*
Капніст Володимир Іванович (Капніст Володимир) *230*
Капніст Володимир, див. Капніст Володимир Іванович
Капніст Марія, див. Армашевська (Капніст) Марія Володимирівна
Капніст Софія Михайлівна, див. Капніст (Остроградська) Софія Михайлівна
Капністи (Капніссіси, Капніссі) *229*, *230*
Капраль М. М. *72*
Караваєв В. *340*
Карачевська М. Є., див. Вовк-Карачевська Марія Єрофеївна
Карачевська Марія Василівна, див. Вовк-Карачевська Марія Василівна
Карачевська Марія Ерофеєвна, див. Вовк-Карачевська Марія Єрофеївна
Карачевська, див. Вовк-Карачевська Марія Єрофеївна
Карачевський Вася, див. Вовк-Карачевський Василь Васильович
Карачевські, див. Вовк-Карачевські
Карбасников М. П., див. Карбасников Микола Павлович
Карбасников М., див. Карбасников Микола Павлович
Карбасников Микола Павлович (Карбасников М. П., Карбасников М., Карбасников Н. П., Карбасніков) *183*, *184*, *186*, *190*, *191*, *203*, *313*, *316*
Карбасников Н. П., див. Карбасников Микола Павлович
Карбасніков, див. Карбасников Микола Павлович
Кареев Н. И., див. Кареєв Микола Іванович
Кареєв М., див. Кареєв Микола Іванович

Кареєв Микола Іванович (Кареев Н. И., Кареєв М., Карєєв) *16*, *17*, *26*, *74*, *183*, *195*, *196*, *198*, *200*, *202*, *203*, *315*

Карєєв, див. Кареєв Микола Іванович

Карл XII *247*

Кармaнський П., див. Кармaнський Петро Сильвестрович

Кармaнський Петро Сильвестрович (Кармaнський П., Кармaнський Петро, Кармaнський) *214*

Кармaнський Петро, див. Кармaнський Петро Сильвестрович

Кармaнський, див. Кармaнський Петро Сильвестрович

Карпенко, див. Карпенко-Карий Іван (Тобілевич Іван Карпович)

Карпенко-Карий (Тобілевич) Іван, див. Карпенко-Карий Іван (Тобілевич Іван Карпович)

Карпенко-Карий Іван (Тобілевич Іван Карпович) (Карпенко, Карпенко-Карий (Тобілевич) Іван) *117*

Карпович В., див. Януш Богдан Михайлович

Касперович Микола *82*

Кастелянский А. И. (Кастелянський А., Кастелянський) *20*, *21*, *102*, *103*, *136*, *316*

Кастелянський А., див. Кастелянский А. И.

Кастелянський, див. Кастелянский А. И.

Касяненки *387*

Касяненко Андрій Іванович (Андрій) *387*

Касяненко Григорій Іванович (Григорій) *387*

Касяненко Євген Іванович (Євген, Касяненко) *387*

Касяненко Іван Іванович (Іван) *387*

Касяненко, див. Касяненко Євген Іванович

Катерина Миколаївна, див. Мельник-Антонович Катерина Миколаївна

Катерина Николаєвна, див. Мельник-Антонович Катерина Миколаївна

Катерина Николаївна, див. Мельник-Антонович Катерина Миколаївна

Катерина, див. Грушевська Катерина Михайлівна

Катерина, див. Лисенко Катерина Миколаївна

Катін *298*

Катренко А. М. *392*, *393*

Катренко Я. А. *393*

Катруся, див. Грушевська Катерина Михайлівна

Кацнер Н. (Кацнер) *21*, *24*, *59*, *108*, *109*

Кацнер, див. Кацнер Н.

Качмар Л. *413*

Квітка-Основ'яненко Г. *387*

Кирило *75*

Кирило Осипович, див. Студинський Кирило Осипович

Кириченко Р. *115*

Кистяковский Б. А., див. Кістяковський Богдан Олександрович

Кистяковська, див. Кістяківська Олександра Іванівна

Кистяковський, див. Кістяковський Богдан Олександрович

Киянин, див. Мухин Михайло

Ківлицький Є. О. *386*

Ківшар Т. *303*

Кіджі Агостіно *49*

Кізеветтер О. *189*

Кінаш, див. Конашевич-Сагайдачний Петро

Кіпа А. *175*

Кірієнко *191*, *198*

Кістяківська Олександра Іванівна (Кистяковська) *39*

Кістяківський Б., див. Кістяковський Богдан Олександрович

Кістяківський Богдан Олександрович (Кистяковский Б. А., Кистяковський, Кістяківський Б., Кістяковський) *76*, *77*, *99*

Кістяківський О. Ф., див. Кістяківський Олександр Федорович

Кістяківський О., див. Кістяківський Олександр Федорович

Кістяківський Олександр Федорович (Кістяківський О. Ф., Кістяківський О.) *11*, *39*, *415*

Кістяківський, див. Кістяківський Богдан Олександрович

Климент XII, папа рим. *44*

Клуг М. В., див. Клуг Мартін Васильович

Клуг М., див. Клуг Мартін Васильович

Клуг Мартін Васильович (Клуг М. В., Клуг М., Клуг) *78*, *94*, *112*

Клуг, див. Клуг Мартін Васильович

Кляйнер *156*

Кміт Ю., див. Кміт Юрій

Кміт Юрій (Кміт Ю., Кміт) *213*, *219*, *221*, *246*, *248*

Кміт, див. Кміт Юрій

Кнауер Ф. *55*

Книш Я. *207*

Кобилянський *277*

Кобилянський Антін *277*

Кобилянський Йосиф *277*

Кобилянський Луціян *277*

Кобринський В., див. Кобринський Володимир

Кобринський Володимир (Кобринський В., Кобринський) *162*

Кобринський, див. Кобринський Володимир

Ковалевський М. М., див. Ковалевський Максим Максимович

Ковалевський М., див. Ковалевський Максим Максимович

Ковалевський Максим Максимович (Ковалевський М. М., Ковалевський М., Ковалевський) *76*, *187*, *189*, *192–194*, *197–200*, *203*, *311*, *314*, *341*, *342*

Ковалевський Олександр Олександрович (Ковалевський Олександр, Ковалевський) *196*, *197*

Ковалевський Олександр, див. Ковалевський Олександр Олександрович
Ковалевський, див. Ковалевський Максим Максимович
Ковалевський, див. Ковалевський Олександр Олександрович
Коваленко Григорій Андрійович (Коваленко Григорій) *386*
Коваленко Григорій, див. Коваленко Григорій Андрійович
Ковалинський В. *422*
Козельський П. І. *230*
Козельські *230*
Козімо I Медічі (Козімо Медічі, Козімо) *51*
Козімо Медічі, див. Козімо I Медічі
Козімо, див. Козімо I Медічі
Козловский, див. Козловський Всеволод Олександрович
Козловський В., див. Козловський Всеволод Олександрович
Козловський Всеволод Олександрович (Козловский, Козловський В., Козловський Всеволод, Козловський) *65*, *99*, *134*, *142*, *146*, *149*, *151*, *161*, *205*, *216*, *219*, *221*, *231*, *244*, *246*, *248*, *249*, *253*, *261*, *271*, *273*, *276*, *279*, *280*, *290*, *291*, *311*, *323*, *327*, *349*, *362*, *366*, *368*, *396*, *397*, *403*, *423*
Козловський Всеволод, див. Козловський Всеволод Олександрович
Козловський, див. Козловський Всеволод Олександрович
Кокорев В. О., див. Кокорев Василь Олександрович
Кокорев Василь Олександрович (Кокорев В. О., Кокорев) *190–192*
Кокорев, див. Кокорев Василь Олександрович
Кокорудз І., див. Кокорудз Ілля Федорович
Кокорудз Ілля Федорович (Кокорудз І., Кокорудз) *130*, *132*, *137*, *144*
Кокорудз, див. Кокорудз Ілля Федорович
Колеса, див. Колесса Олександр Михайлович
Колеса, див. Колесса Філарет Михайлович
Колесниченко Т. *266*
Колесса О., див. Колесса Олександр Михайлович
Колесса Олександр Михайлович (Колеса, Колесса О., Колесса) *27*, *28*, *34*, *66*, *68*, *72*, *74–76*, *79*, *80*, *213*, *250*, *251*, *274*, *374*, *377*, *400*, *401*, *414*, *427*
Колесса Ф., див. Колесса Філарет Михайлович
Колесса Філарет Михайлович (Колеса, Колесса Ф.) *69*, *72*, *327*, *363*, *398*, *404*, *414*
Колесса, див. Колесса Олександр Михайлович
Комар, див. Комаров Михайло Федорович
Комаров М., див. Комаров Михайло Федорович
Комаров Михайло Федорович (Комар, Комаров М., Комаров Михайло) *11*, *233*, *235*, *407*
Комаров Михайло, див. Комаров Михайло Федорович
Конашевич, див. Конашевич-Сагайдачний Петро
Конашевичі *68*
Конашевич-Сагайдачний Петро (Кінаш, Конашевич, Сагайдачний Петро, Сагайдачний) *68*, *82*, *345*, *350*, *362*
Кондагурі Катерина Григорівна (Кондагурі) *183*, *184*, *186*, *191*
Кондагурі, див. Кондагурі Катерина Григорівна
Кондаков Н. П., див. Кондаков Никодим Павлович
Кондаков Никодим Павлович (Кондаков Н. П., Кондаков) *202*
Кондаков, див. Кондаков Никодим Павлович
Кондаурова Г. В. (Кондаурова Г.) *20*, *156*, *214*, *226*, *229*, *267*, *405*
Кондаурова Г., див. Кондаурова Г. В.
Кониська М. О., див. Кониська Марія Олександрівна
Кониська М., див. Кониська Марія Олександрівна
Кониська Марія Олександрівна (Кониська М. О., Кониська М., Кониська) *191*, *192*, *203*, *375*, *376*
Кониська, див. Кониська Марія Олександрівна
Кониський Георгій *375*, *376*
Кониський О. Я., див. Кониський Олександр Якович
Кониський О., див. Кониський Олександр Якович
Кониський Олександр Якович (Александр Яковлевич, Кониський О. Я., Кониський О., Кониський Олександр, Кониський, Олександр Якович) *126*, *169*, *171*, *174*, *192*, *214*, *228*, *229*, *331*
Кониський Олександр, див. Кониський Олександр Якович
Кониський, див. Кониський Олександр Якович
Кононенко Мусій Степанович (Кононенко) *171*
Кононенко, див. Кононенко Мусій Степанович
Копач І., див. Копач Іван Симонович
Копач Іван Симонович (Копач І., Копач Іван, Копач) *21*, *25*, *26*, *143*, *247*, *420*
Копач Іван, див. Копач Іван Симонович
Копач, див. Копач Іван Симонович
Копинський І. *183*
Кордс А., див. Кордс Адольф
Кордс Адольф (Кордс А.) *258*, *262*
Кордуба М., див. Кордуба Мирон Михайлович
Кордуба Мирон Михайлович (Кордуба М., Кордуба Мирон, Кордуба) *18*, *71*, *79*, *221*, *329*, *331*, *332*, *346*, *365*
Кордуба Мирон, див. Кордуба Мирон Михайлович
Кордуба, див. Кордуба Мирон Михайлович
Кореджіо, див. Корреджо Антоніо Аллегрі да
Коренень Денис Васильович (Корінець) *78*, *79*
Коржан Йозеф *156*
Корінець, див. Коренень Денис Васильович
Короленко В. *252*, *302*, *357*
Королів (Старий) Василь Костьович (Королів-Старий В., Корольов) *302*, *303*, *307*

Королів-Старий В., див. Королів (Старий) Василь Костьович
Корольов, див. Королів (Старий) Василь Костьович
Корольова О. *270*
Королюк *347*
Короткий В. *29*, *39*
Корреджо Антоніо Аллегрі да (Кореджіо, Корреджо Антоніо да, Correggio Antonio Allegri da) *314*, *315*
Корреджо Антоніо да, див. Корреджо Антоніо Аллегрі да
Коррер Теодор *52*
Корчак-Чепурківський Є. П. *237*, *238*
Корчак-Чепурківський О., див. Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович
Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (Корчак-Чепурківський О., Корчак-Чепурковський, Чепурковський) *140*, *141*
Корчак-Чепурковський, див. Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович
Корш Ф., див. Корш Федір Євгенович
Корш Федір Євгенович (Корш Ф., Корш) *76*, *187*, *194*, *314*
Корш, див. Корш Федір Євгенович
Косач О. П., див. Косач Ольга Петрівна
Косач О., див. Косач Ольга Петрівна
Косач Ольга Петрівна (Косач О. П., Косач О., Косач Ольга, Косачева, Косачка, Пчілка О., Пчілка Олена, Пчілка) *12*, *13*, *32*, *127*, *128*, *168*, *171*, *172*, *176*, *179*, *198*, *234*, *247*, *306*
Косач Ольга, див. Косач Ольга Петрівна
Косач П. А., див. Косач Петро Антонович
Косач Петро Антонович (Косач П. А., Косач) *231*, *233–235*
Косач, див. Косач Петро Антонович
Косачева, див. Косач Ольга Петрівна
Косачі *178*, *234*, *241*
Косачка, див. Косач Ольга Петрівна
Косач-Кривинюк О., див. Косач-Кривинюк Ольга
Косач-Кривинюк Ольга (Косач-Кривинюк О.) *235*
Косенко П. *313*
Коссак Л., див. Коссак Лев
Коссак Лев (Коссак Л.) *35*, *162*
Костецький І. *54*
Костик, див. Левицький Олександр-Костянтин
Костів, див. Верховинець Василь Миколайович
Костомаров М. І., див. Костомаров Микола Іванович
Костомаров М., див. Костомаров Микола Іванович
Костомаров Микола Іванович (Костомаров М. І., Костомаров М., Костомаров Микола, Костомаров Н. И., Костомаров) *77*, *381*, *383–387*
Костомаров Микола, див. Костомаров Микола Іванович
Костомаров Н. И., див. Костомаров Микола Іванович
Костомаров, див. Костомаров Микола Іванович
Коструба Теофіл *323*
Кость, див. Левицький Олександр-Костянтин
Костьо, див. Левицький Олександр-Костянтин
Котик М., див. Будай Леопольд Лукич
Котик Михайло, див. Будай Леопольд Лукич
Котик, див. Будай Леопольд Лукич
Котляревский С. А., див. Котляревський Сергій Андрійович
Котляревский С., див. Котляревський Сергій Андрійович
Котляревський І. *388*, *416*
Котляревський Н., див. Котляревський Нестор Олександрович
Котляревський Нестор Олександрович (Котляревський Н., Котляревський Нестор, Котляревський) *190*, *195*, *203*
Котляревський Нестор, див. Котляревський Нестор Олександрович
Котляревський Сергій Андрійович (Котляревский С. А., Котляревский С.) *421*
Котляревський, див. Котляревський Нестор Олександрович
Коцко А., див. Коцко Адам
Коцко Адам (Коцко А.) *400*, *408*
Коцьо *97*, *98*
Коцюба Михайло *182*
Коцюбинский, див. Коцюбинський Михайло Михайлович
Коцюбинська Н. *72*, *252*
Коцюбинський М. М., див. Коцюбинський Михайло Михайлович
Коцюбинський М., див. Коцюбинський Михайло Михайлович
Коцюбинський Михайло Михайлович (Коцюбинский, Коцюбинський М. М., Коцюбинський М., Коцюбинський Михайло, Коцюбинський) *19*, *101*, *156*, *163*, *164*, *167*, *168*, *190*, *217*, *224*, *241*, *252*, *253*, *266*, *270*, *275–277*, *289*, *299*, *301*, *345*, *357*, *398*, *415*
Коцюбинський Михайло, див. Коцюбинський Михайло Михайлович
Коцюбинський, див. Коцюбинський Михайло Михайлович
Кошель Сисой *264*
Кошовий В. П., див. Кошовий Василь Петрович
Кошовий В., див. Кошовий Василь Петрович
Кошовий Василь Петрович (Кошовий В. П., Кошовий В., Кошовий) *29*, *126*, *141*, *149*, *181*, *182*, *231*, *391*
Кошовий, див. Кошовий Василь Петрович
Кравець М. *271*
Кравченко В. *65*
Крамарж *65*
Красицький Ф. С. див. Красицький Фотій Степанович

Красицький Ф., див. Красицький Фотій Степанович

Красицький Фотій Степанович (Красицький Ф. С., Красицький Ф., Красицький Фотій, Красицький, Фотий) *15*, *18*, *22*, *33*, *81*, *112*, *115*, *266*, *296*, *309*, *408*

Красицький Фотій, див. Красицький Фотій Степанович

Красицький, див. Красицький Фотій Степанович

Красовський *146*, *199*

Кревецький І., див. Кревецький Іван-Мар'ян Іванович

Кревецький Іван, див. Кревецький Іван-Мар'ян Іванович

Кревецький Іван-Мар'ян Іванович (Кревецький І., Кревецький Іван, Кревецький, Кривецький) *18*, *20*, *21*, *23*, *130–132*, *142*, *146*, *147*, *153*, *161*, *174*, *209*, *211*, *215*, *216*, *219*, *220*, *244*, *295*, *325*, *332*, *333*, *336*, *346*, *365*, *367*, *371*, *408*

Кревецький, див. Кревецький Іван-Мар'ян Іванович

Крек, див. Крек Янез Евангеліст

Крек Янез Евангеліст (Крек) *71*

Кривецький, див. Кревецький Іван-Мар'ян Іванович

Крижановський Б. *264*

Кримський А., див. Кримський Агатангел Юхимович

Кримський Агатангел Юхимович (Кримський А., Кримський) *76*, *77*, *187*, *214*, *300*

Кримський, див. Кримський Агатангел Юхимович

Кринський Адам-Антоні (Кринський) *145*

Кринський, див. Кринський Адам-Антоні

Крип'якевич І., див. Крип'якевич Іван Петрович

Крип'якевич Іван Петрович (Крип'якевич, Крип'якевич І., Крип'якевич Іван, Крипякевич) *18*, *34*, *78*, *131*, *142*, *148*, *153*, *154*, *207*, *208*, *221*, *270*, *323–325*, *335*, *346*, *379*, *381*, *397*, *402*, *408*, *410*

Крип'якевич Іван, див. Крип'якевич Іван Петрович

Крип'якевич, див. Крип'якевич Іван Петрович

Крипякевич, див. Крип'якевич Іван Петрович

Кричевский, див. Кричевський Василь Григорович

Кричевська Є. *256*

Кричевський В. Г., див. Кричевський Василь Григорович

Кричевський В., див. Кричевський Василь Григорович

Кричевський Василь Васильович (Василь) *129*

Кричевський Василь Григорович (Василь Григорович, Кричевский, Кричевський В. Г., Кричевський В., Кричевський Василь, Кричевський) *15*, *81*, *129*, *130*, *140*, *215*, *216*, *222*, *223*, *226*, *231*, *239*, *253*, *255–257*, *259*, *262*, *268*, *269*, *271*, *292*, *295*, *303*, *307*, *308*, *310*, *343*, *357*, *358*, *361*, *362*, *366*

Кричевський Василь, див. Кричевський Василь Григорович Кричевський Кричевський, див. Кричевський Василь Григорович

Кричевський Микола Васильович (Микола) *129*

Кришталович А. *378*

Кришталович Г. *378*

Крістіані Карл *254*

Кропивницький М. Л., див. Кропивницький Марко Лукич

Кропивницький М., див. Кропивницький Марко Лукич

Кропивницький Марко Лукич (Кропивницький М. Л., Кропивницький М., Кропивницький Марко, Кропивницький, Марко Лукич) *171*, *189*, *190*, *386*, *393*, *398*

Кропивницький Марко, див. Кропивницький Марко Лукич

Кропивницький, див. Кропивницький Марко Лукич

Кручкевич, див. Кручкевич Броніслав-Ігнацій

Кручкевич Броніслав-Ігнацій (Кручкевич) *130*, *131*

Крушельницька Володимира Антонівна (Володимира) *99*

Крушельницька Марія Степанівна (Крушельницька Марія) *99*

Крушельницька Марія, див. Крушельницька Марія Степанівна

Крушельницький А., див. Крушельницький Антін Володиславович

Крушельницький Антін Володиславович (Крушельницький А., Крушельницький Антін) *99*, *244*

Крушельницький Антін, див. Крушельницький Антін Володиславович

Крушельницький Богдан Антонович (Богдан) *99*

Крушельницький Іван Антонович (Іван) *99*

Крушельницькі *98*

Кугель Іона (Куґель І., Куґель) *11*, *28*, *59–62*, *64*

Куґель І., див. Кугель Іона

Куґель, див. Кугель Іона

Кузеля З., див. Кузеля Зенон Францискович

Кузеля Зенон Францискович (Кузеля З., Кузеля) *40*, *142*, *144*, *244*, *337*, *363*

Кузеля, див. Кузеля Зенон Францискович

Кузів В. *83*

Кузьменко Л. *88*, *110*

Кузьмін Є. *40*, *62*, *125*

Куліш Олександра, див. Білозерська-Куліш Олександра Михайлівна (Барвінок Ганна)

Кулаківський, див. Кулаковський Ю.

Кулаков П., див. Кулаков Петро Юхимович

Кулаков Петро Юхимович (Кулаков П., Кулаков) *191*, *194*, *197*, *198*, *200*, *281*, *313*

Кулаков, див. Кулаков Петро Юхимович

Кулаковський Ю. (Кулаківський) *55*, *114*

Кулачковський Я., див. Кулачковський Ярослав Михайлович

Кулачковський Ярослав Михайлович (Кулачковський Я., Кулачковський) *54*, *149*, *157*
Кулачковський, див. Кулачковський Ярослав Михайлович
Куліш О. М., див. Білозерська-Куліш Олександра Михайлівна (Барвінок Ганна)
Куліш О., див. Білозерська-Куліш Олександра Михайлівна (Барвінок Ганна)
Куліш П., див. Куліш Пантелеймон Олександрович
Куліш Пантелеймон Олександрович (Куліш П., Куліш) *137*, *142*, *171*, *360*, *393*
Куліш, див. Куліш Пантелеймон Олександрович
Кулішева, див. Білозерська-Куліш Олександра Михайлівна (Барвінок Ганна)
Кульженко С. В. *18*, *81*, *82*, *218*
Кульчицкий Роман, див. Залізняк Микола Кіндратович
Кульчицький Лев Теодорович (Кульчицький) *107*
Кульчицький Лесь *88*
Кульчицький, див. Кульчицький Лев Теодорович
Кулюня, див. Грушевська Катерина Михайлівна
Кулябко М. М. *351*, *358*
Куник А. А. *57*
Куник Е. *108*
Кунцевич Иоасафат, див. Кунцевич Йосафат
Кунцевич Иосафат, див. Кунцевич Йосафат
Кунцевич Й., див. Кунцевич Йосафат
Кунцевич Йосафат (Кунцевич Иоасафат, Кунцевич Иосафат, Кунцевич Й.) *197*, *198*, *208*, *243*, *329*, *332*
Куприян, див. Лупич Купріян (Купрій)
Купріян, див. Лупич Купріян (Купрій)
Купчинський О. *20*, *21*, *71*, *79*, *97*, *271*, *279*, *329*, *332*, *371*, *406*, *407*
Куртене, див. Бодуен де Куртене Іван Олександрович
Курцеба М. *378*
Курцевич Й. *183*
Кутиловский, див. Кутиловський Богдан Фортунатович
Кутиловський Б., див. Кутиловський Богдан Фортунатович
Кутиловський Богдан Фортунатович (Кутиловский, Кутиловський Б., Кутиловський) *198*, *199*, *201*, *203*
Кутиловський, див. Кутиловський Богдан Фортунатович
Кухар В. *400*
Кухаренко Я., див. Кухаренко Яків Герасимович
Кухаренко Яків Герасимович (Кухаренко Я., Кухаренко Яків, Кухаренко) *388*, *393*
Кухаренко Яків, див. Кухаренко Яків Герасимович
Кухаренко, див. Кухаренко Яків Герасимович
Кучеренко М. О. (Кучеренко М.) *14*, *109*, *236*, *299*, *408*
Кучеренко М., див. Кучеренко М. О.
Кучеров *120*
Кучинський А. *174*
Кушнір В., див. Кушнір Володимир
Кушнір Володимир (Кушнір В.) *175*, *176*

Л

Лаврентієв, див. Лаврентьєв Дмитро
Лаврентій, чен. *238*
Лаврентьєв Дмитро (Лаврентієв) *189*, *190*
Лаврів П. П., див. Тищенко Юрій Пилипович
Лаврів П., див. Тищенко Юрій Пилипович
Лаврів Павло Пилипович, див. Тищенко Юрій Пилипович
Лаврів, див. Тищенко Юрій Пилипович
Лаврівський Іван *221*
Лавруіс, див. Тищенко Юрій Пилипович
Лагола *84*
Лазаревський О. М., див. Лазаревський Олександр Матвійович
Лазаревський О., див. Лазаревський Олександр Матвійович
Лазаревський Олександр Матвійович (Лазаревський О. М., Лазаревський О., Лазаревський) *61*, *231*, *388*, *394*
Лазаревський, див. Лазаревський Олександр Матвійович
Лало Едуард *258*
Ламанский, див. Ламанський Володимир Іванович
Ламанський В. І., див. Ламанський Володимир Іванович
Ламанський В., див. Ламанський Володимир Іванович
Ламанський Володимир Іванович (Ламанский, Ламанський В. І., Ламанський В.) *193*, *195*, *196*, *199*, *203*
Ландезен Абрам, див. Гартинг Аркадій Михайлович (Геккельман Аврам Мойшевич)
Ландезен, див. Гартинг Аркадій Михайлович (Геккельман Аврам Мойшевич)
Ланді *44*
Лаппо, див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Лаппо-Данилевский А. С., див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Лаппо-Данилевський О. С., див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Лаппо-Данилевський О., див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович (Лаппо, Лаппо-Данилевский А. С., Лаппо-Данилевський О. С., Лаппо-Данилевський О., Лаппо-Данилевський Олександр, Лаппо-Данилевський) *16*, *26*, *27*, *57*, *79*, *184–186*, *188*, *194*, *203*, *314*, *331*, *376*, *379*
Лаппо-Данилевський Олександр, див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович

Лаппо-Данилевський, див. Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович
Латерані *45*
Лебединцев Ф. *311*
Лев I, папа рим. *49*
Лев, див. Грушевський Лев Григорович
Левицкий Кость, див. Левицький Кость Антонович
Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна (Вояковська Олімпія, Левицька (Вояковська) Олімпія, Левицька Олімпія, Олімпія, Оліня) *87*, *90*, *303*, *330*, *333*, *346*, *347*
Левицька (Вояковська) Олімпія, див. Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна
Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна (Калитовська (Левицька) Стефанія, Левицька (Калитовська) Стефанія, Левицька Стефанія, Стефця) *44*, *88*, *101*, *206*, *285*, *347*
Левицька (Калитовська) Стефанія, див. Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна
Левицька (Микласевич) Ольга Олександрівна (Левицька (Микласевич) Ольга, Ольга) *20*
Левицька (Микласевич) Ольга, див. Левицька (Микласевич) Ольга Олександрівна
Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна (Люця, Левицька (Савицька) Людмила) *86*, *285*
Левицька (Савицька) Людмила, див. Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна
Левицька Марта Олександрівна (Марта) *347*
Левицька Олімпія, див. Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна
Левицька Стефанія, див. Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна
Левицький В., див. Левицький Володимир Лукич
Левицький Володимир Лукич (Левицький В., Лукич Л.) *294*
Левицький Є., див. Левицький Євген Йосипович
Левицький Євген Йосипович (Левицький Є., Левицький Євген) *208*, *209*
Левицький Євген, див. Левицький Євген Йосипович
Левицький І. О. (Левицький І.) *18*, *329*, *337*, *364*, *403*
Левицький І., див. Левицький І. О.
Левицький Іван Семенович, див. Нечуй-Левицький Іван Семенович
Левицький К., див. Левицький Кость Антонович
Левицький Кость Антонович (Левицкий Кость, Левицький К., Левицький Кость) *55*, *66*, *106*, *107*, *119*, *120*, *164*, *182*, *279*, *347*, *367*, *371*, *378*, *399*, *400*, *401*, *404*, *410*, *412*, *414*, *417*, *430*
Левицький Кость, див. Левицький Кость Антонович
Левицький Модест Олександрович (Модест) *347*
Левицький Модест Пилипович (Левицький Модест) *391*
Левицький Модест, див. Левицький Модест Пилипович
Левицький О. І., див. Левицький Орест Іванович
Левицький О., див. Левицький Орест Іванович
Левицький Олександр, див. Левицький Олександр-Костянтин
Левицький Олександр-Костянтин (Костик, Кость, Костьо, Левицький Олександр) *87*, *89*, *90*, *295*, *303*, *347*
Левицький Орест Іванович (Левицький О. І., Левицький О., Левицький Орест, Орест Іванович) *36*, *116*, *169*, *173*, *229*, *238*, *260*, *261*, *306*, *311*, *355–357*, *359*, *388*, *393*, *399*
Левицький Орест, див. Левицький Орест Іванович
Левко, див. Рудницький Левко Степанович
Леонтович (Лесевич) Юлія Володимирівна *389*
Леонтович В. М., див. Леонтович Володимир Миколайович
Леонтович В., див. Леонтович Володимир Миколайович
Леонтович Владимир Миколаєвич, див. Леонтович Володимир Миколайович
Леонтович Володимир Миколаєвич, див. Леонтович Володимир Миколайович
Леонтович Володимир Миколайович (Владимир Миколаєвич, Леонтович В. М., Леонтович В., Леонтович Владимир Миколаєвич, Леонтович Володимир Миколаєвич, Леонтович Володимир, Леонтович) *11*, *12*, *14*, *16*, *28–31*, *33*, *38*, *56*, *59–61*, *63*, *86*, *87*, *112*, *116–118*, *120*, *125*, *126*, *159*, *165*, *167*, *169*, *177*, *180*, *181*, *222*, *226*, *257*, *258*, *267–269*, *319*, *351*, *352*, *355*, *357*, *358*, *387*, *389*, *390*, *406*, *407*, *409*, *415*, *422*, *424*
Леонтович Володимир, див. Леонтович Володимир Миколайович
Леонтович К. Н., див. Леонтович Костянтин Миколайович
Леонтович Костянтин Миколайович (Леонтович К. Н.) *180*
Леонтович, див. Леонтович Володимир Миколайович
Леонтовичі *12*, *390*
Леопольд Лукіч, див. Будай Леопольд Лукич
Лепкий Б. *167*
Лесевич В. В. *389*
Лециус, див. Леціус Йосиф-Ернест Андрійович
Леціус Й., див. Леціус Йосиф-Ернест Андрійович
Леціус Йосиф-Ернест Андрійович (Лециус, Леціус Й., Леціус) *9*, *29*, *30*, *55*, *391*, *392*
Леціус, див. Леціус Йосиф-Ернест Андрійович
Лиганд Р. *422*
Лизогуб Ф. А. (Лизогуб Ф.) *302*, *344*
Лизогуб Ф., див. Лизогуб Ф. А.
Лиманський, див. Мова (Лиманський) Василь Семенович
Линниченко И. А., див. Линниченко І.
Линниченко І. (Линниченко И. А.) *57*, *63*
Липа І., див. Липа Іван
Липа Іван (Липа І.) *159*, *244*

Липинський В., див. Липинський В'ячеслав Казимирович
Липинський В'ячеслав Казимирович (Липинський В., Липинський В'ячеслав, Липинський Вячеслав, Липинський, Ліпінський) *25*, *57*, *58*, *65*, *81*, *88*, *104*, *109–111*, *142*, *152*, *163*, *209*, *224*, *304*, *305*, *346*, *353*, *402*
Липинський В'ячеслав, див. Липинський В'ячеслав Казимирович
Липинський Вячеслав, див. Липинський В'ячеслав Казимирович
Липинський, див. Липинський В'ячеслав Казимирович
Липська О. А., див. Липська Ольга Антонівна
Липська Ольга Антонівна (Липська О. А.) *13*
Лисенки *9*, *10*
Лисенко А. В., див. Лисенко Андрій Віталійович
Лисенко Андрій Віталійович (Лисенко А. В., Лисенко Андрій, Лисенко) *68*, *161*, *209*, *220*, *249*, *271*, *390*
Лисенко Андрій, див. Лисенко Андрій Віталійович
Лисенко Галина Миколаївна (Галина) *13*
Лисенко Катерина Миколаївна (Катерина) *13*
Лисенко М. В., див. Лисенко Микола Віталійович
Лисенко М., див. Лисенко Микола Віталійович
Лисенко Мар'яна Миколаївна (Мар'яна) *13*
Лисенко Микола Віталійович (Лисенко М. В., Лисенко М., Лисенко Микола, Лисенко) *11–14*, *31*, *33*, *117*, *127*, *128*, *146*, *166*, *168*, *173*, *174*, *227*, *233*, *236*, *237*, *261*, *263*, *298*, *316*, *322*, *351*, *352*, *356–358*, *387*, *389*, *390*, *408*
Лисенко Микола, див. Лисенко Микола Віталійович
Лисенко Н. *58*, *175*
Лисенко О. *233*
Лисенко Остап Миколайович (Остап) *13*
Лисенко Тарас Миколайович (Тарас, Тарасик) *13*
Лисенко, див. Лисенко Андрій Віталійович
Лисенко, див. Лисенко Микола Віталійович
Литвиненко А., див. Литвиненко Андрій Миронович
Литвиненко Андрій Миронович (Андрей Миронович, Литвиненко А., Литвиненко) *94*, *112*, *113*, *120*, *121*, *125*, *127*, *128*, *180*, *322*
Литвиненко, див. Литвиненко Андрій Миронович
Литинський *113*
Лівія *44*
Лідія, див. Джиджора Лідія Іванівна
Лілієн Адольф (Лілієн) *281*, *342*, *349*, *380*
Лілієн Едвард Адольфович (Едвард) *342*, *380*
Лілієн, див. Лілієн Адольф
Ліпінський, див. Липинський В'ячеслав Казимирович
Ліппі Філіппо *51*
Ліст Ференц *226*
Літта *315*
Літта Антоніо *315*
Лобода А., див. Лобода Андрій Митрофанович
Лобода Андрій Митрофанович (Лобода А., Лобода) *9*, *15*, *30*, *31*, *36*, *37*, *39*, *55*, *128*, *385*
Лобода, див. Лобода Андрій Митрофанович
Лозинский, див. Лозинський Володимир Устимович
Лозинський Володимир Устимович (Лозинский, Лозинський) *9*, *16*
Лозинський М., див. Лозинський Михайло Михайлович
Лозинський Михайло Михайлович (Лозинський М., Лозинський) *25*, *149*, *209*, *218*, *332*, *363*, *365*, *370*
Лозинський, див. Лозинський Володимир Устимович
Лозинський, див. Лозинський Михайло Михайлович
Локоть Т., див. Локоть Тимофій Васильович
Локоть Тимофій Васильович (Локоть Т., Локоть) *344*
Локоть, див. Локоть Тимофі йВасильович
Ломницький М., див. Ломницький Мар'ян Алоїз
Ломницький Мар'ян Алоїз (Ломницький М., Ломніцкий) *217*, *218*
Ломніцкий, див. Ломницький Мар'ян Алоїз
Лопатинський Д. *164*
Лотоцький Борис Олександрович (Борис, Бусьо, Лотоцький Борис) *182*
Лотоцький Борис, див. Лотоцький Борис Олександрович
Лотоцький О., див. Лотоцький Олександр Гнатович
Лотоцький Олекса Гнатович (Лотоцький Олекса) *189*, *190*, *194*
Лотоцький Олекса, див. Лотоцький Олекса Гнатович
Лотоцький Олександр Гнатович (Білоусенко О., Лотоцький О., Лотоцький Олександр, Лотоцький, Лотоцький-Білоусенко Олександр, Spectator) *12*, *75*, *126*, *127*, *146*, *147*, *155*, *160*, *182–184*, *186*, *187*, *190*, *192–196*, *198–200*, *202*, *209*, *214*, *228*, *229*, *233*, *234*, *236*, *240*, *254*, *255*, *313*, *316*, *339*
Лотоцький Олександр, див. Лотоцький Олександр Гнатович
Лотоцький, див. Лотоцький Олександр Гнатович
Лотоцький-Білоусенко Олександр, див. Лотоцький Олександр Гнатович
Лотоцькі *183*, *184*, *189*
Лубковский, див. Лубковський Рудольф Карлович
Лубковський Р., див. Лубковський Рудольф Карлович
Лубковський Рудольф Карлович (Лубковский, Лубковський Р., Рудольф Карлович) *60*, *61*, *423*
Лук'янов Ф. П. (Лук'янов Ф.) *129*, *420*
Лук'янов Ф., див. Лук'янов Ф. П.
Лукасевич Б. В. *306*

Лукич Л., див. Левицький Володимир Лукич
Лукіянович Д., див. Лукіянович Денис Якович
Лукіянович Денис Якович (Журбенко Л., Лукіянович Д., Лукіянович) *58*, *64*, *145*, *146*, *151*, *246*, *249*, *250*, *284*, *291*, *293*, *378*
Лукіянович, див. Лукіянович Денис Якович
Лукіяновичі *246*
Лупич К., див. Лупич Купріян (Купрій)
Лупич Купріян (Купрій) (Куприян, Купріян, Лупич К.) *109*
Луцевич Іван, див. Янка Купала
Луценко І., див. Луценко Іван Митрофанович
Луценко Іван Митрофанович (Луценко І., Луценко) *233*, *234*, *244*
Луценко С. *223*
Луценко, див. Луценко Іван Митрофанович
Луцкевич А., див. Луцкевич Антон Іванович
Луцкевич Антон Іванович (Луцкевич А., Луцкевич Антон, Луцкевич, Луцкевіч А.) *176*, *198*, *199*, *204*, *426*, *427*
Луцкевич Антон, див. Луцкевич Антон Іванович
Луцкевич І. І., див. Луцкевич Іван Іванович
Луцкевич Іван Іванович (Луцкевич І. І., Луцкевич Іван, Луцкевич) *176*, *198*, *199*, *204*, *426*
Луцкевич Іван, див. Луцкевич Іван Іванович
Луцкевич, див. Луцкевич Антон Іванович
Луцкевич, див. Луцкевич Іван Іванович
Луцкевичі *204*, *413*, *426*, *427*
Луцкевіч А., див. Луцкевич Антон Іванович
Луцкий, див. Луцький Остап Михайлович
Луцький О., див. Луцький Остап Михайлович
Луцький Остап Михайлович (Луцкий, Луцький О., Луцький Остап, Немирич Ігор) *166*, *167*
Луцький Остап, див. Луцький Остап Михайлович
Лучицкий, див. Лучицький Іван Васильович
Лучицький І. В., див. Лучицький Іван Васильович
Лучицький І., див. Лучицький Іван Васильович
Лучицький Іван Васильович (Лучицкий, Лучицький І. В., Лучицький І., Лучицький) *115*, *200*, *201*, *203*, *343*, *424*
Лучицький, див. Лучицький Іван Васильович
Любов, див. Сахно-Устимович (Шульгина) Любов Миколаївна
Любомірский, див. Любомірський Ян-Тадеуш
Любомірський Ян-Тадеуш (Любомірский) *80*
Людвик, див. Залевський Людвіґ
Людкевич С. *22*
Людмер Карл (Людмер) *350*
Людмер, див. Людмер Карл
Людмила Михайлівна, див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна
Людмила Михайловна, див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна
Люця, див. Левицька (Савицька) Людмила Олександрівна
Лященко А. І. *228*, *306*

М

М-м. *403*
Магунь М. *44*, *105*, *199*, *330*, *333*, *347*
Мазенцов *420*
Мазепа І., див. Мазепа Іван Степанович
Мазепа Іван Степанович (Мазепа І., Мазепа Іван, Мазепа) *69*, *82*, *143*, *209*, *217*, *245–247*, *249*, *250*, *259*, *269*, *270*, *329*, *333*, *337*, *365*, *366*, *369*, *370*, *382*
Мазепа Іван, див. Мазепа Іван Степанович
Мазепа, див. Мазепа Іван Степанович
Мазний В. *19*, *72*, *156*, *217*, *241*, *252*, *270*, *398*
Майборода Р. *82*, *187*
Майков Володимир Володимирович (Майков) *316*, *317*
Майков, див. Майков Володимир Володимирович
Майковська Олена (Галина), див. Гнатюк (Майковська) Олена (Галина) Павлівна
Майковська Олена Павлівна, див. Гнатюк (Майковська) Олена (Галина) Павлівна
Майхер В. *371*
Макаров В. І. *188*, *228*, *251*, *257*, *274*, *275*, *311*
Макарушка Остап (Макарушка) *384*
Макарушка, див. Макарушка Остап
Макарчук С. *250*
Маковей О. *28*, *167*, *206*
Максим Стратонович, див. Синицький Максим Стратонович
Максимов В. Л., див. Максимов Володимир Лаврентійович
Максимов В., див. Максимов Володимир Лаврентійович
Максимов Володимир Лаврентійович (Володимир Лаврентійович, Максимов В. Л., Максимов В., Максимов, Максімов) *78*, *94*, *112*, *113*, *116–123*, *125*, *127–130*, *133*, *140*, *216*, *226*, *227*, *239*, *243*, *256*, *259*, *263*, *287*, *292*, *297*, *300*, *306–308*, *310*, *315–318*, *321*, *322*, *333*, *334*, *349*, *350*, *353*, *357*, *360*, *392*
Максимов, див. Максимов Володимир Лаврентійович
Максимович М. *255*
Максімов, див. Максимов Володимир Лаврентійович
Макух І. *410*
Макушенко І. *22*
Малич І. (Малич) *224*, *326*, *404*
Малич, див. Малич І.
Малиш-Федорець М. Є. *262*
Малішевский *162*
Маня, див. Вовк-Карачевська Марія Василівна
Мар'яна, див. Лисенко Мар'яна Миколаївна
Марджанов К. *240*
Марина, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна

Маринка, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Маринця, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Марічка, див. Дячук (Зеленчук) Марічка Ільківна
Марія *285*
Марія Василівна, див. Вовк-Карачевська Марія Василівна
Марія Викторівна, див. Чикаленко (Садик) Марія Вікторівна
Марія Ерофеєвна, див. Вовк-Карачевська Марія Єрофеївна
Марія Єрофеївна, див. Вовк-Карачевська Марія Єрофеївна
Марія Іванівна, див. Грушевська Марія Іванівна
Марія Констянтинівна, див. Заньковецька Марія Костянтинівна
Марія Констянтиновна, див. Заньковецька Марія Костянтинівна
Марія Костянтинівна, див. Заньковецька Марія Костянтинівна
Марія Михайлівна, див. Старицька Марія Михайлівна
Марія Сильвестрівна, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Марія Сильвестровна, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Марія, див. Армашевська (Капніст) Марія Володимирівна
Марія, див. Вовк-Карачевська Марія Василівна
Марія, див. Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна
Маркварт Й., див. Маркварт Йозеф
Маркварт Йозеф (Маркварт Й., Маркварт, Marquart Josef) *346*, *364*
Маркварт, див. Маркварт Йозеф
Маркевич Микола Андрійович *382*
Марко Вовчок *80*, *101*
Марко Лукич, див. Кропивницький Марко Лукич
Марко, див. Грушевський Марко Федорович
Марков Дмитро Андрійович (Марков) *378*, *379*
Марков, див. Марков Дмитро Андрійович
Маркович Дмитро Васильович (Маркович Дмитро) *315*
Маркович Дмитро, див. Маркович Дмитро Васильович
Маркович О. М. *394*
Маркович Я. А., див. Маркович Яків Андрійович
Маркович Я., див. Маркович Яків Андрійович
Маркович Яків Андрійович (Маркович Я. А., Маркович Я., Маркович Яков, Маркович) *394*, *395*, *402*
Маркович Яков, див. Маркович Яків Андрійович
Маркович, див. Маркович Яків Андрійович
Маркс Карл *328*
Марс А. *156*
Марта, див. Левицька Марта Олександрівна
Мартинюк О. *254*
Масарик Т. *74*
Маслов Сергій Іванович (Маслов) *62*, *64*
Маслов, див. Маслов Сергій Іванович
Масляников В. *22*
Матушевська Віра *408*
Матушевський Ф. П., див. Матушевський Федір Павлович
Матушевський Ф., див. Матушевський Федір Павлович
Матушевський Федір Павлович (Матушевський Ф. П., Матушевський Ф., Матушевський Федір, Матушевський, Федір Павлович) *16*, *37*, *64*, *103*, *104*, *111*, *122*, *141*, *151*, *153*, *159*, *160*, *163*, *194*, *223*, *241*, *246*, *309*, *385*, *407*, *408*
Матушевський Федір, див. Матушевський Федір Павлович
Матушевський, див. Матушевський Федір Павлович
Матяш И. Б. *27*, *379*
Мегеденюк М. *22*
Мегмед V *239*
Медічі *51*, *52*
Мельник О. *10*, *64*, *84*, *178*, *199*, *318*, *357*, *359*
Мельник Я. *35*, *57*, *162*, *282*
Мельник-Антонович К. М., див. Мельник-Антонович Катерина Миколаївна
Мельник-Антонович К., див. Мельник-Антонович Катерина Миколаївна
Мельник-Антонович Катерина Миколаївна (Антонович К., Антоновичка, Катерина Миколаївна, Катерина Николаєвна, Катерина Николаївна, Мельник-Антонович К. М., Мельник-Антонович К., Мельничка) *36*, *59*, *113–116*, *128*, *140*, *166–169*, *172*, *174*, *175*, *180*, *215*, *228*, *229*, *236*, *265*, *355*
Мельничка, див. Мельник-Антонович Катерина Миколаївна
Мендельсон Фелікс *236*
Менчиць (Мизецька) Ганна Амвросіївна (Ганна) *136*, *139*
Менчиць Володимир Амвросійович *139*
Меншиков *382*
Мерінґер Р. *371*
Мерод Клео де, див. Мерод Клеопатра Діана де
Мерод Клеопатра Діана де (Мерод Клео де, Mérode Cléo de) *69*
Метерлінк Моріс *240*
Мешеде Річард (Meschede Richard) *361*
Мизецький Андрій Григорович *136*, *139*
Микиша М., див. Микиша Михайло
Микиша Михайло (Микиша М.) *232*, *233*
Миклашевський Андрій Михайлович (Миклашевський) *255*
Миклашевський, див. Миклашевський Андрій Михайлович
Микола I *254*

Микола, див. Дячук Микола Ількович
Микола, див. Кричевський Микола Васильович
Микола, див. Сахно-Устимович Микола Миколайович
Миколай *304*
Миколи II *245*
Миленко Максим *431*
Милорадович Борис *82*
Милюков П. Н., див. Мілюков Павло Миколайович
Милюков, див. Мілюков Павло Миколайович
Миронець Н., див. Миронець Надія Іванівна
Миронець Надія Іванівна (Миронець Н.) *14*, *63*, *106*, *114*, *154*, *160*, *180*, *184*, *226*, *253*, *258*, *269*, *301*, *303*, *309*, *351*, *358*, *360*, *394*
Мирослав, див. Січинський Мирослав Миколайович
Михайло *326*, *327*, *341*
Михайло Лукич, див. Будай Леопольд Лукич
Михайло Лукіч, див. Будай Леопольд Лукич
Михайлов П. *189*
Михальчук К. *13*, *127*, *141*, *225*, *350*
Михновський, див. Міхновський Микола Іванович
Мицик Ю. *176*, *204*, *360*, *426*
Мицюк О., див. Мицюк Олександр Корнійович
Мицюк Олександр Корнійович (Мицюк О., Міцюк) *313*
Мишковський Я., див. Мишковський Яків Семенович
Мишковський Яків Семенович (Мишковський Я., Мишковський Яків, Мышковский Яков) *388*
Мишковський Яків, див. Мишковський Яків Семенович
Мікельанджело Буонаротті (Мікельанджело) *43*, *44*, *49*, *50*, *52*
Мікельанджело, див. Мікельанджело Буонаротті
Мілєєв Д., див. Мілєєв Дмитро Васильович
Мілєєв Дмитро Васильович (Мілєєв Д., Мілєєв) *395*
Мілєєв, див. Мілєєв Дмитро Васильович
Мілька, див. Домбровська Емілія
Мількович В. *17*, *20*
Мільо, див. Вояковський Емілій Сильвестрович
Мільтон Джон (Мільтон) *182*
Мільтон, див. Мільтон Джон
Мільця, див. Домбровська Емілія
Мілюков П., див. Мілюков Павло Миколайович
Мілюков Павло Миколайович (Милюков П. Н., Милюков, Мілюков П.) *143*, *343*, *421*, *423*, *424*, *426*
Місаіл *143*, *273*
Міхель Варвара Іванівна, див. Антонович Варвара Іванівна
Міхновський М., див. Міхновський Микола Іванович
Міхновський Микола Іванович (Михновський, Міхновський М., Міхновський) *168*, *418*
Міхновський, див. Міхновський Микола Іванович
Міцкевич А., див. Міцкевич Адам Бернард
Міцкевич Адам Бернард (Міцкевич А., Міцкевич) *156*, *276*, *282*
Міцкевич, див. Міцкевич Адам Бернард
Міцюк, див. Мицюк Олександр Корнійович
Міщенко Людмила (Міщенко) *38*, *39*
Міщенко Федір Герасимович *39*
Міщенко, див. Міщенко Людмила
Мйодушевський А., див. Мйодушевський Антоній
Мйодушевський Антоній (Мйодушевський А.) *272*
Мова (Лиманський) Василь Семенович (Лиманський) *241*
Могила П., див. Могила Петр
Могила Петр (Могила П.) *242*, *289*
Могильницький І. *329*
Модест, див. Левицький Модест Олександрович
Модзалевський В. Л., див. Модзалевський Вадим
Модзалевський В., див. Модзалевський Вадим
Модзалевський Вадим (Модзалевський В. Л., Модзалевський В.) *395*
Мойсейчук Михайло *291*
Мокроусова О. *302*, *392*, *396*
Молчановський Н. *69*, *332*
Мордовець Д. *144*, *327*
Моріц Бенедикт *79*
Мороз М. *65*
Моцарт Вольфганг Амадей *296*
Мочульська Ольга, див. Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна
Мочульський М., див. Мочульський Михайло Михайлович
Мочульський Михайло Михайлович (Мочульський М., Мочульський Михайло, Мочульський) *35*, *56*, *57*, *68*, *100*, *105*, *133*, *141*, *142*, *144*, *146*, *151*, *154*, *162*, *199*, *200*, *210*, *212*, *216*, *219*, *232*, *244*, *248*, *249*, *271*, *274*, *276*, *282*, *326*, *333*, *334*, *397*, *407*
Мочульський Михайло, див. Мочульський Михайло Михайлович
Мочульський, див. Мочульський Михайло Михайлович
Мошкович Якуб (Мошкович, Moszkowicz Jakób) *17*, *18*, *272–275*, *277*, *279–281*
Мошкович, див. Мошкович Якуб
Музичко О. *234*
Музичук О. *412*, *413*, *416*, *419*, *422*, *426–431*
Мурашко М. І. *230*
Мусоргський М. П. *308*, *394*
Муха, див. Антонович Дмитро Володимирович
Мухин М., див. Мухин Михайло
Мухин Михайло (Киянин, Мухин М.) *232*, *233*
Мушинка М. *35*
Мышковский Яков, див. Мишковський Яків Семенович

Мякотин В., див. Мякотин Венедикт Олександрович
Мякотин Венедикт Олександрович (Мякотин В., Мякотін) *195*, *196*, *203*, *316*
Мякотін, див. Мякотин Венедикт Олександрович
Мяскова Т. *115*

Н

Навроцька Наталя, див. Джиджора Н.
Нагірний В. *54*
Надсон *152*
Назаріїв О., див. Назаріїв Олекса Теодорович
Назаріїв Олекса Теодорович (Назаріїв О., Назаріїв) *35*, *65*, *209*, *261*, *364*
Назаріїв, див. Назаріїв Олекса Теодорович
Назарук О. *363*, *373*
Наполеон III *44*
Наполеон I *52*
Наулко В. І. (Наулко В.) *57*, *82*, *114*, *187*, *247*, *264*, *267*, *276*, *294*, *339*
Наулко В., див. Наулко В. І.
Науменко В. П., див. Науменко Володимир Павлович
Науменко В., див. Науменко Володимир Павлович
Науменко Володимир Павлович (Науменко В. П., Науменко В., Науменко) *11*, *260*
Науменко, див. Науменко Володимир Павлович
Невестюк Яків Іванович (Невістюк) *291*, *293*
Невістюк, див. Невестюк Яків Іванович
Немирич Ігор, див. Луцький Остап Михайлович
Немиричі *209*
Немирович-Данченко В. *359*
Немо Ф., див. Немоловський П.
Немо, див. Немоловський П.
Немоловський П. (Немо Ф., Немо) *168*, *179*
Неоніла Івановна, див. Перетц Неоніла Іванівна
Нечуй, див. Нечуй-Левицький Іван Семенович
Нечуй-Левицький І., див. Нечуй-Левицький Іван Семенович
Нечуй-Левицький Іван Семенович (Левицький Іван Семенович, Нечуй, Нечуй-Левицький І.) *139*, *171*, *408*
Нижаківський, див. Нижанківський Остап Йосипович
Нижанківський Остап Йосипович (Нижаківський) *106*, *107*
Николай Иванович, див. Петров М. І.
Ніковський А. В. (Ніковський А.) *424*
Ніковський А., див. Ніковський А. В.
Ніколаєв В. М. (Ніколаєв В.) *62*, *227*
Ніколаєв В., див. Ніколаєв В. М.
Ніл *195*
Ніна Платоновна, див. Ямпольська Ганна Платонівна
Ніна, див. Перетц Ніна Володимирівна
Ніфонт *143*
Нобель *216*
Новицький О. П. (Новицький О.) *77*, *306*
Новицький О., див. Новицький О. П.
Норден Едуард (Норден) *401*
Норден, див. Норден Едуард
Носів А. (Носов А.) *264*, *340*
Носов А., див. Носів А.
Носов С. В. *230*
Носовский *201*

О

О'Коннор-Вілінська В. О., див. О'Коннор-Вілінська Валерія Олександрівна
О'Коннор-Вілінська В., див. О'Коннор-Вілінська Валерія Олександрівна
О'Коннор-Вілінська Валерія Олександрівна (Вілінська В., Вілінська, О'Коннор-Вілінська В. О., О'Коннор-Вілінська В.) *263*, *369*, *408*
Обнинский В. П., див. Обнінський Віктор Петрович
Обнинский, див. Обнінський Віктор Петрович
Обнінський В. П., див. Обнінський Віктор Петрович
Обнінський В., див. Обнінський Віктор Петрович
Обнінський Віктор Петрович (Обнинский В. П., Обнинский, Обнінський В. П., Обнінський В.) *419*, *420*, *422*, *425*
Овсянико, див. Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович
Овсянико-Куликовський Д., див. Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович
Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович (Овсянико, Овсянико-Куликовський Д.) *200*, *203*
Огієнко І., див. Огієнко Іван Іванович
Огієнко Іван Іванович (Огієнко І., Огієнко Іван, Огієнко) *25*, *39*, *122*, *214*, *224*, *306*, *319*
Огієнко Іван, див. Огієнко Іван Іванович
Огієнко, див. Огієнко Іван Іванович
Оглоблин М., див. Оглоблин Микола Якович
Оглоблин Микола Якович (Оглоблин М., Оглоблін) *238*, *242*
Оглоблін, див. Оглоблин Микола Якович
Огоновський П., див. Огоновський Петро Михайлович
Огоновський Петро Михайлович (Огоновський П.) *130–132*, *137*, *144*, *409*, *410*
Озаркевич Є., див. Озаркевич Євген Іванович
Озаркевич Євген Іванович (Озаркевич Є., Озаркевич) *107*, *274*, *366*, *368*, *374*, *410*
Озаркевич, див. Озаркевич Євген Іванович
Окуневський Теофіл Іполитович (Окунєвский) *71*, *99*, *403*, *406*
Окунєвский, див. Окуневський Теофіл Іполитович

Олександр Олександрович, див. Русов Олександр Олександрович
Олександр Романович, див. Парфененко Олександр Романович
Олександр Сергієвич, див. Грушевський Олександр Сергійович
Олександр Якович, див. Кониський Олександр Якович
Олександр, див. Грушевський Олександр Сергійович
Олександр, див. Шульгин Олександр Якович
Олександра II, імп. *328*
Олександра Федорівна, імп. *328*
Олександрович Марія Василівна *70*
Олександрович Ю. *340*
Олесницкий, див. Олесницький Євген Григорович.
Олесницький Є., див. Олесницький Євген Григорович
Олесницький Євген Григорович (Олесницкий, Олесницький Є., Олесницький) *65*, *66*, *76*, *77*, *106*, *107*, *120*, *130–132*, *137*, *138*, *144*, *149*, *164*, *181*, *368*, *410*, *414–417*
Олесницький, див. Олесницький Євген Григорович
Олесь О., див. Кандиба Олександр Іванович (Олесь Олександр)
Олесь Олександр, див. Кандиба Олександр Іванович (Олесь Олександр)
Олесь, див. Кандиба Олександр Іванович (Олесь Олександр)
Олімпія, див. Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна
Оліня, див. Левицька (Вояковська) Олімпія Сильвестрівна
Ольга Олександрівна, див. Грушевська (Парфененко) Ольга Олександрівна
Ольга, див. Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна
Ольга, див. Левицька (Микласевич) Ольга Олександрівна
Ольга, див. Франко (Хоружинська) Ольга Федорівна
Ольга, див. Шамраєва Ольга Вікторівна
Ольга, кн. *62*
Ольденбург О. С. *377*
Ольдзя, див. Вояковська (Мочульська) Ольга Сильвестрівна
Омелян, див. Ваньо Омелян
Онопрієнко В. *340*
Онуфрей *94*, *283*
Опатовський М. С., див. Опатовський Михайло Степанович
Опатовський М., див. Опатовський Михайло Степанович
Опатовський Михайло Степанович (Опатовський М. С., Опатовський М., Опатовський) *33*, *66*, *127*, *351*, *352*, *359*
Опатовський, див. Опатовський Михайло Степанович
Опокови, див. Оппокови
Оппоков Віктор Захарійович (Віктор) *14*
Оппоков Євген Захарійович (Євген) *14*
Оппоков З. З., див. Оппоков Захарій Захарійович
Оппоков Захарій Захарійович (Захарій Захарійович, Захарій Захарьєвич, Оппоков З. З.) *12*, *14*, *269*, *270*, *355*, *392*
Оппоков Сергій Захарійович (Сергій) *14*
Оппокова (Дашкевич) Вікторія Захаріївна *236*
Оппокова (Коваленко) Ганна Захаріївна (Ганна) *14*
Оппокова (Табуре) Софія Захаріївна (Софія) *14*
Оппокови (Опокови) *228*, *229*
Оправхата П., див. Оправхата Петро
Оправхата Петро (Оправхата П., Оправхата) *121*, *122*, *123*
Оправхата, див. Оправхата Петро
Орест Іванович, див. Левицький Орест Іванович
Орися, див. Антонович Ірина Володимирівна
Орлик П., див. Орлик Пилип
Орлик Пилип (Орлик П., Орлик Филип, Орлик) *69*, *217*, *272*, *332*
Орлик Филип, див. Орлик Пилип
Орлик, див. Орлик Пилип
Орышовский Ян *272*
Осоргин, див. Осоргін (Ільїн) Михайло Андрійович
Осоргін (Ільїн) Михайло Андрійович (Ильин Михаил, Ільїн М., Осоргин, Осоргін) *429*, *430*
Осоргін, див. Осоргін (Ільїн) Михайло Андрійович
Остап, див. Лисенко Остап Миколайович
Остроградський М. В. *230*
Отто Ян (Отто) *156*, *164*
Отто, див. Отто Ян
Охенковский, див. Охенковський Владислав
Охенковський Владислав (Охенковский) *54*
Охримович В. Ю., див. Охримович Володимир Юліанович
Охримович В., див. Охримович Володимир Юліанович
Охримович Володимир Юліанович (Охримович В. Ю., Охримович В., Охримович) *66*, *106*, *107*, *134*, *135*, *138*, *145*, *164*, *181*, *182*, *187*, *221*, *228*, *244*, *246–249*, *306*, *325*, *343*, *344*, *347*, *370*, *373*, *377*, *384*, *404*
Охримович, див. Охримович Володимир Юліанович
Охримовичі *384*

П

П. Г. *256*
Павленко С. *159*

Павлик М., див. Павлик Михайло Іванович
Павлик Михайло Іванович (Павлик М., Павлик Михайло, Павлик) *28*, *167*, *287*, *291*, *292*
Павлик Михайло, див. Павлик Михайло Іванович
Павлик, див. Павлик Михайло Іванович
Павло V, папа рим. *43*
Павло Филипович, див. Тищенко Юрій Пилипович
Павло, див. Пацьора Павло
Павло, єписк., див. Доброхотов Прокіп Нилович
Павловский, див. Павловський Мефодій Іванович
Павловський В. *81*, *216*, *256*
Павловський М., див. Павловський Мефодій Іванович
Павловський Мефодій Іванович (Павловский, Павловський М., Павловський) *14*, *16*, *28*, *61*, *121*, *122*, *242*
Павловський, див. Павловський Мефодій Іванович
Павлуцкий, див. Павлуцький Григорій Григорович
Павлуцький Г. Г., див. Павлуцький Григорій Григорович
Павлуцький Г., див. Павлуцький Григорій Григорович
Павлуцький Григорій Григорович (Павлуцкий, Павлуцький Г. Г., Павлуцький Г., Павлуцький) *9*, *12*, *13*, *29*, *30*, *37*, *39*, *55*, *63*, *115*, *116*, *119*
Павлуцький, див. Павлуцький Григорій Григорович
Павлюк Євдокія *73*
Пайскер Ян (Пайскер, Peisker J.) *368*
Пайскер, див. Пайскер Ян
Палестріна *45*
Палій С. *127*
Паллавічіні-Роспільйозі (Pallavicini-Rospigliosi) *43*
Памфілі *44*
Памфілі Джамбаттиста, див. Інокентій X
Панафидин А. Я. *92*
Панафідіна Олександра Самуїлівна (Панафідіна) *92*, *186*, *189*, *194*, *293*, *341*
Панафідіна, див. Панафідіна Олександра Самуїлівна
Панейко В., див. Панейко Василь Лукич
Панейко Василь Лукич (Панейко В., Панейко) *107*, *132*, *142*, *149*, *207*, *215*, *216*, *292*, *332*, *342*, *365*, *371–373*, *399*, *418*
Панейко, див. Панейко Василь Лукич
Панченко В. *258*
Паньківський Костянтин Федорович (Паньківський) *149*, *209*, *378*
Паньківський С. *408*
Паньківський, див. Паньківський Костянтин Федорович
Панькова С. М. (Панькова С., С. П.) *14*, *20*, *37–40*, *56*, *86*, *87*, *91*, *94*, *97*, *112*, *115*, *127*, *130*, *141*, *146*, *155*, *156*, *166*, *177*, *180*, *183*, *187*, *192*, *199*, *209*, *210*, *214*, *224*, *229*, *234*, *236*, *245*, *256*, *253*, *267*, *278*, *283*, *294*, *299*, *323*, *347*, *377*, *396*, *405*, *409*
Панькова С., див. Панькова С. М.
Параска, див. Дячук Параска
Парфененки *10*, *11*
Парфененко Олександр Романович (Олександр Романович) *11*
Парфененко Ольга Олександрівна, див. Грушевська (Парфененко) Ольга Олександрівна
Парфененко Ольга, див. Грушевска (Парфененко) Ольга Олександрівна
Парфененко Ю. К., див. Парфененко Юстина Костянтинівна
Парфененко Юстина Костянтинівна (Парфененко Ю. К., Парфененко, Юстина Костянтинівна) *11*, *171*, *172*
Парфененко, див. Парфененко Юстина Костянтинівна
Патер І. *431*
Пахаревський Л. *16*, *227*
Пацьора Павло (Павло) *300*, *303*, *304*, *321*
Пачовський В., див. Пачовський Василь Миколайович
Пачовський Василь Миколайович (Пачовський В., Пачовський) *138*, *139*, *167*, *245*, *250*
Пачовський, див. Пачовський Василь Миколайович
Пащук В. *67*, *410*
Педич В. *148*, *207*, *279*, *397*
Пежанський Г., див. Пежанський Григорій
Пежанський Григорій (Пежанський Г., Пежанський) *65*, *248*, *249*, *372*, *375*, *384*
Пежанський, див. Пежанський Григорій
Пеленська Х. *88*, *110*
Пеленський Я. *88*, *110*
Пелехин П., див. Пелехин Павло Петрович
Пелехин Павло Петрович (Пелехин П., Пелехин, Пелехін) *68*, *69*, *187*, *188*, *203*, *273*, *406*
Пелехин, див. Пелехин Павло Петрович
Пелехін, див. Пелехин Павло Петрович
Пельц Д. *271*
Перетц В. М., див. Перетц Володимир Миколайович
Перетц В., див. Перетц Володимир Миколайович
Перетц Володимир Володимирович (Володимир) *140*
Перетц Володимир Миколайович (В. Н. П–нъ, Володимир Николаєвич, Перетц В. М., Перетц В., Перетц) *9–12*, *25*, *28–30*, *36*, *55*, *59*, *61*, *65*, *83*, *112*, *122–125*, *127*, *128*, *165*, *140*, *166*, *169*, *172*, *173*, *177*, *198*, *199*, *201*, *202*, *214*, *217*, *222*, *224*, *225*, *227*, *228*, *236*, *240*, *254*, *255*, *260*, *261*, *319*, *338*, *346*, *349*, *350*, *390*, *391*
Перетц Лев Миколайович *199*
Перетц Неоніла Іванівна (Неоніла Івановна) *140*
Перетц Ніна Володимирівна (Ніна) *140*
Перетц, див. Перетц Володимир Миколайович

Перетци *9*, *10*, *12*, *229*
Петлюра С., див. Петлюра Симон Васильович
Петлюра Симон Васильович (Петлюра С., Петлюра) *62*, *63*, *77*, *139*, *160*, *189*, *244*, *270*, *419*
Петлюра, див. Петлюра Симон Васильович
Петр В. І., див. Петр В'ячеслав
Петр В'ячеслав (Петр В. І., Петр) *261*
Петр, див. Петр В'ячеслав
Петро Великий *84*, *364*
Петро, див. Шкільний Петро
Петров *194*
Петров А., див. Петров Олексій Леонідович
Петров М. І. (Николай Иванович, Петров М.) *242*, *260*, *272*
Петров М., див. Петров М. І.
Петров О., див. Петров Олексій Леонідович
Петров Олексій Леонідович (Петров А., Петров О., Петров) *28*, *192–194*, *203*
Петров, див. Петров Олексій Леонідович
Петровський П. В., див. Петровський Петро Васильович
Петровський П., див. Петровський Петро Васильович
Петровський Петро Васильович (Петровський П. В., Петровський П., Петровський) *23*, *62*, *141*, *236*, *357*, *358*
Петровський, див. Петровський Петро Васильович
Петрук Б. В. *392*
Петрункевич Іван Ілліч (Петрункевич) *426*
Петрункевич, див. Петрункевич Іван Ілліч
Петрушевський Д., див. Петрушевський Дмитро
Петрушевський Дмитро (Петрушевський Д.) *106*
Петрушка *361*
Пєтшак Марія *346*
Пипін О. М. *186*
Пирогов *238*
Пирожков Михайло Васильович (Пирожков, Пірожков) *183*, *191*, *202*
Пирожков, див. Пирожков Михайло Васильович
Пій X, папа рим. *50*
Пінціо *50*
Пірожков, див. Пирожков Михайло Васильович
Піснячевский, див. Піснячевський Віктор Онуфрійович
Піснячевський В., див. Піснячевський Віктор Онуфрійович
Піснячевський Віктор Онуфрійович (Піснячевский, Піснячевський В., Піснячевський) *74–76*, *78*, *99*, *109–111*, *118*, *121*, *122*, *135*, *163*, *186*, *187*, *200*, *360*
Піснячевський, див. Піснячевський Віктор Онуфрійович
Платонов С. Ф., див. Платонов Сергій Федорович
Платонов С., див. Платонов Сергій Федорович
Платонов Сергій Федорович (Платонов С. Ф., Платонов С., Платонов) *184*, *185*, *195*, *203*, *272*
Платонов, див. Платонов Сергій Федорович
Плетенецький Єлисей Михайлович (Плетенецький) *197*
Плетенецький, див. Плетенецький Єлисей Михайлович
Плетенецькі *221*
Плотніков *265*
Погодин, див. Погодін Олександр Львович
Погодін О. Л., див. Погодін Олександр Львович
Погодін О., див. Погодін Олександр Львович
Погодін Олександр Львович (Погодин, Погодін О. Л., Погодін О., Погодін) *76*, *77*, *192–195*, *198*, *200*, *203*, *254*, *255*, *258*, *260*, *261*, *271*, *314*, *365*
Погодін, див. Погодін Олександр Львович
Подорожний В. *257*
Позняков Г. П. *129*
Покровский, див. Покровський Олексій Іванович
Покровскі, див. Покровські
Покровський О., див. Покровський Олексій Іванович
Покровський Олексій Іванович (Покровский, Покровський О.) *9*, *29*, *30*, *55*
Покровські (Покровскі) *9*
Поліванов Кость (Поліванов) *128*, *129*
Поліванов, див. Поліванов Кость
Половинчак Ю. *182*, *351*
Полторацький І. *408*
Полуботок П., див. Полуботок Павло Леонтійович
Полуботок Павло Леонтійович (Полуботок П., Полуботок Павло, Полуботок) *82*, *364*, *365*
Полуботок Павло, див. Полуботко Павло Леонтійович
Полуботок, див. Полуботок Павло Леонтійович
Полуян С., див. Полуян Сергій
Полуян Сергій (Полуян С., Полуян) *386*
Полуян, див. Полуян Сергій
Португалов В. В. *29*
Портулатов Н. *344*
Порш М., див. Порш Микола Володимирович
Порш Микола Володимирович (Порш М., Порш) *23*, *24*
Порш, див. Порш Микола Володимирович
Потоцкий Андрій, див. Потоцький Андрій
Потоцкий, див. Потоцький Анджей
Потоцкі, див. Потоцькі
Потоцький А., див. Потоцький Анджей
Потоцький Анджей (Потоцкий, Потоцький А.) *46*, *54*, *55*, *66*, *367*
Потоцький Андрій (Потоцкий Андрій, Потоцький) *71*, *72*
Потоцький, див. Потоцький Андрій
Потоцькі (Потоцкі) *71*
Пресняков О., див. Пресняков Олександр Євгенович
Пресняков Олександр Євгенович (Пресняков О., Пресняков) *189*, *272*

Пресняков, див. Пресняков Олександр Євгенович
Прибик Й. В. *180*
Прибиловский Владислав, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав
Прибиловский Станіслав, див. Пшибиловський (Прибиловський) Станіслав
Присецький І. М., див. Присецький Іван Миколайович
Присецький Іван Миколайович (Присецький І. М., Присецький) *253*, *263*, *265*
Присецький, див. Присецький Іван Миколайович
Пришляк В. *38*, *148*, *210*, *323*, *376*, *377*, *414*
Продан І. *345*
Прокопович В. *391*, *424*
Процiв В., див. Процiв Василь
Процiв Василь (Процiв В., Процiв) *366*, *367*
Процiв, див. Процiв Василь
Процівненко Данило (Данило) *288*
Пташицкий С. Л., див. Пташицький Станіслав Львович
Пташицький С., див. Пташицький Станіслав Львович
Пташицький Станіслав Львович (Пташицкий С. Л., Пташицький С., Пташицький, Пташіцкий) *27*, *57*, *187*, *188*, *203*
Пташицький, див. Пташицький Станіслав Львович
Пташіцкий, див. Пташицький Станіслав Львович
Пузина *12*
Пулюй І. *274*
Пустошкін К. П. *364*
Пушкін О. *174*, *359*
Пчілка О., див. Косач Ольга Петрівна
Пчілка Олена, див. Косач Ольга Петрівна
Пчілка, див. Косач Ольга Петрівна
Пшеничний Є. *10*, *65*, *135*, *270*, *278*
Пшибиловский С., див. Пшибиловський (Прибиловський) Станіслав
Пшибиловский Станіслав, див. Пшибиловський (Прибиловський) Станіслав
Пшибиловский, див. Пшибиловський (Прибиловський) Станіслав
Пшибиловский, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав
Пшибиловский-молодший, див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав
Пшибиловскі, див. Пшибиловські
Пшибиловський (Прибиловський) Станіслав (Прибиловский Станіслав, Пшибиловский С., Пшибиловский Станіслав, Пшибиловский, Пшибиловський С., Пшибиловський Станіслав, Пшибиловський) *78*, *88*, *89*, *92*, *94*, *97*, *98*, *283*, *284*, *286*
Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав (Владзьо, Владислав, Володислав, Прибиловский Владислав, Пшибиловский, Пшибиловский-молодший, Пшибиловський В.) *72–74*, *88*
Пшибиловський В., див. Пшибиловський (Прибиловський, Пржибиловський) Владислав
Пшибиловський С., див. Пшибиловський (Прибиловський) Станіслав
Пшибиловський Станіслав (батько) *73*
Пшибиловський Станіслав, див. Пшибиловський (Прибиловський) Станіслав
Пшибиловський, див. Пшибиловський (Прибиловський) Станіслав
Пшибиловські (Пшибиловскі) *84*, *97*

Р

Рабинович *252*
Равіта-Гавронський Ф. *270*
Радзейовський Л., див. Радзейовський Леон
Радзейовський Леон (Радзейовський Л.) *247*, *305*
Радієвська Т. *265*, *341*
Радлов Е. Л., див. Радлов Ернест Леопольдович
Радлов Е., див. Радлов Ернест Леопольдович
Радлов Ернест Леопольдович (Радлов Е. Л., Радлов Е., Радлов) *95*, *314*, *337*, *338*
Радлов, див. Радлов Ернест Леопольдович
Радченко О. А. *150*, *331*, *335*, *368*
Раковский, див. Раковський Іван
Раковський Б., див. Раковський Бронеслав
Раковський Бронеслав (Раковський Б.) *147*
Раковський І., див. Раковський Іван
Раковський Іван (Раковский, Раковський І., Раковський) *161*, *209*, *212*, *249*, *253*, *276*, *295*, *329*, *349*, *384*
Раковський, див. Раковський Іван
Рамм К. *371*
Ратнер М. Б. *75*
Рафаель Санті (Рафаель) *49*, *51*
Рафаель, див. Рафаель Санті
Рахманінов С., див. Рахманінов Сергій
Рахманінов Сергій (Рахманінов С.) *236*, *359*
Редліх Освальд (Редлiх, Redlich Oswald) *17*, *20*
Редліх, див. Редліх Освальд
Режабко И. *57*
Рені Ґвідо (Reni Guido) *314*, *315*
Рено М. Ф. *426*
Рильський Т., див. Рильський Тадей Розеславович
Рильський Тадей Розеславович (Рильський Т., Рильський) *11*, *171*
Рильський, див. Рильський Тадей Розеславович
Римський-Корсаков М. А. (Римський-Корсаков М.) *308*, *356*
Римський-Корсаков М., див. Римський-Корсаков М. А.
Різниченко В. *179*
Рогатинець Іван Кузьмич (Рогатинець) *56*, *57*
Рогатинець, див. Рогатинець Іван Кузьмич
Рогозинський М. (Рогозинський) *61*, *62*

Рогозинський, див. Рогозинський М.
Родзянко М. *344*
Родичев, див. Родічев Федір Ізмайлович
Родічев Федір Ізмайлович (Родичев) *426*
Рожков М. *150*
Рожнятовский *403*
Роза П'єтро *44*
Роздільський, див. Роздольський Осип Іванович
Роздольський О., див. Роздольський Осип Іванович
Роздольський Осип Іванович (Роздільський, Роздольський О., Роздольський) *80*, *221*, *249*, *251*, *252*, *276*, *277*, *358*, *363*,*404*
Роздольський, див. Роздольський Осип Іванович
Розен В. Р. *108*
Розов Володимир Олексійович (Розов) *122*, *123*
Розов Д. О., див. Розов Дмитро
Розов Дмитро (Розов Д. О., Розов) *229*
Розов І. О. *302*
Розов, див. Розов Володимир Олексійович
Розов, див. Розов Дмитро
Романо Джуліо *49*
Романов Б. *272*
Романов К. К. *185*
Романович Н., див. Романович-Ткаченко Наталя Данилівна
Романович Наталія, див. Романович-Ткаченко Наталя Данилівна
Романович, див. Романович-Ткаченко Наталя Данилівна
Романовичка, див. Романович-Ткаченко Наталя Данилівна
Романович-Ткаченко Н., див. Романович-Ткаченко Наталя Данилівна
Романович-Ткаченко Наталя Данилівна (Романович Н., Романович Наталія, Романович, Романовичка, Романович-Ткаченко Н., Ткаченко Н.) *181*, *182*, *296*, *301*, *317*, *319*, *338*, *359*, *369*
Романчук Ю., див. Романчук Юліан Семенович
Романчук Юліан Семенович (Романчук Ю., Романчук) *138*, *164*, *363*, *366*, *371*, *400*, *403*, *404*
Романчук, див. Романчук Юліан Семенович
Ромінський Є. В. *385*, *388*, *399*, *425*
Ромм Я., див. Ромм Яків Максимович
Ромм Яків Максимович (Ромм Я., Ромм) *95*, *184*, *185*, *191*, *194*, *198*, *200*
Ромм, див. Ромм Яків Максимович
Рондяк Петро (Рондяк) *100*
Рондяк, див. Рондяк Петро
Ростан Едмон *392*
Ростовский Димитрий *314*
Ростовцев М., див. Ростовцев Михайло Іванович
Ростовцев Михайло Іванович (Ростовцев М., Ростовцев) *193*, *194*, *203*
Ростовцев, див. Ростовцев Михайло Іванович
Рубінштейн А. *169*
Рубінштейн Всеволод (Рубінштейн) *169*, *355*
Рубінштейн, див. Рубінштейн Всеволод
Руденко Н. В. (Руденко Н.) *57*, *231*, *244*, *247*, *276*, *294*, *358*
Руденко Н., див. Руденко Н. В.
Руденко С. *264*
Рудинський М., див. Рудинський Михайло
Рудинський Михайло (Рудинський М.) *340*
Рудницька Емілія Степанівна (Емілія) *146*
Рудницька Ірина Степанівна (Ірина) *146*
Рудницький Левко Степанович (Левко) *146*
Рудницький С., див. Рудницький Степан Львович
Рудницький Степан Львович (Рудницький С., Рудницький Степан, Рудницький) *19*, *28*, *34*, *35*, *55*, *131*, *134*, *143–146*, *159*, *162*, *187*, *219*, *380*, *382*, *397*, *404*
Рудницький Степан, див. Рудницький Степан Львович
Рудницький, див. Рудницький Степан Львович
Рудольф Карлович, див. Лубковський Рудольф Карлович
Рудченко І. *236*
Рукавишников Иван, див. Рукавишников Іван Сергійович
Рукавишников І., див. Рукавишников Іван Сергійович
Рукавишников Іван Сергійович (Рукавишников Иван, Рукавишников І., Рукавишников) *185*, *191*
Рукавишников, див. Рукавишников Іван Сергійович
Рукосуєв М. О. *327*
Русанова Н. Н. *29*
Русов О. О., див. Русов Олександр Олександрович
Русов О., див. Русов Олександр Олександрович
Русов Олександр Олександрович (Олександр Олександрович, Русов О. О., Русов О., Русов Олександр, Русов) *126*, *141*, *149*, *187*, *229*, *236*, *391*, *392*, *408*
Русов Олександр, див. Русов Олександр Олександрович
Русов, див. Русов Олександр Олександрович
Русова С. Ф., див. Русова Софія Федорівна
Русова С., див. Русова Софія Федорівна
Русова Софія Федорівна (Русова С. Ф., Русова С., Русова, Софія Федорівна) *191*, *192*, *195*, *203*, *356*, *391*, *408*
Русова, див. Русова Софія Федорівна
Русови *389*, *391*
Рябков П., див. Рябков Павло
Рябков Павло (Рябков П.) *264*
Ряппо Л. *422*

С

С. П., див. Панькова С. М.
Савва В. *55*
Савенко А., див. Савенко Анатолій Іванович

Савенко Анатолій Іванович (Савенко А., Савенко) *121*, *122*, *182*, *351*, *387–390*
Савенко, див. Савенко Анатолій Іванович
Савицька (Левицька) Людмила, див. Савицька (Левицька) Людмила Олександрівна
Савицький Йосип (Савицький) *86*, *336*, *343*, *405*
Савицький, див. Савицький Йосип
Савицькі *285*, *287*
Савчук О. О. *215*, *256*, *310*
Сагайдачний Петро, див. Конашевич-Сагайдачний Петро
Сагайдачний, див. Конашевич-Сагайдачний Петро
Садик Юлія Миколаївна (Юлія Николаївна) *268*, *269*
Садовська Стефанія Стефанівна (Садовська) *210*
Садовська, див. Садовська Стефанія Стефанівна
Садовський М. К., див. Садовський Микола Карпович
Садовський М., див. Садовський Микола Карпович
Садовський Микола Карпович (Садовський М. К., Садовський М., Садовський Микола, Садовський) *21*, *115*, *168*, *198*, *233*, *262*, *296*, *306*, *307*, *352*, *355*
Садовський Микола, див. Садовський Микола Карпович
Садовський, див. Садовський Микола Карпович
Садовські *167*, *168*
Сакович К. *213*
Саксаганський Панас (Тобілевич Панас Карпович) (Саксаганський) *179*, *242*
Саксаганський, див. Саксаганський Панас (Тобілевич Панас Карпович)
Салаєви *273*
Саліковський О. *77*
Самійленко В., див. Самійленко Володимир Іванович
Самійленко Володимир Іванович (Самійленко В., Самійленко) *141*, *198*, *199*, *334*, *352*
Самійленко, див. Самійленко Володимир Іванович
Самохвалов Петро Титович (Самохвалов) *411*, *431*
Самохвалов, див. Самохвалов Петро Титович
Самсоник Н. *207*
Сапіга Лев *197*, *243*
Сафонович Феодосій (Сафонович) *61*, *62*
Сафонович, див. Сафонович Феодосій
Сахаров В. (Сахаров) *264*, *339*
Сахаров, див. Сахаров В.
Сахно-Устимович (Шульгина) Любов Миколаївна (Любов) *180*
Сахно-Устимович Марія Миколаївна *180*
Сахно-Устимович Микола Миколайович (Микола) *180*
Саша, див. Грушевський Олександр Сергійович
Сашенька, див. Грушевський Олександр Сергійович
Сварник Г. *83*, *105*, *323*
Свєнтоховський *209*
Свєнціцкий, див. Свєнцицький Іларіон Семенович
Свєнціцька В. *22*
Свєнціцький І., див. Свєнціцький Іларіон Семенович
Свєнціцький Іларіон Семенович (Свєнціцкий, Свєнціцький І.) *131*, *149*, *150*, *219*, *346*, *349*, *364*
Світозар, див. Драгоманов Світозар Михайлович
Свйонтовський *56*
Свйонтовські *162*
Седляр О. В. *345*
Сем., див. Семеновский
Семанюк І. (Черемшина) *248*
Семевский, див. Семевський Василь Іванович
Семевський В., див. Семевський Василь Іванович
Семевський Василь Іванович (Семевский, Семевський В., Семевський) *201*, *203*, *331*
Семевський, див. Семевський Василь Іванович
Семеновский (Сем.) *430*
Семере (Шемере), див. Семере Николай
Семере Николай (Семере (Шемере)) *427*, *428*
Семеренко, див. Симиренко Василь Федорович
Семиренко, див. Симиренко Василь Федорович
Семиренчиха, див. Симиренко (Альбрандт) Софія Іванівна
Семінський *238*, *239*
Сергій Олександрович, див. Єфремов Сергій Олександрович
Сергій, див. Грушевський Сергій Григорович
Сергій, див. Єфремов Сергій Олександрович
Сергій, див. Оппоков Сергій Захарійович
Серьожа, див. Шамрай (Шамраєв) Сергій Вікторович
Сєрженґи П. *218*
Сигізмунд III Ваза *183*
Сидельников Д., див. Сидельников Дмитро
Сидельников Дмитро (Сидельников Д., Сідєльніков) *266*
Сидоренко Н. М. *171*, *224*, *232*, *309*
Сидоренко О. І. *171*, *224*, *232*, *309*
Сикст III, папа рим. *49*
Сильвестр I, папа рим. *45*
Сильвестр, див. Вояковський Сильвестр Сильвестрович
Сильвуньо, див. Вояковський Сильвестр Сильвестрович
Симиренки *178*, *340*, *422*
Симиренко (Альбрандт) Софія Іванівна (Семиренчиха, Симиренко Софія Іванівна, София Ивановна) *12*, *125*, *126*, *422*
Симиренко В. Ф., див. Симиренко Василь Федорович

Симиренко В., див. Симиренко Василь Федорович

Симиренко Василь Федорович (В. Ф., Василь Федорович, Василь Хведорович, Семеренко, Семиренко, Симиренко В. Ф., Симиренко В., Симиренко) *11*, *12*, *16*, *29–31*, *33*, *56*, *60*, *61*, *116–118*, *125*, *126*, *166*, *175*, *177*, *178*, *226*, *267*, *268*, *339*, *351*, *352*, *355*, *357*, *387–389*, *406*, *407*, *409*, *414*, *415*, *422*

Симиренко Софія Іванівна, див. Симиренко (Альбрандт) Софія Іванівна

Симиренко, див. Симиренко Василь Федорович

Синицкий, див. Синицький Максим Стратонович

Синицький М. С., див. Синицький Максим Стратонович

Синицький М., див. Синицький Максим Стратонович

Синицький Максим Стратонович (Максим Стратонович, Синицкий, Синицький М. С., Синицький М., Синицький Максим, Синицький) *33*, *116*, *181*, *408*, *416*

Синицький Максим, див. Синицький Максим Стратонович

Синицький, див. Синицький Максим Стратонович

Синявський А. С., див. Синявський Антін Степанович

Синявський Антін Степанович (Синявський А. С., Сінявський) *407*, *408*

Сисецький А. *271*

Ситін І. Д. *273*

Сідєльніков, див. Сидельников Дмитро

Сікст IV, папа рим. *44*

Сікст III, папа рим. *49*

Сімович В. *174*

Сінявский А. М. *364*

Сінявський, див. Синявський Антін Степанович

Сірий Ю., див. Тищенко Юрій Пилипович

Сірий, див. Тищенко Юрій Пилипович

Сірко *169*, *315*

Сіцінський Ю. Й., див. Сіцінський Юхим Йосипович

Сіцінський Ю., див. Сіцінський Юхим Йосипович

Сіцінський Юхим Йосипович (Сіцінський Ю. Й., Сіцінський Ю., Сіцінський Юхим, Сіцінський) *325*, *409*

Сіцінський Юхим, див. Сіцінський Юхим Йосипович

Сіцінський, див. Сіцінський Юхим Йосипович

Січинський М., див. Січинський Мирослав Миколайович

Січинський Мирослав Миколайович (Січинський М., Січинський Мирослав, Мирослав, Січинський) *46*, *55*, *71*, *208*, *367*

Січинський Мирослав, див. Січинський Мирослав Миколайович

Січинський Ю. *164*

Січинський, див. Січинський Мирослав Миколайович

Скобинський М. *424*

Сковорода Г. *387*, *402*

Скоропадський Павло *395*

Скорульська Р. М. *14*, *128*

Скрипка Т. *175*

Слабченко М., див. Слабченко Михайло Єлисейович

Слабченко Михайло Єлисейович (Слабченко М., Слабченко Михайло, Слабченко) *311*, *319–321*, *327*, *328*

Слабченко Михайло, див. Слабченко Михайло Єлисейович

Слабченко, див. Слабченко Михайло Єлисейович

Славинский М. А., див. Славинський Максим Антонович

Славинський М., див. Славинський Максим Антонович

Славинський Максим Антонович (Славинский М. А., , Славинський М., Славинський Максим, Славинський, Славінський) *21*, *102*, *186*, *189*, *195*, *197*, *198*, *200*, *203*, *244*, *286*, *313*, *314*

Славинський Максим, див. Славинський Максим Антонович

Славинський, див. Славинський Максим Антонович

Славік Ян *57*

Славінський, див. Славинський Максим Антонович

Сластіон О. *256*, *296*

Слинько А. П. *127*

Слободян В. М. *215*

Словацький Юлій *119*

Сметана Бедржих *296*

Сметана, див. Сметона Антанас

Сметона А., див. Сметона Антанас

Сметона Антанас (Сметана, Сметона А., Сметона, Smetona Antanas) *176*, *203*, *204*, *413*

Сметона, див. Сметона Антанас

Смирнов О. *198*

Смірнов *379*

Сміт Адам (Сміт) *59*, *60*

Сміт, див. Сміт Адам

Смотрицький М. *289*

Смуток П., див. Стебницький Петро Януарійович

Созанський І. *273*

Соколовський А., див. Соколовський Август

Соколовський Август (Соколовський А., Соколовський, Sokołowski August) *81*, *213*

Соколовський, див. Соколовський Август

Соловйов В. *314*

Соловцов *240*

Соловьев В. І. *183*

Солуха М. *228*, *306*

Сонні Адольф Ізраїлевич (Сонні) *30*, *31*

Сонні, див. Сонні Адольф Ізраїлевич
Сосенко М. *22*, *244*
София Ивановна, див. Симиренко (Альбрандт) Софія Іванівна
Софія Федорівна, див. Русова Софія Федорівна
Софія, див. Оппокова (Табуре) Софія Захаріївна
Срезневский И. И. *144*
Срібний Федір Васильович (Срібний) *138*, *139*
Срібний, див. Срібний Федір Васильович
Стадник М. *272*, *393*
Стадник П. *404*
Старицька Марія Михайлівна (Марія Михайлівна, Старицька Марія) *9*, *172*, *309*, *358*
Старицька Марія, див. Старицька Марія Михайлівна
Старицька, див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна
Старицька-Черняхівська Л. М., див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна
Старицька-Черняхівська Л., див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна
Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (Людмила Михайлівна, Людмила Михайловна, Старицька, Старицька-Черняхівська Л. М., Старицька-Черняхівська Л., Старицька-Черняхівська Людмила, Старицька-Черняхівська, Черняхівська Людмила Михайлівна) *32*, *68*, *125*, *128*, *160*, *166–168*, *229*, *233*, *234*, *254*, *261*, *263*, *300*, *309*, *358*, *408*, *420*
Старицька-Черняхівська Людмила, див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна
Старицька-Черняхівська, див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна
Старицький М. П., див. Старицький Михайло Петрович
Старицький М., див. Старицький Михайло Петрович
Старицький Михайло Петрович (Старицький М. П., Старицький М., Старицький Михайло, Старицький) *141*, *232*, *233*, *263*, *300*, *388*
Старицький Михайло, див. Старицький Михайло Петрович
Старицький Ю. М. *408*
Старицький, див. Старицький Михайло Петрович
Старицькі *140*, *167*, *178*, *241*, *300*, *304*, *350*, *352*
Старков В. *94*, *97*, *283*, *294*, *339*
Старовойтенко І. *12*, *14*, *16*, *32*, *63*, *88*, *101*, *102*, *104*, *109*, *111*, *114*, *158*, *160*, *180*, *184*, *225*, *226*, *253*, *269*, *301*, *303*, *309*, *351*, *358*, *362*, *415*
Старосольська Дарія *229*
Старосольський В. *55*
Стахович Олександр Олександрович (Стахович, Стахович-син) *194*, *195*, *201*
Стахович Олександр Олександрович (Стахович-батько) *201*
Стахович, див. Стахович Олександр Олександрович
Стахович-батько, див. Стахович Олександр Олександрович
Стаховичі *201*, *203*
Стахович-син, див. Стахович Олександр Олександрович
Стебельський Петро Якович (Стебельський Петро, Стебельський) *149*, *375*, *381*, *383*
Стебельський Петро, див. Стебельський Петро Якович
Стебельський, див. Стебельський Петро Якович
Стеблій Ф. *67*, *131*, *410*
Стебницький П., див. Стебницький Петро Януарійович
Стебницький Петро Януарійович (Смуток П., Стебницький П., Стебницький Петро, Стебницький) *14*, *80*, *114*, *116–119*, *125*, *159–161*, *180*, *183–185*, *194*, *196*, *197*, *201*, *203*, *224*, *226*, *253*, *269*, *270*, *285*, *286*, *301*, *303*, *309*, *313*, *316*, *351*, *357*, *358*, *407*
Стебницький Петро, див. Стебницький Петро Януарійович
Стебницький, див. Стебницький Петро Януарійович
Стелєцкий, див. Стеллецький Борис Семенович
Стеллецький Борис Семенович (Стелєцкий) *395*
Степан *254*
Степаненко Василь Пилипович (Степаненко) *101*
Степаненко О., див. Степаненко Олександр Федорович
Степаненко Олександр Федорович (Степаненко О.,
Степаненко) *233*, *234*, *414*
Степаненко, див. Степаненко Василь Пилипович
Степаненко, див. Степаненко Олександр Федорович
Степанець Г. *252*
Степченко О. *14*, *114*, *160*, *180*, *184*, *226*, *253*, *269*, *301*, *303*, *309*, *351*, *358*
Стефаник В. *66*
Стефанович О., див. Стефанович Олександр Семенович
Стефанович Олександр Семенович (Стефанович О., Стефанович Олександр, Стефанович) *130–132*, *137*, *144*, *161*, *212*, *325*
Стефанович Олександр, див. Стефанович Олександр Семенович
Стефанович, див. Стефанович Олександр Семенович
Стефця, див. Левицька (Калитовська) Стефанія Олександрівна
Стешенки *169*, *174*, *228*, *358*, *390*
Стешенко (Старицька) Оксана Михайлівна (Стешенкова) *179*
Стешенко І. М., див. Стешенко Іван Матвійович
Стешенко І., див. Стешенко Іван Матвійович
Стешенко Іван Матвійович (Стешенко І. М., Стешенко І., Стешенко) *12*, *13*, *36*, *39*, *63*, *165*, *166*, *169*, *172*,

173, *177*, *179*, *181*, *182*, *222*, *224*, *237*, *261*, *298*, *306*, *311*, *319*, *353*, *355*, *386*, *388*, *390*, *408*

Стешенко, див. Стешенко Іван Матвійович

Стешенкова, див. Стешенко (Старицька) Оксана Михайлівна

Столипін П. А., див. Столипін Петро Аркадійович

Столипін Петро Аркадійович (Столипін П. А., Столипін) *192*, *351*, *368*, *371*, *373*, *385*

Столипін, див. Столипін Петро Аркадійович

Стороженко А. *272*

Сторонній, див. Залізняк Микола Кіндратович

Стришинський Микола (Стрішинський) *33*

Стрішинський, див. Стришинський Микола

Струве *99*

Струтинський М. *418*

Студинський К., див. Студинський Кирило Осипович

Студинський Кирило Осипович (Кирило Осипович, Студинський К., Студинський Кирило, Студинський) *28*, *34*, *69*, *80*, *83*, *100*, *105*, *131*, *158*, *219*, *220*, *277*, *323*, *324*, *329*, *346*

Студинський Кирило, див. Студинський Кирило Осипович

Студинський, див. Студинський Кирило Йосипович

Ступін Олексій Дмитрович (Ступін) *186*, *194*, *197*

Ступін, див. Ступін Олексій Дмитрович

Суворін О. *189*

Сукачев *393*

Сулла *139*

Сумцов М. *65*, *74*

Супрун-Яремко Н. О. *388*

Сухомлинов Володимир Олександрович (Сухомлінов) *30*

Сухомлінов, див. Сухомлинов Володимир Олександрович

Сушицький О., див. Сушицький Феоктис Петрович

Сушицький Феоктис Петрович (Сушицький О., Сушицький) *236*

Сушицький, див. Сушицький Феоктис Петрович

Сушко О. *148*

Сюзор П. *185*

Т

Тамара, див. Грушевська Тамара Марківна

Таранушенко С. *216*

Тарас, див. Лисенко Тарас Миколайович

Тарасенко І. *409*

Тарасенко О. *63*

Тарасик, див. Лисенко Тарас Миколайович

Тарновський В. В., див. Тарновський Василь Васильович (молодший)

Тарновський Василь Васильович (молодший) (Тарновський В. В., Тарновський Василь) *39*, *82*

Тарновський Василь, див. Тарновський Василь Васильович (молодший)

Тарновський С. В. *180*

Твардовський К. *159*

Тельвак В. В. (Тельвак В.) *26*, *79*, *104*, *111*, *148*, *150*, *185*, *207*, *217*, *220*, *241*, *279*, *331*, *335*, *338*, *368*, *379*, *397*

Тельвак В., див. Тельвак В. В.

Терентьєв В. С. *112*, *258*, *262*, *296*

Терещенко Н. *227*

Терлецький О., див. Терлецький Омелян Антонович

Терлецький Омелян Антонович (Терлецький О., Терлецький) *135*, *148*

Терлецький, див. Терлецький Омелян Антонович

Террей К. Л., див. Террей Карл Леопольдович

Террей Карл Леопольдович (Террей К. Л., Террей) *268*, *269*, *306*, *408*

Террей, див. Террей Карл Леопольдович

Тершаковець М. *132*

Тесленко Архип Юхимович (Тесленко) *394*

Тесленко, див. Тесленко Архип Юхимович

Тесля Андрій Юхимович (Тесля) *130*

Тесля, див. Тесля Андрій Юхимович

Тимченко Є., див. Тимченко Євген Костянтинович

Тимченко Євген Костянтинович (Тимченко Є., Тимченко) *25*, *62*, *124*, *140*, *174*, *176*, *177*, *225*, *236*, *255*, *306*, *350*, *353*, *359*

Тимченко, див. Тимченко Євген Костянтинович

Титов Ф. І., див. Титов Федір Іванович

Титов Федір Іванович (Титов Ф. І., Титов) *183*, *184*, *242*

Титов, див. Титов Федір Іванович

Тичина П. *198*

Тишкевич Михайло Станіславович (Тишкевич) *11*, *12*

Тишкевич, див. Тишкевич Михайло Станіславович

Тищенко (Сірий) Ю., див. Тищенко Юрій Пилипович

Тищенко (Сірий) Юрій, див. Тищенко Юрій Пилипович

Тищенко Ю. П., див. Тищенко Юрій Пилипович

Тищенко Ю., див. Тищенко Юрій Пилипович

Тищенко Юрій Пилипович (Лаврів П. П., Лаврів П., Лаврів Павло Пилипович, Лаврів, Лавруіс, Павло Филипович, Сірий Ю., Сірий, Тищенко (Сірий) Ю., Тищенко (Сірий) Юрій, Тищенко Ю. П., Тищенко Ю., Тищенко Юрій, Тищенко, Тищенко-Сірий Ю., Lawrow) *10*, *11*, *15*, *23*, *24*, *33*, *38*, *59*, *64*, *66*, *82*, *84*, *109*, *111*, *112*, *120*, *124*, *127*, *139*, *165*, *169*, *170–173*, *177*, *199*, *205*, *222–224*, *226*, *227*, *232*, *233*, *246–249*, *251*, *253*, *266*, *269*, *270*, *280*, *288*, *290*, *292*, *293*, *297*, *299*, *300*, *301*, *304*, *305*, *308–310*, *316*, *319*, *322*, *326–330*, *333–335*, *344*, *340–351*, *355*, *357–359*, *361*, *369*, *381*, *394*, *396*, *398*, *399*, *401–405*, *408*, *422*, *411*

Тищенко Юрій, див. Тищенко Юрій Пилипович

Тищенко, див. Тищенко Юрій Пилипович

Тищенко-Сірий Ю., див. Тищенко Юрій Пилипович
Ткаченко *196*, *313*
Ткаченко І. *129*, *160*, *171*, *179*, *224*, *298*, *361*
Ткаченко Михайло Степанович (Ткаченко) *233*
Ткаченко Н., див. Романович-Ткаченко Наталя Данилівна
Ткаченко, див. Ткаченко Михайло Степанович
Товстоніс В. *224*, *414*
Тодійчук О. *12*, *362*, *415*
Тойблер О. *371*
Токаржевська-Карашевич Оксана *182*
Токмакова *253*
Толстой Іван Іванович *202*
Толстой Л. *116*, *119*
Томасік Юзеф (Томасік) *147*, *150*
Томасік, див. Томасік Юзеф
Томашівський С., див. Томашівський Стефан Теодорович
Томашівський Ст., див. Томашівський Стефан Теодорович
Томашівський Степан, див. Томашівський Стефан Теодорович
Томашівський Стефан Теодорович (Томашівський С., Томашівський Ст., Томашівський Степан, Томашівський) *17*, *18*, *21*, *25*, *28*, *54*, *55*, *57*, *68*, *76*, *79*, *80*, *84*, *86*, *87*, *106*, *119*, *120*, *130*, *131*, *134*, *135*, *137*, *142*, *144*, *148*, *157–159*, *162–164*, *187*, *206*, *209*, *213–215*, *218–221*, *244*, *245*, *248*, *249*, *251*, *252*, *271–273*, *276–282*, *323*, *325*, *326*, *329*, *332*, *335*, *341*, *343*, *346*, *349*, *362–364*, *381*, *383*, *397*, *401*, *404*, *406*, *410*
Томашівський, див. Томашівський Стефан Теодорович
Торонський І., див. Торонський Іван-Мар'ян
Торонський Іван-Мар'ян (Торонський І., Торонський) *366*, *367*, *369*, *370*
Торонський, див. Торонський Іван-Мар'ян
Траян, імп. *42*
Требінські *178*
Трегубов Є., див. Трегубов Єлисей Купріянович
Трегубов Єлисей Купріянович (Трегубов Є., Трегубов) *174*, *200*, *201*, *235*
Трегубов, див. Трегубов Єлисей Купріянович
Трегубова А., див. Трегубова Антоніна
Трегубова Антоніна (Трегубова А.) *232*, *233*, *235*
Трегубови *235*
Трепов Ф. Ф., див. Трепов Федір Федорович (молодший)
Трепов Федір Федорович (молодший) (Трепов Ф. Ф., Трепов) *198*, *199*, *352*, *385*
Трепов, див. Трепов Федір Федорович (молодший)
Третьяков А. *260*
Тризна Йосиф *221*
Трильовський Кирило Йосифович (Трильовський) *291*
Трильовський, див. Трильовський Кирило Йосифович
Троцький М. (Данько М.) *360*
Трубецкий, див. Трубецький В. П.
Трубецький В. П. (Трубецкий) *395*
Трубецькі *178*, *395*
Трутовський К. *302*
Труш І., див. Труш Іван Іванович
Труш Іван Іванович (Труш І., Труш Іван, Труш) *21–23*, *39*, *115*, *172*, *209*, *285*
Труш Іван, див. Труш Іван Іванович
Труш, див. Труш Іван Іванович
Труші *22*
Туган-Барановський М., див. Туган-Барановський Михайло Іванович
Туган-Барановський Михайло Іванович (Туган-Барановський М., Туган-Барановський) *187*, *314*
Туган-Барановський, див. Туган-Барановський Михайло Іванович
Тулуб Олександр Олександрович (Тулубець) *169*
Тулубець, див. Тулуб Олександр Олександрович
Тумас Юозас (Вайжгантас, Тумас, Тумас-Вайжгантас) *203*, *204*, *413*
Тумас, див. Тумас Юозас
Тумас-Вайжгантас, див. Тумас Юозас
Турбацький Є. *378*
Тургенєв Іван Сергійович (Тургенєв) *23*
Тургенєв, див. Тургенєв Іван Сергійович
Турлінський Фердинанд *367*
Тшемеська (Губер) Зофія (Зофія) *405*
Тшемеський Е., див. Тшемеський Едвард
Тшемеський Едвард (Тшемеський Е., Trzemeski E.) *19*, *214*, *229*, *405*

У

Уваров Олексій Сергійович *60*
Уварова (Щербатова) Прасковія Сергіївна (Уварова) *59*, *60*, *63*
Уварова, див. Уварова (Щербатова) Прасковія Сергіївна
Угрин В. *248*
Удовенко *236*, *237*
Українка Леся *234*, *235*
Ульяновський В. *29*, *39*, *104*, *111*
Усенко І. Б. *385*, *388*, *399*, *425*

Ф

Ф. Т., див. Флоринський Тимофій Дмитрович
Файбиш *92*
Файбишенко Яків Юхимович (Файбишенко) *120*
Файбишенко, див. Файбишенко Яків Юхимович
Фактор *262*
Фарнезе *49*
Федак С. *54*

Федір Павлович, див. Матушевський Федір Павлович
Федорова Л. *395*
Федорович Іван *349*
Федоровський Ілля Семенович (Федоровський) *233*, *235*
Федоровський, див. Федоровський Ілля Семенович
Федорук Я. О. (Федорук Я.) *72*, *106*, *207*
Федорук Я., див. Федорук Я. О.
Федорченко І., див. Федорченко Іван
Федорченко Іван (Федорченко І., Федорченко) *25*, *26*, *83*, *84*
Федорченко, див. Федорченко Іван
Федькович Осип-Юрій *221*
Федюшка (Євшан) М., див. Євшан Микола Йосипович
Федюшка М., див. Євшан Микола Йосипович
Федюшка, див. Євшан Микола Йосипович
Фелейзен К. К. *426*
Феофан III *184*
Феофанія, ігум. *230*
Фещенко-Чопівський І. А. *386*
Філевич *199*
Фільгін *298*
Філянський М. (Філянський) *248*
Філянський, див. Філянський М.
Фінкель Л., див. Фінкель Людвік Міхал Емануель
Фінкель Людвік Міхал Емануель (Фінкель Л., Фінкель) *148*, *158*, *159*, *277*, *401*
Фінкель, див. Фінкель Людвік Міхал Емануель
Фірсов Микола Миколайович (Фірсов) *200*, *201*
Фірсов, див. Фірсов Микола Миколайович
Фішер фон Ерлах, Йоган Бернгард *54*
Флавій, імп. *43*
Флоринський Т., див. Флоринський Тимофій Дмитрович
Флоринський Тимофій Дмитрович (Ф. Т., Флоринский Т., Флоринський, Флорінський) *55*, *95*, *96*, *195*, *196*, *223*, *247*, *312*, *317*, *351–353*, *359*, *369*
Флоринський, див. Флоринський Тимофій Дмитрович
Флорінський, див. Флоринський Тимофій Дмитрович
Форостина Є., див. Форостина Євген Іванович
Форостина Євген Іванович (Форостина Є., Форостина) *134*
Форостина, див. Форостина Євген Іванович
Фортунатов П. Ф., див. Фортунатов Пилип Федорович
Фортунатов П., див. Фортунатов Пилип Федорович
Фортунатов Пилип Федорович (Фортунатов П. Ф., Фортунатов П., Фортунатов Ф. Ф., Фортунатов) *200*, *203*
Фортунатов Ф. Ф., див. Фортунатов Пилип Федорович
Фортунатов, див. Фортунатов Пилипо Федорович
Фотий, див. Красицький Фотій Степанович
Франк Цезарь *258*
Франко (Хоружинська) Ольга Федорівна (Ольга, Франчиха, Хоружинська (Франко) Ольга, Хоружинська Ольга) *35*, *162*, *232*, *233*, *235*
Франко Андрій Іванович (Андрій) *154*
Франко І. Я., див. Франко Іван Якович
Франко І., див. Франко Іван Якович
Франко Ів., див. Франко Іван Якович
Франко Іван Якович (Франко І., Франко І. Я., Франко Ів., Франко Іван, Франко) *17*, *21*, *22*, *25–28*, *35*, *41*, *50*, *55*, *56*, *64*, *65*, *68–70*, *75*, *79*, *97*, *131–133*, *141*, *146*, *151*, *154*, *157–159*, *162*, *167*, *171*, *199*, *209*, *216*, *218*, *220*, *221*, *231–236*, *238*, *239*, *246*, *248*, *250*, *251*, *271*, *272*, *276*, *279*, *282*, *284*, *294*, *301*, *329*, *343*, *345*, *346*, *349*, *365*, *375*, *376*, *396*, *402*, *403*, *408*
Франко Іван, див. Франко Іван Якович
Франко О. *57*, *247*, *276*, *294*
Франко, див. Франко Іван Якович
Франс А., див. Франс Анатоль
Франс Анатоль (Франс А., Франс) *289*, *310*, *311*, *317*, *318*, *328*, *330*, *334*, *369*
Франс, див. Франс Анатоль
Франц Йосиф I *336*, *415*
Франц Фердинанд *403*, *415*, *417*
Франциск Ассізький *52*
Франческо I *51*
Франчиха, див. Франко (Хоружинська) Ольга Федорівна
Фунд *92*

Х

Халанский М. *144*
Хаммеранд (Гамеранд) Ерхард (Hammerand) *53*
Хватовир *120*
Хвостов С. *76*
Хмельницький Б., див. Хмельницький Богдан
Хмельницький Богдан (Хмельницький Б., Хмельницький) *68*, *69*, *143*, *294*, *296*, *297*, *308*, *309*, *317*, *318*, *344*
Хмельницький, див. Хмельницький Богдан
Ходак І. О. *215*, *256*, *310*
Ходорович М. О. *425*
Ходський Л. В. *29*
Хомик А. див. Хомик Артим
Хомик Артим (Хомик А.) *248*
Хорошилов Нікей *171*, *172*
Хоружинська (Франко) Ольга, див. Франко (Хоружинська) Ольга Федорівна
Хоружинська Ольга, див. Франко (Хоружинська) Ольга Федорівна
Хоткевич Г., див. Хоткевич Гнат Мартинович

Хоткевич Гнат Мартинович (Хоткевич Г., Хоткевич Гнат, Хоткевич) *22*, *23*, *63*, *99*, *101*, *104*, *133*, *141*, *157–159*, *211–213*, *246*, *248*, *327*, *393*

Хоткевич Гнат, див. Хоткевич Гнат Мартинович

Хоткевич Платоніда Володимирівна (Хоткевичева) *133*

Хоткевич, див. Хоткевич Гнат Мартинович

Хоткевичева, див. Хоткевич Платоніда Володимирівна

Хоткевичі *22*, *206*

Хуригин *120*

Ц

Цегельский, див. Цегельський Лонгин Михайлович

Цегельський Л., див. Цегельський Лонгин Михайлович

Цегельський Лонгин Михайлович (Цегельский, Цегельський Л., Цегельський Лонгин, Цегельський) *66*, *67*, *70*, *72*, *106*, *155*, *163*, *280*, *296*, *324*, *335*, *342*, *345*, *347*, *363*, *367*, *371*, *378*, *403*, *410*, *417*, *427*

Цегельський Лонгин, див. Цегельський Лонгин Михайлович

Цегельський, див. Цегельський Лонгин Михайлович

Цеглинський Г., див. Цеглинський Григорій Іванович

Цеглинський Григорій Іванович (Цеглинский Г., Цеглинський) *106*, *107*, *347*

Цеглинський М. *55*, *367*

Цеглинський, див. Цеглинський Григорій Іванович

Цеунов І. А. *265*, *341*

Цимбал Б. *80*

Цитович М., див. Цитович Микола Мартиніанович

Цитович Микола Мартиніанович (Цитович М., Цитович) *37*

Цитович, див. Цитович Микола Мартиніанович

Ч

Чайківський, див. Чайковський Андрій Якович

Чайковський А., див. Чайковський Андрій Якович

Чайковський Андрій Якович (Чайківський, Чайковський А., Чайковський Андрій) *138*, *345*, *362*

Чайковський Андрій, див. Чайковський Андрій Якович

Чайковський П. І., див. Чайковський Петро Ілліч

Чайковський П., див. Чайковський Петро Ілліч

Чайковський Петро Ілліч (Чайковський П. І., Чайковський П., Чайковський) *262*, *301*, *394*

Чайковський, див. Чайковський Петро Ілліч

Чапський *82*

Чепела Ю. *360*

Чепурковський, див. Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович

Черемшина, див. Семанюк І.

Черненко О. *265*, *341*

Чернов В. *227*

Чернявський Ю. Р. (Чернявський Ю.) *129*, *420*

Чернявський Ю., див. Чернявський Ю. Р.

Черняхівська Людмила Михайлівна, див. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна

Черняхівський О. Г., див. Черняхівський Олександр Григорович

Черняхівський О., див. Черняхівський Олександр Григорович

Черняхівський Олександр Григорович (Черняхівський О. Г., Черняхівський О., Черняхівський Олександр, Черняхівський) *32*, *141*, *168*, *173*, *227*, *241*, *263*, *306*, *311*, *359*, *388*, *390*, *393*, *408*

Черняхівський Олександр, див. Черняхівський Олександр Григорович

Черняхівський, див. Черняхівський Олександр Григорович

Черняхівські *30*, *118*, *174*, *228*, *241*, *263*, *390*

Чехов А. П. *409*

Чеховський Володимир Мусійович (Чеховський) *171*

Чеховський, див. Чеховський Володимир Мусійович

Чижевський Павло Іванович (Чижевський) *318*

Чижевський, див. Чижевський Павло Іванович

Чикаленко (Садик) Марія Вікторівна (Марія Викторівна) *227*

Чикаленко Є. Х., див. Чикаленко Євген Харлампійович

Чикаленко Є., див. Чикаленко Євген Харлампійович

Чикаленко Євген Харлампійович (Євген Харлампович, Євгеній Харлампієвич, Чикаленко Є. Х.,Чикаленко Є., Чикаленко Євген Харлампович, Чикаленко Євген, Чикаленко) *9*, *11*, *12*, *14–16*, *28*, *30–33*, *36*, *64*, *66*, *77*, *86*, *102*, *113–119*, *121*, *125*, *139*, *141*, *160*, *165–168*, *175*, *177–180*, *184*, *190*, *198*, *223–227*, *230*, *231*, *233–235*, *237–239*, *242*, *247*, *252*, *253*, *257*, *258*, *262*, *263*, *268–270*, *296*, *301*, *303*, *308*, *309*, *318–321*, *328*, *332*, *333*, *339*, *344*, *351*, *352*, *355*, *357*, *358*, *360*, *362*, *380*, *387*, *389–391*, *406–408*, *415–418*, *420*, *423–426*

Чикаленко Євген Харлампович, див. Чикаленко Євген Харлампійович

Чикаленко Євген, див. Чикаленко Євген Харлампійович

Чикаленко І. Є. *87*

Чикаленко Л. *264*, *340*

Чикаленко, див. Чикаленко Євген Харлампійович

Чоколов І. *353*

Чубинський П. *415*

Чуковський К., див. Чуковський Корній Іванович

Чуковський Корній Іванович (Чуковський К., Чуковський) *239*, *240*

Чуковський, див. Чуковський Корній Іванович

Чумаченко В. К. *388*

Чупринка Григорій Авраамович (Чупринка) *386*

Чупринка, див. Чупринка Григорій Авраамович

Ш

Шаляпін Ф., див. Шаляпін Федір Іванович

Шаляпін Федір Іванович (Шаляпін Ф., Шаляпін) *237*

Шаляпін, див. Шаляпін Федір Іванович

Шамраєв (Шамрай) Сергій, див. Шамрай (Шамраєв) Сергій Вікторович

Шамраєв Віктор Ілліч (Шамраєв) *365*, *366*

Шамраєв, див. Шамраєв Віктор Ілліч

Шамраєва (Грушевська) Ганна, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна

Шамраєва Ганна, див. Грушевська (Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна

Шамраєва Ольга Вікторівна (Ольга) *109*

Шамрай (Шамраєв) Сергій Вікторович (Серьожа, Шамраєв (Шамрай) Сергій) *118*, *119*

Шаповал М. Ю., див. Шаповал Микита Юхимович

Шаповал М., див. Шаповал Микита Юхимович

Шаповал Микита Юхимович (Бутенко Михайло, Бутенко, Шаповал М. Ю., Шаповал М., Шаповал Микита, Шаповал) *223*, *238*, *246*, *298*, *304*, *305*, *307*, *308*, *386*, *391*, *408*

Шаповал Микита, див. Шаповал Микита Юхимович

Шаповал, див. Шаповал Микита Юхимович

Шарнопільський *120*, *122*

Шаровольський І. В. *30*

Шатобриан *30*

Шахматов А., див. Шахматов Олексій Олександрович

Шахматов О. О., див. Шахматов Олексій Олександрович

Шахматов О., див. Шахматов Олексій Олександрович

Шахматов Олексій Олександрович (Алексей Александрович, Шахматов А., Шахматов О. О., Шахматов О., Шахматов) *62*, *76*, *162*, *184–189*, *194*, *196*, *197*, *202*, *203*, *209*, *215*, *228*, *246*, *251*, *257*, *273–275*, *311*, *313*, *314*

Шахматов, див. Шахматов Олексій Олександрович

Шварценберг *120*

Швидкий В. П. *194*

Шевельов Ю. *200*

Шевільяр Каміль *386*

Шевченко Л. *398*, *404*

Шевченко Т. Г., див. Шевченко Тарас Григорович

Шевченко Т., див. Шевченко Тарас Григорович

Шевченко Тарас Григорович (Шевченко Т. Г., Шевченко Т., Шевченко Тарас, Шевченко) *13*, *32*, *71*, *134*, *143*, *149*, *157*, *158*, *171*, *189*, *190*, *205*, *210–212*, *214*, *217*, *222*, *228*, *240*, *254*, *257*, *276*, *295*, *302*, *303*, *311*, *326*, *358*, *372*, *387*, *392*, *395*, *396*, *424–426*

Шевченко Тарас, див. Шевченко Тарас Григорович

Шевченко, див. Шевченко Тарас Григорович

Шевчук Г. В. *14*, *236*, *299*

Шекспір *360*

Шелудякова Н. *256*

Шелухин, див. Шелухін Сергій Павлович

Шелухін С., див. Шелухін Сергій Павлович

Шелухін Сергій Павлович (Шелухин, Шелухін С., Шелухін) *63*, *180*, *229*, *231*, *233*, *234*, *268*, *319–321*, *327*, *328*

Шелухін, див. Шелухін Сергій Павлович

Шемет *296*

Шемет В. *165*, *180*

Шемети *168*

Шенкер Сибілла *146*

Шенфельд С. Б., див. Шенфельд Сергій Броніславович

Шенфельд Сергій Броніславович (Шенфельд С. Б., Шенфельд) *59*, *85*, *91*, *356*, *396*

Шенфельд, див. Шенфельд Сергій Броніславович

Шептицкий, див. Шептицький Андрей

Шептицький А., див. Шептицький Андрей

Шептицький Андрей (Шептицкий, Шептицький А., Шептицький) *261*, *417*, *418*

Шептицький, див. Шептицький Андрей

Шерстюк Г. *391*, *408*

Шило (Лисенко) Галина (Шило) *237*

Шило Кость (Шило) *237*

Шило, див. Шило (Лисенко) Галина

Шило, див. Шило Кость

Шимон, див. Шіман Теодор

Широцький К., див. Широцький Костянтин Віталійович

Широцький Костянтин Віталійович (Широцький К., Широцький Костянтин, Широцький) *194*, *196*

Широцький Костянтин, див. Широцький Костянтин Віталійович

Широцький, див. Широцький Костянтин Віталійович

Шистовський Костянтин Гнатович *11*

Шишманов Іван *172*

Шіман Т., див. Шіман Теодор

Шіман Теодор (Шимон, Шіман Т., Шіман) *79*, *83*, *84*, *99*, *150*, *331*

Шіман, див. Шіман Теодор

Шкільний Петро (Петро) *270*

Школьник *120*, *122*, *123*, *297*, *306*, *322*, *352*, *356*

Шкрібляк Василь *22*

Шкрібляк Микола *22*

Шкрібляк Федір *22*

Шліпченко С. *254*

Шмурло Е. Ф., див. Шмурло Євген Францевич

Шмурло Євген Францевич (Шмурло Е. Ф., Шмурло) *49*, *50*, *429*, *430*

Шмурло, див. Шмурло Євген Францевич

Шнеевойгт Георг Леннарт *394*

Шніцлер А., див. Шніцлер Артур
Шніцлер Артур (Шніцлер А., Шніцлер) *304*, *305*
Шніцлер, див. Шніцлер Артур
Шолудько І. *360*
Шольп Евгений, див. Шольп Євген Густавович
Шольп Є., див. Шольп Євген Густавович
Шольп Євген Густавович (Шольп Евгений, Шольп Є., Шольп) *261*, *423*, *425*, *426*
Шольп, див. Шольп Євген Густавович
Шостак А. *378*
Шпаковський М. *370*
Шпитковський І., див. Шпитковський Іван-Юліан Владиславович
Шпитковський Іван-Юліан Владиславович (Шпитковський І., Шпитковський Іван-Юліан, Шпитковський) *18*, *97*, *129*, *132*, *216*, *364*
Шпитковський Іван-Юліан, див. Шпитковський Іван-Юліан Владиславович
Шпитковський, див. Шпитковський Іван-Юліан Владиславович
Шраг І. Л., див. Шраг Ілля Людвигович
Шраг І., див. Шраг Ілля Людвигович
Шраг Ілля Людвигович (Шраг І. Л., Шраг І., Шраг) *11*, *214*, *351*, *393*, *407*, *408*
Шраг, див. Шраг Ілля Людвигович
Шрамченко О. М., див. Шрамченко Олександр Миколайович
Шрамченко О., див. Шрамченко Олександр Миколайович
Шрамченко Олександр Миколайович (Шрамченко О. М., Шрамченко О., Шрамченко) *357*, *359*, *386*
Шрамченко, див. Шрамченко Олександр Миколайович
Шрефль *252*
Штейнгель Ф., див. Штейнгель Федір Рудольфович
Штейнгель Федір Рудольфович (Штейнгель Ф., Штейнгель) *423*
Штейнгель, див. Штейнгель Федір Рудольфович
Штейндель *255*
Штерляки *41*
Штерн Е. *371*
Штібе Рудольф *96*
Штойко П. *35*, *382*
Штраус Р. *262*
Шуберт Франц Петер *236*
Шудря М. А. *171*, *224*, *232*, *309*
Шуйська М. *377*
Шульга В. *319*, *338*, *395*
Шульгин Олександр Якович (Олександр, Шульгин) *262*, *263*
Шульгин Я., див. Шульгин Яків
Шульгин Яків (Шульгин Я.) *116*, *173*, *180*, *263*
Шульгин, див. Шульгин Олександр Якович
Шуман Роберт *386*
Шухевич В., див. Шухевич Володимир
Шухевич Володимир (Шухевич В., Шухевич) *229*, *246–248*, *261*
Шухевич, див. Шухевич Володимир

Щ

Щеголев С., див. Щоголєв Сергій Никифорович
Щеголев Сергей Никифорович, див. Щоголєв Сергій Никифорович
Щербаківський В. М., див. Щербаківський Вадим Михайлович
Щербаківський В., див. Щербаківський Вадим Михайлович
Щербаківський Вадим Михайлович (Щербаківський В. М., Щербаківський В., Щербаківський Вадим, Щербаківський) *65*, *67*, *132*, *215*, *216*, *343*
Щербаківський Вадим, див. Щербаківський Вадим Михайлович
Щербаківський Д. М., див. Щербаківський Данило Михайлович
Щербаківський Данило Михайлович (Щербаківський Д. М., Щербаківський) *215*, *268*
Щербаківський, див. Щербаківський Вадим Михайлович
Щербаківський, див. Щербаківський Данило Михайлович
Щербань Т. *340*
Щербина В. І., див. Щербина Володимир Іванович
Щербина В., див. Щербина Володимир Іванович
Щербина Володимир Іванович (Володимир Іванович, Щербина В. І., Щербина В., Щербина, Щербіна) *25*, *29*, *116*, *169*, *170*, *172*, *173*, *243*, *244*, *279*, *298*, *304*, *353*, *355*, *356*
Щербина, див. Щербина Володимир Іванович
Щербіна, див. Щербина Володимир Іванович
Щетинська В. О. *124*
Щітківський І. І. (Щітківський І.) *211*, *302*, *408*
Щітківський І., див. Щітківський І. І.
Щоголєв С. Н., див. Щоголєв Сергій Никифорович
Щоголєв С., див. Щоголєв Сергій Никифорович
Щоголєв Сергій Никифорович (Щеголев С., Щеголев Сергей Никифорович, Щоголєв С. Н., Щоголєв С., Щоголів, Щогольов) *33*, *38*, *197*, *223*, *351*, *385*, *411*, *430*, *431*
Щоголів, див. Щоголєв Сергій Никифорович
Щогольов, див. Щоголєв Сергій Никифорович
Щурат В., див. Щурат Василь Григорович
Щурат Василь Григорович (Щурат В., Щурат) *132*, *167*, *206*, *209*, *245*, *246*, *249*, *329*, *341*, *383*
Щурат, див. Щурат Василь Григорович

Э

Эренталь, див. Еренталь Алоїз фон

Ю

Ю. А. *414*

Юберсберґер К. *150*
Южаков С. М. *317*
Юзефович Б. *32*
Юзефович М. (Юзефович) *351*
Юзефович, див. Юзефович М.
Юлій II, папа рим. *49*
Юлія Владимирівна, див. Леонтович (Лесевич) Юлія Володимирівна
Юлія Миколаївна, див. Садик Юлія Миколаївна
Юрик Степан Григорович (Юрик Степан, Юрик) *212*
Юрик Степан, див. Юрик Степан Григорович
Юрик, див. Юрик Степан Григорович
Юрій II, Юрій-Болеслав Тройденович (Юрій-Болеслав, Болеслав-Юрий II) *57*, *81*
Юрій Галицький (Юрій I Львович) (Юрій Львович) *81*
Юрій Львович, див. Юрій Галицький (Юрій I Львович)
Юрій, див. Дячук Юрій Ількович
Юрій-Болеслав, див. Юрій II, Юрій-Болеслав Тройденович
Юркова О. В. (Юркова О.) *106*
Юркова О., див. Юркова О. В.
Юстина Костянтинівна, див. Парфененко Юстина Костянтинівна
Юхтим *190*

Я

Яворницький Д. *329*
Ягайло *370*
Ягич В., див. Ягич Ватрослав (Гнат) Вікентійович
Ягич Ватрослав (Гнат) Вікентійович (Ягич В., Ягіч) *119*, *396*
Ягіч, див. Ягич Ватрослав (Гнат) Вікентійович
Якимович Б. З. (Якимович Б.) *282*, *345*
Якимович Б., див. Якимович Б. З.
Якиб'юк В., див. Якиб'юк Василь Григорович
Якиб'юк Василь Григорович (Івандюк, Якиб'юк В., Якиб'юк Василь, Якибюк) *97*, *284*, *294*
Якиб'юк Василь, див. Якиб'юк Василь Григорович
Якибюк, див. Якиб'юк Василь Григорович
Яковлів А. (Яковлів) *60*, *116*, *126*, *169*, *320*
Яковлів, див. Яковлів А.
Ямпольская Анна Платоновна, див. Ямпольська Ганна Платонівна
Ямпольська Г. П., див. Ямпольська Ганна Платонівна
Ямпольська Г., див. Ямпольська Ганна Платонівна
Ямпольська Ганна Платонівна (Анна Платоновна, Ніна Платоновна, Ямпольская Анна Платоновна Ямпольська Г. П., Ямпольська Г., Ямпольська Ганна, Ямпольська) *95*, *109*, *123*, *140*, *224*, *226*, *266–268*, *298*, *331*, *355*, *358*, *360*, *398*, *399*, *401*, *402*, *409*
Ямпольська Ганна, див. Ямпольська Ганна Платонівна
Ямпольська, див. Ямпольська Ганна Платонівна
Ямпольські *123*, *355*
Яната О. *340*
Яневський Іван Данилович (Янєвский) *303*
Яненко А. С. *341*
Янєвский, див. Яневський Іван Данилович
Янка Купала (Луцевич Іван) *426*
Яновська Л., див. Яновська Любов Олександрівна
Яновська Любов Олександрівна (Яновська Л., Яновська) *175*, *176*, *240*, *424*
Яновська, див. Яновська Любов Олександрівна
Януш Б., див. Януш Богдан Михайлович
Януш Богдан Михайлович (Карпович В., Януш Б., Януш Богдан, Януш) *131*, *134*, *137*, *144*, *149*, *150*
Януш Богдан, див. Януш Богдан Михайлович
Януш Михайло *147*
Януш, див. Януш Богдан Михайлович
Янчук М. *77*
Ярошевич А. І. (Ярошевич А.) *12*, *29*, *126*, *129*, *420*
Ярошевич А., див. Ярошевич А. І.
Ярошевський Б., див. Ярошевський Богдан-Валеріан Ромуальдович
Ярошевський Богдан-Валеріан Ромуальдович (Ярошевський Б., Ярошевський) *304*, *305*, *353*
Ярошевський М., див. Ярошевський Микола Семенович
Ярошевський Микола Семенович (Ярошевський М., Ярошевський Н. С., Ярошевський) *15*, *141*, *337*, *353*
Ярошевський Н. С., див. Ярошевський Микола Семенович
Ярошевський, див. Ярошевський Богдан-Валеріан Ромуальдович
Ярошевський, див. Ярошевський Микола Семенович
Ясеницка Галя (Ясеницька) *330*
Ясеницька, див. Ясеницка Галя
Ясеницький І., див. Ясеницький Іван
Ясеницький Іван (Ясеницький І., Ясеницький) *219*, *248*, *249*
Ясеницький, див. Ясеницький Іван
Ясінський Б. *234*, *246*
Ястребов М., див. Ястребов Микола Володимирович
Ястребов Микола Володимирович (Ястребов М., Ястребов) *198*, *199*, *203*
Ястребов, див. Ястребов Микола Володимирович
Яцимирський О. І., див. Яцимирський Олександр Іванович
Яцимирський О., див. Яцимирський Олександр Іванович
Яцимирський Олександр Іванович (Яцимирський О. І., Яцимирський О., Яцимірский) *190*, *191*, *203*, *228*, *270*, *306*, *311*
Яцимірский, див. Яцимирський Олександр Іванович

Яцків М., див. Яцків Михайло Юрійович
Яцків Михайло Юрійович (Яцків М., Яцків Михайло, Яцків) *245*, *246*
Яцків Михайло, див. Яцків Михайло Юрійович
Яцків, див. Яцків Михайло Юрійович

A

Anthonis van Dyck, див. Ван Дейк Антоніс
Askenazy Szymon, див. Ашкеназі Шимон

B

Bayer, див. Баєр
Barbiani G. *42*
Basanavičius Jonas, див. Басанавічюс Йонас
Bauer, див. Бауер
Bienerth-Schmerling Richard Graf von, див. Бінерт-Шмерлінга Ріхард фон
Breitmajer, див. Брейтмаєр
Brückner, див. Брікнер Александр
Bujak Fr. *107*

C

Correggio Antonio Allegri da, див. Корреджо Антоніо Аллегрі да

D

Dopsch Alfons *368*
Dyck Anthonis van, див. Ван Дейк Антоніс
Dzieduszycki Włodzimierz, див. Дідушицький Володимир

E

Eljasz Walery *213*
Ensen Alfred, див. Єнсен Альфред

G

Goatz L., див. Ґетц Леопольд Карл
Grünwald Joles, див. Грюнвальд Джуліо

H

Hammerand, див. Хаммеранд (Гамеранд) Ерхард
Hötzsch O., див. Гетч Отто
Hötzsch, див. Гетч Отто

J

Jeż Teodor Tomasz (Miłkowski Zygmunt Fortunat), див. Єж Теодор-
Томаш (Мілковський Зиґмунт-Фортунат)

K

Kadlec K., див. Кадлец Карел
Kaplińsky, див. Каплінський
Kossak Juliusz *213*

L

Lawrow, див. Тищенко Юрій Пилипович

M

Marquart Josef, див. Маркварт Йозеф
Matejko Jan *213*
Mérode Cléo de, див. Мерод Клеопатра Діана де
Meschede Richard, див. Мешеде Річард
Moszkowicz Jakób, див. Мошкович Якуб

P

Pallavicini-Rospigliosi, див. Паллавічіні-Роспільйозі
Peisker J., див. Пайскер Ян

R

Rauchinger Henryk *213*
Redlich Oswald, див. Редліх Освальд
Reni Guido, див. Рені Ґвідо

S

Smetona Antanas, див. Сметона Антанас
Sokołowski August, див. Соколовський Август
Spectator, див. Лотоцький Олександр Гнатович

T

Trzemeski E., див. Тшемеський Е.

W

Waldmann Saul, див. Вальдман Саул

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрия, див. Австрія

Австрія (Австрия) *53, 55, 258, 367, 412–414, 417, 428*

Австро-Венгрия, див. Австро-Угорщина

Австро-Угорська монархія, див. Австро-Угорщина

Австро-Угорщина (Австро-Венгрия, Австро-Угорська монархія, Цислентанія) *20, 21, 71, 77, 102, 103, 136, 153, 279, 316, 329, 337, 360, 379, 400, 412, 415, 417, 418*

Адріатика, море *42*

Акмолинська обл. *313*

Александрія, м. *53*

Алтайський округ *313*

Алупка, м. *253*, *262*

Америка, див. США

Амур, р. *313*

Англія, див. Велика Британія

Атени, м. *370*

Б

Балкани *412*, *417*

Батурин, м. *382*

Бельгія *245*, *279*

Бережани, м. *138*

Бережанський р-н *324*

Бережиця, див. Бережниця

Бережниця (Бережиця), р. *90*, *98*, *100*, *291*

Бережниця, с. *99*, *289*, *290*

Берлін, м. *79*, *86*, *96*, *147*, *269*, *331*, *335*

Біла Кобила, г. *290*

Білогородка, с. *306*

Білорусія, див. Білорусь

Білорусь (Білорусія, Weissrussland) *75*, *132*, *175*, *176*, *187*, *203*, *204*

Богданівка, с. *108*, *109*, *165*, *222*, *347*

Богородчанський пов. *218*

Бойківщина *248*

Болгарія *13*

Болонья, м. *366*

Бонн, м. *150*

Боровичі, с. *82*

Боснія *153*, *412*

Боярка, ст., див. Будаївка

Бразилія *347*

Британія, див. Велика Британія

Брідщина *276*

Броды, м. *21*

Будаевка, див. Будаївка

Будаївка (Боярка, ст., Будаевка), с. *109*, *111*, *115*, *252*; Зелена вул. *109*

Буковець, с. *96*, *97*, *282*

Буковина *166*, *215*, *347*. Див. Україна

Буркут, с. *288*, *289*

Буський р-н *80*

Бухарест, м. *412*

В

Варна, м. *203*

Варшава, м. *72*, *262*

Васильківський пов. *136*, *139*

Велика Британія (Англія, Британія) *290*, *315*, *392*

Велике князівства Руське, див. Велике князівство Литовське

Велике князівство Литовське (Велике князівства Руське) *86*, *209*. Див. Україна

Вена, див. Відень

Венгрия, див. Угорщина

Венеция, див. Венеція

Венеція (Венеция, Venezia) *40–42*, *44*, *49*, *52*, *53*, *113*, *253*, *366*, *425*, *430*; Венеційська лагуна *42*; Гранд-канал (Canale Grande) *41*, *42*, *52*; Лідо, о. *42*, *53*; Святий Марко, собор *53*; Святого Марка площа *41*; Фондако-дей-Тупкі ("Турецький двір", Fondaco de'Turchi) *52*

Верховина, див. Жаб'є

Верховинський р-н *96*

Вильна, див. Вільно

Вильно, див. Вільно

Відень (Вена, Wien) *35*, *40*, *41*, *53*, *54*, *75*, *79*, *83*, *105*, *154*, *217*, *218*, *253*, *345*, *400*, *403*, *412*, *414*, *423*, *427–431*; Шенбрунн, палац *54*; Florianigasse *53*; Schlösselgasse *53*

Віллах, див. Філлах

Вільно (Вильна, Вильно), м. *203*, *204*, *312*, *413*, *426*

Вілях, див. Філлах

Вінниця, м.

Волинь *312*, *327*, *343*, *402*. Див. Україна

Волочиськ, м. *296*

Ворохта, м. *68*, *72*, *73*, *80*, *97*

Г

Галиция, див. Галичина

Галичина (Галиция, ЗУНР, Підкарпатє, Східна Галичина, Galicya) *18*, *20*, *24*, *35*, *54*, *55*, *66*, *71*, *79*, *95*, *107*, *108*, *126*, *131*, *135*, *141*, *146*, *149*, *156*, *164*, *171*, *182*, *189*, *192*, *211*, *214*, *215*, *217*, *218*, *240*, *245*, *255*, *263*, *279*, *291*, *304*, *312*, *324*, *327*, *341*, *347*, *348*, *350*, *360*, *367*, *369–371*, *373*, *379*, *389*, *403*, *406*, *413*, *414*, *416–420*, *425*, *429*. Див. Україна

Геркуланум, м. *47*

Германия, див. Німеччина

Герцеговина *153*, *412*

Гетьманщина *140*, *145*, *154*, *247*, *376*, *377*. Див. Україна

Гімалаї, г. *69*

Голгочі, с. *323*

Голландія *50*

Голови, с. *13*

Гореничі, с. *184*

Городенка, м. *381*

Грузия *422*

Гуцульщина *13*, *89*, *96*, *206*. Див. Україна

Д

Далекий Схід *313*

Детройт, м. *83*

Днепр, див. Дніпро

Дніпро (Днепр), р. *303*, *360*, *403*, *418*

Домонтовська сотня *82*

Драва, р. *53*

Древняя Русь *272*. Див. Україна

Е

Европейская Россия, див. Росія

Екатеринодар, див. Катеринодар

Екатеринослав, див. Катеринослав

Є

Європа (Західна Європа, Східна Європа, Центрально-Східна Європа) *47*, *79*, *86*, *104*, *111*, *134*, *189*, *193*, *386*, *409*, *412*, *418*

Єзупіль, смт *218*

Єнисейська губ. *313*

Ж

Жаб'є (Верховина, Жабє, Слупейки), смт *86*, *72–74*, *84*, *89*, *90*, *94*, *97*, *100*, *290*, *291*, *293*

Жабє, див. Жаб'є

Житомир, м. *391*, *419*

З

Забайкальська обл. *313*

Заболотів, м-ко *74*, *80*, *282*

Загреб, м. *216*

Закарпаття *215*. Див. Україна

Закопане, м. *58*, *98*

Заланів, с. *348*

Заліщики, м. *101*

Заліщицький р-н *327*

Запорожа (Запорожье, Запорозька Січ, Січ) *272*, *307*, *382*, *393*

Запорожье, див. Запорожа

Заставці, с. *275*, *286*, *323*

Західна Європа, див. Європа

Західний Сибір, див. Сибір

Золотоніський пов. *303*

Золочев, м. *380*

Золочівський пов. *368*

ЗУНР, див. Галичина

И

Испания, див. Іспанія

Италия, див. Італія

І

Івано-Франківська обл. *68*, *96*, *218*

Ігрець, г. *96*

Ільці, с. *84*, *287*

Індія *392*

Іркутська обл. *313*

Ірландія *392*

Іспанія (Испания)*50*, *196*, *429*

Італія (Италия) *24*, *40*, *43*, *47*, *49*, *50*, *52*, *113*, *212*, *253*, *366*, *392*, *429–431*

К

Кавказ *409*

Казань, м. *105*, *185*

Каменец, м. *419*

Канів, м. *257*

Капрі, о. *252*, *253*, *258*, *266*

Карпати *312*, *409*. Див. Україна

Катеринодар (Екатеринодар), м. *112*, *419*

Катеринослав (Екатеринослав), м. *70*, *112*, *200*, *295*, *418*, *419*

Катеринославська губ. *230*

Киев, див. Київ

Киевская Русь (Київська держава, Кіевская Русь) *27*, *188*, *189*, *200*, *210*, *257*, *275*, *314*, *316*, *364*, *376*, *380–382*, *396*, *397*. Див. Україна

Київ (Киев, Кийов), м. *9*, *11*, *12*, *14–16*, *18*, *21–26*, *28–33*, *36–39*, *40*, *56*, *58–62*, *64–67*, *70*, *73*, *75–78*, *80*, *82*, *84*, *86*, *91*, *93*, *94*, *104*, *105*, *108*, *109*, *111–133*, *135*, *136*, *138–142*, *149*, *151*, *160*, *165–169*, *171–177*, *179–184*, *193*, *194*, *198*, *201*, *205*, *207*, *214*, *216*, *217*, *222–233*, *235–244*, *246*, *247*, *251–263*, *265–271*, *275–277*, *280*, *281*, *283*, *285*, *286*, *288*, *289*, *292–294–312*, *317–324*, *326*, *327*, *329*, *331*, *334*, *337–339*, *341*, *343*, *344*, *349–363*, *376*, *379*, *380*, *384–396*, *398*, *402*, *403*, *407–409*, *411*, *412*, *414–426*, *431*; Андріївський узвіз *168*; Анненковська (Лютеранська) вул. *116*, *310*, *350*; Байковий цвинтар *37*, *234*, *386*; Безаковская ул. *419*; Бессарабська площа *243*; Бібіковський (Шевченка Тараса, Шевченка) б-р *243*, *340*; Благовіщенська (Маріїнсько-Бла-

говіщенська) церква *227*, *241*; Борщагівська вул. *109*, *123*, *355*; Велика Васильківська вул. *115*, *127*, *128*, *168*, *355*; Велика Підвальна (Ярославів Вал) вул. *9*, *10*, *16*, *178*, *340*, *357*; Видубицький монастир *393*; Володимирська (Велика Володимирська) вул. *28*, *108*, *111*, *112*, *120*, *129*, *169*, *171*, *173*, *178*, *225*, *232*, *236*, *238*, *261*, *270*, *297*, *298*, *306*, *313*, *359*, *363*, *386*, *395*, *419*, *420*, *425*; Володимирська гірка *226*; Володимирський собор *117*, *386*; Гімназична (Леонтовича) вул. *9*; Гоголівська вул. *233*; Десятинна церква *260*, *261*, *395*; Думська площа *255*; Жилянська вул. *29*, *229*; Золоті Ворота *238*; Інститутська вул. *30*, *61*, *269*, *353*, *357*; Караваєвська вул. *127*, *128*; Києво-Печерська лавра (Лавра, Печерська лавра, Печерський монастир) *241–243*, *261*, *270*, *387*, *395*; Китаїв *262*, *263*, *390*; Крутий (Університетський крутий) узвіз *229*; Кузнечна (Антоновича) вул. *29*, *38*, *229*; Купецький сад (Купеческий сад, Хрещатий парк) *61*, *62*, *111–113*, *177*, *258*, *262*, *266*, *296*, *394*; Куренівка *253*; Лабораторна вул. *391*; Латинський квартал *59*, *124*; Липки *425*; Липська (Катеринінська) вул. *30*; Лук'янівка *396*; Львівська (Січових стрільців) вул. *169*, *390*; Мала Васильківська (Шота Руставелі) вул. *229*; Мала Володимирська (Олеся Гончара) вул. *392*; Мала Житомирська вул. *129*, *130*; Маріїнсько-Благовіщенська (Благовіщенська, Саксаганського) вул. *9–11*, *127*, *172*, *178*, *228*, *229*, *234*, *288*, *303*, *310*, *355*, *359*, *388*, *390*, *392*; Микільсько-Ботанічна (Ботанічна) вул. *30*, *38*, *93*, *124*, *227*; Миколаївський ((Николаєвський, Шевченка Тараса, Університетський) сквер, "Червоний парк", Воровського парк) *254*; Михайлівський пров. *31*; Михайлівський собор *226*; Набережно-Либідська вул. *229*; Нагірна вул. *396*; Назарівська вул. *9*, *392*; Олександрівська (Грушевського Михайла) вул. *166*, *178*; Паньківська вул. *38*, *39*, *59*, *66*, *78*, *85*, *86*, *91*, *93*, *113*, *115*, *119*, *120*, *122*, *124*, *130*, *172*, *217*, *227*, *231*, *233*, *252*, *256*, *288*, *292*, *300*, *304*, *310*, *362*, *421*, *425*; Паньківщина *124*; Петропавлівська площа *253*, *337*; Пироговська (Пирогова) вул. *243*; Поділ *62*, *109*, *115*, *119*, *121*, *239*, *255–257*, *259*, *262*, *267–269*, *297*; Польова вул. *243*; Прорізна вул. *111*, *112*, *172*, *174*, *232*, *260*, *425*; Пушкінська вул. *172*, *425*; Рейтарська вул. *31*; Рибальська вул. *243*; Святославський проїзд *396*; Слобідка *303*; Софіївська вул. *32*, *129*, *344*; Софійська площа *261*; Софійський собор (Софія) *32*, *111*, *227*, *392*, *395*, *425*; Старокиївський участок *401*; Стрілецька вул. *391*; Стрітенська вул. *32*, *168*, *228*, *390*; Тарасівська вул. *172*, *425*; Татарка *396*; Тимофіївська (Михайла Коцюбинського) вул. *9*, *30*; Троїцька площа *168*; Троїцький народний дім (Народний дім) *115*, *168*, *233*, *355*; Трьохсвятительська (Десятинна) вул. *111*, *141*, *178*, *306*, *340*; Франка І. площа *261*; Фундуклеївська (Фундуклеевская) вул. *238*, *239*, *419*, *425*; Хрещатик (Крещатик) вул. *111*, *226*, *227*, *231*, *241*, *255*, *260*, *266*, *270*, *350*, *356*, *360*, *425*; Царський сад *391*; Шулявка *109*, *123*, *169*, *254*, *268*

Київська губ. *139*, *200*, *260*, *261*

Київщина *13*, *126*, *200*, *215*, *419*

Кийов, див. Київ

Киселин, с. *402*

Кіевская Русь, див. Киевская Русь

Козельщина, м-ко *230*; Козельщинський Різдвяно-Богородицький жіночий монастир *230*; Різдва Пресвятої Богородиці собор *230*; Різдвяно-Богородицька церква *230*

Козятин, м. *222*

Коломия, м. *88*, *97*, *134*, *138*, *162*, *282*, *284*, *379*

Кононівка, с. *119*, *121*, *190*

Косів, м. *80*, *100*, *282*, *399*

Кошилівці (Koszyłowce), с. *327*

Краків, м. *82*, *88*, *100*, *193*, *217*, *253*, *345*

Красне, смт *205*

Кривопілля, с. *106*

Криворивня, див. Криворівня

Криворівня (Криворивня), с. *19*, *56*, *67*, *68*, *71–74*, *77*, *78*, *80*, *81*, *83–104*, *106*, *108*, *109*, *121*, *124*, *133*, *259*, *275*, *280*, *282–294*, *375*, *397*, *414*, *423*, *427*, *428*; Грушівка *73*; Заріччя *291*; Різдва Пресвятої Богородиці церква *89*

Кривче, с. *143*

Крим *200*, *253*. Див. Україна

Кримки, с. *299*; Троїцька церква; *299*

Кролевецький пов. *264*

Кубань *388*

Курськ, м. *418*

Л

Литва (Litauen) *75*, *174–176*, *204*

Лівобережна Україна *71*. Див. Україна

Ліпік, м. *35*, *56*, *162*

Ловран, м. *232*

Лондон (Льондон), м. *40*

Лубни, м. *418*

Львів (Львов), м. *10*, *15*, *17–28*, *33–37*, *39–41*, *54–59*, *64–72*, *74–82*, *88*, *91*, *93*, *97*, *99*, *104–108*, *111*, *119*, *120*, *130–139*, *142–151*, *153–155*, *157*, *159*, *161–165*, *167*, *170*, *176*, *181*, *182*, *193*, *194*, *202–221*, *229*, *232*, *233*, *238*, *239*, *244–246*, *248–253*, *257*, *261*, *270–275*, *277–282*, *284–286*, *294–296*, *300*, *302*, *308*, *318*, *323–330*, *332–338*, *341–343*, *345–349*, *362–384*, *387*, *390*, *395–407*, *409*, *410*, *412–415*, *417*, *420*, *423*, *428*, *429*; *3* Мая (Січових Стрільців) вул. *19*, *405*; Академічна вул. (Шевченка просп.) *244*; Академічний дім *18*, *21*, *28*, *65*, *70*, *80*, *108*, *207*, *217*, *251*, *252*, *261*, *277*, *279*, *326*, *362*, *370*, *397*, *406*; Дверницького (Мушака Ю.) вул. *56*; Краківська вул. *107*; Підзамче, ст. *221*, *252*, *271*; Піярів вул. *323*; Понінського вул. *212*; Ринок, площа *153*, *406*, *407*; Руська вул. *164*; Театральна вул. *153*; *367*; Трибунальська (Шевська) вул. *157*; Чарнецького вул. *28*, *406*, *415*; Юр, собор *261*

Львівська обл. *80*

Львівська Русь *208*

Львов, див. Львів

Льондон, див. Лондон

Люблінська губ. *129*, *250*

М

Малая Русь, див. Україна

Малороссия, див. Україна

Малорусский полк *320*
Мезин, див. Мізин
Мізен, див Мізин
Мізенське селище, див. Мізинська стоянка
Мізин (Мезин, Мізен, Мізинь), с. *225*, *263*, *264*, *267*, *306*, *339*
Мізинська стоянка (Мізенське селище) *82*, *225*, *264*, *265*, *267*, *338*, *339*, *340*, *341*
Мізинь, див. Мізин
Москва, див. Росія
Москва, м. *73*, *76*, *105*, *106*, *121*, *134*, *145*, *165*, *185*, *199*, *201*, *214*, *216*, *222*, *230*, *237*, *245*, *251*, *283*, *284*, *376*, *377*, *379*, *382*, *387*, *389*, *394*, *419*, *421*, *422*, *426*, *430*; Самарский переул. *379*; Старая Божедомская ул. *379*; Знаменський пров. *421*
Московское государство, див. Росія
Московщина, див. Росія
Мшанці, с. *249*
Мюнхен, м. *96*, *200*

Н

Наддніпрянська Україна (Наддніпрянщина) *23*, *63*, *76*, *111*, *112*, *223*, *406*
Наддніпрянщина, див. Наддніпрянська Україна
Неаполь, м. *41*, *44*, *46–48*, *69*, *113*, *211*, *212*, *253*; Везувій *46*, *47*, *212*; Муніципальна вілла (Palazzo Isehitella, Villa Nazionale) *46*; Неаполітанська затока *48*; Позіліп (Позілліпо, Posillipo), пагорб *47*, *48*; Помпеї, м. *47*, *212*; Сан-Доменіко Маджоре церква (Домініко, "Домінік Великий", San Domenico Maggiore) *47*, *48*; Свята К'яра, базиліка (Свята Кияра, Св. Кіара, Basilica di Santa Chiara) *48*; Святого Януарія собор (Успіння святої Марії собор, Duomo di San Gennaro) *47*, *48*; Собача печера *47*, *48*; Riviera di Chiaia via *46*
Ніжин, м. *392*
Німеччина (Германия) *20*, *102*, *136*, *204*, *316*, *413*, *428*, *429*
Новгород, м. *418*
Новоросія *195*

О

Обоз, уроч. *327*
Овруччина *343*
Одеса (Одесса), м. *73*, *84*, *231*, *233–235*, *290*, *320*, *328*, *407*, *419*
Одесса, див. Одеса
Озерна, с. *221*
Олесько, м. *368*
Омська обл. *299*
Оріхівщина, с. *177*
Османська імперія *239*, *428*
Оспедалетті, м. *392*

П

Палестина *75*
Панкрац, м-ко *56*
Париж, м. *40*, *52*, *154*, *264*, *265*, *279*, *339*, *427*
Перемишль, м. *134*, *138*, *326*, *333*, *345*, *346*, *382*, *404*, *408*
Перемишльщина *146*
Персія *259*
Петербург, див. Санкт-Петербург
Петровськ, м. *252*
Петроград, див. Санкт-Петербург
Петроков, м. *174*
Писаний Камінь, г. *96*
Південний малорусский край *344*. Див. Україна.
Південна Росія, див. Росія
Південна Україна *264*, *373*. Див. Україна
Південно-Західна Росія, див. Росія
Південно-західний край *29*
Північне Лівобережжя *265*, *340*
Підволочиськ (Підволочиська, Подволочиска), смт *21*, *22*, *24*, *108*, *222*, *380*
Підволочиська, див. Підволочиськ
Підгаєцький пов. *323*
Підзамче, ст. *40*
Підкарпатє, див. Галичина
Піза, м. *366*
Подволочиска, див. Підволочиськ
Поділля (Подолия) *409*. Див. Україна
Подолия, див. Поділля
Покуття *96*
Полтава, м. *32*, *89*, *245*, *288*, *391*, *416*, *419*
Полтавська губ. *130*, *211*
Полтавщина *121*, *190*, *230*, *253*, *256*
Польща *68*, *132*, *133*, *187*, *213*, *218*, *247*, *255*, *426*
Прага (Praga), м. *55*, *65*, *71*, *73–76*, *78*, *79*, *95*, *100*, *133*
Приамурський край *373*
Привислянщина *202*
Прикарпаття *327*
Прилуцький полк *311*, *320*
Припять, р. *418*
Проскурів, м. *236*
Пруссія *428*
Псел, р. *89*

Р

Равенна, м. *366*
Радзивилів (Радзивилов), м. *82*, *419*
Радзивилов, див. Радзивилів
Рахів, м. *72*
Рим, м. *40*, *42–50*, *56*, *89*, *113*, *147*, *162*, *165*, *166*, *169*, *207*, *253*, *366*, *425*, *429–431*; Авреліанів мур *50*; Ватикан *42–44*; Діоклетіана терми *43*; Доріа Памфілі вілла (Villa Doria Pamphilj) *44*; Есквілін, пагорб *49*; Капітолій, пагорб *43*, *44*; Капітолію площа *44*; Квіринал, пагорб *43*, *50*; Колізей (Кольосей, Флавіїв амфітеатр, Colosseum) *43*, *147*, *165*, *207*; Корсо, вул. *162*, *165*; Латеранський палац *45*; Лівії будинок (Casa di Livia) *43*, *44*; Лятеран, Латеранський пагорб *45*, *49*; Лятеранська базиліка (Константинова базиліка,

Сан-Джованні ін Латерано базиліка, Святого Іоанна Хрестителя собор, Basilica di San Giovanni in Laterano) *45*, *165*, *166*; Марії degli Angeli церква *43*; Марсове поле *50*; Палатин (Палатинський пагорб, Палятин, Mons Palatinus, Monte Palatino) *43*, *44*; Пантеон *45*, *50*, *51*; Пінціо (Pincio), пагорб *50*; Сан-Нікола да Толентіно церква (Can Nicola da Tolentino, Nicola da Tolentino) *46*; Сан-П'єтро ін Вінколі базиліка (Pietro in Vincoli, San Pietro in Vincoli) *49*; Сан-П'єтро ін Монторіо (Pietro in Montorio, San Pietro in Montorio) *45*; Санта Марія Маджоре базиліка (Basilica di Santa Maria Maggiore, Maria Maggiore) *45*, *49*; Санта Марія сопра Мінерва церква ("Свята Марія над Мінервою", Maria Sopra Minerva) *50*; Св. Сергія і Вакха церква *49–50*; Святого Павла базиліка (Сан-Паоло фуорі ле Мура) *45*; Святого Петра собор (Св. Петро, Святий Петро) *42*, *45*, *46*, *50*, *51*, *162*; Термів площа *43*; Трастевере, р-н *49*; Траяна колона *42*; Траяна форум (Forum Traiani) *42*; Ульпія базиліка *42*; Фарнезіна, вілла (Villa Farnesina) *45*, *49*; Янікул, пагорб *45*; Appia Via *49*, *50*, *165*, *207*; Forum Romanum *147*, *165*, *207*; Pallavicini-Rospigliosi Palazzo (Rospigliosi) *43*; Piazza Navona *50*; Sistina Via *42*; Vittorio Veneto Via *42*

Рив'єра *258*

Рівне, м. *205*

Рогатин, м. *348*

Ромни, м. (Церква Покрови *81*) *81*

Російська імперія, див. Росія

Росія (Европейская Россия, Москва, Московское государство, Московщина, Південна Росія, Південно-Західна Росія, Російська імперія, Россия, Юго-Западная Россия) *20*, *21*, *24*, *26*, *27*, *50*, *61*, *62*, *66*, *69*, *75*, *76*, *95*, *102*, *108*, *130*, *136*, *151*, *183*, *188*, *191*, *193*, *199*, *201*, *211*, *224*, *230*, *231*, *240*, *243*, *249–251*, *258*, *261*, *263*, *264*, *274*, *279*, *284*, *306*, *312*, *316*, *343*, *344*, *351*, *352*, *358*, *359*, *364*, *368*, *379*, *382*, *387*, *405*, *412–414*, *417–419*, *421*, *422*, *424*, *426*, *428–431*

Россия, див. Росія

Ростов, м. *112*, *360*

Румунія (Румыния) *133*, *431*

Румыния, див. Румунія

Русь *108*, *174*, *175*, *346*

С

Санкт-Петербург (Петербург, Петроград), м. *15*, *21*, *23*, *28*, *30*, *73*, *77*, *83*, *84*, *95*, *108*, *114*, *122*, *133*, *145*, *155*, *157*, *169*, *175*, *176*, *182–187*, *189–205*, *208*, *213*, *228*, *229*, *235*, *238*, *260*, *261*, *280*, *311–317*, *339*, *340*, *349*, *350*, *356*, *360*, *390*, *408*, *412*, *413*, *419*, *426*, *427*; Александрівський (Александровский) просп. *189*, *339*; Англійська наб. *189*; Большой просп. *188*; Борова вул. *200*; Васильєвський острів *185*, *186*, *191*, *196*, *199*, *201*, *202*; Велика Морська вул. *426*; Велика Московська вул. *195*; Велика Под'ячеська вул. *184*; Газова вул. *201*; Горохова вул. *316*; Гостинний двір *184*; Жуковського вул. *188*; Загородній просп. *314*; Звенигородська вул. *196*; Кабінетська (Правди) вул. *195*; Кавалергардська вул. *316*; Каменноостровський просп. *200*; Кірочна вул. *316*; Кокореви склади *190*; Ліговський просп. (Ліговська вул.) *191*; Мала Посадська вул. *185*; Матвієвська вул. *199*, *316*; Морська вул. *194*, *199*; Мохова вул. *193*; Набережна Мойки (Мойка) *183*, *316*, *426*; Невський просп. *183*, *188*, *315*; Ніколаєвська наб. *194*; Нікольська площа *184*; Нікольський пров. *184*; Офицерская ул. *192*; Петропавлівська сторона *188*; Подольская ул. *192*; Саперний пров. *196*, *316*; Сенатська площа *183*; Тучков пров. *182*; Університетська наб. *185*, *200*; Французька наб. *201*; Шпалерна вул. *201*

Саратов, м. *229*

Семипалатинська обл. *313*

Сибір (Західний Сибір) *185*, *313*, *416*

Симбірськ, м. *105*, *185*

Сіверщина *341*

Сідлецька губ. *250*

Сірий Клин, див. Степовий Киргизький край

Січ, див. Запорожа

Скала, див. Скала-над-Збручем

Скала-над-Збручем (Скала), смт *87*, *295*; Св. Миколая церква *87*, *295*

Слов'янщина *149*

Слов'ятин, с. *324*

Слупейки, див. Верховина

Сміла, м. *200*

Снігурівка, с. *136*, *139*; Різдва Богородиці церква *136*, *139*

Сокаль, м-ко *134*

Сокальщина *276*

София, м. *193*

Ставрополь, м. *11*

Станислав, див. Станіславів

Станіславів (Станислав), м. *72*, *138*, *139*

Старий Милятин, с. *80*

Старі Богородчани, с. *135*

Старосамбірський пов. *335*

Старуня, с. *218*

Степовий Киргизький край (Сірий Клин) *313*

Стокгольм (Штокгольм), м. *69*, *241*

Стрий, м. *161*, *273*, *334*, *335*, *347*, *405*

Суботів, с. *325*

Суздаль, м. *418*

Східна Галичина, див. Галичина

Східна Європа, див. Європа

США (Америка) *9*, *55*, *204*, *324*

Т

Тверська губ. *426*

Тернопілля, див. Тернопільська обл.

Тернопіль, м. *22*, *138*, *210*, *295*, *382*

Тернопільська обл. (Тернопілля, Тернопільщина) *109*, *143*, *212*, *323*, *324*, *327*, *347*

Тернопільщина, див. Тернопільська обл.

Тисменицький р-н *218*

Тифлис, див. Тифліс

Тифліс (Тифлис), м. *109*, *112*, *408*
Тібр, р. *49*
Тобольська губ. *313*
Томська губ. *313*
Тургайська обл. *313*
Турчанський пов. *335*
Туреччина *229*

У

Угорська Русь *28*, *67*
Угорщина (Венгрия) *68*, *312*, *431*
Украина, див. Україна
Україна (Малая Русь, Малороссия, Україна-Русь, Украина, Україна-Русь, Українська Держава, Украйна, УНР, Ukraine) *10*, *13*, *14*, *16–18*, *20*, *23–27*, *35*, *57*, *58*, *62*, *65*, *68–73*, *75–78*, *80–83*, *86–91*, *96*, *98*, *99*, *101*, *102*, *104*, *105*, *108–111*, *114*, *115*, *118*, *121*, *122*, *126*, *129*, *132*, *133*, *141*, *142*, *144–146*, *148*, *150–153*, *158*, *160*, *164*, *166*, *169*, *171*, *174*, *175*, *179*, *180*, *182*, *184*, *187*, *188*, *190*, *191*, *193*, *197*, *198*, *200*, *204*, *205*, *208*, *214*, *215*, *217–221*, *228*, *230*, *234*, *236*, *240*, *242*, *245*, *247*, *250*, *251*, *255*, *256*, *267*, *270*, *272*, *274–276*, *283*, *284*, *289*, *312*, *317*, *318*, *320*, *321*, *323–325*, *328*, *329*, *337*, *346*, *350*, *356–359*, *363*, *365*, *369*, *377*, *379*, *382*, *387*, *393–395*, *397*, *402*, *405*, *407*, *409*, *412*, *413*, *416–418*, *420–425*, *427*, *429*, *431*. Див. Буковина, Велике князівство Литовське, Волинь, Галичина, Гетьманщина, Гуцульщина, Древняя Русь, Закарпаття, ЗУНР, Карпати, Киевская Русь, Крим, Лівобережна Україна, Південний малорусский край, Південна Україна, Поділля, Холмщина
Україна-Русь, див. Україна
Українська Держава, див. Україна
Українські Карпати *290*
Украйна, див. Україна
Умань, м. *419*
Унгены, ст. *431*
УНР, див. Україна
Уральська обл. *313*
Усурійський край *313*

Ф

Финляндия, див. Фінляндія
Фієзоле, м. *51*
Філлах (Віллах, Вілях, Villach), м. *53*
Фінляндія (Финляндия) *21*, *102*, *136*, *301*, *403*, *426*
Флоренція, м. *41*, *44*, *49*, *50–52*, *113*, *253*, *366*; Арно, р. *51*; Боболі Сади *52*; Данта площа *51*; Пітті (Палаццо Пітті, Palazzo Pitti) *51*, *52*; Пітті площа *52*; Сан-Лоренцо (Святого Лаврентія базиліка, Basilica di San Lorenzo) *52*; Санта-Кроче (Святого Хреста церква, Santa Croce) *52*; Санта-Марія дель Фйоре собор (Cattedrale di Santa Maria del Fiore) *51*; Уффіці (Уфіці), палац *51*
Франценсбад, м. *277*
Франция, див. Франція
Франція (Франция) *30*, *50*, *279*, *317*, *339*

Х

Харків, м. *32*, *70*, *73*, *82*, *84*, *134*, *223*, *249*, *251*, *293*, *295*, *308*, *326*, *344*, *377*, *379*, *398*, *408*, *418*, *419*; Рибна вул. *223*; Петровський пров. *223*, *419*
Харьков, див. Харків
Хмільник, м. *236*
Холмська губ. *250*
Холмська округа *129*
Холмщина *77*, *129*, *245*, *250*, *365*. Див. Україна
Хорватія *35*

Ц

Царство Польське *77*, *250*
Центрально-Східна Європа, див. Європа
Цислейтанія, див. Австро-Угорщина

Ч

Черемош, див. Чорний Черемош
Чернигів, див. Чернігів
Чернигов, див Чернігів
Черниговская губ., див. Чернігівська губ.
Черниговщина, див. Чернігівська губ.
Чернівці, м. *161*, *174*, *206*, *210*, *251*, *252*, *343*, *347*
Чернігів (Чернигів, Чернигов), м. *18*, *19*, *32*, *56*, *62*, *63*, *65*, *67*, *70*, *101*, *108*, *190*, *217*, *241*, *264–266*, *285*, *293*, *340*, *419*
Чернігівська губ. (Черниговская губ., Черниговщина, Чернігівщина)
Чернігівщина, див. Чернігівська губ.
Черное море *418*, *421*
Чехія, див. Чехо-Словаччина
Чехо-Словаччина *133*, *296*
Чигиринський пов. *299*
Чорний Черемош (Черемош), р. *90*, *283*, *291*
Чортківський р-н *143*

Ш

Швеція *55*, *217*, *272*, *276*
Шельпаки, с. *212*
Штокгольм, див. Стокгольм

Э

Эстония *422*

Ю

Юго-Западная Россия, див. Россия

Я

Яворів, м. *381*
Якутська обл. *313*
Янів, м-ко *272*
Яновщина, с. *419*
Яремче, м. *72*
Яреськи, с. *89*
Ясенів, с. *91*, *96*, *98*

G

Galicya, див. Галичина

K

Koszyłowce, див. Кошилівці

L

Litauen, див. Литва

P

Praga, див. Прага

U

Ukraine, див. Україна

V

Venezia, див. Венеція
Villach, див. Філлах

W

Weissrussland, див. Білорусь
Wien, див. Відень

Наукове видання

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
ЩОДЕННИК
1902–1914 рр.
У двох томах

Том 2
1908–1914

Упорядкування, археографічне опрацювання тексту,
вступна стаття, коментарі, покажчики: Світлана ПАНЬКОВА

Науковий редактор: Ігор ГИРИЧ

Копіювання тексту: Ігор ГИРИЧ, Світлана ПАНЬКОВА,
Наталя САМСОНІК, Ольга ТОДІЙЧУК

Словник маловживаних слів діалектного
та іншомовного походження: Світлана ПАНЬКОВА, Лариса БІЛИК

Літературний редактор: Лариса БІЛИК

Художнє оформлення, верстка, макет, опрацювання ілюстрацій:
Вячеслав ГОРШКОВ

Інститут української археографії та джерелознавства
Ім. М. С. Грушевського НАН України
Вул. Трьохсвятительська, 4
м. Київ, 01001

Підписано до друку 14.12.2021. Формат 70×100 1/16.
Гарн. Alegreya. Умов. друк. арк. 40,9. Обл.-вид. арк. 41,7.

Наклад 150 прим.

Друк «Видавець ПП Лисенко М. М.»
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин Чернігівської області
тел. +38(04631)90995; (067)4412124

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.